ئەبەيدۇللا ئىبراھىم

بوزدالا

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم

بوزدالا

مىللەتلەر نەشرىياتى

قىستۇرما رەسىمنى سىزغۇچىلار: ئابدۇراخمان ئابلىز
خالىل ئابدۇقادىر

خېتىنى يازغۇچى: قايىنام جاببار
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-105-07639-9/I · 1637
民文（维236）　定价：30.00元

ISBN7-105-07639-9
9 787105 076390 >

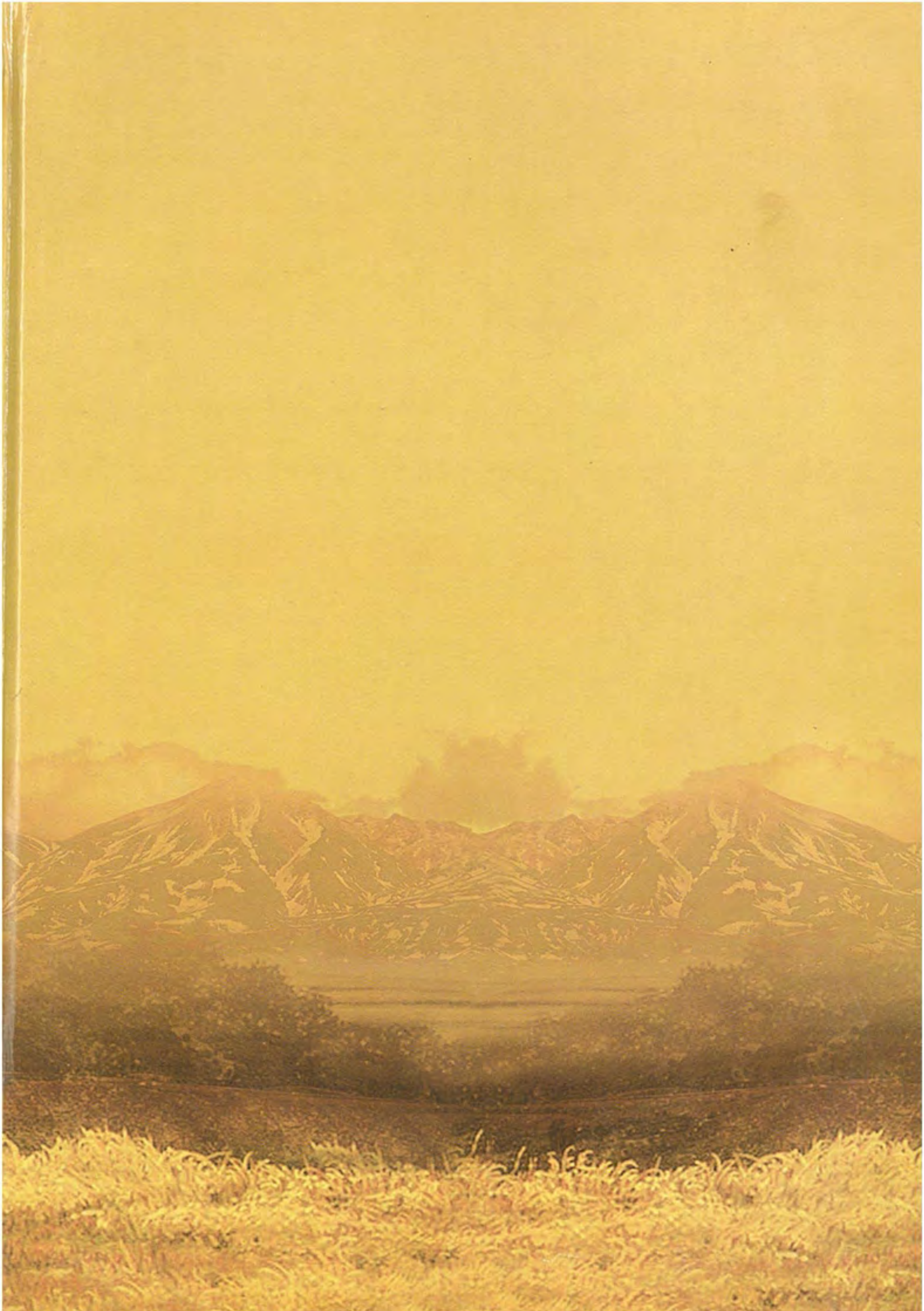

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم

بوزدالا

(رومان)

مىللەتلەر نەشرىياتى

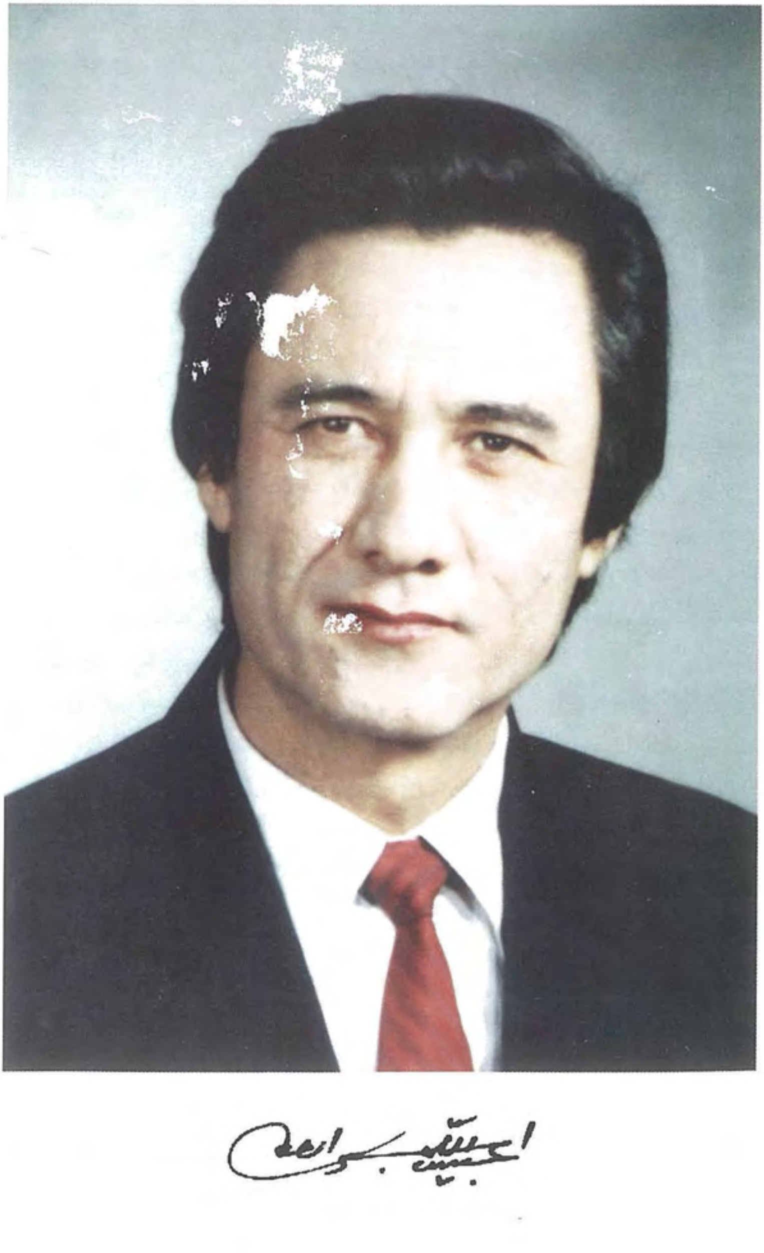

نەشرىياتتىن

ئاتاقلىق شائىر، يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ «تۈندىكى چاقماق» ۋە «داغ» رومانلىرىدىن كېيىنكى يەنە بىر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەمگىكى بولغان «بوز دالا» رومانىدا، مىلادىيە 744 - يىلى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىيىتى، مەدەنىيىتى ۋە بۇ قاغانلىقنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى توغرا تارىخ قارىشى ئاساسىدا يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېلىمىزنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى، چېگرا رايوننىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، ئەلنى ئەمىن قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈش يولىدىكى تارىخىي كۈرەش ئەمەلىيىتىدىن ئوبرازلىق ئۇچۇرلار بېرىلگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر رومان جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ تۇنجى رەئىسى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «ئۇيغۇرلار قەدىمىي، شۇنداقلا نەۋقىران بىر مىللەت. ئۇلار تارىختا ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك خانلىقلىرىنى قۇرۇپ چىققان بولسىمۇ، ئىچكىرى ئىقلىم بىلەن قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. ئۇلار ئېلىمىزنىڭ چېگرا ئامانلىقىنى قوغداپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان. تارىختا، ئۇيغۇر خەلقى يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشىغا كۆپ قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ياردەم قىلغان» («جۇڭگو مىللەتلىرى گېزىتى» 2005 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى سانى) دېگەن يۈكسەك باھاسىنى ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەن.

يازغۇچىنىڭ ئۇزۇن يىللىق جاپالىق ئۆگىنىش، ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ روماندا، ئاپتور ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 762 - يىلىدىن مىلادىيە 795 - يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنە 30 نەچچە يىللىق ئەگرى - توقاي كەچۈرمىشلىرىنى تارىخىي ماتېرىيالىزم مەۋقەسىدە تۇرۇپ، خېلى مۇكەممەل بەدىئىي قۇرۇلما، پىشقان نەسرىي تىل ۋە يارقىن بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىپ، تارىخىي چىنلىقنى ئەتراپلىق نامايان قىلىشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان.

ھەممىگە ئايانكى، مۇقەددەس ۋەتىنىمىز تۇپرىقىدا ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىنى ۋە شانلىق مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتقان. بۇ روماننىڭ نەشر قىلىنىشى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېلىمىز مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشقا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسىگە بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىشىنىمىزكى، تارىخىي چىنلىق بىلەن تارىخىي چىنلىق ئاساسىدىكى مۇۋاپىق بەدىئىي توقۇلما ماھىرلىق بىلەن بىرگەۋدە قىلىنغان بۇ تارىخىي رومان، يېڭى دەۋر ياشلىرى ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك بىر ۋەتەنپەرۋەرلىك ئوقۇشلۇقى بولۇپ قالغۇسى.

ئىزدىنىشنىڭ چېكى ۋە ئىجادىي ئەمگەكنىڭ ئاخىرقى پەللىسى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبلىك، «بوز دالا» رومانىنىمۇ مۇكەممەللىكتە پەللىگە يەتكەن دەپ ئېيتالمايمىز. شۇڭا، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەپۇچانلىقنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، رومان ۋەقەلىكلىرىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى زامان، ماكان تەكشىلىكىگە قويۇپ ئوقۇپ چىقىشىنى ۋە مۇۋاپىق باھا بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇندەرىجە

1. ھازىدار بالا 1
2. ئاتا، سەن قەيەردە 7
3. نامەلۇم ئاتىلىقلار 16
4. تەقدىرنىڭ بورۇلۇشى 26
5. ساقاللىق ئادەملەر 35
6. ئوردۇبالىق بوسۇغىسىدا 49
7. شەھەر قايناپدۇ 57
8. ئاق يەكتەكلىك كىشىلەر 66
9. تۇنباغانىڭ گۇمانلىرى 76
10. قاغان نېمە دەيدۇ 86
11. ئەھۋال ئۆزگەرمەكتە 98
12. ئەتىيازدىكى جۇدۇن 107
13. قۇتلۇقنىڭ بىر ئىشى 119
14. ئىسسىق شامال 130
15. كۆتۈلمىگەن ۋەقەلەر 140
16. شۇۋرغانلىق كەچ كۈز 154
17. ئاتا ۋە بالا 168

18. سرلىق سايە 182
19. بەگبارسىنىڭ خىيالى 194
20. تاراس تېكىن لەشكەر سورايدۇ 209
21. نامەلۇم ئۈچىنچى قەبرە 225
22. خەتەرلىك قىلتاق 242
23. ياغلاقارنىڭ كارامەتلىرى 256
24. ئاستانىدىن ئەلچى كەلدى 278
25. تۆھمەت 298
26. قاغاننىڭ ئۆيلەنگۈسى بار 320
27. ئاستانىدىكى كۆنلەر 335
28. ئۆتۈكەندىكى ئىلاھ 351
29. قاغان ئۆيلەندى 366
30. بېشبالىق خەۋپتە 382
31. ئۇنتۇلماس تۈنلەر 403
32. جەڭ شۇنداق بولىدۇ 419
33. يول ئۇردۇبالىققا 435
34. ناتونۇش مەھبۇس 454
35. ئۇ ئەمدى قاغان تاغىسى 476
36. ئۇرخۇن سۈيى ئۈزۈلمەيدۇ 496
37. كۆنپېتىشتىكى شەپەق 512
38. خاتىمە 528

1. هازىدار بالا

زۇلمەت ساقىندىسى بىلەن تاڭ شولىسى قۇچاقلاشقان تۇتاش گىرۋەكتە غۇۋا يورۇپ تۇرغان ئىزناسىز زېمىن تولغاق ئەۋجىدىكى نىمجان ئانىدەك يېنىككىنە سىلكىندى. يىراقلاردا قەد كۆتۈرگەن هانگاي[1] تاغلىرى ئوت كەتكەندەك قىزاردى. تولغاق ئەۋجى چېكىگە يەتتىمكىن، ياكى تاغ ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان بۇلۇتلارنىڭ دەرمانى تۈگەپ، دېمى كېسىلدىمكىن، تۇخۇم سېرىقىغا ئوخشايدىغان سوقۇچاق قۇياش ئاخىرى تاغلار بېشىغا — ئېگىز-پەس چوققىلارنىڭ ئەڭ ئېگىزىگە يامىشىپ چىقتى.

تاڭ ئاتتى، قۇياش يۈز كۆرسەتتى، يەر بېغىرلاپ لەيلەپ يۈرگەن كۆكۈچ تۇمان بىردەمدىلا غايىب بولدى. تاڭغا تەلمۈرگەن تاغ، تاڭغا تەلپۈنگەن يايلاق، تاڭنى سېغىنغان جىمى جانلىق بىردىنلا ۋىسال پەسلىگە ئۇلاشتى. تاغ تۆپىسىدىن گويا تاغ قىيانىدەك يامراپ چۈشكەن قىزغۇچ شولا سوغۇق شامالدا دىر-دىر تىترەپ تۇرغان ئوت-چۆپلەرنى سۇۋارسىغا سۆيۈپ ئۆتتى، ئىللىق تەپتى بىلەن جىسمىنى ئىسسىتتى، ياپراقلىرىغا جۇلا قوشتى. ئۇۋىسىدىن ئېتىلىپ چىققان بىتاقەت تورغايلار ئاشىقىنىڭ دىدارى بىلەن ئاسمان بوشلۇقىدىلا قۇچاقلاشتى، تاڭ شادلىقىدا مەست بولغانچە يايلاق ئاسمىنىنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى.

بىراق، كەڭ يايلاقتا چاپچىپ يۈرگەن تاڭ تەنتەنىسى قوڭغۇر چاچلىرى پاخپايغان، كۆزلىرى قىزارغان بىر تەنها بالىنى ئەسلا خۇش

[1] هانگاي — هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى بىر تاغ تىزمىسى.

قىلالمايتتى. ئۈستىۋېشى تۇپىغا مىلەنگەن، تېرە كەمزۇلى نەملەشكەن، قاپاقلىرى كۆك ياڭاقتەك ئىششىپ چىققان بۇ بالا كەڭ يايلاقنىڭ كىندىكىدە، پاكارراق بىر تاغ باغرىدا تىكلەپ قويغان كۆتەكتەك قېتىپ قالغانىدى. تۇرۇپ ئىسەدەيتتى، تۇرۇپ بۇرنىنى تارتاتتى. مۇشۇ ئاددىي ھەرىكەتلىرىلا ئۇنىڭ تىرىكلىكىدىن بېشارەت بېرەتتى. قۇلاق تۈۋىدىن شۇۋىرلاپ ئۆتۈۋاتقان غۇر-غۇر شامالمۇ، باش ئۈستىدە سايراۋاتقان بىغەم قۇشلارمۇ ئۇنىڭ قايغۇسىنى يوق قىلالمايتتى. تاڭ ئاپتىپىدىن نېسۋە تەگمىگەن كۆڭۈل كۆلبىسى يەنىلا تاغ تەسكىيىدەك قاراڭغۇ ئىدى.

دۇرۇس، كىچىك قۇتلۇق تۈن ھەسسىدىن بېرى، يەنى ئانىسى جان ئۈزگەندىن بېرى ئۆيى جاي ئالغان تاغ باغرىدىن، ئاشىق-مەشۇقلاردەك قۇچاقلىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ ئارچا دەرىخى ئاستىدىن ئانىسىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ئاتاپ بىر پارچە يەر تاللىدى. ئاي يورۇقىدا تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ئادەم چۆكۈرگۈدەك بىر يەرلىك كولاپ چىقتى. يەرلىك يېنىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرغىنىچە مۇشۇ تاڭنى، پەيلى ھۆرۈن ئاشۇ قۇياشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى...

تۆت كۈندىن بېرى كاۋاپتەك قىزىپ، لايدەك ئېزىلىپ ياتقان ئانىسى تۇيۇقسىز نەپەستىن قالغاندا بۇ بىچارە بالا ئۇنىڭ ئۆلۈپ قالغىنىغا زادىلا ئىشىنەلمىدى. بۇ دۇنيادىكى بىردىنبىر يۆلەنچۈكىنىڭ ئۆزىنى بۇ تەرىقە تېز تاشلاپ كەتكىنىنى ئەقلىگە سىغدۇرالمىدى. كۆز يامغۇردەك تامچىۋاتقان كۆز يېشى بىلەن ئانىسىنىڭ قان قاچقان يۈزىنى نەچچە قېتىم يۇيۇپ چىقتى. ھارارىتى كەتكەن قاتتىق جەسەتنى خۇددى بۆشۈك تەۋرەتكەندەك تەۋرەتتى. ئانىسى كۆزىنى ئاچمىدى، ئۈندىمىدى، ھاياتلىقتىن بىرەر شەپىمۇ بەرمىدى. قۇتلۇق ئاخىر ئاچچىق رىئاللىققا بىقۇۋۇللارچە تەن بەردى-دە، مەڭزىنى سۈرتتى،

ئوغۇللۇق بۇرچىنى ئادا قىلىشقا تۇتۇنۇپ، ئۆسۈك تىرناقلىرىنى نەم-خۇش تۇپراققا پاتۇردى...

«ئوغلۇم، — دېدى، مۇشۇ يانباغىردا، قويۇق ئارچا شاخلىرى ئارىسىدىكى قاراڭغۇلۇقتا پەيدا بولغان گېجەك ساقاللىق، قوي كۆزلۈك بىر ئادەم سالماق تەلەپپۇزدا، — مەن يىراقتا، قارىساڭ كۆزۈڭ، تۇۋلىساڭ ئۈنۈڭ يەتمەيدىغان بىر يەردە. كۆكۈل كۆزۈم كۆرۈپ تۇرۇپتۇ، جاپاكەش ئاناڭنىڭ روھى تەڭرىمىز ئۆلگېن[①]نىڭ دەرگاھىغا كەتتى. مانا ئەمدى سەن ئۇنىڭ تېنىنى ئۇ ئىلاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئۇزاتماقچى بولۇۋاتىسەن. ئوبدان بالام، يادىڭدا تۇت، ئۇنى ئابا — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇدۇمى بىلەن ئىلاھىي قۇياش چىراي كۆرسەتكەندىن كېيىن ئاندىن يەرلىكىدە قوي، بىچارە ئاناڭ تەڭرى ئالدىغا يورۇق يۈزى بىلەن كەتسۇن!» دېدى ۋە «لىپ» قىلىپلا غايىب بولدى.

قۇتلۇق گۈلدۈرمامىدەك تورلۇق، سۇ شىلدىرلىغاندەك تەمكىن، سەلكىن ئەسكەندەك يەڭگىل بۇ ئاۋازنى بىر ئاڭلاپلا ئىلغا قىلىۋالدى. قارلىق تاغدەك سۈرلۈك كەلگەن بۇ چىرايىنى بىر قاراشتىلا تونۇۋالدى. بۇ ئاۋاز دادىسىنىڭ ئاۋازى، چىرايمۇ دادىسىنىڭ چىرايى ئىدى. بىراق، قۇتلۇق كۆزلىرىنى قانچە چىمچىقلاتسىمۇ، چۆچەكتەك يوغان ئاچسىمۇ ئۇنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈۋېلىشقا مۇيەسسەر بولالمىدى.

قۇتلۇق دادىسىنى شۇنچىلىك سېغىنىۋاتتىيۇ ئۇنىڭ ئاشۇ كۆكۈچ شاخلار ئارىسىدا قايتا پەيدا بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئاڭلىغىنىنىڭ ۋە كۆرگىنىنىڭ بىر دەققىلىق خىيالىي تۈيغۇ ئىكەنلىكىنىمۇ ئوبدان چۈشىنەتتى. چۈنكى ئۇ، دادىسىز ئۆتكەن بىر ئاي ئىچىدە، بولۇپمۇ

① ئۆلگېن — شامان تەڭرىسىنىڭ نامى، ئۇنىڭ يەتتە ئوغۇل، يەتتە قىزى بارمىش.

مۇسبەتلىك بىر كېچىنىڭ ئىچىدە بىردىنلا چوڭ بولۇپ ئەقىللىق يىگىتكە ئايلىنىپ قالغاندەك قىلاتتى.

قۇتلۇق دادىسىنىڭ تاپشۇرۇقىنى مۇلاھىزە قىلدى:

«دۇرۇس، ئۆتكەن يىلى ئاكامنىڭ ئىتى ئۇنىڭ جەسىتىنى يىراق جەڭگاھتىن ئېلىپ كەلگەندە دادام ئۇنى كۈن كۆتۈرۈلگەندە ئاندىن يەرلىككە قويغان ئەمەسمىدى؟»

قۇتلۇق يىرىم كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە، تاڭدىن تارتىپ كۈن كۆتۈرۈلگىچە يەرلىك يېنىدا ئولتۇرۇپ چىقتى، ئاياغلىرىنىڭ ئۇيۇشۇپ، پەيلىرىنىڭ نەشتەر سانجىلغاندەك سىرقىراشلىرىغىمۇ پەرۋا قىلمىدى، كۈن چىقىش تەرەپتىن بىردەممۇ كۆز ئۈزمىدى...

مانا ئەمدى تاڭ ئاتتى. قۇياش ئۆرلەپ، دادىسى بېشارەت بەرگەن خاسىيەتلىك دەقىقىمۇ كېلىپ قالدى. ئۇ دادىسىنى دوراپ ئۈستىۋېشىنى بىر قۇر تۈزەشتۈردى-دە، خەس چاپلاشقان قۇلاقلىرىنى قېقىپ، ئۆ-سۈك چاچلىرىنى يۆگەپ-يۆگەپ تېرە تەلپىكىنىڭ ئاستىغا باستۇردى. كۈن چىقىشقا، كۆز چېقىۋاتقان سارغۇچ قۇياشقا قاراپ چوڭقۇر تەزىم قىلىپ، كەينىگە بۇرۇلدى. يانباغىردىن چۈشۈپ، كىچىك ئېقىن بويى-دىكى چۆپلۈك تەكشىلىككە يېتىپ كەلدى. بۇ تەكشىلىكتە ئۆزى كۆز ئاچقان، قەھرىتان قىش ۋە تومۇز كۈنلەردە جەددى-جەمەتىگە پاناھ بولغان كىگىز ئۆيى جايلاشقانىدى.

ئۇ ئۆيىگە كېلىۋېتىپ ساناقسىز قارا قاغىلارغا ئوخشايدىغان قارا داشقاللار ئارىسىدا كۆمۈلۈپ ياتقان تۆمۈرچىلىك ئوچىقىغا خورسىنىش ئىچىدە قاراپ قويدى، دادىسىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك ئىزى قالغان بۇ خارابىدىن نەزىرىنى يۇلۇۋېلىپ، ئىشىكنى قايرىدى.

دائىرىسى ئانچە چوڭ بولمىغان، كىگىزلىرىنىڭ تۆۋەن تەرىپى كونا قىغدەك چىرىپ كەتكەن بۇ يۇملاق ئۆي بىر ئاياغلىق توپا پەگا

ۋە بىر غېرىچچە كۆتۈرۈلگەن سۇپىغا بۆلۈنەتتى. پەگا نەم بولغىنى
بىلەن، سۇپىغا سىپتە چىغ بورا، بورا ئۈستىگە سەل پۇچۇلغان گۈللۈك
تەڭلىمات سېلىنغانىدى. تەڭلىماتنىڭ بىر بېشىدا ئاشلانغان ۋە ئاشلاند-
مىغان قوي تېرىلىرى يۆگەكلىك تۇراتتى. تەڭلىماتنىڭ چەت-ياقىسى-
دىن، تېرىلەر ئارىسىدىن ئاندا-ساندا ئۈنۈپ چىققان ئۆڭسىز ئوت-
چۆپلەر بەئەينى كىچىك بالىنىڭ رەزگى كوكۇلىسىغا ئوخشايتتى. پەگا
پىنىدىكى قوپال تاختايلار تۆپىسىدە باشقىلارنىڭ روزىغارىدا ئانچە كۆپ
تېپىلمايدىغان، لېكىن بۇ ئۆيدە خېلى مول بولغان تۆمۈر قازان-قو-
مۇچلار قالايمىقان تاشلىنىپ تۇراتتى، سەل ئېگىزگىرەك چاكاندا،
ئادراسمان دېگەندەك خەيرلىك ئۆسۈملۈكلەر ئېسىلغانىدى. سۇپىنىڭ
تۆر تەرىپىدە ، نىمكەش ئاق كىگىز ئۈستىدە قۇتلۇقنىڭ ئانىسى
بەخىرامان ئۇخلاۋاتقاندەك سوزۇلۇپ ياتاتتى، تۆپىسىگە ئەيلەنگەن
يۇمشاق تېرىدىن قۇراپ تىكىلگەن پاكىز يوتقان يېپىقلىق ئىدى.

قۇتلۇق چورۇق ئىچىدە سەل قورۇلۇۋاتقان ئاياغلىرىنى تەستە
يۆتكەپ، پەگادىن سۇپىغا چىقتى، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ئانىسىنىڭ
پىنىغا كەلدى، ئۇنى ئويغىتىۋېتىشتىن ھەزەر ئەيلىگەندەك، تىۋشسىزلا
تىزلاندى، كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ چىرايىغا سەپسالدى.

خۇدانىڭ كۈنى تورغاي بىلەن تەڭ تۇرۇپ ئۆچكە ساغىدىغان،
ئوتتۇز قەدەم نېرىدىكى چوڭقۇر ئېقىندىن ئېغىر ئىدىش بىلەن سۇ
توشۇپ كېلىپ ناشتىلىق تەييارلايدىغان، تېزەك تېرىپ، ئوتۇن تو-
شۇيدىغان جاپاكەش ئانىنىڭ چىرايىدا تەشۋىش ۋە بىئاراملىق ئالامەت-
لىرى ئويۇپ قالغانىدى. بوز كۆزلىرىمۇ نېمىنىدۇر كۆرۈپ قانمىغاندەك
پىرىم ئېچىلىپ تۇراتتى، سارغۇچ كەلگەن چىشلىرىنى يېپىۋېلىشقا
ئۈلگۈرمەيلا قېتىپ كەتكەن توم-توم لەۋلىرى جان ئۈزۈش ئالدىدىكى
ۋەسىيىتىنى تەكرارلاپ: «ئوغلۇم قۇتلۇق، ئانىسى يوق قوزىدەكلا يېتىم

قالدىڭ، سەن تېخى كىچىك، بۇ ستەمكار دۇنيادا يالغۇز ياشاش ساڭا ئېغىر كېلىدۇ، بارغىن، ياغلاقارلار قوۋمىگە بارغىن، تەڭرىمىزگە، تەڭرىمىزنىڭ يەتتە ئوغۇل، يەتتە قىزىغا سىغىنىپ قاراقىر[1] تەرەپكە قاراپ مېڭىۋەر، داداڭنى ئۇلار ئاشۇ تەرەپكە ھەيدەپ كېتىشكەن...» دەپ مىدىرلاۋاتقاندەك قىلاتتى.

قۇتلۇق غەملىك بېشىنى ساڭگىلىتىپ، ئانىسىنىڭ چىرايىغا سەپ‑سالغان پېتى قانچە ئۇزۇن ئولتۇردىكىن، ئۆينىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى كالا كۆزىچىلىك تۆشۈكتىن ئالتۇن نوغۇچىدەك ئېتىلىپ كىرىۋاتقان بىر دەستە قىزىل شولا ئەمدى تولۇق ئاقاردى، ئانىسىنىڭ سوزۇنچاق، تېرىسى يېرىك كەلگەن چىرايى، قىڭراق بىسىدەك قىرلىق قاڭشىرى، قۇلاقلىرىنى يوشۇرۇپ تۇرغان يېرىك سېكىلەكلىرى ئوت تەپتىدە تاۋلىنىۋاتقان تۆمۈر قالقاندەك جۇلالىنىشقا باشلىدى.

«كۆك ئىلاھى ئانامنى ئۆز دەرگاھىغا چىللاۋاتسا كېرەك، بەلكى ئۇنى ئۇزىتىپ قويىدىغان پەيت يېتىپ كەلگەندۇ...»

قۇتلۇق ئانىسىنىڭ تولۇن ئايدەك تولغان چىرايىدىن كۆز ئۈز‑مەيلا ئۆرە بولدى، ئارقىدىنلا ئۆي ئۆگزىسىدىن ئىككى تال بادرىنى كۆچەپ تۇرۇپ سۇغۇرۇۋېلىپ، سۇپىغا ئېلىپ كەلدى.

«ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم، بىر پەسكە، پەقەت بىر پەسكىلا تاقەت قىلىپ تۇر، كۆرۈۋاتىسەن، ئانام ھازىر ئۇخلاۋاتىدۇ، دادام قىلغاندەك قىلىپ جىرغا ياسايمەن، ئۇنى جىرغامغا ياتقۇزۇپ، ئويغاتماي، تەۋرەت‑مەي ھوزۇرىڭغا ئۇزىتىپ قويىمەن....»

قۇتلۇق ئۆزىچە پىچىرلىغاچ، ئۆي بىساتلىرى ئارىسىدىن بىر پارچە ئاق كىگىزنى سۆرەپ كېلىپ، ئۇنى تەكىيە يېنىغا تۈپتۈز قىلىپ يايدى، بادرىلارنى كىگىز ئۈستىگە تاشلاپ، كىگىزنىڭ ئارتۇق قىسمىنى

---

[1] قاراقىر — شامان ئېتىقادىچە، قارا رەڭ شىمالنىڭ بەلگىسى.

بادىرىلاردىن شۇنداق ئارتىلدۇرۇۋېدى، ئەپچىلگىنە بىر جىرغا تەييار بولدى.

«ئوبدان ئانا، بەكلا چارچاپ كەتتىڭ، يەنە ئۇخلا، ئۇخلاۋەر-گىن، يەر يۈزىگە قانداق كەلگەن بولساڭ، ئاسمانغىمۇ شۇنداق چىقىپ كەت، جېنىم ئانا، ئازراق، يەنە ئازراق چىداشلىق بەر، مانا، ھاردۇق يەتكەن ئاياغلىرىڭنى جىرغىغا ئالدىم، مانا، غەمگە تولغان بېشىڭنىمۇ جىرغىغا قويدۇم.»

قۇتلۇق يەرلىك كولاپ ئالقانتەك قىزىرىپ كەتكەن بارماقلىرى بىلەن پېشانىسىدە ئېسىلىپ تۇرغان قويۇق تەر مۇنچاقلىرىنى سۈرتۈ-ۋەتتى، كۆكسىنى كۆرۈكتەك كۆپۈرۈپ ئۆپكىسى تولغۇچە نەپەس ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئالقانلىرىغا تۈكۈردى، كالپۇكىنى چىشلەپ، جىر-غىنى ھارۋا سۆرىگەندەك سۆرىگەن پېتى تالاغا ماڭدى.

كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا قارىتىپ قېزىلغان تارغىنە يەرلىكنىڭ تەكتىگە بىر قەۋەت قۇرۇق شاخ يېيىتىلغانىدى. يەرلىك تېمىمۇ ساماندـ لىق كاكىل لايدا سىيپالغاندەك سىلىق كۆرۈنەتتى. تاڭ شەبنىمى ۋە كۆز يېشى بىلەن نەملەنگەن قوڭۇر تۇپراق ئاپتاپ تەپتىدىن ھارارەت سۈمۈرۈپ ئەمدىلەتىن قۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

قۇتلۇق ئانىسىنىڭ جەسىتىنى جىرغىدىن چۈشۈرۈپ، ئاۋايلاپ يەرلىككە ياتقۇزدى، بېشىنى كۈنچىقىشقا توغرىلاپ، يۈزىگە چىغ ياپتى. ئاسمانغا قاراپ ئۈنسىز ئىلتىجا قىلىۋالغاندىن كېيىن ئېسەدەپ تۇرۇپ قوللىرىنى توپىغا ئۇزاتتى...

2. ئاتا، سەن قەيەردە

قۇتلۇق ئېسىنى بىلگەن چاغلاردا، كۈنچىقىشتىكى تاغ ئېتىكىدىن

تا مۇشۇ پاكار تاغقىچە سوزۇلغان، كۈنپېتىش تەرىپىمۇ يەنە شۇنچىلىك ئۇزاققا كەتكەن كەڭ يايلاقنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا شوخ تايچاقتەك ئويناپ يۈرەتتى. راست، سوغۇقى سۆڭەك-سۆڭەكتىن ئۆتۈپ كېتىدىغان قارا قىش كۈنلىرىدە ئۇ تالا-تۈزگە كۆپ چىقالمايتتى. تازا قىلسا، چېدىر ئىشىكىدىن بېشىنى چىقىرىپ، نېمىشقىدۇر ئاق كىگىز ئاستىدا قالغان كەڭ دالاغا شۇنداق بىر قارىۋالاتتى-دە، بېشىنى چاپسانلا ئىشىك ئىچىگە ئالاتتى. تالاغا بىر قەدەم دەسسىدىمۇ، ئانىسى ئېيتقاندەك «بۇرنى پۇچۇق، قۇلىقى چۇناق غەلىتە مەخلۇق»قا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. بىراق، ئۇ قورقىدىغان، ساراڭ بولغۇدەك زېرىكىدىغان ئۇزۇن قىش پەسلى بەرىبىر ئۆتۈپ كېتەتتى. ئەتىياز يېتىپ كېلەتتى، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېسىدىغان ئىسسىق شامال بىر ئەتىگەندىلا ھېلىقى ئاق كىگىزلەرنى نەلەرگىدۇر ئۇچۇرۇپ كېتەتتى. ھاۋا ئىللىپ، ئوت-چۆپلەر ئۈچ كۆرسەتكەن ھامان ئۇنىڭ كۈنى تۇغۇلاتتى — دە، ئانىسىغا ئەگىشىپ، يانباغىرنى باغاشلاپ يۈرۈپ دۆڭ ئۈستىگە چىقىۋالاتتى.

ئۇ دۆڭدە تۇرۇپ خۇددى چوڭ كىشىلەردەك، قوللىرىنى كەينىگە قىلىۋېلىپ كۈنچىقىشقا قارايتتى. «توۋا، — دەيتتى ئۇ، خېلى يىراقتىن كۆزگە تاشلانغان ھەرە چىشىدەك ئېگىز-پەس تاغلارغا قاراپ، — ئەجەب زور بىر مەخلۇقكەنغۇ ئۇ، يا سۇ ئىچكىلى يەرگە چۈشكەن بۇلۇتلارمىدۇ، بۇلۇت بولسا نېمىشقا ئاق بولمايدىكىن، ماقۇل، قارا بولسۇنمۇ دەيلى، ئەمما نېمىشقا مىدىرلاپمۇ قويمايدىكىنە؟...»

كېيىن ئۇ ئوڭ قولىنى بېسىپ ئاستا چۆرگىلەيتتى، يايلاقنىڭ چەت-چەتلىرىگە كۆز يەتكۈزۈشكە ئۇرۇناتتى، كىچىككىنە ئالقىنىنى چېكىسىگە قويۇۋېلىپ، كۆزىنىمۇ، ئاغزىنىمۇ يوغان ئاچاتتى، ئارىنى يېقىن قىلماقچى بولغاندەك، گۆشلۈك گەۋدىسىنى سەل ئالدىغا ئېگەتتى،

شۇنداقتىمۇ، يايلاقنىڭ ئۇ چېتىنى زادىلا كۆرەلمەيتتى، كۆزنىڭ ئۆتكۈر ئەمەسلىكىدىن، ياكى كۆز ئالدىنى قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ توسۇۋالغىنىدىن خاپا بولۇپ، غۇدىراپ قوياتتى. بەزىدە ئۆزىچە خۇيلىنىپ، كىمگىدۇر قېيىدىغاندەك دوككىدە ئولتۇرۇپمۇ قالاتتى، ئولتۇرۇۋېرىپ زېرىككەنتى، يايلاقنىڭ ئۇ چېتىدىكى سىر ئۇنى يەنە ئاياغقا تۇرغۇزاتتى.

ھېچنېمىنى كۆرەلمىگەنسېرى، قۇتلۇقنىڭ ھەيرانلىقى ھەسسىلەپ ئاشاتتى، ئۆزىچە قىياسلار قايىنمىغا شۇڭغۇپ كىرەتتى.

«ھە، بىلدىم، ئۇ تەرەپتە بەك چوڭ، بەك چوڭ بىر ئانا بولسا كېرەك، بولمىسا، ھەر كۈنى كەچتە شۇ تەرەپتە تۈنەيدىغان قۇياشنى كىم ئەللەي ئېتىدۇ، كىم چۆچەك ئېيتىپ بېرىدۇ، كىم ئۇنى باغرىغا بېسىپ پەپىلەيدۇ، كىم ئۇنى ئەتىگەنلىك ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ كۈنچىقىش تەرەپكە ئاپىرىپ قويىدۇ؟...»

ئۇ ئۆز سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەرگەچ، نەزىرىنى ئاسمانغا يۆتكەيتتى، ئالدى بىلەن كۆك ھېقىقتەك كۆك ئاسمان، ئاندىن كېيىن ئاچ يېشىل ئاسمان سەزگۈ دائىرىسىگە ئۇسۇپ كىرەتتى. ئاق قۇلاردەك ئۈزۈپ يۈرگەن ئەركىن بۇلۇتلارنى كۆرگەندە بولسا بارمىقىنى بۇلۇتلارغا چىنەپ، بەزىسىنى رەڭدار تۆگىگە، بەزىسىنى مۈڭگۈگەدەك توپاققا، كىچىكرەكلىرىنى چوڭ قۇيرۇقلۇق ئادېز قويلىرىغا ئوخشىتاتتى، قوزا-ئوغلاقلارغىمۇ تەققاس قىلاتتى. «ئاشۇ قويلارنىڭ كەينىدە ئانام يۈرگەن بولمىسۇن يەنە» دېگەن بىر پەرەز خىيالىدىن كەچكەن چاغدا بۇلۇت ئارىسىنى ئىزدەپ يۈرۈپمۇ ئانىسىغا ئوخشاش ئىسسىق كۆرۈنىدىغان، ئايىغى چاققان،كۆيۈمى چوڭقۇر مېھرىبان بۇلۇتتىن بىرنىمۇ تاپالمايتتى...

بىر چاغلاردا، ئۇنىڭ بۇنداق نەتىجىسىز، مەززىسىز ئوخشىتىش-

لاردىن كۆڭلى قالاتتى. ئاسماندىن بىزار بولغاندەك دومسىيىپ قويۇپ، يەر بېتىگە كۆز سالاتتى. كۆزلىرى ئاياغ ئاستىدىن يۆتكىلىشىۋېرىپ، چوققا چېچى چۇشۇپ كەتكەن موپىسىپىتنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان تاقىر تاغ ئۇستىدە توختاپ قالاتتى، بىراق، قۇتلۇق كۇنچىقىش تەرەپتە كۆرۈنىدىغان ھېلىقى قارا مەخلۇق بىلەن بۇ پاكار تاغنى چورتىلا ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل نەرسە، دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ قارا مەخلۇق يەنىلا سىرلىق تۇيۇلاتتى. تۇپتۇز يايلاقتىن تاسادىپەن ئۇنۇپ چىققان ئاشگۇمبىگە ئوخشايدىغان، بەلدىن تۆۋىنى ئوت-چۆپلۇك، يۇقىرىسى تاقىر تاش بىلەن قاپلانغان بۇ كىچىك تاغ ئۇنى ئۆزىگە تارتاتتى. تاغ قاپتىلىدا ئەجدىھانىڭ ئاغزىدەك ئېچىلىپ تۇرغان بىرقانچە كامار ئۇنى ئۆز يېنىغا چىللاۋاتقاندەك قىلاتتى.

ئۇنىڭ پەمچە، بۇ كامارلار ئۇ ئەقىل تاپقاندىن بېرى كۇنسايىن كۆپىيىپ بارماقتا ئىدى. تېخى يادىدا، قار ئېرىپ، يەر يۇمشاپ، قۇلاق توڭلىمىغۇدەك كۇنلەر يېتىپ كەلگەن ھامان ئىشچان دادىسى تاڭ بىلەن تەڭ تۇرۇپ كېتەتتى. ئاپتاپ ئىلاھىغا تېۋىنىۋالغاندىن كېيىن تۇلۇم بىلەن گۇرجەك كۆتۇرۇپ ئاشۇ كامارلارنىڭ بىرىگە كىرىپ كېتەتتى. ئالاھازەل چۇشكە يېقىن ئاندىن بىر تۇلۇم تاشنى يۇدۇپ دوڭغاق سۆگەتتەك پۇكلەنگەن پېتى كاماردىن چىقاتتى ۋە تۇلۇمنى سەينا ئالدىدىكى تۆمۇرچىلىك ئوچىقىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلەتتى. ئوچاقتا ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم ئوت يېقىلاتتى، دادىسى قاغا تۇخۇمىدەك ئۇششاقلانغان جىگەررەڭ تاغ تاشلىرى بىلەن نەدىندۇر تېپىپ كەلگەن پارقىراق قارا تاشلارنى ئېدىتلاپ ئارىلاشتۇرۇپ ئوچاققا تاشلايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان كۆرۈك بېسىشلار باشلى-نىپ كېتەتتى.

قۇتلۇقچە، پەقەت تەتۇر پېشانە ئادەملا كۆرۈك بېسىشقا يارىتىلات-

تى. دېمىسمۇ، ئوچاقتا تاش تاشلاش لازىم تېپىلغاندا دادىسىنىڭ ئورنىغا ئۆتىدىغان ئاكىسىنىڭ، قاتىلاڭچىلىق مەزگىلىدە بۇ ئىشقا جەلىپ قىلىنىدىغان ئانىسىنىڭ كۆرۈك باسقان قوللىرى بىردەمدىلا سىرنىمىنى يوقىتىپ، ئوق تەگكەن قۇشنىڭ قانىتىدەك لەپەڭشىپ قالاتتى. چوغ ئارىسىدىن ئۆرلەپ تۇرىدىغان ئوت تەپتى، قولتۇق پەيلىرىنى سىرقىرد- تىۋېتىدىغان جىددىي ھەرىكەت ئۇلارنى سۇغا چۈشكەندەك ھۆل قىلىۋېتەتتى. پېشانىسىدىن، بويۇنلىرىدىن تەپچىپ چىققان ئاچچىق تەر تۆگمەن نورىدىن ئاققاندەك ئېقىپ، تاپىنى ئاستىغا كەلگەندىلا ئاندىن توختاپ قالاتتى. بىلىنجاپ تۇرغان ئوچاق ئوتىنى ئۇلار كۆرۈك بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆپكىسىدىن ئېتىلىپ چىققان يەل بىلەن پۈۋلىشەتتى.

— مۇشتۇمچىلىك كىچىك كۆرۈكنى ئىككى قېتىم باسار-باسمايلا يامغۇردا قالغان ئوغلاقتەك پالاقلىغىلى تۇردۇڭغۇ ئەمدى، — دەيتتى دادىسى ئوچاقتا تاش تاشلاۋېتىپ، ھالسىزلانغىنىدىن قوللىرىنى ئەمەس، بەلكى گەۋدىسىنى ئىرغاڭلىتىۋاتقان ئاكىسىغا زەردە قىلىپ، — كۆچ بىلەن باس دەيمەن ئۆلۈمتۈك، مەن سەندەك چېغىمدا قوي كۆرۈكنى ئەمەس، كالا كۆرۈكنىمۇ بېسىۋېتەتتىم، ھەر قېتىم يەل ئۇرغىنىمدا مۇشتۇمدەك-مۇشتۇمدەك يوغان تاشلار ئوچاقتىن ئىككى غېرىچ ئۆرلەپ كېتەتتى!...

بۇنداق چاغلاردا ئۇ ئۆزىدىن ئۈچ-تۆت ياش چوڭ بولغان ئاكىسىغا ئىچ ئاغرىتىپ قالاتتى. بىراق، قۇتلۇققا نېمە ئامال، كۆرۈك ئاغزىدىكى ئىككى تال كۆندىلەڭ ياغاچ ئۇنىڭ ئالقانلىرىغا توغرا كېلەتتىمۇ؟ بۇ يېشىدا ئاكىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ئاكىسىدەك كۆرۈك باسالايتتىمۇ؟

— تېنى قاتمىغان كىچىك بالىغا بۇنچىلىك زەردە قىلغىنىڭ نېمىسى ئەمدى، — ئانىسى ئوچاق چۇخچىلاۋاتقان دادىسىغا قاراپ

شۇنداق دەيتتى ۋە ئاكىسىنىڭ قولىدا توختاپ قالاي دېگەن كۆرۈككە قول ئۇزىتاتتى.

بىراق، ئۇ يەنىمۇ قاتتىقراق تەنبىھكە دۇچ كېلەتتى:

— ئانىسى، ئوغلۇڭنى بىلى چىڭ ئەركەك بولسۇن دېسەڭ، ئوت يېنىدا ئۇزاقراق ئولتۇرغىلى قوي، بىلى قاتمىغان ئوغۇل بالىدىن قاتقان داشقال ياخشى!

ئۇ شۇنداق دەيتتىيۇ، ئوچاقنىڭ سوۋۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ كۆرۈكنى يۇلۇپلا قولىغا ئالاتتى. ئات يايلىدەك يىرىك چاچلىرىنى تاسما بىلەن باغلىۋالغان، ئويۇم-ئويۇم مۇسكۇللىرى ياغ قاپىقىدەك پارقىراپ تۇرغان زەبەردەس ئاتا ئەنە شۇنداق ئىشلەيتتى. ئەنە شۇنداق سۆزلەيتتى. بىر كېچە-كۈندۈزگىچە سوزۇلغان پاتىپاراقچىلىقتىن كېيىنلا ئۇ پىتىۋاتقان كۈندەك قىزارغان، پىژىلداپ ئوت چېچىپ تۇرغان تۆمۈر سۇيىنى قاتار-قاتار سېغىز چاناقلارغا قۇيۇپ چىقاتتى. ھەر بىر چاناققا بىر ئوچۇمدىن ئۇۋاقلانغان كالا مۈڭگۈزى تاشلايتتى. مۈڭگۈز تاشلاش تاكى تۆمۈر سۇيى سوۋۇپ مۈڭگۈزنى كۆيدۈرەلمىگەنگە قەدەر داۋاملىشاتتى. قاتقان تۆمۈر كۆپ ئۆتمەيلا يەنە ئوچاققا تاشلىناتتى، بىردەمدىن كېيىن بۇ تۆمۈرنى لاخشىگىر بىلەن كاپلا قىلىپ قىسىۋالاتتى — دە، چوغ ئارىسىدىن تارتىپ چىقىپ سەندەلگە قوياتتى. بازغان بىلەن خېمىر يۇغۇرغاندەك يۇغۇراتتى، مومدەك ئېزەتتى، بۇ «خېمىر» دىن ئۇزۇن-ئۇزۇن «قىڭراق»لارنى، ئىككى بىسلىق «پالتا»لارنى، ئۇچى ئۇچلۇق «سومبە»لەرنى ياساپ چىقاتتى، ئاخىرىدا يەنە قىزدۇرۇپ، تۇز سۇيىدە سۇغىراتتــى، قوم چاققا تۇتۇپ پەردەزلەيتتى، ياغاچ بىلەن ساپلايتتى ...

قۇتلۇقنى ھەيران قىلىدىغىنى، جاپا بىلەن تەييارلانغان بۇ «ئەسۋاب»لار ئۇلارنىڭ ئىلكىدە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايتتى. كۈنچىقىشتى-

ـكى قارا مەخلۇق تەرەپتىن، بەزىدە يايلاقنىڭ ئۇ بېشىدىن پات-پات كېلىپ تۇرىدىغان پەيلى يامان ئادەملەر بىرەر توقلا، ياكى بىرەر قوتۇر ئوغلاقمۇ بەرمەي تۇرۇپ ئۇلارنى سۆپۈرۈپلا ئېلىپ كېتەتتى. قازانغىمۇ، چۆمۈچكىمۇ، پىچاق، پالتىغىمۇ ئوخشىمايدىغان بۇنداق نەرسىلەرنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى قۇتلۇققا تېپىشماق بولۇپ تۇيۇلغاندەك، پات-پات كېلىپ كېتىدىغان ئۇ ئاچ كۆزلەرنىڭ كىملىكىمۇ قۇتلۇق ئۈچۈن بىر تۈگۈن ئىدى. ئۇ پەقەت ئاچچىقىنى يۇتالمىغان دادىسىنىڭ بەزىدە: «ئىنساپ دېگەننى ئۇنتۇپلا كەتتىغۇ بۇ ياغلاقار①لار، ئادەمنى بۇنچىلىك بوزەك قىلغان بارمۇ؟» دەپ قاقشىغىنىنى ئاڭلىغاندىلا ئاد-دىن «ياغلاقارلار ياخشى ئادەملەر بولمىسا كېرەك» دېگەننىلا پەرەز قىلالايتتى.

شۇڭا ئۇنىڭ دادىسىدىن نېمىدەپ بۇنچىلىك كۆيدى-پىشتى بولىدىغانلىقىنى، ياغلاقار دېگەنلەرنىڭ نېمە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى سو-راپ باققۇسى كېلەتتى. دادىسىنىڭ ئاق كۆكۈللۈكىدىن، ئۆزىگە بولغان كۆيۈمىدىن شۈبھىلەنمىسىمۇ، بىراق، تۆمۈر سۈيىدەك ئوت چاچراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن، كەمدىن-كەم كۈلكە كۆرۈنىدىغان چىرايىدىن خېلىلا ئەيمىنەتتى.

ئانىسى ئۆچكە ساغقىلى، ئاكىسى ئوتۇن كەسكىلى كەتكەن بىر كەچلىكى قۇتلۇق ئۆيىدە دادىسى بىلەن بىللە قالدى. دەل شۇ پەيتتە، دادىسى ئۇزۇن «قىڭراق» بىسىغا بىلەي سۈركەۋېتىپ، ئۆزىچە ئېغىز ئېچىپ قالدى:

---

① ياغلاقار — زامانىسىدا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنى تەشكىل قىلغۇچى توققۇز چوڭ ئۇرۇقنىڭ ئەڭ چوڭى، تورالار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى قاغان ئۇرۇقى.

— ئوغلۇم قۇتلۇق، ئاغزىڭنى ئۇشلاپ بولۇپ يەنە توختىۋال- دىڭ، خاتالاشمىسام، ماڭا دەيدىغان گەپ-سۆزلىرىڭ بارغۇ دەيمەن، قېنى دەۋەر، يىگىت دېگەن تارتىنچاق بولسا بولمايدۇ، — دېدى، ئۇ قۇتلۇققا قاراپ مەنىلىك كۈلۈمسىرەپ.

قۇتلۇق يۈرەكلىكرەك بولالمىغىنىدىن ئىزا تارتقان بولسىمۇ، لېكىن دادىسىنىڭ كەيپى چاغ ئىكەنلىكىنى دەرھال جەزملەشتۈردى. تۈمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ، سورىدى:

— دادا، سەن ياسىغان جابدۇقلارنى ئۇلار نېمە قىلىدۇ؟

قۇتلۇقنىڭ دادىسى سەل گاڭگىراپ قالدى. بۇ «چاتاق» سوئالنى ئاڭلاپ، كۆزنى يۇمۇپلا يالغان ئېيتماقچىمۇ، بىر نېمىلەرنى دەپ ئۆتۈپ كەتمەكچىمۇ بولدى. ئاخىرىدا ئوغلىنى ئالداشنى ئۆز مىزانىغا مۇناسىپ كۆرمىدى بولغاي، ئەگىتىپ ئولتۇرمايلا جاۋاب بەردى:

— ئۇنىڭ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرىدۇ، ئوغلۇم!

دادىسىنىڭ پەرىزى توغرا بولۇپ چىقتى. قۇتلۇق داغمال يېقىل- غاندەك چۆچۈپ كەتتى، دادىسىنىڭ جاۋابىنى تەئەججۈپ بىلەن تەك- رارلىدى:

— ئادەم ئۆلتۈرىدۇ؟

— شۇنداق، ئادەم ئۆلتۈرىدۇ، ئوغلۇم!

قۇتلۇقنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى، قاشلىرى قىسىراپ، قوشۇمىسى تۈرۈلدى، كېيىنكى سوئالى بولسا ئېھتىياتچان دادىسىنى تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدۇردى.

— نېمىدەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئۇنداق نەرسىلەرنى ياسايسەن دادا؟

دادىسى بىر قىزىرىپ، بىر تاتىرىپ دۇدۇقلاپراق جاۋاب بەردى:

— داداڭنىڭ بۇنداق نەرسىلەرنى ياسىغۇسى بار دەمسەن

ئوغلۇم، ئەمما ياساپ بەرمىسەم ...

ئاۋازى بوغۇزىغا قاپلاشتى بولغاي، ئۇنىڭ شەمشەردەك ئۆتكۈر تىلى بىردىنلا ئۆز كارامىتىنى يوقاتتى. قۇتلۇق ئاستىرتىن سەپسىلىپ دادىسىنى كۆز جىيەكلىرى نەملەنگەن، چىرايى بۇزارغان، كالپۇكلىرى تىترىگەن هالدا كۆرگەندە بولسا، قانداقتۇر بىرەر ئىشنى خاتا قىلغاندەك، بېشىنى ئاستا تۆۋەن چۈشۈردى.

كېيىنكى كۈنلەردىكى پاراڭ ئارىسىدا، قاغان سانغۇنلىرىنىڭ دادىسىنى قورال-جابدۇق ياساپ بېرىش شەرتى بىلەن يىراق خاكاسلار[①] يۇرتىغا ئۇرۇشقا بېرىشتىن ئازاد قىلغانلىقىنى، ئۆز جەمەتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈنلا ئۇنىڭ گۇناهلىق بىر ئىشقا مەجبۇرەن قول تىقىۋاتقىنىنى بىلگىنىدە، قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى بەكمۇ يېرىم بولدى، يۈرەك-باغرى ئامبۇردا قىسقاندەك مۇجۇلدى ...

ئارىدىن ئىككى-ئۈچ يىل ئۆتتۈۋىدى، ئەمدىلا 15 نىڭ قارىسىنى ئالغان مەرهۇم ئاكىسى هېلىقى ئادەملەر تەرىپىدىن تاغ كەينىدىكى چېك قوۋمىگە قارشى جەڭگە ئاتلاندۇرۇلدى. ئۈچ ئايدىن كېيىن ئۇ

① خاكاسلار — تاڭ دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمىي مىللەت، بۈگۈنكى قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى. خاكاسلار ئەڭ دەسلەپ «تارىخنامە» ۋە «خەننامە»لەردە «كەنكۈن» دېگەن نام بىلەن ئۇچرايدۇ. ئىككى خەن دەۋرىدە كەنكۈنلەر بۈگۈنكى يېنىساي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشىغان. مىلادىيە 7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغاندا، يېنىساي دەرياسى ۋادىسىدىكى خاكاسلار بۇ قاغانلىقنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان. مىلادىيە 840-يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا كۆپەيگەندە خاكاسلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، هۆكۈمران گۇرۇھ ئىچىدىكى ئۆكتىچىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقنى غۇلاتقان ۋە خاكاس خانلىقىنى قۇرۇپ چىققان («شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى»، 382-بەت).

مىنىپ كەتكەن چىلان تورۇق ئات تۆت يېرىگە ئوق قادالغان بۇ لەشكەرنى ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ كەلدى. ئۆيلىمىغاندا يۈز بەرگەن بۇ بالا-قازا دادىسىغا بەكمۇ هار كەلدى. ئۇ جىن تەگكەندەك يىغلاپ يۇرۇپ ئۇچىقىنى چاقتى، كۆرۈكنى يىرتىپ تىتما-تىتما قىلىۋەتتى، بولقا-بازغانلىرىنىمۇ ئۆي كەينىگە چۆرۈۋەتتى.

«بالا كەلسە قوش كەپتۇ» دېگەندەك، قەرەللىك ئېلىۋاتقان جەڭ جابدۇقلىرىنى ئالالماي قالغان ياغلاقارلار جابدۇق ئورنىغا دادىسىنى ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ: «يىل-يىللاپ ئىشلەپ بەرگىنىمنىڭ يۈزىنى قىلىڭلار، خوتۇنۇم بىلەن نارەسىدە بالامغا ئىچىڭلار ئاغرىسۇن» دەپ يالۋۇرۇشلىرىمۇ هېچنېمىگە دال بولالمىدى...

ئاكىسىغۇ ئۆلۈپ كەتتى. ئەمدى «ئۆلگەننىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئانىسىمۇ ئۇنى تاشلاپ كېتىپ قالدى. تۇتۇپ كېتىلگەن بولسىمۇ، هايات بولسىلا، قۇتلۇققا مۇرەببە بولىدىغانغا بۇ دۇنيادا پەقەت بىر دادىسىلا قالدى!

— دادا، سەن قەيەردە؟ ...

3. نامەلۇم ئاتلىقلار

يېشىل مووۋت ئۇستىگە تاشلاپ قويۇلغان غايەت زور دۇبۇلغىغا ئوخشايدىغان تاغ باغرىدا، يايلاقتىن بىر غېرىچچە كۆتۈرۈلگەن ئىككى دۆۋە توپا ئارىسىدا مۆڭگۈلىنىپ ئولتۇرغان قۇتلۇق تېگى يوق ئويلار بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ جۇپلەنگەن تىزلىرىنى بىر-بىرىدىن ئاجراپ كەتمىسۇن دېگەندەك مەهكەم قۇچاقلىۋالغان، ئېڭىكىنى تىزىغا قويغان

پېتى جىمجىت ئولتۇراتتى. ئەتىگەندە قوزغالغان غۇر-غۇر شامال ھېلد-
ھەم ئېسىپ تۇراتتى. ئۆز ئېسىشىدە قۇتلۇقنىڭ قۇلىقىدىن ئارتىلىپ
مۈرىسىگە چۈشۈپ تۇرغان پاخما چاچلىرىنى، جۇۋىسىنىڭ ياقىسىدىن
بۆرتۈپ چىققان بىر تۇتام يۇمران موينى سىلىققىنە سىيپاپ ئۆتەتتى،
ئۇنى خىيال ئىسكەنجىسىدىن تارتىپ ئالماقچى بولغاندەك، ئۇيەر-بۇيې-
رىنى غىدىقلايتتى. جۇۋىسىنىڭ پېشىنى كۆتۈرۈپ، يەنە چۈشۈرەتتى.
شوخ چوپان يىگىتلەردەك، توختىماي ھۇشقىتاتتى.

ئەپسۇس، قىيامىغا يەتكەن قۇياشنىڭ ئىللىق ھارارىتىمۇ، باش
ئۈستىدىن سايراپ ئۆتكەن كۈيچى قۇشلارمۇ، مەخمەل كەبى جىلۋى-
لەنگەن يېشىل دۇنيامۇ، گۈل-گىياھلارنىڭ مەستخۇش ھىدىمۇ، ۋاقىت-
مۇ، ماكانمۇ قۇتلۇقنىڭ مۇستەھكەم تاقالغان سەزگۈ قورغانىنىڭ تېشى-
دا تۇراتتى. ياشلىق كۆزلىرى ئىككى ئايغىنىڭ ئارىسىدا تىنىمسىز
مەڭدەپ يۈرگەن يالغۇز چۈمۈلە ئۈستىدە ئىدى.

چۈمۈلە ئۆمىلەيتتى، قۇتلۇقنىڭ كۆز قارىچۇقلىرىمۇ چۈمۈلە
بىلەن بىللە مىدىرلايتتى. توپىدىن ئايرىلغان بەختسىز جاندار تۇرۇپ
توختىۋالاتتى، تۇرۇپلا قاياققىدۇر قاراپ ئالدىراش يۈرۈپ كېتەتتى. يول
تورىغان قۇرۇق چۆپلەردىن ۋە كىچىك يېرىقچىلاردىن بىر ئامال قىلىپ
ئۆتۈۋالاتتى ـ دە، كۆپ ئۇزىماي، نىشانىنى يوقاتقان بىتەلەي يولۇچى-
دەك، بىردىنلا كەينىگە بۇرۇلاتتى. بېشىدىن چوڭ كەلگەن كېلەڭسىز
قۇيرۇقى ئۇنى ھاردۇرغانمۇ، تۇرۇپ ئارام ئالاتتى، ئىنچىكە بۇرۇتلىرىنى
دىڭگايتىپ، تەرەپ-تەرەپكە توغرىلاپ كۆرەتتى، لىكىلدىتاتتى. يەنە
نەلەرنىدۇر مولجالاپ سەپىرىنى داۋام قىلاتتى. بىراق نەگە بارمىسۇن
ۋە قانچىلىك كۈچىمىسۇن، پەقەت ئالقانچىلىك دائىرە ئىچىدە چۆرگى-
لىگىنى چۆرگىلىگەنىدى...

«ھەي چۈمۈلە بالىسى، — قۇتلۇق چۈمۈلىگە شۇنداق

خىتاب قىلدى، — سېنىڭمۇ ئاناڭ ئاسمانغا چىقىپ كەتكەنمۇ، داداڭچۇ، ئۇنى چۈمۈلىلەر پادىشاھى تۇتۇپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ نېمىدەپ سېنى ئىزدەپ كەلمەيدۇ؟ سېنى باقمايدۇ؟ بولدى، كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما، داداڭنىڭ سېنى ئىزدەپ تاپقۇسى، باغرىغا باسقۇسى باردۇ، ئېھتىمال ئۇ ئامالسىزدۇر. سەنچۇ، سېنىڭ ئامالىڭ بارغۇ، يول يۈرەلەيسەنغۇ، ئالدىڭغا قاراپ مېڭىۋەر، مەقسەتسىز لاغايلاپ يۈرگەندىن قىلچە پايدا يوق، مېڭىۋەرسەڭ بەلكى داداڭ ئۇچراپ قالار، بەلكى بەختىڭ ئۇچراپ قالار...»

قۇتلۇق نەم ئوتلاقتا پېتىپ كەتكەن چوڭقۇر ئۆچكە ئىزىدىن چىقالماي ئاۋارە بولۇۋاتقان چۈمۈلىگە بىر تال چۆپ غولىنى تاشلاپ بەردى. ئۇنى چۆپكە ياماشتۇرۇپ، خەتەرلىك يەردىن چىقىرىپ قويدى.

قورسىقى توساتتىنلا كوركىرىۋىدى، قۇتلۇق ئىككى كۈندىن بۇيان ئاغزىغا قۇرۇت چاغلىق بىر نېمە سالمىغىنىنى يادىغا ئالدى. لېكىن، ئۇ بىرەر نەرسە يېيىشنى، يېتىم بولسىمۇ ياشاپ قېلىشى كېرەك ئىدى. ئەمدى ئۇ ئۆيىگە يۈگۈرۈپ كىرىپ «ئانا نان» دەپ ئەركىلى-يەلمەيدۇ، چۈنكى ئانىسى ئۆيدە يوق، ئاسقۇغا ئېسىلغان تالقان سېۋەد-تىگە قول ئۇزارتالمايدۇ، چۈنكى ئۇ سېۋەتتە ئەمدى ھېچنېمە يوق، بىرەر تۇتام كېپەكمۇ، بىرەر تال ئارپىمۇ يوق.

قۇتلۇق گەجگىسىنى تاتىلدى، تەلپىكىنى ئېلىپ ئىختىيارسىز مىجىقلىدى، تۇرغان ئورنىدا تۇرۇپ، يەنە بىر مەرتەم پىرقىراپ چىقتى.

— ھاي ... ھا ... ي

ئۇ يەل توشقان كۆرۈكتەك ئېسىلىپ ئۇنىنىڭ بارىچە تووۋلاپ بېقىۋىدى، ھېچكىم جاۋاب ياندۇرمىدى، ئىلاھ تۇرىدىغان ئاسماندىنمۇ، بەندىلە ئىستىقامەت قىلىدىغان زېمىندىنمۇ، جىن-شاياتۇنلار ماكان تۇتقان تەھتىسارادىنمۇ ھېچبىر سادا كەلمىدى. باللىقى تۇتۇپ يەرگە

قاتتىق بىرنى تەپكىنىدىلا ئاندىن بوينىغا ئېسىلغان ساپسېرىق بۆرە ئوشۇقى كۆز ئالدىدا پۇلاڭلاپ كەتتى.

خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئوشۇقنى دادىسى تاغ ئىچىدىن ئېلىپ كېلىپ، ئىسكىنە بىلەن تۆشۈك ئېچىپ بەرگەنىدى. ئانىسى ئۇنى ئوغلىنىڭ بوينىغا ئېسىپ تۇرۇپ:

«بالام، بۇ ئوشۇقنىڭ خاسىيىتى تولا، ئۇنى كۆزقارىچۇقۇڭنى ئاسرىغاندەك ئاسرا، نېمىشقا دېسەڭ، ئۇ بىزنى جىن-شاياتۇنلارنىڭ پالاكىتىدىن، يامان كۆزلەرنىڭ مالامىتىدىن خالاس قىلىدۇ، قاچانكى بېشىڭغا كۈن چۈشسە ئۇنىڭغا ئىلتىجا قىلساڭ، مۇراد-مەقسىتىڭگە يەتكۈزىدۇ، مۈشكۈلۈڭنى ئاسان قىلىدۇ» دېگەنىدى.

قۇتلۇقنىڭ كۆڭلىمۇ، كۆز ئالدىمۇ خۇددى مىڭ قۇياش پارلىغاندەك يورۇپ كەتتى. يۈرەك بېغىشىغا چاڭ سالغان ماتەم ئازابىمۇ ئاز-تولا يەڭگىللەپ قالغاندەك بولدى، ئۈمىد مەلھىمى يۈرەك يارىسىغا ئوبدانلا ئارام بەردى.

ئۇ ئانىسى دېگەندەك قىلدى، كۆكسى ئۈستىدە، توغرىسى، يۈرىكىنىڭ دەل ئۇدۇلىدا تۇرۇۋېرىپ كەھرىۋادەك پارقىراپ كەتكەن ئوشۇق بېغىنى بوينىدىن ئېلىپ، ئالقىنىغا ئاۋايلاپ قويدى-دە، قوش قوللاپ تۇتۇپ بېشىدىن ئۈستۈن كۆتۈردى. سارغۇچ ئوشۇق رەڭگى قۇياش بىلەن سىڭىشىپ بىر جان، بىر تەن بولۇپ كەتكەنىدىلا ئاندىن ئۇ ئاسمانغا قاراپ ناله قىلدى، يادىدا قالغانلىكى تەگرىلەرنى بىرمۇ بىر ئاتاپ، تىلەك تىلىدى، نان تىلىدى، سۈت تىلىدى. ئارقىدىنلا بۇ تىلىكىدىن يېنىۋالدى. بىردىنبىر تىلىكىنى، يەنى ھېلىقى قارغىش تەگكۈر ياغلاقارلارنى جازالاپ، دادىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئۆتۈندى، يالۋۇردى...

بۇلدۇقلاپ ئېتىلىپ چىققان ئىسسىق ياش ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرد-

نى لىققىدە تولدۇردى، كۆز نۇرى ئاشۇ ئىسسىق ياش قاتلىمىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل كۆككە ئېتىلدى.

مۆجىزە يۈز بەردى، ئاسماننىڭ قەرىدە، قامچىدىن ئۇركۈپ كەتكەن پادىلاردەك دەۋرىشىپ يۈرگەن بۇلۇتلار ئارىسىدا كۆك رەڭ-لىك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولدى. قۇتلۇق بۆرىنى كۆردى، بۆرىمۇ يەر تەرەپكە بېشىنى بۇراپ قۇتلۇققا قارىدى. جازىبىلىك، مېھىرلىك بوز كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى، ئۇنى پەپىلىدى، ئۇنى ئەركىلەتتى...

يەنە مۆجىزە يۈز بەردى، كۆك بۆرە ئىلتىجا قىلغۇچىنىڭ تەن-جىسمىنى ئۆز خاھىشى بىلەن مەھكەم باغلىۋالغىنىغا ئىشەنچ قىلدىمۇ، قۇتلۇقتىن كۆز ئۈزمەي تۇرۇپ كۈنپېتىش تەرەپكە سۈرۈلدى، كۆكتى-كى ئىلاھىي قۇياشمۇ، رەڭگارەڭ بۇلۇتلارمۇ، تاغ-دەريا ۋە قۇتلۇقنىڭ روھ-جىسمىمۇ كۆك بۆرىگە ئەگەشتى...

ئارىدىن قانچە قەرنە ياكى قانچە دەقىقە ئۆتتىكىن، قۇتلۇق «قارا مەخلۇق»قا يېقىن دېسە يېقىن، يىراق دېسە يىراق بىر يەردە ئۆزىنى كۆردى. ئۇ ئۆزىنىلا ئەمەس، ئوت-چۆپلىرى بولۇق ئۆسكەن بىر پارچە يايلاقنى، يايلاقتا بەخىرامان ئوتلاپ يۈرگەن بىر قانچە ئۆچكىنى كۆردى. بويىندىكى مۇنچاقلىرىدىن، دادىسىنىڭكىدەك ساقاللىرىدىن، كۈمۈش يىڭنىلەردەك پارقىراق چۈپۈرىدىن ئۇ ئۆز ئۆچكىلىرىنى تونۇ-ۋالدى.

«توۋا، ئۆچكىلەر ماڭا ئەگىشىپ كەلدىمۇ، يا مەن ئۆچكىلەرگە ئەگىشىپ كەلدىمۇ، ھېلىقى كۆك بۆرىچۇ، ئۇ قېنى؟»

قۇتلۇقنىڭ بۇ ئۆچكىلىرى پۈۋلەپ قويغاندەك سېمىز ئىدى، چۈپۈرلىرى كىرپە تىكىنىدەك دىڭگىيىپ تۇراتتى، لىق سۈت تولغان يېلىنلىرى خام قاپاقتەك ساڭگىلاپ يەرگە تېگەي دەپلا قالغانىدى. ئۇ

ئۆچكىلەرنىلا ئەمەس، ئالا پاچاق ئوغلاقلارنىمۇ، بېشىنى سىڭايان قىلىپ ئۆزىگە سىنچىلاردەك قاراپ تۇرغان چوڭ سەكىنىمۇ تونۇۋالدى. يادىدا تۇرۇپتۇ، ئۈچ-تۆت يىل بۇرۇن ئۇ ئاشۇ چوڭ سەككە مىنۋالاتتى، ياغاچ قىڭراقنى نەلەرگىدۇر چىنەپ تۇرۇپ لەشكەرلەردەك سۈرەن سالاتتى، دادىسى ياساپ بەرگەن مۈڭگۈز بۇرغىسىنى «ھۇجۇم» پەددىسىگە پۈۋلىگەچ سەكىنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، قوزۇقتا كىيدۈرۈلگەن كونا جۇۋىنى قەھرى بىلەن «نەيزە» سانجىيتتى، كەينىگە قارىتىپ «ئوق» ئۈزەتتى، قىزىقارلىق بۇ ئويۇننى ئۇ تاكى ئۆزلىرىنىڭ ئېتى بولغۇچە داۋاملاشتۇرغانىدى.

قۇتلۇق يېنىغا كېلىۋېلىپ كىچىك خوجايىنىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كۈتۈپ تۇرغان قېرى سەككە مەيۈسانە قاراپ قويىدى، ئۆچكىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ئەڭ سېمىز بىر ئۆچكىنى ئارقا ئايىغىدىن «كاپ» قىلىپلا تۇتۇۋالدى ــ دە، يېلىنىگە مۇشتلاپ تۇرۇپ، ئەمچىكىنى ئاغزىغا ئالدى، ئاچ كۆزلۈك بىلەن سۈمۈرگىلى تۇردى.

قۇتلۇقنىڭ كۆڭ-كۆنلەپ داۋام ئەتكەن ئاچلىقىمۇ، دەرمانىنى خوراتقان تەشنالىقىمۇ ۋاپادار ئۆچكىسىنىڭ مەرھەمىتى بىلەن بىر يولىلا ئەمىن تاپتى، شامال سوققان قومۇش پۆپۈكىدەك لىڭشىپ قالغان بەستىگىمۇ يېڭىۋاشتىن جان قېتىلدى.

ئۇ يىقىلىپمۇ، ئۆلۈپمۇ قالمىدى، يىغلاۋېرىپ يېشى تۈگىگەن، قورقۇۋېرىپ يۈرىكى قاتقان بولسا كېرەك، ئەمدى ئۆلۈمنىمۇ يادىغا كەلتۈرمەيتتى. قىسمىتىگىمۇ كۆپ كۆڭۈل بۆلمەيتتى، نازۇك سېزىمى تاشقا تەگكەن پىچاق بىسىدەك گاللاشقانىدى. ئايانكى، يەر-ئاسمان ئارىسىدا تىكەندەك يالغۇز قالغان، ئاھ ئۇرسا ئاھى، زارلانسا زارى ھېچكىمگە ئاڭلانمايدىغان يېتىم ئوغۇلغا ئۆز تىزگىنىنى تەقدىر ئىلاھىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرماقتىن، ئۇنىڭ يېتىلىشىگە ياۋاش قويىدەك

بويسۇنماقتىن ئۆزگە ئامال قالمىغانىدى...

قۇتلۇق ئۆزگەرگەنىدى، ئۇنىڭچە ئۇ تەقدىرگە جەڭ ئېلان قىلالايتتى. تەقدىر دېگەن تۆگىدەك يوغان، بۇقىدەك كۈچلۈك مەخلۇق بولسىمۇ، گېزى كەلسە ئۇنىڭ گېلىنى بوغالايتتى، ھەتتا باش ئۇستىدە پىرقىرىتىپ «قارا مەخلۇق»نىڭ ئۇ تەرىپىگە ئاتالايتتى ...

ئوت يۈزلۈك ياز قۇياشىنىڭ ئاسمان گۈمبىزىگە مىخلاپ قويغاندەك جىم تۇرۇۋېلىشى، ھېلىقى كۆك بۆرە كەتكەن تەرەپكە سەپەر قىلماسلىقى قۇتلۇقنى تولىمۇ شۈبھىگە سالاتتى. ئۇنى مۇرەببىيسىدىن مەھرۇم بولغان، قايتارغا ئۆيى يوق، بارارغا يېرى يوق بىچارە مۇساپىر سۈرىتىدە كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى. ھەتتا ئىلاھ بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياسىغۇسى، مەدەت بەرگۈسى كېلەتتى، قانتى بولسا بىر ئۇچۇپلا ئۇنىڭ يېنىغا چىقىپ ھەمراھ بولغۇسى، ئاغىنە بولۇپ بىللە ئوينىغۇسى بار ئىدى ...

ئەپسۇس ...

قۇتلۇق كۆزلىرىنى قىسقان پېتى قۇياشقا قاراپ بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، قۇلىقىغا قانداقتۇر بىر تونۇش شەپە كىرىپ قالدى، ئالقىنىنى چېكىسىدىن چۈشۈرۈپ مەيدىسىگە قويدى، يۈرىكى تېز-تېز سوقۇۋاتاتتى، رىتىملىق دۈپۈلدەيتتى، لېكىن بۇ دۈپۈلدەش قۇلىقىغا كىرىۋاتقان ھېلىقى تونۇش شەپىگە زادىلا ئوخشىمايتتى، ئەمدى بۇ دۈپۈلدەشكە دادىسى «يۇملاق تۆمۈر»لەرنى سوققاندا چىقىدىغان جاراڭ-جۇرۇڭ ئاۋاز قوشۇلۇۋاتاتتى.

ئۇ ساياق قۇياشنى ۋە ئۇ قۇياشنىڭ تەقدىرىنى بىر پەسكە يادىدىن چىقاردى، بۇرۇلۇپلا شەپە كەلگەن تەرەپكە ئالدىنى قىلدى-دە، يىراقلارغا نەزەر سالدى.

ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرىگە تاشلىنىۋاتقىنى جەنۇب تەرەپتىن ئات

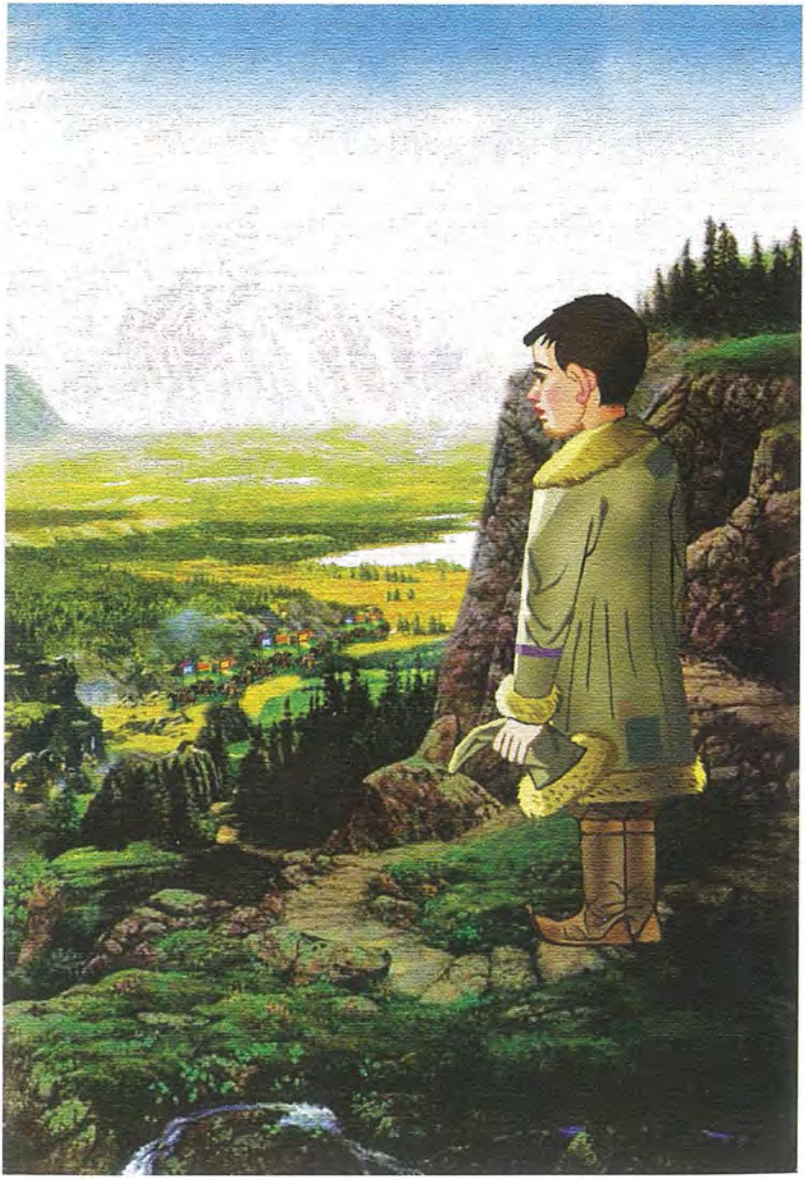

چاپتۇرۇپ، چۇقان سالغان پېتى كېلىۋاتقان بىر توپ ئادەم ئىدى.
— بىر ... ئىككى ... ئۈچ ... يەتتە ...

قۇتلۇق خېلى ھەپىلىشىپ ئاران ئۇن ئالتىگىچىلا سانىيالىدى. «يۇمىلاق تۆمۈر»لەرنى بىر-بىرىگە ئۇرۇپ، ئۇزۇن «قىڭراق»لارنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ كېلىۋاتقان ئۇ كىشىلەر چېپىپ كېلىۋېتىپ دەممۇدەم ئورۇن ئالماشتۇراتتى، بىرى-بىرىنىڭ گەۋدىسىنى توسۇۋالاتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ ساناق سانىشىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى. ئەمما، ئادەم سانى قانچە بولسۇن بۇ قۇتلۇق ئۈچۈن مۇھىم ئەمەس ئىدى. مۇھىمى، چۆچەك-لەردىلا مەلۇم بولىدىغان بۇنداق كۆپ، بۇنداق ئۈچقۇر ئادەملەرنى ئۇ ئەقلىگە كەلگەندىن بېرى تېخى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى. ئىشىنىڭ قىزىقىمۇ مانا مۇشۇ يەردە ئىدى.

ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان بىرنەچچەيلەننىڭ كۆك داكا باغلانغان ئۇزۇن خادىلارنى كۆتۈرۈۋالغىنى قۇتلۇققا تولىمۇ كۈلكىلىك بولۇپ تۇيۇلدى. بۇ كۆك داكىلار كۈچلۈك شامالدا قاتتىق لەپىلدەپ بەئەينى قامچا سىلكىگەندەك ئاۋاز چىقىراتتى. خادا كۆتۈرۈۋالغان سۇمباتلىق كىشىلەر چېپىپ كېلىۋېتىپ نېمىلەرنىدۇر دەپ ۋارقىرايتتى. قۇتلۇق قۇلىقىنى دىڭ قىلىۋىدى، پەقەت «كەلدى... كەلدى» دېگەن گەپنىلا ئاڭقىرالىدى.

«يا تەڭرىم، بۇ نېمە ئادەملەردۇر، كەلدى، دېگىنى نېمىسى ئۇلارنىڭ؟»

قۇتلۇق، ھاڭۋاققان پېتى تۇرۇپ قالدى. غەلىتە يېرى، بۇ ئادەم-لەر قانداق تېز پەيدا بولغان بولسا يەنە شۇنداق تېزلىكتە ئۇپۇق سىزىقىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۆچكىلەرنى ئۈركىتىپ، تورغايلار-نى ئۈچۈرۈۋەتكەن قاتتىق سۈرەنمۇ بۇ يوچۇن ئادەملەرنىڭ قارىسى بىلەن تەڭلا يوقالدى.

قۇتلۇق ئۆز ئىزىغىلا زوڭزايدى، ئادىتى بويىچە تىزلىرىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، ئېڭىكىنى تىزى ئۈستىگە قويدى. ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولغان بۇ ناتونۇش ئادەملەرنىڭ دادىسى سوققان قازاندەك بىر نېمىلەرنى، ئۇزۇن «قىڭراق»لارنى، ئۇچلۇق تۆمۈرلەرنى كۆتۈرۈۋالغىنى ئۇنى قاتتىق تەئەججۈپكە سالدى، دادىسىنىڭ سۆزى يادىغا يېتىپ، ئۇلارنى ئادەم ئۆلتۈرگىلى كېتىۋاتسا كېرەك دەپ قىياس قىلدى.

قۇياش تەگرىسى ئاخىر كۈنپېتىش تەرەپكە يانپاشلىدى. قۇتلۇق قانچە ئۇزۇن ئولتۇردىكىن، گۇماندىن قانداق خۇلاسە چىقاردىكىن، بىر چاغلاردا بۇ كونا تېپىشماققا يەنە يېڭى تېپىشماق كېلىپ قوشۇلدى.

توساتتىن، ھېلىقى ئادەملەر كەلگەن تەرەپتىن خۇددى جەددال قوپقاندەك توپا-چاڭ كۆتۈرۈلدى.قۇتلۇق بۇنى بىر قاراشتا سېرىق بورانغا ئوخشاتتى، بىر قاراپ قۇيۇنغا ئوخشاتتى. توپا-چاڭ ئارىسىدىن ئاپئاق بىر نېمىلەر كۆرۈنگەندە بولسا بۇ قىياسىنى كەسكىن رەت قىلدى ــ دە، بېشىنى سىلكىۋېتىپ، كۆزىنى سۈرتۈۋېتىپ كۆرگەنلىرىنى سىنچىلاپ كۆزىتىشكە باشلىدى.

ئالاھازەل مىڭ قەدەم بوشلۇقنى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان ئاق چېكىتلەر ھايال ئۆتمەي كۆپەيگىلى تۇردى. بىرى ئۇن، ئۇنى يۈز بولدى، بېرىپ-بېرىپ كەڭ يايلاق دەۋرەپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئاياغ ئاستىدا قالدى. ئاسمان-پەلەك كۆتۈرۈلگەن توپا بورىنى قۇياشنىمۇ، بۇلۇتنىمۇ خىرەلەشتۈردى. ھارۋىلارنىڭ قۇلاق-مېڭىنى يەپ كەتكۈدەك غىچىرلاشلىرى، داپ-دۇمباق ئاۋازى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، بۇقىلارنىڭ مۆرەشلىرى ئالەمنى بېشىغا كىيدى.

«قارا، ئاق نېمىلەر بىر قارىساڭ ئۆيگە ئوخشايدۇ. ئۆيلەرنى ئات، ئۆكۈزلەرنىڭ سۆرەپ كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا ئۇنى يەنىلا ھارۋا دېگەن

تۇزۇك، ياپىرىم، ھارۋا دېگەنمۇ شۇنداق چوڭ بولامدۇ؟ بىر... ئىككى... ئالتە...»

قۇتلۇق بۇ دورەممۇ ساناقتا ئازدى. ئەمەلدە ئۇ ئۆيگىمۇ، ھارۋىدىغىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان غالتەكلىك ئۆيلەرنى سانايمەن دەپ بىكاردىن بىكار ئاۋارە بولۇۋاتاتتى. ئەقىللىق بولغىنىغا قارىماي ئۇ سانىيالايدىغان ساناق سان كۆپ بولغاندا يۈزدىن ئاشمايتتى.

مانا، ھەممە تېپىشماق، ھەممە كارامەت قۇتلۇقنىڭ كۆز ئالدىدا ئاشكارا بولدى. بۇ غەلىتە بىر نېمىلەر بايام ئۆتۈپ كەتكەن غوۋغاچى ئادەملەرنىڭ ئىزىدىن، ئۇنىڭغا ئانچە يىراق بولمىغان تەكشىلىكتىن قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. سىنچىلاپ قاراپ، گەۋدىلىك كەلگەن، ئالىپتە كىيىنگەن بىر ئادەمنىڭ ئالتۇن جابدۇقلۇق ئاق بوز ئاتنى سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدا يېتىلەپ كېلىۋاتقىنىنى ئېنىق كۆردى[1]. ئارقىدىنلا، ئاق، قارا، جەدە ئاتلارغا مىنىپ، يۇمىلاق تۆمۈرلەرنى دۈمبىسىگە تېڭىۋالغان، ئۇچلۇق خادىلارنى كۆتۈرۈۋالغان كىشىلەر سىپپى تاپ بىسىپلا يېتىپ كېلىشتى. ئون نەچچە ئات ياكى ئون نەچچە كالىغا سۆرىتىلگەن تاغدەك - تاغدەك يوغان ئۆيلەر ئۆتكەندە بولسا قۇتلۇق بارمىقىنى چىشلىگەن پېتى ھاڭ-تاڭ قالدى. مىڭلاپ-مىڭلاپ يۈكلۈك ھارۋىلارنىڭ، سان-ساناقسىز ئاتلىقلارنىڭ ئايىغى تا كۈن پاتقىچىمۇ ئۈزۈلمىدى. مۆھىمى، ئاشۇ سەپ ئىچىدە ئۇ دادىسىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان سۇمباتلىق بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى ...

---

[1] قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن قانداش قوۋملەرنىڭ ئادىتىدە، ئاق بوز ئات ئىلاھىي ئات تەرىقىسىدە ئۇلۇغلىناتتى، جەڭگە ئاتلانغاندا بۇنداق ئاتقا ئادەم مىنمەيتتى، ئاتنىڭ ھەشەمەتلىك ئېگەرىگە ئۈچ دانە ئۇرۇش ئەلمى بېكىتىلىپ، قوشۇننىڭ ئالدىدا يېتىلەپ مېڭىلاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ئىلاھىي ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سولدى مىنەتتى، باش سەركەردە يېنىدىلا بېقىلاتتى.

قۇتلۇق يەنە ئولتۇرۇۋالدى ـ دە، تىزلىرىنى مەھكەم قۇچاقلىدى. يېپيېڭى بىر قىياس ئۇنىڭ خىيالىغا رۇخسەتسىزلا كىرىپ كەلدى:

«توختاپ تۇر، ئاشۇ ئادەملەر ئارىسىدا دادام بولماي قالاتتىمۇ، شۇنچە كۆپ يۇمىلاق تۆمۈرلەرنى، ئەگرى قىڭراقلارنى دادام ياساپ بەرمىسە، ئۇلارغا يەنە كىم ياساپ بېرەتتى، دۇرۇس، يەنە كىممۇ ياساپ بېرەلەيتتى ...؟»

4. تەقدىرنىڭ بۇرۇلۇشى

ئاسىي سانغۇن ئۆگلۈك[①]، سۆيگۈن[②]لەرنىڭ ئۇزۇن يىللىق مالىمانچىلىقىنى باشتىن كەچۈرگەن تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن، مىلادىيە 762-يىلىمۇ مۇسىبەتلىك ۋە ئەنسىزلىككە تولغان بىر يىل بولدى.

شۇ يىلى ئەتىياز ئېيىنىڭ ئاخىرىدا شاھىنشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ[③]

---

① ئۆگلۈك — يەنى ئەن لۇشەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ نامى بار «غۇز سانغۇنى»، «ئۆگلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى»نىڭ باش پىلانلىغۇچىسى، ئانىسى تۈرك، ئۆگەي دادىسى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بۇخارا سوغداقلىرىدىن. ئۇ مىلادىيە 755-يىلى ئۈچ ئايماقنىڭ ۋالىيسى سۈپىتى بىلەن فەنياڭ دېگەن يەردە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

② سۆيگۈن — يەنى شى سىمىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سېپىق نامى پۇر كەتكەن «غۇز سانغۇنى»، توپىلاڭنىڭ يەنە بىر باش جىنايەتچىسى، ئانىسى تۈرك، دادىسى سەمەرقەندتىن كۆچۈپ كەلگەن سوغداقلاردىن. ئۇ مىلادىيە 755-يىلى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

③ تاڭ شۈەنزۇڭ — ئىسمى لى لوڭجى، يەنى تاڭ مىڭخۇاڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئۇ مىلادىيە 685-يىلى تۇغۇلۇپ، 762-يىلى ئۆلگەن، مىلادىيە 712 ـ 756- يىللار ئارىلىقىدا تەختتە ئولتۇرغان.

شىنلۇڭ سارىيىدا ۋاپات بولدى. ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولغان پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ[①] ئىچكى سارايدا ھازا ئاچتى، تەيجى سارىيىغا جەم بولۇشقان تۆت مىڭدەك ئادەم شاھىنشاھى ئۈچۈن يۈزىنى تىلىپ، قۇلىقىنى كېسىپ ماتەم بىلدۈردى.

شاھىنشاھنىڭ ئۆلۈمى بىتاب ياتقان تاڭ سۇزۇڭغا قاتتىق تەسىر قىلدى. 50 ياشتىن ئېشىپ قالغان تاڭ سۇزۇڭ ئۆز ئوغلىنى ۋەلىئەھدىلىككە تەيىنلەپ بولۇپ شۇ ئايدىلا ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى.

مىلادىيە 762-يىلى 5-ئاينىڭ 20-كۈنى ۋەلىئەھد تاڭ دەيزۇڭ[②] تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇردى.

تاڭ دەيزۇڭ تەختكە چىققان چاغلار ئۆڭلۈك-سۆيگۈنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما تەپرىقىچىلىك تېخى تۈگىمىگەن، شى چاۋيى خېلو ئايمىقىنى ئىگىلىۋېلىپ سۇلالە ئۈچۈن كۈچلۈك تەھدىت سېلىۋاتقان چاغلار ئىدى.

شى چاۋيى ئاسىي سەركەردە سۆيگۈننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى، دادىسى بىلەن بىللە يۈرۈپ لەشكەر تارتقاچقىمۇ، لەشكەرلەر ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايتتى، دېگىنىنى قىلاتتى. بىراق بۇ ئىشلار ئىچى تار سۆيگۈنگە زادى ياقمايتتى. شۇ سەۋەبلىك، ئۇ چوڭ ئوغلىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ كەنجى ئوغلى شى چاۋچىڭغا كۆپ ئىلتىپاتلار كۆرسەتتتى. پۇرسەت كەلسە، شى چاۋيىنى كۆزدىن يوقىتىپ، ئۆز ئىشىغا ئۇنى

---

① تاڭ سۇزۇڭ — ئىسمى لى جېڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئۇ مىلادىيە 711-يىلى تۇغۇلۇپ، 762-يىلى ئۆلگەن، مىلادىيە 756 — 762- يىللار ئارىسىدا تەختتە ئولتۇرغان («جۇڭگو تارىخ لۇغىتى» 2539-بەت).

② تاڭ دەيزۇڭ — ئىسمى لى يۈ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. مىلادىيە 727-يىلى تۇغۇلۇپ، 779-يىلى ئۆلگەن. مىلادىيە 762 — 779-يىللىرى ئارىلىقىدا تەختتە ئولتۇرغان.

ۋارىس قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.

بىر قېتىملىق قانلىق جەڭدە، سەردار سۆيگۈن تاڭ سەركەردىسى لى گۇاڭبىنى يېڭىۋالدى ۋە پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئاستانىگە تەگمەك بولۇپ غەربىي سەپكە لەشكەر يۆتكىدى. شى چاۋيىنى ئالدىن يۈرەر لەشكەرلەرگە سەردار قىلىپ چاڭئەن[1]گە ئەۋەتتى. ئۆزى چوڭ قوشۇن- نى باشلاپ يۈنلىشىنى ئۆزگەرتىپ جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. كىم بىلسۇن، مىلادىيە 761-يىلى ئەتىيازدىكى بىر جەڭدە شى چاۋيى يۈرۈنغا يېدى. بۇ ئەجەللىك مەغلۇبىيەت پۈتكۈل جەڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكىنى ئۇچۇنمۇ، ياكى ئەتەي شۇنداق قىلدىمۇ سەردار سۆيگۈن چوڭ ئوغلىنىڭ ئالدىغا تولىمۇ قىيىن بىر ئىشنى تاشلاپ قويدى:

ئالاھىدە ئادەم ئەۋەتىپ، شى چاۋيىغا ناھايىتى كۆپ ئاشلىق سىغدىغان بىر چوڭ قازناق ياساش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى ۋە ئاران بىر كۈنلۈكلا مۆھلەت بەردى. دادىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تۇيۇپ قالغان شى چاۋيى بار كۈچى بىلەن ئىشقا كىرىشىپ بۇ قازناقنى دېگەن قەرەلدە پۈتتۈردىيۇ، ئەمما يامان ئاتاقتىن يەنىلا خالى بولالمىدى.

كىچىك سەردار شى چاۋيى دادىسىنىڭ قىلمەن دېگىنىنى قىلماي قويمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. چوڭ سەركەردە كىچىك سەركەر- دىگە قول سېلىپلا قالسا ئۆزلىرىنىڭمۇ ئامان قالمايدىغانلىقىنى تۇيۇپ تۇرغان ئەمەلدارلار شى چاۋيىغا «ئالدىن قول سېلىش، ئاپەتنى يوق

[1] چاڭئەن — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھرى. ئۆز ۋاقتىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولۇپ، «چاڭئەن» دەپ ئاتالغان، يەنە «چوڭ ئاستا- نە»، «غەربىي ئاستانە» دەپمۇ ئاتالغان. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە تەۋە لوياڭ شەھرى ئۆز ۋاقتىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنە بىر پايتەختى بولۇپ، چاڭئەن شەھرىنىڭ شەرقىدە بولغاچ، «شەرقىي ئاستانە» دەپ ئاتالغان.

قىلىش» ئەقلىنى كۆرسەتتى، دادىسى تاش ساندى، ئوغلى قۇم ساندى. شۇنداق قىلىپ، لۇيۇ دېگەن كىچىك سەردار 300 نەپەر لەشكەر بىلەن تەدبىر كۆرۈپ، سۆيگۈنى ئۆلتۈردى، جەسىتىنى پالازغا ئوراپ، تۆگىگە ئارتىپ شەرقىي ئاستانىگە ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن كىچىك سەركەردە شى چاۋېي شەرقىي ئاستانىدە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ، ئاسىي كۈچلەرنى يېڭىغا توپلاپ چاڭئەن شەھىرىگە قول سوزدى، ساڭجۇنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. ئەگەر ساڭجۇ قولدىن كەتسە، شى چاۋېينىڭ لەشكەرلىرى چوڭ ئاستانىگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلەتتى. يامان يېرى ئاستانىدا ئەل نوپۇسى جىددىي خوراپ، لەشكەر كېمەيگەن، باج تۆۋەنلەپ خەزىنە قۇرۇغان بىر ھالەت ھۆكۈم سۇرمەكتە ئىدى. ئوردا مۇداپىئەسى خەتەرلىك بىر پەيتتە تۇرۇۋاتاتتى.

شاھلىق تەختى مانا مۇشۇنداق خەۋپ ئۈستىگە قۇرۇلغان تاڭ دەيزۇڭ، كۈنپېتىشتىكى توبۇتلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى، ئەل ئىچىدىكى باشباشتاق تەپرىقىچىلەرنىڭ غوۋغاسىنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرغاندىمۇ، ئاسىي شى چاۋېينىڭ ئىشىنى ھېچ كېچىكتۈرمەي بىر ياقلىق قىلىشى زۆرۈر ئىدى.

تاڭ دەيزۇڭ ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ئاخىر سەلتەنىتىگە ھەمدەم بولالايدىغان بىردىنبىر ئىشەنچلىك كۈچ — ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى يادىغا كەلتۈردى. ئەتىسى دىۋانغا چىقىپلا نايىپ ئەمىر لىۋچىڭتەنگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا شەھىرى قارا بالغاسۇن[1]غا ئاتلىنىشقا پەرمان بەردى.

---

① قارا بالغاسۇن — ھازىرقى مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا. تارىخچى ياڭ شېڭمىن ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلارنىڭ قەيت قىلىشىچە، بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ھېلىمۇ مەۋجۇت ئىكەن.

شۇ كۈنلەردىن بەش يىل بۇرۇن، ئۈچ ئايماقنىڭ باش ۋالىيسى
ئۆڭلۈك سانغۇن ئىسيان كۆتۈرگەندە تاڭ دەيزۇڭ تېخى ئەمىر لەشكەر
ئىدى. شۇ چاغلاردا فەنياڭ كۆرەسىدىن كۆتۈرۈلگەن بۇ توپىلاڭ قارا
بوراندەك ھەيۋە پەيدا قىلىپ، ئوردا تەقدىرىگە تەھدىت تۇغدۇرغانىدى.
ئۇزۇن ئۆتمەي، تاڭ سۇزۇڭنىڭ تەكلىپى بىلەن ياردەمگە كەلگەن
ئۇيغۇر قاغانى[1] بايانچۇرنىڭ چوڭ ئوغلى يابغۇ تېكىن لەشكىرىنى
باشلاپ فېڭشياڭ قورۇلىدا چۈشكۈن قىلدى. ئەمىرلەشكەر تاڭ دەيزۇڭ
يابغۇ بىلەن بىللە تۇرۇپ ئۇلۇغ جەڭلەرگە ئات سالدى. بىرقانچە قېتىم
كەسكىن جەڭ قىلىپ لوياڭ ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئۆڭلۈك
قوشۇنىغا ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قوزغىدى. كۆپ ئۆتمەي، ئۆڭلۈك
ئىسيانى تارمار قىلىنىپ لوياڭ شەھىرى قايتۇرۇۋېلىندى. ئۆز ۋاقتىدىكى
ئەمىر لەشكەر — بۈگۈنكى شاھ تاڭ دەيزۇڭ شۇ چاغدا ئۇيغۇر
شاھزادىسى يابغۇ بىلەن قىيامەتلىك دوستلۇق ئورناتقان، ھەتتا ئاكا-
ئىنى بولۇشۇپ قەسەم ئىچىشكەنىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇ تاڭ پادىشا-
ھى تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا ۋاپادار ئىنىسى يابغۇنى،
ئۇنىڭ باتۇر قوۋمىنى ئېسىدىن چىقارمىغان، ئاتىسى تاڭ سۇزۇڭنىڭ
يولىنى تۇتۇپ ئۇيغۇر قاغانىغا ئەلچى ئەۋەتكەنىدى.

تاڭ دەيزۇڭنىڭ ئەلچىلىك دەستىكىنى قوش قوللاپ كۆتۈرۈۋال-
غان ئەمىر لىۇچىڭتەن قورۇقچى - سىپاھلارنى ئەگەشتۈرگەن پېتى
تەڭرىقاغان يولى بىلەن ئۇدۇل شىمالغا قاراپ يۈرۈۋەردى. مەنزىل-مەن-
زىللەردىكى رابات بەگلىرى ياخشى ئات ۋە قۇۋۋەتلىك تائام بىلەن

---

① قاغان — خان-پادىشاھلارنىڭ ھۆرمەت نامى. بۇ ئاتاق ئەڭ دەسلەپتە جۇر-
جانلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان. كېيىن تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللارمۇ بۇ
ئاتاقنى قوللانغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە قىرغىز، تۇيغۇن، جۇرجىت،
كىدان مىللەتلىرىنىڭمۇ بۇ ئاتالغۇنى قوللانغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر ئۇچراي-
دۇ.

تەمىن ئەتتى. ئىككى ئايچە يول يۈرگەندىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ مەنزىلىگە ئۇلاشتى.

بۇ چاغدا، ئۆگىلۈك-سۆيگۈنلەرنى يەر چىشلىتىپ ئوردا ئۈچۈن چوڭ تۆھپە كۆرسەتكەن بايانچۇر قاغانمۇ، قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى — تاڭ دەيزۇڭنىڭ قىيامەتلىك ئىنىسى يابغۇ تېكىنمۇ ئالەمدىن ئۆتكەن، يابغۇ تېكىننىڭ ئىنىسى ئىدىگەننىڭ بۆكۈ قاغان دېگەن نام-ئاتاقتا قاغان بولغىنىغا ئۈچ يىلچە بولۇپ قالغانىدى.

ئەلچى ليۇچىڭتەنگە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاستانىسىنى زىيارەت قىلىش نېسىپ بولمىدى. ئۇ بۆكۈ قاغان بىلەن چوڭ قوشۇنىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۈچ تەسلىم شەھىرى ئەتراپىدا ئۇچرىشىپ قالدى. شى چاۋيىغا ئالدانغان بۆكۈ قاغان ئاسىي شى چاۋيىنىڭ يالغان-ياۋىداق-لىرىدىن قايمۇقۇپ ئولجا كۆزلەپ جەنۇبقا سۈرۈلگەن بولسىمۇ، يەنىلا تاڭ دەيزۇڭنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆردى. بىكەسى قەيىن قاتۇن ۋە نەۋرە ئاكىسى تۇنباغا تارخانلارنىڭ ھەمراھلىقىدا تۆت-بەش مىڭچە لەشكەر بىلەن جەنۇب سەپىرىگە ئاتلاندى.

بۆكۈ قاغان كەچ كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە سارىغ ئۆگۈز[1] دەريا-سىنىڭ شىمال تەرىپىگە يېتىپ كەلدى، «ئۇھ» دېيىشكىمۇ ئۈلگۈرمەي-لا، جەڭگە كىردى. بۆكۈ قەيىن[2] نىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بۆكۈ

---

① سارىغ ئۆگۈز — خۇاڭخې دەرياسى.

② بۆكۈ قەيىن — بەزى مەنبەلەردە «بارغوت خويۇن» دەپمۇ ئېلىنىدۇ، تەكتى تۇرالاردىن، تاڭ سەركەردىسى. شى چاۋيى توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن، ئىككى قىزى تاڭ مەلىكىلىرى قاتارىدا بۆكۈ قاغانغا ياتلىق قىلىنغان. ئەمما كېيىن، ئاسىيلىق قىلىپ، ئوردىغا ئۆكتە قوپقان. «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 224-جىلدىدا ئۇنىڭغا ئاسىي ئەمەلدارلار قاتارىدا مەخسۇس تەرجىمھال بېرىلگەن.

قاغاننىڭ قوشۇنى ھوجۇمچىلار سېپىنىڭ ئەڭ ئالدىغا ئۆتۈپ سانجۇ ئايمىقىدىن يولغا چىقتى-دە، ئۆتكۈر شەمشەردەك لوياڭغا قادالدى. ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى جەنۇبىي تاغدىن قىستاپ كەلدى. بۆكۈ قەيىن شىيۋەندىن قوزغالدى. شى چاۋيى گەرچە يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن تەلۋىلەرچە تىركەشكەن بولسىمۇ لېكىن، ئاتلىقلارنىڭ زەربىسى ئالدىدا ئاخىر پۇت تىرەپ تۇرالمىدى. ئاسىيلارنىڭ باش سانغۇنى يەنۋاڭ بەگ لىڭباۋغا چېكىندى. قاقشاتقۇچ زەربە يېگەن شى چاۋيى قالدى-قاتتى لەشكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە خېياڭ تامان بەدەر تىكىۋەتتى. بۆكۈ قاغان ۋە بۆكۈ قەيىن ئىككى مىڭ چاقىرىملىق يولنى بېسىپ شىچىڭ قورۇلغا يېتىپ كەلگەندە تاتابى ۋە كىدان قوۋمىنى كۆزلەپ قېچىۋاتقان شى چاۋيىنى تۇتۇۋالدى ۋە ئۇنىڭ بېشىنى ئالدى. تاڭ دەيزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ شەرقىي ئاستانىنىڭ قايتۇرۇۋېلىنغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. خۇش خەۋەردىن مەمنۇن بولغان تاڭ دەيزۇڭ ئەلچى بۇرخاننى ئىچكى دىۋاندا قوبۇل قىلدى، سېخىيلىق بىلەن ئىككى يۈز توپ شايى-دۇردۇن سۆيۈنچە بەردى.

شەرقىي ئاستانە بىلەن چوڭ ئاستانە زەپەر تەنتەنىسىگە چۆمۈلدى... تەنتەنە كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، تاڭ دەيزۇڭ بۆكۈ قاغان ۋە ئۇنىڭ جىمى ۋەزىرلىرىنى كاتتا زىياپەت بىلەن كۈتۈۋالدى. بۆكۈ قاغانغا «تەڭرىدە بولمىش بىلگە قاغان» دېگەن كاتتا نامنى، سەردار بولۇپ جەڭگە كىرگەن قاغان بىكەسىگە «بىلگە قاتۇن» ئۇنۋانىنى ھەدىيە قىلدى. ئەمىرلەشكەر تۈنباغا تارخان، ئوڭ-سول شاد ۋە بۇيرۇق-ۋەزىرلەردىن بولۇپ ئىككى مىڭ مەنسەپدارغا تەۋھىپسىگە لايىق نام-ئاتاق بەردى. قاغان قېيناتىسى بۆكۈ قەيىن پادىشاھنىڭ يارلىقىغا بىنائەن بۆكۈ قاغاننى ۋە قاغاننىڭ تاۋار-دۇردۇن، تون-پەرىجە بېسىلغان نەچچە مىڭ ھارۋىلىق قوشۇننى سەددىچىننىڭ سىرتىغىچە

ئۆزتىپ باردى.

مىلادىيە 763-يىلى باش ئەتىيازدا شەرقىي ئاستانىدىن يولغا چىققان قاغان قوشۇنى تەڭرىقاغان يولىدىكى 66 ئۆتەڭنىڭ 60 نى بېسىپ ئۆتۈپ، قارابالغاسۇنغا ئالتە ئۆتەڭ كېلىدىغان كەڭ يايلاققا يېتىپ كەلدى، كۈن قايرىلغان مەھەلدە قۇتلۇق تۇرۇۋاتقان نامەلۇم مەنزىل يېنىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى.

شۇنچىلىك چوڭ، شۇنچىلىك كۆپ هارۋىلارنى، ھېسابى يوق ئات-خېچىر ۋە ئاتلىقلارنى تېخى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقان قۇتلۇق بارمىقىنى چىشلىگەن پېتى قېتىپ قالدى. بۇ ئاتلىقلار ۋە هارۋىلارنىڭ باش-ئايىغى تا كۈن پاتقىچىمۇ ئۈزۈلمىدى. مۇھىمى، ئۇ ئاشۇ سەپ ئىچىدە دادىسىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان بىر ئادەمنى غىل-پال كۆرۈپ قالدى.

قۇتلۇق يەنە ئولتۇرۇۋالدى، تىزلىرىنى قۇچاقلىدى، يېپيېڭى بىر قىياس ئۇنىڭ خىيالىغا تەكەللۇپسىز كىرىپ كەلدى.

«توختاپ تۇر، ئاشۇ ئادەملەر ئارىسىدا دادام بولماي قالاتتىمۇ، شۇنچە كۆپ يۇملاق تۆمۈرلەرنى، ئۇچلۇق خادىلارنى دادام ياساپ بەرمىسە، ئۇلارغا يەنە كىم ياساپ بېرەتتى، دۇرۇس، يەنە كىممۇ ياساپ بېرەلەيتتى؟...»

قۇتلۇق هاياجانلاندى، دادىسىنىڭ گەپ قىلغاندا توختىماي لىد-كىلداپ، ئاچچىقلانغاندا تىترەپ كېتىدىغان قويۇق ساقىلى، ئىسلاپ قويغاندەك قارىمتۇل، سوقا تېشىدەك پارقىراپ تۇرىدىغان چىرايى كۆز ئالدىدا ئايان بولدى. ئۇ ئاتلىقلار بىلەن كېتىپ بېرىپ، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇپ ئۆزىگە ئاتلىق نەزىرى بىلەن قاراۋاتقاندەك قىلاتتى. نېمىشقىدۇر بۇ تەرەپتىن كۆز ئۈزەلمەيتتى، ئۆزگىمۇ، تۆمۈرچىلىك ئوچىقىنىڭ خارابىسىغىمۇ، ياكى ئاغزىنى ئېچىپ دۈشىدەك چوقچىيىپ

تۇرغان كامارلىق تاغقىمۇ، ئارچىلىق دۆڭ باغرىدىكى ئىككى قەبرىگىمۇ، ئىشقىلىپ مۇشۇ تەرەپتىكى بىر نۇقتىغا تىكىلگىنى تىكىلگەندى.

«دادىسى» كۆپ بولسا ئىككى يۈز قەدەملا كېلىدىغان بىر يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. تەھقىقكى، يالغۇز ئوغلىنى، ئوغلىنىڭ ئانىسىنى كۆرگۈسى كېلەتتى. ھېلقى مۇز تەلەت ياغلاقارلار يول قويمىسا كېرەك، ئۇ سەپتىن ئايرىلالمايتتى. ئوغلىنىڭ ئىسمىنى چاقىراتتى، بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىرايتتى. ھارۋىلارنىڭ ئەنسىز غىچىرلاشلىرى، ئات-لارنىڭ بەسلەشكەندەك كىشنەشلىرى، كالىلارنىڭ بۇرغا چالغاندەك مۆرەشلىرى، يۇملاق تۆمۈرلەرنىڭ يېقىمسىز جاراڭلاشلىرى ئۇنىڭ ئاۋازىنى بېسىپ كېتەتتى.

قۇتلۇق ئويلىغانسېرى تېخىمۇ بەكرەك ھاياجانلاندى، ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپلا قىرى سەكنىڭ، يىلنى چوڭ ئانا ئۆچكىنىڭ، قارا پاچاق ئوغلاقلارنىڭ ئۆز ئىگىسىنى «نېمە قىلىۋاتىدىكىن» دەپ كۆزد-تىۋاتقاندەك، نېمە ئويلاۋاتقىنىنى پەرەز قىلىۋاتقاندەك ئەتراپىنى ئورۇ-ۋالغانلىقىنى، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالدى.

ئۇ قىرى سەكنىڭ دۈمبىسىنى سىيپاپ ئەركىلەتتى. ئانا ئۆچكى-نىڭ تولۇمدەك يوغان يېلىنىنى پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن كۆتۈرۈپ باقتى. مۇشتىنى تۈگۈپ، ئالا پاچاق بىر ئوغلاقنىڭ ماڭلىيىغا «دوك-دوك» قىلىپ ئۇرۇپمۇ قويدى.

قىرى سەكمۇ، ئۆچكىلەرمۇ، يۈرەكسىز ئوغلاقلارمۇ ئۇنىڭدىن قاچمىدى، ئۇنى ئارىغا ئالغان پېتى تۇرىۋەردى.

قۇتلۇق ئۆچكىلەرگە قاراپ تەنتەنە بىلەن شۇنداق دېدى:

— ھەي ئوبدان ئۆچكىلەر، ئوغلاقلار، يۈرۈكلار، ئېگەكلەر بىلەن بىللە مېڭىڭلار، ئەنە ئاۋۇ ئادەملەر ئارىسىدىن دادىمىزنى ئىزدەي-

مز، ئۇنى تېپىۋالساق، ماڭمۇ، سىلەرگىمۇ ياخشى ...

ئۇ ئۆچكىلەرنىڭ ئارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئىككى-ئۈچ قەدەمچە ئىلگىرىلىدى ۋە «ئۆچكىلەر كەينىمدىن كېلىۋاتىدۇ» دېگەن ئىشەنچ بىلەن كەينىگە قارىدى.

بىراق، قېرى سەكمۇ، ئۆچكىلەرمۇ، ئالاپاچاق ئوغلاقلارمۇ تۇغۇلغان ماكانىغا قىيمىغاندەك تۇرغان يېرىدىن بىر قەدەممۇ ئىلگىرى سىلجىمىغاندى. نېمىلەرنىدۇر دەپ نەلەرگىدۇر قاراپ كېتىۋاتقان كىچىك ئىگىسىنى ئاخىرقى قېتىم كۆرۈۋالماقچى، سىماسىنى كۆز قارىچۇقلىرىدا قالدۇرۇۋالماقچى بولغاندەك باشلىرىنى سىڭايان قىلىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

قۇتلۇق ئۆچكىلەرنى چۈشىنەلمىدى، ئۇلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى ئۇنى قاتتىق تېرىكتۈردى، مۈشتىنى تۈگۈپ قېرى سەككە قارىتىپ پولاڭلاتتى ۋە زەردە بىلەن:

— ھۇ تۇزكورلار، دادام بىزنى بېقىپ چوڭ قىلدىغۇ ئاخىر، ئەمدىلىكتە...، — دېدى.

قۇتلۇق بوغۇلدى، ئۆچكىلەرگە كۆڭلى قالغاندەك ھومىيىپ قويۇپ، بارغانسېرى ئۇزاپ كېتىۋاتقان لەشكەرلەر توپىغا قاراپ قەدەم تاشلىدى، كۆپ ئۆتمەيلا توپقا يېتىشىپ، ئادەملەر ئارىسىغا كىرىپ كەتتى.

5. ساقاللىق ئادەملەر

قۇتلۇق چۈش كۆرۈۋاتاتتى، دادىسى تۆمۈر سۆيىنى تۆكۈۋەتتى-

مكىن ياكى ئالەمگە ئوت كەتتىمكىن، كۆزى كۆرگەنلىكى يەرنىڭ، نەزىرى يەتكەنلىكى توقايلارنىڭ ھەممىسى ئوتقاشتەك قىزارغانىدى. ئەنە، كۈنچىقىشتا چوقچايغان ئاۋۇ سىرلىق مەخلۇقنىڭ رەڭگىمۇ ئۆز-گەرگەن. ئۇ بەئەينى يوغان چوغدانغا ئوخشايدۇ، چوغ تەكتىدىن ئېتىلىپ چىققان ئوت يالقۇنى ئەجدىھانىڭ تىلىدەك قىزىل. بەزىدە ئوتتەك قىزىرىپ، بەزىدە ساماندەك سارغىيىپ تۇرىدىغان ئىلاھىي قۇياشمۇ بەجايىكى، قانغا ملەنگەن. ئەنە، قىزىل چاچ، قىزىل ساقال، قىزىل تەن ئاتا، ئۇ قىپقىزىل بازغانىنى كۆتۈرۈپ، قىزىل ئاسمانغا تاقاشتۇرۇپ، قىزارغان تاغ ئۈستىگە ئۇردى. تاغ بېشىدىن چاچراپ چىققان پارچە-پارچە ئوتلۇق تاشلار يۇلتۇزلاردەك چېچىلىپ ئالەمگە تارالدى. ئۇ قىزىل تاشلارنى ئوچاققا تاشلاپ، قىزىل كۆرۈكنى شۇنداق باستى-دە، ئوت ئىچىدىن قىپقىزىل يۇمىلاق تۆمۈرلەرنى تارتىپ ئېلىپ، قىزىل ساپلىق بازغان بىلەن ئۇرىۋەردى...
جاراڭلىغان ئاۋاز، جاراڭ -جۇرۇڭ شەپە...
قۇتلۇق ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئېرىنچەكلىك بىلەن ئاچقاندا، كىرپىدەك تۈگۈلگەن پېتى ھارۋا چاقىغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئەتىگەن-لىك قۇياشنىڭ قىپقىزىل شولىسى پېشانىسىنى قىزدۇرۇپ، كۆزلىرىگە ئالتۇن مىختەك سانجىلماقتا ئىدى. ئۇ ئالقانلىرىنى ئالدىغا سوزۇپ، ھاۋانى ئىتتىرىپ، ئاپتاپ زەربىسىدىن ئۆزىنى قاچۇردى، كۆزلىرىنى ياش چىقىپ كەتكۈدەك كۇچەپ ئۇۋۇلىدى، كۆڭلىنىڭ ئۇ يەر بۇ يېرىدە لەيلەپ يۈرگەن پارچە-پۇرات خاتىرىلەرنى بىر يەرگە يىغىۋىدى، تۈنۈگۈن بىرلا تەۋەككۈل بىلەن نامەلۇم ئادەملەرنىڭ كەينىگە ئەگەش-كىنىنى، كۈن پاتقۇچە بىللە يۈرۈپ بۇ مەنزىلگە يېتىپ كەلگىنىنى، ئاچلىق ۋە ھارغىنلىق تۈپەيلى، تېزلا ئۇيقۇغا كەتكىنىنى ۋە قانداق چۈشلەرنى كۆرگىنىنى دەرھال يادىغا ئالدى.

بىر كېچىلىك تاتلىق ئۇيقۇ ئىككى كۈنلۈك ھاردۇقنى ھەيدىۋەتكەن بولسا كېرەك، ئۇ ئۆزىنى خېلى روھلۇق ھېس قىلدى ۋە لىككىدە ئورنىدىن تۇردى، سەل ئەيمىنىش نەزىرى بىلەن ئەتراپىغا كۆز تاشلىدى.

كۆردىكى، چاققا چاق تەگكۈدەك يېقىن قىلىپ توختىتىلغان سان-ساناقسىز يار-يار ھارۋا ناھايىتى چوڭ بىر دۈگىلەك دائىرە ھاسىل قىلغانىدى. ئېغىر يۈكلۈك چوڭ ھارۋىلار يەنە بىر ئىچ ھالقىنى تەشكىل قىلاتتى. ئات، ئۆكۈزلەر ۋە چاقلىق ئۆيلەر بۇ ھالقىلارنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا تۇراتتى.

قۇتلۇق قاراۋېتىپ، ئەجەبلەندى:

«ئاتلار مۈگدەپ تۇرۇپتۇ. ھارۋىلار ۋە چاقلىق ئۆيلەر ئۆز جايىدىن قوزغالماپتۇ، ئەجابا، ئادەملەر، تۈنۈگۈنكى بىھېساب لەشكەرلەر ئەمدى نەلەرگە كەتتىكىنە؟»

شۇ ئەسنادا، قۇتلۇق كۈنچىقىشتىن كېلىۋاتقان كۈچلۈك بىر سادانى ئاڭلاپ قالدى. بۇ سادا ئارىسىدا شاۋقۇن-سۈرەنمۇ، داپ-دۇمباق ئاۋازىمۇ بار ئىدى. دادىسى يۇملاق تۆمۈرلەرنى، يوغان قىڭراقلارنى سوققاندىمۇ دەل ئەنە شۇنداق ئاۋاز چىقاتتى. توغرا، ئۇ بۇنداق سادانى چۈشىدىمۇ ئاڭلىغان، ئويغىنىپمۇ ئاڭلىغان، شۇغىنىسى، خىيال بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ساداغا زەن قويمىغانىدى.

قۇتلۇق بىرلا سەكرەپ ئېگىز چاق ئۈستىگە چىقىۋالدى، قوللىرىنى قانات قېقىۋاتقان قۇشنىڭ قانىتىدەك كېرىپ تۇرۇپ تەڭپۇڭلۇقنى تەڭشىۋالغاندىن كېيىن، سادا كېلىۋاتقان تەرەپكە قىزىقسىنىپ قارىدى. «ئېھتىمال، دادام ئاشۇ ئالاماندىدۇر» — دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە ئاگاھ بېرىپ، يىراقتىنراق نىھايەت كۆپ ئادەملەرنى كۆرۈپ. ئۇ شۇنداق دېگەچ، چاق ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، يۈزلەپ ھارۋا، ئاق

ئۆيلەرنى ئارىلاپ ئۆتتى، تىكىدەك تاقلاپ، كۆنچىقىش تەرەپكە قاراپ ماڭدى، كەڭ كەتكەن بىر بوشلۇققا يېتىپ كەلدى.

قۇتلۇقنىڭ كۆرگىنى چايقىلىپ تۇرغان ئادەم دېڭىزى بولدى. بۇ دېڭىزدا كۆز چاقنىغان پارقىراق تاج ۋە ھەسەن-ھۈسەندەك جۇلالىنىپ تۇرىدىغان زەرباب تون كىيگەنلەرمۇ، ئۈچى قىزىل تۆمۈر بۆك، بەلدەم-بەلدەم تۆمۈر چاپان، قونچلۇق ئۆتۈك كىيىپ، ئۇزۇن «قىڭراق»لارنى ئېسىۋالغانلارمۇ، كەشتىلىك سايىۋەنلەرنى كۆتۈرۈۋال-غانلارمۇ، كۆك ماتا باغلانغان ئۇزۇن خادىلارنى پۇلاڭلىتىۋاتقانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئۆرلەۋاتقان قۇياشقا قاراپ تەنتەنە قىلاتتى، قوللىرىنى كۆنچىقىشقا سوزۇپ، تەلۋىلەرچە سۈرەن سالاتتى، توختىماي چاۋاك چالاتتى. بەزىلىرى يۇمىلاق تۆمۈرلەرنى، ئۇزۇن قىڭراقلارنى بىر-بىرىد-گە ئۇرۇپ، ئالەمنى مالەم قىلاتتى. غاز بويۇنلۇق بۇرغىلاردىن تارقالغان ئاۋاز ئاچ تۆگىنىڭ بوزلىشىغا، ھۇرۇن ئۆكۈزنىڭ مۆرىشىگە ئوخشايتتى.

قىزىق يېرى، بېشىغا پەي قادالغان ئۇچلۇق كۇلاھلارنى، ئۇچى-سىغا ئاچ قىزىل قوراق پەرىجىلەرنى كىيىۋالغان 50 ـ 60 چە يالاڭ ئاياغ ئادەم توپ ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇقتا ئوتقاش كۆتۈرۈۋېلىپ ئۇس-سۇل ئوينايتتى، قۇيۇندەك پىرقىراۋېتىپ توساتتىن ئۈيۈپ قالاتتى، ئاياغلىرىنى كېرىپ ئاتقا مىنگەندەك ياكى ئاسمانغا يول ئالغاندەك ھەرىكەتلەرنى قىلاتتى، غۇلاچلىرىنى سوزۇپ، بېشىنى كەينىگە تاشلايت-تى، ئاغزىدىن ئاپئاق كۆپۈك ئۆرلەيتتى، دۇمباقلارنى بولۇشىغا ئۇرۇپ، سۇنايلىرىنى جور قىلاتتى...

بۇ تەنتەنىلىك ھال، تاكى قۇياش ئۆرلەپ كۆن چېچىلغۇچە داۋام قىلدى. جەڭ دۇمباقلىرى قانداقتۇر بىر پەدىگە چېلىنغاندىن كېيىن، ئادەملەر توپى ھارۋا ۋە ھارۋىلىق ئۆيلەر تەرەپكە سۈرۈلدى ۋە بىردەملىك پاتىپاراقچىلىقتىن كېيىن، تۈنۈگۈنكى ھالەتنى ئەسلىگە

كەلتۈردى. رەڭ بويىچە سەپ تۈزۈشكەن ئاتلىق لەشكەرلەر ھەيۋەتلىك ئاق بوز ئاتنىڭ كەينىگە چۈشتى. ئات قىتىلغان چاقلىق ئاق ئۆيلەر ئاتلىقلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىگە ھارۋىلار ۋە پىيادىلەر ئەگەشتى. بەلۋېغىنى مەھكەم چىگىتىپ، كوركۇراۋاتقان قورسىقىنى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈۋالغان قۇتلۇقمۇ رەھمىدىل قىرى ھارۋىكەشنىڭ ئىجازىتى بىلەن يۇك بېسىلغان توپاق ھارۋىسىنىڭ يان ياغىچىنى تۇتۇپ سەپ بىلەن بىللە يۈرۈپ كەتتى.

چۈشكە يېقىن، قۇتلۇقنىڭ كونا چورۇقى ئىككى يەردىن تېشىلىپ قالدى، تۆشۈكتىن بۆسۈپ چىققان بارماقلىرى شورلۇق يولنىڭ ئۇپرىدىشى بىلەن ماياقتەك-ماياقتەك قاپىرىپ چىقتى، ئۇزۇن ماڭمايلا تېشىلىپ، تۇز سەپكەندەك ئېچىشقىلى تۇردى.

ئۇ ئۇندىمەي كېلىۋاتقان كەم سۆز ھارۋىكەشكە ئىككى ئېغىز ئوبدان گەپ قىلىپ، ئۇنىڭ ھارۋىسىغا چىقىۋالماقچىمۇ بولدى. ھارۋا يۇكى خېلى كۆپ ئىدى، ئۇنى، جاپاكەش ئىككى توپاق تەسلىكتە سۆرەپ بېرىۋاتاتتى. بىراق، ھارغىن، قۇيرۇقى بىلەن كۆكۈيۈن قورۇۋاتقان توپاقلارغا ئىچى ئاغرىدىمۇ، يا ئاغزىنى ئۇپراتقۇسى كەلمىدىمۇ، ئىشقىلىپ ئۇ بوۋايغا ئېغىز ئاچمىدى، ئاغرىققا چىداپ، چىشىنى-چىشىغا قويدى ۋە غەيرىتىگە ئېلىپ ئۆز يولىدا مېڭىۋەردى.

— ھەي بالا، ھارۋىغا چىقىۋالاي دېمەيسىنا ئەجەب، گەدىنىڭ يەر بەرمىدىمۇ-يا؟ — دېدى بىر چاغلاردا ھارۋىكەش بوۋاي تۇيۇقسىز ئېغىز ئېچىپ، قۇتلۇق بوۋاينىڭ گېپىنى تازا ئاڭقىرالمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندى.

بوۋاي ھارۋىسىنى ئاستىلاتتى، قولىنى ئۇزىتىپ، بىر كۆچەپلا قۇتلۇقنى ھارۋىغا چىقىرىپ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى، بىر ئوچۇمچە تالقان بىلەن قۇلاقچىلىك پىششىق گۆش بەردى:

مە، بۇنى يە، پۇت-قولۇڭغا دەرمان بولىدۇ...

ھەمسەپەر بولغاندىن كېيىن، ياتسىراش تۈگەپ، ئارا ئېچىلدى. چىرايىنى پۈرۈم-پۈرۈم قورۇق باسقان ھارۋىكەشنىڭ ئىشارەت ئارىلاشقان گەپ-سۆزلىرىدىن ئۇ، بۆكۈ قاغان باشلاپ ماڭغان لەشكەرلەرنىڭ قانداقتۇر «تابغاچ» دېگەن چوڭ قوۋمنىڭ يۇرتىغا بارغانلىقىنى، بىر يىللىق سەپەرنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوردۇبالىق دېگەن يەرگە قايتىپ كېتىۋاتقىنىنى بىلىۋالدى. ئوردۇبالىقنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە كاتتىلىقى ھەققىدە نۇرغۇن تەرىپلەرنى ئاڭلىدى.

بوۋاي غورا قاپاق، توڭ مىجەز كۆرۈنگىنى بىلەن ئەسلىدە خېلى ئوچۇق ۋە گېپى تولا ئادەم ئىكەن. ئۇ قامچىسىنى ئويناپ تۇرۇپ ئۆزىنى «ئۇيغۇرنىڭ قوغۇرسۇ ئۇرۇقىدىنمەن» دېدى. بوۋا قاغان بىلگە قاغاندىن باشلاپ ھازىرقى قاغان بۆكۈ قاغانغىچە بولغان ئۈچ ئەۋلاد قاغانلارغا قانچە يىل خىزمەت قىلغىنى، قانداق جەڭلەرگە قاتنىشىپ، قانداق نام ئالغىنى، جەڭ پالتىسى گۇمپىسىدا سانغۇندىن كەم تۇرمايدىغىنى توغرۇلۇق بىر ھازا ماختىنىپ بەردى. «قېرىپ قالدى» دېگەن گەپ بىلەن ھارۋىكەشلەر سانغۇنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگىنىدىن نارازى بولۇپ «مەن تېخى قېرىمىدىم، كۈچۈمدىن قالمىدىم» دەپ ۋايساپمۇ قويدى.

«جېنىم دادا، ئوغلۇڭ كەلدى، سېنى ئىزدەپ كۆزى تالدى. جاۋاب بەرگىن، سەن قەيەردە؟ ئاتلىقلارنىڭ سېپىدىمۇ ياكى ھارۋىلىقلار ئارىسىدىمۇ؟ سەپنىڭ ئالدىدىمۇ ياكى كەينىدىمۇ؟ قېنى ئېيت، نە سەۋەبتىن سېنى ئىزدەپ تاپالمايمەن، سەزگۈلىرىڭ ئۆتكۈر تۇرۇپ، نېمىدەپ سەنمۇ مېنى كۆرەلمەيسەن؟ ماڭا ئايان، جەزمەن مېنى كۆرەلەيسەن، كۆرۈۋەسەنۇ، مەن بۇ يەردە دېيەلمەيسەن. ئەجەبا، پۇت-قوللىرىڭ باغلاقلىقمۇ، كۆزلىرىڭ بۇگۈنگىچە تېڭىقلىقمۇ؟ ۋە ياكى،

گەپ قىلغۇدەك ئەركىڭ يوقمۇ؟...»
تاڭ ئېتىپ، ئىبادەت باشلانغاندىن بېرى، كۆن ئۆرلەپ قوشۇن
قوزغالغاندىن بېرى، قۇتلۇقنىڭ بىرجۇپ كۆزى بىردەممۇ جىم تۇرمى-
دى، ئۆتكەنلەرگە نەزەر سالدى، كەلگەنلەرگە زەن قويدى، كۆرگەنلا
ئادىمگە سىنچىلاپ قاراپ چىقتى. ۋاقتى كېلىپ لەشكەرلەر ئىچىدە
دادىسىنىڭ يوقلۇقىغا كۆزى يەتكەندە بولسا كۆڭلى بۆلەكچىلا
يېرىم بولدى. بىراق باللارچە يېڭى ئىستەك—ئاستانىنى كۆرۈش
ئىستىكى كۆڭلىدىكى يېرىملىقنى شۇ هامان تولدۇرۇپ ئۈلگۈردى.
ئورۇقلاپ، بۆرتۈپ چىققان ئۇستىخانلىرى تېرىسىنى تېشىۋېتەي
دەپ قالغان توپاقلارغا هاردۇق يەتكەنمۇ، هارۋا شىكەستىلەنگەن چۈمۈ-
لىدەك ئاستا ماڭاتتى. ياغلانمىغىلى ئۇزۇن بولغان ئېگىز چاقلار تىلسىز
توپاقلارنىڭ پەريادىدىن خەۋەر بەرگەندەك، بىر خىل غىچىرلايتتى.
مىڭلىغان ئات-كالىنىڭ تۇياقلىرىدا ساپان سالغاندەك تىلغانغان يولدا
ئۆلۈك توپا خۇددى ئەگىزسۇدەك لۆمشۈپ ئاقاتتى. كاتاڭلارمۇ تونۇر-
دەك يوغانىدى. بۇنداق كاتاڭلاردىن ئۆتۈش توپاقلارنىڭلا ئەمەس،
بەلكى هارۋىكەشنىڭمۇ ۋايجىنىنى چىقىرىۋېتەتتى. توپاقلارنىڭ ئېغىر-
ئېغىر تىن ئېلىشلىرى، قامچىلارنىڭ قارسىلدىشى، هارۋىكەشلەرنىڭ
غەزەپلىك هەيۋىسى شۇنداق بىر سادانى هاسىل قىلاتتىكى، بۇ سادا
تاغ سېلىدەك گۈلدۈرلەپ يەر-جاهاننى تىترىتەتتى.
تۈگمەس يول ۋە زېرىكىشلىك سەپەر قېرى هارۋىكەشنىمۇ، بالا
قۇتلۇقنىمۇ ئوخشاشلا زېرىكتۈردى، پاراڭلىشىۋېرىپ، گەپلىرىمۇ تۈگەپ
قالدى. بوۋاي ئۆز ئورۇقىدا كەڭ تارقالغان قانداقتۇر بىر كۈيگە
غىڭشىغىلى تۇردى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا چۈشكە يېقىن تاغ باغرىدىن
يېرىپ چىققان بىر ئېقىنغا ياندىشتى. بوۋاي قۇتلۇقنىڭ سوئال قويىدى-
غىنىنى پەملىۋېلىپ ئۆزىچىلا ئېغىز ئاچتى:

— سەن بىلمەيسەن بالا، ئاۋۇ تاغنى ئۆتۈكەن دەيمىز، ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى تېخى ئالدىمىزدا. ئۇرخۇن دېگەن ئاۋۇ دەريا تا ئاستانىمىزغىچە ئېقىپ بارىدۇ، ئاستانىدىن يانداپ ئۆتۈپ بىر يەرلەرگە بارغاندا، يەنە تولا سۈيى بىلەن قوشۇلىدۇ-دە، كاتتا ئېقىنغا ئايلىنىپ، تاغ كەينىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىلىپ قوي، ئۆتۈكەن تېغى ئىلاھىي تاغ، ئىلاھقا ئەڭ يېقىن تۇرىدىغان تاغ، — دېدى بىردىنلا جانلىنىپ.

ئۇلار بىردەم ماڭغاندىن كېيىن، ئۇرخۇن سۈيىدىن يىراقلاشتى، هارۋا بىردىنلا پەسكە سىيرىلىپ، توپاقلارنى ئالدىراتقىلى تۇردى. تاغ باغرىدىكى بىر تەكشىلىك ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولدى.

تاغلارنىڭ بەلدىن يۇقىرىسى قارا تاشلىق بولغىنى بىلەن، تاغ تۈۋىنىدىكى بۇ تەكشىلىك بەكمۇ چىرايلىق ئىدى. تاغ باغرىدا ئوتلاپ يۈرگەن قوي، كالىلار، قىر-تاشلاردا تاقلاپ يۈرگەن ئۆچكە-ئوغلاقلار ساي هۆسنىگە ئاق خاللاردەك يارىشىپ تۇراتتى. قىيالارغا يىلتىز تارتقان شالاڭ ئارچىلار تەكشىلىكنى كۆزەت قىلىۋاتقاندەك تىك تۇراتتى. نېپىز تۇمان ئاق ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدە لەيلەك قۇشتەك ئەگىپ يۈرەتتى. بۇ كەڭرى ساي ئۆز ئىگىسىنىڭ باتۇر جەڭچىلىرىگە كەڭ قۇچاق ئاچقانىدى.

سەپ ئالدىدىكى ئاق بوز ئات ساي مەركىزىگە يېتە-يەتمەيلا هاۋانىڭ ئەلپازى بۇزۇلدى. تاغ كەينىدىن كۆتۈرۈلگەن تۈرۈم-تۈرۈم قارا بۇلۇت بىر پەستىلا كۆكنى قاپلىدى. قۇياش قارىيىپ، ئاپتاپ يوقالدى. بىر دەملىك تەتۈر شامالدىن كېيىن، هاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلغىلى تۇردى. پۈتكۈل قوشۇن كەلگەن يېرىدىلا توختاپ قالدى.

— هەي بالا، دەرهال هارۋىدىن چۈش، — دېدى بوۋاي پەسكە سىيرىلغاچ، قۇتلۇقنى ئالدىرىتىپ.

هەر يىلى تۇنجى چاقماق چېقىلغان كۈنى ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆزلە-

ـرىنى يېتىلەپ تالاغا ئېلىپ چىقىدىغانلىقى، بۇلۇت ئارىسىدا تولغىنىۋاتـ
قان ئوتلۇق ئارغامچىغا دۇئا قىلىپ، تىلەك تىلەيدىغانلىقى، ھاۋارايى
ئوبدان كېلىپ، تۆللەر تولۇق ئەي بولغان يىللاردا بىرەر قوي ياكى
بىرەر ئۆچكىنى، ھېچبولمىغاندا بىرەر ئوغلاقنى چاقماق ئىلاھىغا ئاتاپ
قۇربانلىق قىلىدىغانلىقى قۇتلۇقنىڭ يادىدا ئىدى.
بۈگۈنمۇ ھەم بۇ ئادەت ئۆز تەرتىپى بىلەن داۋام قىلدى. شاھى
تونلۇق ئادەملەرمۇ، تۆمۈر بۆكلۈك لەشكەرلەرمۇ، ئاتلىقلار ۋە پىيادىـ
لەرمۇ جاي-جايىدا توختىۋېلىپ ئاسمانغا قاراپ ئۈنلۈك دۇرۇت ئوقۇشـ
تى. يۈگۈرۈك ئاتلارغا مىنىۋالغان يۈزچە چەۋەنداز سەپ كەينىگە
ئۆتۈپ، بىرى بىردىن قوينى غانجۇغىلاپ، ئاق ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ
كېلىشتى، ئېسىل كىيىملىك ئادەملەر ئالدىغا قويۇپ قويدى. ئۇلارنىڭ
ئارىسىدىن تۆمۈر بۆكى كۆز قاماشتۇرىدىغان، قامىتى ۋە قەدەم ئېلىشـ
لىرى ئۆزگىچىرەك كەلگەن بىرەيلەن قويلارنىڭ يېنىغا كەلدى ـ دە،
شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ، بىر نېمىلەرنى ھۆرىگەندىن كېيىن بىر قوينىڭ
گېلىغا ئۇردى. قوينىڭ بېشى بىر زەربە بىلەنلا تېنىدىن ئايرىلدى.
ئونلاپ ئادەم يەنە ئونلاپ قوينىڭ بوغۇزىغا پىچاق سېلىشتى. قىزىل
قان چۆپلەرنى قىزارتتى، ساينى قىزارتتى، يەر يۈزىنى شەپەق رەڭگىگە
كىرگۈزدى. قۇربانلىق بىلەن تەڭ يېقىلغان گۈلخان ئوتلىرىمۇ ئاشۇ
قاندەك قىزىل رەڭ ئالدى. ئاتلىقلارغا ئىجازەت بېرىلدى. ئۇلار تىزگىن
سىيرىپ، چاپچىپ تۇرغان ئاتلىرىنى ئىختىيارىغا قويۇۋەتتى. ئاق ئاتلىقـ
لار ئوغلاق تارتىشتى. بوز ئاتلىقلار چەۋگەن ئويناشتى، پىيادىلەر ئۆز
جايىدا سورۇن تۈزۈپ، پالۋانلارنى چېلىشقا چۈشۈردى...
قۇتلۇق ھارۋىكەشنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي، ھارۋىدىن
ئايرىلىپ، قازاندەك قايناپ تۇرغان كەڭ ساينىڭ ئوتتۇرىسىغىچە بېرىپ
قالغانىدى. كىرپىگە ئوخشايدىغان يۇملاق نەرسىنى ئەگرى چوماقلىرىـ

نىڭ ئۈچى بىلەن ئېلىپ تارتىپ، نەگىدۇر ئېلىپ كېتىۋاتقان بوز ئاتلىق چەۋەندازلارغا قاراپ ھاڭۋېقىپ تۇرغاندا، كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ بىلىكىنى مەھكەم قىستى.

— ھەي بالا، ئۆزۈڭ كىم، بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىپ يۈرۈيسەن؟

قۇتلۇق چۆچىگەن پېتى كەينىگە بۇرۇلدى. كۆزلىرىگە تىك قادالغان، تەلەتىدىن قار يېغىپ تۇرغان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، ھودۇقىنىدىن، جاۋابىنىمۇ تاپالمىدى.

قۇتلۇقنىڭ ئۇندىمىگىنىنى كۆرگەن بۇ كىشى سوئالىنى قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمىدى، يېنىدىكى «قىڭراق» كۆتۈرۈۋالغان ئىككى لەشكەرگە قاراپ:

— كىمنىڭ بالىسى بولسۇن ئۇنى دەرھال ئۆز ھامىيسىغا تاپشۇرۇۋېتىڭلار، ئاتلىقلار ئارىسىدا دەسسىلىپ ئۆلۈشى مۇمكىن، — دېۋىدى، ئۇلار شۇ ھامان ھەرىكەتكە كېلىپ، قۇتلۇقنىڭ پۇتلىرىنى يەرگە تەگكۈزمەي، كۆتۈرگەنچە كۆتۈرۈپ قاياققىدۇر ئېلىپ ماڭدى.

— ئۇنداق قىلماڭلار، مېنى قويۇپ بېرىڭلار!

— ئاڭلىمىدىڭمۇ، بىزگە بۇيرۇق شۇ، سېنى ئاتا-ئاناڭنىڭ قېشىغا ئاپىرىۋېتىمىز!

— مېنىڭ ئاتا-ئانام يوق!

قۇتلۇقنى ئېلىپ كېتىۋاتقانلار بىر پەسكە توختىۋالدى ـ دە، بىر-بىرىگە قاراپ كۆز بېقىشىۋالغاندىن كېيىن:

— ھە، مۇتتەھەملىك قىلماقچىمۇ سەن؟ ئاتا-ئاناڭ بولسۇن، بولمىسۇن سېنى بەربىر سەپنىڭ تېشىغا ئاپىرىۋېتىمىز، — دېدى ۋە مېڭىشىنى داۋام ئەتتى.

— ھىم، سېنى قويۇۋەتكىلى بېشىمىز ئۇنمىدى بىزنىڭ، ۋەزىر

ئەزەمنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ سېنى ئات تۇيىقى ئاستىدا ئۆلمە-
سۇن دېگىنىڭگە خۇش بولساڭ بولىدۇ تېخى!

قۇتلۇق ئاياغلىرىنى پىلتىڭلىتىپ بار كۈچى بىلەن قارشىلىق
كۆرسەتتى.

— يالغان گەپ! ئات دېگەن ئادەم دەسسىمەيدۇ، مەنمۇ ئات
بېقىپ، ئات مىنىپ باققان بالىمەن، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوقيا ئېتىش-
نىمۇ بىلىمەن...

قۇتلۇق دۈچ كەلگەن بۇ تەڭسىزلىك تەنتەنىدىن مۇستەسنا
تۇرۇپ هارۋا يېنىدا ئۆز ئىبادىتى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان تۆت
كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئاق تونلۇق، قارا قالپاقلىق بۇ كىشىلەر
ئىبادەتتە ئولتۇرۇۋېتىپ، تۈنباغا تارخاننىڭ بۇ بالىغا قاتتىق قوللۇق
قىلغىنىنى كۆرۈپ قالغانىدى. ئۇلار باخشىلاردىن مەدەت تىلەپ، ئۆزلە-
رىنى چۆكتۈرىدىغان بۇ غەيرىي دىنلىق سەردارغا ئەتەي قىر كۆرسى-
تىپ، قوللىرىنى شۇنداق سوزۇپلا يېنىدىن ئۆتۈۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ
يولىنى توستى.

— هەي نادانلار، نالە قىلىۋاتقان بۇ بالىنى قىيناپ نېمە قىلىسى-
لەر؟ ئىنساننى ئىنسان خالىمايدىغان ئىشقا زورلاش گۇناهلارنىڭ
گۇناهى ئەمەسمۇ، — دېدى، لەشكەرلەرگە گۆلىيىپ سېرىق ساقال،
بوز كۆزلۈك بىرى.

پەس ۋە تورلۇق ئىپتىلىغان بۇ سۆزلەر ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزدىمۇ
يا قاغاننىڭ هىممىتىگە ئېرىشىۋاتقان بۇ ئادەملەردىن تەپ تارتتىمۇ،
قورۇقچىلار قارماققا ئىلىنغان بېلىقتەك پىلتىڭلاپ تۇرغان قۇتلۇقنىڭ
قوللىرىنى شۇ يەردىلا قويۇۋەتتى. قىزىل ساقال، چېقىر كۆز بىرى
قۇتلۇقنىڭ سىرقىراۋاتقان قولىنى ئاۋايلاپ تۇتۇپ ئالدىغا يۆكۈندۈردى.
جىمى بەندىئەزاسىغا بىرەر ئەيىب ئىزدىگەندەك سىنچىلاپ قاراپ چىق-

قاندىن كېيىن:
— كۆرۈۋاتىمەن، ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى يالتىراپ تۇرغان ئىلا-ھىي يورۇقنى كۆرۈۋاتىمەن. تەھقىقكى، مانى بۇرخان ئالەمنى ياراتقاندا بۇ ئوغۇل ھەم ئالەم مۆجىزاتلىرى بىلەن بىللە ئاپىرىدە بولغان، دىلىغا يورۇق نىيەت، يورۇق ئوي بەخشەندە قىلىنغان. ئۇ ئازابلانسا بەش تەڭرىم يىغلايدۇ، ئۇ خۇش بولسا بەش تەڭرىم خۇشال بولىدۇ، — دېدى ئاۋازىنى تىترىتىپ. ئۇلارنىڭ چوڭىمىكىن، يەنە بىرەيلەن سۆز ئېلىپ، دېدى:
— ياخشىسى، بۇ ئوغۇلنى ئەمىرلەشكەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن قاغان ھۇزۇرىغا باشلاپ بېرىڭلار، قاغان ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تەڭرى بۇرخاننىڭ روشەن ئالامەتلىرىنى كۆرۈپ كۆزىنى ئاچسۇن. بەلكى قاغان مانى بۇرخاننىڭ بەش خىسلىتىنى بالدۇرراق ھېس قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ...
قوتلۇق بۇ سىرىق ساقاللىقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ «تەڭ-رىم بۇرخان»، «بەش خىسلەت» دېگەندەك مۇرەككەپ گەپلىرىنى چۈشىنىپ كەتمىسىمۇ، لېكىن ئۇ قانداقتۇر بىر ئىسسىق ئېقىمنىڭ ئۇلارنىڭ كۆزىدىن چىقىپ ئۆز جىسمىغا كىرىپ كەلگەنلىكىنى، يۈرەكىگىچە ئورنىشىپ تومۇر-تومۇرىغىچە تارالغانلىقىنى ھېس قىلدى. تەڭسىز ۋە ئادالەتسىز مۇئامىلىگە دۇچ كەلگەندە ئۆزىنى چۈشەنگەن، ئۆزىگە باشپاناھ بولغان، ئۆزى ئۈچۈن لىللا گەپ قىلغان بۇ بەتبەشىرە كىشىلەرنىڭ سىيماسى ئۇنىڭ سەبىي قەلبىدە ئەڭ چىرايلىق، ئەڭ سۇباتلىق ئادەملەر قاتارىدا ئورۇن ئالدى.
دەبدەبىلىك ۋە سىرلىق ئىبارىلەر بىلەن روھى رام بولۇپ، جىسمىدىن ئىختىيار قاچقان لەشكەرلەر، سىرىق ساقاللىقلارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلدى. قۇتلۇقنى يېتىلەپ، داپقا چۈشكەن پۇرچاقتەك

سەكرەۋاتقان پىرىخونلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ، قاغان بارگاھىغا يېقىن يەردىكى ياسىداق چاقلىق ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى. داستىخان ئالدىدا بەدەشقان قۇرۇپ، بىر توپ سانغۇن، سەردارلار بىلەن بىللە غىزالىنىۋاتقان ۋەزىرئەزەمنىڭ ئالدىدا تىزلاندى:

— جانابىي ۋەزىرئەزەم، بۇ نە ئاتا-ئانىسى، نە مۇرەببىسى يوق يېتىم بالا ئىكەن، سەپ-سەپلەرنى ئاختۇرۇپ يۈرۈپ ئۇنىڭغا ھامىي بولىدىغان بىرەر ئادەمنى تاپالمىدۇق، ئۇنى يەنە ئالدىلىرىغا ئېلىپ كەلدۇق، — دېدى بىرى ۋە ھەمراھىنى «سەنمۇ گەپ قىل» دېگەندەك قوپال جەينەكلەپ قويدى. يەنە بىر قوروۇقچى:

— ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئات مىنەلەيدىكەن، ئوق ئۈزەلەيدىكەن، — دېدى ۋە «ئەمرلەشكەر خالىسا قۇلى بولسام، ئېتىنى بېقىپ بەرسەم دەيدۇ تېخى» — دەپ قوشۇپ قويدى.

سېرىق ساقال ئادەملەرنىڭ سېھىر-جادۇسىدىن ۋە بۇ ئادەملەرگە ئالاھىدە يېقىنچىلىق قىلىدىغان بۆكلۈ قاغاندىن ئەيمەنگەن قوروۇقچىلار قۇتلۇقنى ھەيدىۋېتىشكە جۈرئەت قىلالمىغاندى. شۇڭا، ئەمرلەشكەرنىڭ ئات مىنىش ۋە ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىگە ئالاھىدە ئىخلاس قىلىدىغانلىقىنى يادىغا ئېلىپ، قۇتلۇقنىڭ گېپىنى كۆپتۈرۈپ بۇ مەلۇماتنى توقۇپ چىققاندى. قوروۇقچىلارنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ، قۇتلۇققا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان، تۆمۈر بۆكلۈك، تۆمۈر چاپانلىق قاتتىق قول بۇ ئادەم دەل ئەمرلەشكەر تونباغا تارخان ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ تەلەتى بايامقىدەك قورقۇنچلۇق كۆرۈنمەيتتى. تونباغا خۇشياقمىغاندەك قىلىپ:

— قۇشقاچچىلىك جۇغۇڭ بىلەن ئاتقا مىنەلەمسەن تېخى، ئەپتىڭگە قارىغاندا لاپچى بالا ئوخشىمامسەن، — دېدى ھېچكىمدىن ھېيىقماي، قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ، مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان

قۇتلۇققا قاراپ.

قۇتلۇق ئۈندىمىدى، ئۈندەشنىمۇ خالىمىدى، بېشىنى كەينىگە تاشلاپ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ «ئىشەنمىسەڭ سىناپ باقمامسەن قېنى» دېگەندەك دىمىغىنى قېقىپ قويىدى.

ئەمرلەشكەر تۇنباغا غاجىلاۋاتقان تۆش سۆڭەكنى داستىخانغا تاشلاپ، بۇرۇتىنى تالاپ قويىدى، ئالدىرىماي ئورنىدىن تۇرۇپ، قۇتلۇقنىڭ ئالدىغا كەلدى، چويۇندەك ئېغىر ئالقىنى بىلەن ئۇنىڭ مۈرىسىگە بىرنى ئۇرۇپ، قورۇقچىلارغا:

— قېنى، ئات بىلەن ئوقيا كەلتۈرۈڭلار، ئاۋۇ تېۋىلغا ئۈستىگە نىشان قاداڭلار، — دېدى، كۆرسەتمە بېرىپ.

قورۇقچىلار بىر دەمدىلا ئات بىلەن ئوقيا كەلتۈردى. قۇتلۇق ئاتا-ئانىسىغا سىغىنىپ مەدەت تىلىدى. چاپچىپ تۇرغان ئاق ئارغىماق ئۇنىڭ خىيالىدا بىرلا پىرقىراپ ھېلىقى قېرى سەككە ئايلاندى. ئۇ بىر قولى بىلەن تىزگىنگە ئېسىلىپ بىر پۇتىنى ئۈزەڭگىگە قويدى-دە، يەڭگىللىكىنە قاڭقىۋىدى، ئات ئۈستىدە ئۆزىنى كۆردى.

قۇتلۇق تىزگىننى قويۇۋەتتى. ئات كىرىچتىن ئايرىلغان ئوقتەك ئۇچۇپ بىر دەمدىلا نىشان قادالغان تېۋىلغىدىن 50 قەدەمچە نېرىسىغا يېتىپ باردى. ئۆزىنى جەڭگە كېتىۋاتقان جەڭچى دەپ قىياس قىلىۋاتقان قۇتلۇق، بوينىغا ئۆتكۈزۈلگەن يايىنى ئېلىپ تىزگىن تۇتقان قولىدا تۇتتى - دە، ئوڭ قولىنى دۈمبىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ كۆن ئوقداندىن ئوق ئالدى. نىشان ئەتراپىدا چۆرگىلەپ يۈرۈپ ئارقىمۇئارقا ئوق ئۈزدى، ۋىژىلداپ ئۇچقان ئوق ئۇچۇپ بېرىپ پاكار تېۋىلغىغا ئېسىلغان كالتە جۇۋىنىڭ ياقىسىغا ۋە پېشىگە قادالدى، بىرىمۇ زايە كەتمىدى.

ئۇ تىزگىن تارتىپ، ئەمرلەشكەرنىڭ ئالدىغا قايتىپ كەلگۈچە

توپ ئىچىدىن چۇقان كۆتۈرۈلدى. بۇ قىزىقچىلىققا داخىل بولغان ھەممە ئادەم بارىكاللا توۋلاشتى.

قۇتلۇق قايتىپ كەلدى. خۇشاللىقىدىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كەتكەن تۇنباغا تارخان قۇتلۇقنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈردى ۋە:

— يارايسەن بالا، كۆك تەڭرى، قوڭۇر يەر گۇۋاھ بولسۇنكى، سەن ئەمدى مېنىڭ ھىمايەمگە كىردىڭ، ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ ئەمىر لەشكىرى تۇنباغا تارخاننىڭ ئاسراندى ئوغلى بولدۇڭ، — دېدى، ھەممەيلەنگە ئاڭلانغۇدەك قىلىپ.

6. ئوردۇبالىق بوسۇغىسىدا

قۇتلۇقنىڭ نەزىرىدە، ئۇنىڭ دادىسى بۇ دۇنيادا ئەڭ قامەتلىك ۋە ئەڭ قۇدرەتلىك ئادەم ھېسابلىناتتى. بىراق، چاقماق چاققان ھېلىقى كۈنى ئەمىرلەشكەر تۇنباغانى تۇنجى قېتىم كۆرگەن چېغىدىلا ئۇ ئۇنىڭ قامەتتە بولسۇن ياكى كۈچ-قۇدرەتتە بولسۇن، دادىسىدىن كۆرۈنەرلىك ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ھەيرانلىق ئىچىدە ئېتىراپ قىلغانىدى. ئۆزىنى سار چۈجە ئالغاندەك، بىر قولى بىلەنلا قاماللاپ، ئاتتىن لىككىدە كۆتۈرۈپ چۈشۈرگەندە بولسا، ئۇنىڭ كۈچىگە قول قويغان، «بىر قوينىڭ گۆشىنى بىر ۋاقلىق قىلىۋېتىدىغان ئىشتىھالىق ئادەم بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلغانىدى.

قۇتلۇقنىڭ پەرىزى ئەلۋەتتە خاتاسىز ئىدى. ئۇ چاقلىق چېدىردا تارخان ۋە تارخان ئەتراپىدىكىلەر بىلەن بىللە غىزالانغاچ، ئالاھەزەل

بىر ئوغلاقنىڭ گۆشىنى يەۋەتكەندىن كېيىن، يەنە بىر سان گۆش بىلەن ھەپىلىشىۋاتقان ئاتاق دادىسىغا قاراپ، ھەيرانلىقىنى ئاران يوشۇ-رالىدى.

ئەمىرلەشكەر تۇنباغا قارا قاشلىق، يىلپىز بۇرۇتىدەك تىك تۇرىدى-غان قاش موبلىرى ئىشەنچ قايىنايدىغان بوز كۆزلىرىگە سايە سالىدى-غان، قاڭشارلىق، ئاغزى چوڭ ئادەم ئىدى. قارىغاي مەدىكىدەك يوغان بۇرنى، چوڭ بارماق كەڭلىكىدىكى قېلىن كالپۇكلىرى ئۇنى ئاجايىپ سۆلەتلىك قىلىپ كۆرسىتەتتى. ئوتتۇزلارغا بارماي تۇرۇپ قويۇۋەتكەن سارغۇچ ساقىلى ياقىسىنى يېپىپ تۇراتتى، بۇرۇتىنىڭ قويۇقلۇقىدىن، تۆمۈر بۆك كىيىۋالغاندا پەقەت كۆزلىرى بىلەن قاڭشىرىنىلا كۆرگىلى بولاتتى.

ئۇ بۆكۈ قاغاننىڭ چېدىرىغا بېرىپ، ئۆلۈم-يىتىم ۋە ئوزۇق-تۈ-لۈك ئەھۋالىدىن مەلۇمات يوللاش، كەچلىك غىزادا ھەمداستىخان بولۇشتىن ئۆزگە، مۇھىم ۋە چاتاق چىقىش ئېھتىمالى بولغان بەزى ئىشلارنى ئۆزى قول سېلىپ بىر تەرەپ قىلاتتى. كۈندۈزلىرى چاقلىق چېدىردا چايقىلىپ ئولتۇرۇشنى خالىمىسا كېرەك، ئاتقا مىنىپ، نۆكەر-قورۇقچىلىرىنى كەينىگە سېلىپ ئەجدىھادەك سويلاپ كېتىۋاتقان ئۇزۇن سەپنىڭ بەزىدە ئالدىغا، بەزىدە كەينىگە ئۆتەتتى. سانغۇن، سەردار-لاردىن ئەھۋال ئۇقاتتى، يولۇك-تاقلارنى تەكشۈرەتتى. ئوزۇق-تۈلۈكلەرنى مۇۋاپىق تەڭشەشكە بۇيرۇق چۈشۈرەتتى، كىملەرنىدۇر خۇش قىلىپ، كىملەرنىڭدۇر رەسۋاسىنى چىقىراتتى. ئۇ مەيلى ئۆيدە ياكى سەپ ئارىسىدا بولسۇن، ھېچكىمگە قاپاق ئاچمايتتى، چىش يېرىپ كۈلمەيتتى. قاغان ھۇزۇرىدىن قايتقاندىكى بەزى ئالامەتلەرگە قاراپ، قانداقتۇر بىر ئىشنىڭ دىتىغا ياقمايۋاتقىنىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى.

ھېلىقى كونى ئەمرلەشكەر قۇتلۇققا: «ئوغۇل بالا بىكار يۈرسە بولمايدۇ، ھازىرچە مىراخورغا ھەمدەم بولۇپ ئات بېقىپ تۇرغىن» دېگەنىدى. زېرەك قۇتلۇق قورساق غېمىدىن قۇتۇلغىنىغا، بولۇپمۇ كۆچتۈگگۈر بىر ھىمات تېپىۋالغىنىغا رازى بولۇپ، بۇ خىزمەتنى جان دەپ قوبۇل قىلدى، ئاتلارغا ئوبدان قارىدى، ئاتاق دادىسىنىڭ تۆت ئېتىنى چۈشكۈن بولسىلا يۇيۇپ-تاراپ، ياغلاپ قويغاندەك پارقىرىتى-ۋەتتى. ئارىدىن ھەپتە ئۆتتۈۋىدى، ئەمرلەشكەر بىر يارلىق بىلەنلا ئۇنى ئات بېقىشتىن ئازاد قىلىۋەتتى. چورۇقنى تاشلاتقۇزۇپ، لەشكەرلەرچە ئۆتۈك كىيدۈردى، ئاتقان يۇگدەك پاخپىيىپ قالغان كونا جۇۋىسىنى سالدۇرۇۋېتىپ، ئۇستۈبشىنى تۈزەشتۈرۈۋىدى، قۇتلۇققا ئوبدانلا ئىس-كەت كىرىپ قالدى.

قۇتلۇقنى ھىمايىسىگە ئالغاندىن بۇيان، تۇنباغا ئۇنى بۈگۈن تۇنجى قېتىم سەپ ئارىلاشقا بىللە ئېلىپ چىقتى. جۇغى ۋىجىك ياغما ئېتىغا مىنىۋالغان قۇتلۇق ئېتىنى يورغىغا سېلىپ، تۇنباغاغا ئەگەشتى. ئۇ تېخى ئاتاق دادىسى سوۋغا قىلغان نەقىشلىك ئوقيانى دۈمبىسىگە ئېسىپ، قورۇقچىلاردىن سورىۋالغان چوڭ «قىڭراق»نى بېلىگە تاقىۋال-غانىدى.

ئۇلار ئۇيان ئارىلاپ، بۇيان ئارىلاپ، كۈن تىكلەنگەن مەھەلدە ئاق ئاتلىقلار مەنزىلىگە يېتىپ كېلىشتى. كۆچلۈك ئاپتاپ ۋە يېرىم كۈنلۈك تاغ يولىدا چارچاپ كەتكەن مىڭباشىلار، يۈزباشى ۋە لەشكەر-لەر دەريا بويىدىكى دەرەخلەرگە، مۇخ باسقان قۇرام تاشلارغا يۆلۈنۈپ ئۇيقۇغا كېتىشكەنىدى. ئويغاقلىرى بەل تۇتۇشۇۋاتاتتى، قول قايرىشىۋا-تاتتى. ئىككى-ئۈچ ئاي جەڭ قىلماي، قولى قىچىشىۋاتقانلار ئات ئويىنىتىپ، شوخلۇق قىلىشاتتى. «بىز ئاق ئاتلىقلارنىڭ مەرگەنلىرى» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلايدىغان ئۇن نەچچە لەشكەر بولۇت ئارىسىدا

ئەگىپ يۈرگەن تەنھا سارغا ئوق ئۈزۈش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، بىر قانچە يۈزباشىمۇ پايپاسلاپ يۈرەتتى.

تۈنباغا يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ، ئاسماندىن ۋىژىلداپ چۈشۈۋاتقان بىر تال ئوقنى «كاپ» قىلىپلا تۇتۇۋالدى-دە، ئېتىنى ئاستىلىتىپ، كەينىدىن يېتىپ كەلگەن قۇتلۇققا تۇتقۇزدى.

ئەمىرلەشكەر بۇ ئوقنى مەقسەتسىزلا تاشلاپ بەرگەنىدى. لېكىن، قۇتلۇق بۇنى باشقىچە مەنىدە چۈشەندى بولغاي، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، تەكشىرەك بىر يەردە توختىدى. ئۇ كۆك قەرىدە قانات يېيىپ لەگلەكتەك ئۈيۈپ قالغان قېرى سارنى كۆزەتكەچ، دۈمبىسىدىن يانى ئالدى، ئوقنى كىرىچقا تىرەپ كۈچەپ تارتقاندىن كېيىن، ئوق ئۇچىنى ئاسمانغا قاراتتى-دە، كىرىچنى «ۋاق» قىلىپ قويۇپ بەردى.

ئوق تەگكەن قېرى سار ھەممىنىڭ كۆزىچىلا يەرگە چۈشتى. ھېچنېمىگە زەڭ قويماي ئۆز يۈرۈشىنى داۋام قىلىۋاتقان تۈنباغا توسادتىن كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى بىلەن تەڭ ئېتىنى توختىتىپ، بېشىنى كۆتۈردى، تەئەججۈپ بىلەن ئەتراپىغا نەزەر تاشلىدى. بۇ چاغدا پۈتكۈل جىرا قايىنام-تاشقىنلىققا چۆمگەنىدى. ھەممەيلەن ئۆرە تۇرۇشاتتى. ھېلىقى ئاق ئاتلىق كۆرەڭ مەرگەنلەر قۇتلۇقنى ئالقانلىرىغا ئېلىپ، ئاسمانغا ئاتماقتا ئىدى.

بىر مىڭباشى ئۆلگەن سارنى ئوق بىلەن قوشۇپلا ئېلىپ كەلدى ۋە بۇ مۆجىزىنى تۈنباغاغا كۆرسەتتى. قۇتلۇق ئاتقان ئوق قېرى سارنىڭ تۆشىدىن كىرىپ، دۈمبىسىدىن تېشىپ چىققانىدى. ئوق بولسا، مىڭباشى ئاتقان، تۇنباغا تۇتۇۋالغان ھېلىقى ئوقنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. ئوق كەينىدىكى تونۇشلۇق پەي بۇنى دەلىللەپ تۇراتتى.

ئەمىرلەشكەر ھاڭ-تاڭ قالدى، ئاجايىپ مەرگەنلىكى بىلەن يۈزدنى كۆتۈرگەن قۇتلۇققا ئاتىلارچە مېھىر بىلەن تىكىلدى، سەپ ئارد-

لاشنى توختتىپ، كەينىگە ياندى، بارگاھىغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ-رۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىنى يىغىپ قۇتلۇقنىڭ بۇگۈندىن باشلاپ ئۆزى بىلەن بىر داستىخاندا غىزالىنىدىغانلىقىنى، ئۆز بارگاھىدا تۇرۇپ، بىر ھارۋىدا سەپەر قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ جاكار كۆپ ئۆت-مەي، سەردارلار ئارىسىغا، بارگاھتىن بارگاھقا تارقىلىپ كەتتى ...

قۇتلۇق تۇنباغاغا بالا بولغان كۈنى، چوڭ قوشۇن پەسلەۋاتقان تاغلارنى تۇگىتىپ، تاغ ئېغىزىغا، ئاندىن كېيىن ئەينەكتەك تۈز ۋە كەڭ يايلاقتا كېلىپ توختىدى. ئۇ يايلاق بىلەن دەريا بويلاپ بىر كۈنچە ماڭغاندىن كېيىن، ئوردۇبالىققا يىرىم كۈنلۈك يول قالغان يەردە، سانسىز چېدىر ۋە ھېسابسىز تۇغ-ئەلەملەرنى كۆردى.

ئوتلاقتا چېدىر تىككەن بۇ كىشلەر بۆكۈ قاغاننىڭ ۋە شەرقىي ئاستانىدىن قايتقان غالىبلارنىڭ ئالدىغا چىققان ئاكابىر ــ ئەشرەبلەر، ئەمەلدار ـ ئەلەمدارلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، دوست ـ بۇرادەرلە-رى، شۇنداقلا، ئوردۇبالىقنىڭ ئاۋام-پۇقرالىرى ئىدى.

چوڭ مۇراسىم ئەتىگەندە، قۇياش يۈز كۆرسەتكەن ياخشى پەيتتە رەسمىي باشلاندى.

ئالدى بىلەن تۇغ-ئەلەملەك سەينا تۈزۈلدى. داڭگىرلىغان 30 داپنىڭ ئاۋازى ئىچىدە رەڭمۇرەڭ تاش، پۇرۇچلار بىلەن بېزەلگەن قاراباخشى بىر تاقلاپلا سەيناغا چۈشتى. قوڭغۇراقلىق شىلدىرمىسىنى بار كۈچى بىلەن شىلدىرلىتىپ، ۋارقىراپ تۇرۇپ دۇرۇت ئوقۇدى. بىر توپ باخشىنى كەينىگە سېلىپ، قاغان بارگاھىنى، چوڭ-كىچىك ھارۋى-لارنى ۋە ۋەزىر-تارخانلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئاسمانغا يۈزلەندى. «ئى كۆك تەڭرى ئۆلگىن، قاغانىمنىڭ ۋە جىمى مۇخلىسلىرىڭنىڭ ئايىغىنى پاكلا، ئاستانەڭگە كىرىدىغان يەتتە توسۇقنى ئېچىۋەت، يەتتە ئوغۇل،

يەتتە قىزنىڭ ئۇلارغا مەدەتكار قىل، ئون يەتتە قەۋەت ئاسمىنىڭدىن ئۇلارغا جاي بەر» دەپ مۇناجات ئوقۇۋالغاندىن كېيىن، يەرگە كۆچەپ يەتتىنى تەپتى. جەھەننەمدىكى جىن-شەيتانلارغا «ئاگاھ» بېرىلگەندىن كېيىن، ئوتتۇز قوي ۋە توققۇز كالا قۇربانلىق قىلىندى. توقسان يەرگە گۈلخان يېقىلىپ، ئىسرىق سېلىندى. ئوتتىن ئاتلاپ پاك بولغانلار كۈن-ئاي، تاغ-دەريا ھەققىدە تەنتەنىلىك دۇئا قىلغاندىن كېيىن، قاغان ھارۋىسىغا ئەگىشىپ، نەغمىلەرنى چاڭ كەلتۈرگەن پېتى ئوردۇبالىق[①]قا قاراپ سۈرۈلدى.

تۆت سوغداقلا ئەمەس، بەلكى بۆكۈ قاغانىنىڭمۇ ئوتتىن ئاتلاشنى رەت قىلغانلىقى، قاراباخشىنىڭ دۇئاسىغا دۇئا قايتۇرمىغىنى تۆنباغا تارخانىنى ئويغا سالدى. بۆكۈ قاغاننىڭ ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز قوۋمىنىڭ ئاتا مىراس ئادىتىنى بۇزۇپ، تېگى نامەلۇم بەتبەشىرىلەرگە زىيادە ئىلتىپات كۆرسىتىشى، ئۇنى چوڭىن يەۋالغاندەك غەش قىلىپ قويدى. شان-شەۋكەتلىك ئۇيغۇر قاغانى بىلەن ئۇيغۇر قوۋمى بىر ئۆرۈلۈپلا قارا يۈز بولۇپ قالغاندەك، نومۇستىن يۈزنى قويىدىغانغا يەر تاپالماي قالدى.

قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، خىيال قاينىمىغا چۆكۈپ كەتكەن تۆنباغا يېرىم كۈنلۈك يول ئۈستىدە ھارۋىدىنمۇ چۈشمىدى، غىزامۇ يېمىدى، خۇددى تىلدىن قالغاندەك، بىر ئېغىزمۇ زۇۋان سۈرمىدى. قۇتلۇق ئاتاق دادىسىنىڭ ھالىدىن ئەنسىرەپ تۇرغاندا، ئۇ سەل روھلىنىپ، تۇيۇقسىز ئېغىز ئېچىپ قالدى، بۆشۈكتەك تەۋرىنىپ كېتىۋاتقان شاھانە ھارۋىنىڭ

---

① ئوردۇبالىق — مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان»دىكى مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئوردۇبالىق — خان تۇرىدىغان شەھەر، ئوردا شەھىرى. بۇ يەردە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئوردا شەھىرى قارا بالغاسۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

روجىكنى قايرىۋېتىپ، دېدى:

— قۇتلۇق، ئەنە ئاۋۇ تەرەپكە قارا، ئوردۇبالىقنىڭ ئالتۇن مۇنارلىرى، ئالتۇن قۇببىلىرى بەئەينى كۈندەك يالتىراپ تۇرۇپتۇ. ئۇيۇلتاشتەك مەزمۇت تۇرغىنى ئۈچ قەۋەت سېپىل، تۆت تۆمۈر قوۋۇق ئىچىدىكى قاغان بارگاھى. ئاۋۇ ئېگىز تاغنى ئەل ئۆتۈكەن تېغى[1] دەيدۇ. بۇ تاغدا مۇقەددەس تەڭرى تۇرغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىزى قالغان. ئەنە ئاۋۇ ئورخۇن سۈيىدە بوۋىلىرىمىز، ئۇلۇغ بوۋىلىرىمىز ئېتىنى سۇغارغان. قارا، بىزنىڭ شەھىرىمىز نېمىدېگەن چوڭ، نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك...

كۆك بىلەن بويى تالاشقان ئۆتۈكەن تېغىنى، يىراقتىنلا كۆزگە تاشلانغان ئوردۇبالىقنى، ئوردۇبالىقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە بەجايىكى كۈمۈش لېنتىدەك جىلۋە قىلىپ تۇرغان ئورخۇن سۈيىنى ئىما قىلىۋاتقاندا، تونباغانىڭ چىرايىدا بايامقى خاپىچىلىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان، ئويچان كۆزلىرىدىمۇ كۈلكە ئالامەتلىرى پەيدا بولغانىدى.

تونباغا تارخان ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختىغان، نامى بىلەن پەخىرلەنگەن بۇ شەھەر ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ كۈنچىقىش قىرغىقىغا جايلاشقان ئاۋات شەھەر قارا بالغاسۇن ئىدى. ئۇزاق زامانلاردىن بېرى كۆپ قوۋملەر بارگاھ قۇرغان بۇ شەھەرگە ئون

---

① ئۆتۈكەن تېغى — ج. شۇرېتىنىڭ نەق مەيداندىكى تەكشۈرۈشى ۋە تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۆتۈكەن تېغى بۈگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ھانگاي تاغ تىزمىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدابولۇپ، شىمالىي كەڭلىك 47°-48° بىلەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 97°-98° لار ئارىسىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4031 مېتىر، قىش-ياز قار-مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1995-يىل، 2-سان، 130-بەت).

ئۇيغۇرنىڭ داڭدار سەردارى تۇمىد ئېلتەبىر[1] ئۇل سالغان. باتۇر قاغان قۇتلۇق بىلگە يېڭى تۇس ئاتا قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى بايانچۇر زامانىغا كەلگەندە، تۆت ئەتراپقا كېڭەيتىلگەن، بايانچۇرنىڭ كەنجى ئوغلى بۆكۈ قاغان مىلادىيە 759-يىلى بۇ شەھەرگە ئەۋلادى مىراسخور بولغاندىن بېرى، شەھەر يەنە يېڭىچە قىياپەتكە كىرمەكتە ئىدى.

تونباغا تارخان بىلەن كەيپى چاغ قۇتلۇق ھارۋا روجىكىگە چاپلاشقان پېتى بىر ھازا ماڭغاندىن كېيىن، يايلاق تۈگەپ، دەرەخلىك توقايلار، رەت-رەت ئېتىزلار، تاناپتەك تۈز ئېرىق-ئۆستەڭلەر، پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇغداي، ئارپا، پۇرچاق مايسىلىرى قىر ياپقان ئېتىزلاردا چېچىنى گەجگىسىگە تۈگىۋالغان، كۆكسى ئوچۇق كۆڭلەك كىيىپ، بېلىنى پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئېكىنچىلەر ئىشلەپ يۈرەتتى. يول ئۈستىدە يوغان-يوغان ساندۇقلارنى، ئۆكۈز قورسىقىدەك كۆپۈپ تۇرغان كاناپ تاغارلارنى يۈكلىۋالغان ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار، ئات-تۆگە كارۋانلىرى ئۇچراپ قالاتتى. قاغان ھارۋىلىرى كەلگەن ھامان كارۋانلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشاتتى.

قوياش تاغ تەرەپكە ئېگىلگەن مەزگىلدە، ئۇلار تەڭرىقاغان قوۋۇقىغا يېتىپ كېلىشتى. يەنە بىر ئاددىي مۇراسىمدىن كېيىن، قاغاننىڭ سەككىز ئاتلىق ھارۋىسى بۇ قوۋۇقتىن بىمالال كىرىپ كەتتى.

— مانا بۇ ئوردىمىزنىڭ جەنۇبقا قارايدىغان چوڭ قوۋۇقى،

---

① تۇمىد ئېلتەبىر — تۇرالار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ ئاقساقىلى. ئۇ ئۇيغۇر سەردارى بۇساتنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ سىر-تاردۇشلارنى يوقاتقان، مىلادىيە 646-يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «مەرىپەت قوچقان ئۇلۇغ سانغۇن، قوشۇمچە دەشتى ماكان تۇتۇق بېگى» دېگەن ئوتۇغاتنى بەرگەن. ئۇ مىلادى 648-يىلى جيەنى ئوغۇر تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

بۇنداق قوۋۇقتىن يەنە بىر نەچچىسى بار. ئۇ تۈچ بىلەن تۈمۈردىن
ياسالغان، ئوتتا كۆيمەيدۇ، سۇدا ئاقمايدۇ. ئۇنى بۇزۇش ھەرقانداق
دۈشمەننىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ، — دېدى، قۇتلۇققا چۈشەندۈرۈپ
تۈنباغا تارخان.

ئۇلار چوڭ كوچا بىلەن كېلىپ، پاكار ئۆيلەر ئارىسىدىن كېسىپ
ئۆتتى، بىر قاپقىدىن ئۆتۈپ بىر چاغلاردا يەنە بىر قاپقا ئالدىغا كېلىپ
قالدى. قارىماققا بۇ قاپقمۇ چوڭ قوۋۇقتىن قىلىنشمايتتى، قۇتلۇق ئاتاق
دادىسىنىڭ سۆزلىرىدىن بۇ قاپقىنىڭ ئوردا شەھىرىنىڭ قاپقىسى ئىكەن-
لىكىنى، بۇ قاپقىدىن ئۆتسىلا ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇسىغا يېتىپ بارالايدى-
غىنىنى بىلىۋالدى. تۈنباغا تارخاننىڭ دېيىشىچە، قاغان بىلەن تۈركەن
قاتۇن ئوردا شەھىرىدە تۇرىدىكەن. ئوردا شەھىرى بىلەن ئىچكى
شەھەر ئارىسىدا تۇرىدىغان تارخانلار، ئىچبۇيرۇق[①]ۋە چەتبۇيرۇقلار،
شاد، سانغۇن ۋە ئېلتەبىرلەر پەقەت زور كېڭەشمىلەردە، مۇراسىملاردىلا
ئوردا شەھىرىگە كىرىپ-چىقالايدىكەن.

قۇتلۇق شۇ كۈنى كۆز باغلانغان مەھەلدە ئوردا شەھىرىگە
كىرىپ كەلدى ۋە ئاتاق دادىسىنىڭ ئاتلارچە ئىلتىپاتى بىلەن روزىغارى
تولۇق بولغان ئايرىم بىر ھوجرىغا جايلىشىۋالدى.

7. شەھەر قاينايدۇ

ئۆتۈپ كەتكەن يىل- ئايلاردىن بىرى، ئۆز قاغانىنى، ئەل باش-

① بۇيرۇق — ئۆز ۋاقتىدىكى ئەمەل نامى، ۋەزىر بىلەن باراۋەر. ئەينى چاغدىكى
ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئىچبۇيرۇق ۋە چەتبۇيرۇق بولۇپ، جەمئىي توققۇز بۇيرۇق
تەسىس قىلىنغان.

چىلىرىنى، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىنى زارىقىپ كۈتكەن بۇ
تەلەيلىك شەھەر كۈتكەن چاغقا ئاخىرى ئۇلاشتى. ئەتىپىزى ئويدان
كېلىپ، پادىلىرى ئاۋۇغان، جاپالىق مېھنەتلىرى مول نېمەتلەر بىلەن
تارتۇقلانغان يۇرت ئەھلى سېغىنغان ئادەملىرىنى قۇچاق ئېچىپ كۈتۈ-
ۋالدى، ئەندىشە تۈگەپ، شادلىق يامرىدى. قايناق شەھەر ئايەم تەنتە-
نىسىگە چۆمۈلدى. ئۆز يېقىنلىرى بىلەن خۇشال-خۇرام جەم بولۇشقان
ئەھلى ئاۋام ئەمىنلىك تىلەپ، شامانلاردىن دۇئا ئالدى، ئىلاھلارغا قان
قىلدى. ئۆزئارا يوقلىشىدىغانلار، قۇدا چۈشۈپ، توي ئويناىدىغانلارمۇ
كوچا-كوچىلاردا تولۇپ تۇردى.

ئەلۋەتتە، شەرقىي ئاستانىدىكى كەسكىن جەڭلەردە، يولى ئۇزاق
مۇشكۇل سەپەردە قازا يېتىپ ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئۆز يۇرتىنى قايتا
كۆرەلمىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇق-جەمەتى بۇ تەنتەنىنىڭ تېشىدا قال-
دى. ئۇلار ئۆلگەنلەرگە ھازا ئېچىپ، نەزىر-چىراغ قىلدى. تالاي-تا-
لاي قىز-چوكاننىڭ يۈزى تىلغاندى. موماي-بوۋايلارنىڭ كۆزى ياش-
لاندى، يېتىملارنىڭ بېشى ئېگىلدى. ئۆتۈكەن ئېتىكىدە قەبرە كۆپى-
يىپ، قىرى دەرەخلەر لاتىغا پۈركەندى. ئۇۋغا چىقىش ۋە سەپەر
قىلىش تەڭ چەكلەنگەن ماتەملىك ئاي، ھىلال ئاي كۆرۈنگەن چاغدىلا
ئاندىن ئاياغلاشتى.

بىراق، بۆكۈ قاغان يىرىم كۈنلۈك مەنزىلدىن تا ئوردا قوۋۇقىغىچە
سوزۇلغان ئادەم دېڭىزىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئوردا شەھىرىگە كىرىپ،
بارگاھ-قەسرىگە جايلىشىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت قەسىردىلا
تۇرۇۋاتاتتى، نە تەنتەنىدىن، نە ماتەمدىن مۇستەسنا ئىدى، قاتۇن
بارگاھىغا بېرىپ بىرەر كۈنچە تۇرۇپ كەلگەندىن ئۆزگە، دىۋانىغىمۇ،
تالا-تۈزگىمۇ چىقمايتتى، پات-پات قوزغىلىپ تۇرىدىغان ئۇۋ خۇمارىمۇ
نېمىشقىدۇر بېسىقىپ قالغاندى. بۆكۈ قاغان خىيالدىن زېرىككەندە،

دىۋان مۇشاۋىرىنى ھازىر قىلىپ، بىرەر قول شاھمات ئويىنىغاندىن باشقا جىمى قىزىقىشلىرىدىن قول ئۈزگەندى. دەسلەپتە، قاغاننىڭ جىمغۇر، خىيالچان بولۇپ كەتكىنىنى كۆرگەن تۈركەن قاتۇنمۇ، ئوردا ئەھلىمۇ ئۇنى زىيادە چارچاپ كەتتىمكىن دەپ پەرەز قىلىشتى. ئەمما، ئۇلار ئۇچۇن ئايدىڭ ئىدىكى، تېخى 30غىمۇ يەتمىگەن بۆكۈ قاغان قاپلان- دەك بەقۇۋۋەت، شەمشادتەك تەندۇرۇس ئىدى، ئات ئۈستىدە ئەر بولۇپ، جەڭگاھلاردا جەۋلان قىلىپ پىشقاچقىمىكىن، جەڭ جاپاسى ياكى يول ئازابى ئۇنى ھېچنېمە قىلالمايتتى. ئاستانىدىكى ئۇرۇش، تەڭرىقاغان يولىنىڭ مۇشكۇلاتلىرى تۇرۇپ تۇرسۇن، دىۋە-جىن بىلەن جەڭ قىلىپ، پۈتۈن ئالەمنى چۆرگىلەپ، كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىش- قىچە ئون يىل پىيادە يۈرسىمۇ، ئۇنىڭ پىسەنتىگە كەلمەيتتى.

بۆكۈ قاغان بۇگۈن ئۆز ساقلىقىدىن تەشۋىش يېگەن ئوردا ئەھلىنى، ئۇلار باشلاپ كەلگەن شامان باخشىلىرىنى ھۇزۇرىدىن ئىتتى قوغلىغاندەك قوغلاپ چىقاردى، بارگاھىدا ئويان-بۇيان مېڭىپ يۈرۈپ خىيال سۈرۈشكە باشلىدى، ئۇنىڭ ئۇچقۇر خىيالى ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن ئارىسىدا قانات قاققىلى تۇردى.

باتۇر بوۋىسى بىلگەقاغان ئاقساقال چاغلىرىدىلا ئۇرخۇن ۋادىسى- دىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توغلا ۋادىسىدىكى توققۇز ئوغۇزنى يېتەكلەپ، ئاۋۋال شەرقىي تۈركلەرنى، كېيىن قارلۇق، باسمىللارنى يوق قىلدى. ئۇ مىلادىيە 744-يىلى ئۆتۈكەن باغرىغا بارگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىدى ۋە سۇلالىگە ئەلچى ئەۋەتتى، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ پەرمانى بىلەن «رەھىمدىل قاغان» دېگەن ئۇنۇتۇغاتقا ئىگە بولدى، غەربتە ئالتۇن تاغدىن شەرقتە قىتانلارغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئىلكىگە ئېلىپ، ئۇلۇغ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقار- دى، بوۋىسىنىڭ بۇ سەلتەنەتى مىلادىيە 747-يىلى دادىسى بايانچۇرغا

مراس بولۇپ قالدى.

دادىسى بايانچۇر قاغان ئاتالغاندا ئاران 28 ياشتا بولسىمۇ، ئەلدە قانۇن ئورناتقان، خاكاس ۋە چىكلارغا ھۇجۇم قىلىپ، سەككىز ئوغۇز ۋە ئون تاتارنى تىنچىتقان ئىدى. ئۆتۈكەننىڭ غەربىدە، تەز دەرياسى-نىڭ بېشىدا قەد كۆتۈرگەن قاسار قوردان ئوردىسىمۇ، سىلىنغا بويىدا بەرپا قىلىنغان بايبالىق شەھىرىمۇ دادىسى بايانچۇر بىلەن ئانىسى ئېل بىلگە قاتۇننىڭ تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

بۆكۈ قاغان بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى قۇتلۇق يابغۇ ئېل بىلگە قاتۇندىن تۇغۇلغان ئىككى شاھزادە ئىدى. بىراق، بۆكۈ قاغان ئاتىسى-نىڭ زامانىدىلا سەردار بولۇپ جەڭگە كىرىپ، قارلۇقلارنى تىترەتكەن، دادىسىغا ھەمدەم بولۇپ مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دادىسى بايانچۇرنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئۆزىنى تارخانلىققا قويۇپ، ئاكىسى بىلگىنى يابغۇلۇق مەرتىۋىسىگە ئىگە قىلدى ۋە نەچچە ئون مىڭ لەشكەر تۇتقۇزدى.

ئېسىدە قېلىشىچە، ئاكىسى يابغۇ لەشكەر تارتىشنىغۇ تارتاتتىيۇ، لېكىن نەپسى يامان ۋە تاش يۈرەك ئادەم ئىدى، كەلسە-كەلمەس قان تۆكەتتى، سانغۇن-تارخانلارنى يېنىغا تارتىپ كۈمەك توپلاپ، ھەق-نا-ھەقنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىپ، چوڭ تەمەلەردە يۈرەتتى.

مىلادىيە 755-يىلى، ئۆگلۈك-سۆيگۈنلەرنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى ۋە دادىسىنىڭ ئۇنى نەچچە مىڭلاپ لەشكەر بىلەن ئاستانىگە ئەۋەتىشى ئۇنىڭ خورىكىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈۋەتتى. قۇتلۇق يابغۇ ئاچ كۆز بولغىنى بىلەن، جەڭ ئىشىغا كەلگەندە يەنىلا يامان ئەمەس سەردار ھېسابلىناتتى. ئۇ بۇ قېتىمقى جەڭدىمۇ ئۆزىنى راسا بىر كۆرسەتتۈال-دى. شۇ يىلى دەيخەن دېگەن جىلغىدا تاڭ سەركەردىسى گوزىيى بىلەن ئۇچراشتى ۋە دەرھال توپىلاڭچى قوشۇن تەركىبىدىكى توگرا

ۋە غوز لەشكەرلىرى بىلەن تۇتۇشتى. يولىن دەرياسى بويىدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى جەڭدىلا ئۇ زەپەر قازىنىپ 30 مىڭ دۈشمەن لەشكەرىنى يەر چىشلىتىپ، 10 مىڭ لەشكەرنى تىرىك تۇتتى، ئەمىر لەشكەر لى يۆ بىلەن ئاكا- ئىنى بولۇشۇپ، ئاسىيلارغا قارشى جەڭنى يەنە بىر يېڭى بالداققا كۆتۈردى. قۇتلۇق يابغۇ تاڭ سانغۇنى بۆكۈ قەيىن بىلەن تەڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئاسىيلارنىڭ چوڭ سەردارى جاڭ توگرونىڭ لوياڭ بوسۇغىسىنى ساقلاۋاتقان 150 مىڭ لەشكىرىنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. 10-ئايدا شاھ ئىنىسى — خەنجۇڭ ۋاڭى لى يۆ لەشكەر تارتىپ لوياڭغا كىرىپ كەلدى، يابغۇ بىلەن مۇشۇ يەردە قايتا ئۇچراشتى. 10-ئاينىڭ 29-كۈنى يابغۇ باشلىق 50 مىڭ ئاتلىق لەشكەر ئوردۇبالىققا قايتىش تەرەددۇتىغا چۈشتى. تاڭ شاھى تاڭ سۇزۇڭ جىمى ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ چاڭلې راباتىغا بېرىپ ئۇلارنى ئۇزىتىشىغا يارلىق چۈشۈردى، ئۆزى شۈەنجىڭ سارىيىدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ يابغۇنى كۈتۈۋالدى. 11-ئاينىڭ 15-كۈنى تاڭ سۇزۇڭ بىلگە يابغۇغا «ساداقەتمەن ۋاڭ» ئۇنتۇغاتىنى ئىنئام قىلدى، ئۇيغۇرلارنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاپ ھەر يىلى 20 مىڭ توپ تاۋار-دۇردۇن بېرىپ تۇرۇشقا ۋەدە بەردى.

بۇ قېتىمقى جەنۇب سەپىرى قاغانلىق ئۈچۈن ھېسابسىز مال-دۇنيا ۋە ياخشى نام-شۆھرەت ئېلىپ كەلدى. بۇ شۆھرەت چوڭ ئىشلارنى چۈشەپ يۈرگەن بىلگە يابغۇنى تېخىمۇ كۆرەڭلىتىۋەتتى. قاغانلىقتا يۈز بەرگەن بەزى سىرلىق ۋەقەلەر قاغان بايانچۇرنى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئاتا-بالا ئارىسىدا باشلانغان تەخت تالىشىش ۋە يوشۇرۇن ئېلىپ بېرىلغان قەستلەشلەر ئاخىر بۆكۈ تارخاننىڭ كۈتكىنىدەك، دادىسىنىڭ غالىبىيىتى ۋە ئاكىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالاكىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. بۇ كۆرەشتە باشتىن-ئاخىر دادىسى تەرەپتە

تۇرۇپ كەلگەن بۆكۈ تارخان تارخانلىقتىن يابغۇ تېكىنلىككە كۆتۈرۈ-
لۈپ، ۋەلىئەھد دەپ جاكارلاندى، دادىسىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن
تاڭ سەردارى بۆكۈ قەيىنىنىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلەندى، ئارىدىن كۆپ
ئۆتمەيلا، دادىسى بايانچۇر ئاخىرەتلىك سەپەر قىلدى. ۋەلىئەھد بۆكۈ
تېكىن قاغانلىققا تەيىن تېپىپ، يۇرت سوراشقا باشلىدى.

ئەمما، قاغان بولۇپ ئەل سوراش ئۇ ئويلىغاندەك، ئۇنچە ئاسان
ئىش ئەمەس ئىدى. قاغانلىقنى تىنچلاندۇرۇش، ئەل-ئاۋامنىڭ ھال-
كۈنىنى ياخشىلاش، چېگرالارنى ئەمىن تاپقۇزۇش، گېزى كەلسە لەش-
كەر تارتىپ قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىش كېرەك ئىدى.

چوڭ ئوردا بىلەن خېلى ئىناق ئۆتۈۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن
بېشبالىق ئەتراپىدىكى تۇبۇت قوۋمى نىزا تۇغدۇرۇپ چوڭ ئوردا بىلەن
يارىشىۋالسا ياكى ئېلتەبىرنىڭ ۋاستىسى بىلەنلا قاغانلىققا ئىتائەت
قىلىۋاتقان غەربىي قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىۋالسا ئۆزىگە بىۋاستە تەھ-
لىكە سالالايتتى. شىمالدىكى خاكاسلارمۇ ھە دېسىلا توپىلاڭ كۆتۈرەت-
تى، كۆرۈنۈشتە ئەل بولغان بىلەن خەۋپ-خەتەر ھامان مەۋجۇت
ئىدى. بۇ خەۋپنى تۈگىتىش ئۈچۈنمۇ، ھەشەمەتلىك ئوردا قۇرۇپ،
راھەت-پاراغەتتە ياشاش ئۈچۈنمۇ پۇل كېرەك بولاتتى.

دەرۋەقە، مىلادىيە 758-يىلىدىن بېرى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ
كېلىۋاتقان ئات-يىپەك سودىسى ئارقىلىق ھەر يىلى چوڭ ئوردىغا 100
مىڭ تۇياق ئات ئۆتكۈزۈپ تۆت مىليون توپ تاۋار-دۇردۇنغا ئېرىشىۋات-
قان، مەئىشىتىدىن ئاشقىنىنى سوغدىيانا ۋە پارس يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ
سېتىپ، غايەت زور پايدا ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ پايدا بۆكۈ
قاغاننى قانائەتلەندۈرەلمەيتتى. قانداق قىلىپ بولمىسۇن، يەنە كۆپرەك
پايدا تېپىپ، كاتتا شەھەرلەرنى، ياسىداق ئوردا-سارايلارنى بىنا قىلد-
شى، قوشنا ئەل-ئۇلۇسلارنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرگۈدەك ھۇزۇر-ھالا-

ۋەت سوروشى كېرەك ئىدى.

بۆكۈ قاغان ئۆز ئۆمرىدە چوڭ ئاستانىگە ئىككى قېتىم سەپەر قىلدى، تۇنجى قېتىمدا ئەلچىلىككە باردى، ئىككىنچى قېتىم قاغان سوپىتى بىلەن ئەل ئاسىيلىرى ئۇستىگە لەشكەر تارتتى. ئۇ يەردىكى نى-نى شەھەرلەر، ھەشەمەتلىك ئايۋان-سارايلار، ئوردىدىكى رەڭگارەڭ تۇرمۇش ئۇنىڭ كۆزلىرىنى ئالا چەكمەن قىلىۋەتتى. تاڭ دەيزۇڭنىڭ ھەيۋەتلىك تەختى، زەر گۈللۈك دۇردۇن پەرىجىسى، كەيپ-ساپالىق مەئىشىتى ئۇنى ئۇبدانلا مەپتۇن قىلىۋالدى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇ پادىشاھ ھۇزۇرىدا بولغاندا ئۆز ئەھۋالىدىن ئازراق خىجىل بولۇپمۇ قالدى.

ئۇنىڭچە، ئۆزى ھەم قاغان بولغانىكەن، قاغاندەك ياشىشى، شاھ -قاغانلاردا بولىدىغان ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئىلكىدىمۇ تەل بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا پۇل بولمىسا بولمايتتى.

ئۆگلۈك-سۆيگۈن يىغىلىقى تىنچىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يىغىلىق تاڭ ئوردىسىنىڭ ئابرۇيىنى تۆكۈپ، ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇردى. خىيبى، خېنەن، شەندۇڭ زېمىنى تەپرىقىچىلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتتى. تاڭ شاھى بىلەن ئۇزەڭگە قېقىشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلغان تۇبۇت زەنپۇسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خېشى كارىدورىنى ئىگىلىۋال-دى. سۇلالىنىڭ غەربىي دىياردىكى ھەننىۋا مەمۇرلىرى، بېشبالىق ۋە كۇسەن تۇتۇقلىرى ئۆز جايىدا قامىلىپ قالدى. غەربىي رايون بەگلىرد-نىڭ ئولپان تاپشۇرىدىغان يولىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈلدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئىنتايىن پايدىلىق بىر پۇرسەتنى ئاتا قىلدى. غەربىي دىيار بىلەن سۇلالىنىڭ باج-ئولپان ئەلچىلىرى، خارجى ئىشلار يالۋاچ-لىرى ۋە سودا-سېتىق كارۋانلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارقىلىق ئۆتىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم «ئۇيغۇر يولى» ئېچىلدى. ئۇي-

غۇرلار ئۆتكەن-كەچكەنلەردىن پۇل-پۇچەك يىغىپ، گىزى كەلسە
قاقتى-سوقتى قىلىپ، غەرب-شەرق سودىسىنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئال-
دى، جەنۇب بىلەن شىمال ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىچكى
سودىغىمۇ تېپىلغۇسىز ئوبدان چاغلار يېتىپ كەلدى.

بۇ قېتىمقى ئەھمىيەتلىك سەپەردە، بۆكۈ قاغان ئوردا ئۇچۇن
جەڭ قىلدى ۋە ئوردىنى كۆزەتتى، قېيناتىسى بۆكۈ قەيىنىنىڭ كۆپتۇر-
مىلىرىنى قويۇپ تۇرغاندىمۇ، سۇلالىنىڭ بىتاپ ئادەمدەك ئاجىزلاپ
كېتىۋاتقىنىنى ئۆز سەزگۈسى ئارقىلىقلا سېزىپ ئۇلگۇردى. ئۇنىڭچە،
ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن شەرقىي شىمالدىكى كەڭ بېدى-
لىكلەر قولدىن كەتكەن، تاڭ ئوردىسى ئات يېتىشتۈرۈش ئىقتىدارىدىن
تامامەن مەھرۇم قالغاندى، لەشكەر تولۇقلاش ئۇچۇنمۇ تېخىمۇ كۆپ
ئۇيغۇر ئېتىغا موھتاج بولاتتى. تۇبۇت زەنپۇسىنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل
تۇرۇش، ئىچكى مالىمانچىلىقنى تىنچىتىش ئۇچۇنمۇ ئۇيغۇرلارغا تاياند-
مىسا بولمايتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قاغانلىقنىڭ ئورنىنى كۆتۈرۈپ،
ئۇيغۇر ئېتىنىڭ قىممىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرماقتا ئىدى.

قاغانلىقتا نەپ يەتكۈزگەن بارلىق سودىدا بىلگە قاغانمۇ، بايانچۇر
قاغانمۇ كۆپ ھاللاردا چېچەن سوغداقلارغا تايانغاندى. ئۇلارنىڭ نەپ
ئېلىشقا ماھىرلىقىغا بۆكۈ قاغانمۇ قول قوياتتى. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن
بىللە ھەر قېتىمدا 10 مىڭلاپ سەر خىل ئاتنى ھەيدەپ بېرىپ،
تاڭ ئوردىسىغا تاپشۇراتتى-دە، ئات بېشىغا باھا قويۇپ تاۋار-
دۇردۇن، دورا-دەرمەك دېگەندەك ئەتىۋارلىق بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلەت-
تى، ئاز بۆلىكىنى ئوردىدا قالدۇرۇپ، قالغىنىنى قارام قەبىلىلەرگە
ساتاتتى، ياكى بېشبالىق يولى بىلەن توققۇز جاۋۇپ بېرىگە، پارس
ۋە ئەرەب بازارلىرىغا، ھەتتا يىراق رۇم شەھىرىگىچە ئاپىرىپ سودا
قىلاتتى، قايتىشىدا ئۇدۇن قاشتېشى، كۇسەن نۆشۈدۈرى، ھىندى

گەزملى، قۇچۇ ماتاسى دېگەندەك لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ كېلىپ،
تەڭرىقاغان يولى ئارقىلىق ئىچكى ئىقلىم شەھەرلىرىگە ئاپىراتتى. ئەل-
ۋەتتە، بۇ سودىدا ئازراق پايدا سوغداقلارغا، كۆپرەك پايدا قاغانلارغا
مەنسۇپ بولاتتى.

سودا-سېتىقنىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلگەن بۇ كۈنلەردە،
قاغان ئۇچۇن، سوغداقلاردىن باشقىسى بىكار ئىدى. ئۇيغۇر سودىگەر-
لەر كۆپ بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەزىرىدە ئۇلار سودىغا خام ۋە مۇلاقەتتە
ساددا ئىدى، چېچەنلىكتە ۋە قۇۋلۇقتا سوغداقلارنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ
بېرەلمەيتتى. قۇۋ سوغداقلار ھېچ تۇيدۇرماي توكۇر ئاتقا سەرخىل ئات
نەرقىدە مال ئالالايتتى، تىيىن ئۇستىدە تىك تۇرالايتتى، باھا تالاشقاندا
ئاسانلىقچە بەل قويۇۋەتمەيتتى، زوۋاندارلىقتا ھېچكىمگە گەپ بەرمەيت-
تى، تىلى بالدەك تاتلىق، دىلى تاشتەك قاتتىق ئىدى.

سودىدا سوغداقلارنىڭ ياردىمى ۋە رولىغا ھەرقانداق چاغدىكى-
دىنمۇ بەكرەك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان بۆكۈ قاغان چوڭ ئاستانىدە تۇرۇ-
ۋاتقان كۈنلىرىدە سوغداق كاتتىلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتى، قېينا-
تىسى بۆكۈ قەيىن بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق خاس سۆھبەت
ئۇنىڭ قارىشىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇ تۆت نەپەر مانى
سوغداقنى «ئەسقېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن خىيالدا ئۆزى
بىلەن بىللە ئېلىپ كەلدى، شامان باخشىلىرىنىڭ نارازىلى-
قىدىن، ۋەزىر-سانغۇنلارنىڭ خاپا بولۇشىدىن قورقۇپ قالمىدى.

بۆكۈ قاغان ئويلاۋېتىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئىچكى شەھەردە
مېھمان بولۇپ تۇرۇۋاتقان تۆت سوغداقنى يەنە بىر قېتىم يادىغا
كەلتۈردى، شۇ ھامان ھۆدەيچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئۆز بارگاھىغا
چىللاپ كەلدى.

8. ئاق يەكتەكلىك كىشلەر

مىلادىيىنىڭ 216-يىلى، پېرسىيىدىكى تىگرىس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى مارنوس دېگەن يەردە بىر ئوغۇل بالا دۇنياغا كۆز ئاچتى. ئوغۇل ئاتا قىلغىنىغا ئۆز تەگرىسىگە مىڭ مەرتەم شۈكرانە-لىق بىلدۈرگەن رىياكار ئاتا-ئانا تەلپەكتەك يىنىك، پېشانىسى كەڭ، قوللىرى ئۇزۇن كەلگەن بۇ بوۋاققا «مانى» دەپ ئات قويۇشتى. كۈنلەر ئۆتتى، كۈنلەر يىغىلىپ ئاي ئۆتتى. يىل بىلەن تەڭ مانىمۇ چوڭ بولدى، ئەقىل كىرگەندىن باشلاپ تىرىشىپ-تىرمىشىپ يۈرۈپ مۇنەج-جىملىكتە، رەسساملىقتا تېزلا داڭق چىقاردى. ئەقلى كامالەت تاپقان يىللىرى ئۇ ئۇزۇن يىللىق كۆزىتىشلەردىن كېيىن، يېپيېڭى بىر دىننى تەرغىب قىلىشقا باشلىدى. «زۇلمەت بىلەن يورۇقلۇقنىڭ يولى باشقى-دۇر، يورۇقلۇق ياخشىلىققا، قاراڭغۇلۇق يامانلىققا تەئەللۇقتۇر» دېگەن ئەقىدىنى ياقلايدىغان بۇ يېڭى دىن تەرغىباتچىسىنىڭ نامى بىلەن «مانى دىنى» دەپ ئاتالدى. مانى ئۆزى ياراتقان بۇ يېڭى دىننى تېخىمۇ كەڭ جايلارغا، تېخىمۇ كۆپ ئادەملەر ئارىسىغا تارقىتىشنى بىر ئۆمۈرلۈك بۇرچى دەپ بىلدى. ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئەنەتكەك ۋە كەشمىرلەردە بار كۈچى بىلەن تەرغىبات ئېلىپ باردى، شاپۇر I ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللاردا بابىلغا كىردى، شاپۇرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەنە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى.

بىراق، مانىنىڭ يېڭى ئەركان ۋە يېڭى تەشەببۇسلىرى ئۇنداق ئاسان تارقىلىۋەرمىدى. ئەل ئارىسىدا دۆلەت دىنى ماقامىدا يىلتىز سۈرگەن زوروئاستىر مۇخلىسلىرىنىڭ جاھىلانە قارشىلىقىغا دۇچ كەل-

ـدى. تەرىقەتلىرى تەقىبكە ئۇچراپ، ھاياتىغا خەۋپ يۈزلەنگەن مانى ئاخىر جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شاپۇر I ئۆلۈپ، ھورمۇز I دەۋران سۈرگەن كۈنلەردە، مانىغا يەنە بىر رەت ئامەت يۈزلەندى، ئىشى ئوڭغا تارتتى. ئۇ پادىشاھنىڭ ھامىيلىقىغا كىرىپ دەۋەت دائىرىسىنى يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

بىراق، بۇنداق كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى. ھورمۇز I نىڭ شاھلىق تەختىگە ۋارىس بولغان بەھرام I بولسا، زوروئاستىر دىنىنىڭ سادىق مۇخلىسى، كۈچلۈك ھىمايىچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مانىنىڭ ئەركىنلىكىگە چەك قويۇپ، ئۇنى ھەپسىگە ئالدى، چاھار مىخ قىلىپ مىخلاپ ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى تەتۈر سويدى.

ئۆز تەگرىسى مانى بۇرخانىنىڭ تەقدىر-تالاپىتىدىن ئۆز قىسمىتىـ ـنىڭ ئەتىسىنى كۆرۈپ ئۈلگۈرگەن مانى مۇخلىسلىرى ئانا يۇرتىنى تاشلاپ، ئوۋسى بۇزۇلغان چۈمۈلىدەك پىتىراپ تەرەپ-تەرەپلەرگە قاراپ قېچىپ كېتىشتى.

بىراق پېرسىيىدىن قېچىپ چىققان مىڭلاپ مۇخلىس ئۇدۇل شىمالغا قاراپ مېڭىپ سوغدىيانە دىيارىغا يېتىپ كەلدى، بۇ دىياردا يىلتىز تارتىپ، تۇرمۇش-تەرىقەتلىرىنى داۋام ئەتتى. مانى قاچاقلىرىدىن مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان سوغداق قوۋمى تۈرك قاغانلىقى مەزگىلىـ ـدىلا تارىم ۋادىسىغا، ئۇرخۇن، سىلىنغا بويلىرىغا كېلىپ ماكانلىششقا باشلىغانىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقى ئاپىرىدە بولۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 751-يىلى يۈز بەرگەن تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، سوغدىيانا دىيارىدىكى مانى سوغداقلىرىنىڭ بېشىغا توساتتىنلا كۈن چۈشتى. ئۇلارنىڭ گۈزەل، باي ماكانى ئاباسىيلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ۋەھشىيلەرچە قىرغىنچىلىق سوغداقلارنى كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ سىلجىشقا مەجبۇر قىلدى.

شۇ قېتىمقى قانلىق يېغىلىقتا، سوغدىيانانى تاشلاپ چىققان قاچقۇنلار ئارىسىدا خېلى كۆپ مانى ئۆلىمالىرىمۇ بار ئىدى. ئەجەل پۇراپ تۇرىدىغان قارلىق تاغلاردىن ھالقىپ، گىياھسىز دەشت-باياۋان-لارنى كەينىدە قالدۇرۇپ، چوڭ ئاستانە چاڭئەنگە يېتىپ كېلەلىگەن راھىبلار ئىچىدە ئاق يەكتەك، قارا قالپاق كىيگەن تۆت مانى راھىبى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. قىزغۇچ ساقال، چېقىر كۆزلۈك بۇ راھىبلار ئارىسىدا ئۆزىنى «مارئامۇ» دەپ ئاتايدىغان، باشقىلار «موژاك» دەپ خىتاب قىلىدىغان بىرەيلەن قارىماققا بۇ سوغداقلارنىڭ كاتتىسىدەك قىلاتتى، ياشتىمۇ چوڭدەك كۆرۈنەتتى.

بۇ كۈنلەردىن بەش يىل بۇرۇن، سوغداق كارۋانلىرىغا قوشۇلۇپ چوڭ ئاستانىگە بىر قېتىم كېلىپ كەتكەن راھىب موژاك سوغدىيانىنىڭ شەرقىدىكى ئۇزۇن يول بىلەن، بولۇپمۇ تاڭ دىيارى بىلەن مۇپەسسەل تونۇشلۇق ئىدى. ئابباسىيلارنىڭ زەربىسىدىن پىتراپ كەتكەن سوغ-داقلارغا كۆنچىقىشتىن پاناھ ئىزدەش مەسلىھەتىنى بەرگەنمۇ، ئۆز قوۋمىگە يول باشلاپ بېشبالىققا ئېلىپ كەلگەنمۇ يەنە شۇ موژاك ئىدى. چوڭ ئاستانە چاڭئەنىنىڭ بۇنچىۋالا كۆپ ئادەمنى سىغدۇرۇپ كېتەلمەي-دىغىنىنى، يەنە كېلىپ، ئۆتكەنكى سەپىرىدە ئاستانە ئەھلىنىڭ ئۆزلە-رىگە ئۇنچە ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ كەتمىگىنىنىياخشى بىلىدىغان راھىب موژاك سوغداقلارغا تەكلىپ بەردى. شۇڭا، ئۇلار بېشبالىققا كەلگەن ھامان ئىككى يولغا بۆلۈندى.

زور بىر قىسمى بېشبالىقتىن يولغا چىقىپ شەرقىي شىمالغا قايرى-لىپ ئىككى ئايچە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، ئۇرخۇن ۋە سىلىنغا ۋادىلىرىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارغا ۋە قوۋمداشلىرىغا قوشۇلدى، ئۇلارنىڭ سانىنى ئاۋۇتتى، يەنە بىر بۆلىكى سارىغ ئۆگۈزنىڭ شىمالىنى بويلاپ جەنۇبقا چۈشۈپ، خالىغان يېرىدىن ماكان تۇتتى. ھۈنەرۋەنلەر

ھۇنەر قىلدى، تەقۋادارلار ئىبادەتتە بولدى، سودىگەرلەر سودا قىلدى، خوتۇن ئېلىپ بالا-چاقىلىق بولدى، ئۆتۈپ كەتكەن توققۇز يىلدا ياۋا چۆپتەك تېز ئاۋۇپ نە-نەگىچە يېلەك يايدى.

چوڭ ئاستانىگە يول ئېلىشقان سوغداق قوۋمىنىڭ ئەڭ ئالدىدا يېتىپ كەلگەن راھىب موزاك ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئۈچ سوغداققا باشچى بولۇپ، ئىبادەتتىن كېچە-كۈندۈز باش ئالمىدى. ساگرام[1] -سەجدىگاھلارنى بەرپا قىلىپ، دەۋتىنى تېزلەتتى، مۇرتىنى غولداتتى.

بىراق، زامان-زامانلاردىن بېرى بۇددانى ئۇلۇغلاپ، بۇدساتۋاغا باش ئۇرغان، بار-يوقىنى بۇددا يولىغا ئاتىۋەتكەن بەگ-پۇقرالار موزاكنىڭ جاي-جايلاردا قاتراپ يۈرۈپ «باغ»، «روشان»، «زائور»، «زېرۋېت»[2]دەپ زىكىر-تىلاۋەت قىلىشلىرىغا ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى. ئوق ئۈچى تاشقا تاقالدى، سوغداقلارنىڭ دەۋەت-دالالىتى قاتتىق تەقىبكە دۇچ كەلدى. تاڭ ئوردىسى يارلىق چۈشۈرۈپ، سوغداقلارغا توسۇق قويدى. ساگراملار تاقالدى، راھىبلار ھەيدەلدى.

ئاق يەكتەكلىك سوغداقلار ئەتىۋاردىن قېلىپ، قۇرت-قوڭغۇزدەك خار بولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مانى بۇرخان ئىخلاسمەن مۇرتى راھىب موزاكنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل كۆردى بولغاي، ئۇنىڭ كەپىسىگە ناتونۇش بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.

— سىلى-بىز بۇ ئالەمنىڭ ئىككى چېتىدە كۆز ئاچقان بولساقمۇ، بۇ ئاستانىدە ئوخشاشلا مۇساپىرمىز، — دېدى، بويى ئېگىز، گىجمەك

① ساگرام — مانى مۇخلىسلىرىنىڭ دىنىي سەجدىگاھى.

② مانى مۇخلىسلىرىنىڭ دىنىي دۇئاسى. «باغ» — تەڭرى، «روشان» — يورۇقلۇق، «زائور» — كۈچلۈك، «زېرۋېت» — دانا دېگەن مەنالارنى ئۇقتۇرارمىش.

ساقال، كىچىك كۆز كەلگەن ئۇ كىشى، — كەمىنە ئۆلپەتلىرى بۇددا ئىبلىدىكى بىر لەشكەر بېشى بولسامۇ، دىل-ئېتىقادىم يەنىلا مانى بۇرخانغا يېقىندۇر، تەقدىرىم قارا بولسىمۇ، پېشانەم يورۇقتۇر. شۇ ۋەجىدىن، پېقىرلىرى خېلى كۆپتىن بېرى ھەرقايسىلىرىنىڭ قەدەم-قا-مەتلىرىگە يېقىندىن كۆز سېلىپ، گەپ-سۆزلىرىگە زەن قويۇپ، دەۋەت-لىرىنى خۇپىيانە تۇردە كۆڭۈل-كۆكسۈمگە ئورنىتىپ ۋە زارۋانغا ئىنت-تىلدىم. ھالا بۈگۈنكى كۈندە ھەرقايسىلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن جە-بىر-كۈلپەتلەر پېقىرنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلغاچ، ياردەم قولۇمنى سۇنماسلىقىم مۇمكىن ئەمەس. مانى بۇرخانىمىز بېشارەت بەردىكى، ھەرقايسىلىرىنىڭ تەلەي يۇلتۇزى ئۆتۈكەن ئاسمىنىدا پارقىراپ تۇرۇپ-تۇ. مالال كەلمىسە، پات ئارىدا شۇ تەرەپكە يول ئالغايلا، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن دەھرىي جاھالىتى يوق بولۇپ، بۇددا مالامەتلىرى تۈگەپ، ئاپتاپلىق كۈنلەر يۈز ئاچقۇسىدۇر ...

سىرلىق گەپ-سۆزى بىلەن تۆت سوغداقنى گاڭگىرىتىۋەتكەن بۇ ناتونۇش كىشى دېگەندەكلا تاڭ سانغۇنىدەك كېيىنگەنىدى، بىراق، چىراي-تۇرقى تاڭ قوۋمىدىكىلەرگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى. سەدەپ-تەك ئاق چىشلىرىنى پارقىرىتىپ، ئاغزىنى پىيالىدەك ئېچىپ قالغان موۋاك «ئەتە كەچتە، كۈن پاتماستا غوز سارىيىدا كۆرۈشەرمىز» دەپ قويۇپلا قايتىپ كېتىۋاتقان ناتونۇش كىشىگە قاراپ تەۋەززۇ بىلەن:

— ئى باھادىر لەشكەر بېشى، مۇبارەك ناملىرىنى بىلسەك، كۆڭۈل تۆرىمىزدە مەھكەم ساقلىساق...،— دېۋىدى، ئۇ كىشى كەينىگە بۇرۇلماي تۇرۇپلا:

— نامىنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق ئادەممەن، تەڭرى بۇرخان راۋا كۆرسە، پەيتى كەلگەندە ئاندىن مەلۇم قىلۇرمەن، — دەپلا كۆزدىن غايىب بولدى.

بۇ ناتونۇش، سىرلىق كىشىنىڭ ۋەيرانە كەپىدە خۇددى يەردىن ئۈنگەندەك پەيدا بولۇشى سوغداق راھىبلارنى قورقۇنچ ۋە ھاياجان قاينىمىغا ئىتتىرىۋەتتى. مېھمان غايىب بولغان تەرەپكە قاراپ بىر ھازا تىكىلىشكەندىن كېيىن ھەر خىل ئالامەتلەر چاقناپ تۇرغان تۆت جۈپ كۆز بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشتى. تۆت كىشىدە تۆت خىل قىياس پەيدا بولدى. بىرى ئۇنى تاڭ ئۇردىسىنىڭ ئايغاقچىسىمىكىن دەپ تەشۋىشلەندى. يەنە بىرى ئۇنى ئۆزلىرىگە خالىسانە قول بەرگەن شەپقەتچىگە ئوخشاتتى. يەنە بىرى ئۇنى مانى بۇرخان ئەۋەتكەن نىجاتلىق ئەلچىسىمىكىن دەپ قالدى. موۋاك «جاھان يەتكۈچە مالىماتاڭ بولۇۋاتقان بۇنداق كۈنلەردە يەنىلا ئېھتىياتنى ھەمراھ قىلغان تۈزۈك، كىملەر دوست، كىملەر دۈشمەن بىلىپ بولمايدۇ، قىلدەك قىيىق كېتىدىغان بولساق جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئۆزى بىر گەپ» دېگەنلەرنى ئويلاپ قالدى-دە، بىراۋ خەنجەر تەڭلەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقاندەك، ئەتراپىغا ئالاق-جالاق بولۇپ قارىۋالدى، قۇرۇق چۆپتەك چېچىلىپ تۇرغان شالاڭ بۇرۇتىنى مەقسەتسىزلا تاراپ، نېپىز لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ، نېمىلەرنىدۇر دەپ تېۋىنىۋالدى.

بىراق، ئۇ كىشىنى كىم دەپ ئويلىسۇن ياكى مۇددىئا-مەقسىتىنى قانداق چۈشەنسۇن، ناتونۇش كىشىنىڭ ئۆزگىچە سىيماسى خۇددى پۈتۈن سەزگۈسىگە نەقىش قىلىپ ئويۇۋېتىلگەندەك، موۋاكنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر دەممۇ نېرى كەتمىدى. ئۇنىڭ كېسىپ-كېسىپ ئېنىق ئېيتقان سىرلىق گەپلىرى قۇلاق تۈۋىدە جاراڭلاپ تۇردى. بۇ ھال ئۇلارنى قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. ھەر ئىش ۋە ھەر گەپنى ياخشى تەرەپكە بۇراشتىن كۆرە، كۆپرەك يامان تەرەپكە تارتىپ مۇلاھىزە قىلىدىغان موۋاكمۇ ئۆز ھۆكۈمىنى يېڭىۋاشتىن دەڭسەپ باقتى. «ئۇ راستىنلا دۈشمەنمىدۇ؟ ناتايىن، دۈشمەن بولسا، خېلىدىن

بىرى كۆزنىتىپ يۈرگەن يەردە، يەنە نىمىدەپ بىزگە قول سالمايدۇ. سەرگەردان بولۇپ ئىگە-چاقىسىز قالغان ئادەمنى كىچىك بالىمۇ بوزەك قىلالايدىغۇ...»

ئەقىللىق موژاك تەكرار-تەكرار پىكىر يۈرگۈزدى، ناتونۇش كىشىنى يامان دەيدىغانغا تېرىقچىلىك ئاساس تاپالمىدى، ئويالدى، يۈزى قىزاردى. ھەمراھلىرىغا قاراپ كەسكىن ئاھاڭدا:

— يادىڭلاردا بولسۇن، پۇرسەت كەلگەن ھامان ئۇ دېگەن يەردە ھازىر بولىمىز، — دېۋىدى، بىرەيلەن سەل دەرگۇمانىدا سورىدى:

— ناتونۇش كىشى چىللىغان ھېلىقى يەردە دەمدىلا ئۇستاز؟ ئۇنداق قىلساق «ئۆلگۈسى كەلگەن چاشقان مۈشۈكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەپتۇ» دېگەندەك ئەخمىقانە بىر ئىش بولارمىكىن؟

— ئويلاپ قويدۇم، تەڭرى بورخانغا تېۋىنىپ، غۇز سارىيىغا مەن بالدۇر كىرىمەن، بىرەر پالاكەت يۈز بەرمىسە، سىلەرگە بەلگە بېرىمەندە، سىلەرمۇ كىرىسىلەر، ئەگەر چۆگۈن قاينىغۇچىلىك پۇرسەتتە قايتىپ چىقمىسام، مەن بىلەن كارىڭلار بولمىسۇن، ئۆز جېنىڭلارنى ئۆزۈڭلار قوغداڭلار...

شەھەر چېتىدىكى يالغۇز كەپىدىن يىلان باغرى چىغىر يول بىلەن شەھەرگە كىرىش، خىلۋەت كوچىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى غۇز سارىيىنى تېپىش ئۇلار ئۈچۈن ئانچە تەسكە توختىمىدى. ئاستانىنى خالتا كوچىلىرىغىچە بىلىپ كەتكەن بۇ سوغداقلار ساراي ئالدىغا كېلىشىگىلا ھېلىقى كىشىنى يەنە ئۇچراتتى. ئۇ كىشى ئىللىق چىراي بىلەن سالام قايتۇردى-دە، ئالدىدا مېڭىپ، ئۇلارنى سارايىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىدىكى مەخسۇس خانىگە باشلاپ كىردى.

بۇ خاس خانىدا، نەقىشلەنگەن ئۆي جابدۇقلىرى، لوڭقا-بېزەك ۋە كۆرپە-چۈشەكلەردىن ئۆزگە ئىنس-جىن يوق ئىدى. خېلى كۈنلەر-

دىن بىرى پۈتۈن يېتىپ، پۈتۈن قوپۇپ، تاپسا نان يەپ، تاپالمسا ھاۋا يەپ يۈرگەن بۇ سوغداقلار بۇلۇتتەك يۇمشاق كۆرپىلەردە ئولتۇ-رۇپ، مول نازۇنېمەتلەردىن ھۇزۇر ئالدى. قورساقلىرى تويۇپ، بوغۇ-زىدىن تۈنجى كېكىرىك ئېتىلىپ چىققۇچە، ساھىبخانا كىم، بۇ كىمنىڭ داستىخىنى دېگەنلەرنى سوراپمۇ قويمىدى. پەقەت ھامامدىن چىققاندەك تەر بېسىپ، مەيدىسى بىر لوقما ئاشنىمۇ سىغدۇرالماي قالغاندىلا ئاندىن غىزادىن باش كۆتۈرۈپ، تۆت تامدىكى تاۋار-دۇردۇن پەردىلەر-گە، نەپىس جاۋاھىرات ساندۇقلىرىغا ئەيمىنىپكىنە قاراپ چىقتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قانداقتۇر بىر چوڭ مەنسەپدار ياكى كاتتا* زەردارنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرۇۋاتقىنىغا كۆز يەتكۈزدى. پارقىراپ تۇرغان يالىڭاچ قى-لىچلىرىنى مۈرىسىگە تاشلاپ، ئىشىك ئالدىدىن ئۇياق-بۇياق ئۆتۈپ يۈرگەن قورۇقچىلارنى كۆرگەندە بولسا ئۇلارنى يەنە ۋەھىمە باستى.

«تۇزاقتا دەسسىدۇقمۇ نېمە» دېگەن ئويغا كەلگەن گۇمانخور موۋاك غىزادىن قول ئۈزۈپ، بىر خىللا كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرغان ناتو-نۇش كىشىگە قورقۇپقىنە قارىۋالدى. موۋاكنىڭ تەشۋىشلىك قارىشىنى چۈشەنگەن ناتونۇش كىشى:

— ئارتۇقچە ۋەھىمە يېمىگەيلا، بۇ ئاستانىدىكى ئەڭ ئىشەنچ-لىك، ئەڭ بىخەتەر جاي، بۇ يەرگە بىر تەڭرىدىن ئۆزگە، پەقەت تەڭرىدىن بولمىش تەڭرىزادىلا ئىگىدارچىلىق قىلالايدۇ، نە شاھ ۋە شاھىنشاھنىڭ پەرمانلىرى ئۆتمەيدۇ.

ناتونۇش كىشىنىڭ ئاۋازى بېسىقمايلا خانىگە قىزغۇچ سېرىق تون بىپىنچاقلىۋالغان، ئىچ كەمزۇلىنى ھېقىق كۆزلۈك كەڭ كەمەردە باغلىغان، بېشىغا سۆسۈن رەڭلىك غوز تەلپىكى كىيگەن، ئوتتۇرا بوي، توغرىلىق كەلگەن بىر كىشى يان ئىشىكتىن كىرىپ كەلدى. ناتونۇش كىشى ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى ۋە تۇرغان يېرىدىلا قول باغلىدى.

تۆت سوغداقمۇ بىئىختىيار ئاياغقا تۇرۇشتى. كىرگەن كىشى ئۇدۇل بېرىپ، خانە تۆرىدىكى خاس جايدىن ئورۇن ئالدى، بەزگەكتەك تىترەپ تۇرغان سوغداقلارغا:

— ئولتۇرۇڭلار، ئۆزۈڭلارنى ئەركىن تۇتۇڭلار، — دېدى، قولىنى يېنىك سىلكىپ.

كىرگەن كىشى پەشلىرىنى قايرىۋېتىپ، باداشقان قۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھېلىغىچە نوغۇچ يۇتۇۋالغاندەك ئۆرە تۇرۇۋاتقان سوغداقلارنى «گېپىمنى ئۇقالماي قالدىمىكىن» دەپ ئويلىدىمۇ، ناتونۇش كىشىگە قاراپ يەنە ئېيتتى:

— ئۇستازلارغا ئۇقتۇرۇڭ، ئۇلار ئولتۇرسۇن، ھۇزۇرۇمدا بولغان ھەرقانداق كىشى ئۆزىنى ئەركىن ھېس قىلىشى كېرەك.

سوغداقلار بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا سۆزلەيدىغان بۇ كىشىنىڭ سۆز-لىرىنى ئابايالا چۈشەنگەندى. بىراق، كىشىنى ئەيمەندۈرىدىغان بۇ سۆلەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇشقا تېخىچە جۈرئەت قىلالمايۋاتاتتى.

— ئولتۇرۇڭلار، ئۆرە تۇرۇۋەرسەڭلار كۆزىمىزگە سىغمايدىكەن-سىلەر،— دېدى ناتونۇش كىشى.

سوغداقلار ئولتۇردى، تىزلىرىدىن ماغدۇر قاچقاچ، پاقالچىكىگە توقماق تەگكەندەكلا تېز ئولتۇردى، ئولتۇرۇپ بولۇپ، ناتونۇش كىشى بىلەن نېمىلەر توغرىسىدىدۇر سۆزلىشىۋاتقاندا سۆلەتلىك كىشىنىڭ چىرايىغا ئوغرىلىقچە سەپسالدى.

ئۇ كىشى ئېشىپ كەتسە 30 ياش چامىسىدا بولۇپ، پېشانىسى كەڭ، سەل تومپايغان ئېكىكى مەڭزى گۈل سۈرتكەندەك قىزىل ئىدى. كۆتمەك، مويلۇق قاشلىرى ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى بۆركۈتنىڭكىدەك ئويناپ تۇراتتى، كۆزلىرىنىڭ ئارىسى خېلىلا يىراق ئىدى، سۆز-

لگەندە تورلۇق سۆزلەيتتى، تاۋۇشمۇ دانە-دانە ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ چۇس مىجەز، بىر سۆزلۈك، كەسكىن ئادەم ئىكەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

— سىلەر سوغداقلار بەك چېچەن ئادەملەرسىلەر، بىرنى ئىككى، ئىككىنى تۆت قىلىشنى بىلىسىلەر، — دېدى، ئۇ كىشى ئۇچۇق چىراي بىلەن سوغداقلارنى ماختاپ.

— يوقسۇ... يوقسۇ...،— دېدى، بۇ سۆلەتلىك كىشىدىن يۇ تەرىقە ماختاشنى ئاڭلاپ پۈت قولىغا جان كىرگەن موژاك.

ئۇ كىشىنىڭ سۆزمەنلىكى، ناتونۇش ئادەمنىڭ پايلاپ تۇرۇپ گەپ قىستۇرۇشى سۆھبەت كەيپىياتىنى بىردىنلا جانلاندۇرۇۋەتتى. ناتونۇش كىشى پادىشاھتىن تارتىپ ئۇردا ئەھلىگىچە بولغان بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ ئۇلارنى قانداق قىسمەتلەرگە دۇچار قىلغانلىقى توغرىسىدا گەپ تەشكەندە، ئۇ كىشى جىمجىت ئولتۇرۇپ قۇلاق سالدى. گەپ سوغداقلارنىڭ دىنى ئۈستىگە كۆچكەندە، ئۇ ئاتايىن گەپ كوچىلاپ، بۇ دىنىنىڭ تەرىقىتىنى ئۇجۇر-بۇجۇرىغىچە سورۇشتۇردى. تۈن ھەسسىگە يېقىن سوغداقلارغا قاراپ:

— تەبىيار بولۇڭلار، سىلەرنى ئۆز ئوردامغا بىللە ئېلىپ كەتمەكچىمەن، — دېدى. بۇيرۇقىمۇ، پەرمانىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ سۆز سوغداقلارنى ئەرشكە چىقارغاندەك خۇشال قىلىۋەتتى.

بۇ كىشى ئۇيغۇر قاغانى بۆكۈ قاغان بولۇپ، بۇ ۋەقەلەر ئۇنىڭ سۇلالىسىنىڭ دەۋتى بىلەن ئاسىي شى چاۋيىنى جازالاش ئۈچۈن جەنۇبقا قاراپ لەشكەر تارتقان ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن سۇلالىدە تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا يۈز بەرگەنىدى.

ناتونۇش كىشى تاڭ دەيزۇڭنىڭ چوڭ سەردارى، ئۈچ ئايماقنىڭ ھېراۋۇلى بۆكۈ قەيىن ئىدى، ئۇنىڭ تېگى باشتا تۇرالارغا، كېيىن

ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغان بۆكۈ قەبىلىسىگە بېرىپ تاقىلاتتى. ئىككى قىزى تاڭ سۇزۇگىنىڭ رايى بىلەن بۆكۈ قاغانغا ياتلىق قىلىنغىنى ئۈچۈن، قاغان قېيناتىسى بولۇپمۇ ھېسابلىناتتى.

شۇنداق قىلىپ، قېيناتىسى بۆكۈ قەيىن غەرەزلىك توغرىلىغان بۇ سۆھبەتتىن كېيىن بۆكۈ قاغان موزاڭ باشلىق تۆت راھىبقا ۋە ئۇلارنىڭ دىنىغا قىزىقىپ قالغان سەۋەبلىك، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ قارابالغاسۇنغىچە بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى.

9. تۇنباغانىڭ گۇمانلىرى

تۇنباغانىڭ تۇرالغۇسى قاغانغا ۋە قاغان جەمەتىگە مولجاللانغان ئوردا شەھىرىنىڭ چوڭ قاپقىسىغا يېقىنلا بىر يەرگە جايلاشقانىدى. تۇرالغۇنىڭ كەينى تېمى سېپىلغا تاقىلاتتى، دەرۋازىسى كۈن چىقىشقا قارايتتى. تۇنباغادىن باشقا بۇيرۇق-ۋەزىرلەر، سانغۇن-تارخانلار ئوردا شەھىرىنىڭ تېشىدا، يەنى ئىچكى شەھەردە تۇراتتى. بۇ كىشىلەر، مەلۇم دەستەك ياكى قاغان ئىجازىتىنىڭ كۈچى بىلەنلا ئوردا شەھىرىگە كىرىپ چىقالايتتى.

ئېگىز سېپىل، قاتمۇقات قورۇقچىلار بىلەن قورشالغان ئوردا شەھىرىدە ياشاش تۇنباغاغا ئانچە خوپ كەلمەيتتى. «ئالتۇن قەپەس» كە سولانغىنىنى قاغان تۇغقانچىلىقنىڭ يۈزىنى قىلىپ شۇنداق قىلىۋاتىدۇ، دېگەندىن كۆرە ئۆزىنى كۆزدىن يىراق قىلماسلىق ئۈچۈنلا شۇنداق قىلىۋاتىدۇ دەپ قارايتتى.

ئەمما، ئۇ ھېس قىلسۇن-قىلمىسۇن، قاغان قەسىرگە يېقىن

تۇرۇشىنىڭ يەنە ئۆزىگە تۇشلۇق ئۇبدان تەرىپىمۇ بولاتتى. قاغان بىلەن، قاتۇن ۋە قاغان جەمەتىنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن بىمالال بىرىش-كېلىش قىلالايتتى. قاغان ئۇنى قانداق كۆزەتسە، ئۇمۇ قاغاننى شۇنداق كۆزىتەلەيتتى. قاغان ھۇزۇرىدىكى ئىنتايىن نازۇك ئۆزگىرىشلەرنى، قاپقىدىن كىرىپ، چىققانلارنى ئۇ ئادەتتە بەش قولدەك ئېنىق كۆرەلەيتتى.

ئۇ بۈگۈن ئەتىگەن قۇياشقا تەزىم قىلىۋېتىپ، ئەنە شۇنداق نازۇك ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىرىگە مۇنداقچىلا كۆز سېلىپ قالدى. ئاۋۋال ئىككى نەپەر پەرمانبەگ قاغان قەسرى قاپقىسىدىن ئات ئۇينىتىپ چىقىپ كەلدى-دە، ئوردا شەھىرىنىڭ ئەمدىلەتىن ئېچىلغان قاپقىسىدىن چىقىپ كەتتى. بىرەر يىگىلىقنىڭ يۈز بېرىشىنى كۈتۈپ تۇرغان تۈنباغا، كۆپ ئۆتمەي پەرمانبەگنىڭ ھېلىقى بەتبەشرە سوغداقلارنى باشلاپ قاغان ھۇزۇرىغا كىرىپ كەتكىنىنى ئېنىق كۆردى. ئادەتتىكى ئادەملەر ئانچە ئېرەن قىلىپ كەتمەيدىغان بۇ كىچىك ئىش تۈنباغاغا خېلى چوڭقۇر تەسىر قىلدى.

تۈنباغا بۆكۈ قاغاندىن خېلىلا چوڭ بولغىنى ئۈچۈن ئۇنى ئۆز ئوغلىدەك ياخشى كۆرەتتى، ھەم تاغىسى ھەم ۋەزىرى بولۇپ، ئۇنىڭ سەلتەنەت مۇراسىمىغىمۇ ئۆزى باش بولغانىدى. بۆكۈ قاغان بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇ تارخان مەرتىۋىسىدىكى ئەمىرلەشكەر نامى بىلەن ئېغىر يۈكنى زىممىسىگە ئېلىپ، يىراق قارلۇقلارغا، تۈركەشلەرگە، تۈبۈتلارغا قارشى لەشكەر تارتتى، نەچچە يىللىق قان-تەرى بىلەن ئۇنىڭ كونا تامدەك لىڭشىپ قالغان تەختىنى مۇستەھكەملەپ تۇردى.

تۈنباغانىڭ يادىدا، ئۆتكەن يىلى، تاڭ ئوردىسىغا مۇشت كۆتۈرگەن تۈزكۇر شى چاۋيى ماتەم پەيتلىرىنى پۇرسەت دەپ بىلىپ تويپلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىماقچى بولدى ۋە قاغانلىققا يامان مەقسەتتە

مەخپىي ئەلچى ئەۋەتتى. دۇنىيا پەرەس بۆكۇ قاغان شى چاۋىينىڭ دامىغا چۈشۈپ، نىيىتىنى بۇزدى، نەسىھەتكە قۇلاق سالماي، ئوردا تامان لەشكەر تارتتى. ئۈچ تەسلىم شەھىرىگە يېقىن يەردە، ئوردا ئەلچىسى لىيۇ جىڭتەنگە ئۇچراپ قالغاندا ئۇ ھەددىدىن ئېشىپ: «ئاڭلىشىمچە تاڭ ئوردىسى ئىگىسىز قاپتۇ، ئىگىسىز ئەلنىڭ قانداقمۇ ئەلچىسى بولسۇن» دەيدىغان يەرگە يەتتى. ئۇرۇش ۋە ئاسايىشلىق قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىسىدا قالدى. بۇ جىددىي پەيتتە ئەلچى لىيۇ جىڭتەن قاغان بىلەن ئايرىم ئۇچراشتى، شى چاۋىينىڭ غەرىزىنى قويماي پاش قىلىپ، كونا ئەھدۇ پەيمانلارنى يادىغا سالدى. بۆكۇ قاغاننى مەرھۇم ئاتىسىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، شى چاۋىيغا قارشى لەشكەر تارتىشقا كۆندۈردى. ئۇنى يار لېۋىدىن قايتۇرۇپلا قالماي، ئۇتۇغات ۋە نام-شۆھ-رەتكە، ھەددى-ھېسابسىز مال-دۇنياغا ئىگە قىلدى.

ئەمما، بۆكۇ قاغاننىڭ ئاستانىدا بولغان كۆنلەردە تاڭ قوۋمىگە غۇم ساقلاپ يۈرگەن يات سوغداقلار بىلەن ئاپاق-چاپاق بولۇپ كېتىـ-شى سەزگۈر تۇنباغانى تولىمۇ ئۈمىدسىزلەندۈردى. ئۇلارنى ئالقىنىدا كۆتۈرگەندەك كۆتۈرۈپ، شاد-تېكىنلەردەك ئەتىۋارىنى قىلىپ ئوردۇبالىققا باشلاپ كېلىشى، ئۇنىڭ خەۋپسىرىشىگە سەۋەب بولدى.

تۇنباغا سوغداقلارنى ئوبدان بىلەتتى. ھىيلىگەرراق سوغداقلار-نىڭ يوشۇرۇن قىلمىشلىرىغا، قاغانلىقنىڭ سودىسىغا قول تىقىپ، غايەت زور پايدا ئېلىشلىرىغا ئۆزۈندىن بېرى زەن قويۇپ، نارازى بولۇپ يۈرەتتى. بەزىلىرى شۇملۇق قىلىپ، تۇشمۇ تۇشتا قاتراپ يۈرۈپ، قوشنا ئەللەر بىلەن ئارىنى بۇزاتتى، بەزىدە قان تۆكۈلۈشلەرنىمۇ پەيدا قىلاتتى، ئارقىدىنلا ئارىنى ئەپلەشتۈرۈش باھانىسى بىلەن قاغانلاردىن دەستەك ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ، قاغانلارنىڭ تەدبىرلىك ئەلچىسىگە، يېقىن مۇشاۋىرىگە ئايلىنىپ، قورسىقىغا كىرىۋالاتتى-دە، يابغۇ-تېكىنـ-

لەردىن قېلىشمىغۇدەك مەرتىۋىگە ئىگە بولۇۋالاتتى. سوغداقلارسىز كېڭەش ئۆتمەيتتى، سوغداقلارسىز كارۋان ماڭمايتتى، سوغداقلارسىز ئەھدە تۈزۈلمەيتتى.

ئۇنىڭ پەمچە، قاغان قېيناتىسى بۆكۈ قەيىنمۇ بىر قولىدا ئوت، بىر قولىدا تۇترۇق كۆتۈرۈپ يۈرۈيدىغان ئالانىيەت ئادەملەردىن ئىدى، ھىيلە-نەيرەڭ ھۈنىرىدە سوغداقلاردىن قېلىشمايتتى، ئوردا بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئالاھىدە مۇناسىۋەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنى بۇنىڭغا چاقاتتى، بۇنى ئۇنىڭغا يامان كۆرسىتەتتى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتقان قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، تاڭ ئوردىسىدىن تېخىمۇ چوڭ مەنسەپلەرنى تەلەپ قىلاتتى. مىش-مىش گەپلەردىن قارىغاندا، بۆكۈ قاغان يابغۇ تېكىنگە قەست قىلغاندا، بۆكۈ قەيىننىڭ قولىرىمۇ قانغا بويالغاندەك قىلاتتى.

بۇ دورەم، بۆكۈ قەيىننىڭ قاغان بىلەن سوغداقلار ئارىسىدا تاسادىپەن پەيدا بولۇشىمۇ شەكسىزكى، بىر شۇملۇقتىن دېرەك بېرەتتى. بۆكۈ قەيىن قانچە ئېھتىيات قىلسىمۇ، ئۇنىڭ شۈبھىلىك يۈرۈش-تۇرۇشلىرى، سىرلىق ھەرىكەتلىرى تۈنباغانىڭ نەزەرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىغانىدى...

ئەمىرلەشكەر ئىبادەتنى تۈگىتىپلا ئۆيگە كىردى. ئۇ پەگاغا كېلىپلا، تۇيۇقسىز بىر ئىشنى يادىغا ئالغاندەك توختىۋالدى-دە، ئاتاق دادىسىنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ تەرەددۇتىدە بولۇۋاتقان قۇتلۇقتىن سورىدى:

— جاۋاب بەر قۇتلۇق، ئوردا شەھرىنىڭ قاپقىسىدىن كىرىپ چىقىشنى ئۆگىنىۋالدىڭمۇ؟

ئاتاق دادىسىنىڭ ئۆزىگە بىرەر خىزمەت تاپشۇرىدىغانلىقىنى پەملىگەن قۇتلۇق چاققانلىق بىلەن:

— ئۆگىنىۋالدىم، ۋەزىر دادامنىڭ زەر دەستىكىنى قوۋۇقچى بەگكە كۆرسىتىمەن-دە، ئىجازەتكە ئېرىشىمەن، — دېدى ۋە قولىدىكى چۆ-گۈننى كەدىرەگە تۇتقۇزۇپ قويۇپ. جەڭگە ھازىرلانغان چەۋەندازدەك تىك تۇردى. تۇنباغا ئۇنىڭ مۇرىسىگە يېنىك شاپىلاقلاپ قويدى. بۇ ئۇنىڭ كىمنىڭدۇر ئىشىدىن ياكى جاۋابىدىن قانائەت ھاسىل قىلغاندا مەمنۇنىيەت بىلدۈرىدىغان ھەرىكىتى ئىدى. ئۇ قۇتلۇقتىن يەنە:

— قارا باخشىنىڭ تۇرالغۇسى يادىڭدىدۇر، — دەپ سورىدىيۇ، ئۇنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا، — بارغىن قۇتلۇق، باخشى جانابلىرىغا ئېيتقىن، ئۇ ئالدىمغا بىر كېلىپ كەتسۇن، — دېدى جىددىي ئاھاڭدا.

قۇتلۇق زەر دەستەكنى قوش قوللاپ تۇتۇپ، ئىشىكتىن يۈگۈرۈپ دېگۈدەك چىقىپ كەتتى.

قۇتلۇق ئادەم سانى كۆپ بولمىغان بۇ ئۆيگە كېلىپ ئۆز ئۆيىدە تۇرغاندەكلا كۆنۈپ كەتتى، ئىللىقلىقى كىگىز بىلەن قاپلانغان تار ئۆيگە يەتمىسىمۇ، بۇ ئۆينىڭ ھەشەمەتتىدىن ئاز-تولا قورۇنۇپ تۇرسى-مۇ ئۇنىڭغا نېمە ئامال؟ بۇ سەرگەرداندەك ئاھ ئۇرۇپ، تاغ-دالىدا قاڭقىپ يۈرگەندىن كۆپ ياخشى-دە!

ئۇ تۇنباغاغا بالا بولغان شۇ كۈنىلا ئۇنى «دادا» دەپ ئاتىدى. «تىلى تاتلىق موزاي ئىككى ئانىنى ئېمىپتۇ» دېگەندەك، تاتلىق تىلى تۇنباغانىڭ ئاتىلىق مېھرىنى غىدىقلىۋەتتى بولغاي، ئۇ قۇتلۇقنى «ئوغ-لۇم» دەپ ئەركىلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈم-سىرەپ، ئۇنىڭ بېشىنى ئاتىلارچە سىلاپ قويدى.

ھېلىقى كۈنى كەچقۇرۇن، تۇنباغا قۇتلۇقنىڭ قولىدىن يېتىلگەن پېتى ئۆيگە باشلاپ كىرىۋىدى، توقال بىلەن ئويناپ يۈرگەن تاراس-نىڭمۇ، يوغان كۆزلۈك، قارا قۇمچاق كەدىرەنىڭمۇ كۆزلىرى چەكچى-يىپ، چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دەپلا قالدى. ئۇلار كۆرمىگىنىگە بىرەر

يىلچە بولغان، چىرايى كۆكۈل ئەينەكتىن ئۆچۈپ كېتەيلا دەپ قالغان دادىسىغا ئەمەس، بەلكى دادىسىنىڭ يېنىدا مۆكمۆكلەك ئويناۋاتقان بالىدەك يېتىرقاپ تۇرغان نامەلۇم بىر ئوغۇلغا تىكىلىشتى. تۇنباغا تاراس بىلەن كەدىرەنى «ئوبدان ئوغلۇم»، «ئوبدان قىزىم» دەپ ئەركىلەتكەندىن كېيىن، قۇتلۇقنى ئىما قىلىپ تۇرۇپ:

— قاراڭلار، بۇ يىگىتنىڭ ئېتى قۇتلۇق، ئۇنى سىلەرگە ئاكا بولسۇن دەپ ئېلىپ كەلدىم، ياقتۇرامسىلەر، — دەپ سورىدى.

تاراس «ئاكا»، «ئىنى» دېگەنلەرنىڭ نېمىلىكىنى تازا ئوبدان ئاڭقىرىپ كەتمەيتتى، «ياقتۇرۇش»، «ياقتۇرماسلىق» دېگەنلەرنى ئويلاپمۇ ئۆلگۈرمىگەنىدى.

بىراق، ئۇ بىردە دادىسىغا، بىردە قۇتلۇققا قاراپ چىققاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئۇچلۇق بۆكى، كېلە تېرىسىدەك قاسراقلىق چاپىنى، ئۆسۈپ كەتكەن ساقال-بۇرۇتى دىتىغا ياقمىدىمۇ، تۇنباغاغا ئەمەس، بەلكى قۇتلۇققا قاراپ پىسسىڭىدە كۈلۈپ قويدى. قۇتلۇق يېتىرقاشنى قايرىپ قويۇپ ئېسىنى يىغدى، تاراسقا يېقىن كېلىپ كۆزلىرىگە سەپسالدى. تاراسنىڭ كۆزى ۋەزىرئەزەمنىڭ، ياق، ئاتاق دادىسىنىڭ كۆزلىرىگە قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى، توختىماي پىلدىرلاپ تۇرىدىغان كۆز قارىچۇقىدا ئاتىغىمۇ، بالىغىمۇ ئورتاق بولغان بىر خىل كۆك شولا ئەكس ئېتەتتى. كۆك شولا تالاسى ئىچىدە ھېچكىمگە ئايان بولمىغان نامەلۇم قىسمەت يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى.

ئەمىرلەشكەر تاراسنىڭ ئېتىلىپ كېلىپ ئەركىلىمىگىنىگە خاپا بولمىدى، ئەكسىچە، قۇتلۇقنى ئېتىراپ قىلغىنىغا ئىچ-ئىچىدىن سۆيۈنۈپ كەتتى.

شۇغىنىسى، كىچىككىنە كەدىرە ئاكىسىنىڭ ئالدىراقسانلىق قىلىپ قويغىنىغا نارازى بولغاندەك، تاراسقا قاراپ ھومىيىۋالدى، ئۇنىڭ نادانـ

لىقنى تۆزەتمەكچى بولدىمۇ، يا ئاكىسىغا كۆرسىتىپ قويماقچى بولدى-مۇ، دادىسىغا يىپىشىپ، قوڭغۇراقتەك زىل ئاۋازى بىلەن «دادا» دەپ چاقىرىپ، يۈزىنى يۈزىگە سۈركەپ ئەركىلىدى.

تۆنباغا كەدىرەگە «قىزىم» دەپ خىتاب قىلغان ۋە قۇچىقىغا ئېلىپ، تاشتەك قاتتىق چاپان ئۈستىدىن باغرىغا باسقان بولسىمۇ، كەدىرەنىڭ ئۆز قىزى ئەمەسلىكى كەدىرەگىمۇ، توقال-مۇلازىملارغىمۇ ئاياندى. ئۇ بايانچۇر قاغان ۋاپاتىدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئالتۇنتاغ ئەتراپىدىكى قارلۇقلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئۇنى ئىگىسىز قالغان بىر چېدىردىن تېپىۋالغان، يېتىم قىزغا ئىچ ئاغرىتقان تۆنباغا ئۇزۇن يولنى بىللە بېسىپ ئۇنى بۇ شەھەرگە ئېلىپ كەلگەن ۋە ئايالىنىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇرغانىدى، ئايالى قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئايال مۇلازىملار، توقاللار بېقىپ كېلىۋاتاتتى. بىراق، ئۇ قىلىقى تاتلىق كەدىرەنى ئۆز پۇشتىدىن تاماغاندەك ياخشى كۆرەتتى، كۆڭلىدىكى ئورنىمۇ تاراس بىلەن باراۋەر ئىدى...

تۆنباغا ئۇلۇغ ئىچلىغان ئىشككە قاراپ تىت-تىت بولۇپ تۇرۇۋىدى، شامان ساپايىسىنىڭ شىلدىرلىشى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا قۇتلۇق بىلەن قارا باخشى سوڭدىشىپلا كىرىپ كەلدى.

قارا باخشى تۆۋرۆكتەك ئېگىز، قورايدەك ئورۇق ئادەم ئىدى، قوڭۇر چېچى كۆزەك يۇڭدەك پاخپىيىپ تۇراتتى، پېشانىسىگە بەند قىلىنغان يۇملاق ئەينەك ئۆي تۆڭلۈكىدىن چۈشۈۋاتقان ئاجىز يورۇقتا نامەلۇم يىرتقۇچنىڭ كۆزىدەك پارقىرايتتى، چوڭقۇر كۆرمىگەن پاچاقلى-رىمۇ، جەندەسىدىن چىقىپ تۇرغان ئۇزۇن بىلەكلىرىمۇ كۆسەيدەك قارا ئىدى، ئىلاھ قونچاق ئۆلگىن بىلەن ئۇيراپ كەتكەن كونا ساپايە ئۇنىڭ قوللىرىدا خۇددى تىرىك مەخلۇقتەك سەكرەيتتى، بەلۋېغىغا ئېسىۋالغان باخشى دېپى، يادا تېشى، تەڭرىنىڭ يەتتە ئوغۇل، يەتتە

قىزىغا تەقلىد قىلىنغان ئۈششاق قونچاقلار توختىماي پىلدىرلايتتى.

قارا باخشى كىرپىكسىز كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ چېكەتكىدەك بىر سەكرەپلا سۇپىغا چىقىۋالدى، ھېلىلا لاي كەچكەندەك بىزەپ ئاياغلىرى بىلەن يېڭى شىرداق ئۈستىگە رىتىملىق تېپىشكە باشلىدى، قاپاقتا كىرىۋالغان ھەرىدەك گۇڭۇلداپ، بولىشىغا داپ چېلىپ، ئۆي ئىچىنى توققۇز مەرتەم ئايلىنىپ چىقتى، بىر ئىزدا تۇرۇپ توققۇز قېتىم پىرقىرىۋالغاندىن كېيىن، غۇلاچلىرىنى كېرىپ، ئاسمانغا قاراپ ئىلتىجا قىلدى:

— ئى كۆك ئېگىسى ئۆلگېن تەڭرىم، تەڭرىلەرنىڭ تەڭرىسىسەن، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغىسەن، قوبۇل قىلغىن، باخشى قۇلۇڭ ساڭا سېغىنىدۇ، ساڭا ئىلتىجا قىلىدۇ. ئى تەڭرىم، قېنى، يەتتە قات دەرۋازاڭنىڭ قانىتىنى ئاچ، تىلەكلىرىم دەرگاھىڭغا چىقىپ دىدارىڭغا قېنىپ چۈشسۇن، ھىممىتىڭ بىلەن كۈچلىنىپ، تاغۇ تاشلارنى دەس كۆتۈرۈپ، شەيتان-شاياتۇنلارنىڭ بېشىغا ئۇراي، ئۇ مۇرتەتلەر بۇ دۇنيادىن يىراق تۇرسۇن، بەندىلىرىڭنىڭ ھالال رىزقىدىن ئىپلاس قوللىرىنى يىراق تارتسۇن ...

قارا باخشى مۇناجات ئوقۇۋېتىپ، تام ئۆرۈلگەندەك، «گۈپ» قىلىپلا كەينىچە يىقىلدى-دە، كەڭ سۇپىدا سۇنايلىنىپ يېتىۋالدى. لەۋلىرى قېتىق ئىچكەندەك ئاقاردى، جاۋغىيىدىن بۇژغۇن ئۆرلىدى. ئۇ پۇت-قولىنى جان تالىشىۋاتقاندەك تېز-تېز مىدىرلاتقاندىن كېيىن، بىر ھازاغىچە ئۈنچىقمىدى. «ھوي، ئۆلۈپ قالدىمۇ نېمە بۇ قېرى» دەپ ئويلىدى، تاراس بىلەن كەدىرە قورققىنىدىن تامغا قەغەزدەك چاپلىشىپ تۇرۇپ.

تەلەتىدىن بەجايىكى گۆرىدىن قوپقان ئەرۋاھقا ئوخشايدىغان، تۇرغان تۇرقى بىر دۆۋە لاتىدىن پەرق قىلمايدىغان بۇ ئادەمنى قۇتلۇقـ

نىڭ كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى. ئۇ ئاجىزلارغا يان باسىدىغان، ئاجىزلارنىڭ دەردىگە يېتىدىغان ھېلىقى مېھرىبان موۋاكتىن ئاسمان-زېمىن پەرق قىلاتتى.

ئىككى كۈن مۇقەددەم تۇنباغا تارخان قارا باخشىنىڭ تۇرالغۇسىدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇربانلىق ئىبادىتىگە قۇتلۇقنى بىللە ئېلىپ بارغانىدى. قۇتلۇق ئىلاھ ئۆلگېنىنىڭ نامىغا نەزىر بېرىلىدىغان بۇ ئىبادەتتە قارا باخشىدەك كېيىنىۋالغان خېلى كۆپ ئادەملەرنى كۆردى. ئۇلار قوللىرىغا ئوتقاش ئېلىۋېلىپ، گۇرۇلدەپ يېنىۋاتقان گۇلخاننى چۆرىدەپ، قايىنامدەك پىرقىراشتى، ئالا-تاغىل چۇقان سېلىپ تىلاۋەتخانىنى تەۋرىتىۋەتتى. بىر چاغلاردا قارا باخشى خۇددى مانا مۇشۇنداق ھوشىدىن كەتكەن ۋە جان كىرگەن مۇردىدەكلا چاچراپ تۇرۇپ، موۋاك ۋە موۋاكنىڭ مۇرىتلىرىغا تەقلىد قىلىنغان ئاق يەكتەكلىك، قارا تەلپەكلىك تۆت قونچاقنى جادۇ قىلىپ غەزەپ بىلەن ئوتقا تاشلىغانىدى، ئۇنىڭ قارا كۆڭۈل قارا باخشىغا بولغان تۇنجى تەسىراتىمۇ ئەنە ئاشۇ يەردە پەيدا بولغان، ئۆچمەنلىكىمۇ ئەنە ئاشۇ يەردە بىخلانغانىدى.

قارا باخشى يىقىلغان يېرىدە بىردەم جىم ياتقاندىن كېيىن، يەنە كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى، تېزلا ئۆرە بولۇپ، تۇنباغانىڭ ئالدىغا كەلدى، ئۆلۈپ بولۇپ قايتا تىرىلگەندەك، ئۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك تىكىلگەنچە تۇرىۋەردى. قارا باخشىنىڭ بۇ قارىشىنى «نېمە خىزمەت» دەۋاتىدۇ، دەپ چۈشىنىۋالغان تۇنباغا باخشىغا دېدى:

— پال كېرەك، پال ...

قارا باخشى باش لىڭشىتتى، ئېڭىكىنى سەل كۆتۈرۈپ، مەنىسىز ئىمگەن قىياپەتتە:

— كىمگە پال ئاچاي تەقسىر، قاغانغىمۇ، يە يەنە ...، — دەپ سورىۋىدى، تۇنباغا تارخان تىكەنگە دەسسىۋالغاندەك چۆچۈپ كەتتى

ۋە ئالقىننى سوزۇپ تۇرۇپ:

— يوقسۇ، يوقسۇ... تەگرىزادىنىڭ نىيەت-ئىقبالى تەگرىدىن كەلگەن، تەگرىزادىگە پال ئاچقىلى ھەددىمىز ئەمەس، — دېدى ئالاقزادە بولۇپ.

قارا باخشى نىمىدۇر كۆڭلىگە ياقمىغاندەك ئاستا باش چايقىدى، چاكارلارغا شەرەت قىلىپ چوغدان كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. چوغدان سۇپىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا توختىتىلدى، ئىككى ئايلىق ئاق ئوغلاقمۇ بىللە كەلتۈرۈلدى. قارا باخشى تەمكىن ھەرىكەت بىلەن ئارغامچىنىڭ بىر ئۇچىنى تورۇسقا باغلىدى، ساڭگىلىغان بىر ئۇچىغا ئوغلاقنى ئاستى، چوغدان بىلەن ئاق ئوغلاقنى ئايلانغاندىن كېيىن، قىسقا تىغلىق پىچىقىغا دۇرۇت ھورۇپ، شارتلا قىلىپ ئاق ئوغلاققا پىچاق ئۇردى. ئوغلاق قېنى ئۇدۇل چوغدانغا چۈشتى. «گاژ-گۇژ» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ كۆتۈرۈلگەن كۆك تۈتۈن ئۈي ئىچىگە تولۇپ كەتتى. بەجايىكى تۇمان ئارىسىدا يوگۇرۇپ ھارغان قارا باخشى تۈتۈن تارىلىشىغلا قۇراق جەندىسىنىڭ قوينىدىن ھاكتەك ئاقىرىپ كەتكەن بىر تاغاق سۆڭەكنى چىقاردى-دە، ئوت ئۈستىگە تاشلىدى. سۆڭەككە ئاستا-ئاستا ئوت تۇتاشتى:

— كۆن تەڭرى، ئاي تەڭرى، يېشىن تەڭرى،قۇت تەڭرى، يەل تەڭرى، ئوماي تەڭرى، سىلەرگە سىغىنىدىم، تەڭرىمنىڭ تەڭرىسىگە سىغىنىدىم، سىغىنىدىم...

ئۆزىنى ئۇنتۇغان قارا باخشى چوغدان بىلەن ئۆلۈك ئوغلاقنى سۆڭەك كۆيۈپ كۈل بولغۇچە پىرقىرىدى، ئارقىدىنلا سۆڭەك ئۈستىگە بىر نوگاي سۇ تۆكتى، چاك-چاك دەز كەتكەن تاغاق سۆڭەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆزىگە يېقىن ئەپكەلدى، مۇقەددەس دەستۇرلارنى ئوقۇغاندەك، سىنچىلاپ قارىدى، ئاندىن بۇرغىنىڭ ئاۋازىدەك بوغۇق، تىترەك

ئاۋاز بىلەن:

— كۆرۈۋاتىمەن، جەھەننەمدىن قېچىپ چىققان تۆت ئەرۋاھنى كۆرۈۋاتىمەن، ئۇلار ئاتا-بوۋىمىزنىڭ مىڭ يىللىق، يۈز يىللىق، ئون يىللىق قەبرىسىنى بۇزىۋاتىدۇ، ئۇلار گۇناھ قىلدى، كەچۈرگۈسىز گۇناھ قىلدى، ئېھتىيات ... ئېھتىيات، — دېدى.

10. قاغان نېمە دەيدۇ

ئۇرخۇن ۋە توغلا دەريالىرى ئارىسىدىكى بۇ ساخاۋەتلىك زېمىن ئالەم يارالغاندىن بېرى «تەڭرىلەر جايى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. دېمىسىمۇ، تاغ-ئېدىرى، ئويمان-چوڭقۇرى، ئوت-سۈيى جاي-جايىدا يارىتىلغان بۇ ھەممەتلىك يۇرت بېجىرىم بىر ساھىبجامالغا ئوخشايتتى. بۇ ساھىبجامال نۇرغۇن قاغانغا ئۆز قولى بىلەن تاج كىيدۈرگەن، ئۆز نېمىتى بىلەن تالاي قوۋمنى پەرۋىش ئېتىپ قاتارغا قوشقانىدى.

چوڭ قوۋۇقى كۈنچىقىشقا يۈزلەنگەن، تاڭ جىلۋىسىنى، تاڭ قۇياشىنىڭ نۇرلۇق رۇخسارىنى ھەممىدىن ئاۋۋال تاماشا قىلالايدىغان ئوردۇبالىقمۇ دەل مۇشۇ ۋادىدىن ئورۇن ئالغانىدى. چېكى يوق ئوتلاق، باپىپىشىل ئورمان، تاختا-تاختا ئېكىنزارلىقلار بىلەن قورشالغان بۇ شەھەر كۆك دېڭىزدا لەيلەپ تۇرغان غايەت زور كېمىدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. تارام-تارام داغدام يوللار بۇ شەھەرگە تۇتىشاتتى. يەتتە ئىقلىمنى باغلاپ تۇرىدىغان كارۋان يوللىرى بۇ شەھەردىن تارىلاتتى. بۇ شەھەردىن تارىلىپ، تېخىمۇ ئۇزاققا، پايانى يوق كەڭ ئۇپۇققا باش قوياتتى.

ئاقباش تاغلار ۋە تار جىرالاردىن ئېقىپ كېلىدىغان ئۇرخۇن دەرياسىمۇ بۇ زېمىننىڭ قان تومۇرى، سۈتى ئەلۋەك ئانىسى ئىدى. ئوتلاق ھۆسنىگە كۆمۈش بەلۋاغدەك يارىشىدىغان بۇ ئەزىم دەريا ئېتىز-قىرلارنى، مال-چارۋىلارنى قاندۇرغاندىن كېيىن قەدىم ناخشى-لارغا توۋلىغىنىچە يۇرت شىمالىغا قاراپ ئېقىپ كېتەتتى.

زېمىن قاراۋۇلى ئۆتۈكەن تېغى ئوردۇبالىقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپى-دە ئاق تۇماق كىيگەن بەقۇۋۋەت يىگىتتەك، مەردانە قىياپەتتە قەد كېرىپ تۇراتتى. پاناھ ئىزدەپ، نە-نەلەردىن كۆچۈپ كەلگەن سەرسان بۇلۇت تاغ بېلىدىن ماكان تۇتۇپ ئويناپ يۈرەتتى.

يانباغىردىن باشلىنىپ دەريا بىلەن قۇچاقلاشقان يېشىل ئوتلاق تۈرلۈك-تۈمەن گۈل چېچىلغان كۆك تاۋاردەك رەڭدار ۋە كۆركەم ئىدى. تاقىر قىيا تۈۋىدىكى تاغ باغرىدا ئارچىزارلىق كۆكلەپ تۇراتتى. يانباغىر پەسلىگەنسېرى قېرى تاغ تېرەكلىرى، تېۋىلغا، ئازغانلار كۆپىي-يىپ باراتتى. ئازغانلار پاكار چاتقاللارغا، چاتقاللار بولۇق ئوت-چۆپ-لەرگە ئورۇن بەرگەن يانتۇلۇقتا چاپچىپ يۈرگەن تىمەن تايلار، ئۈيۈر-ئۈيۈر قوي پادىسى خۇددى كېچە ئاسمىنىدىكى چوڭ-كىچىك يۇلتۇزلاردەك، ھەممە يەرگە تارالغانىدى. توقلۇقتىن شوخلۇق قىلىشىۋات-قان يىلقىلارنىڭ بەس-بەس بىلەن كىشنەشلىرى، كالىلارنىڭ مۆرەش-لىرى، قوي-ئۆچكىلەرنىڭ سۇناي چالغاندەك سوزۇپ مەرەشلىرى ئۇچقۇر چوپانلارنىڭ «ھايت-ھۇيت»لىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، پۈتكۈل ئوتلاقنى چاڭ كەلتۈرەتتى. پاكار دۆڭلەرنىڭ تەسكىيىدىكى ياغاچ ئۆيلەر ۋە ئۇچى ئۇچلۇق كىگىز ئۆيلەر ئاقۇچ تۈتۈن ئارىسىدا، تۇمانلىق دېڭىزدىكى چاچما ئاراللاردەك چوقچىيىپ تۇراتتى. كۆشۈۋات-قان كالىلارنىڭ ئاياغ ئاستىدىن ئۈچۈپ چىققان بوز تورغايلار كۆك قەرگە چىقىۋېلىپ ۋىچىرلاپ قوياتتى.

ئالەم تىنچ، ئاسمان ئوچۇق ياز كۈنلىرىدە بۇ كەڭ ئوتلاق مانا شۇنداق قايناپ كېتەتتى.

مىلادىيە 764-يىل، گۈزەل ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى، كۈن ئۆرلىگەن چاغ. ئوردۇبالىق شەھىرىنى مۇشۇ گۈزەل يايلاققا ئۇلايدىغان يىلانباغرى چىغىر يولدا ئاتلىرىنى يورغىسىغا قويۇپ بەرگەن تۆت-بەشچە ئاتلىقنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ناشتىدىن كېيىنلا دۆڭگە چىقىۋېلىپ، شەھەر يولىغا تەقەززالىق بىلەن قاراۋاتقان بىر ئوغۇل بالا بۇ ئاتلىقلارنى تۇنجى بولۇپ كۆرۈۋالدى-دە، دۇملاپ دېگۈدەك يۈگۈرۈپ چۈشۈۋېتىپ، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراشقا باشلىدى.

— دادا، ئەمىرلەشكەر كەلدى، ئەمىرلەشكەر كەلدى ...

مېھمانلىق كىگىز ئۆيدە كىگىز پىشۇرۇۋاتقانلارنىڭ ھۈنىرىگە نازارەت قىلىۋاتقان قۇلقارا ئوغلىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپلا ئالدىراپ قالدى، ئۇستىلارغا ئىشنى توختىتىپ، ئۆينى يىغىشتۇرۇشنى تاپىلاپ بولغۇچە، ئەمىرلەشكەرمۇ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ قالدى.

قۇلقارا 30 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان، ئۆسكىلەڭ ۋە تەمبەل كەلگەن يىگىت بولۇپ، مۇشۇ يايلاقتا كۆز ئاچقان، دادىسىغا ئەگىشىپ يۈرۈپ، يىلقىلار كەينىدە چوڭ بولغانىدى. ئۇ 14 يېشىدا ئانىسىدىن ئايرىلدى، كۆپ ئۆتمەي دادىسىدىن يېتىم قالدى. قائىدە بويىچە، ئاتا ئىشىغا ۋارىس بولۇپ، تونباغا تارخاننىڭ نەچچە يۈز يىلقىسىنى ۋە نەچچە ئون يىلقىچىنىڭ نازارەتچىلىكىنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى، زىممىسىگە ئالدى دېگەندىن كۆرە، ھەر ئادەم ۋە ھەر بىر ئىشقا قاتتىق تەلەپ قويىدىغان گىجىك تونباغا، كاللىسى ئىشلەيدىغان، مۇشەققەتتىن ۋايسىمايدىغان، كۆڭلى ئاق قۇلقارانى ئۆز ئىختىيارى بىلەن تاللىۋېلىپ، ئىگىلىكىنىڭ تىزگىنىنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى دېگەن تۈزۈكرەك بولاتتى.

تونباغا تارخان قۇلقارانى ئۇنىڭ دادىسى ھايات ۋاقتىدىلا كۆزد-

تىپ يۈرەتتى، بەزىدە كەينىگە ئادەم سېلىپمۇ باققانىدى. كۆزەتكىنىگە لايىق، ئۇ قۇلقارانىڭ ئەمگەكچان ۋە چېچەن يىگىت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئىگە بولدى. باشقىلارنىڭ مەلۇماتى ۋە ناگان-ناگاندا توغرا كېلىدىغان بىۋاستە كۆزىتىشلەرگە قارىغاندا، قۇلقارا ئۆز نەسلى ۋە ئۆز رەڭگى بويىچە بېقىلىدىغان ئاتلارنى بىر-بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيتتى، قۇرىقان ئاتلىرىنىڭ نەسلىنى ساپ تۇتاتتى، يازدا يانباغىردا يايلىتىپ، قىشتا قىشلاقلاردا باقاتتى، كۆز كېلىپ ئوت-چۆپ پىشقاندا، ئۆزى قول سېلىپ ئوت ئورۇيتتى، تايلارنى قېرىندىشىدەك ئاسراپ، ئۆز ۋاقتىدا تامغىلايتتى، ئاتلارغا سوغۇق قول تەگكۈزمەيتتى، يىلقىچى قۇللارغا كۆز-قۇلاق بولاتتى، سالما تاشلاش، ئايغىر پىچىش ھۆنىرىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى.

شۇ ۋەجىدىن، ئۈچ-تۆت يىل ئۆتەر-ئۆتمەيلا تۈنباغانىڭ يىلقىلىرى تېزلىكتە كۆپەيدى. ساپ نەسىللىك قۇرىقان ئاتلىرى ئات سودىسىدا قاغان ئاتلىرىدىنمۇ بەكرەك بازار تاپتى. باشقىلارنىڭ ئېتىدەك، بىر تۇياق ئات قىرىق تەپكە شايىغا ئەمەس، بەلكى سەكسەن تەپكە، يۈز تەپكە شايىغا ياراپ تۇردى، 30 ئاتلىق كىچىك كارۋىنى ئوردۇبالىق بىلەن توققۇز جاۋۇپلار ئارىسىدا ئۆز قەرەلى بىلەن يۈرۈشۈپ تۇردى.

تۈنباغا تارخان بۇنداق ئوبدان ئات سودىسىدىن، توغرىسى ئاتلىرىنى ئوبدان بېقىپ، ئوبدان ئاۋۇتۇپ، بايلىقىغا بايلىق قوشقان قۇلقارادىن بەكمۇ رازى ئىدى. ئۇ ئاتقا ئامراق ئىدى، قۇلقارانى ئاتتىن بەكرەك ئەزىزلايتتى.

تۈنباغا سەپەر غوۋغاسى بىلەن بىرەر يىلچە ئاۋارە بولۇپ، يىلقىلىرىنىڭ ھالىدىن ۋاقتىدا خەۋەر ئالالمىدى، يېڭى تۇغۇلغان تايلارنى كۆرگۈسى كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوردىدا، ئۆز ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان بەزى ۋەقەلەر، تېگى يوق ئويلار ئۇنى ئوبدانلا ھالسىرىتىپ

قويدى. ئۇ بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەردىن بىركۈن بولسىمۇ يىراقراق تۇرۇش، راۋاپ تارىدەك چىڭىپ كەتكەن ئەسەبلىرىنى ئاز-تولا ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن، بۈگۈن تاراس بىلەن قۇتلۇقۇقا بىردىن ئاتنى تەييارلاتتى-دە، ئىككىلا قورۇقچىنى ئەگەشتۈرۈپ قۇلقارانىڭ مەنزىلىگە يېتىپ كەلدى.

قۇلقارا ۋە ئۇنىڭ شوخ ئوغلى ۋەزىر تۈنباغانى يەرنى سۆيگۈدەك ئېگىلىپ تۇرۇپ قارشى ئالدى، ھەش-پەش دېگۈچىلا پاقلان سويۇپ تەڭرىلەر نامىغا نەزىر بەردى، مېھمانلارغا ئىسرىق سالدى.

تۈنباغا ئاتتىن چۈشۈپ، ئۇدۇل قۇلقارانىڭ ئۆيىگە كىردى. ئۇ قۇلقارانىڭ بىساتىنى كۆرۈپ بىقىپ، كۈنى بەك غورىبەتچىلىكتە ئۆتۈۋاتقان بولسا، بىرقانچە تەپكە ئاق ماتا ۋە ئازراق تاڭ دۇردۇنى بىلەن تارتۇقلىماقچى بولغانىدى.

دادىسىغا ئەگىشىپلا كىرىپ كەلگەن كىچىك تاراس ئۆي تېمىغا يۆلەپ قويۇلغان بىر يۈگەم چىغ پالازنى كۆرۈپ بەكلا ھەيران قالدى، بىر بۇلۇڭغا دۆۋىلەنگەن ئاق بۇلۇتتەك ئاپئاق يۇڭمۇ ئۇنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىدى، كىگىزچىلەر يىغىشتۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئەسۋابلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— ۋەزىر دادا، ئاۋۇ نېمە، ئاۋۇلارچۇ؟ — دەپ سوراۋەردى دادىسىدىن. ئوغلىنى ئۈمىدسىز قالدۇرۇشنى راۋا كۆرمىگەن تۈنباغا:

— ھە، ئۇمۇ، ئۇ كىگىز ئېتىدىغان نەرسىلەر، كىگىز دېگەننى بىلىسەنغۇ بالام، — دەپ جاۋاب بەردى مۇنداقچىلا قىلىپ.

ساۋاپ تەييارلانغان يۇمشاق يۇڭنىڭ قانداق قىلىپ ھەم قېلىن ھەم پۇختا كىگىزگە ئايلىنىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغان كىچىك تاراس بۇ سىرنىڭ تېگىنى كوچىلاۋەردى:

— كىگىزچى قۇللارغا دېگىن، ئۇلار كىگىزنى ئېتىۋەرسۇن، —

دېدى، تۇنباغا ئوغلىنىڭ قىزىقىشىنى ھېسابقا ئېلىپ.

قازاندىكى پاقلان گۆشىنىڭ پىششىغا بەرىبىر ۋاقىت كېتەتتى، ئۇنىڭغىچىلىك ئاتلار ئۇستىدە پاراڭلىشىۋالغىلىمۇ، كىگىزچىلىك ھۈنىرىنى تاماشا قىلىۋالغىلىمۇ بولاتتى. شۇڭا، قۇلقارانىڭ ئىشارىسى بىلەن بىلىنگىچە يالغاچلىنىۋالغان ئۈچ كىگىزچى دەرھال ئۆز ئىشىغا تۇتۇش قىلدى.

ئۇلار بىر دۆۋە كۆزەك يۇڭنى ئەۋرىشىم چىۋىق بىلەن ئېدىتلاپ ساۋاپ چىققاندىن كېيىن، تاراسنى قىزىقتۇرغان ھېلىقى چىغ پالازنى بىر تېپىك بىلەنلا يەرگە يايدى، ئاندىن كېيىن مامۇقتەك يۇمشاق يۇڭنى چىغ ئۈستىگە يېيىپ چىقتى، كۈنجۈت كۈنجۈرىسى چىلانغان ئىسسىق سۇنى يېيىتىلغان يۇڭ ئۈستىگە پۈركۈپ بولغاندىن كېيىن، چىغنى يۆگەپ، تانا بىلەن مەھكەم باغلىدى. ئۆرە تۇرۇپ، قوللىرىنى كەينىگە قىلىۋالغان ئۈچ كىگىزچى ئاياغلىرى بىلەن چىغنى تېپىپ، دومىلاتقىلى تۇردى. تاراس بىر تەرەپتە قاراپ تۇرغان قۇتلۇقنى تارتىپ كەلدى - دە، كىگىزچىلەر قاتارىدا تۇرۇپ كىگىز پىشۇرۇشقا باشلىدى.

— گۆش كەلدى، مانا، پاقلان گۆشى كەلدى...

ئايالى يىلقىلارنىڭ كەينىدىن كېتىپ قالغاچقا، پاقلان گۆشىنى ئۆز قولى بىلەن پىشۇرۇپ كىرگەن قۇلقارا ياغاچ تەڭنىنى تۇنباغانىڭ ئالدىغا قويدى. قائىدە يۈزىسىدىن قاقچىلىك گۆشنى كېسىۋېلىپ ئاغزىغا سالدى.

تۇنباغا مىلىق-مىلىق پىشىپ كەتكەن تارغاق گۆشكە ئەمدىلا قول ئۇزىتىۋىدى، قۇلقارانىڭ چېچەن ئوغلى تاشقىرىدىن يەنە يۈگۈرۈپ كىردى-دە، ھاسىراپ تۇرۇپ:

— ئا ... ئات ... ئاتلىق ئادەملەر كېلىۋاتىدۇ، — دېدى.

— نېمە دېدىڭ، ئاتلىقلار كېلىۋاتىدۇ دېدىڭما؟

— دېدىمغۇ ... ئات ... ئاتلىقلار كېلىۋاتىدۇ دەپ ...

كۆڭلى بىر نېمىنى تۇيدىمۇ، تۇنباغا ئىتتىك بېشىنى كۆتۈردى، گۆشنى تەڭنىگە قويۇپ، پىچىقنى غىلاپقا سالغاچ، تالاغا ماڭدى.

ئۇنىڭچە، پەقەت ئىجازەتلىك ئادەملەر ۋە زەر دەستەكلىك مەنسەپدارلا بۇ سۇيۇرغال زېمىندا ئىختىيارىچە ئات چاپتۇرۇپ يۈرەلەيتتى، قارا بۇدۇن[①]ۋە قارام قۇللار ئۇنداق قىلىشقا پېتىنالمايتتى.

بالىنىڭ ئېيتقىنىمۇ، تۇنباغانىڭ پەرىزىمۇ توغرا بولۇپ چىقتى. ئېتىمۇ، ئۆزىمۇ چىلىق-چىلىق تەرگە چۆمگەن بەگبارىس ئىشىك ئالدىدىلا قاراپ تۇراتتى. ئۇ كېسىلىپ تۇرغان دېمىنى ئاران ئۇلاپ:

— ئەمىرلەشكەر جانابلىرى، چاپسان ئاتقا مىنسىلە، قالغان گەپنى يول ئۈستىدە قىلىشارمىز، — دېدى-دە، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، ساغرىسىغا «تارس» قىلىپ بىر قامچا ئۇردى ...

ئۇلار بەيگىگە چۈشكەندەك ئات چاپتۇرۇپ، كەچكە يېقىن ئوردا شەھىرىگە كىرىپ كەلدى، ئارام ئېلىۋېلىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، قاغان ھۇزۇرىدا ئۆزلىرىنى كۆردى.

ھەشەمەتلىك كەگرى دىۋان قورقۇنچلۇق تۈس ئالغانىدى. قاپاق سالغان بۆكۈ قاغان ئالتۇن تەختتە گۈلىيىپ ئولتۇراتتى. ئىچبۇيرۇق ۋە چەتبۇيرۇقلار دىۋان قائىدىسىگە خىلاپ ھالدا قاغاننىڭ چەپ قولىدىن جاي ئېلىشقانىدى. تېكىن-يابغۇلار، تارخان-سانغۇنلار قاغاندىن پەستە، يەنى تەخت ئالدىدىكى پەگادا يېتىم بالىدەك بويۇن قىسىپ تۇرۇشاتتى. تۇنباغانى ئەجەبلەندۈرگىنى شۇ بولدىكى، بۇ يىغىلىش

① قارا بۇدۇن — پۇقرا، شۇ زاماندىكى تۆۋەن قاتلام.

قەرەللىك بولۇپ تۇرىدىغان توققۇز بۇيرۇق كېڭەشكەنمۇ، نەزىر-چىراغ مۇراسىمىغىمۇ ئوخشىمايتتى. قاغان ئەتراپىدا يا تۇركەن قاتۇن، يا قارا باخشى كۆرۈنمەيتتى.

بەگبارىس قايتىپ كېلىۋېتىپ: «پاراڭلاردىن قارىغاندا، قاغانىمىز ھېلىقى ئۇرا كۆز سوغداقلار بىلەن ئىككى كېچە-كۈندۈز ھەمسۆھبەت بولۇپتۇدەك، پەرمانىبەگنىڭ گېپىچىمۇ، ئۇ بۈگۈن مۇھىم بىر قارارنى جاكارلايدىغان ئوخشايدۇ. ئۇ سوغداقلار قاغانىمىزنىڭ كۆزىنى بوياپ، قاغانلىقىمىزنىڭ زېمىنىغا بىرەر ئىش قىلىپ يۈرگەن بولمىسۇن دەپ كۆپ خاۋاتىرلەندىم. چوڭ پىشكەللىك يۈز بەرمەستە قاغاننىڭ كۆڭلى-دىكىنى بىلىپ بېقىپ، گېپى كەلسە ئىككى ئېغىز نەسىھەت قىلارمىكىن دېگەن ئۈمىدتە سىلىنى مالال قىلدىم. ئۆزلىرىگە مەلۇم، قاغان جاكاسى ئاتقان ئوق، ئوق ئېتىلىپلا قالسا ئۇنى قايتۇرۇپ بولمايدۇ» دېگىنىدە، تۇنباغا قارا باخشى بېشارەت بەرگەن پالاكەتنىڭ بۇنداق تېز يۈز بېرىشىگە ئانچە ئىشەنمىگەن، «چوڭ ئىش بولسا ۋەزىرلەر كېڭىشى ئۆتكۈزەر، كېڭەش ئۆتكۈزسە ئۆزىنى مەسلىھەتكە چاقىرار ئىدى» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەنىدى.

بىراق، تۇنباغا بىرەركىمنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدىغاندەك قىياپەتتە قاپاق تۈرگەن قاغاننى، ئەيىبكاردەك باش ئېگىشكەن ۋەزىر-سانغۇنلارنى ئاستىرتىن كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىغا، ئويلىمى-غان بىرەر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىدىغىنىغا سۆزسىز ئىشەندى. قانداق كېڭەش بولسا بولسۇن، پەرمان بىلەن بولۇۋاتقان بۇ سورۇندا قاغانلىق-نىڭ ئەمىرلەشكەر ۋەزىرىنىڭ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلغىنى تۇنباغاغا ئەلەم قىلدى، قارا باخشىنىڭ «كۆرۈۋاتىمەن، جەھەننەمدىن قېچىپ چىققان تۆت ئەرۋاھنى كۆرۈۋاتىمەن، ئەنە، ئۇلار ئاتا-بوۋىمىزنىڭ مىڭ يىللىق،

يۈز يىللىق، ئون يىللىق قەبرىسىنى بۇزۇۋاتىدۇ» دېگەن بوغۇق ئاۋازى قۇلاق تۈۋىدە قايتا جاراڭلىدى.

خۇددى بىر كومزەك ئوغا ئىچىۋالغاندەك ئاچچىق يۇتۇۋالغان تۈنباغاننىڭ خىيالى بىر باشقا چىققۇچە، قاغان زورىغا كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— ئى سادىق ۋەزىرلىرىم، باتۇر سانغۇنلىرىم، بۈگۈن مۇشۇ ئۇلۇغ كۈن، ئۇلۇغ دەقىقىدە، تەڭرىلەرنىڭ تەڭرىسى مانى بورخاننىڭ ئىرادىسى بىلەن سىزلەرگە تۆت ئىززەتلىك مېھماننى تونۇشتۇرىمەن، — دېدى-دە، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، ئۈچ مەرتەم چاۋاك چالدى. چاۋاك بىلەن تەڭ، دىۋاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى دۇردۇن پەردە ئاستا قايرىلدى. پەردە ئارىسىدىن ئاق پەرىجە، قارا قالپاق كىيىۋالغان ساقاللىق موزاك، ئارقىدىنلا موزاك بىلەن ئوخشاش تەقلىدتىكى ئۈچ سوغداق چىقىپ كەلدى-دە، كەلگەنچە كېلىپ قاغاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئورۇن ئىلىشتى. موزاك تەكەببۇرانە نەزەر بىلەن گۇناھكارلارچە بېشىنى سالغان دىۋان ئەھلىگە سوۋارىسىغا قاراپ چىققاندىن كېيىن، قاغانغا تەزىم قىلدى. قاغان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ۋەزىرلىرىم، سانغۇنلىرىم، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىم، مۇشۇ كۈن، مۇشۇ دەقىقىدىن باشلاپ، يورۇقلۇق دۆلىتىنىڭ يەكتاسى بولمىش مانى بورخاننىڭ مۇبارەك دىنىنى سىلەرنىڭ دىنىڭلار قىلىپ تەيىن قىلدىم. مادراسپانتىنىڭ شاگىرتى بولمىش ھۆرمەتلىك موزاكنى بەش تەڭرىگە ۋەكىل قىلىپ، قاراڭغۇ دىلىڭلارنى يورۇتۇشقا، زارۋاننىڭ ماھىيىتىنى تونۇتۇشقا مۇئەككەل قىلدىم، قېنى ئوقۇغۇچىلار، پىركامىل موزاكقا ئەگىشىپ ئوقۇغۇچىلار ...

— باغ، — دېدى، موزاك دىۋان ئەھلىنى ئۆزىگە ئەگىشىپ

ئوقۇشقا دالالەت قىلغاندەك كېيىن. لېكىن ئۇنىڭغا قاغان ۋە ئىككى ۋەزىردىن ئۆزگە ھېچكىم ئەگەشمىدى.

— روشان، زائىر، زېرۋېت، — دېدى ئۇ يەنە تېخىمۇ قاتتىق تەلەپپۇزدا. بۇ قېتىم يەنە ھېلىقىلار ئەگىشىپ ئوقۇدى. قاغان ۋەزىر-سانغۇنلارغا يەپ كەتكۇدەك ئالايغاندەك كېيىن، تەلەپپۇزى غەلەت بولسىمۇ، موۋاكقا ئەگىشىپ ئوقۇيدىغانلار ئاستا-ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى.

تومۇز ئايلىرىدىمۇ تىترەپ تۇرغان تۇنباغانىڭ ئاغزى نېمىشقىدۇر گەپكە كەلمىدى. ئۇنىڭ قېنى بوران سوققان كۆل سۈيىدەك قالايمىقان مەۋج ئۇراتتى، مېڭىسى يەل سالغاندەك چىڭقىلاتتى، ئاھانەت ۋە خورلۇق ھېسى شەكىلسىز بىر قۇرتقا ئوخشاش، يۈرەك-باغرىنى رەھىمسىزلەرچە غاجىلىماقتا ئىدى.

ئۇ قارا باخشىنىڭ ھېلىقى قورقۇنچلۇق بېشارىتىنى كۆڭلىدە مىڭ قېتىملاپ تەكرارلاپ چىقتى، جاراھەتلىك يۈرىكىنىڭ قانلىق قاتلىرىدا پەيدا بولغان بىر ھەق سادانى قاغان ئالدىدا، دىۋان ئەھلى ئالدىدا ئاشكارىلىماقچى بولدى. «لېكىن نېمە ئىلاج، بەگبارىسنىڭ ئېيتقىنى توغرا، قاغاننىڭ جاكارسى خۇددى ئاتقان ئوق، ئوق ئېتىلغان ئىكەن، ئۇنى قايتۇرۇپ بولامتىمۇ؟»

— باغ ... روشان ... زېرۋېت ...

شۇ ئەسنادا تۇيۇقسىز داپ ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. كۆزى چەكچەيگەن بۆكۈ قاغانمۇ، دۈرۈتتىن ئازغان سوغداقلارمۇ ۋە ۋەزىر-سەردارلارمۇ دىۋان ئىشىكىگە قاراشتى. قورۇقچىلارنىڭ كالتەكلىگە پەرۋا قىلماي داپ چالغانچە كىرىپ كەلگەن باتۇر كىشى — تونى يىرتىلغان،

باش-كۆزلىرى تىلغانغان غەزەپلىك قارا باخشى ئىدى. ئۇ داپقا كەلتۈ-
رۈپ ئۈنلۈك ۋارقىرايتتى:

— كۆرۈۋاتىمەن، جىن-شاياتۇنلار ماكانىدىن قېچىپ كەلگەن تۆت ئەرۋاھنى كۆرۈۋاتىمەن. ئۇلار ئاتا-بوۋىمىزنىڭ مىڭ يىللىق، يۈز يىللىق، ئون يىللىق قەبرىسىنى بۇزۇۋاتىدۇ. ئۇلار گۇناھ قىلدى، كەچۈرگۈسىز گۇناھ قىلدى...

دىۋان بېگىدىن بۇيرۇق ئالغان قورۇقچىلار قارا باخشىنى شور سوقۇقاندەك كالتەكلەيتتى، ئاغزىنى لاتا بىرتقاندەك يىرتاتتى، گېلىنى بوغاتتى، دېپىنى تارتىۋېلىپ يەرگە ئۇراتتى. قارا باخشى كالتەك زەربى-سىدىنمۇ، مۇشت-تېپىكلەردىنمۇ ئۆزىنى قاچۇرمايتتى، جېنىنىڭ بارىچە غوۋغا سالاتتى:

— كۆرۈۋاتىمەن... كۆرۈۋاتىمەن...

قارا باخشى مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان تاياق-توقماق ئالدىدا دەم يىقىلىپ، دەم ئۆرە بولاتتى، كەسلەنچۈكتەك ئۆملەيتتى، تامدەك تاتارغان بۆكۈ قاغانغا ئورۇق بارمىقىنى چىنەپ تۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلەتتى، كىرىشكەن چىشلىرى ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان بۇ كۈلكە شۇنچىلىك ئاچچىق ۋە مەسخىرىلىك ئىدىكى، بۇ كۈلكە ئاسىي قاغانغا ئوق بولۇپ قادىلاتتى، قاغان غەزەپ قىلاتتى، قارا باخشى ئۇنى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمايتتى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى، ياق، تېخى تۇنۇگۈنكى ئاخىرقى ئىبادەتكىچە تەڭرىدەك ئۇلۇغ، ئۆلگىنىدەك ئابرۇيلۇق بولغان بۆكۈ قاغان بۈگۈن ئېتىقادىدىن يۈز ئۆرۈگەن سەۋەبلىك، بىر يارىماس مەخلۇققا، بىر بىچارە بايقۇشقا ئايلانغانىدى.

— تەڭرىم ئۆلگىن، ئىمانىم بىلەن، ۋىجدانىم بىلەن، ئاق يۈزۈم

بىلەن دەرگاھىڭغا كېتىدىغان بولدۇم، ئى تەڭرىم ئۆلگىن...

قاغان تەلۋىلەردەك غەزەپلەندى، قورۇقچى بېشىغا خىرقىراپ دېدى:

— ئېلىپ چىقىڭلار بۇ ساراڭ باخشىنى، كالللىسىنى كېسىپ، مۇرىتلىرىغا ئىبرەت قىلىڭلار!

قارا باخشى تاش-توقماقلارغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يارىلانغان ئەركەك شىردەك ھۆركىرەيتتى، ئېتىقادى ئۈچۈن جان تىكەتتى، ئېتىقادىنىڭ قۇدرىتىنى نامايىش قىلاتتى، ئادەمنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدىغىنى، تىلغان- غان تېنى كونا جۇۋىدەك تىتىلىپ، ئۇن ئۆكۈزنىڭ قېنىچىلىك قان ئاققان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا تاقلاپ يۈرەتتى.

قورۇقچىلار بوي بەرمەيۋاتقان قارا باخشىنى تەرەپ-تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئالدى ۋە پۇتلىرىنى چۇل-چۇل قىلىۋەتكەندىن كېيىن، تاپنى سۆرىگەندەك سۆرىگەن پېتى دىۋان ئىشىكىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

«ئېتىقاد دېگەن ئاددىي بىر نەرسە. بىراق، ئۇ ئىنسان روھىدىن ئورۇن ئالغان ھامان شۇنداق ئۇلۇغلۇقلارغا ئېرىشىدۇكى، ئۆزى بىلەن ئويناشقانلار ئۈچۈن ئۇ قىيان دېسە قىيان، بوران دېسە بوران، ئوت دېسە ئوت، تەڭرى دېسە تەڭرى. بىلىش لازىم، جاھاندا ئويناشقىلى بولمايدىغان نەرسىمۇ مانا مۇشۇ تۆت نەرسە، ئېتىقاد بىلەن قوشقاندا جەمئىي بەش نەرسە...». لېۋىنى چىشلەپ قان قىلىۋەتكەن تۇنباغا ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى، مۇشۇلارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەچ، ئۆز-ئۆ- زىگە پىچىرلىدى: «ئۇلۇغ تەڭرىم، قاغانىمغا مەغپىرەت قىلغايسەن، ناھەق قان تۆككەن بولسىمۇ گۇناھىدىن ئۆتكەيسەن...»

تۇنباغا قاغان ئۇچۇن مەغپىرەت تىلىدى، ئىنساپ ۋە ئادالەت تىلىدى. بىراق، بۇ ھاقارەتلىك كۆرۈنۈش، بۇ نومۇسلۇق كۈن ئۇنىڭ يۈرىكىدە مەڭگۈلۈك قارا ئىز قالدۇردى.

11. ئەھۋال ئۆزگەرمەكتە

ئاپتاپلىق سۈزۈك ئاسمان، خۇش ھىدلىق سالقىن ھاۋا، ئالەم كەبى كەڭرى زېمىن، دىلغا يېقىن بەلەن كۈيلەر ...

يايلاقتىكى ھەممە نەرسە يايلاق سېغىنىپ كۆزى تۆت بولغان قۇتلۇقنى ئۆز ھۆسنىگە ئەسىر قىلىۋالدى. شەھەر قاتىلاڭچىلىقلىرى بىلەن يىگىلەپ قالغان تېنى بىردىنلا كېڭەيگەندەك، كۆزى ئېچىلىپ، تاۋى ئۆسۈپ قالغاندەك ھېس قىلدى. قۇلقارا چاكار بولسىمۇ، ھۈنىرى كۆپ، ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان چاكار ئىكەن. ئۇ قۇلقارادىن ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش، ئات قورسىقىغا چۇشۇۋېلىپ يادىن ئوق ئۈزۈش دېگەندەك ئۆزى بىلمەيدىغان ئەپچىل ماھارەتلەرنى خېلى پىششىق ئۆگىنىۋالدى.

ئىرادىسى بويىچە بولغاندا، قۇتلۇقنىڭ بۇ يەردە بىرەر يىل، بىرەر ئاي، ھېچبولمىسا بىرەر ھەپتە تۇرغۇسى بار ئىدى. لېكىن ئاتاق دادىسىنىڭ خۇددى شەھەرگە ئوت كەتكەندەك ئالدىراپ كېتىپ قېلىشى ئۇنى خاۋاتىرلەندۈرۈپ قويدى. قارا باخشى پال ئاچقان چاغدا ئۇنىڭ چىرايى بۆلەكچىلا ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى. بەگبارىس قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى دەپ پىچىرلىۋىدى، ئۇ يەنە شۇنداق ئۆڭۈپ كەتتى، ھەتتا تاراسقا، قۇتلۇققا خوش دېيىشنىمۇ ئۇنتۇدى.

قۇتلۇق تۈنجى كۈنى يايلاق قىزنىچىلىقلىرى بىلەن بولۇپ

كېتىپ شۇ كۈنى يۈز بەرگەن بۇ بىنورمال ئىش ئۈستىدە ئويلاشقا چولىسى تەگمىدى. ئىككىنچى كۈنى كېچىسى ئۇنىڭ ئۆيىقۇسى قاچتى، دادىسى بىلەن بىللە قايتمىغىنىغا، ئوغۇل بولغاندىكىن، ھەر ئىش بــولسىمۇ دادىســىنىڭ يېنىدا دەرقەمتە تــۇرمىغىنىغا پــۇشايمان يەپ قالدى ـ دە، ئۈچىنچى كۈنى تاڭ يورۇشىغىلا تاراسنى كۆندۈرۈپ، شەھەرگە قايتتى.

قۇتلۇق چوڭ قوۋۇقتىن كىرىپلا شەھەر ئىچىدىكى ئەڭ ئۇششاق ئۆزگىرىشلەرنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىدى. ئۇنىڭچە، ئادەتتە پاكىز شېشىدەك سۈزۈك تۇرىدىغان تىنىق ئاسمان بۈگۈن نېمىشقىدۇر چالما رەڭگىگە كىرىپ قالغان، ئەكسىچە، يەر بېتى بولسا خۇددى مىس داشقىلىدەك سۇس يېشىل رەڭ ئالغانىدى. كۆك يۈزىدە توپ-توپ بولۇپ ئۇچۇپ يۈرىدىغان موللاقچى كەپتەرلەرمۇ، كۆك شايىغا سىزىپ قويغان سۈرەتتەك جىم تۇرۇۋالىدىغان لەيلەك، سارلارمۇ، شوخ يىگىتلەر ئىسقىرتقاندەك سايراپ قويىدىغان بوز تورغايلارمۇ كۆرۈنمەيتتى. شەـ ھەر سېپىلىمۇ، تۇتاش كەتكەن لەمپىلىك ئۆگزىلەرمۇ پاكارلاپ قالغانـ دەك قىلاتتى. داغدام يوللار، كوچا-كويلار گۆرىستاندەك جىمجىت ئىدى. كېلىپ-كېتەرلەرمۇ قورسىقىدا گېپى باردەك، ئۈن-تىن قىلىشـ مايتتى. دۇكاندىكى دۇكاندارمۇ خۇددى خېرىداردىن رەنجىپ قالغانـ دەك، زۇۋانسىزلا ئولتۇراتتى. سايىلارغا كىرىۋېلىپ، ئېتىكى بىلەن يەلپۈنگەچ مۇڭدىشىدىغان بوۋايلارنى، غۇژمەك بولۇۋېلىپ خامانغا چۈشكەن قۇچقاچتەك چۇرۇقلىشىدىغان باللارنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى چۈمۈلىدەك پىتىرىشىپ يۈرگەن ئاتلىق ۋە پىيادە قورۇقچىلار ئىگىلىگەنىدى.

قۇتلۇق ياندىشىپ كېلىۋاتقان تاراسقا قاراپ ئاغزىنى ئۆمەللىدىيۇ، بوغۇزىغا كەلگەن گېپىنى يەنە يۇتۇۋەتتى. ئۇنىڭچە، تاراس بىلەن

مۇڭدىشىش كالىنىڭ قولىقىغا راۋاب چالغانىدەكلا بىر ئىش بولاتتى. دېمىسىمۇ، ئۇ قۇتلۇقتىن نەچچە ياشلا كىچىك بولغىنى بىلەن، جىرىڭلاپ تۇرىدىغان باللاردىن ئەمەس ئىدى. ئەتىگەندىن كەچكىچە، خۇددى تىلتۇمارنى يوقۇتۇپ قويغاندەك روھسىز ۋە خىيالچان يۈرگىنى يۈرگەنىدى. سەزگۈر ئادەملەرگىلا ئەمەس، بەلكى ئەقلى گال ئادەملەرگىمۇ تەسىر قىلىدىغان بۇنداق روشەن ئۆزگىرىشلەرمۇ ئۇنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالىشى ناتايىن ئىدى.

شەھەردىكى ئىشلار راستىنىلا ئىزىدىن چىققانمۇ، ياكى ئۆزىگە شۇنداق تۇيۇلدىمۇ، ئىشقىلىپ قۇتلۇق تامغا ئۇسۇۋالغاندەكلا گاڭگىراپ قالدى. ھەممىگە ھەيران بولغان پېتى ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. يولدا «دادامدىن تولا ئەنسىرەپ، بەلكى گۇمانخور بولۇپ قالغاندىمەن، كۆرگەن ئالامەتلەر بەلكى خىيالىمدۇر، بەلكى ھەممە نەرسە ئۆز جايىدىدۇر...» دەپ كەلگەن بولسا، بوسۇغىغا قەدەم قويغان ھامان بۇ ئوينى تەرك قىلدى.

چۈنكى، شەھەر كوچىلىرىدىلا ئەمەس، ئۆز ئۆيىدىمۇ نېمىلەردۇر ئۆزگەرگەن، ئۆزگەرگەندىمۇ ئادەمنى ئويلاندۇرغۇدەك ئۆزگەرگەنىدى.

قۇتلۇق ھويلىغا كىرە-كىرمەيلا:

— دادا، بىز قايتىپ كەلدۇق، — دەپ خۇشال ۋارقىرىۋىدى، ھويلىدىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى، ھەتتا ھاردۇق سورايدىغان ۋە ئات تىزگىنىنى قولىدىن ئالىدىغان مۇلازىملارمۇ كۆرۈنمىدى. بوسۇغىدا بىردەم تېڭىرقاپ تۇرغاندىن كېيىن، ئات يايلىنى تاراش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان تاراسنى تالادا قالدۇرۇپ، ئىشىكنى قوش قوللاپ ئېچىپ ئۆيگە كىردى، بەگبارس بىلەن روبىرو ئولتۇرغان دادىسىنىڭ نېمىلەر ئۈستىدىدۇر قىزىشىپ سۆزلەۋاتقىنىنى كۆرۈپ، پەگادىلا توختاپ قالدى.

ئۇلار پەس ئاۋازدا سۆزلىشەتتىيۇ، تۇرۇپ-تۇرۇپ قوللىرىنى قى-

لىچ ئۇرغاندەك سىلكىيتتى، چىرايىمۇ چوڭ دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندەك جىددىي تۈس ئالغاندى. بىر چاكار جىگدە سىقىپ ئۇسسۇلۇق تەييارلاۋاتاتتى، قالغانلىرى قوتاز قۇيرۇقى يەلپۈگۈچ بىلەن هە دەپ چىۋىن قورىماقتا ئىدى.

قۇتلۇق نېمە قىلارىنى بىلمەي، پەگادىلا تۇرۇۋەردى، بۇ هال باشقىچە تۇيۇلدىمۇ، تۈنباغا قۇتلۇق تەرەپكە بۇرۇلدى-دە، كەسكىن تەلەپپۇزدا:

— بوسۇغىدا تۇرساڭ يامان بولىدۇ، چوڭلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سالغۇچە چاپسان چىقىپ ئېتىڭنى سوۋۇت! — دېدى ئاچچىق قىلغاندەك.

چوڭلارنىڭ سۆھبىتىگە قۇلاق سېلىش قۇتلۇقنىڭ خىيالىغا كىرىپمۇ چىقمىغاندى. قۇلاق سالدى دېگەندىمۇ، يەر تېگىدىن چىققاندەك پەس ۋە باش-ئاخىرى يوق گەپلەردىن ئۇ هېچنېمىنى ئاڭقىرالمايتتى.

قۇتلۇقنىڭ غۇرۇرى زەربە يېدى، قارىغا كەتكەن گۇناهكاردەك ئازابلاندى، دادىسىنىڭ ئۆزىنى خاتا چۈشەنگىنىگە قورسىقى كۆپتى. «چوڭلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سالىتمىشمەن تېخى، قۇلاق سالسام نېمە بوپتۇ، هېچنېمىنى چۈشەنمەيدىغان بوۋاق بالىمىدىم ـ يا؟ بۇرۇتۇمنىڭ خەت تارتىپ قالغىنىنى كۆرمىدىمىكىنە ئۇلار؟...»

قۇتلۇق ئىككى ئېغىز گەپ قىلىپ، قايتىپ كەلگىنىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرمەكچى، ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولدىيۇ، جاهىللىقى تۇتۇپ بۇ خىيالىنىمۇ چۆرۈپ تاشلىدى، ئىككى قەدەم كەينىگە داجىپ، شارتتىدە بۇرۇلۇپ تالاغا چىقىپ كەتتى.

ئۆزى ئويلىغاندەك، قۇتلۇق خېلىلا چوڭ بولۇپ قالغاندى. ئاتا مىراس جاهىللىقى ۋە زىيادە غۇرۇرى تۈپەيلى بىردەملىككە «خورلان-

غان» بولسمۇ، لېكىن ئاتا مىراس سالماقلىقمۇ تەخىرسىزلا ئۆزىنى كۆرسەتتى ۋە تاپتىن چىققان ئەقلنى يەنە تېزدىنلا ئۆز قېلىپىغا چۈشۈردى، تاشقىرىغا چىقىپ ئېتىنى سوۋۇتقاچ، ئۇزۇلۇپ قالغان ئويىنى يەنە ئۇلىدى:

«دادام بىلەن بەگبارىس تاغام ئېشىك-تۆكلۈكنى دۆملىتىپلا زادى نېمە ئىش قىلىدۇ، ئۇلار نېمە ئۈچۈن بۇنچە غەمكىن ۋە پاراكەندە، دادام نېمىدەپ يوقلالىك بىر ئىش ئۈچۈن بۇنچە تېز تېردىكىپ كېتىدۇ، بۇلارنىڭ شەھەردىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن قانداق ئالاقىسى بار، بۇ يەردە زادى نېمە ۋەقە يۈز بەردى؟...»

كۈنلەر ئۆتتى. قۇتلۇقنىڭ ئويلىرىمۇ بىر باشقا چىقمىدى. غەلىتىلىكلەر ئاستا-ئاستا يوق بولۇپ، ھەممە نەرسە ئەسلىگە قايتتى. پات-پات بولۇپ تۇرىدىغان ئىبادەت ۋە نەزىر-چىراغلار سوغۇق سۇ قۇيغان قازاندەك جىمىپ قالغاندىن ئۆزگە، تۇرمۇش يەنە ئۆز يولى بىلەن داۋام قىلىۋەردى. ھاۋانىڭ قىزىتمىسى يېنىپ، دەرەخلەر قەددىنى رۇسلىدى، ئوت-چۆپلەر بېشىنى كۆتۈردى.

بىراق، تۇنباغانىڭ چۈشۈپ كەتكەن بېشى قايتا رۇسلانمىدى، نېمە ئۈچۈندۇر ئاشكارا ئىبادەتتىن يوشۇرۇن ئىبادەتكە ئۆتتى، دىۋانغىمۇ ئانچە كۆپ بارمايدىغان بولۇۋالدى.

ئەپتىدىن، ئۇنىڭ كىشىگە ئېيتقىلى بولمايدىغان بىرەر دەردى باردەك قىلاتتى، تۇرۇپ ئۇھ تارتىپ، تۇرۇپ بىئارام بولاتتى. قۇتلۇققا تۆگۈل، تاراسقىمۇ، كەدىرەگىمۇ چىش يىرىپ گەپ قىلمايتتى، پات-پات كېلىپ تۇرىدىغان بەگبارىستىن ئۆزگە، ھېچكىمگە ئوچۇق چىراي كۆرسەتمەيتتى، پەگادا ئويان مېڭىپ، بۇيان مېڭىپ، بارماقلىرىنى بىسىپ نېمىلەرنىدۇر سانايتتى، گېپى ئازلاپ، چاكارلارنى دۆشكەلەشلىرى ئاۋۇپ بارماقتا ئىدى.

بىر كۈنى تۆنباغا ئۆتۆكەنگە ئىبادەتكە كېتىشكىلا، ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بەگبارىس كېلىپ قالدى. قۇتلۇق بىلەن ئادەتتىكىدەك سالاملاشتى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر قايتىپ كەلگۈچە ساقلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ سۇپىغىلا باداشقان قۇردى. ئۇزايـ ـدىن ئۇ بىرەر مۇھىم ئىش بىلەن ئەمەس، بەلكى مۇنداقچىلا كەلگەنـ ـدەك قىلاتتى.

يۈزى گۆشلۈك، ئۆڭى قىزىل، جۇغى ئارا ۋە پاكارراق كەلگەن بەگبارىس ھېسابتا تۆنباغانىڭ بىردىنبىر يېقىنى ئىدى. ياش قورامدا تۆنباغادىن سەل كىچىك، مەرتىۋىدە ئىككى بەلدەم تۆۋەن بولغىنى بىلەن، يۈز بېشىدىن ئون نەچچىسى، مىڭ بېشىدىن بىر نەچچىسى ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. جەڭ بولغاندا جەڭگە كىرەتتى. جەڭگە كىرسە ئۆلجىسىز قايتمايتتى. جەڭ بولمىسا ئات سودىسى قىلاتتى. پەقەت زەردارلار ۋە غالىب سانغۇنلاردىلا بولىدىغان ھاكاۋۇرلۇق بەگبارىسنىڭ خۇلقىدىمۇ ئاشكارا ئىدى.

بەگبارىسنىڭ بۇ مىجەزىنى تۆنباغا ئۇنچە زىغىرلاپ كەتمىگىنى بىلەن، بۆكۈ قاغان چورتلا ياقتۇرمايتتى. پەقەت جىڭ باسقۇدەك گۇناھ تاپالمىغاچقىلا ئۇنىڭغا يول قويۇشقا مەجبۇر ئىدى.

بەگبارىس بۆكۈ قاغاننىڭ ئويلىرىدىن ئەلۋەتتە خەۋەردار ئىدى. لېكىن قاغان بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا تۆنباغادەك چوڭ ۋەزىرنىڭ بولغانلىقى، لەشكەرلىرىنىڭ جانبازلىقى، پەرمانبەردارلىقى سەۋەبلىك، بېشىنى ئۆستۈن، كۆڭلىنى توق تۇتۇپ يۈرەتتى، بىرەر تاسادىپىيلىق يۈز بەرسىمۇ ئۆز كۈچىگە ئىشەنچ قىلالايتتى.

قاغاننىڭ سوغداقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، سۇلالىنىڭ يىغىرىغا تەگـ ـكەنلىكى، توغرىسى، چوڭ ئوردا بىلەن بولغان ئات سودىسىنى بۇزۇپ، چۆنتىكىگە چۈشەي دەپ قالغان بىھېساب پۇل-پۇچەكتىن قۇرۇق قالـ

ـدۇرغىنى ئۇچۇن، بۇ دورەم ئۇ بۆكۈ قاغاندىن تازا خاپا بولدى، ئۈيلا ـ ئۈيلا ئاخىر «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» دېگەن يەرگە كەلدى ـ دە، بۇ ئۈيىنى تۇنباغاغا ئېيتتى.

ئۇ باشتا، ئېغىزغا ئالسا تىل كۆيىدىغان، قاغان بىلسە باش كېتىدىغان بۇ ئۈيىنى تۇنباغا شۈبھىسىزلا قوبۇل كۆرىدۇ، دەپ پەرەز قىلغانىدى. بىراق، تۇنباغا ئۇنىڭ بۇ ئۈيىنى ئاڭلاپ دەماللىققا چۆچۈپ ـ مۇ كەتمىدى، ماقۇلمۇ كۆرمىدى، بەگبارسىنىڭ سۆزى تۈگىگەن ھا ـ مان:

— ھازىر ۋاقتى ئەمەس، — دەپلا گەپنى ئۈزۈۋەتتى. بىرقانچە قېتىملىق خاس سۆھبەتتە بەگبارس بۇ ئۈيىنى قايتا ـ قايتا دەللىلىگەنمۇ بولدى، بىراق، تۇنباغا «ھازىر ۋاقتى ئەمەس» دېگەن گېپىدە يەنىلا چىڭ تۇردى، قاچان ۋاقتى كېلىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتمىدى...

بەگبارس يانپاشلاپ يېتىۋېرىپ، زېرىكتى، قايتىپ كېتەي دېسە كۆڭلى ئۇنىمىدى، ئاخىر تاراس بىلەن قىلىچ ئويۇنى قىلىۋاتقان قۇتلۇقنى چاقىرتىۋالدى ـ دە، تاغدىن ـ باغدىن سۆزلەشكىلى تۇردى. ئۇ ـ لارنىڭ پارىڭى بېرىپ ـ بېرىپ مۇھىم ئىشلارغا كۆچتى. قۇتلۇق پۇر ـ سەتنى غەنىيمەت بىلىپ سورىدى:

— سانغۇن ئاكا، دەپ بېرىڭە، دادامغا نېمە بولدى؟

بەگبارس گەپنى چاقچاققا بۇراپ جاۋاب بەردى:

— داداڭغا نېمە بولاتتى، ئۇ سەللىمازا ساق تۇرۇپتۇغۇ.

— ساق تۇرۇشغۇ تۇرۇۋاتىدۇ، شۇغىنىسى، ئۇ بۇرۇنقى دادامغا ھەرگىز ئوخشىمايدۇ.

ھېلىقى كۈندىن باشلاپ، تۇنباغانىڭ كەم سۆز، ئويچان ۋە چېچىلغاق بولۇپ قالغانلىقى بەگبارسقىمۇ ئايانىدى. ئۇ قۇتلۇقنىڭ ئەقىللىق بالا ئىكەنلىكىگە قول قويسىمۇ، ئۇنى تۇنباغادىكى بۇنداق

نازۇك ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلار دەپ ئويلىمايتتى. ئۇ قۇتلۇققا «يالت» قىلىپ قارىۋالدى-دە، زورىغا كۈلۈپ قويدى.

— ھا ... ھا ... نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىڭ قۇتلۇق بالام، چوڭلارنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ئويلايدىغانلىرى بولىدۇ، نېمە ئويلىغىنىڭنى ئۇششاق باللارغا دەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوقتە...

بەگبارىس بۇ گەپلەرنىڭ ئاغزىدىن قانداق چىقىپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى، گېپىنىڭ ئاخىرى ئاغزىدىن چىقىپ بولغۇچە، قۇتلۇقنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغىنىنى تۇيۇپ، دۇدۇقلىدى.

بەگبارىسنىڭ بەئەينى دادىسىدەك، ئۆزىنى كىچىك بالا دەپ كۆزگە ئىلمىغىنى قۇتلۇقنىڭ ئوغىسىنى قايناتتى، يۈزى قىزىرىپ، قۇلاقلىرى قىمىرلىدى، دادىسىنى كەچۈرگىنى بىلەن بەگبارىسنى كەچۈرگۈسى كەلمىدى.

— خۇش بولۇپ كېتەي، ئەمدى مېنى كىچىك بالا دەۋەرمەڭلەر، ئاڭلىسام، سىلەرمۇ مەندەك ۋاقتىڭلاردا يۈز لەشكەرگە يۈزباشى بولۇپتىكەنسىلەرغۇ، — دېدى، كۆچىنى نامايان قىلماقچى بولغاندەك مۇشتىنى تۈگۈپ.

قۇتلۇق راست سۆزلەۋاتاتتى. ئاشۇ يىللىرى دۈشمەن قارا بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كەلدى، تۇنباغامۇ، بەگبارىسمۇ بويى ئاتقا يېتەر-يەتمەيلا، يۈز ئەمەس بەلكى مىڭ لەشكەرگە سەردار بولۇپ جەڭگە كىردى. چوڭلار بىلەن تەڭ تۇرۇپ ئۇر-چاپ قىلىپ، چوڭلار بىلەن بىر جەڭگاھتا قىلىچ ئۇردى، ئوق ئاتتى.

بەگبارىس قۇتلۇقنىڭ كۆزىدىن كۆزلىرىنى ئەپقاچتى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش، خۇپسەنلىكى ئۈچۈن ناماقۇل بولۇش مەقسىتىدە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ئۇنى خەۋەردار قىلىش قارارىغا كەلدى.

ئۇ ئۆزى تارتقان نەق زىياندىن زىنھار گەپ ئاچمىدى. بىراق،

ھېلىقى كۆنى دىۋاندا يۈز بەرگەن كۆڭۈلسىز ئىشلاردىن باشلاپ، قارا باخشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگىنىگىچە بولغان ۋەقەنىڭ ھەممىسىنى قالدۇرماي ئېيتىۋەتتى. گەپ قارا باخشى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئۈستىگە كۆچكەندە تېخى ئاۋازى تىترەشكە، بوغۇلۇشقا باشلىدى، قىسقا-قىسقا ئۆپكىدىگەنـدىن كېيىن ئاۋازى چورتلا ئۈزۈلدى.

قۇتلۇق بەگبارسنىڭ ئېيتقانلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، بۇرۇقتۇم بولۇپ يۈرگەن دادىسى كۆچلۈك بورانغا دۇچ كەلگەن يالغۇز دەرەخ سۈرىتىدە كۆز ئالدىغا كېلىۋىدى، يۈرىكى بىردىنلا ئېچىشتى.

قۇتلۇق سوغداقلارنى جادۇ قىلغان قارا باخشىغىمۇ، شامان تەرد-قىتى دېگەنلەرگىمۇ چورتلا قىزىقمايتتى، باخشىلارنىڭ ئۆلۈپ-تىرىلد-شىگىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ يۈرمەيتتى. بىراق دادىسىنىڭمۇ، بەگبارسنىڭمۇ دىتىغا ياقمايدىغان بىمەنە ئىشلارنى قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇ بۆكۈ قاغاننىڭ تەڭرىدىن بولغانلىقىغا شەك كەلتۈرمەيمۇ قالمىدى.

«ماقۇل، قاغاننى دادىسىنىڭ، بەگبارسنىڭ، شۇنداقلا جىمى ئەل-جامائەتنىڭ خاھىشىغا خىلاپ ئىش قىلغان يامان ئادەممۇ دەيلى، ئەمما ئۇ يامان ئادەم بولسا نېمىدەپ ھېلىقى سېرىق ساقال باخشى ئادەملەرگە ھامىي بولىدۇ؟ سېرىق ساقاللىقلار يامان ئادەم بولسا يەنە نېمە ئۈچۈن ئۆزىدەك يېتىم ئوغۇلغا خەيرخاھلىق قىلىدۇ؟ دادام ۋە بەگبارسلار سوغداقلارنى خاتا چۈشىنىپ قالغان بولسا-ھە؟»

قۇتلۇق ئىختىيارسىز كىچىكلىكىگە قايتتى، تامغا يۆلىنىپ ئولتۇ-رۇپ ئاياغلىرىنى قۇچاقلىدى، ئېڭىكىنى تىزىغا قويدى، ئويلىغانسېرى، خىيالى كونا سېۋەتتەك چۇۋۇلدى، تۇمانلىق جىراغا قاملىپ قالغان تەنھا يولۇچىدەك تېڭىرقىدى. بۇ تۇمانلىق جىرادا بىر ھازا قايمۇقۇپ

يۈرگەندىن كېيىن ئاخىر بەگبارسقا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

— سانغۇن ئاكا، ھەممىڭلار سوغداقلارنى يامان دەيدىكەنسىلەر، ئۇلار راستتىنلا يامان ئادەملەرمۇ؟

— بالام، سوغداق دېگەن چوڭ بىر قوۋم، — جاۋاب بەردى بەگبارس ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا، — چوڭلىرىمىز سوغداقلارنى بوۋد-مىزنىڭ، ئۇلۇغ بوۋىمىزنىڭ زامانىدا كۆنپېتىشتىن كۆچۈپ كەلگەن دېيىشىدۇ. ئەلمىساقتىن بېرى مۇشۇ يەردە بار ئىدى دېگۈچىلەرمۇ يوق ئەمەس، ساڭا دېسەم، سوغداق دېگەن ئوبدىنىدىن ئەسكىسى كۆپ، تۈزلىرىدىن قاقۋاشلىرى تولا بىر قوۋم...

بەگبارس تۆت سوغداق ئۈستىدە خېلى كۆپ بىر نېمىلەرنى سۆزلىدى. ئۇنىڭ ئېھتىيات بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى نېمىشقىكىن، قۇتلۇقنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى، ئۇ يەنە ئاشۇ تۇمانلىق جىرادا ئۇيان-بۇيان دوقۇرۇپ، مەڭدەپ يۈرۈۋەردى، چېكىلىرى چىڭقالغۇچە باش قاتۇرغان بولسىمۇ، كىمنىڭ ئوبدان، كىمنىڭ ئەسكىلىكى، كىمنىڭ تۈز، كىمنىڭ قاقۋاشلىقى ئۈستىدە بىرەر يەكۈن چىقىرالمىدى. مەيلى يەكۈن چىقارسۇن-چىقارمىسۇن، دادىسىغا، بەگبارسقا ئىشىنىش، ئۇ-لارنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولۇش قارارىغا كەلدى.

12. ئەتىيازدىكى جۇدۇن

قۇياش تەقۋىمى ھېسابىدا ئەتىياز ئايلىرى كىرىپ قالغان بولسى-مۇ، ھاۋا يەنىلا سوغۇق ئىدى. ئۆتكەن چوققىلىرىنىڭ كۈنگەي يۈزى، مال-چارۋىلارنىڭ ئاياغ ئىزى، ئادەم ماڭغان كوچا-كويلار،

ئەگرى-بۈگرى چىغىر يوللار ئانچە-مۇنچە يۈز كۆرسىتىپ، كۆل چېچىۋەتكەندەك قارايغان بولسىمۇ، ئۆزگە يەر ھېلىغىچە قار ئاستىدا ئۇخلاپ ياتاتتى. قىش سوغۇقى يەر يۈزىنى تاشتەك توڭلىتىۋەتكەن، بېسىلغان قار قاتتىق مۇزغا ئايلانغانىدى. كۆپكۆك مۇز تەكتىگە يوشۇ-رۇنغان ئۇرخۇن سۈيىمۇ دەردمەن ئادەمدەك، ئۈنسىز ۋە شاۋقۇنسىز ئاقاتتى. گەجگىسىنى بېسىپ تۇرغان ئېغىر مۇزلار ئۇنى بىقۇۋۋۇل ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. قىزغان قۇملۇقنىڭ ئىللىق تەپتىنى ئېلىپ كېلىپ ئويناق بىر مەۋسۇمدىن دېرەك بېرىدىغان، يەر-زېمىنغا يېڭى تون كىيگۈزۈپ، ھەممىگە ھايات بېغىشلايدىغان جەنۇب شامىلىمۇ نەلەردىدۇر ھېرىپ قالغاندەك قىلاتتى. شەھەر ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسىدە، يالىڭاچ دەرەخلەرنىڭ ئۇچلىرىدا ئۈيۈپ قالغان قارا بۇلۇت تۆگمەن تېشىدەك ئېسىلىپ تۇراتتى. كۆمۈش ئۇۋاقلىرىدەك ئۇچۇۋاتقان قار ئۇچقۇنى قارغىمۇ، قىروغىمۇ ئوخشىمايتتى. سۆرمە رەڭلىك غۇۋا بوش-لۇق ئۇنىڭ ئاجىز چاقناشلىرىنىمۇ ئاچ كۆزلەرچە يالماپ كېتەتتى.

كۆك ئىڭرايتتى، يەر ئىڭرايتتى، سوغۇق دەملىك تاغلاردىنمۇ، كېپەن كىيگەن دالادىنمۇ نىھايەت پەس ۋە نىھايەت مىسكىن بىر سادا كېلەتتى. بۇ سادا قىش ئازابىدىن جاق تويۇپ، ئوت يۈزلۈك قۇياشقا، خۇش چىراي ئەتىيازغا زارىققان گۈل-گىياھلارنىڭ، ئەركىن قانات قېقىپ، كارامىتىنى كۆز-كۆز قىلىشقا ئۈمتۈلۈشكەن تۇرنىلارنىڭ، تور-غايلارنىڭ ئاھ-زارى ئىدى. رودۇپايىدەك كۆك مۇزلارنى ۋەيران قىلىپ، سۆيگەن كۈيىنى تووۋلاشقا ئىنتىلگەن تەخىرسىز سۇنىڭ، قىزىپ تۇر-غان تۇياقلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، يول سېغىنغان تۇلپارلارنىڭ پەريادلىق نىداسى ئىدى.

— ھەي، ھەق يولدىن ئازغان، گۇناھكەبىرگە پاتقان بۇ زېمىنغا تەڭرىنىڭ غەزىپى كەلمەي قالامتى، — دېدى، بىرەيلەن ئۈچەي-باغ-

رى قىچىپ چىققۇدەك ئىچىنىشلىق خورسىنىپ.

— بۇ ئىقلىمغا كىملەرنىڭدۇر ئايىغى ياراشمىدى. ئويلاپ بېقىڭ- لار، ئۆتكەن يىلى بۇ كۆنلەردە ئوت-چۆپلەر ئوشۇقنى ياپقانىدى، مال-ۋارانلىرىمىزنى يازلىق يايلاقتا ھەيدەپ، تۆل ئېلىشقا تۇتۇش قىلغا- نىدۇق، ئەمدى كۆككىمۇ ئۇلىشالمايۋاتىمىزغۇ مانا —، دېدى قېرى چوپان قۇۋۋەتلەپ.

— ھەتتىگىنەي، شامانلىرىمىزغا يول بولسا ئىدى، ئۆتلۆكەنگە چىقىپ كۆك تەڭرىگە نەزىر بەرسە، ئۇ ئىلاھ شەپقەت قىلسا ماللىرىمىز- مۇ قىرىلىپ كەتمەسىدى. تەڭرى رەنجىپ قالسا تېخى كۆرىدىغىنىمىز بارغۇ بىزنىڭ، — دېدى، بىر ياش يىگىت گەپ ئارىلاپ.

— ئۇنىمۇ دەيسىلەر، بۇنىمۇ دەيسىلەر، چاتاقنىڭ نەدىلىكىنى بىلمەيۋاتىسىلەر، — گەپنى ئۇلغايتتى، كەكە ساقال بىر مويسىپىت ئۇلارغا قوشۇلۇپ، — مەن دېسەم، يەنىلا ئاشۇ تۆت سوغداقنىڭ ئايىغى ياراشمىدى...

بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ بېشىنى بىر قىلىۋالغان پۇقرالار ئارىسىغا كىرىپ قالغان تۆنباغا بۇ كىشىلەرنىڭ مۇلاھىزىسىنى ئېنىق ئاڭلىدى ۋە ئەتراپىغا بىر قارىۋېتىپ:

— «پۇت يۈگۈرۈكى ئاشقا، ئېغىز يۈگۈرۈكى باشقا» دېگەن گەپ بار بىزدە، ئاغزىم بار دەپ غەلەت سۆزلەپ، تىلىڭلار ئۈزۈلمىسۇن، بېشىڭلار كېسىلمىسۇن، چاپسان تارقىلىڭلار، ئۆز جايىڭلارغا بېرىڭلار، — دېدى، سوغۇقلا قىلىپ.

پۇقرالار يېنىدىلا قاراپ تۇرغان ئەمرلەشكەرنى كۆرۈپ قورقۇي- دىن قورققان قۇشقاچتەك جىم بولۇشتى، ھوش-كاللىسىنى يىغىپ، توڭ يەرگە تىزلاندى-دە، خۇددى تەڭرىگە باش ئۇرغاندەك باش ئۇرغىلى تۇردى.

— ۋەزىر ئەزەم جانابلىرى، سوغداقلارنىڭ، ياق ... ياق... مانى بورخاننىڭ يامان گېپىنى قىلىپ گۇناھقا پاتتۇق. ئەقىلسىز قۇللىرىنى كەچۈرسىلە، بىر قوشۇق قېنىمىزدىن كەچسىلە، — دېيىشتى بىرقانچە كىشى غال-غال تىترەپ.

— چاپسان تۇرۇڭلار، گەپنى ئاز قىلىپ، ئىشىڭلارغا تۇتۇش قىلىڭلار!

سوغداقلار سەۋەبلىك، ئۆز شامانلىرىدىن، ئېتىقادىدىن ئايرىلغان خەلق بىر ھېسابتا دەل تۇنباغانىڭ كۆڭلىدىكى گەپنى قىلىشقانىدى. مۇبادا ئۇ ئۆز سالاھىيىتىنى ئۇنتۇپ قالغان بولسا، ياكى كالپۇكىغا تۆك ئۈنمىگەن بالا بولغان بولسا بەلكى، كۆڭلى ئازار يېگەن پۇقراغا قوشۇلۇپ سوغداقلارنى تىللاپ-تىللاپ رەسۋا قىلغان ۋە تازا بىر پۇخادىن چىققۇالغان بولاتتى.

بىراق، تۇنباغا ئۇنداق قىلالمايتتى. كىم ئۇنى قاغان تاغىسى بولسۇن دەپتۇ، كىم ئۇنى ئەمىر لەشكەر ۋە ئىچبۇيرۇق بولسۇن دەپتۇ؟ شۇنداق بولغانىكەن، ئۇ قاغانغا بويسۇنۇشى، ئۇنىڭ تاللىشىغا ھۆرمەت قىلىشى كېرەك ئىدى. قاغان ياخشى دېگەننى ئۇ يامان دېيەلمەيتتى، ئاق دېگەننى قارا، قارا دېگەننى ئاق دېيىشكە ھەددى يوق ئىدى. بۆكۈ قاغان گەرچە سوغداقلارغا قول بەرگەن ۋە بىدئەتلىككە باش ئەگكەن بولسىمۇ، بۇ ئەگرى نىيەت سوغداقلارنىڭ سېھىر-جادۇسى بىلەن بولۇۋاتقان ئىش ئىدى. قاچانكى سوغداقلارنىڭ جادۇسى تۈ-گەپ، قاغان ھەق يولغا قايتقۇچە ئۇ بۇ ھالغا چىداشلىق بەرمىسە بولمايتتى.

يەنە كېلىپ، ئاسمان تەڭرىسى بىلەن چاقماق خۇداسىمۇ، يەر مۇئەككىلى بىلەن تاغ ئىلاھىمۇ روي بېرىۋاتقان ھەممە ئىشنى ئوچۇق كۆرۈپ تۇراتتى، ئۆز قوۋمىگە ھامىي بولغان بۇ تەڭرىلەر ھامان

بىر كۆن يەرگە چۈشەتتى. گۈناھى بار سوغداقلارنى ۋەيران قىلىپ قاغان دىلىغا ئىنساپ بېرەتتى، ئالۋاستىلار يوق بولۇپ، ئېتىقادمۇ، ھاياتمۇ ئۆز ئەسلىگە قايتاتتى. بۇ كۆنلەرمۇ ئۇزاق ئۆتمەي يېتىپ كېلەتتى. شۇ كۆنلەر يېتىپ كەلگۈچە، نادان خەلقنىڭ قاغان ئەمرىگە شەك كەلتۈرۈشىگە، بېشىغا بالا تېپىۋېلىشىغا قاراپ تۇرالمايتتى. غەيۋەت- چى پۈقرانى ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا ئەدەپلەپ قويۇشمۇ دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئىدى.

جامائەت ئارىسىدا ۋەزىرئەزەمنى تونۇيدىغانلارمۇ بار ئىدى، تونۇ- مايدىغانلارمۇ ئۇنىڭ نام-شەرىپىنى، داڭق-تۆھپىسىنى ئوبدان بىلىشەتتى.

ئۇلار تۈنباغانى كۆرۈپلا ئۆزىنىڭ قانداق گۇناھ سادىر قىلغىنىنى تۇيۇپ قالدى-دە، ۋەزىرئەزەمنىڭ كېسىمنى كۈتۈپ باش ئۇرۇپ تۇرۇشتى. چۈنكى، قاغان تەڭرى دېسە تەڭرى، ئىلاھ دېسە ئىلاھ ئىدىكى، ھېچكىم قاغاننى ئادەمزات قاتارىدا كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيت- تى. قاغان قانچىلىك مۇقەددەس بولسا ئۇنىڭ دېگىنىمۇ، ھەتتا ئاددىي ئىشارىتىمۇ شۇ قەدەر مۇقەددەس ھېسابلىناتتى. قاغان ئاتاق بەرگەن سوغداقلارمۇ، سوغداقلارنىڭ بورخانىمۇ ئەلۋەتتە مۇقەددەس ئىدى. ئۇلارغا تىل تەگكۈزۈش جىنايەتتىن دېرەك بېرەتتى.

نەشتەردەك تېگىشۋاتقان سوغاقتىنمۇ، گۈناھىنىڭ قورقۇنچىدىنمۇ ئوخشاشلا تىترەپ تۇرغان ئالامان تۈنباغا يەنە بىر قېتىم قوغلىغاندىن كېيىن ئاندىن قۇلاقلىرىغا ئىشىنىپ ئوپۇل-توپۇل تارقىلىشتى-دە، تاش- لىنىپ ياتقان سايمانلىرىنى قولىغا ئالدى.

ئۇلار كۆچەپ ئىشلەيتتى، بېگىزدەك ئۈچلۇق سۇمبىلەرنى تاش يېرىقلىرىغا قويۇپ، بازغان بىلەن قاتتىق ئۇراتتى. يىگىتلەرنىڭ ھە- ھۇلىرى بازغان ساداسى بىلەن كۆچىيىپ، سوغۇق ئاسماننى تەۋرىتەت-

تى. بىرەر ئاش پىشمىچە ھەپىلىشىشلەردىن كېيىن، تۆمۈر سومبە تاش يېرىقلىرىغا چوڭقۇر پاتاتتى-دە، ئۇيۇل تاشتا ئەگرى-بۈگرى دەز پەيدا قىلاتتى. قۇلاقلىرىنى ئۇۋۇلاپ، ئالقانلىرىنى ھورداپ تۇرۇشقان بالداق-چىلار مەزمۇت بالداقلارنى تاش ئارىسىغا ئەپچىللىك بىلەن كىرگۈزۈپ، قىيقاس-چۇقان بىلەن پەسكە باساتتى. دەرەخ ئۆرۈلگەندەك قاراسلاپ سۇنغان چوڭ-چوڭ تاشلار بىر تەرەپكە دۇمىلىتىلاتتى، بازغانچىلار ئۇنى يەنە پارچىلايتتى. تاشچىلار مىتىن بىلەن چاسلايتتى. بازغانچى لەشكەرلەرنىڭ نەيزە-قىلىچلىرى، ئوقيا، پالتىلىرى يېقىن بىر يەردە دۆۋىلەگلىك تۇراتتى.

شەھەر بىلەن تاغ ئارىسىدا ھارۋىلار غىچىرلايتتى، ئېغىر يۈكتىن بىزار بولغان ئۇي-كالىلار داتلانغاندەك مۆرىشەتتى. تاش يۈدۈشكەن پىيادىلەر بەئەينى ئىشچان ھاشار چۈمۈلىلىرىدەك تىزىلىپ، تاغ باغرى-دىن تا شەھەر دەرۋازىسىغىچە سوزۇلاتتى. شۇ سوزۇلغانچە، خۇددى ياز كۈنىدىكى سەل سۈيىدەك لۆمشۈپ ئاقاتتى. تۈلكە قۇلاقچە، قېلىن ئۆڭ جۇۋا كىيىۋالغان ئاتلىق ئادەملەر — مىڭباشىلار، ئېلتە-بىرلەر ئۇياق-بۇياق چېپىپ يۈرەتتى، قامچىسىنى پۇلاڭلىتىپ ھەيۋە قىلاتتى، ماجالىدىن كەتكەنلەر، يېقىلىپ قالغانلار تۇشمۇ تۇشتا ئۇچراپ تۇراتتى.

ئېقىۋاتقان ئادەت بويىچە، تۈنباغا تارخان بۇنداق سوغۇق كۈن-لەردە ھاشار ئورنىغا كەلمىسىمۇ، ئىسسىق ئۆيدە سۈتلۈك چاي ئىچىپ مەززە قىلىسىمۇ بولىۋېرەتتى. قاغانمۇ، بىلگە قاتۇنمۇ ئۇنى ھەرگىز زورلىمايتتى. تاشچىلارنىڭ، ياغاچ كەسكۈچىلەرنىڭ، خۇمدانچىلارنىڭ ئىشىمۇ ئۆز يولى بىلەن كېتىۋېرەتتى.

شۇنداقتىمۇ، ئەمىرلەشكەر كېلىۋەردى، چۈنكى، بۆكۈ قاغان بىر ئاي بۇرۇن، تاڭ مەلىكىسى نىڭگو قاتۇن بايانچۇرغا ياتلىق بولغاندا

ئاستانىدىن بىللە كەلگەن ئوردا قىزى كىچىك نىگگونى داغدۇغىلىق توي ئۆتكۈزۈپ ئەمرىگە ئالدى، تۇغقانچىلىقنى ئۇلاپ، سۇلالىغا خېلى كۆپ تويلۇق مالمۇ ئەۋەتتى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەبرىكىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تۇنباغانىڭ «بۆكۈ قاغان سوغداقلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، سۇلالىگە يامان كۆزدە قارارمىكىن ياكى بىرەر ئەخمەقلىق قىلىپ قويارمىكىن» دېگەن ئەندىشىسى بىرئاز بېسىقتى. قاغان گەرچە تويدىن كېيىن سوغداق ۋە تاڭ ئۇستىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ كاتتا ئوردا بىنا قىلىشقا تۇتۇنغان، پۇقرا-لەشكەرنى ھاشاغا ھەيدەپ سۆلەت-ۋازلىق يولىغا كىرگەن بولسىمۇ، بۇنى كىچىك ئىش دەپ ھېسابلىدى. لەشكەرلىرى جاپا چەكسىمۇ، ئوردا-قەسىر پاتراق پۈتۈپ، قاغان مۇرا-دىغا يەتسە، ئەل ئىشنى يادىغا ئالار، سەۋەنلىكلەر تۈزۈلۈپ كېتەر دېگەن ئارزۇ بىلەن جىمى لاۋۇلەشكىرىنى باشلاپ، ئىشنىڭ ئەڭ ئېغىرىنى زىممىسىگە ئالدى.

ئەمرلەشكەر ئوغلى تاراسىنىمۇ، قۇتلۇقنىمۇ بۇ يەرگە بىللە ئېلىپ كەلدى. ئاۋام-پۇقرا، لەشكەر بىلەن ئەسرار بولۇپ، جاھاننى بىلسۇن، تېنىنى تاۋلىسۇن دەپ بازغانچىلار ئارىسىغا قوشۇۋەتتى. بەگبارىسنى ئۇلارغا نازارەتچى قىلىپ تەيىنلىدى. سېمىز تاراس قوش مۇشتچىلىك كىچىك بازغاننى باشقۇرالماي كەينىگە پىلتىڭشىدە ئۇچۇپ كەتكەن بولسىمۇ، قۇتلۇق ئۆز كۈچىنى تازا كۆرسەتتى، دادىسىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئۆگەتكىنى بويىچە، ئۇ بازغاننى كەينىچە ئايلاندۇرۇپ، باش ئۇستىدە تىك تۇرغۇزاتتى-دە، زەرب بىلەن تاشقا ئۇراتتى. كۈچلۈك زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن يوغان تاش خۇددى ئۇيۇل مۇزدەك يىمرىلەتتى ۋە «چارس» قىلىپ ئىككى پارچە بولاتتى. نەزىرىنى بازغان بىلەن تەڭ ئايلاندۇرۇۋاتقان ئىشلەمچىلەر «گۇرس» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ «بارىكاللا» دەپ تۈۋلىشاتتى، چاقماق چاققاندەك خۇشال بولاتتى. «بۇ

قايسى باھادىرنىڭ بالىسىدۇ» دەپ سوئال قويۇشاتتى. كەيپى كۆتۈرۈ-لۈپ تۇرغان تۇنباغا گەرچە «بۇ مېنىڭ بالام» دەپ مەيدىسىگە ئۇرمى-سىمۇ، لېكىن قۇتلۇقنىڭ كارامىتىدىن ئىچىدە سۆيۈنەتتى، قاقاقلاپ كۈلەتتى، يوتىسىغا شاپىلاقلايتتى. قۇتلۇقنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك چۆرگىلەپ يۈرۈپ: «ھۇششىرە، يارايسەن، ئوغۇل بالا دېگەن ئىشنى مانا مۇشۇنداق قىلىدىغان» دەپ تەنتەنە قىلاتتى، بازغاننى ھەر بىر كۆتۈرگەندە، ھە-ھۇ قىلىپ، قۇتلۇققا مەدەت بېرەتتى، بازغان تاشقا تەگكەن ھامان مۇشتۇمى بىلەن ئالقىنىغا ئۇراتتى. بىر يىلدىن بېرى، ئۇنى تۇنجى قېتىم بۇنداق خۇشال ھالەتتە كۆرۈۋاتقان بەگبارسىمۇ ھەيرانلىقنى يوشۇرالمايۋاتاتتى.

شۇغىنىسى، تۇنباغانىڭ كۆڭۈل كۆكسى بىر يۈزى كۈنگەي، بىر يۈزى تەسكەي ئېگىز تاغدەك يېرىمى يورۇق ۋە يېرىمى تۇتۇق ئىدى. يورۇق يېرىدىن كۈلكە چىقاتتى، ئۇ يەردە قاغانغا ئۇمىد ۋە ئۆز-ئۆزىگە تەسەللى تولۇپ ياتاتتى، تۇتۇق يۈزىگە ئەل-يۇرت غېمى ۋە تەشۋىش يوشۇرۇنغانىدى.

ئۇ بىلەتتىكى، يېقىندىن بېرى ئۇن ئوقلار يېرىدە ماكان تۇتقان ئۈچ قارلۇقلار قاغان ئېلتەبىرىنى كۆزگە ئىلماي، ئۆز يابغۇسىنىڭ ھىماتى بىلەن كۈنسېرى كۈچلىنىپ، ئالتۇنتاغدىن كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ سۈرۈلۈۋاتاتتى، بويۇنتاۋلۇق قىلىپ، باج-ئولپاندىن ئۆزىنى قا-چۇرۇۋاتاتتى. ئەگەر لەشكەر چىقىرىپ توسۇلمىسا، چوڭ ئاپەتكە ئايلى-ناتتى.

شىمالدىكى خاكاسلارمۇ ئۆز ئېلتەبىرىنى قاغانلىققا كۆتۈرۈپ، كۈچ توپلىماقتا ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ كۆز سالماقتا ئىدى. تېزىنى باسسا، مېزى قوپاتتى. ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئېلتەبىرىمۇ كارغا كەلمەيۋا-تاتتى. مۇبادا خاكاسلار يېرىگە لەشكەر ئەۋەتىلمىسە، ئاھالە كۆچۈرۈپ

ئادەم ئاۋۇتىلمىسا، ئەھۋال چاتاق ئىدى.

تەرەپ-تەرەپتىن ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان بۇنداق شۇم خەۋەر بۆكۈ قاغانغا ئايانىدى. قاغان بولسا قولىقىنى يوپۇرۇۋېلىپ، ئەيش-ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتاتتى.

كەچ كىرىپ، قاش قارايدى، گۈمبۈرلىگەن بازغان ئۈنى ئاستا-ئاستا شالاڭلاشقا باشلىدى. بازغانچىلارمۇ، تاشچىلارمۇ ئۆز ئىشىنى يىغىشتۇردى ۋە ھەر كىم ئۆز تۇرالغۇسىغا كىرىپ، ئوت ياققانلىرى ئوت ياقتى، قازان ئاسىدىغانلىرى قازان ئاستى. بىلەكلىرى سۇنۇپ كەتكەندەك سىرقىراۋاتقان لەشكەرلەرمۇ، بارماقلىرى قاناپ كەتكەن تاشچىلارمۇ ئاستا-ئاستا ئۇيقۇغا كېتىشتى.

بايىرقۇ ۋە چۇبەلەردىن كېلىدىغان ئېلتەبىرلەر بىلەن كۆرۈشۈش-كە پۈتۈشۈپ قويغىنى ئۈچۈن، تۇنباغا تارخان شەھەرگە قايتماقچى بولدى. قورۇقچىلارنى ئاۋارە قىلىشنىمۇ خالىمىدى. لەشكەرلىرىنى بەگ-بارىسقا تاپشۇردى-دە، تاراس بىلەن قۇتلۇقنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەن كەڭ ئاسماندا نە ئايمۇ، نە يۇلتۇزمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئاسمان بىلەن يەر ئارىسى پەۋەس قارا بوياق تولدۇرۇل-غان چوڭ ئىدىشقا ئوخشايتتى. بۇ ئىدىشنىڭ شىمال تەرىپىدە پەيدا بولغان قۇتۇپ ياغدۇسى تاڭ شامىلىدا يەلپۈنۈۋاتقان كۆك شايىدەك لىغىرلايتتى. توزغاقتەك توزۇپ تۇرغان قار ئۇچقۇنى يۈزگە تېگىپ ئېرىگەن چاغدىلا، ئۇلار چۈش بىلەن تەڭ ئۇچقۇنداشقا باشلىغان ئاجىز قارنىڭ ھېلىھەم يېغىۋاتقىنىغا ھۆكۈم قىلالايتتى.

شادا پاچاق، نوغۇچ بەللىك «ئاسلقارا» مىنگەن ئۆگەنگەن يولىدا خۇددى قىلىيورغىدەك يورغىلايتتى، كۈچلۈك تۇياقلىرى شور ئۆرلەپ تۇرىدىغان ھۆل توپىلىق يول يۈزىگە چىڭ-چىڭ تەگكەن بىلەن، قوي

ماڭغانچىلىكمۇ شەپە چىقارمايتتى. ساغرا زەنجىرىنىڭ شىپىرلىشى ۋە قاياقتىندۇر كېلىۋاتقان سۇس ھۇۋلاشلاردىن بۆلەك، پۈتكۈل يايلاق زىيرىكەرلىك سۈكۈناتقا ئەسىر بولغانىدى.

كەڭ يايلاقنىڭ ئادەم شالاڭ بىر يېرىدە چوڭ بولغان قۇتلۇق ئۈچۈن، بۇنداق يول ۋە بۇنداق سۈكۈنات ئۆگىنىپ كەتكەن ئەرمەك ھېسابلىناتتى. بىر چاغلاردا ئوتۇن كېسىپ، ياكى پىتراپ كەتكەن قوينى ئىزدەپ كەچ قالغاندا، ئۇ مۇشۇنداق يايلاقتا، مۇشۇنداق قاراڭغۇدا بىر ئۆزىلا يول يۈرەتتى. جىمجىتلىقنى بۇزغۇسى كېلىپ، خاتىرىسىنىڭ ئۇ يەر، بۇ يېرىدە ساقلىنىپ قالغان ئەللەي ناخشىسىنى يادىغا ئالاتتى ــ دە، كەلسۇن-كەلمىسۇن بولۇشىغا غىڭشىيتتى.

بۈگۈنكى بۇ كېچىلىك سەپەر ئالىقاچان ئۆتمۈشكە ئايلانغان ئاشۇ بالىلىق چاغلىرىنى، ئاشۇ كونا ئاھاڭلارنى قۇتلۇقنىڭ يادىغا سېلىۋاتاتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ قۇربانىغا ئايلانغان ئۇيقۇلۇق يەرنىمۇ، قارا كۆكنىمۇ، تۈنباغانىمۇ، تاراسىنىمۇ يادىدىن چىقارماقتىدى. ئاشۇ تونۇش مۇڭ، ئاشۇ تونۇش كۈي ۋۇجۇدىدىن تېشىۋاتقان ۋولقاندەك كۈۋەجەپ تۇراتتى، بەزى-بەزىدە، دەل بوغۇزىغا كېلىپ پارتلاپمۇ قالاتتى.

— ھاۋ... ھاۋ... كۈچىكىڭىز كەلدى، بالام،

— دىك ... دىك... دىك... توشقىنىڭىز كەلدى، بالام...

قۇتلۇق ئاڭلىنار-ئاڭلانماس غىڭشىپ كېلىۋېتىپ، كەلگەن يېرىدە توختاپ قانداقتۇر بىر شەپىگە زەن قويىۇۋاتقان تۈنباغاغا ئۇسۇۋالغىلى تاس قالدى.

— بولدى، ئۈنىڭنى ئۆچەر، — دېدى تۈنباغا قاراڭغۇدا ئوڭ قولىنى كەينىگە سوزۇپ.

ئۇلار شەھەرگە ئون يېتىم كېلىدىغان يەردە توختاشقانىدى.

راست دېگەندەك، جەنۇب تەرەپتىن سوزۇلۇپ كېلىپ تەڭرىقاغان يولغا قوشۇلىدىغان ئوغرى چىغىر تەرەپتىن گۇڭۇر-مۇڭۇر ئاۋاز كېلىۋاتاتتى، بۇ ئاۋازغا قوشۇلۇپ، ئاتلارنىڭ ئېغىر پۇشۇلداشلىرىمۇ، تۆگىنىڭ سالماق قەدەم تاشلىشىمۇ بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلانماقتا ئىدى.

«شەھەر قوۋۇقى تاقىلىدىغان، دەستەكسىزلەر يول يۈرەلمەيدىغان بۇنداق چاغدا بۇ تەرەپكە كېلىۋاتقانلار زادى كىمدۇ؟ كارۋانمىدۇ-يا؟ ياق، بۇنداق سوغۇق كۈنلەردە نەنىڭ كارۋىنى ئۇ بۇ يەرگە كېلىدىغان؟»

دۆڭ كەينىدە ئوۋ پايلاپ ياتقان قاپلاندەك مۆكۈپ تۇرغان تۈنباغا نامەلۇم كىشىلەر دۆڭ يېنىغا كېلىشى بىلەن تەڭ بىرلا سەكرەپ يول ئوتتۇرىسىغا چۈشتى-دە:

— كىمسەن، جايىڭدا توختا، دەستىكىڭ بولسا دەستەكنى چىقار، گېپىڭ بولسا گېپىڭنى دە! — دېدى، جېنىنىڭ بارىچە ھۆركىرەپ.

نامەلۇم كىشىلەر تىلى تاڭلىيىغا چاپلىشىپ قالغاندەك، بىر ئېغىزمۇ ئۈنچىقمىدى. تۈنباغا قىلىچىنى يالىڭاچلاپ قەدەممۇقەدەم قىستاپ كېلىۋەردى. قۇتلۇق بىلەن تاراسمۇ دادىسىغا ئەگەشتى. قورسىقىدا جىنى بارمۇ، ياكى قورقۇنچى غالىب كەلدىمۇ، نامەلۇم كىشىلەر قولىدىكى تىزگىننى تاشلاپ شەمشەرلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇشتى. ھېچ نەرسىنى كۆرۈپ بولمىسىمۇ، لېكىن شەمشەرنىڭ قىنىدىن سۇغۇرۇلۇۋاتقىنىنى تۇيۇپ قالغان تۈنباغا ئالدىن قول سېلىپ تۆت كىشىنى ئارقىمۇئارقا يەرگە يىقىتتى.

— سەنلەر كىملەر، راست گېپىڭنى قىلىش، بولمىسا جېنىڭنى ئېلىپ يېنىڭدا قويىمەن! — دېدى ئۇ، بىرەيلەننىڭ گەجگىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ.

— بوينۇم سۇنۇپ كېتەي دەپلا قالدى، ئاياغلىرىنى بوشاتسىلا

دەيدىغاننى دەي، دېگىنىمگە كۆنمىسلە، بالاغا قالالىمىكىن!

تۇنباغا ئۈيغۇرچىغا تىلى ئەپلەشمەيۋاتقىنىغا قاراپ، ئۇلارنى بىر بولسا سوغداقلار ياكى بىر بولسا تاڭلىقلار دەپ پەرەز قىلدى ۋە يوغان گەپ قىلىۋاتقىنىدىن ئەرۋاھى ئۇچۇپ، قوپقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتتى، شۇنداق بولسىمۇ ئاچچىقىنى بېسىپ، «ئۇلارنى بىر سۆزلىتىپ باقمايمەنمۇ» دېگەن ئوي بىلەن دېدى:

— قېنى، راست گېپىڭنى دە، ئۆزۈڭ كىمسەن، نەدىن كېلىۋاتىدىسەن، كىمنى پاناھ تارتىپ كېلىۋاتىسەن؟

يەردە ياتقان بىرى چالا بوغۇزلانغان قويدەك خىرقىراپ تۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:

ـ بىز ئۇلۇغ تاڭ ئېلىنىڭ بۈيۈك سەردارى بۆكۈ قەيىن جانابلىرىنىڭ ھوزۇرىدىن كېلىۋاتىمىز.

— قاغانىمىزغا سوۋغات ئېلىپمۇ؟

— قاغان بىلەن ئۆلپەتلىشىدىغانغا ھەپىلىمىز يوق، پەقەت جانابىي موۋاك بىلەن كۆرۈشۈپ، بۆكۈ قەيىنىڭ ئامانىتىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، سۆزىنى يەتكۈزمەكچىمىز!

— ئەمدىغۇ يولنى بوشتارسەن، قاراپ تۇرۇپ گۇناھقا پاتاي دەمسەن يا چۈپرەندە، — دېدى، نامەلۇم كىشلەردىن بىرى تۇنباغاغا ھەيۋە قىلىپ.

مۆمىن كىشىنىڭمۇ ئوغىسىنى قايىنىتىدىغان بۇ ھاقارەتلەر تۇنباغاغا ئانچە تەسىر قىلمىدى. ئۇ ئەمدى ئاچچىقلانمىدى، غەزەپلەنمىدى، ئۆزىگە ھاي بېرىپ ئەقىل بىلەن ئىش قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭچە بۇلاردا مۇھىم بىر سىر بار ئىدى، بۇ سىر ئېچىلسا، تەھقىقكى، ئۇ نۇرغۇن سوئاللىرىغا جاۋاب تاپالايتتى، بۆكە قەيىن بىلەن موۋاكنىڭ بىر يىپ بىلەن چېتىلىشى ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيتتى.

— ھەي باتۇر جەڭچىلەر، بۇ ئەلچىلەرنى مەھكەم باغلاڭلار، ئۇننى ئۆچۈرمىسە ئاغزىغا تۇپا تىقىڭلار، گېپىڭلارغا كىرمىسە بېشىنى كېسىپ قاغا-قۇزغۇنغا يەم قىلىپ بېرىڭلار!

تۇنباغا ئوغۇللىرىغا شۇنداق بۇيرۇدى – دە، ئۇلارنى چەمبەر-چاس قىلىپ باغلاتقۇزدى. يەتتە ئات ۋە ئون تۆگىلىك مال-دۇنيانى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، قۇلقارانىڭ مەنزىلىگە قاراپ ھەيدەپ مېڭىشتى.

13. قۇتلۇقنىڭ بىر ئىشى

كەدىرەنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، تاراس تۇنباغانىڭ ئەڭ تۇنجى، شۇنداقلا ئەڭ كەنجى ئوغلى بولۇپ ھېسابلىناتتى، يىللار قەدىمى بېشىغا ياش، بويىغا بوي قوشقان، بۇرۇتى ئوسمىدەك خەت تارتىپ يىگىتلىك بېشىغا يانداشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ باللىق خۇي-پەي-لى تېخى ئۆزگەرمەيۋاتاتتى. دۇرۇس، «سۈت بىلەن كىرگەن خۇي سۈت بەرگۈچىنى تارتىدۇ» دېگەن گەپ بىكار ئەمەس ئوخشايدۇ، ئۇ ئانىسىنى ئەمەس بەلكى كالا-قوي سۈتى ئېمىپ چوڭ بولغاچقىمۇ مىجەزىدە كالىلىمۇ، قويىمۇ تارتقاندى. بىراق، ئۇ ھەرقانچە ئېغىر، ھەرقانچە ياۋاش بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۆز نەسەبىنى بىلمىگۈدەك دەرىجىدە دۆت ئەمەس ئىدى.

تاراس ئادەتتە، تۇمەنباشى، ئېلتەبىرلەر كىيىپ يۈرۈيدىغان تاۋار تاشلىق كەمزۇل كىيەتتى، قىش كۈنلىرى چەكمەن تاشلىق جۇۋا كىيىپ قار بوۋايدەك قېتىۋالاتتى، جۇۋىنىڭ ئۈستىدىن تۆت ئىلىك كەڭلىكتىكى كۆن كەمەر باغلايتتى، كەمرىگە سۆلەت ئۈچۈن ئېسىۋال-

غان قىسقا قىلىچى، كۈمۈش ساپلىق خەنجىرى ئۇنى بالا لەشكەردەك كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇ بەگبارسقا ھەۋەس قىلاتتى، يول يۈرگەندە بەگبارستەك ئېغىناپ، ئۆردەكتەك قەدەم تاشلايتتى، ئات ئۈستىدە بەگبارستەك يانتۇ ئولتۇراتتى، گەپ-سۆزدىمۇ ئۇنى دورايتتى، دوراي-مەن دەپ كۈلكىلىك قىلىقلارنى قىلىپ قويۇشتىنمۇ خالىي بولالمايتتى. ئۇ كېيىنگەندە چۆرىلەرسىز ئىشى پۈتمەيتتى، كېيىنىۋېتىپ ئۇخلاپمۇ قالاتتى، غىزا يېيىشتىمۇ، چۈشىن قورۇشتىمۇ بەزىدە چۆرىلەرگە مۇراجى-ئەت قىلاتتى، بىرەر ئىت ياكى مۈشۈك كۆردىمۇ، بەئەينى جەددال كۆرگەندەك، رەڭگى ئۆڭۈپ غال-غال تىترەيتتى.

— ھەي، كىمنى تارتتىكىن بۇ بالا، ئانىسىنى تارتتىمىكىن دېسەم، ئانىسى ئوماي[1]دەك ئەقىللىق، ئوغلاقتەك چاققان بىر مەزلۇم ئىدى، مېنى تارتتىمىكىن دېسەم، مەن ئۇنىڭ يېشىدا جەڭگاھلاردا مىڭ لەشكەرگە سەردار بولۇپ يۈگۈرۈپ يۈرەتتىم...

تاراسقا سىڭدۈرگەن ئەجىرىنىڭ شامالغا ئۇچۇپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن تۈنباغا بەزىدە مانا شۇنداق دەپ قاقشاپمۇ قوياتتى.

راست، تاراستا ئۆزىنىڭكىدەك، يەنى ئەجدادلىرىنىڭكىدەك بىر مىجەز يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇ ئاز بولمىغان يۈرەك قېنىنى سىڭدۈردى، ئالتە يېشىدىن باشلاپ ئۇنىڭ يېنىدا خاس مەشقاۋۇل ۋە ئۇستاز تۇرغۇزدى، كۆزى ئېچىلسۇن دەپ بەزى مۇراسىملارغا بىللە ئېلىپ باردى، يۈرىكى قاتسۇن دەپ ئاۋۋال كەكلىك، كېيىن قوي بوغۇزلاشنى ئۆگەتتى. ھاسىلات شۇ بولدىكى، بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھېچقاندىقى ئارزۇسىدەك ئۈنۈم بەرمىدى، قارىغاندا زاھىتلارچە رايىشلىق، ھۇرۇنلار-

---

① ئوماي — شامان ئېتىقادىدا ئىلاھلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇرلاردا بالىلارنىڭ ھامىي-سى، شەپقەت ئانىسى.

چە ئېزىلەڭگۈلۈك قان-قېنىغا سىڭىپ، ئۇنىڭ مىجەزىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغاندەك قىلاتتى. بۇ مىجەز ئۆز رىزقىنى ئات ئۈستىدىن، يوشۇ-رۇن ۋە ئاشكارا قان تۆكۈشلەر ئارىسىدىن تاپىدىغان، ئۇنى باھادىرلىق بەدىلىگە قوغدايدىغان ئوتلاق ئادەملىرى ئۈچۈن، مۇھىمى سۆڭىكى ئاق ياغلاقار ئەۋلادى ئۈچۈن ئەجەللىك بىر نۇقسان ھېسابلىناتتى، ئۆزىدىن كېيىن قالغاندا ئاتا مىراس سەردارلىقنى ساقلاپ قالالايدى-غان-قالالمايدىغانلىقىغا بىر نىمە دېيەلمەيتتى.

ئەمما، ئوغلى تاراس تولىمۇ بىتەلەي ۋە شور پېشانە بالا ئىدى. تېخى زاكىسى قۇرىمايلا، ئۇ ئانىسىدىن مەھرۇم بولدى. قىسقىسى ئۈچ ئايغا، ئۇزۇنى بىرەر يىلغا سوزۇلىدىغان ئايىغى چىقماس لەشكىرىي يۈرۈشلەر، مىڭىنىڭ قېتىقىنى چىقىرىۋېتىدىغان ئوردا قاتىلاڭچىلىقلىرى، تۆگۈمەس قورساق سوقۇشلىرى ئۇنىڭ ئاتىلىق بۇرچىنى، شۇنداقلا ئانىلىق بۇرچىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئادا قىلىشىغا توسقۇن بولدى. ئوچۇقنى ئېيتقاندا، تاراس ئاتا-ئانا تەربىيىسىدە ئەمەس، بەلكى ئىنىك-ئانا ۋە توقال، دېدەكلەرنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى، ئېچىرقىغاندا تويۇنالمىدى، يىغلىغاندا تەسەللى تاپالمىدى، قورققاندا مەدەت ئالالمى-دى، ئاخىر، چاڭقاق يەردە ئۈنگەن دەرەخ شاخ يايالمىغاندەك، ئانىسىز قوزا ئەت ئالالمىغاندەك ئىش بولدى، ئەمدىلىكتە ئۇ ئوغلىنى نېمىدەپ ئەيىبلىيەلەيدۇ، نېمىدەپ ھۆرۈن دېيەلەيدۇ؟

تۈنباغا سەۋەنلىكنى ئۆزىدىن كۆرەتتى، ئوغلىنى ۋاقىتسىزلا يېتىم قىلغان تەقدىرنى ئەيىبلەيتتى، دەردىنى تېشىغا چىقارمايتتى، ئوغلىنىڭ كۆڭلىنى ئايايتتى، ئۇنى ئاقچى-كۆكچى دېيىشكە، قاتتىق قوللۇق قىلىشقا، ئەقەللىيسى يۈزتۇرانە تەنبىھ بېرىشكىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى.

«قارىغۇنى كۆزدىن ئايرىسىمۇ، ھاسىسىدىن ئايرىماپتۇ» دېگىنى راست ئوخشايدۇ، قىسمەت شاملى كۆتۈلمىگەن بىر پەيتتە يېتىم

قۇتلۇقنى تۇنباغانىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ تاشلىدى. قورسىقىدا توڭگۇز قاترايدىغان ئاشۇ سوغداقلار ئەسلىدە، ئۇنىڭ ھۆكۈمىگە شىلتىڭ ئېتىپ، قارشىلاشماقچى، چىشىغا تەگمەكچى بولغانىدى. بىراق، ئۇلار-نىڭ قىلمىشى ئەكسىچە ئۇنۇم بەردى. ئۇ پىشانىسى ئوچۇق، زېھنى ئۆتكۈر، ھەيران قالغۇدەك مەرگەن بالا قۇتلۇقنى بىر كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قالدى ۋە ئۇنى ئۆز قوينىغا ئالدى. گەرچە ئۇنى «ئوغلۇم» دەيدىغان چاغلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمەلدە ئۇ يەنە بىر ئوغۇللۇق بولۇپ قالدى. قۇتلۇقنىڭ كىشىنى سۆيۈندۈرگۈدەك چېچەنلىكىگە قايىل بول-غان تۇنباغا ئوخشاشلا ئۇنىڭ ئۇچۇن خاس ئۇستاز ۋە خاس مەشقاۋۇل بەلگىلەپ بەردى. ئۇنىمۇ ئوخشاشلا كەينىگە سېلىپ يۈرۈپ دۇنيانى كۆرسەتتى. قۇتلۇق تاراسنىڭ كەمچىلىكى، ئەقلىدىكى چولتىلىقى سە-ۋەبلىك تۇنباغانىڭ ئۈمىد ئاسمىنىدا پەيدا بولغان بوشلۇقنى بىر-بىر-لەپ تولدۇرۇشقا باشلىدى.

«بۇمۇ قاملاشقىنى، تاراس بىلەن قۇتلۇق ئاكا-ئۇكا بولىشىپ ئىناق ئۆتسە، قۇتلۇق تاراسقا ھەمدەم بولسا كېيىنكى ئىشلاردىن غەم قىلمىسامىمۇ بولغۇدەك...»

تۇنباغا بەزىدە شۇنداق ئويلاپ قالاتتى، «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس» دېگەندەك، بەزىدە ئۆتكۈر نەزىرىنى كۆز ئالدىغىلا كېلىپ قالغان كېلەر كۈنلەرگە ئاغدۇراتتى. بۆكۈ قاغاننىڭ ئامراق قىزى تاراس بىلەن، كۈنگە بىر غېرىچچە بوي تارتىۋاتقان ئوماق كەدىرە قۇتلۇق بىلەن قول تۇتىشىپ كۆز ئالدىدىن ئۆتكەندەك بولاتتى، ئۇ كەمدىن-كەم تېپىلىدىغان كۈلكىسىنى كۈلەتتى، ئۇلارغا چىن كۆڭلىدىن بەخت تىلەيتتى، دۇئا قىلاتتى.

تاراسنىڭ دادىسىنى ئەڭ خۇشال قىلغان يېرى، ئۇ ياتسىراپ تۇرغان قۇتلۇقنى ئېسىلزادىلەرنىڭ ئەۋلادىغا خاس كەڭ قورساقلىق

بىلەن قوبۇل قىلدى، دادىسىنىڭ «بۇ سېنىڭ ئاكاڭ بولىدۇ» دېگەن بىر ئېغىز گېپى بىلەنلا ئۇنى ئاكا قىلىۋالدى، بىرقانچە قۇر دۇردۇن كىيىمنى، قىممەتباھا كالتە جۇۋىسىنى مەردلىك بىلەن ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىۋەتتى. كەدىرەمۇ قۇتلۇقنى چۈچۈك تىلى بىلەن «ئاكام» دەپ چاقىرىدىغان بولدى. بۇ ھال تۇنباغانى باش ئۇستىدىن بېسىپ تۇرغان قورام تاشنى ئېلىۋەتكەندەك يەڭگىل ھېس قىلدۇردى.

بىراق، ھېلىقى كۈنى يۈز بەرگەن كىچىككىنە بىر ۋەقە تۇنباغانى سەل ئەپسۇسلاندۇرۇپ قويدى.

ئۇ كۈنى نامەلۇم يولۇچىلارنى ھەيدەپ تاغ ئارقىسىغا يول ئالغان تۇنباغالار تاڭ سۈزۈلگەندە ئاندىن قۇلقارانىڭ مەنزىلىگە يېتىپ كېلىشتى، بۇ يەر شەھەردىن يىراق ۋە تىنچ جاي ئىدى، ئوتلاقتىن تارتىپ، چوڭ-كىچىك ئادەملەرگىچە تۇنباغاغا قارام بولغاچ، سىر ساقلاشمۇ تەسكە توختىمايتتى.

تۇنباغا بۇ يەرگە كېلىپ، كۆك تەڭرىنىڭ نامى بىلەن قۇربانلىق قىلدى، ئىبادەتتىن پارىغ بولۇپ، كۆزى تېڭىلغان تۆت «ئەلچى»نى خالىي بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ سوراق قىلىشقا باشلىدى. تاراس بىلەن قۇتلۇق شەمشەرلىرىنى چىڭ تۇتقان پېتى دادىسىنىڭ يېنىدا پىداكار جەڭچىلەردەك تىك تۇرۇشتى، بەستىدىن كۈچ تېمىپ تۇرىدىغان قۇلقارا ئەڭ مەمەدان «ئەلچى»دىن بىرنى سۆرەپ كېلىپ، خوجايىنىنىڭ ئالدىدا تىزلاندۇردى. تۇنباغا سوراقنى باشلىدى:

— قېنى ئېيت، ئېتىڭ نېمە، ئەملىڭچۇ؟

— خوجا ئاكاڭنى ئاۋۋال ھۆرمەتلىك موژاكىنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ بار، سوئالىڭغا ئۇنىڭ ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ!

— ئارىلىقنى يىراق كۆرمىسەڭ، بىزنى چوڭ ئاستانىدىكى بۈيۈك سەردار بۆكۈ قەيىن جانابلىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار، سوئالىڭغا ئۇ

سەردارنىڭ ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ، — دېدى، تېخى سوراق نۆۋىتى كەلمىگەن، ئۆي تۇۋرۇكىگە باغلىۋېتىلگەن ئۈچ «ئەلچى»دىن بىرى قوپاللىق بىلەن گەپ قىستۇرۇپ.

بۇ گەپلەر تۇنباغانىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى. ئۇ بۇ ھاكاۋۇر تۇتقۇنلارنىڭ نوخلىسىنى ئېلىپ قويمىسا بولمايدىغانلىقىنى تۇيۇپ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھېلىلا چېپىۋېتىدىغان ئەلپازدا ھۆركىرىدى:

— بىلىپ قوي ئەبلەخ، بۇ يەر ئوردۇبالىققا بىر كۈنلۈك كېلىدىغان پىنھان مەنزىل، سەنلەرنى گەپ-سۆزسىزلا جەھەننەمگە ئۇزىتىۋەتسەم ئۆلگىنىڭنى ئىنس-جىنمۇ تۇيمايدۇ. راست گېپىڭنى قىلامسەن يا ئۆلۈمنى تاللامسەن؟

تۇنباغانىڭ بۇ چارىسى ئۈنۈم بەردى، تۇۋرۇككە باغلانغان «ئەلچى»لەردىن بىرى دەرھال زۇۋانغا كەلدى:

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە بېگىم، ئۆز يۇرتۇمدا قېرى ئانام، نارەسىدە باللىرىم بار، بۇ سوغداقلار مېنى قورقۇتۇپ تۆگە يېتىلەتكۈزدى، بىلىدىغىنىمنىڭ ھەممىسىنى دەي، مەن دەي... — دېدى، قورقىنىدىن دۇدۇقلاپ.

— تۇفى ... تۈزكور!

يېنىدا باغلاقلىق تۇرغان بىر «ئەلچى» ئۇنىڭ يۈزىگە شالاقىدە بىرنى تۈكۈردى.

ئەمىرلەشكەر تۇنباغا بۇ كەكە ساقال، ئەرۋاھتەك ئورۇق تۆگىچىگە «قېنى، دەيدىغىنىڭنى دەۋەرمەمسەن» دېگەندەك گۆلىيىپ قارىۋىدى، ئۇ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇ سوغداقلار قارا نىيەت ئادەملەر ئىكەن، يول ئۈستىدە گەپ-سۆزگە قۇلاق سالسام، ئۇلار بۆكە قەيىن دېگەن چوڭ سەردارنىڭ يېقىنلىرى ئىمىش، ئاۋۇ قېرى ھەممەيلەننى باشقۇرىدىكەن، بۇلار

مېنى سوغداقچىنى بىلمەيدۇ دەپ ئاغزىغا كەلگەننى دەۋەردى، لېكىن مەن سوغداقچىنى ئوبدان بىلمەن...

— ئاغزىڭنى يۇم، ئايغاقچى تابغاچ ...

سوراق چاشكىغىچە داۋام قىلدى. سوراقتا تونباغا بۇ ئۈچ سوغداقنىڭ بۆكۈ قەيىن بىلەن موۋزاك ئارىسىدا قاتناپ تۇرىدىغان مەخپىي «ئەلچى»لەر ئىكەنلىكىنى، تاڭ ئوردىسىغا قارشى توپىلاڭ قوزغىماقچى بولۇۋاتقان بۆكۈ قەيىن موۋزاك ئارقىلىق، بۆكۈ قاغاننى ئوردا ئۈستىگە لەشكەر تارتىشقا كۆندۈرمەكچى بولغانلىقىنى بىلىۋالدى. ئۇلار بىر يىل ئاۋۋال ئوردۇبالىققا خۇپىيانە كېلىپ موۋزاك بىلەن ئۇچراشقان ۋە قانداق كەلگەن بولسا شۇنداق قايتىپ كەتكەنىكەن، ئات، تۆگىلەرنى تاۋار-دۇردۇن ۋە ئۈنچە-مەرۋايىتلار قاغاننى ئىندەككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يەمچۈكى ئىكەن.

تۆگىچىنىڭ ئاۋازى بېسقا-بېسقمايلا ئاچچىقلانغان تونباغا خۇددى غالىبلاردەك ھىجىيىپ تۇرغان باشچى سوغداقنى كېلىشتۈرۈپ بىر تەستەك ئۇرۇۋەتتى ۋە:

— چۆچۈرىنى خام ساناپسەن ئەبلەخلەر، سەنلەر بىزنىڭ بۈيۈك قاغانىمىزنى بىلشمەيسەن، دەپ قوياي، ئۇنىڭ ئاتىسى قۇياش، ئانىسى ئاي، كۆك تەڭرى ئۇيغۇرلارغا ئىنئام قىلغان تەڭرىزادە، ئۇ سەندەكلەرگە گول بولمايدۇ، بۆكۈ قەيىندەك چۇپرەندىلەرنىڭ گېپىگە كىرمەيدۇ، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ — دېۋىدى، باشچى سوغداق يەنە بىلجىرلاشقا باشلىدى:

— ھەي بىچارە ئىنسان، ئەپتىڭدىن قارىغاندا قويچى قۇل ئوخشايسەن، تازا بولساڭ يۈز باشىدۇرسەن، بىلىپ قوي، سەن چوڭ بىلگەن ئۇ قاغانىڭ موۋزاكنىڭ ئالقىنىدىكى بىر قونچاققا ئايلانغان. ھۆرمەتلىك موۋزاك ئالقىنىنى تۈز تۇتسىلا قاغانىڭنىڭ كۆڭلى تۈغدى

دېگەن شۇ، مۇبادا ئۇ ئالقىننى شۇنداق دۇم قىلسا ئۇ ئۆزىنى جەھەننەمدە كۆرىدۇ. قونچاقنىڭ ئالقىنىدىكى قونچاق تۇرۇقلۇق بىزگە يەنە نېمىشقا يوغان گەپ قىلسەن، ئەڭ ياخشىسى بىزنى قويۇپ بەر، موژاكنىڭ ئالدىغا بېرىپ بىر قوشۇق قېنىڭنى تىلە. بىز چاپسان شەھەرگە كىرىشىمىز كېرەك.

— مەن قويۇپ بەرگەن بىلەن، باتۇر قورۇقچىلىرىمىز سەندەك شۇم ئاياغلارنى شەھەر قوۋۇقىدىن كىرگۈزۈشمەيدۇ، پۇتۇڭنى يەرگە تەگكۈزمەي قوۋۇق بېگىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ!

— ھاھ... ھاھ... ھاھ...

باشچى سوغداق كوچىدا ئەركىن سەيلە قىلىپ كېتىۋاتقاندەك ئۆزىنى قويۇۋېتىپ كۈلدى ۋە تۇنباغاغا دېدى:

— قېنى خاپا بولماي قالپىقىمنى ئېلىۋېتە قويچى، ئۇ يەردە نېمىنى كۆرسەنكىن؟

تۇنباغا ھاقارەتلەنگىنىنى ھېس قىلدى، بىراق، ئۇ ئۆزىنى قونچاق دېسە نېمە بولۇپتۇ، قويچى دېسە نېمە بولۇپتۇ، ئۇ نېمە دېسە شۇ بولۇپ كەتمەيدىغۇ ئاخىر. بۇلار ئانچە مۇھىم ئەمەس، مۇھىمى...

ئەمىرلەشكەر لەۋلىرىنى مەھكەم چىشلىدى، قىلىچ سېپىنى سىقىمدىۋالغان قولنى بوشاتتى، قىزارغان كۆزلىرىنى يېرىم يۇمدى، يۈزىدىكى مۆلدۈردەك تەپچىپ تۇرغان قارا تەرنى سۈرتۈۋەتتى ــ دە، قۇتلۇققا «قېنى، ئۇنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋەت» دېگەندەك ئىشارەت قىلدى.

قۇتلۇق قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن شۇنداق نوقۇۋىدى، باشچى سوغداقنىڭ ئۇزۇن قالپىقى پوككىدە قىلىپ يەرگە چۈشتى. ئالقان چوڭلۇقىدىكى بىر دەستەكمۇ قالپاق بىلەن تەڭ يەرگە چۈشتى. بۇ نەرسە ھەممەيلەننىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى.

سوغداقلارنىڭ ئەلپازىدىن سەل ئەيمىنىپ تۇرغان تاراس زەر

دەستەكنى چۆچۈپ تۇرۇپ يەردىن ئېلىپ دادىسىغا ئۇزاتتى.

تۇنباغا دەستەككە قارىدى، كۆز ئېقى كېڭىيىپ، قارىچۇقى كىچىكلىدى، پېشانىسىدىن يەنە تەر تېشىپ چىقتى، بارماقلىرى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترىدى.

ۋەزىر، ئەمىرلەشكەر ۋە يابغۇ-تېكىنلارغىلا بېرىلىدىغان بۇنداق دەستەك شۇنچىلىك قۇدرەتكە ئىگە ئىدىكى، ئۇنى كۆتۈرۈۋالغان ھەرقانداق ئادەم قاغانلىق دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى چوڭ ئاستانىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. ئوردۇبالىقنىڭ ھەنىۋا قوۋۇقىدىن بىمالال كىرىپ چىقالايتتى.

باشچى سوغداق تۇنباغانىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىق كۆردى. خۇددى بۇرنىغا كۆكۆيۈن كىرىۋالغان قېرى ئاتتەك، تۇنباغاغا قاراپ، بېشىنى چايقىدى-دە، شۆلگەيلىرىنى چاچرىتىپ تۇرۇپ:

— چالماڭ ئەمدىغۇ سۇغا چۈشكەندۇ قويچى، كىملىكىمىزنى بىلگەن بولغاندىكىن، بىزنى تېز قويۇۋەت، بولمىسا پۇشايماننى ئالىدىغانغا قاچا تاپالماي قالىسەن جۇمۇ! — دېدى.

گۆرەن تومۇرى كۆپۈپ، چىرايى قارىداپ كەتكەن تۇنباغا غەزىپىنى زورىغا بېسىۋېلىپ سورىدى:

— قېنى ئېيتە، بۇ دەستەكنى قانداق قىلىپ قولغا چۈشۈردۈڭ؟

باشچى سوغداق تۇنباغاغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى، ئۆزىنى كۆرسەتمەك بولدىمۇ، ياكى ئەمدى ئۆزىنى بىخەتەر دەپ ئويلىدىمۇ، سوراققا توغرىدىن توغرا جاۋاب بەردى:

— راستىنلا كالۋا بىر نېمىكەنسەن قويچى، زەر دەستەكنىڭ كىمنىڭ قولىدىن چىققىدىغانلىقىنى بىلمىسەڭ، بولۇپتۇ ئېيتىپ بېرەي، ئۇنى ماڭا ھۆرمەتلىك موژاك بەرگەن، بۇ قاغانىڭنىڭ رازىلىقى بىلەن بولغان ئىش ئەلۋەتتە!

تۈنباغا تاش چاققۇچى لەشكەرلەر قېشىغا ئۆك جۇۋا ۋە سالۋا تەلپەك كىيىپ كەلگەچكىمۇ، سوغداقلار ئۇنى قويچى قۇل دەپ ئاتى-دى. مەيلى ئۇلار نېمە دېسۇن، ئۇ تابغاچ تۆگىچىدىن ۋە كۆرەك سوغداقتىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدى – دە، ئۆز سالاھىيتىنى ئاشكارىلاپ قورسىقىنى بوشىتىۋېلىش، ئاندىن كېيىن كۆڭلىگە پۈككى-نى بويىچە ئىش قىلىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇنىڭ ئويلىنىپ قالغىنىنى قورقۇۋاتىدۇ دەپ چۈشەنگەن باشچى سوغداق تېخىمۇ ئەزۋەيلىگىلى تۇردى. تۈنباغا سوغداقلار بىلەن تاكال-لىشىۋېرىشنىڭ ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىق بولىدىغانلىقىنى تۇيدى-دە، سول قولىنى قوينىغا سېلىپ، تاۋلانغان تۆمۈردەك پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن دەستەكنى تارتىپ چىقاردى. ئۇ سوغداقلارنىڭ دەستىكى بىلەن ئۆز دەستىكىنى ئالقىنىغا قويۇپ، كۆرەك سوغداقنىڭ بۇرنىنىڭ ئۇچىغىچە ئېلىپ كەلدى، «بىچارە ئىنسان، ئەمدى مېنىڭ كىملىكىمنىمۇ بىلىپ قال» دېگەندەك، ئاستا پۈلاڭلاتتى.

باشچى سوغداق مىخقا ئۇسسۇۋالغاندەك چۆچۈپ كەتتى، كۆز قارىچۇقى چاناقلىرىدىن ئىككى ئىلىك بۆرتۈپ چىقتى، چىرايى مۇمدەك قارايدى، كۆكىرىپ كەتكەن كالپۇكلىرى ئارىسىدىن پەقەت بىر ئېغىز سۆزلا ئېتىلىپ چىقالىدى:

— سەن ... سەن ئۆزۈڭ كىم؟

«ئاقىلغا ئىشارەت» دېگەندەك، ئەقلى-ھوشى جايىدا بولغان ھەرقانداق ئادەم ئۇچۇن ئالتۇن دەستەكلىك ئادەمگە «ئۆزۈڭ كىم؟» دېگەن سوئالنى قويۇش زىيادە گالۋاڭلىقتىن بېشارەت بېرەتتى. شۇڭا ئۇلار قانداق رەقىبكە دۇچ كەلگەنلىكىنى ناھايىتى تېزلا بىلىۋالدى ۋە قانداق ھىيلىلەر بىلەن تاقابىل تۇرۇش ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ بىلىشچە، ئۇيغۇر كاتتىلىرىنى ئالداش، پارا بىلەن قىزىقتۇرۇش تاشقا قوزۇق قاققاندىنمۇ مۇشكۇل ئىش ئىدى، قۇرۇق تېرە تاراقشىتىشلا

قاپقاندىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر ئەپلىك چارىسى ھېسابلىناتتى.

باشچى سوغداق ئۆزىگە تەمكىن تۈس بەردى، ھېچ ئىش بولمىغاندەك، سالماق قىياپەتكە كىرىۋالدى.

— بولدى، كىملىكىڭنى سۈرۈشتۈرمىسەممۇ سۈرۈشتۈرمەي، بىراق بىلىپ قالغىنىكى، بۈيۈك سەردار بۆكۈ قەيىن 100 نەچچە مىڭ قومۇق، تاڭغۇت ۋە ئۇيغۇر باتۇرلىرىنى باشلاپ كېلىپ چاڭئەن يېنىدا جەڭگە تۇتۇش قىلدى، لەشكەرلىرى ئارىسىدا قاغاننىڭ ئەۋەتكەن نەچچە مىڭ ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىمۇ بار ئىدى. قەيىن سەردار يات ئارىدا ھالسىراپ جۇلقى چىقىپ كەتكەن تاڭ ئېلىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدۇ. قاغانىڭمۇ بىر پەشۋاغا يارىمايدۇ، نىيىتىڭدىن يېنىپ خوجا ئاكاڭنى ھۆرمەتلىك موۋاكىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارساڭ بەلكى گۇناھىڭدىن ئۆتەرمىز، ئىنئام بېرىپ، مەرتىۋەڭنى ئۈستۈن قىلارمىز...

— تىلىڭنى تارت مۇناپىق، — ئاچچىقلاندى تۇنباغا يېرىلىپ كەتكۈدەك چىڭقىلىپ تۇرۇپ، — ئۇخلىماي تۇرۇپ چۈش كۆرۈپسەن، ئاسىي سەردارىڭنىڭ ھەرقانچە كۈچى بولسىمۇ، تاڭ ئېلىنىڭ بىر تال موينىمۇ تەۋرىتەلمەيدۇ، ئۆگلۈك-سۆيگۈنلەرنىڭ ئاقىۋىتىنى بىلىشمەسەن ئىدى، ياخشىسى تىلىڭنى يىغ، تەڭرىگە ئىۋىنىپ ئۆلۈمىڭنى كۈت!

تۇنباغا ئالدىرىماي ئورنىدىن تۇردى-دە، قىلىچىنى «ئەلچى»-لەرگە چىنەپ تۇرۇپ دېدى:

— ھەي قۇلقارا، ھەي باتۇر يىگىتلەر، ئاۋۇ تابغاچتا گۇناھ يوق، ئۇ ئۇيغۇر يۇرتىدىمۇ تۇرمىسۇن، ئۆز يۇرتىغىمۇ قايتمىسۇن، يىراق شۆبىدلارغا بېرىپ جېنىنى جان ئەتسۇن، تاپىلاڭلار، ئاغزىغا ئۆلگۈچە ھېزى بولسۇن! ماۋۇ ئۈچ سوغداقنى دوزاخنىڭ ئىگىگە يولغا سېلىڭلار، ئۇلار ئۆز ئەسكىلىكىنىڭ جازاسىنى تارتسۇن، ئات-تۆگىلەردىكى مال-دۇنيانى قۇلقاراغا قالدۇرۇڭلار، بۇ ئۇنىڭ نېسىۋىسى!

تۇنباغا ئايغاقچى سوغداقلارنى قويۇۋېتىشىنىڭ مۆلچەرلىگۈسىز يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغىنىنى بىلەتتى، سىرنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىمۇ، ئۇنى ۋە يۇتكول ئەلنى ئۇدۇل گۆر ئاغزىغا سۆرەپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى، شۇڭا ئۇ ئەڭ بىخەتەر ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك بىر چارىنى تاللىۋالغانىدى.

تۆگىچى تاغلىق شۇ يەردىلا قويۇپ بېرىلدى. قۇلقارا بىلەن تاراس جېنىدىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ، جاھىل توپاقتەك تىرەجەۋاتقان سوغداقلارنى تاشقىرىغا ھەيدەپ مېڭىۋىدى، خېلىدىن بېرى ئۇندىمەي تۇرغان قۇتلۇق ئويلىمىغاندا غۇلچىنى كېرىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توردى ۋە تۇنباغاغا بۇرۇلۇپ جىددىي تەلەپپۇزدا:

— ياق، ھەزرەت موژاك يامان ئادەم ئەمەس، ئۇنىڭ ئادەملىرىمۇ ئەسكى ئادەملەر ئەمەس، ئۇلارنى ئۆلتۈرسەڭلەر زادى بولمايدۇ، — دېدى ۋە دادىسىنىڭ بۇيرۇقىغا كەسكىن تۈردە قارشىلىق بىلدۈردى.

تۇنباغا قۇتلۇقنىڭ بۇ قىلىقىغا تولىمۇ ھەيران بولدى. گەرچە، جىددىي بۇيرۇق ۋە قاتتىق ئەيىبلەشلەر تۇپەيلى قۇتلۇقنىڭ ئىلتىجاسى ئۇنۇم بەرمىگەن، سوغداقلار شۇ زاماتلا جەھەننەمگە يوللانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش تۇنباغانى ئويغا سېلىپ قويدى، قانچە ئويدان ئويلانسىمۇ، قۇتلۇقنىڭ قارا نىيەت سوغداقلارغا ئىچ ئاغرىتىشىنىڭ سەۋەبىنى زادىلا ئۇقالمىدى.

14. ئىسسىق شامال

تاڭمۇ ئېتىۋەردى، كەچمۇ كىرىۋەردى. لېكىن، قەھرىتان قىش پەسلى بەئەينى ئاساۋ ئاتتەك تىرەجەپ، بىر چامدامبۇ ئىلگىرى باسمى-

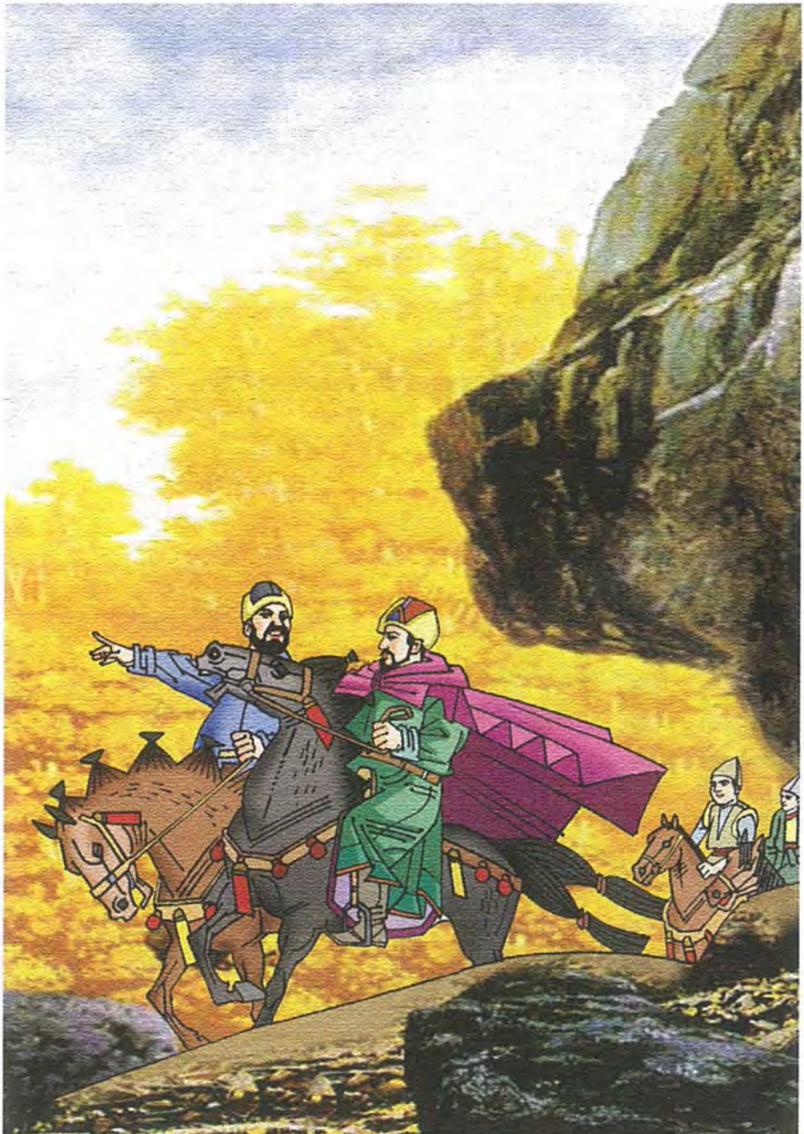

ـدى. نازۇك سەزگۈسى قانداقتۇر بىر پىشكەللىكنىڭ تىۋىشىنى تۇيۇپ تۇرغان ئەل-جامائەت بەجايىكى دوزاخ بوسۇغۇسىغا كېلىپ قالغاندەك، تەشۋىش ۋە ساراسىمىگە چۆشۈپ قالدى.

ھېلى ھەم شۈكۈر، ئەل يۈرىكى ئېزىلگەن بىلەن روھى ئۆلمىگە-نىكەن، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆز تەڭرىسى ئۆلگىنىگە ئۈمىد باغلىغان يەتتە شامان قورۇقچىلارنىڭ كۆزىنى باغلاپ، ھاشارچىلار ئارىسىدىن غىپپىدە سۇغۇرۇلۇپ چىقىشتى. نەلەردىدۇر مۆكۈپ يۈرۈپ، كۆمۈپ قويغان قۇراق جەندە ۋە ساپايىلىرىنى تېپىۋېلىشتى، ئۇنى كىيىپ، داپ گەردى-شىگە تېرە باغلىدى، بىر كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ ئۆتۈكەن باغرىغا يېتىپ كەلدى-دە، تاغقا چىقىپ كۆك تەڭرىگە يىقىن تۇرۇپ مۇناجات ئوقۇدى، كۈتكەن مۆجىزىلەر ئاخىر يۈز بەردى.

تىلاۋەتتىن كېيىنكى بىر ئەتىگىنى توساتتىن شامال كۆتۈرۈلدى، جەنۇب شامىلى ھەيدەپ كەلگەن ئىسسىق ئېقىم ئوت كەبى لەۋلىرى بىلەن يەر-زېمىننى سۆيۈپ چىقتى. يۇرت ئاسمىنىغا شىلىمدەك يېپىـ-شىپ تۇرغان سۇر بۇلۇتلار بىر پەستىلا توزۇپ كەتتى.

قار ئېرىدى، يوللاردا، يانباغىرلاردا تارام-تارام ئەگۈزلەر پەيدا بولدى. كۆك نېمىتىدىن كېچىكىپ بەھرە ئالغان ئامەتلىك ئوت-چۆپلەر قىسقۇچتا قىسىپ تارتقاندەك تېز بوي كۆرسىتىپ بوز دالانى يېشىللىققا پۈركىدى. تاغ كۈنگىيىدىكى ئارچىلارمۇ، قارىغاي ۋە ئاق تېرەكمۇ بىردىنلا رەڭ ئۆزگەرتتى.

ئۇتلاق جانلاندى، قۇرت-قوڭغۇزلار ئۆچەكتىن چىقتى. قاناتلىـ-رى كېرىلگەن، باھار شادلىقىغا چۆمۈلگەن ئۇچار قۇشلار شوخ كۈيلىـ-رىنى باشلىۋەتتى ...

ئەنە شۇ يېشىللىقتا، يېشىل يايلاقنىڭ ياقىسىدىكى جاڭگال يولىدا ئاتلىرىنى چوڭ يورغىغا قويۇپ بەرگەن تۆت ئاتلىق كىشى يانمۇ يان

كەلمەكتە ئىدى. يان قوۋۇقتىن تاڭ ئاتماستا چىقىۋالغان بۇ ئاتلىقلار ئاستانىگە ئۈچ مەنزىل كېلىدىغان ئاقجاڭگالغا كېتىپ باراتتى. تۈلكە، توشقان، بۇغا-جەرەنلەر بىلەن تولۇپ تۇرىدىغان ئاقجاڭگال ئوۋغا ئامراق قاغاننىڭمۇ، يابغۇ-تېكىنلەرنىڭمۇ كۆڭۈلدىكىدەك شىكارگاھى ھېسابلىناتتى. شۈبھىلىك يېرى، ئەتىگەنلا ئوۋغا ماڭغان بۇ ئاتلىقلار يا ئۇزۇن ساپلىق ئوۋ نەيزىسى، يا يېتەرلىك ئوق ئېلىۋالمىغانىدى. ئاتلارنىڭ كەينىدە نە ئوۋ ئىتى، نە ئوۋ قورشىغۇچىلار كۆرۈنمەيتتى. بۇ غەلىتىلىك تۇنباغانىڭ گېپى بىلەن ئوۋغا چىققان بەگبارسنىمۇ، قۇتلۇق بىلەن تاراسنىمۇ ئەجەبلەندۈرەتتى. قوۋۇقتىن چىقىپ جاڭگال چېتىگە ئۇلاشقىچە زۇۋان سۈرمەي كېلىۋاتقان ئەمىرلەشكەرنىڭ ئوۋدىن بۆلەك بىرەر مەقسەت-مۇددىئاسى باردەك قىلاتتى.

ئەمىرلەشكەر بەگبارسنى ئۆزىگە يېقىن تۇتاتتى. مال-دۇنيا ۋە سەرخىل ئاتقا ئامراق بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ جەڭدە خېلى ئىپپى بار ئىدى، غەنىيمەتتىن نەپ ئالسىلا، نىزىسىنى ئويلاپ يۈرمەيتتى.

ھەر بىر سانغۇن ۋە ئەمەلداردەك، بەگبارسمۇ دەسلەپتە قاغان-لارنى چوڭ بىلەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە سەردار دېگەن بىر ئوق ئىدىكى، قاغان نەگە ئاتسا شۇ يەرگە ئۇچاتتى.

دادىسىنىڭ مەدىتى بىلەن، ئۇ 15 يېشىدا راستىنلا بىر ئوققا ئايلاندى، بىرلا ئەمەس، بەلكى ئىككى قاغانغا ئوق بولدى. ئالتۇن تاغ تەرەپكە ئېتىلىۋىدى، ئۇدۇل بېرىپ، قارلۇقلارنىڭ كۆكسىگە قادال-دى. قاغان ئۇنى جەنۇبقا ئېلىپ بېرىۋىدى، شى چاۋىينىڭ ۋەتۋەرىكىنى چىقىرىۋەتتى. ئۇنىڭغا نېمە قالدى، مۆلچەرىدىن خېلى تۆۋەن مالدىن باشقا، نەيزە بىلەن قالقان قالدى. مال-دۇنياچۇ، خوتۇن-قىزلارچۇ؟ بۇلار قاغانغا قالدى...

«بەگبارس ئوق بولدى، قاغان ئەمدى نېمە بولدى؟ ئۇرۇش

بولمۋدى، ئۇ ئەمدى بەگبارىسنى ئۇنتۇدى، بار راھەتنى ئۆزى كۆر-
دى، ئوردا بىلەن ئۆچەكشىپ، ئارىنى بۇزدى. ئات بازىرىنى كاسات
قىلىپ، پايدا-نەپتىن مەھرۇم قىلدى. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، يەنە
ئوق بولغۇلۇقمۇ؟ نەگە دىسە شۇ يەرگە ئۇچقۇلۇقمۇ؟ دۇرۇس، يەنە
ئوق بولغۇلۇق، پايدا يوق يەرگە ئۇچمىغۇلۇق، پايدا بار يەرگە جەزمەن
ئۇچقۇلۇق...»

ئۇلار ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا، قويۇق يۇلغۇن بىلەن قورشالغان بىر كىچىك تەكشىلىككە يېتىپ كەلدى، ئەتىياز كەلگىنىنى ئەمدىلەتىن تۇيۇپ، تىرناقتەك-تىرناقتەك يوپۇرماق كۆرسەتكەن بىر توپ چوڭ توغراق تەكشىلىككە ئالا-بۇلا سايە تاشلاپ تۇراتتى.

ئۇلار تىزگىن تارتىشتى، ئاتلار ئىككى چاپچىپ ئاندىن توختاشتى. ئەقىللىق قۇتلۇق دادىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى دەرھال بىلىۋالدى-دە، ئاتتىن چۈشۈپ، ئېلىپ كەلگەن تەڭلىماتنى توغراق ئاستىغا يايدى.

ئىككى سەردار بىر پەسكىچە ھال-مۇڭ بولۇشتى، ئېمىلەرنىدۇر تالاشتى، ئېمىدىنىدۇر مەمنۇن بولۇپ، قاقاقلاپ كۈلۈشتى، ئولتۇرۇۋېرىپ پۇتى تالدىمۇ، يا ئەتىياز ئالامەتلىرىنى كۆرگۈسى كەلدىمۇ، ئورنىدىن تۇرۇشتى ۋە ئاتقا مىنىشتى.

ئۇلار ماڭغانسېرى، ئوت-چۆپ شالاڭلاپ، جىغان، سۆكسۆك، قامغاق دېگەندەك غوللۇق چاتقاللار كۆپىيىشكە باشلىدى، پاكار توغراقلار، يۇلغۇنلۇق دۆڭلەر ئاتلىق سەردارلارنى ئارىغا ئالدى. ئۇلار ئۆزەڭگىلىك ئاياغلىرىنى لەپەڭشىتىپ، ئاياغلىرىغا بۇدۇشقاقتەك چاپلىشىۋاتقان تىكەنلەرنى يېرىپ ئۆتۈپ بىرقانچە دۆڭدىن ئاتلىغاندىن كېيىن كۆز يەتمەس بىر چاتقاللىققا كىلىپ قالدى.

— ۋەزىر دادا، ئاۋۇ دۆڭنىڭ تۆپىسىگە چىقىپ شۇنداق قارىساق دۆڭ كەينىدە بەك جىق تۆگىلەر تۇرىدۇ، چېدىر، ئادەملەرمۇ

بار تېخى، — دېدى، تاراس قۇتلۇق بىلەن ئات ئۈيىنتىپ يېتىپ كېلىپ. ئۇ گېپىنى ئەستىقلالتماقچى بولغاندەك قۇتلۇققا قارىۋالدى-دە، بارمىقى بىلەن كۆنىپىتىش تەرەپنى كۆرسەتتى.

تۈنباغا كۆپ ئويلاپ ئولتۇرمىدى، قىزىقىشى غالىب كەلدى بولغاي، بەگبارسقا قاراپ «قېنى، كەتتۇق» دېگەن مەنادا ئىشارەت قىلدى. ئۇنىڭغا غەلىتە تۇيۇلغىنى، بۇ جاڭگال گەرچە قاغانلىقنىڭ 30 نەچچە تۈگچىسىگە تەۋە بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە تاراس ئېيتقاندەك ئۇنچە كۆپ تۆگە ۋە ئاتلارنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەنە كېلىپ، ئادەت بويىچە، تۈگچىلەر چېدىر تىكمەيتتى، ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەچكە، دۆڭ ئارىسىدىكى سىغىزلىقلاردا، پاناھ بولغۇدەك دەرەخ ئاستىدا يېتىپ-قوپۇۋېرەتتى. ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ تاشقىن مەزگىلى يېتىپ كەلمىگۈچە، بۇ جاڭگالدىن بىر تامچىمۇ سۇ تاپقىلى بولمايتتى.

ئۇلار كەلگەن ئىزى بىلەن كەينىگە يېنىپ، بىر دۆڭدىن ئۆتۈپلا توپتوغرا كۈنچىقىش تەرەپكە بۇرۇلدى. تەڭرىقاغان يولىنىڭ تارمىقىغا چىقىپلا يول بويىدا يېيىلىپ ياتقان چوڭ بىر كارۋان يېنىغا يېتىپ كەلدى.

ئېغىر يۈكلىرى يېنىغىلا چۈشۈرۈپ قويۇلغان تۆگىلەر چاپاق باسقان كۆزلىرىنى ئاران ئېچىپ، ھورۇن بايۋەتچىلەردەك كۆشەپ ياتاتتى، لوكىلىرى قۇرۇق تۇلۇمدەك بىر تەرەپكە قىيسايغان، تېرىسىمۇ داسلىغان تېرىدەك تاقىر ئىدى. قاق ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئورۇق ئاتلار بەئەينى قۇرۇق توغراقىلا ئوخشايتتى، قىللىرى قورام تاشلارنىڭ يېرىقلىرىدا، ئازغان-تىكەنلەرنىڭ ئارىسىدا قالغان قۇيرۇقلىرى قارا كال-تەكتەك كۆتمەك ئىدى. بۇ ئالامەتلەر بۇ كارۋاننىڭ ئاي- ئايلاپ يول يۈرگەنلىكىدىن بىشارەت بېرەتتى.

تۇنباغا ئېگز چاقلىق هارۋىلارغا، پېچەتلەنگەن ساندۇقلارغا، توپى بلەن تاي قىلنغان گەزماللارغا بر قاراپلا بۇ ماللارنىڭ چاڭئەن ماللىرى ئكەنلكنى ۋە بۇ كارۋاننىڭ ئاستانىدىن قوزغلىپ، ئوردۇبا-لىققا قاراپ كېتىۋاتقىننى پەملىۋالدى. براق، چوڭمۇ ئەمەس، كچىك-مۇ ئەمەس بۇ كارۋاننىڭ كمگە تەئەللۇقلۇقىنى زادىلا ئاڭقىرالمىدى. چۈنكى، ئات-تۆگىلەرگە تەرلەپ-پىشىپ گەزمال ئارتىۋاتقان خزمەتچى-لەرمۇ، يالقۇنجاۋاتقان گۈلخانىنى چۆرىدەپ گۆش يەۋاتقان كشلەرمۇ ئۇنىڭغا ناتونۇش ئىدى.

تۇنباغا ئسكەتلىك بر چېدىر ئالدىدا بار ئشتهاسى بلەن غزا يەۋاتقان بر توپ كشىنىڭ يېنىغا كەلدى-دە، ئەدەپ بلەن سورىدى:

— بۇ كىمنىڭ كارۋىنى، نەدىن كېلىپ، نەگە كېتىۋاتسىلەر؟

ئۇلار بۇ ئاۋازدىن چۆچۈپمۇ كەتمىدى، ئېرەنمۇ قىلمىدى، كۈل-كە-چاقچاق قىلىشقاچ، يەيدىغىننى يەۋەردى، تۇنباغا سوئالىنى يەنە بر قېتىم تەكرارلىغاندىلا ئاندىن برەيلەن خۇشياقمىغاندەك بېشىنى كۆتۈردى — دە، بر قوۋۇز قوي گۆشىنى ئالدىرىماي يۇتۇۋەتكەندىن كېيىن يەر تېگىدىن چىققاندەك پەس ئاۋازدا:

— بلگۈڭ بولسا بلىپ قالغىن، مەزكۇر كارۋان بورخان ئەلچى-سى هۆرمەتلىك موۋاكقا تەئەللۇقتۇر، بۆكۈ قاغاننىڭ پەرمانى بلەن مانى موۋاكقا ئنئام قىلنغان ئاتلارنى تابغاچ دىيارىغا ئېلىپ باردۇق، ئۇ ئاتلارنى مالغا تېگشىپ ئوردۇبالىققا ئېلىپ كېتىۋاتىمىز. گەپ مانا شۇ، — دەپ جاۋاب بەردى ۋە تۇنباغاغا قاراپ چىشىنى ئۇركۈتكەندەك، «ئەمدى كەت»دېگەن مەنادا شەرەت قىلدى.

بۇنى ئاڭلاپ، تۇنباغانىڭ بەدىنى بردىنلا تكەنلىشىپ كەتتى. «قاغانلىققا نان تېگىدىغان مۇشۇ ئات سودىسىلا قالغان ئىدىغۇ ئاخىر، قاغان يېنىدىكى ئورنىمىزنىمۇ، ئېتىقادىمىزنىمۇ تارتىۋالسا، ئەمدى كې-

لىپ ئات سودىسىنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالسا، بىزگە نېمە قالدى بۇ جاھاندا!»

تۇنباغانىڭ خاپا بولۇشى ئەلۋەتتە ئورۇنلۇق ئىدى. دېمىسىمۇ، بايانچۇر قاغان زامانىدا باشلانغان ئات سودىسى قاغانلىقنى يۆلەپ تۇرۇۋاتقان بىردىنبىر تۈۋرۈك ئىدى. بىر ئاتقا 40 تەپكە شايى تېگىشىلىدىغان بۇنداق سودىدىن قاغانغىمۇ، ئاۋامغىمۇ نەپ يېتەتتى.

ئەڭ مۇھىمى، شى چاۋيى توپىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن تاڭ شاھى ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەنلىكى ئاتنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇندىن كېيىن ئۇيغۇرلار چوڭ ئاستانىدىكى خوشلۇسى دېگەن يەردە يىل-يىللاپ تۇرۇپ ئات، يىپەك سودىسىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. شۇ يىلى بۆكۈ قاغان يالۋاچ ياشىنىنى 10 مىڭ تۇياق ئات بىلەن چوڭ ئاستانىگە ئەۋەتىپ، ئوردىدىن سودا قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. تاڭ ئوردىسى بۇنداق چوڭ سودىغا ئاجىزلىق قىلسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ، بۆكۈ قاغاننىڭ كۆڭلىنى قايتۇرمىدى. ئات ئۈچۈن تۆلەنگەن ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇنلار ئوردۇبالىققا توشۇپ كېلىنىدى، ياكى يىراق داكچىنلار ئىقلىمىغا ئېلىپ بېرىلىپ ھەسسىلەپ پايدا ئېلىنىدى. بۇ پايدا قاغانلىقنى يۆلىدى، ۋەزىر-سانغۇنلارنى، پۇقرا-بۇدۇننىمۇ يۆلىدى...

ئەمىر لەشكەر چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، قان تۆكۈشكە تەييار تۇرغان بەگبارسىنى توسۇۋېلىپ، كۆزلىرىگە جۇت-شۇۋرغاندەك يامان كۆرۈنۈۋاتقان سوغداقلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالدى.

ئاقجاڭگالدا ياۋا ھايۋان شۇنچىلىك تولا ئىدىكى، قاياققا قارىساڭ ئۇۋ كۆرۈنەتتى. تۆت-بەش قەدەمچە يەردە كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قاراپ تۇرغان بىغەم توشقاننى قول ئۇزۇتۇپمۇ تۇتۇۋالغىلى بولاتتى.

بىراق، ئەمىرلەشكەر توشقانغىمۇ كۆز سالمىدى، ئەقەللىيسى يا ئوقىنى كىرىچكە قويۇپ، توشقانلارغا چىنەپمۇ باقمىدى. قانات چىقار-غاندەك چېپىپ يۈرگەن تاراس بىلەن قۇتلۇقنى ئۆز رايىغا قويۇۋېتىپ، بەگبارسنى ئەگەشتۈرگەن پېتى كونا چۇشكۈنگە قايتىپ كەلدى.

ئاسمان گۈمبىزىدە تۇرۇۋېرىپ ماداردىن كەتكەن قۇياش ئاخىر غەرب تەرەپكە ئېگىلدى، تۇنباغا تاراس بىلەن قۇتلۇقنى يېنىغا چاقىرد-ۋالدى ۋە پىششىق گۆشنى غاجىلىغاچ، بەگبارس بىلەن پاراڭغا چۈ-شۈپ كەتتى.

تۇنباغا بەگبارستىن سورىدى:

— قۇلىقىڭ ئۈزۈن ئادەمسەن، سۇلالىدە قاغان قبيناتسى بۆكۈ قەيىنىنىڭ پادىشاھقا قارشى كۆتۈرۈلگىنىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟

— ... ...

بەگبارسنىڭ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئۆزىگە ھەيرانلىق نەزد-رىدە تىكىلگىنىنى كۆرگەن تۇنباغا سەل توختىۋالدى-دە، گېپىنى داۋام ئەتتى:

— «قۇيرۇقنى كۆتۈرگەن موزاي تېزەكلىمەي قالمايدۇ» دېگەن گەپ بار بىزدە، بۆكۈ قەيىن چوڭ ئاستاندىكى چېغىمىزدىلا قۇيرۇقنى كۆتۈرگەنىدى، مانا ئەمدى تېزەكلەپتۇ، 100 مىڭچە لەشكەر يىغىپ ئوردىغا قارشى توپىلاڭ قوزغاپتۇ.

— بۇ گەپلەرنى نەدىن ئاڭلىدىڭ، ئويلاپ تاپقان مىش-مىش گەپتۇ ھەقاچان؟

بەگبارسنىڭ بۇ سوئالى تۇنباغاغا ياقماي قالدى. نېمىشقىدۇر كۆڭلى ئۆيۈپ، ئۆز تىلىغا ھېزى بولدى ـ دە، ئەسلىي ئويىدىن ۋاز كېچىپ، قۇلقارا يايلىقىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن بىر ئېغىزمۇ سۆز ئاچمىدى.

— ماقۇل، قانداق دېسەڭ شۇنداق بولسۇن، لېكىن گەپنىڭ مۇھىمى تېخى مانا ماۋۇ يەردە، بۆكۆ قوۋمىدىن چىققان بۇ ۋاپاسىزنىڭ قول ئاستىدا تېخى ئۇيغۇر لەشكەرلىرىدىن نەچچە مىڭى بار ئىكەن، — دېدى، ئۇ، سۆھبەتنى چاندۇرمايلا ئۆز ئىزىغا قايتۇرۇپ كېلىپ.

تۇنباغانىڭ بۇ گەپلىرى بەگبارسنىڭ يارىسىغا تۇز سېپىۋەتتى، ئۇ ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ـ دە:

— بۇ مۇمكىن ئەمەس، يا سېنىڭ، يا مېنىڭ خەۋىرىمىز بولمىسا، ئۇيغۇر لەشكەرلىرى نېمە ئىش قىلىدۇ ئۇ يەردە، — دېدى.

— مەيلى ئىشەن، مەيلى ئىشەنمە، بۆكۆ قەيىنىڭ توپىلاڭ قىلىدىغىنىدىن قاغانىمىزنىڭ خەۋىرى بار ئىكەن. ئۇ تېخى گەنجۇ ئەتراپىدىكى لەشكەرلىرىمىزدىن نەچچە مىڭ ئاتلىقنى ئۇ ئاسىيغا يۆتكەپ بېرىپتۇدەك. بۇمۇ يەتمىگەندەك، قاغان يەنە تابغاچلارغا لەشكەر تارتقۇدەك.

— قاغانىڭ شۇنداق ئويىمۇ بارمىكەن تېخى؟ — دەپ سورىدى بەگبارس ھەيرانلىقنى يوشۇرماي، — ھەرقانچە بولسىمۇ قاغان ئۇنداق قاراملىق قىلماس دەيمىنا!

تۇنباغا سەل تىنچلىنىۋالغاندىن كېيىن، بېشىنى بەگبارس تەرەپكە سوزدى ۋە:

— بۆكۆ قاغان ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولۇپتۇمىش، پات ئارىدا بىر كېڭەش ئۆتكۈزۈپلا 10 مىڭ لەشكەرنى تابغاچ تامان يولغا سالغۇدەك، — دېۋىدى، بەگبارسنىڭ كۆزلىرى چانىقى يىرتىلىپ كەتكۈدەك چەكچەيدى ۋە:

— تابغاچلار كىم، بىز كىم؟ سىڭگەن نېنىمىزنى يەپ، ئېتىمىزنى سېتىپ پۇل تاپساق بولمامدۇ بۇ كۆنلەردە، — دېدى ئارقىمۇ-ئارقا باش چايقاپ.

— ئەگەر كەم ئەقىللىق قىلىپ سۇلالە بىلەن ئارازلاشساق، ئۇلار ئاچچىقىدا شىمالدا خاكاسلار بىلەن، جەنۇبتا تۇبۇتلار بىلەن ئەھدە تۈزۈۋالىدۇ، ئۈچ قارلۇقمۇ تابغاچلارغا ئەگەشمەي قالمايدۇ، ئۇ چاغدا بىز تۆۋرۈكى يوق ئۆيگە ئوخشاپ قالىمىز.

بەگبارىس بىر چاغلاردا تونباغانىڭ ئۆيىگە بېرىپ، قاغان ھەققىدە بەزى گەپلەرنى قىلغانىدى. بىراق، تونباغا قاغاندىن ئۈمىد كۈتتىمۇ يا ئارتۇقچە ئېھتىيات قىلىپ قالدىمۇ، ئۇنىڭ تەكلىپىگە كېسىپ بىر نېمە دېمىدى. پەقەت «ھازىر ۋاقتى ئەمەس» دەپلا گەپنى ئۈزۈۋەتتى. ئەمدىچۇ، ئەمدى ئۇ ئۆزگەرگەن، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاۋۋال قارا باخشىنىڭ ئۆلۈمى، سوغداقلارنىڭ كۆلكىسى سەۋەب بولغان بولسا، ئەمدى قاغانىنىڭ تاڭ ئېلىگە مۇشت كۆتۈرمەكچى بولغىنى يەنە بىر سەۋەب بولغانىدى. بەگبارىس تونباغادىكى بۇ ئۆزگىرىشنى سېزىپ ئۆلگۈردى، ئوت ئۈستىگە ياغ چېچىپ ئويلىغىنىنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى.

— قاغان تۆت سوغداقنىڭ كەينىگە كىرىۋەرسە، قارا باخشىغا قىلغانىنى بىزگىمۇ قىلىدۇ تېخى، بويىنىمىزغا قىلىچ تەگمەستە قاغانىنى يامان يولدىن توسماق كېرەك.

تونباغا بەگبارىسقا سوئال قويۇپ، دېدى:

— قانداق توسىمىز؟

— كېڭەش بولىدىكەن ئەمەسمۇ؟ كېڭەشتە گەپىنىڭ ئوچۇقىنى قىلىمىز.

— گەپ بىلەن توسالمىساقچۇ؟

— ئۇنداقتا، شەمشەر بىلەن توسىمىز!

تونباغانىڭ كۆزلىرى چىراغدەك پارقىراشقا باشلىدى، قوشۇمىسى تۈرۈلدى، بەگبارىسنىڭ لاغىلداپ تىترەۋاتقان قولىنى تۇتتى-دە:

— ھېسابتا كەلسە ئىككى كۆزنىڭ بىرىنى ئويىمىز! — دېدى.
ئادەم دېگەن شۇنداق بولىدىكەن، بۇ ئۇنى كۆزلەيدىكەن، ئۇ بۇنى كۆزلەيدىكەن، كۆزلىگىنىگە يەتمەك ئۈچۈن، بۇ ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولىدىكەن، ئۇ بۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئادەم ئويلىمىغاندا بىر چىغىرغا كىرىپ قالىدىكەن.

ئىككى سەردار قول بېرىشىپ ۋەدىلەشتى. چىڭ يىپىشقان بىر جۈپ قولغا بۇ پاراڭنى چالا-بۇلا ئاڭلاپ قالغان قۇتلۇقنىڭ كىچىك، ئەمما كۈچلۈك قولى كېلىپ قوشۇلدى. ئۇ دادىسىنىڭ كۆزلىرىگە بىر پەس تىكىلگەندىن كېيىن:

— ۋەزىر دادا، سانغۇن تاغا، ئەمدى مەن چوڭ بولدۇم، كەينىڭلاردىن بىللە يۈرۈپ ئات-قارىنى بىلىپ قالدىم، ماڭا يول كۆرسىتىڭلار، لەشكەر تۇتقۇزۇڭلار...، — دېدى ۋە تاراسىنىڭ قولىنى تارتىپ كېلىپ ئۆز قولى ئۈستىگە قويدى.

15. كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر

مىلادىيە 779-يىل 5-ئايدا تاڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭ بىتاب بولۇپ يېتىپ قالدى. گاھى كاۋاپتەك قىزىپ، گاھى مۇزدەك تەرلىدى. ھۆكۈمالار دورا بەردى، چېكىسىدىن قان ئېلىپ، گەجگىسىگە لوڭقا قويدى. مۇنەججىملەر پال بېقىپ، قۇملاق سىناپ ئۇمىدلىك گەپلەرنى قىلىشقان بولسىمۇ، بىراق بۇ ئەقىللىق ھۆكۈمالار بىتابنىڭ تومۇرى پەسلەپ، كالپۇكىنىڭ كونا مىستەك كۆكىرىۋاتقىنىنى كۆرۈپلا كۆڭلى

يېرىم بولۇپ، كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

تاڭ دەيزۈڭ ئاتا ــ ئەجدادىدەك، قامەتلىك ۋە ئۆسكىلەڭ ئادەم ئىدى، تاج-تەختىلا ئەمەس، ئېگىكىنى ياپقان تال-تال ساقلى، كۆندى-لەڭ قويۇق قاشلىرى، يوغان بۇرنى، سېرىق زەر تونىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان كۆچلۈك مۇسكۇللىرى ئۇنى سۈرلۈك ۋە بەقۇۋۋەت قىلىپ كۆرسىتەتتى.

ئەمدى ئۇ بىھوش ئىدى، كېسەل تەگكىنىگە بىرەر كۈن بولار-بولماي، بېلى پۈكۈلۈپ، مەڭزى تاتىرىپ، چوڭ-چوڭ كۆزلىرى كاتاڭ-دەك ئولتۇرۇشىپ كەتكەن، قاتمۇقات دۈردۈن چۈشەك ئۈستىدە توختام سۈدا لەيلەپ قالغان بىر تال پاخالدەك سوزۇلۇپ ياتاتتى.

پادىشاھنىڭ خىرە تۈيغۇسىدا ھەر خىل سېپىمالار — ئوردا ئەركانلىرى، قەھرلىك سەردارلار ۋە قىزىپ كەتكەن جەڭ مەيدانلىرى پەيدا بولاتتى. يامغۇرلۇق كۈنلەردىكى سۈس سايىدەك لىغىرلاۋاتقان بۇ كۆرۈنۈشلەر تۇرۇپ يوقىلىپ، كۆز ئالدى بىرەر چېكىتمۇ بولمىغان ئاق قەغەزگە ئايلىناتتى، بۇ قەغەزدىن يەنە ئاللىكىمنىڭ چىرايىمۇ كۆرۈنەتتى. پادىشاھ بۇ ئادەملەرنى تونۇيتتى. ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىدىكى چوڭ ئوغلى لى كو، ئاقىللارنىڭ ئاقىلى گو زىيى، يەنە يابغۇ تېكىن، بۆكۈ قەيىن، قۇلاقچىلىق تۆپە كىيگەن تۇبۇت زەنپۇسى ...

تاڭ دەيزۈڭ ئۇيقۇسىغا قانغان ئادەمدەك لىپ قىلىپلا كۆزىنى ئاچتى ۋە ھېلىقى سېپىمالارنى ئىزدىگەندەك، ئۇياق-بۇياققا قارىدى. ئەتراپتا پەس ۋە تىترەپ تۇرغان مەدھىيە سادالىرى كۆتۈرۈلدى:

— كەرەملىك شاھ، ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۈمەنمىڭ يىل ياشى-غايلا...

پادىشاھ مەدھىيىگە ئېرەن قىلمىدى، نەزىرىنى تورۇستىن تارتى-

ۋالدى، كۆزقارىچۇقى يەنە ئىككى مەرتەم پىلدىرلاپ، بېشى ئۇستىدە ئۆرە تۇرغان لى كوغا، كېيىن كونا ئۇلپىتى گو زىيىغا قادالدى، سۇسىز سېغىنىزدەك چاك كەتكەن كۆكۈچ لەۋلىرىنى كۈچەپ مىدىرلىتىپ ئاغزىنى ئۆمەللىدى. لى كونىڭ ياردىمى بىلەن ھۆل كۆتەكتەك ئېغىرلاپ كەتكەن بېشىنى تەستە كۆتىرىپ، تەكيەگە يۆلەندى:

— بۇددا مېنى چىللاۋاتىدۇ، ئۇ چىللىغان يەرگە بارماي ئامال يوق، مەنمۇ بارىمەن، سىلەرمۇ بارىسىلەر، قۇلاق سېلىڭلار، شاھىڭلارنىڭ ئېيتىدىغىنى بار...

ھالسىراۋاتقان پادىشاھ ئۈزۈپ-ئۈزۈپ سۆزلەيتتى، ئاۋازى بۇرنىدىن چىققاندەك ئاجىز ئىدى، چوغدانىدەك قىزىپ تۇرغان ئالقىنى لى كونىڭ قولى ئۇستىدە مىدىرلايتتى. سۆزسىزكى، ئۆچۈۋاتقان جىنچىراغ ئاخىرقى قېتىم كۈچەپ كۆيمەكتە ئىدى.

— مەن ئېيتاي، ئۇيغۇر قوۋمى ئىتائەتمەن قوۋم، بىلىسىلەر، بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتقانمۇ شۇلار، سۇلالىنى دەپ قان تۆككەنمۇ شۇلار، ئۇنتۇماڭلار، ئىناقلىقنى قەدىرلەڭلار، مۇلاقەتتە كەڭ قورساق بولۇڭلار، قائىدىدە چوڭ قوۋم كىچىك قوۋمگە، ھاكىم قوۋم قارام قوۋمگە، ئاكىسى ئىنىسىغا يول قويماق بار...

ھاياتلىق چوققىسىدىن خۇددى ئىتتىرىۋېتىلگەن قورام تاشتەك دومىلاپ چۈشۈۋاتقان تاڭ دەيزۇڭ ھېلىھەم سەگەك ئىدى، بۇ گەپلەر ئاڭلىماققا «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك» تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇ چوڭقۇر مەنىنى، چوڭقۇر ئىزتىراپنى ئۆز ئىچىگە يوشۇرغانىدى.

مىلادىيە 762- يىلى تاڭ دەيزۇڭنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇيغۇر قاغانى بۆكۈ قاغان ئوردىغا ھەمدەم بولۇپ، ئاسىيلارنى تىنچىتقىلى ئاستانىگە يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنلەردە يۈز بەرگەن بىر كۆڭۈلسىز

ۋەقە تاڭ دەيزۇڭنىڭمۇ، ئەمرلەشكەر لى كونىڭمۇ ئىسىدە بار ئىدى. بۇ ۋەقە مۇنداق يۈز بەرگەنىدى:

بىر كۈنى تاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمرلەشكىرى ۋە ۋەلىئەھدى شاھزادە لى كو سانغۇن ــ سەردارلىرىنى باشلاپ بۆكۈ قاغان بارگاھىغا سالامغا كەلدى، لى كونىڭ بارگاھ ئالدىغا كېلىپلا سالام قائىدىسى بويىچە ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىمىغىنىغا خاپا بولغان بۆكۈ قاغان ئۇنى ئۇسسۇل ئويناشقا دالالەت قىلدى.

— ئەمرلەشكەر لى كو مەرھۇم شاھ تاڭ سۇزۇڭنىڭ نەۋرىسى، — دەپ سەۋەب كۆرسەتتى لى كونىڭ ھەمراھى زى ئاڭ، — ھازىر ئۇ شاھ قازا قىلدى، ئوردىمۇ، ئەل ئىچىمۇ ماتەمدە، شاھ نەۋرىسىنىڭ ماتەم كىيىمى بىلەن ئۇسسۇل ئوينىشى ئەدەپتە جايىز ئەمەس.

تىركىشىش خېلى ئۇزاق داۋام قىلدى. زى ئاڭ يەنە بىر قېتىم ئارىغا چۈشۈپ: «ئەمرلەشكەر تاڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭنىڭ ۋەلىئەھدى، بىر ئەلنىڭ ۋەلىئەھدى بىر قارام ئەل قاغانى ئالدىدا ئۇسسۇل ئويناپ يۈرگەن نەدە بار؟» دەپ سالا قىلغاندىن كېيىنلا بۆكۈ قاغان ئاران يۇمشىدى، ئىش ئوڭغا تارتتى...[1]

شاھ ئۆلۈۋاتاتتى، ئۆلۈۋېتىپمۇ ئەل غېمىنى يەيتتى، ئوغلى لى كونىڭ ئۆتكەن ئىش ئۈچۈن گىنە ساقلاپ، ئۇيغۇرلارنى خاپا قىلىپ ياكى ئۆچ ئېلىپ مۇلاقەتنى بۇزۇپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. بۇنداق قىلىشنىڭ ئېغىر كۈنلەردە تۇرۇۋاتقان سۇلالە ئۈچۈن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى تاڭ دەيزۇڭغا ھېلىھەم ئايانىدى...

پادىشاھ كۆزلىرىنى تەستە ئېچىپ ئىككى بارمىقىنى جۈپلەپ،

---

① «كونا تاڭنامە» — «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى ئەسلىي سۆز.

نىملەرنىدۇر ئىشارەت قىلدى، باش پۈتۈكـچى قەلەم-قەغەز ئېلـىپ كەلدى.

5- ئاينىڭ 21- كۈنى دەيزۇڭ شاھ پۈتۈك يازدۇرۇپ، ۋەلىئەھدى لى كونى ئۆز تەختىگە ۋارىس قىلدى. قابىل ۋەزىر گو زىيىنى ۋەزىر ئەزەملىك مەقامىغا كۆتۈردى. بۇ كۈنلەردىن 15 يىل بۇرۇن، يەنى ئاسىيلار ئۈستىدىن نۇسرەت قازانغاندا، دەل مۇشۇ ئاستانىدا ئۇيغۇر شاھزادىسى يابغۇ بىلەن قىيامەتلىك ئاكا-ئىنى بولۇشقان، يابغۇ بىلەن بىلگە قاتۇنغا شۆھرەتلىك نام-ئاتاق، بىھساب تاۋار-دۇردۇن ئىنئام قىلغان بۇ كەرەملىك شاھ شۇ كۈنى تاڭ ئاتمايلا كۆز يۇمدى. شى چاۋيىنىڭ مالىمانى ئۇنى خېلى ئاۋارە قىلدى، تۇزكور سانغۇن بۆكۈ قەيىنىنىڭ ۋاپاسىزلىقى ئۇنىڭغا ئوبدانلا ھار كەلدى، تۇبۇت زەنپۇسى بىلەن بىر مەھەل بەل تۇتۇشتى. زىيادە چارچاش، ئارتۇقچە ۋەھىمە بۇ پادىشاھنى مەزگىلسىزلا ئۇ ئالەمگە ئېلىپ كەتتى.

مىلادىيە 779- يىل 5- ئاينىڭ 25- كۈنى تاڭ تەختى بىر يېڭى شاھنى كۈتۈۋالدى. ۋەلىئەھد لى كو يىغا-زار ۋە داپ-دۇمباق ساداسى ئىچىدە شاھلىق تاجىنى كىيىپ ئۆزىنى تاڭ دېزوڭ[1] دەپ ئاتىدى.

بىراق، تاڭ دېزوڭنىڭ شاھلىق ۋاقتى تاڭ تارىخىنىڭ ئەڭ يامان مەزگىلىگە توغرا كەلدى. ئۆكلۈك-سۆيگۈن مالىمانى كونا چۆشكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەل تېنىدا ساقايماس جاراھەتلەرنى قالدۇرغانىدى. نوپۇسىنىڭ ئوندىن سەككىزى ئازايغان، باج تۆۋەنلەپ،

---

[1] تاڭ دېزوڭ — ئىسمى لى كو، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئۇ مىلادىيە 742-يىلى تۇغۇلۇپ، 805-يىلى ئۆلگەن، مىلادىيە 779 — 805-يىللار ئارىسىدا تەختتە ئولتۇرغان.

خەزىنە خورىغان، چەت ئايماقلار قولدىن كېتىپ، چېگرا-قورۇللارنىڭ ئامانلىقى بۇزۇلغانىدى.

تاڭ دېزۇڭ ئەنە شۇنداق ئەنسىز چاغدا پادىشاھ بولدى. تەقدىر شۇنداقمۇ ياكى كونا ئاداۋەت شۇنداق قىلدۇردىمۇ، ئۇ شۇ يىلى كۆز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، پۈتۈن ئەلگە پەرمان جاكارلاپ، ئاستانىدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ۋە سوغداقلارنى تاڭلىقلارنى دورىماسلىققا، ئۆز رەسمى بويىچە كىيىنىپ، يامان ئىش قىلماسلىققا بۇيرۇدى.

دەرۋەقە، شۇ چاغلاردا چوڭ ئاستانە چاڭئەندە ئۆي-جاي قىلىپ ماكان تۇتقان ئۇيغۇرنىڭ سانى 1000 دىن ئاشاتتى. ئۇلارنىڭ كۆپى خوڭلوسى ئەتراپىدا ئات-يېپەك سودىسى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. سوغداقلارنىڭ سانىمۇ بۇ سانىنى بىر قاتلايتتى. سوغداقلار جازانىگە پۇل بېرەتتى، ئەرزان ئېلىپ، قىممەت ساتاتتى، ئىشقىلىپ، پۇل كىرىدىغانلىكى تىجارەتنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى.

بەزى ئۇيغۇر ۋە سوغداقلار ئادەتتە تاڭلىقلاردەك كىيىنەتتى. ئۇلار قىز-چوكانلارنى ئازدۇرۇپ، پوخۇرلۇق قىلاتتى. ئۇلار ئېپى كەلسە قول سالاتتى، غوۋغا كۆتۈرۈپ، جېدەل تۇغدۇراتتى. قورۇقچىلار كىيىنىشگە قاراپ، ئۇلارنى يەرلىكلەردىن پەرق قىلالمايتتى-دە، جىنايەتنىڭ ئىگىسى چىقمايتتى، ئىگىسى چىققان بىلەن ئۇلارغا چىشى پاتمايتتى.

ھاياتىدا كۆپ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ مەدىتىگە ئېرىشكەن، ئات-يېپەك سودىسىدا يامان ئەمەس پايدا كۆرگەن تاڭ دەيزۇڭ ئۇيغۇر ۋە سوغداقلارغا زىيادە كەڭ قورساقلىق قىلاتتى، گۇناھ قىلسا سورىمايتتى، سورىسىمۇ جازا بەرمەيتتى، ئايماق بەگلىرىگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇلار-

نى پىششىق يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشكە بۇيرۇغانىدى[1].

تاڭ دېزۇڭنىڭ يىگى پەرمانى شۇ هامان ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى، شەهەر تەۋرەپ، تۇر-چاپ باشلاندى، گۇناهكارلارغا گۇناھ ئارتىلدى، گۇناهسىزلارغا ئىبرەت قىلىندى، ئۇيغۇرلار سوغداق دېيىلدى، سوغداق-لار ئۇيغۇر دېيىلدى، بىرىپ-بىرىپ گۇناھلىقلار بىلەن گۇناهسىزلار سۇ بىلەن سىياھتەك ئارىلىشىپ كەتتى...

ئاستانىدىن ئۇچار قۇشتەك ئۇچۇپ چىققان بۇ جىددىي خەۋەر ئۇچقانسىرى غولداپ باردى. تەگرىقاغان يولنى بويلاپ شىمالغا ئۇ-چۇپ، تاڭ ئوردىسىنىڭ ماتەم ئەلچىسى لياڭ ۋېنشيۇدىن بالدۇرراق ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا شەھىرىگە يېتىپ كەلدى، ئالدى بىلەن تۆت سوغداقنى، ئاندىن كېيىن بۆكۈ قاغانغا ئاگلاندى، قۇرۇق تۇتىرۇققا بىردىنلا ئوت تۇتاشتى.

ئەلچى لياڭ ۋېنشيۇ كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ تەگرىقاغان قوۋۇقىدىن كىرىپ كەلگەندە، ناهايىتى چوڭ بىر ۋەقەنىڭ دەل ئۈستىدىن چۈشتى. مۇز تەلەت قوۋۇق قورۇقچىلىرى ئۇنى تۇتۇپ، ئۇدۇل قاغان ھوزۇرىغا ئېلىپ كېلىشتى. باش-كۆزىنى توپا باسقان، لەۋلىرى گەز باغلىغان، ئورۇقلاپ قارانچۇققا ئوخشاپ قالغان بۇ بىتەلەي ئەلچى دىۋانغا كىرىپلا چىرايى ئۆزگەرگەن، كۆزلىرى ھوۋقۇشنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ تۇرغان بۆكۈ قاغاننى، قوللىرى قايرىل-غان تۇنباغانى ۋە تىزىسىگە پاتماي كەتكەن سوغداقلارنى كۆرۈپ، خۇددى ئويغاق تۇرۇپ چۈش كۆرگەندەك، كۆزلىرىنى چىمچىقلاتتى.

---

[1] «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر»، 42 جىلد — «تاڭ خاتىرىلىرى» دە شۇنداق دېيىلگەن.

دىۋان ئىچى سۈكۈتكە چۆكتى، مۇقەددەس بۇرچنى ھەر مىنۇت يادلاپ تۇرغان لياڭ ۋېنشيۇ بۇ يەردە نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بەرگىنى ۋە يۈز بېرىدىغىنى ئۈستىدە كۆپ ئويلىنىپ ئولتۇرمىدى. چېچىلغان پىكىرنى بىر يەرگە جەملەپ، سەپەر ھاردۇقى بىلەن ھالسىزلانغان ئاياغلىرىنى تۈزلىدى، ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن دۆلەت خېتىنى ئىككى قوللاپ ئېگىز كۆتۈردى، بېشىنى سەل تۆۋەن قىلىپ:

— ئۇلۇغ تاڭ ئوردىسىنىڭ ماتەم ئەلچىسى لياڭ ۋېنشيۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغانىغا مەرھۇم شاھ تاڭ دەيزۇڭنىڭ ماتەم خەۋىرىنى يەتكۈزىدۇ، كۈنچىقىشنىڭ ئاپتىپى، جاھاننىڭ خوجىسى تاڭ دېزۇڭنىڭ شاھانە سالىمىنى يوللايدۇ، — دېدى.

سۈكۈت يەنە داۋام قىلىۋەردى، دىۋان ئىچى چىۋىن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك تىمتاسلىققا چۆمدى. كىمنىڭدۇر ئېسەدىشىدىن، كىمنىڭدۇر ئىچىنى تارتىشىدىن ئۆزگە، ھېچقانداق تىۋىش ئاڭلانمىدى. بۇ ھالەت دۆلەت خېتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاخىرقى ماغدۇرىنى يىغىپ ئۆرە تۇرۇۋاتقان لياڭ ۋېنشيۇنى تەئەججۈپكە سالدى.

«ئەجەبا، بۆكۈ قاغان قولىقىدىن كەتتىمۇ، ئۇ نېمىشقا ئۈنچىقمايدۇ، نېمە ۋەجىدىن دۆلەت خېتىنى قوبۇل قىلمايدۇ، ئۇ تېخى ئۇلۇغ خان جەمەتىگە كۈيئوغۇل-ھە؟ تاڭ دەيزۇڭنىڭ، ئاكىسى يابغۇ بىلەن قىيامەتلىك ئاكا-ئىنى بولۇشقىنى يادىدا يوقمىكىنە؟ مەرھۇم شاھىمىزنىڭ شاپائىتى، ئىنئام-ئوتۇغاتلىرى ئۇنتۇلغانمىدۇ...»

بۆكۈ قاغان قول قوشتۇرۇپ ئۆرە تۇرغان موڭاكقا مەنىلىك قاراپ قويدى.

— تىزلان، — دەپ ۋارقىرىدى لياك ۋېنشيۇغا بارمىقىنى نەيزى-
دەك چىنەپ تۇرۇپ موۋاك. ئۇ ئەمدى قاغان يېنىدىكى ئىچبۇيرۇقنىڭ
كۇرسىدا كېرىلىپ ئولتۇراتتى.

لياك ۋېنشيۇنىڭ خىيالى بۆلۈندى، ئۇ بايام قاغاننىڭ سەزگۈسى-
دىن گۇمانلانغانىدى، ئەمدى ئۇ ئۆز سەزگۈسىدىن گۇمانلىنىپ قالدى،
بېشىنى سەل قىيسايتىپ، بىر قۇلىقىنى ئەتەي قاغان تەرەپكە
توغرىلىدى.

— قۇلىقىڭ ئېغىرمۇ سېنىڭ، تىزلان دېگەندىكىن تىزلان!

لياك ۋېنشيۇ ئېنىق ئاڭلاۋاتاتتى، بۇ دورەمقى كەسكىن بۇيرۇق
موۋاكنىڭ ئەمەس، بەلكى قاغاننىڭ ئاغزىدىن چىققانىدى. ئۇڭ شادىمى-
كىن، ياكى سول شادمىكىن، دوغلاقراق بىر ئەمەلدار قاغاننىڭ سۆزىنى
ھەدەپ قۇۋۋەتلەيتتى:

— تىزى بار تۇرۇپ تىزلانمىغاننىڭ، بېشى بار تۇرۇپ باش
ئەگمىگەننىڭ ھالىغا ۋاي...

لياك ۋېنشيۇنىڭ تېنى غۇژژىدا قىلىپ قالدى، قانداقتۇر بىر كۈچ
ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالدى، ئاياغلىرى تۇۋرۈكتەك تۈزلەندى،
قوللىرىمۇ ئەلەم خادىسىدەك تىك كۆتۈرۈلدى.

— پېقىر تاڭ ئەلچىسى تاڭ پادىشاھىنىڭ جەمەتىدىندۇرمەن،
ھەممىگە ئايانكى، شاھ جەمەتى قارام ئەل قاغانى ئالدىدا، ئۆز جەمەتى-
نىڭ كۈيئوغلى ئالدىدا ھەرگىز تىزلانمايدۇ، قاغان ئەپۇ قىلغاي، —
دېدى دانە-دانە قىلىپ.

— ھىم ... قارام ئەل ئىمىش، — ئاغزىنى پۇرۇشتۇردى بۆكۈ
قاغان لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ، — پادىشاھىڭ ئاستانەڭدىكى يالۋاچ-

لىرىمىزنى، سودىگەرلىرىمىزنى ئۇرۇپ-سوقسۇن، ئۆلتۈرسۇنىۇ، مەنمۇ ئوخشاش قاغان تۇرۇپ سەندەك بىر نومۇسسىز ئايغـاقچـىنى تىز پـۈكتۈرەلمەمدىمەن؟ كېلىڭلار، بۇ تـەكەببۇر ئەلچـىنى تـىزلاندۇ-رۇڭلار ...

بەستى ئېيقتەك يوغان، كۆزىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان بىر قورۇقچى كېلىپ ئاياالتىسىنىڭ سىپى بىلەن لياك ۋېنشيۇنىڭ تېقىمغا بىرنى سالدى. كۈچلۈك زەربىدىن لياك ۋېنشيۇ سەل سەنتۈرۈلدىيۇ، پۈكۈلەي دېگەن تىزىنى تېزدىن ئوڭشىۋېلىپ، قەددىنى تىك تۇتتى:

— پېقىر ئۇلۇغ تاڭ ئەلچىسىمەن، قاغاندىن ئەھدىگە ئەمەل قىلىپ، هازا ئېچىشنى، تۇغقانلىق-ئىناقلىقنى قەدىرلىشنى سورايمەن، ناۋادا ئەھدە بۇزۇلۇپ، شاھ غەزەپكە كەلسە، شاھ غەزىپى قىيان، ئۇششاق ئەللەر ئۇنىڭ ئالدىدا بىر تال غازاڭدۇر!

قاغان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. ئۇ قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ، تورۇسقا قاراپ قاقاقلاپ كۈلۈۋالغاندىن كېيىن ئورنىغا ئولتۇردى ۋە ساقىلىنى تاراپ تۇرۇپ:

— يو ئاتساڭمۇ جايىدا ئات ئەلچى، پۇقرالىرىڭنىڭ قارنى ئاچ، خەزىنەڭنىڭ تېگى قۇرۇق، لەشكەرلىرىڭنىڭ ئېتى يوق ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ دەمسەن مىنى؟ مانا ئەمدى شاھىڭ ئۆلدى، دېڭىزدەك دېگىنىڭ بىر جاللات، قاراپ تۇر، سەن پور كۆتەكلەرنىڭ ئۈستىگە شۇنداق بىر ئات تارتايكى، ئۆزۈڭنى ئاستانەڭدە كۆرەي، ئېتىمنى دەريالىرىڭدا سۇغىراي، — دېدى قىن-قىنىغا پاتماي مەيدىسىنى كېرىپ.

بۆكۈ قاغان راست گەپ قىلىۋاتاتتى، دېگەندەك، ئۇ خېلىدىن بېرى، بولۇپمۇ تاڭ دەيزۇڭ قازا قىلغاندىن بېرى، نىيىتىنى بۇزۇپ،

كېچە-كۈندۈز قىلىچ بۆلمەكتە ۋە لەشكەر تۈزمەكتە ئىدى. يامان بېرى تاڭ دېرىۋىڭىنىڭ «جاللاتلىقى» پۇرسەتپەرەس سوغداقلارنى ئالتۇن تېپىۋالغاندەك خۇشال قىلىۋەتتى، ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئېسىپ كۆپتۈردى، يوقنى بار قىلدى، كىچىكنى چوڭ قىلدى، بىرنى-بىرنى، قاغاننى ئۆزىنى بىلمەيدىغان ۋە ئەقلىدىن ئازىدىغان يەرگە ئېلىپ كەلدى. بۈگۈنكى بۇ كېڭەشمۇ دەل مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرىلغان ئاخىرقى كېڭەش ئىدى.

— ئەي تۇغقانلىرىم، پۇقرالىرىم، — دېدى قاغان كېڭەش باشلانغاندا سۆز قىلىپ، — بىلىسلەركى، ئۆزىنى چوڭ چاغلايدىغان تابغاچ ئېلى ئۈچ قېتىملىق ئاپەت بىلەن ئوبدانلا كۈچىدىن كەتتى، يۈز-ئابرۇيى يەرگە ئۇرۇلدى، ئەسلىدە ئۇلار سىڭگەن نېنىنى يەپ ئۆز كۈنىگە شۈكۈر قىلىشى كېرەك ئىدى، بىراق ئۇلار ئۇنداق قىلمىدى، ئاتىسى چۈشىمۇ ئۆزەڭگىدىن چۈشمەي، قان-قېرىنداشلىرىمىزنى قاقشاتتى، بىزنى كۆزگە ئىلماي، سودىگەرلىرىمىزنى ئۇردى، ئۆلتۈردى، بۇ نى نومۇس، نى ئاھانەت، قاغانىڭلار دەيدۈكى، بۇ نومۇسنى قان بىلەن يۇيماي، ھاقارەتكە ھاقارەت بىلەن جاۋاب بەرمەي بولمايدۇ...

— قاغان دانا، قاغان دانىشمەن...

— قانغا قان، جانغا جان...

— ئەل ئىشى ئۈچۈن جېنىمىز تەسەددۇق!

قۇلاققا ياقىدىغان ماختاش سادالىرى، ھاياجانلىق باربكاللا قىچقىرىشلار ئاڭلاندى. چېچىكى چاي بولغان سوغداقلار ۋە بەزى سادا-قەتمەن سەردارلار قاغاننى كۆرسۇن ۋە ئاڭلىسۇن دېگەندەك، تەخت

ئالدىغا سەكرەپ چۈشۈپ مەجنۇنلارچە ئۇسسۇل ئويناشتى، باخشىلار-دەك تاقلاشتى، ئەسەبلىرى ئازغانلار ئىچىدە «تابغاچلار ئۇستىگە بۇ-گۈنلا لەشكەر تارتىمىز، تەختىنى چەيلەپ، ئېتىزلىرىدا ئاتلىرىمىزنى بايلىتىمىز» دېگەنلەرمۇ بولدى. ئۆز قارارىدىن مەمنۇن بولغان بۆكۈ قاغان ئوت ئۈستىگە ياغ چاچتى:

— ئېسىل تابغاچ دۇردۇنلىرى، پەرىدەك ئۇز تابغاچ گۈزەللىرى، ھەددى-ھېسابسىز ئالتۇن-كۈمۈشلەر... ھەممىسى... ھەممىسى سىلەر-نىڭ، سىلەرنىڭ...

«قاغان ساراڭ بولۇپتۇ، راستىنىلا ساراڭ بولۇپتۇ، — دەپ ئويلىدى، تۇنباغا ئەسەبىيلەشكەن ئادەملەرگە ئېچىنىش نەزىرى بىلەن قاراپ، — ياق، قاغانغا يەنە نەسىھەت قىلماي بولمايدۇ، قان تۆكۈل-مەستە يولدىن يانسا تېخى ياخشى، ناۋادا قان تۆكمەي ئىلاج بولمىسا تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلماي ئامال يوق ...»

تۇنباغا شۇنداق ئويلىدى، بىر ئۇلۇغ كۈچ ئۇنى قاغاننىڭ ئالدىغا ئىتتىردى، ئاۋازىغا گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋەتلىك تۈس بەردى.

— ئۇلۇغ قاغانىم، پېقىر قاغان تاغىسىنىڭ ئېيتىدىغان گەپلىرىم بار ئىدى، بىلمىدىم ئىجازەت بارمىكىن، يوقمىكىن، — دېدى ئۇ قاغاننىڭ ئالدىغا تىز پۈككەندىن كېيىن ئۈنلۈك قىلىپ.

دىۋان ئىچى جىم بولدى، ھەيكەلدەكلا قېتىپ قالغان ئوردا ئەھلى «بۇنداقمۇ قاپ يۈرەكلەر بار ئىكەن» دېگەندەك، ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قاراشتى. چاتاقچى تاغىسىنىڭ نېمە دەيدىغىنىنى ئوبدان بىلىدىغان بۆكۈ قاغان سەل ئوڭايسىزلاندى، چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ،

چۈشىنىكسىز ئىشارەت قىلدى.
تونباغا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:
— ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغانغا مەلۇم بولغايكى، تابغاچلارغا لەشكەر تارتىش ۋاپاغا جاپا قىلغانلىقتۇر. تاڭ ئوردىسى بىزگە ھېچبىر يامانلىق كۆزلىمىدى، قاغانىمىزنى كۈيئوغۇل بىلىپ، نام-ئاتاققا مۇشەررەپ قىلدى. يەنە كېلىپ، ئۇ ئاجىزلىغان بىلەن بىزدىن چوڭ، بىز ھەرنە بولايلى ئۇلاردىن كىچىك، قاراپ تۇرۇپ تۇزكورلۇق قىلمىغىنىمىز، تۇخۇمنى تاشقا ئۇرمىغىنىمىز تۈزۈك. ئۆتكەن يىلى دەيجۇ ئايمىقىغا تېگىش قىلىۋىدۇق، ئويلىمىغاندا ئەدەپ يەپ، چوڭ زىيان تارتتۇق[1]. تەڭرىگە شۈكۈر، تاڭ دەيزۇڭ ئۆچ ئېلىش نىيىتىدىمۇ بولمىدى...
«بېشى مۇرىسىگە ئېغىر كەلگەنلەر پادىشاھقا نەسىھەت قىلسۇن» دېگەن گەپ بىكارغا ئېيتىلمىغانىكەن. گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە تاقىتى ئۈزۈلگەن قاغان ساغرىسىغا مىخ قاققاندەك ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە:
— بولدى، بەس، — دەپ ۋارقىرىۋىدى، قۇمدەك ئېتىلىپ چىققان شۆلگەيلىرى تونباغانىڭ باش-كۆزىگە چېچىلدى.
قورۇقچىلار ھەرىكەتكە كەلدى، تونباغانىڭ قوللىرىنى كەينىگە

---

① تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى 13-يىلى (مىلادىيە 778-يىلى) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەيجۇ ئايمىقى (ھازىرقى تەييۈەن شەھىرى)غا ھۇجۇم قىلغان. دەيجۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى جاڭ گۇاڭشىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇرلارنى چېكىندۈرگەن. ئۇيغۇرلار چوڭ زىيان تارتقان.

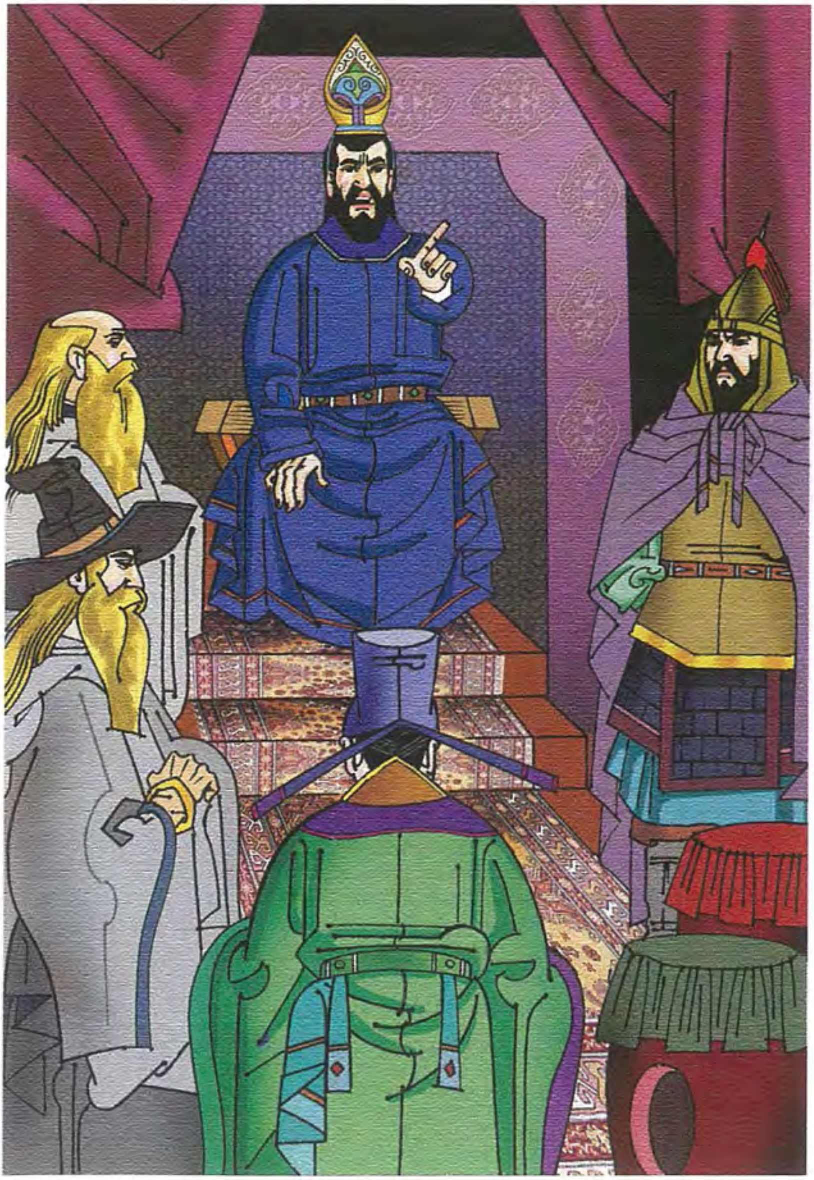

قايرىپ كەپتەر قۇيرۇقى قىلىپ پەگاغا ئېلىپ باردى ۋە قاغاننىڭ ئەمرىنى كۈتۈپ ساقلاپ تۇرۇشتى.

دەل شۇ چاغدا يەنە بىر ئىش يۈز بەردى، ئالدىن بېرىلگەن يارلىققا بىنائەن، قوۋۇق قورۇقچىلىرى سۇلالىنىڭ ماتەم ئەلچىسىنى تۇتۇپ قاغان ئالدىغا يالاپ كىرىشتى...

لياڭ ۋېنشيۇ تىزلانمىدى، قاغان سۆز قىلىپ، «ئېتىمنى دەريايىڭ-دا سۇغىراي» دېگەن يەرگە كەلگەندە شۇنداق قاتتىق كۈلۈپ كەتتى-كى، ئالەمچە مەسخىرە يوشۇرۇنغان بۇ كۈلكىدىن دېۋان تاملىرى خېلىغىچە يانغۇ قايتۇردى.

قاغان بۇ مەسخىرىگە چىداپ تۇرالمىدى، گېلى بوغۇلغاندەك خىرقىراپ تۇرۇپ پەرمان چۈشۈردى:

— بۇ كۆرەڭ ئەلچىنىڭ ساقىلىنى قىرقىپ، يۈزىگە كۈيە سۈر-كەپ ئوردۇبالىق كوچىسىدا سازايى قىلىڭلار-دە، قاغانلىق تەۋەسىدىن ھەيدەپ چىقىرىڭلار، ئەتىلا تابغاچ دىيارىغا لەشكەر تارتىمىز!

«پىچاق سۆڭەككە يەتتى، ئۆلۈم بىلەن كۆرۈم قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا قالدى، ئەمدى قان تۆكمەي ئىلاج يوق، ئى تەڭرىم، شامانلارنىڭ شامانى، بەندىلىرىڭگە مەدەت بەرگەيسەن، يولىنى ئوچۇق، يۈزىنى يورۇق قىلغايسەن!»

قورۇقچىلارنىڭ قامالىدا تۇرغان تۈنباغا ئۆز-ئۆزىگــە شۇنداق دېدى ـ دە، قىلىچ سىپىنى تۇتۇپ ئۈلگۈرگەن بەگىبارىسقا قاراپ باش لىڭشىتتى. بەگىبارىس بىرلا سەكرەپ نەرە تارتقان پېتى تەخت ئالدىغا يېتىپ كەلدى ۋە كۈچ بىلەن قىلىچ ئۇردى. قاغاننىڭ بېشى تاۋۇزدەك ئۈزۈلۈپ يەرگە چۈشتى، ئالتۇن تەخت قانغا بويالدى.

دىۋان ئۆرنتۆپە بولدى، تۇنباغا ۋە بەگبارسىنىڭ يىگىتلىرى ئەرىش جانبازلىرىدەك پەيدا بولۇپ دىۋانىنى، ئوردىسىنى تىنتىشقا باشلىدى.

16. شۋىرغانلىق كەچ كۇز

ئۆتۈكەن تىغى بىلەن ئۇرخۇن ئەتراپى ئەنە شۇنداق كارامەت يۇرت. ئۇنىڭ بىزى شۇنداق كاتتا كىلىدۇكى، بۇلۇتلارغا باش قويغان يۈكسەك تاغلارمۇ، تاغقا تۇتاش كەڭ ئوتلاقلارمۇ كۆك كىيىملىك پەرىزاتتەك ياسىنىدۇ. قاقىرلار «قاق» قىلماستىنلا يايلاق ياشىرىدۇ، ئۇ ياشىرىپ، زەڭگەر كۆكتەك چىراي ئاچىدۇ، زەڭگەر يايلاق بىر تىنىقتا، پەقەت بىر كېچىدىلا مىڭ-مىڭلاپ ئاق ئۆيلەرگە تولۇپ كېتىدۇ. بۇ ئۆيلەر چېكىم-چېكىم ئاق چېكىت بولۇپ، ساما گۈمبىزىدىكى ئاي، يۇلتۇزدەك چاراقلايدۇ.

ئاق ئۆيلەردە ئوت تۇرتەيدۇ، ئوچاقلاردا قازان قاينايدۇ، ئاق ئۆيلەرنىڭ تۈڭلۈكىدىن، ئۆي ئالدىدىن كۆتۈرۈلگەن ئاقۇچ ئىس ئاق كىيىملىك پەرىزاتنىڭ شايى بەلۋېغىغا ئوخشايدۇ. بۇ بەلۋاغ سەلكىن تاغ شامىلى بىلەن تۇماندەك لىغىرلايدۇ، شۇ لىغىرلىشىدا ئاچايىپ كارامەتلەرنى كۆرسىتىدۇكى، يەر بىلەن ئاسماننى، ئۆي بىلەن بۇلۇت-لارنى، ئادەم بىلەن كۆك تەڭرىنى چەمبەرچاس باغلايدۇ، سېخىي تەڭرى ئاق بەلۋاغنىڭ بىر ئۇچىدىكى مۇنبەت يەرگە، ئاق ئۆيدىكى ئىشچان ئادەملەرگە جەننەتنىڭ كۆركى بىلەن جەننەتنىڭ مەئىشىتىنى ئاتا قىلىدۇ. ئوت-چۆپلەر سەمرىيدۇ، ماللار ئاۋۇيدۇ، بەرىكەتكە بەرى-كەت قوشۇلىدۇ. ئامتى كەلگەن ئادەملەر ئۆز رەھمىتىنى، دۇئا-تەكبى-رىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغىنى ئاشۇ بەلۋاغ ئارقىلىق كۆك تەڭرىگە يوللايدۇ،

تەگرىمۇ خۇشال بولدۇ، ئادەملەرمۇ خۇشال بولدۇ.
ئۆتكەن تېغى بىلەن ئۇرخۇن ئەتراپى مانا شۇنداق كارامەت يۇرت. ئۇنىڭ قىشى شۇنداق كېلىدۇكى، ئۇنى ھېچكىم چىللىمايدۇ، چىللاشنىمۇ خالىمايدۇ، ئۇ كەلگەندە ئاسمان قارىيىپ، قۇياش يوقايدۇ، دەريا قېتىپ، تاغلار مۇزلايدۇ، قار ئۇچىدۇ، بوران ھۇۋلايدۇ.
شۇنداقتىمۇ، بۇ يەرلىكلەر قىشتىن قورقمايدۇ، قاردىن زېرىكمەيدۇ. بىلىدۇكى، قىش بولمىسا يازمۇ كەلمەيدۇ، ياز كېلىدىكەن، قىشمۇ كېلىدۇ. قېلىن قار ھەممىنى ئۆز ئاستىغا بېسىۋالغان بىلەن، ئادەمنىڭمۇ، ھايۋاننىڭمۇ، ئۇچار قۇش ۋە قۇرت-قوڭغۇزنىڭمۇ ئۆز نېسىۋىسى بولىدۇ.
ئۇچقۇر چانىلاردا ئولتۇرۇشقان ئەر يۈرەكلەر قارلىق قاپتاللارنى كېزىپ، ئولجىسىنى قوغلاپ يۈرۈپ ئوۋ ئوۋلايدۇ. قىز-چوكانلار ئەرلەر ئۈچۈن ئېگىن تىكىدۇ. جاگگاللاردا ئوتۇن ئۆكسىمەيدۇ. قازانلاردا گۆش قاينايدۇ، ھايات ئۆز يولى بىلەن داۋام قىلىۋېرىدۇ...
ئۆتكەن تېغى بىلەن ئۇرخۇن ئەتراپى مانا شۇنداق كارامەت يۇرت.
بىراق، بۇ كارامەت يۇرتنىڭ كەچ كۈز پەسلى يەرلىكلەرگىمۇ، يەرلەشكىلى ئون بەش يىلدىن ئېشىپ قالغان قۇتلۇقىمۇ تازا يېقىپ كەتمەيدۇ، ئۇلار تەبىئەتنىڭ كەچ كۈزىدىن ئۆز ئۆمرىنىڭ كەچ كۈزىنى كۆرگەندەك بىزار بولۇشىدۇ. سېمىز چارۋىلاردىن ئۆزگە، جىمى مەۋجۇدات كۆزىگە سەت كۆرۈنىدۇ. ئۆلۈۋاتقان چالدەك سارغىيىپ، ئوق تەگكەن لەشكەردەك يىقىلغان چۆپلەرگە، توزىغان گۈللەرگە، ئوت كەتكەندەك يالىڭاچلانغان دەل-دەرەخلەرگە، مۇزلاۋاتقان ئېقىنلارغا، قىرو باسقان يايلاقلارغا قاراپ ئېچىنىشلىق ئاھ ئۇرىدۇ. ئۆزگەرگەن ھاۋا تىنچ كۆكۈللەرنى چالغىتىدۇ. سوغۇق ئاسماندا قۇتراپ

يۇرگەن كۆرۈمسىز بۇلۇتلار كۆكۈلنى سىقىدۇ. قۇرۇق شاخلارغا ئىلىد-
لىپ، دىر-دىر تىترەۋاتقان غازاڭلار سەكراتتىكى بىمارنى ئەسكە سال-
دۇ. قۇلاقلارنى چىمداپ ئۆتىدىغان رەھىمسىز شامال، ئاياغلارنى دەم
تارتىدىغان پاتقاقلىق يوللار ئادەمنى خاپا قىلىدۇ. بۇلۇت كەينىدە
مۆكۈپ تۇرغان ھارارەتسىز قۇياش ئوتى يوق ئوچاقتەك بىمەززە
كۆرۈنىدۇ. ئاسماننى خىرەلەشتۈرگەندەك، كۆڭۈل ۋادىسىنىمۇ نۇرسىز-
لاندۇرىدۇ...

مىلادىيە 783-يىل، ئەنە شۇنداق بىئىسكەت كەچ كۈز كۈنلىرى-
نىڭ بىرى. يىراق خاكاسلار قوۋمىدە بەش يىل جەڭ قىلغان قۇتلۇق
سانغۇن نەچچە ئونمىڭ لەشكەر بىلەن ساناقلىقلا قوي-كالىنى ئەگەش-
تۈرۈپ، قاغان يارلىقى بىلەن قايتىپ كەلمەكتە ئىدى.

ئۇ يىنساي دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى، كۆكمەن تېغىنىڭ
ئارقىسىدىكى ئاشۇ يۇرتتىن قوزغالغىلى ئازغىنە كەم تۆت ئاي بولدى.
قېتىقتەك لۆمشىپ تۇرىدىغان سازلىقلارنى، قار قاپلىغان داۋانلارنى،
ئوقتەك تېز ئاقىدىغان ئوس، بېكىم دەريالىرىنى، قويۇق قومۇشلۇقلار-
نى، گىياھ ئۈنمەيدىغان شۈاقلىقلارنى كەينىدە قالدۇردى، گاھى ئاتقا
مىنىپ، گاھى ئات يېتىلەپ كۈنىگە ئۈچ-تۆت ئۆتەڭ يول يۈردى،
ئىككى قېتىم ياتلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى، بىر قېتىم كۆكمەن
تېغىنىڭ قارلىق جىلغىسىدا ئون نەچچە كۈن قامىلىپ قالدى. مۆلچەر-
لەنگەن ئاش-ئوزۇقتىن چاتاق چىققاچقا، بەزىدە ئاچ يۈردى، بەزىدە
توق يۈردى، نېمىلا بولمىسۇن، ئۇنىڭ قېلىن جۇۋا ئۈستىدىن باغلىۋال-
غان كۆن بەلۋېغى ئەمدى بېلىگە بوش كېلىدىغان بولۇپ قالدى.

— غەيرەت قىلىڭلار يىگىتلەر، يەنە تۆت كۈن چىداشلىق
بەرسەڭلا ئىسسىق ئۆيلىرىمىزگە يېتىۋالالايمىز، ئەنە قاراڭلار، ئوردۇبا-
لىقنىڭ ئېگىز قوۋۇقلىرى كۆزۈمگە كۆرۈنۈۋاتىدۇ مېنىڭ، — دەپ

چاقچاق قىلاتتى ئۇ مىڭباشى، يۈزباشىلارغا مەدەت بېرىپ.
بۇنداق چاغلاردا، قايسىبىر گەپدان تۈمەنباشى ئۇنىڭ گېپىگە گەپ ياندۇراتتى:

— قۇتلۇق سانغۇن، يىگىتلىرىڭىزدىن خاتىرجەم بولۇڭ، سىز ماڭالىسىڭىز، جاھاننىڭ ئۇ چېتىگىمۇ كېتىۋېرىمىز تېخى!

ئۇلار جەنۇبقا قاراپ نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈردى، مانا ئەمدى ئىككى تەرىپى تىك تاغ بىلەن ياندالغان تار جىلغىدا كېلىۋاتاتتى. تاغ ئۈستىدىن خۇددى ئېغىر تاشتەك چۈشۈپ كەلگەن تەتۈر شامال ئۇدۇل جىلغا تېگىگە ئۇرۇلاتتى-دە، توپتەك تىك قاڭقىپ، ئاتلارنىڭ، ئاتلىقلارنىڭ كۆزىگە قار ئارىلاش توپا تىقاتتى. كەچ كۈز بولۇشىغا قارىماي، ھاۋا شۇنچىلىك جۇتلۇق ئىدىكى، تۈكۈرگەن تۈكۈرۈك يەرگە چۈشمەيلا قېتىپ قالاتتى. ئادەملا ئەمەس، سوغۇق بەلۋاغقا كۆنۈپ كەتكەن ئۇزۇن تۈكلۈك خاكاس ئاتلىرىمۇ كاچكۇلدىن چىققاندەك شۈمشەرەيتتى.

ھاۋا تۇتۇق، يەنە كېلىپ تىك قىيالار كۈن نۇرىنى توسۇپ تۇرغاچقا، جىلغا ئىچى بەئەينى جىنچىراغ يېقىلغان ئۆڭكۈردەك خىرە ئىدى. باش ئۈستىدە چۈۋۈتۇلغان كۆل رەڭ ماتادەك بوزىرىپ تۇرغان تار ئاسمانلا كۈندۈزدىن بېشارەت بېرىدىغان بىردىنبىر ئالامەت ھېسابلىناتتى.

قۇتلۇقلار جىلغا بويلاپ مېڭىۋەردى. بىر چاغلاردا يول تۆۋەنلەپ، چۆل يۈزى بىلەن تەڭ بولدى. كۈن پاتماستا جىلغىدىن چىقىپ قويۇق چاتقاللار بىلەن قاپلانغان خېلى كەڭ بىر تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلدى.

ئادەملەر ھارغان ئىدى، بەزىلىرى ئات تىزگىنىنى بېلىگە باغلاپ، قامچىسىنى بەلۋېغىغا قىستۇرۇپ قويۇپ، ئات ئۈستىدىلا مۈگدەپ كېلەتتى. نەشتەردەك سانجىلىدىغان ئاچچىق شامالمۇ، ئاچلىق ۋە تەشنا-

لىق ئازابىمۇ ئۇلارغا كار قىلمايتتى.

كىمنىڭدۇر ھارغىن ئېتى تۈز يەردىمۇ مۈدۈرۈلەتتى، ئۇيقۇ بىلەن چېلىشىۋاتقان ئىگىسىنىڭ كۆزىنى بوياپ، سۈيدۈك پۇرىغان بولۇۋېلىپ قەدەمدە بىر توختاپ قالاتتى. ئات ئىگىسى ساغرىسىغا «تارس» قىلىپ بىرنى سالغاندىلا ئاندىن ھوشىنى تېپىپ، توپ بىلەن بىللە مېڭىشقا مەجبۇر بولاتتى. زاپاس ئاتلارنىڭ ھالىمۇ يۈكلۈك ئاتلارنىڭكىدىن بەتتەر ئىدى.

قۇتلۇق توختىدى. ئالىقانلىرىنى كۈچەپ ھوردىدى-دە،قىزارغان يۈزىگە سۈركىگەچ، ئەتراپىغا نەزەر سالدى.

ئۇ يىراق تاغ بېشىدا خۇددى ئايەملىك پانۇستەك ئېسىلىپ تۇرغان گۈنسىز قۇياشنى كۆردى. قۇتلۇقنىڭ يەكۈنىچە، تېخى ھە دېگەندىلا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتمەيتتى. نەگە قارىساڭ ئوتتۇن كۆرۈنەت-تى. شۇۋىرغاندىن پاناھلانغىلى، ئوت قالاپ ئىسسىنىۋالغىلى بولىدىغان بۇ جاڭگال لەشكەرلەر ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق قونالغۇ ئىدى. ئۇۋ ئوۋدىن كەلسە، كېيىك بولامدۇ، توشقان بولامدۇ، ئىشقىلىپ يېگىلى بولىدىغان بىر نېمىلەرنى ئېتىۋالغىلى بولاتتى. قورساقنى جۆندەپ بولۇپ قېنىپ بىر ئۇخلىۋالسىلا ھەممەيلەنگە جان كىرىپ قالاتتى.

قۇتلۇق قانائەت ھاسىل قىلىپ، كەينىگە بۇرۇلدى ۋە ئۈنلۈك ئاۋازدا:

— ياغلاقار لىڭ[①]، ئۇيقۇڭنى ئاچ-تە، مىڭباشلارغا گېپىمنى يەتكۈز، بۈگۈن مۇشۇ يەردە تۈنەيمىز، ھەركىم كەلگەن يېرىدە توختى-

① ياغلاقار لىڭ — تارىخىي شەخس. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «لىڭ تاڭ زېمىنىدىن بولۇپ، فامىلىسى لۈي ئىدى. ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كەلگەندىن كېيىن قاغانغا ئاسراندى بالا بولدى. ئارقىدىن قاغاننىڭ فامىلىسى بويىچە ياغلاقار لىڭ دەپ ئاتالدى ۋە دۆلەت ئىشلىرىغا قاتناشتى» دېيىلگەن.

سۇن، يۈز باشى ئۆز يۈزىگە، ئونباشى ئۆز ئونىغا ئاگاھ بولسۇن، ئانچە-مۇنچە ئوۋ قىلسىمۇ مەيلى دېسۇن، — دېۋىدى، ئون تۆت-ئون بەش ياشلاردىكى ياغلاقار لىك ئىتىنىڭ بېشىنى بىرلا بۇراپ كەينىگە ياندى-دە، ۋارقىرىغان پېتى چېپىپ كەتتى.

— ئاكىلاكىلار، قۇتلۇق سانغۇن شۇنداق دەيدۇكى ...

بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل مۇقەددەم، يەنى بۆكۈ قاغان زامانىدا مىڭباشى بولۇپ يۈرگەن قۇتلۇق سانغۇن پەرمان بىلەن قارا ئاتلىق شىرۋىلارغا لەشكەر تارتتى، قايتىش سەپىرىنىڭ بەشىنچى كۈنى قونالغۇدا ياغلاقار لىكنى ئۇچرىتىپ قالدى.

— بۇ بالا لەشكەرلەر ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ، كىم بىلىدۇ، بىرەر دۈشمەن قەبىلىنىڭ ئايغاقچىسىمۇ تېخى؟ — دېدى ئۇنى تۇتۇپ كەلگەن قورۇقچىنىڭ بىرى.

— زاكىسىدىن چىقار-چىقمايلا ئايغاقچىلىق قىلغىنىنى بۇنىڭ، — دېدى يەنە بىر قورۇقچى مەسخىرە قىلىپ. بىر يۈزباشى «مۇشۇ چۆلگە تاشلاپ كېتىلى، يامان بولسا بېشىنى يەر، ياخشى بولسا ئېشىنى يەر» دېۋىدى، بۇ گەپ بەزىلەرگە يېقىپ قالدى.

— تىلىڭنى تارت، — دېدى قۇتلۇق دەرغەزەپ بولۇپ.

شۇم ئېغىز يۈزباشىلار قۇيرۇقىنى خادا قىلغاندىن كېيىن قۇتلۇق بۇ «ئايغاقچى»نى قولىدىن يېتىلەپ ھارۋىسىغا ئېلىپ چىقتى، ئالدىغا گۆش، نان قويۇپ، قىمىز قۇيۇپ بەردى.

قۇتلۇقنىڭ تىرىكىشى ئەلۋەتتە ئورۇنلۇق ئىدى. ئۇ بۇ بالىنى كۆرگەن ھامان 15 يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەنىدى. قۇتلۇق دەل مۇشۇ بالىچىلىك چاغلىرىدا ئىگە-چاقىسىز يېتىم بولدى، ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق كېلىپ بارارغا يەر، يۆلىنەرگە يۆلەك تاپالمىدى، قانداقتۇر بىر ئىرادە بىلەن چوڭ قوشۇنغا ئەگەشتى.

راست، ئۇ چاغدا ئاتاق دادىسى تونباغامۇ ئوخشاشلا ئۇنى ھەيدىۋەت-مەكچى بولغانىدى. لېكىن سوغداقلارنىڭ سەۋەبى بىلەن ئاتاق دادىسى ئۇنى بېقىۋالدى، مۇھەببەتلىك ئائىلىدە چوڭ قىلىپ، قاتارغا قوشتى. ئەگەر ئۇلار تاشلاپ كەتكەن ياكى ھەيدىۋەتكەن بولسا ئۇنى يەنە قانداق قىسمەتلەر كۈتەر ئىدىكىن؟ تونباغادەك كۆيۈمچان، تاراستەك ئاق كۆڭۈل، كەدىرەدەك مېھرىبان ئادەملەر بىلەن ئۇچرىشالايتتىمۇ؟ سەردارلىق ئاتاق-ئابروي ۋە توققۇزى تەل بەختلىك ئۆي ئۇنىڭغا نېسىپ بولاتتىمۇ؟

«بۇ بەلكى ماڭا ئوخشاش يېتىم بالىدۇ، ياكى تەتۈر قۇترايدىغان تەقدىر شاملى ئۇنى ئۆز يۇرتىدىن، ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىۋېتىپ، بۇ چۆللەرگە تاشلاپ كەتكەنىدۇ، ئەتىمالىم دادىسىنى دەپ بۇ يەرلەردە ساياپ يۈرگەنىدۇ...»

قۇتلۇق قورقۇمسىراپ تۇرغان بۇ بالىنى سىنچىلاپ كۆزىتىپ چىقىپ ئۇنىڭ تاڭ قوۋمىدىن ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردى، گۆشتىن يانغاندىن كېيىن تىلماچ چاقىرىپ، مەقسەتتىن سۆز ئاچتى:

— ئېتىڭ نېمە ئۇكام؟

— بىلمەيمەن!

— ئاتا-ئاناڭ كىم، ئۇلار نېمە ئىش قىلىدۇ؟

— ... ...

— ماڭا دېگىن، ئۆيۈڭلەر قەيەردە؟

بالا تۇمشۇقى بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىز تاغنى ئىما قىلدى ۋە پاڭگىدە ئېتىلىپ كەتتى. ئۇ قۇتلۇققا تاشلىنىپ يىلىنغان تەلەپپۇزدا:

— ئاكا، ئاتا-ئانامۇ يوق، يۇرتۇممۇ يوق، مېنى بىللە ئېلىپ كېتىڭ، سىزگە شايى توقۇپ بېرىمەن، — دېدى.

— شايى توقۇپ بېرەمسەن تېخى؟ — دېدى قۇتلۇق ئۇنىڭ

كىگىزدەك چىڭدىلىپ كەتكەن قارا چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ تۇرۇپ،
— سەن بىلمەيسەن، بىزنىڭ بۇ يەرلەردە ئۇچمە ئۆسمەيدۇ، مەشۇت چىقمايدۇ، ھازىرچە غىزا يەپ قاچا بىكارلاپ بەرسەڭمۇ چوڭ گەپ...
— «ھايۋان بالىسىنى بىقۋالساڭ ئېغىز-بۇرنۇڭنى ياغ ئېتەر، ئادەم بالىسىنى بىقۋالساڭ ئېغىز-بۇرنۇڭنى قان ئېتەر» دېگەن گەپ بار، قۇتلۇق سانغۇن، ئۇبدان ئويلاپ بېقىپ ئاندىن بىر ئىش قىلارلا...
— مۇبادا بىرەر بالىمىز تابغاچ يۇرتىدا يالغۇز قالسا، تابغاچلار ئۇنىڭغا مۇشۇنداق گۆش، نان بېرەرمۇ؟
— نەدىكىنى، ئۆلتۈرۈپ يەپ كەتمىسىمۇ، قۇل قىلار، ياكى ئېلىشغا سېتىۋېتەر، دەيمەنا...
بۇ گەپلەر قۇتلۇقنى يەنە بىر قېتىم تېرىكتۈردى، «ئاغزىڭغا تاش!» دېگىنىچە سۆزمەنلەرگە خىرىس قىلغىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى. تىلى يۇمشاق سەردارنىڭ بۇنداق قاتتىق ئاچچىقلانغىنىنى كۆرۈپ باقمىغان يۈزباشىلار بىردىنلا جىمىپ قېلىشتى.
قۇتلۇق بىر قارارغا كەلمەستىنلا بۇ تەرىقە يامان گەپلەرنى ئاڭلىغىنى ئۈچۈن، بۆكۈ قاغان ۋە تۆت سوغداقنىڭ يەنە نېمە دەيدىغىنىنى تولۇق ھېسابقا ئېلىپ تېگىشلىك گەپ-سۆزلەرنى تەق قىلىپ قويدى.
يۈزبېشىنىڭ تەنە گەپلىرىنى «ئۆزىنى ھەيدەۋاتىدۇ» دەپ چۈشەنگەن بۇ بالا ھەدەپ بۇرنىنى تارتاتتى ۋە «ماقۇل دەڭ ئاكا» دېگىنىچە توختىماي يالۋۇراتتى.
شۇنداق، بىر ئادەمنىڭ تەقدىرى بەزىدە ئاللىكىملەرنىڭ «ماقۇل» ياكى «ياق» دېيىشىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ. «ماقۇل» دېگەن سۆز بىلەن تەڭ، ئۇ گۈزەل كېلەچەككە ئېلىپ بارىدىغان داغدام يولنى

تېپىۋېلىشىمۇ، «ياق» دېيىلگەن بىر سۆز تۇپەيلى، ئۆمۈرلۈك قارا قىسمەتكە مەھكۇم بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، «ماقۇل» ياكى «ياق» دەيدىغان ئادەمنى تاللىۋالغىلى بولمىغىنىدەك، «ماقۇل» بىلەن «ياق» نىمۇ تاللىۋالغىلى بولمايدۇ. تەقدىر ئۇنى ئۆزى تاللاپ، ئادەملەرگە تاڭىدۇ...

تەقدىر دېگەن مانا شۇ!...

ئۇلار شۇ كۈنى ئۈچ ئۆتەڭلىك ئۇزۇن يولدا بىللە مېڭىپ، بىر كېچىنى بىللە ئۆتكۈزدى. قۇتلۇق ئۇنىڭ ئاتا لەقىمىنىڭ «لۈي» ئىكەنلىكىنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن قاغان قوۋمىنى يادىغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ياغلاقار لىك» دەپ يارىشىملىق ئات قويۇپ قويدى.

— ئاڭلاڭلار، قۇتلۇق سانغۇن پەرمان قىلىدۇكى...

قۇتلۇق بىلەن ئالتە يىلچە بىللە يۈرۈپ، نى-نى جەڭ ۋە ئىسسىق-سوغۇقنى باشتىن كەچۈرۈپ، چوپچوڭلا يىگىت بولۇپ قالغان ياغلاقار لىك قۇتلۇقنىڭ پەرمانىنى تەكرارلىغىنىچە، سەپ بويلاپ يۈ-رۈپ كەتتى. بۇ پەرمان ھالسىزلانغان يۈزباشىلارغىمۇ، لەشكەرلەرگىمۇ خۇددى ئىنئام بەرگەندەك يېقىپ كەتتى. قوشۇن توختاپ تارالدى، ئاق ئۆيلەر تىكىلدى.

قۇتلۇق سانغۇن لەشكەرلەرنىڭ توشقان ئوۋلىغىنىنى بىردەم تاما-شا قىلغاندىن كېيىن خاس چېدىرىغا قايتىپ كىرىپ، تۈرتەپ تۇرغان گۈلخان ئالدىدىكى يىلپىز تېرىسىگە يانپاشلىدى.

گۈلخان كۆيدى، چېدىر ئىچى تونۇردەك ئىسسىپ كەتتى، ياغلا-قار لىك تۇتۇپ كەلگەن پاقلاندەك چوڭ توشقانمۇ بىردەمدىلا ھېقىقەتەك قىزىل جاڭگال كاۋىپىغا ئايلاندى. ئۇ قۇلاقچىسىنى ئېلىپ، جۇۋىسىنى يەشتى-دە، ياغلاقارغا خۇددى ئوغلاق تاشلىغاندەك تاشلاپ بېرىپ، مەززە قىلىپ كاۋاپ يېدى، كىمدۇر ئېلىپ كىرگەن كۆمەچكە ئېغىز

تەگدى، سەپەر تۇلۇمىدىن قىمىز قۇيۇپ، قانغۇچە ئوتلىدى.
جاڭگال كېچىسى باشلاندى. جاڭگال لەشكەرلەرنىڭ ئاياغ تىۋى-شى، ھارۋىلارنىڭ تاراق-تۇرۇقى بىلەن قانداق تېز ئويغانغان بولسا يەنە شۇنداق تېز ئۇيقۇغا كەتتى.
ئەمدى بۇ يەر تۈن بۆشۈكىدە تەۋرىنەتتى. ئاق ئۆيلەردىن تۈرۈم-تۈرۈم ئىس ئۆرلەيتتى، نەلەردىدۇر گۈلخان چوغى يېلىنجايتتى. لەشكەرلەر ھارارەتسىز گۈلخان ئەتراپىدا كىگىزلەرگە، جۇۋىلارغا پۈركە-نىپ ھەر خىل قىياپەتتە سۇنايلىنىپ يېتىشاتتى. يۇلغۇن تۈۋىدىن، قومۇشلار ئارىسىدىن خورەك ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئات-خېچىرلار تېپى-شەتتى، ياپراقسىز سۆكسۆك ئارىسىدىن يىلاندەك سويلاپ ئۆتتۈۋاتقان سوغۇق شامال كېچە جىمجىتلىقىغا تەشۋىش سالاتتى.
ھەممە يەر قاراڭغۇ، ھەممە يەر تىنچ.
پەقەت، قۇتلۇقنىڭ خاس چېدىرىلا قاراڭغۇدىن ۋە تەشۋىشتىن خالىي، ئىشىك ئالدىدا بىر ياش لەشكەر كۆزەت قىلىدۇ، مىڭ يىللاپ قۇرۇپ ياتقان يۇلغۇن قاقشىلى چېدىر ئوتتۇرىسىدىكى گۈلخاندا قۇرت-تەك چىرسىلداپ كۆيۈپ تۇرىدۇ. چارچىغان ياغلاقارمۇ جۇۋىسىنى يەشمەيلا ئات ئېگىرىگە بېشىنى قويۇپ ئۇخلاپ كەتكەن، ئۇ ئەمدى چۈش ئالەمىدە ئويناپ يۈرىدۇ، ئۇ يەردە ئۇ بىر ئۆمۈر شايىي-دۇردۇن توقۇپ چىققان، كېيىن مەنسەپدارلارنىڭ تۈگمەس ئالۋىنى تۈپەيلى جېنىدىن تويۇپ تىنچ دۇنياغا كېتىپ قالغان بەختسىز ئاتا-ئانىسى بىلەن دىدارلىشىدۇ، قۇچاقلىشىدۇ، كۆز يېشى قىلىشىدۇ، ۋەسلىگە قېنىشىدۇ...
تەبىئەتمۇ ئۇيقۇدا، ئادەملەرمۇ ئۇيقۇدا. بىراق، ئادەملەر ئىچىدە پەقەت بىرلا ئادەم تېخى ئۇيقۇدىن بىدار. ئۇنىڭ تەتۈر جۇۋىنى يېپىنچاقلاپ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇشى گويا قارلىق قىيادا تۇرۇپ ئوۋ

كۆتۈپ تاقەتسىزلەنگەن ئاق ئېيىققا ئوخشايدۇ، بەقۇۋۋەت قوللىرىنى جۈپلەنگەن تىزى ئۈستىگە قويۇۋالغان، ساقاللىق ئېڭىكىنى سەل ئالدىغىراق سوزغان، جىمى سەزگۈسى كۆز ئالمىسىغا مۇجەسسەملەشكەن. ئۇ ئاشۇ كۈچلۈك سەزگۈ بىلەن جازىبىلىك تولغىنىۋاتقان گۈلخانغا، گۈلخان يالقۇنىنىڭ قات-قاتلىرىغا تىكىلىدۇ. ئوت تولغىنىدۇ، تولغىنىپ، تولغىنىپ ئادەملەرنىڭ ۋە ئاجايىپ كۆرۈنۈشلەرنىڭ سۈرىتىگە كىرىدۇ. بۇ سۈرەت مېھرى ئىسسىق ئېزىتقۇدەك، ئۇنى مەپتۇن قىلىدۇ، ئۇنى ئۆز قوينىغا چىللاپ تۇرىدۇ...

ئەنە، ئۇنىڭ غەم-غۇسسىسىز سەبىي چاغلىرى. ئۇ ئوينايدۇ، ئاكىسى ئىنجىقلاپ تۇرۇپ كۆرۈك باسىدۇ، دادىسى كۆيۈپ-پىشىپ بازغان سوقىدۇ، ئانىسى سۈت ساغىدۇ، تۇرمۇش ئۆز ئىزىدا، ھەممەيلەن خاتىرجەم، ھەممە بەختلىك ...

كۆز ئالدىدا يامان كۈنلەر، ئاكىسىنىڭ جەستىنى جەڭ مەيداندىن ئېلىپ كەلگەن ئات ئىشىك ئالدىدا نەملەنگەن كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قاراپ تۇرىدۇ. كىملەردۇر دادىسىنى سۆرەۋاتىدۇ. ئۇنىڭ چىرايىدىن سۈر ئەمەس بەلكى قايغۇ ياغىدۇ. ئۇ كېتىۋېتىپ قايرىلىدۇ، «ئەمىسە خوش، بۇ ئالەمدە كۆرۈشەلمىسەك، ئۇ ئالەمدە كۆرۈشەرمىز» دېگىنىچە يىغلاپ كېتىدۇ ...

ئەنە كېيىنكى ياخشى-يامان كۈنلەر، ئۇ ياغلاقار لىڭدەك، ناتونۇش ئاتلىقلارنىڭ كەينىدە قەلەندەردەك سوكۇلداپ يۈرىدۇ، كىمدۇر بىرى «كەت» دەپ قوغلايدۇ، يەنە بىرى «قال» دەپ سۆزلەيدۇ. «كەت» دېگەنلەر ئۇنىڭ يادىدا يوق، «قال» دېگەنلەرنى ئۇ تاكى قىيامەتكىچە ئۇنتۇپ كېتەلمەيدۇ. ھە، راست، «قال» دېگەنلەر نەدىكىنە؟ ئەنە ئۇ راھىب سوغداقلارنى كۆردى. ئۇلار ئەجەل گىردابىدا مەگدەپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۈستىدە ئاق قاردەك ئاپئاق پەرىجە، باشلىرىدا

پەي پۆپۆكلۆك قارا قالپاق...

ئۇ كۆرۈۋاتىدۇ، مانا بۇ بەش يىل بۇرۇنقى كۆڭۈلسىز چاغلار، يەنى مىلادىيە 779-يىلىنىڭ جۇت-يامغۇرلۇق كۈز كۈنى، دىۋان قانغا بويالغاندىن كېيىنكى يەنە بىر قانلىق مەنزىرە.

گۇناھكارلاردىن ئەللىك چامدام يىراق يەردە تۆت گەز ئېگىز بىر جازا سۇپىسى تۇرىدۇ. بۇ سۇپا كىگىز، گىلەم ۋە سەرخىل رەخت بىلەن توي سەيناسىدەك كاتتا بېزەلگەن. سۇپىدا سانجاق-سانجاق قورۇقچىلار ئارىسىدا ئاتاق دادىسى — يېڭى قاغان تونباغا بىلەن تومەنباشى بەگبارسلار تۇرىدۇ. ئۇلار جىنايەتكار تۆت سوغداقنى ۋە ئىككى مىڭچە مانى «مۇرتەت»نى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. بۆكۈ قاغاننىڭ كىچىك نىڭگو-دىن تۇغۇلغان ئىككى بالىسىغمۇ ھېچ كېچىكمەي جازا بېرىلىشىدۇ. قاغاننىڭ ھۆكۈمىنى كۈتۈپ تۇرغان ئاسىي ئەمەلدارلارمۇ ئاز ئەمەس.

جاللات ئالدىدا كۆكرەك كېرىپ، توختىماي دۇرۇت ئوقۇپ تۇر-غان تۆت سوغداق چوڭ سۇپىنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر يىگىتكە ئۈمىد بىلەن قاراپ قويىدۇ. بۇ قاراش بىلەن «بالام قۇتلۇق، بىزنى قۇتقۇز-غىن، ياخشىلىقىمىزنى ئۇنتۇما، پەقەت تەڭرى بىلەن سەنلا بىزنى چۈشىنىسەن» دېگەن ئىلتىجانى ئۇقتۇرماقچى بولىدۇ، يىگىت ئىككى ئوت ئارىسىدا ئۆرتىنىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆزىگە ئۇدۇل قاراشتىنمۇ خىجىل بولىدۇ. «مەندەك بىر مىڭباشىنىڭ قولىدىن نېمە كېلىدۇ، — دەيدۇ ئۇ، بولۇمسىزلىقتا ئۆزىنى ئەيىبلەپ، — راست دەيسىلەر، مەن سىلەرنى چۈشىنىمەن، سىلەر يامان ئادەملەر ئەمەس، ئەمما دادام يامان دېگەننى مەن ياخشى دېيەلمەيمەن، ياخشى دېگەننى يامان دېيەلمەيمەن كەچۈ-رۈڭلار، مېنى كەچۈرۈڭلار...»

ئۇ سوغداقلارنىلا ئەمەس، بەلكى ئىككى نارەسىدىنى، توۋا قىل-غان بارلىق ئادەمنى قۇتقۇزۇشنى ئويلايدۇ، «بۆكۈ قاغان تارتقۇلۇقنى

تارتتى، ئاققان قان ئاقتى، كەتكەنلەر كەتتى، ئەمدى سوغداقلار بىلەن نارەسىدىلەرگە بولسىمۇ ھاياتلىق يولى بەر» دېگۈسى كېلىپ دادىسىغا قارايدۇ.

ئۇ ئاڭلاۋاتىدۇ، دادىسى: «بىلان ئىكەن، ئۇ زەھەرلىكتۇر، ئۇنى نەدە كۆرسەڭ شۇ يەردە ئۆلتۈر. بەلكى چاناپ قىيما-چىيما قىل، ئۈۋىسىنى بۇز، تۇخۇمىنى قۇرۇت، ئۇنىڭغا رەھىم قىلساڭ ياكى تولۇق ئۆلتۈرمىسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ زىيان سالىسەن. ئۆزۈڭگە سال-غان زىيىنىڭ ئۆزۈڭگە ھېساب. بىراق ئۆزگىگە سالغان زىيىنىڭنىڭ گۇناھى سېنى ئۇدۇل دوزاخقا سۆرەيدۇ» دەۋاتقاندەك قىلىدۇ...

قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ ئويغانغىنىنى ۋە گۈلخانغا بىرقانچە تال قاقشال تاشلىغىنىنى تۇيمايلا قالدى، قاقشالغا يېڭىۋاشتىن ئوت تۇتاش-تى. ئۇ ئۇلغىيىۋاتقان ئوت ئەۋجىگە قاراپ، ئۆز خىيالى بىلەن بەند بولۇۋەردى.

ئۇ يەنە ماۋۇلارنى كۆرۈۋاتىدۇ: قىلىچ چېپىلىۋاتىدۇ، سوغداقلار-نىڭ بېشى كېسىلىۋاتىدۇ، قان ئەگۈز سۇيىدەك يېيىلىپ ئېقىۋاتىدۇ. ئەنە، قىرى موزاكىنىڭ تۇكلۇك بېشى بىر قىلىچ بىلەنلا چورت ئۈزۈ-لۈپ، گۈپ قىلىپلا يەرگە چۈشتى، دومىلاپ كېلىپ يىگىت تەرەپكە يۈزلەندى، ئالايغان كۆزلىرى قۇتلۇقنىڭ كۆزىگە تىكىلدى.

مىڭلىغان سوغداق ۋە يۈزلىگەن سەردار بۇ قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. يەنە ئىككى بالىمۇ جاللات قولىغا ئۆتتى. جاللات: «قارا باخشى ئۈچۈن ئوبدان قۇربانلىق» دېدى-دە، ئۇلارنىڭ باشلىرىغا قىلىچ ئۇردى.

ئەنە ئوردا شەھىرى، ئەنە تاشقى شەھەر. باش شامان تاللاپ بەرگەن خەيرلىك كۈن. ئوردا شەھىرى توي ئەۋجىدە، ئۇسسۇلچىلار پىرقىرايدۇ. كۈنى تۇغقان بەگ-باخشىلار ناغرا چالىدۇ، داپ-دۇمباقلار

گۈمبۈرلەيدۇ. يېڭى قاغان تۇنباغا زەر جىيەكلىك لىباس كىيىپ، قۇياش ئىلاھىغا، كۆك تەڭرىگە تەزىم قىلماقتا، ئاق كىگىزگە ئولتۇرۇپ، توققۇز گۈلخاندىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئالتۇن تەختتىن جاي ئالماقتا.

ئەنە، ئۇ مانى تەرىقتىنى بىكار قىلىپ، قارا باخشىنىڭ تالىپى ئىرچۈك باخشىنى چوڭ شامان قىلغانلىقىنى جاكارلىماقتا. ئەنە، تاراس بىلەن بەگبارىسقا ۋەزىرلىك ۋە تۇمەنباشلىق دەستىكىنى تەقدىم قىلماقـتا. ئۇ ئـۆزى ھەم دەستەك ئېلىپ ئون مىـڭ لەشـكەرگە سـەردار بولدى...

ئەنە، قاغان ھۇزۇرىدا ئوردا كېڭىشى، قاغان تۇنباغا تەختىدە ئولتۇرۇپ، ھەر بىر سۆزگە زەن قويماقتا. ناتونۇش بىر ئادەم خاكاسلار ھەققىدە مەلۇمات بەرمەكتە. ئاخىر مەزلۇم خاكاسلار ئۈستىگە لەشكەر تارتىش قارار تېپىلدى. قاغان «بۇ جەڭگە كىم باش بولغاي؟» دەپ باش قاتۇرماقتا، سەردارلارنى بىر- بىرلەپ كۆزەتمەكتە. مانا ئەمدى ئوبدان بولدى، بىر ياش سەردار ھازىر بولۇپ، بۇ مۇشكۈل ئىشنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى.

ئەنە، قاغان كۈلمەكتە، مىسكىن كۆڭلى سەپەر تارتقان قۇتلۇق سانغۇن لەشكەر-سەرۋازلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ چوڭقۇر ئىقىنلاردىن كېچىپ ئۆتمەكتە، تىغدەك داۋانلاردىن ئاشماقتا، قوقاستەك قۇملۇقلارـنى كەچمەكتە...

گۈلخان ئۆچتى، دۇمباق چېلىندى، ئۇزاق بىر كەچ كۆز كېچىـسىنى كىرپىك قاقماي تاڭ ئاتتۇرغان قۇتلۇق سانغۇن چېدىر تېشىغا چىقىپ كۈنچىقىش تەرەپكە تەزىم قىلدى. ئۇ تاڭ بىلەن تەڭ يېتىپ كەلگەن قاغان خادىمىنى قوبۇل قىلدى ۋە «ئوردىغا تېز قايتقايسىز، كۆزىمىز يولىڭىزدا» دېگەن يارلىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ناشتا قىلمايلا يولغا چىقىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ياغلاقار لىك قۇتلۇقنىڭ گېپىنى تەكرارـلىدى:

— سەردارىمىز دەيدۇكى، ئۆلتۈرغانلار قوپسۇن،قوپقانلار ماڭ-سۇن، ماڭغانلار يۈگۈرسۇن…

17. ئاتا ۋە بالا

— جانابى سانغۇن، ئوردۇبالىق ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتتىمۇ، يا مېڭىپ-مېڭىپ قىردىن ئاشالمايۋاتامدۇق، — دېدى بىر مىڭباشى قۇتلۇققا ياندىشىپ كېلىپ، — ئەجەب كۆرۈنمەيدىغۇ ئۇ شەھەر؟

قۇتلۇق كۈلۈپ قويۇپ، كونا گېپىنى تەكرارلىدى:

— غەيرەت قىل توغرۇل مىڭباشى، بىردەم ماڭساڭلا ئىسسىق ئۆيۈڭگە يېتىۋالالايسەن.

قۇتلۇقنىڭ چىرايىدا ئاتا مىراس سۇر بولغىنى بىلەن، خېلى گەپدان ۋە چاقچاقچى ئىدى، ئادەملەر بىلەن ئاسانلا ئىچەكىشىپ كېتەلەيتتى. «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا» دەپ گەپ باشلايتتى ئۇ جاپالىق چۆشكۈنلەردە لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىۋېلىپ. «بۇرۇننىڭ بۇرۇن-سىدا»دىن كېيىن تۇخۇمغا ئۆتەتتى، تۇخۇمدىن چۈجىگە ئۆتەتتى، چۈجىدىن توخۇغا ئۆتەتتى. توخۇدىن كېيىن يەنە تۇخۇمغا قايتىپ كېلەتتى، ئۇنىڭ چۆچىكى مانا مۇشۇنداق داۋام قىلاتتى. ئەمەلدە بۇ كىچىك چېغىدا ئانىسىدىن ئۆگىنىۋالغان «ئۇيقۇ كەلتۈرگۈچى» چۆ-چەكلەر ئىدى.

«بىردەم ماڭساقلا» دېگەن گەپنى يېقىندىن بېرى قانچە قېتىم تەكرارلىغىنىنى قۇتلۇقنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. نېمىلا بولمىسۇن بەش يىل مابەينىدە خۇددى كۆچمەن چوپانلاردەك كۆچۈپ يۈرۈپ، گاھى

جەڭ قىلىپ، گاھى يول بېسىپ ئون جېنىنىڭ بىرى قالمىغان بۇ لەشكەرلەر بۇ گەپتىن كېيىن ئوبدانلا جانلىنىپ كېتەتتى.

دېمىسىمۇ، ھېلىقى جاڭگالدا «بىردەم ماڭساڭلا ئىسسىق ئۆيۈڭگە يېتىۋالالايسەن» دېگەن گەپ تەكرارلانغاندىن بېرى، ئۇلار يەنە نەچچە كۈنلەپ جەددىي يول يۈردى، قارلىق تاغدىمۇ توختاپ قالمىدى. ئون ئۈيغۇر، توققۇز ئوغۇز ھامىيلىقىدىكى قارام قەبىلىلەردىن ئۆتكەندە، ئىسسىق ئۆيلەردە ئانچە-مۇنچە مېھمانمۇ بولۇشتى، ئوزۇق-تۈلۈك تولۇقلاپ، ئات يەڭگۈشلىشۋېلىشتى. ئىككى قېتىملىق قاغان يارلىقى ئۇلارنىڭ ئايىغىنى خېلىلا چاپسانلاشتۇردى.

شاماللىق ئەمما بۇلۇتسىز كۈنلەرنىڭ بىرى. قۇتلۇق كېتىۋېتىپ ئات ئۈستىدە ئۆرە بولدى ـ دە، يىراققا كۆز تىكىپ نېمىلەرنىدۇر كۆرگەندەك:

— قاراڭلار، ئوردۇبالىقنىڭ ھەيۋەتلىك قوۋۇقلىرىنى كۆرۈۋاتىمەن، — دەپ توۋلىۋەتتى ھاياجان بىلەن.

توغرۇل مېڭباشى، ياغلاقار لىك ۋە باشقا بىرقانچە سەردار ئىگەردىن كۆتۈرۈلدى، رەڭمۇرەڭ تۇغ-ئەلەملەرنىڭ ئۇچىنى كۆرۈپ سانىغۇنىڭ چاقچاق قىلماپىۋاتقىنىغا چىنپۇتتى ۋە بىر-بىرىگە قارىشىۋېلىپ، شارتتىدە كەينىگە بۇرۇلدى.

— ئاڭلاڭلار، قۇتلۇق سانغۇن دەيدۇكى...

ئۇلار كىچىك بىر تۆزلەڭلىكنى بېسىپ ئۆتۈپ خاكاس دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى كەڭ-كەڭرى تىلاۋەت مەيدانىدىن چىقىپ كەلدى، ئۇ يەردە يۇرت ئەھلىنىڭ بىتاقەت بولۇپ ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈشتى.

تۆزلەڭلىك ئادەم بىلەن لىق تولغانىدى، قارىماققا، ئوردۇبالىقنىڭ جىمى پۇقراسى بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەندەك قىلاتتى. ئاق چاچلىق

ئاتىلار ھەم ئانىلار، باللىق چوكانلار ۋە باللار ئادەم دېڭىزىنىڭ ئالدى گىرۋەكلىرىدە تۇراتتى. ئەركەكلەر قوي سوياتتى، ئوتتۇن توشۇپ ئوت قالايتتى، تۇلۇم-تۇلۇم سۈت-قىمىز تېخى ھارۋىلاردىن چۈشۈرۈلمىگەن، لەشكەرلەرنى ئىسسىنۋالسۇن دەپ ئاق ئۆي تىكىلىپ، يۇزلەپ يەرگە گۈلخان يېقىلغانىدى.

تەقەززا بولغان پەيتلەر يېتىپ كەلدى. ئىككى تەرەپ بەئەينى كۆچلۈك دولقۇنلاردەك ئالغا سۈرۈلدى. ئادەم بىلەن ئادەم قوشۇلدى، ئەلەم بىلەن ئەلەم گىرەلەشتى. ناغرا بىلەن دۇمباق جور بولدى. كۆلكە بىلەن كۆلكە بىرلەشتى. يىغا بىلەن يىغا ئۇلغايدى. بەش يىللىق كۈتۈش، بەش يىللىق زارىقىش ئادەملەرنى بىر جان، بىر تەنگە ئايلاندۇرۇۋەتتى.

ئايرىلىش دېگەن شۇنداق بولىدىكەن، ئۇ بۇنى سېغىنىدىكەن، بۇ ئۇنى سېغىنىدىكەن، ئايلار ئۆتىدىكەن، يىللارمۇ ئۆتىدىكەن. ئاي-رىلغانلار ھايات بولسىلا دىدارلىشىدىغان قۇتلۇق كۈنلەر ھامان يېتىپ كېلىدىكەن.

تۇمەنباشى بەگبارس بىلەن ئىنىسى تاراس تېكىننى قۇتلۇق سانغۇن يىراقتىنلا تونۇۋالدى. ئۇلار ئايالى كەدىرە بىلەن ئوماق قىزى ئايچەچەكنى بۇ مەنزىلگە بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. قۇتلۇق سانغۇن ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى، ئايالىنى باغرىغا باستى، ئايچەچەكنى تويماي سۆيدى.

مۇراسىم باشلاندى، ئېرچۈك باخشى ئىسرىق سېلىپ جىن كۆ-چۈردى. لەشكەرلەر كۆن تەڭرىگە ۋە ئاي تەڭرىگە توققۇز مەرتەم باش ئۇرۇپ، كۆك ئەلەمگە ئۈچ قېتىم تەزىم قىلدى، گۈلخانلاردىن ئاتلىدى، يېڭىۋاشتىن سەپ تۈزۈپ شەھەر تامان يۈرۈپ كەتتى.

قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئوردۇبالىقنىڭ شىمالدىكى چوك

قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەلدى-دە، غول كوچىلارنىڭ بىرىگە قەدەم قويدى.

ئۇلار ئاتلىرىنى ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىپ، يانمۇيان كېلىشەتتىيۇ، كۆڭلىدە تۈگۈن باردەك ھېچكىم ئۈندىمەيتتى. «تاراسقۇ سۆزگە ناقىس چوڭ بولغان، ئەمما بەگبارىسچۇ، بەگبارىسقا نېمە بولدىكىن، قاغان يېنىدىكى يىگى مەنسەپ ئۇنى ئىغىر-بېسىق قىلىپ قويدىمىكىن؟»

قۇتلۇق ئايرىلغىنىغا كۆپ يىللار بولغان، كۆپ قېتىم چۈشىگە كىرگەن بۇ شەھەرگە، تونۇش كوچىلارغا تويىماي قارايتتى. لېكىن بۇ يەر ئۇبدانلا ئۆزگەرگەن، موكىدەك ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ، كولدۇرملىق كارۋانلارنىڭ ئاۋازى شالاڭلاشقان، ئىككى قاسناقتىكى تۇتاش دۇكانلار نىمشىقىدۇر تاقالغان، بۇ يەردە دائىم سودا قىلىدىغان تابغاچ ۋە سوغداق سودىگەرلىرىنىڭ، يەرلىك دۇكاندارلارنىڭ ئۆز مېلىنى ئۆز تىلىدا ماختاپ-ئۇچۇرۇشلىرى، قوشاق قېتىپ خېرىدار چاقىرىشلىرى ئاڭلانمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. كوچا چۆلدەرىگەن، ئەتراپتا شامال ھۇۋلايتتى. سوغۇق شامال نەلەردىندۇر تېپىۋالغان كىرپىدەك يۇملاق قامغاقلارنى ۋە پارچە پايتىملارنى قوغلاپ يۈرەتتى. ئۆيمۇئۆي قاتراپ يۈرۈيدىغان غېرىب-غۇرۋالار، ئاجىز-ئۇرۇق قەلەندەرلەر، ئىگە-چاقىسىز مۇساپىرلار قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى.

بۇ مەنزىرىدىن قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى يېرىم بولاتتى، ئۆزىچە بۇ سىرلارنىڭ تەكتىگە چۆكەتتى.

ۋاقىت مانا شۇنداق نەرسە، ئۇ ئاللىكىملەرگىدۇر شاپائەت قىلىپ، قىرانلىق، كۈچ-قۇۋۋەت ۋە گۈزەللىك ئاتا قىلىدۇ، يەنە ئاللىكىملەرگىدۇر تەتۈر قاراپ، قىرانلىقىنى، كۈچ-قۇۋۋىتىنى ۋە گۈزەل چاغلىرىنى

تارتىۋالىدۇ. مانا بۇ ھەقىقەت، مانا بۇ ئىمتىياز. لېكىن ئادەملەردىمۇ شۇنداق ئىمتىياز باركى، ئۇلار ئەقىل ۋە باتۇرلۇق بىلەن ۋاقىتنىڭ ئىمتىيازىغا چەك قويالايدۇ. ئەقىل ۋە باتۇرلۇقتا كەم بولسا، ئادەملەر ئاقىۋەتنى ئۆزىدىن كۆرسۇن!

شۇنداق، شەھەر ئۆزگەردى، ئادەم ئۆزگەردى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچىلا ئۆتۈپ كەتكەن بەش يىل ئىچىدە ئادەملەر ئادەم پېتى قېلىۋەردىيۇ، ئادەملەرگە جەڭگاھ بولغان بۇ كەڭ دۇنيا ئەقەللىيسى بىر دەقىقىمۇ جىم تۇرمىدى...

ئاتىنىڭ ھۆكۈمى — تەڭرىنىڭ ھۆكۈمى.

تۇنباغا تارخاننى دادا دەپ بىلگەن، بەگبارسىنى تاغا دەپ كۆنگەن قۇتلۇق مىڭباشى قەتلىئام كۈنى دادا پەرمانى ۋە تاغا پەرمانى بىلەن مىڭ نەپەر جانباز لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ دىۋان ئىچىگە ئەڭ ئاۋۋال بۆسۈپ كىردى. ئەركەك يولۋاستەك ھەيۋە كۆرستىپ، «تۇت» دېگەندىنىڭ ھەنىسۋاسىنى تۇتتى، «چاپ» دېگەننى چاپقۇزدى، «ئات» دېگەندىگە ئوق ئۈزدى، دەھشەتلىك قويۇن بولۇپ، ئىچكى-تاشقى شەھەرلەرنى نەچچە قېتىم پىرقىراپ چىقتى. ئۇ كىرمىگەن ئوردا ئىچى، قاتۇن شەھىرى، ئاسىيلارنىڭ ئۆي-جايى قالمىدى. ۋاپادارلىق مانا شۇنداق ھەغدادىغا يەتكۈزۈلدى.

كىم بىلسۇن، تەقدىر تاپتىن چىقتى، تۇتقان ئادەملىرىنىڭ بىرى قالدۇرۇلماي جاللات ئالدىغا ھەيدەپ بېرىلدى. باشلار كېسىلدى، قان يامىردى، سوغداقلارمۇ، ئاسىيلارمۇ، ئۇششاق باللارمۇ ھەسرەت بىلەن جان بەردى.

بىراق، ئىش بۇنىڭلىق بىلەن تۈگىمىدى، ئاققان قانلاردىن قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى ئاينىدى، چۈشى بۇزۇلدى، ئارامى قاچتى، بېشى

تەكىيەگە تەگدىمۇ، ئاق يەكتەكلىك مانى موژاكنىڭ جىلمىيىپ تۇرغان تەلەتى كۆز ئالدىغا كېلىۋالدى، ياق، موژاك ئەمدى كۈلمەيتتى، ئۇ قۇتلۇقنى نەزىرىدىن ساقىت قىلىۋەتكەندەك، مەسخىرىلىك باش چايقايتتى. «مانى بورخان نەزەر سالغان، پېشانىسىدىن نۇر چاقنايدىغان ھېلىقى يىگىت سەنمۇ» دەپ سوئال قويغاندەك قىلاتتى. بۇ سوئال ئۇنى قىينايتتى، بۇنداق چاغلاردا ئۇ ئاقىلنىڭ «ئادەم تەڭرى بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەخلۇق، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەڭرىنىڭ مېھرىبانلىقى بىلەن ھايۋاننىڭ ۋەھشىيلىكى تەڭ باراۋەر ئورۇن ئالغان. لېكىن بۇ ئىككى ئالامەت شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى تۈپەيلى، بىر ۋۇجۇدتا تەڭ نىسبەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، تەڭرىنىڭ ئۈلۈشى غالىب كەلسە، ئادەم تەڭرىگە تارتىدۇ، مېھرىبان بولىدۇ؛ ھايۋاننىڭ ئۈلۈشى غالىب كەلسە، ئادەم ھايۋانغا تارتىدۇ، ۋەھشىي بولىدۇ. مېھرىبانلىق ۋە ۋەھشىيلىك تەڭرى بىلەن ھايۋاننىڭ تۈپ ئالامىتىدۇر» دېگەن سۆزىنى ئەسكە ئالاتتى ۋە ئۆزى كۆرگەنلىكى ئالامەتنىڭ ھەممىسىنى ئالقىنىغا قويۇپ دەڭسەشكە باشلايتتى.

ئۇ ئاشۇ كۈنلەردە بۇلارنى دەڭسەپ كۆردىيۇ، نەتىجىگە قاراپ بىر قىسما بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئونمىڭبېشىلىق سەردار بولۇپ كۆپ ئۆتمەيلا قاغاننىمۇ، ئۆزىنىمۇ تەڭلىكتىن خالاس قىلىدىغان، كاۋاپمۇ، زىخمۇ كۆيمەيدىغان بىر چارىنى تېپىۋالدى-دە، ئۆز ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ خاكاسلار يۇرتىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى...

قۇتلۇق ئاتلاندى، ئۇنى قاغان ئۆزى ئۇزاتتى، قاغانىنىڭمۇ، قۇتلۇقنىڭمۇ كۆڭلى تىنچىدى. بىراق، قاغانلىقنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرى تەڭرى ئۇرغاندەك، ياكى موژاكنىڭ قارغىشىغا كەتكەندەك، نېمىشقىدۇر ئىلگىرى باسمىدى.

تۈمەنباشى بەگبارىس ئادەت بويىچە، ھارۋا-ھارۋا ئېسىل تارتۇق-

لارنى، پىلدەك يوغان ئارغىماقلارنى ۋە بېگى قاغاننىڭ سالام-سەھىتىنى ئېلىپ، تاڭ ئەلچىسى لياڭ ۋېنشيۇ بىلەن بىللە چوڭ ئاستانىغا يېتىپ باردى. تارتۇق تاپشۇرۇلدى، سالام يەتكۈزۈلدى، ئەمما ئىشلار بەگبارىس ۋە لياڭ ۋېنشيۇنىڭ كۈتكىنىدەك نەتىجە بەرمىدى. تاڭ دېزۇڭ تارتۇقلارغا تارتۇق بىلەن، سالامغا سالام بىلەن جاۋاب قايتۇردىيۇ، قاغان ئەلچىسىگە بۇرۇنقى شاھلار ئىلتىپات كۆرسەتكەندەك ئىلتىپات كۆرسەتمىدى. ئەڭ يامىنى، ئۇ بېگى قاغان تۇنباغاغا مۇنداقچىلا نام بېرىپ قويۇپ، قاغانلىق نامى بىلەن ئېتىراپ قىلىشنى نىمشىقىدۇر تىلغا ئالمىدى، ئات-يېپەك سودىسىغىمۇ ھەۋەس قىلمىدى.

يېقىندىن بېرى، تاڭ قوۋمى بىلەنمۇ، ئۇيغۇرلار بىلەنمۇ خۇددى ئىت-مۈشۈكتەك يامان ئۆتۈۋاتقان تۇبۇت زەنپۇسىنىڭ ئەمدى تاڭ ئوردىسىغا ئەركىن كىرىپ، ئەركىن چىقىۋاتقىنىنى، ئوردىنىڭ ئۇلارغا ئوڭ كۆزى بىلەن قاراۋاتقىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بەگبارىس بىرمۇنچە ئاچچىق يۇتۇپ، رەللە بولۇپ قايتىپ كەلدى.

شۇ يىلى يازدا يەنە «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەكلا بىر ئىش يۈز بەردى. بۇ ۋەقە بېگى قاغان تۇنباغاغا خېلى قاتتىق ھار كەلدى. يەنى، تاڭ دەيزۇڭ زامانىدىن بېرى ئۇلۇغ ئاستانىدە تۇرۇپ ئات سودىسى قىلىۋاتقان قاغان تاغىسى تۇدۇن يالۋاچ چاڭئەندىن قوغلىنىپ، ئوردۇبالىققا قاراپ يولغا چىقىپ جىنۋۇ[1]غا يېتىپ كەلگەندە، جىنۋۇ باقاۋۇلى جاڭ گۇاڭچېڭ تەرىپىدىن قەتلىئام قىلىندى، نەچچە مىڭ ئات-تۆگە، يۈز مىڭ توپ تاۋار-دۇردۇن ئۇنىڭ چۆنتىكىگە

[1] جىنۋۇ — تاڭ دەۋرىدىكى بىر مۇھىم بازارنىڭ نامى، ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئۆلۈنگىر ئايمىقىنىڭ غەرب تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ.

چۈشۈپ كەتتى. توققۇزيۈز نەچچە ئادەممۇ تۇدۇن بىلەن بىللە ئۆلتۈ-
رۈلدى. يەنە بۇ باقاۋۇل بەگ پادىشاھقا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇيغۇرلار
ئۈستىگە لەشكەر تارتىشنى ئىلتىماس قىلىۋاتقۇدەك[①] دېگەن گەپلەرمۇ
تۈنباغاننىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپ ئۈلگۈردى.

چوڭ ئاستانىدىن يېتىپ كەلگەن مىش-مىشلارغا قارىغاندا، تاڭ
دېزۇڭ ئاتا ۋەسىيىتىنى يەتتە قات ئاسماننىڭ ئۇ قېتىغا چۆرۈۋېتىپ
خەتەرلىك بىر ئىشقا قول تىققان، يەنى تۇبۇتلار بىلەن ئەھدە تۈزۈپ،
ئۇيغۇرلارنى چەتتە قالدۇرۇش كويىغا چۈشكەنىدى.

مىلادىيە 630- يىلى تۇبۇت ئاتامانى سۇڭزەن گەنبۇ چىڭخەي
- شىزاڭ پاسىلىدا تۇبۇت خانلىقىنى قۇرۇپ، لىخاسانى مەركەز قىلغان
ۋە ھەدەپ كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىيە 641- يىلى تاڭ ئېلى
مەلىكە ۋېن چىڭنى ئاتامان سۇڭزەن گەنبۇغا ياتلىق قىلدى ۋە ۋاقىتلىق
تىنچلىقنى قولغا كەلتۈردى. مىلادىيە 650- يىلى بۇ ئاتامان ئۆلۈۋىدى،
ئارا بۇزۇلدى، تاڭ چېگرىسى يەنە تىنچىمىدى.

مىلادىيە 755- يىلى تاڭ سەردارلىرى ئۆڭلۈك-سۆيگۈن ئىسيان
كۆتۈردى، ئىككى ئاستانە قولدىن كېتىپ، ئەھۋال يامانلاشتى. تاڭ
ئېلىگە كەلگەن بۇ بەختسىزلىك تۇبۇتلارغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى.
ئۇلار تەرەپ-تەرەپكە لەشكەر چىقىرىپ، گەنسۇدىكى خېتاۋ ۋە لۇڭشى
ئەتراپلىرىنى قامال قىلىۋالدى. تاڭ ئوردىسى ئادەت بويىچە ئۇيغۇر
قاغانلىقىدىن ياردەم سورىدى ۋە نىڭگو مەلىكىنى بايانچۇر قاغانغا ياتلىق
قىلىپ، تۇغقان بولدى. ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى تۇبۇتلار ئۈستىگە تاشلاندى،
تۇبۇتلارنى سۈرۈپ توقاي قىلىپ، رەسۋاسىنى چىقىرىۋەتتى. تاڭ ئور-

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226- جىلدتىكى ئەسلىي سۆز.

دىسمۇ ئۇيغۇرلارغا ئىشەنچ باغلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى
تۇبۇتلارغا زەربە بېرىشكە ۋە غەربىي يۇرتنىڭ تىزگىنىنى قولغا ئېلىد-
شىغا سۈكۈت قىلغانىدى.

يالۋاچلارنىڭ ئېيتىشىچە، تاڭ دېزۇڭ تېخى يېقىندىلا تۇبۇتلار
بىلەن ئەھدە تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ تارىم يۇرتلىرى ۋە خېشى كارىدورىغا
ئىگە بولۇۋېلىشىغا يول ئېچىپ بەرگەنىدى. شەكسىزكى، تاڭ ئوردىسى-
نىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى جىمى مەنپەئەتى ئەمدى يامان
كۆزدىن خالىي بولالمايتتى. ئوتتۇرا ئىقلىمدىن ئەمىن تاپقان تۇبۇتلار-
نىڭ شىمالدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراپ شىلتىڭ ئاتىدىغىنى كۆزگە كۆرۈ-
نۈپلا تۇراتتى.

تۆت يىلدىن بېرى، ئوتتۇرا ئىقلىمدا بىرەر چوڭ يېغىلىق بولمى-
دى، چېگرا تىنىچلىقتا ئۆتتى. لەشكەرلەرگە ئات سەپلەشنىڭ ھاجىتى
قالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ چۈبە ۋە بايىرقۇ قەبىلى-
لىرىدىن ئەرزان باھادا ئات سېتىۋالىدىغان بولۇپ قالدى. چوڭ
ئاستانىدە سېتىلىدىغان بىر ئۇيغۇر ئېتىنىڭ باھاسى تاڭ دەيزۇڭ زامانى-
دىكى قىرىق تەپكە شايىدىن، ئاران بىر تەپكە شايىغا چۈشۈپ قالدى.
ئات بازىرىغا ئاپەت تەگدى. قاغانلىق سودىسىنىڭ جان تومۇرى ئۈزۈ-
لۈشكە قاراپ يۈزلەندى. سوغداقلار قارا-قويۇق قەتلىئام قىلىنغاچ،
سودا قىلىدىغان سوغداق قالمىدى. كارۋان ئازلاپ، مال يۈرۈشمىدى،
قاغانلىقمۇ، مەنسەپدار ۋە ئاۋام-پۇقرامۇ نامراتلىققا يۈزلەندى...

لىللا گەپ قىلغاندا، قاغان تۈنباغا بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرى-
شىنى ئەسلا ئۈمىد قىلمايتتى. ئۇنىڭ قانداشلىقنى قايرىپ قويۇپ بۆكۈ
قاغانغا تىغ سېلىشىمۇ، سوغداقلارنى جازالاپ، پاك قولىنى قانغا بويىشى-
مۇ تاڭ دېزۇڭنى رەنجىتمەسلىك ئۈچۈن، مۇھىمى قاغانلىق بىلەن
پۇقرانىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىدى.

«نېمە ئۈچۈن ئوردا ماڭا ئوتۇغات بەرمەيدۇ، نېمە ئۈچۈن بۇنچىۋالا كۆپ كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بېرىدۇ؟» دېگەن بىر تالاي قىيىن سوئال تۇنباغانىڭ مېڭىسىدە لەيلەپ يۈرەتتى، تۇن قاراڭغۇسىدا قالغاندەك گاڭگىرايتتى، كاللىسى قاپاق بولۇپ كەتسىمۇ، خىيالىنى بىر ياققا چىقىرالمايتتى، ئېرچۈك باخشىنىڭ رەملىرىدىنمۇ تۈزۈكرەك بىر جاۋابقا ئېرىشەلمەيتتى، تەڭرىگە ئاتاپ قىلغان قۇربانلىقلىرىمۇ، نەزىر-تىلاۋەتلىرىمۇ كۈچىنى كۆرسەتمەيۋاتاتتى.

يۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ قالغان تۇنباغا بىرقانچە قېتىم كېڭەش چاقىرىپ، ئاقىل - مۆتىۋەرلەرنىڭ تەكلىپلىرىنى ئاڭلاپمۇ باقتى، ۋەلئەھد تاراسمۇ دەردىگە دەرمان بولالمىدى. ئاستانىدىن خاپا بولۇپ قايتىپ كەلگەن بەگبارىس ھېچكىمگە چىراي ئاچمايدىغان، ئېچىلىپىراق گەپ قىلمايدىغان بولۇۋالدى، گەپ قىلدىمۇ، ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئوبدان گەپ چىقمايتتى.

— بىز تابغاچلاردىن نېمىمىزنى ئايىدۇق، لەشكەر دېسە لەشكەر بەردۇق، ئات دېسە ئات بەردۇق، — دەيتتى ئۇ، سېرىق چىشلىرىنى تاش چاينىغاندەك غۇچۇرلىتىپ، — قارىمامدىغان ئەمدى ئۇلارنىڭ ھالىغا. باش ئاغرىقى ئازراق ساقىيىۋىدى، كونا ئۇلپىتىنى ئۇنتۇپ، تۇبۇتلار بىلەن ئېچىپەش تارتىشقىلى تۇردى. قاغان تاغىسىنى ئۆلتۈرگىنىنى دېمەمدىغان تېخى، بۇنداق خورلۇقنى كۆتۈرۈپ يۈرگىچە...، — دەيتتى ئۇ، بەزىدە ئۆزىچىلا قايناپ كېتىپ.

تۇنباغا بەگبارىسنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنەتتى، بەزىدە ئۆزىمۇ شۇنداق ئويلاردا بولاتتى. بىراق، ئۇنىڭ چۈشىنىدىغىنى ئەلۋەتتە بەش يىل بۇرۇنقى بەگبارىس، ھەتتا كۆپ يىللار ئىلگىرىكى بەگبارىس ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرنى، بۇنداق قايناپ، قاغان ئۈچۈن ۋە قاغان تاغىسى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئۈچۈن قورساق كۆپىكى قىلد-

ۋاقىننى خىيالغىمۇ كەلتۈرمەيتتى.

بەگبارس ئۇتۇغات ئىلتىماسىنى ئېلىپ ئەلچىلىككە بارغاندا يارام ئاتتىن بەش يۈز ئاتنى بىللە ئېلىۋالدى. بىراق، تاڭ ئوردىسى نېمىشقىدۇر بۇ ئاتلارنى سېتىۋالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاتلىرىنى تۇدۇن يالۋاچقا ئامانەت قويۇپ، قۇرۇق قوللا قايتىپ كەلدى. تۇدۇن يالۋاچ جىنۇۋدا ئولتۇرۇلگەندە ئۇ ھەيدەپ كېلىۋاتقان بۇ ئاتلارمۇ ئولجا قاتارىدا جاڭ گۇاڭچىڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندى.

بىراق، يېقىندىن بۇيان بەگبارسنىڭ بەگ-سانغۇنلار ئارىسىدا بەزى بولمىغۇر گەپ-سۆزلەرنى قىلىپ يۈرگەنلىكى، قاغانلىقنىڭ جەنۇبىدىكى چابىش قەبىلىسىدە تۇرۇشلۇق يىگىرمە مىڭ لەشكەرنى يەنە ئون ئۆتەك جەنۇبقا يۆتكەپ، «جاڭ گۇاڭچىڭ بىلەن تۇتىشىپ، قاغان تاغىسىنىڭ ئۆچىنى ئالىمىز» دەپ داۋراڭ سېلىۋاتقىنى قاغانغا ئاڭلىنىپ قالدى. نېمىدىندۇر خاۋاتىرلەنگەن تونباغا قاغان لەشكەر ئىچىگە تۆت-بەش قېتىم ئايغاقچى ئەۋەتتى، لېكىن ئۇ ھېچقانداق يىپ ئۇچىغا ئېرىشەلمىدى. يامان يېرى، تۆت ئايغاقچى سۇغا چۈشكەن تاشتەك يوقىلىپ كەتتى. ئويلىمىغان كېلىشمەسلىك يۈز بېرىپ قالسا، تايانغۇدەك بىرەر ئادىمىنىڭ يوقلۇقىغا كۆزى يەتكەن تونباغا قۇتلۇقنى ئېسىگە ئالدى ۋە ئىككى مەرتەم يارلىق يوللاپ، ئۇنى تېز قايتىشقا دەۋەت قىلدى...

قۇتلۇق قاغان ھۇزۇرىغا ئاچ قورساق پېتى يېتىپ كەلدى. چانمىسۇن ئۈچۈن، قاغان دەسلەپ تۆت كىشىلىكلا كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئاكىسىنى كۆرگۈسى كېلىپ، تېخى تاڭ ئاتماستىلا تىلاۋەت مەيدانىغا چىقىۋالغان تاراس ئۇيقۇدىن زادىلا باش كۆتۈرەلمىدى. بەگبارس ئۆز گېپىنى يورغىلاتتى، ئاخىرىدا قۇتلۇق بىلەن گەپ تالىشىپ قېلىپ، ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ئاخىرقى كېڭەش قاغان بىلەن قۇتلۇق ئارىسى-

ـدىلا داۋام قىلدى.

بەگبارىس ۋە تاراس تىكىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇتلۇق دادىسىنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قارىدى، ئۇنىڭ مۇشۇ بەش يىل ئىچىدە تېزلا قېرىپ، باشقا بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى، ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتقان ھالدا:

— كۆرۈشمىگەن بەش يىلدىن بېرى بەكلا جۇدەپ كېتىپسىز. بىرەر يېرىڭىز ئاغرىمايدىغاندۇ ـ ھە، — دېۋىدى، تونباغا قويۇق ئاق سانجىلغان ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ كۈلۈپ قويدى.

قۇتلۇق شۇم ئىغىزلىق قىلىپ قويغىنىغا شۇ ھامان پۇشايمان يەپقالدى، ئارقىدىنلا ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياسىماق بولۇپ، دېدى:

— قاغان دادا، ھۆكۈمالارنىڭ ئېيتىشىچە، ئادەم دېگەن جۇدىـ گەنسېرى بەردەم بولارمىش، كىم بىلىدۇ، يىگىتلىكىڭىزگە قايتىۋاتامسىز تېخى؟...

— ھا... ھا... ھا...

ئاتا-بالا ئىككىيلەن قوللىرىنى بىر-بىرىنىڭ مۈرىسىگە قويۇپ، ئىچىلىپ-يېيىلىپ كۈلۈۋېلىشتى. بىراق، تونباغانىڭ كۈلكىسى شۇنچىـ لىك ياسالما ۋە جانسىز ئىدىكى، ئۇ ھارارەتلىك يۈرەك قېتىدىن ئەمەس، بەلكى ئاغزىنىڭ ئۇچىدىنلا چىققاندەك قىلاتتى. قۇتلۇقنىڭ كۈلكىسمۇ قالقانغا قالقان ئۇرۇلغاندەك بىقىمسىز ئىدى.

قاغاننىڭ كۈلكىسى خۇددى ئۆمرى كوتا ئەتىياز ئاپتىپىدەك غىل-پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا ئۆچۈپ كەتتى، چىرايى پاتلا ئەسلىگە قايتتى. ئۇ ئوق تەگكەن كېيىكنىڭ كۆزىدەك پىلىلداپ قالغان چوغداـ غا ئالىقانلىرىنى قاقلىۋالغاندىن كېيىن:

— ھەممىنى ئاڭلىدىڭ، داداڭنىڭ ۋە قاغانلىقنىڭ ئەھۋالى مانا مۇشۇ، ئوردا تېخى ئوتتۇغات بەرمىسە، تۇبۇتلار بىر ياقتا دېۋەيلەپ

تۇرسا، يا ئاتلىرىمىزنى ئالدىغانغا ئادەم چىقمىسا. مەندىن قانداق سەۋەنلىك ئۆتتى، نېمىنى خاتا قىلدىم دېگەنلەرنى كۆپ ئويلاندىم، ئويلانغان بىلەن ئۇنىڭ نەق جاۋابىنى تاپالمىدىم، — دېدى ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ.

قايتىپ كەلگىنىگە يېرىم كۈن بولا-بولماي، قۇتلۇق نۇرغۇن ئىشلارنى بىلىپ ئۈلگۈردى ۋە دادىسىغا يېقىن كېلىپ پەس ئاۋازدا دېدى:

— پەقەت بىرلا ئىش بار دادا، شۇ ئىش ئوڭغا تارتسىلا ھەممە ئىشىمىز يۈرۈشۈپ كېتىدۇ.

— زادى قايسى ئىش؟ — سورىدى تۇنباغا بىتاقەت بولۇپ.

— چوڭ ئوردىغا يېقىنلاشماق، ئاتىلار ئىزىدىن مېڭىپ ئوردىدىن قاغانلىق ئوتتۇغاتى ئالماق زۆرۈر، — قۇتلۇق سۆزىنى چۆچەك ئېيتقاندەك ئالدىرىماي داۋام قىلدى، — قايسى ئەل ۋە قايسى قوۋم تاڭ شاھىدىن ئوتتۇغات ئالسا مەدەت ئالغانغا باراۋەر بولىدۇ، شۇ ئەلنىڭ گېپىمۇ، كۈچىمۇ چوڭ بولىدۇ.

— بىز ئالىمىز دېدۇق، لېكىن ئۇلار بەرمىدى. تابغاچلارنى دەپ قولىمىزنى قانغا بويىدۇق، ئۇلار بۇنى بىلمىدى، دوست-دۈشمەن ئال-دىدا يۈزىمىزگىمۇ سەت بولدى. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — سورىدى تۇنباغا جىددىيلەشكەندەك بولۇپ. قۇتلۇق ئۇلاپلا جاۋاب بەردى:

— كېيىرىمىزنى چۆرۈپ تاشلاپ، كۆڭلىمىزنى بىلدۈرەيلى، ئالا-يلۇق، بىر ئوردا مەنسەپدارى قاغان تاغىسىنى ئۆلتۈردى، ئەمما بۇ تاڭ پادىشاھىنىڭ سەۋەنلىكى ئەمەس. قانىنى قان بىلەن يۇيىمىز دەپ قېيداپ يۈرگۈچە، قانىنى سۇ بىلەن يۇيىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرسەك، پادىشاھ بۇنىڭدىن تەسىرلەنمەسمۇ؟

— سۆزلەۋەر ئوغلۇم، گەپلىرىڭنىڭ جېنى باردەك قىلىدۇ...
— يەنە بار...
ئۇلار ئىچىلىپ-يېيىلىپ پاراڭلاشتى. گەپ ئۇلغىيىپ بەگبارىس ئۇستىگە كېلىپ توختىدى: تۇنباغا بىر تالاي پاكىتلارنى يايغان بولسىمۇ، قۇتلۇق يەنىلا دېلىغۇل بولۇپ قالدى.
— قاغان دادا، بەگبارىس سانغۇنىنى ئوبدان چۈشىنىمەن، مىجەزى توك، مال-دۇنياغا ھېرىسمەن بولغىنى بىلەن باشقىلارغا قارا سانىمايتتىغۇ.
— ھاياتنىڭ ئۇجۇر-بۇجۇرنى بىلمەيسەن ئوغلۇم، ئادەم دېگەن ئۆزگىرىدىكەن، تەڭرىمىز ئىنسان بالىسىنى نېمىدەپ قولىنى ئىچىگە ئېگىلىدىغان قىلىپ ياراتتىكىن تاڭ، نەپسى بالا ئادەملەر تېخىمۇ چاپسان ئۆزگىرىدىكەن. ئۇ بەر دېيىدى، تۇمەنباشىلىقنى بەردىم؛ ئەلچىلىككە باراي دېيىدى، ئۇنىڭغىمۇ ياق دېمىدىم. ئۇنىڭ ئاستانىگە بىرىپ كېلىپلا نە ۋەجىدىن بۇ تەرىقە ئۆزگىرىپ كەتكىنىنى زادىلا ئۇقمايمەن. بىراق ئۇنىڭ ئۆزگەرگىنى راست، بايامقى پەلەپەتىش گەپلىرىنى ئۆزۈڭمۇ ئاڭلىدىڭغۇ.
قۇتلۇق تۆشەك ئۇستىگە باداشقان قۇردى، جەينىكىنى تىزىدا قويۇپ، مۇشتۇمى بىلەن چېكىسىنى تىرىدى. بۇ ئۇنىڭ قىيىن ئىشلارغا يولۇققاندا تەكرارلايدىغان كونا ئادىتى ئىدى. ئۇ بىر ھازا ئويلانغاندىن كېيىن كېسىپلا دېدى:
— قاغان دادا، تابغاچلار بىر كىم چېقىلمىسىلا باشقىلارغا چېقىلىدىغان خەق ئەمەس. ھازىرچە ئۇلاردىن بىزگە خەۋپ يەتمەيدۇ. خەۋپ كەلسە ئوردا بىلەن ئەھدە تۇزۇپ، يۈرىكى چوڭايغان ئاشۇ تۇبۇتلاردىن كېلىدۇ. شۇڭا، چابىش بېرىدە تۇرۇۋاتقان يىگىرمە مىڭ لەشكەرنى باسمىللارنىڭ شىمالىي تەرىپىگە يۆتكەشكە، ئوغلىڭىزنى سەردار قىلىشقا

پەرمان چۇشۇرۇڭ. بەگبارس سانغۇننى ئوردۇبالىق ئەتراپىدىكى ئىككى تۇمەن لەشكەرگە چوڭ سانغۇن قىلىپ، ئۇنى كۆزنىڭىزگە يېقىن تۇتۇڭ، قالغىنىنى ئالدى بىلەن كۆك تەڭرىگە، ئاندىن كېيىن كەمىنە ئوغلىڭىزغا تاپشۇرۇڭ...

— بۇ... بۇنداق قىلسام قاملىشارمۇ؟

— قاملاشمىسا بېشىم بىلەن جاۋاب بېرىمەن. پەقەت ياغلاقار لىگىنى بەگبارس سانغۇننىڭ قول ئاستىغا قويۇپ، بىرەر مىڭنىڭ مىڭبېشىلىقىغا كۆتۈرسىڭىزلا كۇپايە.

— ھېلىقى تابغاچ بالىنىچۇ؟

18. سىرلىق سايە

قۇتلۇق، قاغان ئالدىدىن قايتىپ چىققاندا ياغلاقارنىڭ ساقلاپ تۇرغىنىغا بىر ئاش پىشىم بولۇپ قالغانىدى. ئۇ ياغلاقاردىن تىزگىنىنى ئېلىپ، ئاسلىقاراغا بىر ئىرغىپلا مىنىۋالدى ۋە دىۋان دەرۋازىسىدىن چىقىپ تۇن قاراڭغۇسىغا قاراپ شۇڭغىدى.

— قارا ئۇكا، شەھىرىمىز نېمىدېگەن چوڭ، ئاسمىنى نېمىدېگەن كەڭ، ئاۋۇ يۇلتۇزلارچۇ تېخى؟ — دېدى قۇتلۇق بەخىرامان كېتىۋاتقان ياغلاقارغا گەپ تاشلاپ.

كۇھقاپتىن چىققاندەك ھۇشقىتىپ تۇرغان كۈز شاملى گۇگۇم چۈشمەستىلا توختاپ قالغان، شامالدىن كېيىنكى كەڭ ئاسمان خۇددى يۇيۇپ قويغان قارا شىشىدەك سۈزۈلۈپ كەتكەنىدى. شىشە يۈزىدە يۇلتۇزلار كۆز قىسىشاتتى، گاھىلىرى تولغان ئايدەك يوغان، گاھىلىرى

چېچىۋېتىلگەن ئالماس ئۇۋۇقىدەك كىچىك ئىدى. ئاسماننىڭ بۇرجىكىدە، قۇتلۇققا تونۇش خاكاس قوۋمى تەرەپتە قۇتۇپ يۇلتۇزى يورۇپ تۇراتتى. ساما كىندىكىدىن ئۈزۈلۈپ چۈشكەن بىر تەنھا يۇلتۇز ئۇچۇۋېتىپ ئۇزۇن بىر ئوتلۇق ئارغامچىنى ھاسىل قىلاتتى-دە، خۇددى پادىچى ئاتقان سالمىدەك، ئۇدۇل بىرىپ قۇتۇپ يۇلتۇزى تەرەپكە تاشلىناتتى.

قۇتلۇق دادىسى بىلەن مۇڭداشقاندا، ھەر قېتىم تاۋى بىر غېرىچ ئۆسۈپ، تېرىسى كەڭرىپ قالغاندەك يەڭگىللەپ قالاتتى. بۈگۈنمۇ دەل شۇنداق بولدى. ئۇ قاغان بىلەن ئېچىلىپ-يېيىلىپ پاراڭلاشتى، دەردى بىلەن ئورتاقلاشتى، دادىسىنىڭ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ، ھەرھالدا خۇشال بولۇۋىدى، بۇ خۇشاللىقتىن قۇتلۇقمۇ تەڭ لەززەت ئالدى.

قۇتلۇق بىلىدۇ، ئۇ تېخى ئاق-قارىنى پەرق ئەتمەستىلا تۇنباغانىڭ ئۆيىگە كەلدى. ئۇ چاغلار ئۇنىڭ ئاتا سۆيگۈسىگە، ئانا مۇھەببىتىگە ۋە قېرىنداشلىق مېھرىگە تويۇنمىغان چاڭقاق چاغلىرى ئىدى، قەلبىدىن ئىبارەت بۇ سۇسىز بىنەم كىملەرنىڭدۇر سۇ باشلىشىنى، كىملەرنىڭدۇر ئۇرۇق چېچىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ تۇنباغا بىلەن ئۇچراشقان كۈنىلا تەشنا يۈرىكىگە مېھىر-مۇھەببەت ئۇرۇقىنىڭ چېچىلغانلىقىنى، ئاتىلىق مېھرى بۇلىقىدىن ئېقىپ كەلگەن سۆيگۈ دەرياسىنىڭ چىلاشقۇدەك سۇ بەرگەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئاتا-بالىلىق، ھەتتا ئانا-بالىلىق ئۇرۇقلىرى شۇنداق تېز يىلتىز سۇردىكى، ئۆتۈپ كەتكەن يىگىرمە نەچچە يىل مابەينىدە بۇ يىلتىزدىن سۇ ئىچكەن كۆچەت باراقسان كۆكلەپ، ھەرقانداق بوران-چاپقۇنغا بەرداشلىق بېرەلىگۈدەك يوغان شەمشادقا ئايلاندى، ئۇنىڭ سايىسى دادىسىنىڭمۇ، ئۆزىنىڭمۇ، تاراسىنىڭمۇ ھەتتا بۇ جەمەتتىكى كىچىنچەك-نەۋرىلەرنىڭمۇ پاناھگاھى بولۇپ قالدى.

قۇتلۇق ئىشىنەتتىكى، مىلىك غۇلاچ چوڭقۇرلۇقتا يىلتىز تارتقان بۇ شەمشاد تا قىيامەتكىچە ياشنايتتى، ئاتا-بالا مېھرى ئۇنى بوران-چاپ-قۇندىن، يامغۇر- يېشىندىن ساقلايتتى، مۆرتىي كەلسە، بۇ شەمشاد ئۈچۈن جان بەرسىمۇ، ئۇ رازى ئىدى.

— ئاستا...

ياغلاقارنىڭ پىچىرلاپ دېگۈدەك ئېيتقان سۆزى قۇتلۇقنىڭ خىيال يىپىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇنىڭ سەزگۈر ئاتەك سەگەكلىشىپ، قانداق-تۇر بىر شەپىگە قۇلاق سېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئېتىنى توختاتتى.

— قۇتلۇق ئاكا، ئاڭلاپ بېقىڭا، كەينىمىزدىن بىرەر شەپە كېلىۋاتامدۇ-نېمە؟

قۇتلۇق قۇلاق سالدى. يىراق بىر يەردە مۈشۈك مىياڭلايتتى، نەدىدۇر ئىككى-ئۈچ چېكەتكە بەسلەشكەندەك چىرىلدايتتى. كىمنىڭدۇر ئىتى ئۈزۈپ-ئۈزۈپ قاۋايتتى.

— قۇلىقىڭدىن چاتاق چىقمىغاندۇ ياغلاقار، — سورىدى، قۇت-لۇق ھېچقانداق شەپە ئاڭلىمىغاندىن كېيىن خىيالىنى بۇزۇۋەتكىنىگە خاپا بولغاندەك مەسخىرە بىلەن.

ياغلاقار ئۆز قۇلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەمما ھازىر قانچە زەن قويۇپمۇ، باياملقى شەپىنى قايتا ئاڭلىيالمايۋاتاتتى.

— ياق ... ياق ...، تېخى ھېلىلا بىر يوچۇن شەپىنى ئاڭلىغىنىم راست، ئادەمنىڭ ئاياغ تىۋىشىغا ئوخشايدۇغۇ دەيمەن، — ياغلاقار شۇنداق دېدى، غودۇڭشۇپ قويۇپ ئېتىغا يېنىك قامچا ئۇردى، ئېتى تالامۇشۇكىدەك شىپىرلاپ، مېڭىشىنى تېزلەتتى.

كۆپ بولسا ئەللىك قەدەمچە يول يۈردىمىكىن، ئەمدى ياغلاقار ئەمەس، قۇتلۇق سانغۇن ئېتىنى توختاتتى.

ئۇ ياغلاقارغا «گەپ قىلما» دېگەندەك بىشارەت بېرىپ، كۆرسەت-

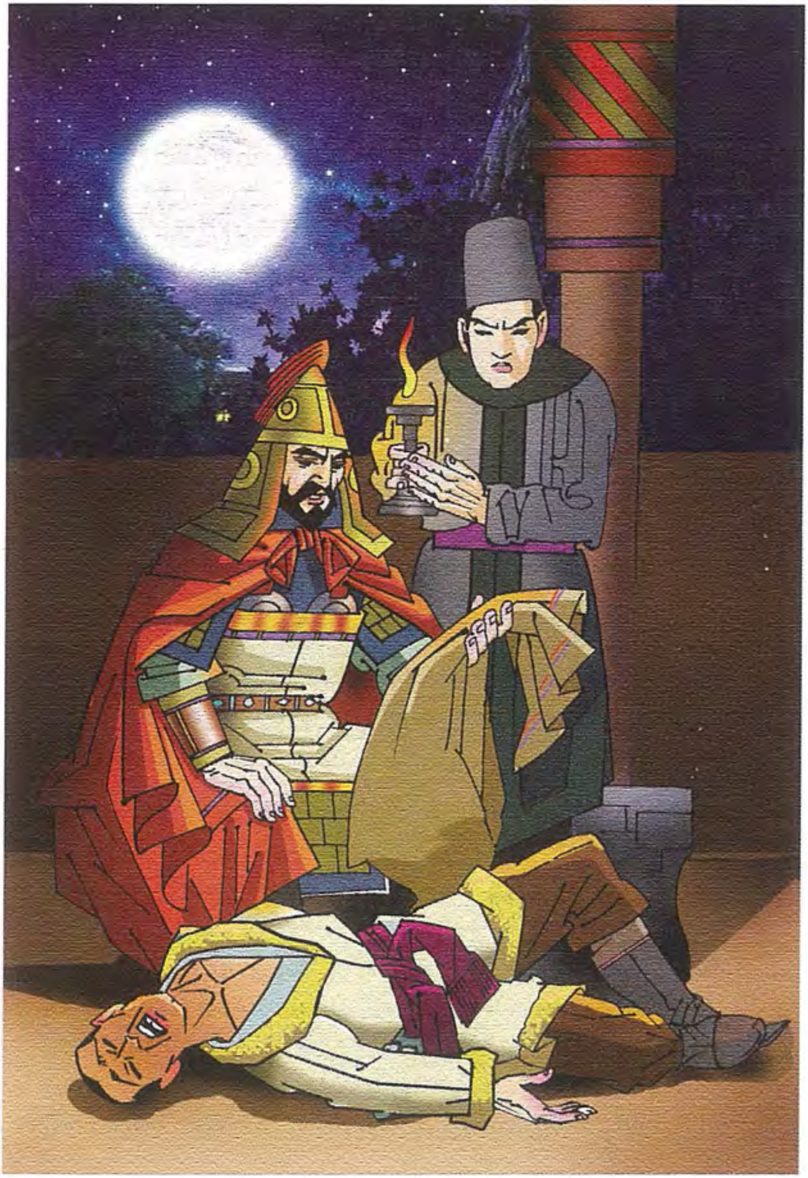

ڭكۈچ بارمىقىنى كەينىدە قالغان كىچىك كوچىنىڭ ئاغزىغا چىندى.
ياغلاقار سىيرىلىپلا ئاتتىن چۈشۈۋالدى، دۈمبىسى بىلەن ئالىقىنىنى چوڭ كوچا ياقىسىدىكى توپا تامغا تىرەپ يانتۇ مىڭىپ ئىلگىرىلىدى، كوچا ئاغزىغا كېلىپ جىندەك جىم تۇرۇۋالدى ۋە نېمىنىڭدۇر ئۈستىگە «گۈپ» قىلىپلا ئۆزىنى ئاتتى.
قارا قوي تېرىسىدىن تەتۈر جۇۋا كىيگەن، قۇمۇقلارنىڭكىدەك كالا چورۇقى تارتىۋالغان بۇ ناتونۇش «ئولجا»نى ئۇلار ئاتقا ئارتىپ ئۆيىگە ئەپكېلىشتى. گۆشنان دۈملەپ، قىمىز سورۇپ ساقلاپ تۇرغان كەدىرە جىنچىراغنى كۆتۈرگەن پېتى يۈگۈرۈپ چىقىپ ئىشىك ئاچتى، ئات ئۈستىدە توغرا ياتقان ئادەمنى كۆرۈپ تۈۋلۈۋەتكىلى تاس قالدى.
— جىم بول، چاكارلارنىمۇ كۆزدىن نېرى قىل، —دېدى، قۇتلۇق كەدىرەگە ئاگاھ بېرىپ، — قېنى خوتۇن، چىرىغىڭنى مايەرگە ئەكەلگىنە.
ياغلاقار تۇتۇۋالغان يوچۇن ئادەمنى خۇددى تاغار كۆتۈرگەندەك كۆتۈرۈپ ھويلىغا ئېلىپ كىردى، يىرگەنگەندەك يەرگە تاشلىدى. ئەمما، ئۆگزىدىن تاشلانغان بىر قاپ گۆشتەك «گۈپ» قىلىپ يەرگە چۈشكەن بۇ كىشى غىڭ قىلمايلا ياتقىنى ياتقاندى، مىدىرلاپ قويايمۇ دېمەيتتى.
قۇتلۇق ئۆتۈكىنىڭ ئۇچى بىلەن نوقۇپ بېقىۋىدى، يەنە ھېچقانداق ئىنكاس بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ياغلاقارغا دېدى:
— قاراپ باق، تىنىقى بارمۇ-يوق؟
— تىنىقى يوق!
— گۈرەن تومۇرىنى تۇتۇپ باق بولمىسا؟
ياغلاقار ئۇنىڭ قۇلاقچىسىنىڭ كەينىدىن قولىنى تىقىپ يەنە تارتىۋالدى ۋە:

— تومۇرىمۇ سوقمايدۇ، سوۋۇپ كەتكىنىگە قارىغاندا ئۆلۈپ قالغان ئوخشايدۇ، — دېدى. بۇنى ئاڭلىغان قۇتلۇق بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ:

— ھەي سېنىزە ياغلاقار، بۈركۈت جېنىدا تاپقا ئېتىلمايدۇ، ئۆلۈپ قالغان مۇساپىرنى تۇتۇپ كەلگىنىڭنى قارىمامدىغان سېنىڭ، — دېۋىدى، ياغلاقار يەنە ئۆزىنى ئاقلاشقا تۇتۇندى:

— تەڭرى گۇۋاھ، بايام ئۇ تام تۈۋىدە ئولتۇرۇۋالغانىكەن، تۇتۇۋالغاندىمۇ، ئاتقا ئارتقاندىمۇ تىرىك ئىدىغۇ...

— يۈزىنى بۇياققا قارات!

بۇ «ئولجا» راستىنلا ئۆلۈپ بولغانىدى، بىرەر ئەزاسىدا يارا ئېغىزىمۇ كۆرۈنمەيتتى، ئەمما چىرايى قازان كۈيىسىدەك قارايغان، ئاغزىدىن ماغزاپتەك كۆپۈك ئۆرلەپ تۇراتتى.

ئۆلۈكنىڭ بۇ تۇرقى قۇتلۇقنى سەگەكلەشتۈرۈپ قويدى. ياغلاقارنى ئۇنىڭ بېنىنى ئاختۇرۇشقا بۇيرۇدى، ياغلاقار ئۆلۈكنىڭ قوينىدىن كىچىككىنە بىر تېرە خالتىنى تېپىۋېلىپ، قۇتلۇققا ئۇزاتتى. ئۇ خالتىنى ئاچتى، خالتىدىن نېمىنىدۇر ئېلىپ تىلىنىڭ ئۇچىغا تەگكۈزدى، كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ قالغان ياغلاقارغا بۇيرۇدى:

— تاڭ ئاتقۇچە كۆمۈپ تاشلاڭلار بۇ نىجاسەتنى!...

«دېمەك، كەينىمدە دۈشمەن بار، ئۇ نېمىلەرنىدۇر بىلمەكچى، نېمىلەرنىدۇر قىلماقچى...»

تۈن ھەسسىلەردە كۆز يۇمغىنىغا قارىماي، تاڭ بىلەن تەڭ تۇرۇپ كەتكەن قۇتلۇق سانغۇن تۆگە قۇملىقىدەك ئىششىپ چىققان قاپاقلىرىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ ئاشۇلارنى ئويلىۋالدى ـ دە، يۈزىنى يۇيۇپ، ئەتىگەنلىك ئىبادەتكە تۇتۇش قىلدى.

ئۇ سەينادىكى سۇپىدا تۇرۇپلا قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنۇر تەزىم

قىلدى، سادىق قۇلدەك باش ئۇردى، تەزىمدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، قۇياش يۈزىگە مەجنۇنلارچە ئۈمىتۈلدى. تولا جەڭ كۆرۈپ، پارقىراپ كەتكەن كونا مىس قالقانغا ئوخشايدىغان قۇياشقا بولغان تۇساتتىنلا جان كىرىپ، قاش-كىرپىك، ئېغىز-بۇرۇن ئۆسۈپ قالغاندەك تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاغزى مىدىرلايتتى، مىدىرلاپ: «ئارقاڭدا دۈشمەن، ئارقاڭدا دۈشمەن» دېگەندەك قىلاتتى.

— ئۇ كىم، نېمە قىلماقچى؟

قۇياشنىڭ ئوتقاشتەك قىزىل ئاغزى يەنە مىدىرلايتتى:

— ئارقاڭدا دۈشمەن... ئارقاڭدا دۈشمەن...

قۇتلۇق سەجدە قىلىپ، پېشانىسىنى يەرگە قويدى. يەر قىمىرلاپ، يەردىنمۇ شۇنداق سادا كەلدى:

— ئارقاڭدا دۈشمەن... ئارقاڭدا دۈشمەن...

دەريا سۈيى قورام تاشقا دۈچ كەلگەندە ۋە قورام تاشتىن ئاتلاپ ئۆتكەندە ئاندىن شارقىرايدۇ. ئاشۇ شارقىراش ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ سۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئىنسان ھاياتىمۇ شۇنداق، ئۇمۇ توسقۇنغا دۈچ كەلگەندىلا ئاندىن توسقۇن بىلەن توقۇنۇشۇپ، سادا چىقىرىدۇ. ئاشۇ سادا ئىنساننىڭ ئۆزىگىمۇ ۋە ئۆزگىلەرگىمۇ شۇ ئىنساننىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تونۇتىدۇ. توسقۇنسىز تۇرمۇش، دۈشمەنسىز ھايات ئىنساننى تىرىك تۇرغۇزۇپ گۆرگە ئۇندەيدىغان تولىمۇ زېرىكىشلىك ۋە زىيانلىق ھاياتتۇر.

ئەمدى نېمە چارە، قۇتلۇق خاھىشىغا خىلاپ ھالدا دۈشمەنلىك بولۇپ قالدى، دۈشمەنلىك بولغىنى ئۈچۈن ئۇ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ۋە قىممىتىنى يېڭىۋاشتىن تونۇپ يەتتى، مۇسكۇللىرىغا كۈچ قېتىلىپ، تۇساتتىن پەيلىرى چىقىپ تەڭداشسىز بىر باھادىرغا ئايلاندى...

ئىبادەت ئاياغلاشتى، لېكىن قۇتلۇق ھەر نېمە قىلىپمۇ خىيالدىن بېشىنى ئالالمىدى، پەقەت ئوغلى قولانقارا يۈگۈرۈپ كېلىپ پاقالچاقلىـرىغا ئېسىلغاندىلا ئاندىن ئۇنى دەس كۆتۈرگەنچە ئۆيگە كىرىپ كەدىرەنىڭ، قىزى ئايچېچەكنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. كەدىرە ئېرىنىڭ ئاق توشقاننىڭ كۆزىدەك قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە، ئارچا پوستىـدەك قات ئۆرلەپ تۇرغان يۈزىگە قاراپ ئېغىر بىر تىن ئېلىۋالدى ۋە:

— دادىسى، بەك جاپا تارتقاندەك قىلىسىز، قاغان دادامغا يالۋۇرايلى، ئۇ ئەمدى سىزنى يىراق يەرلەرگە ئەۋەتمىسۇن، — دېدى يىغلامسىراپ.

قۇتلۇق كەدىرەگە «خاكاسلار يېرىگە دادام ئەۋەتمىگەن، ئۆزۈم خالاپ بارغان» دەپ سەپىرىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرمەكچىمۇ بولدى. «ئوغۇل بالىنىڭ رىزقى تالادا» دېگەن گەپمۇ ئاغزىنىڭ ئۇچىغىلا كەلدى. بىراق ئۇ ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم چۈشەنمەيدىغان بۇ گەپلەرنى بىراقلا تىلى ئاستىغا دەپنە قىلىۋېتىپ، پىيالىنى قولىغا ئالدى ــ دە، ئايالىغا قاراپ خاتىرجەمگىنە كۈلۈپ قويۇپ، ناشتىغا تۇتۇندى.

چىرايى ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايدەك تولۇپ تۇرغان كەدىرە ئۆز ئېرىنىڭ مۇشۇ كۈلكىسىنى ياقتۇراتتى. پەقەت مۇشۇ كۈلكىلا ئۇنى ئون ئۈچ يېشىدا ئۆزىگە قارىتىۋالغانىدى. قۇتلۇق ئايالىنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈۋالسۇن دېگەندەك، قايتا بىر كۈلۈمسىرەپ قويۇپ:

— كەدىرە، سېنىڭ تارتقان جاپايىڭمۇ ئاز ئەمەس، بالىلىرىمىزنى باقتىڭ، ئىگىلىكىمىزنى تۆۋرۈك بولۇپ تىرەپ تۇردۇڭ، ئورنۇڭدا باشقا بىرى بولغان بولسا، كۆدە-كۆرپىسىنى يىغىشتۇرۇپ، ئانىسىنىڭكىگە كېتەر ئىدى دەيمەن! — دېۋىدى، كەدىرە نازلىنىپ تۇرۇپ:

— كەتسەم كېتەر ئىدىم، ئەمما سىزدەك ئەرنى تاپالىشىمغا كۆزۈم

يەتمىدى! — دېدى، قۇتلۇقنىڭ پېشانىسىگە يەڭگىلگىنە نوقۇپ قو-يۇپ.

— ها... ها... ها...

قۇتلۇق تۇنباغالارنىڭكىگە بالا بولۇپ كەلگەندە كەدىرە تېخى قىزى ئايچەچەكتەك بار، قارىمۇتۇق، يىغلاڭغۇ بىر قىز ئىدى. قارلۇقلار يېرىدىن ئېلىپ كېلىنگىنىنى بىلگەچكە ۋە «قارلۇق» دېگەن سۆز «قاراموق» دەپ ئاڭلانغاچقا قارىمۇتۇق سىڭلىسىغا مەستلىكى كەلگەن قۇتلۇق بەزىدە ئۇنى «قاراموق... قاراموق...» دەپ تېرىكتۈرەتتى. بۇنداق چاغلاردا كەدىرە تازا رەللە بولۇپ، يۈك ساۋايدىغان يۇلغۇن چىۋىقنى قولىغا ئېلىۋالاتتى-دە، ئاكىسىنى قوغلاپ كېتەتتى. قۇتلۇق قاچاتتى، قېچىپ كېتىۋېتىپ «قاراموق... قاراموق» دېگەن چاقچاقنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى.

تۇنباغانىڭ ئۆيىدە تاراسمۇ چوڭ بولدى، قۇتلۇقمۇ چوڭ بولدى، چوڭ بولغاندىن كېيىن، كۈندىن-كۈنگە رەڭ تۈزۈپ، چىرايلىقلىشىپ كېتىۋاتقان «قاراموق»قا ئىككىيلەنلا ئۆزگىچە نەزەر بىلەن قارايدىغان بولۇپ قېلىشتى. بەزىبىر ئويۇنلاردا كەدىرەنى تالىشىپ، ئىككىسى چۈجە خورازدەك چوقۇشۇپمۇ قالاتتى. ئۇيقۇسى قاچتىمۇ «دادام كەدى-رەنى تاراس ئىنىمغا ئېلىپ بېرەرمۇ؟» دېگەن بىر بىمەنا سوئال قۇتلۇقنىڭ تۇيغۇسىدىن نېرى كەتمەيتتى.

بىراق، بۇ ئىشتا دادىسى يەنىلا قۇتلۇق تەرەپتە تۇردى، ئۆز تويىدىن بىر يىل بۇرۇن، ئىنىسى تاراسقا بەگبارس سانغۇننىڭ قىزتۇرمىش دېگەن چىرايلىق قىزىنى ئېلىپ بەردى. ئۇ تاراسقا كەدىرە-نى چېتىپمۇ قويار ئىدى، كەدىرەمۇ كېلىنىم بار دېسە دېگۈچىلىكى بار قىز بولغاندى. ئەمما، ئەجدادلارنىڭ ئۆدۈمى، قاغان جەمەتىنىڭ قائىدىسى تاراسقا ياغلاقار ئۇرۇقىدىكىلەردىن ئۆزگىلەرنىڭ قىزىنى ئې-

لىپ بېرىشكە يول قويمايتتى. كەدىرەنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارام مېھمان قەبىلە ھېسابلىنىدىغان قارلۇق قېنىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ھەممە ئادەم ئوبدان بىلەتتى.

كەدىرە بىلەن توي قىلىش بەختىگە ئېرىشكەن قۇتلۇق خۇشاللىقىدىن كەدىرەنى ياغلاقارلاردىن ئەمەس، بەلكى قارلۇق پۇشتىدىن تۆرەلدۇرگەن تەڭرىگە يۈز مىڭ شۈكۈرلەر بىلدۈردى.

تۇنباغا قائىدىمىز بۇزۇلمىسۇن دېدىمۇ، يا ئەل-كۈن ئالدىدا سەت بولمىسۇن دېدىمۇ، ئىشقىلىپ، تويدىن بۇرۇن ئاتايىن قۇلقارا مەنزىلىگە بېرىپ، تەڭرىلەرنى گۇۋاھ قىلىپ سەرخىل ئاتتىن يۈز ئاتنى ئۆز نامىدىن ئوغلى قۇتلۇقنىڭ نامىغا ئۆتكۈزدى. قۇتلۇق بۇ ئاتلارنى تويلۇق مال قاتارىدا تۇنباغاغا تاپشۇرغان بولدى ۋە كەدىرە بىلەن توي قىلىۋالدى.

قۇتلۇقلار تويدىن كېيىن ئۆزلىرى چوڭ بولغان ھويلىدا تۇرۇۋېرىسمۇ بولاتتى. ئۆي-جايمۇ كەڭ-كۇشادە ئىدى. بىراق كەڭ يايلاقتا ئەركىن ئويناپ چوڭ بولغان قۇتلۇق ئوردا شەھىرىدىكى قورشام تاملىق بۇ ھويلىدا قورۇنۇپ ياشاشنى خالىمىدى بولغاي، كەدىرەنى كۆندۈرۈپ، دادىسىنىڭ ئىچكى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كونا قورۇ-جايىغا كۆچۈپ باردى. تۇنباغا قاغان بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە شۇ يەردە تۇرۇۋەردى. قارارى يوق لەشكىرىي سەپەرلەر ۋە تۈگىمەس كېڭەشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن ئاي-ئايلاپ بىللە بولالايتتى، تۇرمۇشىمۇ بەگ قاتارى ئوبدان ئۆتەتتى.

ئەمدى ئەھۋال ئۆزگەردى. تۇن ھەسسىدە پەيدا بولغان سىرلىق سايە ۋە بۇ سايىنىڭ يېنىدىن تېپىلغان بىر ئوچۇم مەرگىمۇش قۇتلۇقنىڭ پىكىر يولىنى باشقا ياققا بۇرىۋەتتى. شەكسىزكى، تۈلكىدىن قۇۋ ۋە شەيتاندىن قاقۋاش نامەلۇم دۈشمەن ئەمدى ئۇنىڭ پېيىغا چۈشكەن،

كەينىگە سالغان ئادەمگە «تۇتۇلۇپ قالساڭ مۇنۇ تالقاننى ئاغزىڭغا سال» دەپ بىر ئوچۇم زەھەرلىك مەرگىمۇشنى تۇتقۇزغان!

ناشتا ئارىلىقىدا قۇتلۇق «كېچىكسەممۇ ئوت ئۇچى چىققاندا لەشكەرگاھقا كېتىپ قالىمەن، قاچان قايتىپ كېلىمەن، كېلەلەمدىمەن، كېلەلمەمدىمەن، بۇ تەڭرىگىلا مەلۇم، خوتۇن-بالىلىرىم ئەمدى بۇ يەردە تۇرسا ھەرگىز بولمايدۇ» دېگەن يەرگە كەلدى ۋە ھېلىھەم گاڭگىراپ تۇرغان ياغلاقارغا كەسكىن قىلىپ:

— كۆن تىكلەنگۇچە لاقا-لۇقىلارنى يىغىشتۇرۇڭلار، قاغان دا-دامنىڭ بۇرۇنقى ھويلىسىغا كۆچۈپ كېتىمىز، — دېدى. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ھويلا دېگىنى تۇنباغانىڭ ۋەزىرئەزەم بولماستا ئولتۇرغان يەنە بىر كونا ئۆيىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ھويلا ئىككى ئادەم ئېگىزلىكىدىكى يۇلغۇن سېپىلى بىلەن قورشالغان بولۇپ، سېپىلدىن ئادەملەرلا ئە-مەس، ئەڭ ئۇچقۇر ھايۋانلارمۇ ئاتلاپ ئۆتەلمەيتتى. بۇ ھويلا شەھەر ئىچىدىكى ئەڭ بىخەتەر ھويلا ھېسابلىناتتى.

خوجىسىنىڭ تۇيۇقسىز چىقارغان بۇ قارارى ئۇنىڭسىزمۇ مەڭدەپ تۇرغان ياغلاقارنى يەنە ھەسسىلەپ مەڭدىتىۋەتتى. قاچا-قۇچا يىغىشتۇ-رۇۋاتقان كەدىرەمۇ تۇتقىنىنى تۇتقان پېتى تۇرۇپ قالدى.

— مۇشۇنداق كەچ كۈزدىمۇ ئۆي كۆچكەن بارمۇ؟— دەپ قاقشىدى ياغلاقار. قۇتلۇق مىڭباشىلارنى ئەدەپلىگەندەك زەردە قىلدى:

— سەنزە، ئارتۇق ئىشقا ئارىلىشىپ نېمە قىلىسەن، كۆچ دېگەن-دىكىن كۆچمەمسەن!؟

قۇتلۇق ئات باقارغا ئات تەييارلاتتى. كەدىرەمۇ، ياغلاقارمۇ تەڭ ئاڭلىسۇن دېگەندەك:

— كۆچۈش ئىشى سىلەرگە قالدى بالىلىرىم، مەن قاغان دادام-نىڭ ھوزۇرىغا كەتتىم، — دېدى ئۇنلۇك قىلىپ. ئۇ ئاسلقاراغا قامچا

ئۇرۇپ تۆت-بەشچە قورۇقچىنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى.

قۇتلۇقنىڭ قولا ئېتى كۆكسى قالقاندەك كەڭ، پۇتى ئۇزۇن، بېلى ئىنچىكە، قۇلاقلىرى قومۇش يوپۇرمىقىدەك تىك تۇرىدىغان ساپ نەسىللىك قورىقان ئاتلىرىدىن ئىدى.

پۈتكۈل ئۇيغۇر ئېلى ۋە ئۇيغۇر ئاتچىلىرى ئىچىدە قورىقان قەبىلىسىدىكىلەردىن ئۆزگە، پەقەت تونىباغا بىلەن بەگبارىستىلا بولىدىغان ۋە قولقارا يايلىقىدا ئۆستۈرۈلۈدىغان بۇنداق ياخشى ئاتنى ئوتتۇرا ئىقلىملىقلار «دۇلدۇل نەسىللىك ساماۋىي ئات» دەپ چوڭ بىلەتتى. بۇنداق ئات تېپىلدىمۇ، باھاسى يۈز تەپكە شاتاۋا ياكى مىڭ تاختا ئېسىل چايدىن كەم بولمايتتى.

قۇتلۇق بۇ ئامراق ئېتىنى «ئاسلقارا» دەپ قىچقىراتتى، تويى ئۆچۈن تارتۇق قىلىنغان بۇ ئېسىل ئات شۇنچىلىك كۈچلۈك ۋە چاپقۇر ئىدىكى، كۈنىگە ئون بەش ئۆتەڭ يول يۈرسىمۇ، گېزى كەلسە يەنە بەيگىگە چۈشەلەيتتى، كۈن-كۈنلەپ ئاچ قالسىمۇ، تۆگىدەك بەرداشلىق بېرەلەيتتى، جەڭلەردە «ھايت» دېسىلا چۈمۈلىدەك قويۇق دۈشمەن سېپىگە خۇددى ئوق ئۇچىدەك بۆسۈپ كىرەتتى-دە، ئۇلارنى قاق بەلدىن ئىككىگە بۆلۈۋېتەتتى. نەيزە-قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قىقاس سېلىپ جەڭگە چۈشكەن باھادىرلار قۇتلۇق ئاچقان يولغا كىرىپ، ئوڭ-سولغا بۇرۇلاتتى، دۈشمەننى تىرىپىرەن قىلىپ، بىردەمدىلا ئىشنى تۈگىتەتتى.

— ئاسلقارا، ئوبدان ئېتىم، چاپسان چاپ، قاغاننىڭ ھۇزۇرىغا چاپسانراق يېتىۋالايلى...

ئاسلقارا قۇتلۇقنىڭ زۇۋانىنى چۈشەندى بولغاي، قانات چىقارغاندەك تېز چاپتى، ئىچكى شەھەردىن ئوردا شەھىرىگە ئۆتۈپ، بىردەمدىلا قەسىر ئىشىكىگە يېتىپ كەلدى، ئالتۇن دەستەكنى قولاقچىسىغا

قىستۇرۇۋالغاچ، ئۆتكەنلىكى قاپقىلاردا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمىدى ۋە قەسىر ئىچىگە كىرىپ كەلدى.

— قاغان ئېتىكاپتا، — دېدى، قۇتلۇقنى تونۇيدىغان باش قورۇقچى ئىشىك تۈۋىدە ئۇنى خەۋەرلەندۈرۈپ.

قۇتلۇق، قاغان دادىسىنىڭ ھەر كۈندىكى ئەتىگەنلىك ئىبادەتتىن كېيىن، ئىككى ئاش پىشىم ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ، ئىبادەت قىلىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى، ئېتىكاپقا ئولتۇردىمۇ، ۋاقتى-قەرەلى توشمىغۇچە، ئورنىدىن تۇرالمايتتى، يەر تەۋرەپ ئاسمان ئۆرۈلسىمۇ ئۇنى تەۋرىتەلمەيتتى. قۇتلۇق يېڭى كەلگەن چاغلىرىدا ئاتاق دادىسىنىڭ بۇ ئادىتىدىن ھەيران قالغان ۋە ئۇنىڭدىن بۇنداق ئولتۇرۇپ نېمە قىلىدىغانلىقىنى سوراپ كۆرگەن، دادىسى: «تەڭرىم بىلەن سۆزلىشىۋاتىمەن» دەپ ئاددىيلا جاۋاب بەرگەنىدى. كېيىن ئېيتىشىچە، تەڭرى بىلەن بۇنداق ئۇسۇلدا سۆزلىشىشنى شامان باخشىسىمۇ، تابغاچ باخشىسىمۇ، ئەيتاۋۇر نامەلۇم بىر باخشى ئۆگىتىپ قويغانىكەن.

تونباغا قاغان بۈگۈن يەنە ئادىتى بويىچە باخشىلاردەك باداشقان قۇرۇپ، كۆزلىرىنى كىرپىكلىرى سۇنۇپ كەتكۈدەك مەھكەم يۇمۇپ، قوللىرىنى ئاچا ياغاچتەك كېرىلگەن تىزىغا قويۇپ، دۇنيا تىۋىشلىرىدىن خالىي ھالدا تەڭرى بىلەن سۆزلەشمەكتە ئىدى. سۆھبەت قىزىپ كەتكەن بولسا كېرەك، تۇرۇپ بېشىنى لىڭشىتاتتى، تۇرۇپ چايقايتتى، تەڭرىنىڭ گېپىگە ئېتىراز بىلدۈرگەندەك، ئالقىنى بىلەن تىزىغا يېنىك شاپىلاقلايتتى، تۇرۇپ مۈرىسىنى قىسىپ قوياتتى. كۆرگەن ئادەم ئۇنى «تەڭرى بىلەن گەپ تالىشىپ قالغان ئوخشايدۇ» دېگەن تۇيغۇغا كەلمەي قالمايتتى.

قۇياش ئادەم بويى كۆتۈرۈلدى. تونباغامۇ ئېتىكاپتىن پارىغ بولدى. ئۇ كىرىپ كەلگەن قۇتلۇققا «مەزگىلسىز كېلىپ قاپسەن، بىرەر زۆرۈر ئىشىڭ بارمۇ» دېگەن مەنادا قاراپ قويدى.

قۇتلۇق، قاغان دادىسىنى چۆچۈتۈپ قويماي دېدىمۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ، تۈنۈگۈن كېچىدە يۈز بەرگەن سىرلىق ۋەقە ئۈستىدە زىنھار ئېغىز ئاچمىدى. پەقەت كېچىكىشكەن ئىشلارنى بالدۇرراق جاكار-لاشنى، بەگبارسىنىڭ يېنىدىكى مىڭباشىلىق مەنسەپكە ياغلاقار لىڭنى ئەمەس، بەلكى توغرۇل مىڭباشىنى قويۇشنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاغزىنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا يېقىن ئەكەلدى...

19. بەگبارسىنىڭ خىيالى

مىلادىيە 783-يىل، يىل بېشى، ئەتىگەن.

تاراس تېكىنىنىڭ ياسىداق ھويلىسى خۇددى بازار كۈنىدىكىدەك قىزىپ كەتكەنىدى. خاكاس دەرۋازىسىدىكى ئايەملىك تىلاۋەتتىن بال-دۇرلا قايتىپ كەلگەن تاراس تېكىن ھويلىدىكى سۇپا ئۈستىگە چىقى-ۋېلىپ، كىملەرنىدۇر ئىشقا بۇيرۇيتتى، كىملەرگىدۇر تەنبىھ بېرەتتى. پۈتى چۈشەلگەن سېمىز پاقلانلار، قايچا تەگمىگەن يۇڭلۇق ئوغلاقلار قاسساپ قولىدا تېپىرلايتتى، مەرەشلىرى يۈرەكنى ئېزەتتى. تۆت-بەشچە چاققان چاكار يوغان-يوغان سوغىلارنى كۆتۈرۈۋېلىپ، سۇ توشۇيتتى، پالتىلىرىنى جەڭ پالتىسىدەك پىرقىرىتىپ ئوتۇن ياراتتى. قونچاقتەك ياسىنىشىپ، يەڭلىرىنى جەينەكلىرىگىچە شىمايلاشقان قىز-چوكان-لار قىزتۇرمىشىنىڭ كۆز ئالدىدا قولى قولىغا تەگمەي ئىشلەپ يۈرەتتى، قازانغا قېزا سالاتتى، ئوچاققا ئوت ياقاتتى، چوغدانغا كۆمۈر تاشلايتتى.

كۈن ئۆرلەپ، ھاۋا ئىللىدى. دادىسىدىن، چوڭ دادىسىنىڭ ئايەم پەتىسگە كېلىدىغىنىنى ئاڭلىغاندىن بېرى بىر ئايغى ئىشىك تېشىدا

تۇرغان كىچىك ئايچۇر پۇتلىرىغا پۇتلاشقانچە يۈگۈرۈپ كىردى:
— دادا، ئانا... بوۋام كەلدى... بوۋام كەلدى...

تاراس تالاغا يۈگۈردى، قىزتۇرمىش ئايچۇرنىڭ قولىدىن يېتىلەـگىنىچە دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى.

قىزتۇرمىش بەگبارسىنىڭ يالغۇز قىزى ئىدى. ئۇ ئوڭ-سولىنى بىلگەن چاغلاردا ئۆيدە چىرايى كۆمۈردەك قارا، بوغۇرساقتەك سېمىز، ئاچچىقى يامان بىر ئايال ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يۈرەتتى. دادىسى بەزىدە ئۇ ئايالنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئۇ سېنىڭ ئاناڭ» دەپمۇ قوياتتى. قىزتۇرمىشمۇ ئۇنى ئۆز ئانىسى دەپ بىلەتتى ۋە ئۇنىڭغا «ئانا» دەپ خىتاب قىلاتتىيۇ، قانداقتۇر بىر يېرى — كۆزىمۇ، قېشىمۇ، چېچىمۇ، ئىشقىلىپ ئېنىق ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بىر يېرى ئانىسىنىڭكىگە زادى ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭچە ئۇنىڭ ئانىسى مۇز چىراي ئەمەس بەلكى ئىسسىق چىراي، جېدەلخور ئەمەس بەلكى قوزىدەك ياۋاش، تاش يۈرەك ئەمەس، بەلكى يۇمشاق كۆڭۈل بىر ئايال بولۇشى كېرەك ئىدى. قانچە سەپسالسىمۇ، سامانلىقتىن يىڭنە ئىزدىگەندەك ئىزدەپ باقسىمۇ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن بۇنداق ئالامەتلەرنىڭ سايىسىنىمۇ تاپالمايتتى. ھەر قېتىم سەۋەبسىز دۈشكەللەشكە دۇچ كەلگەندە، رەھىمسىز ئاھانەتلەرنىڭ ئازابىنى تارتقاندا ئۇ ئانىسىنى ئەمەس، يەتتە باشلىق يالماۋۇزنى «ئانا» دەپ يۈرگەندەك زەردىگۈش بولاتتى.

قىزتۇرمىش بەزىدە دادىسىغا دەرد تۆكۈپمۇ باقاتتى. ئەمما ئۇ نەق جاۋابتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، «ئۇ سېنىڭ ئاناڭ» دېگەن كونا گەپنى تەكرارلىغىنى تەكرارلىغاندى.

«ئۇ راستىنلا ئانامىدۇ، ئانا دېگەن شۇنداق بولامدىغاندۇ؟» دەپ ئويلىغان قىزتۇرمىش قۇلىقىغا ئورناپ كەتكەن ئاشۇ كونا گەپلەرنى ئاڭلىغىنىدا دادىسىنىڭ كۆز قارىچۇقىدا قانداقتۇر ئەپسۇندەك

ئۆزگىرىشچان بىر مەۋھۇم چېكىتنى كۆرۈپ قالاتتى، ئۇ بۇ چېكىتكە سەپسالاتتى. بىر قارىسا رو چىۋىننىڭ قانىتىغا، بىر قارىسا چوغدانىدىكى چوغ ئارىسىدىن ئۆرلەپ تۇرىدىغان يېشىل ئۇچقۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ بىئىزنا چېكىت توساتتىن زۇۋانغا كېلىپ ئۇنىڭغا نېمىلەرنىدۇر ئېيتىپ بېرەتتى، نېمىلەرنىدۇر كۆز ئالدىغا ياياتتى. شەپقەتسىز رېئاللىقتىن، ئاچچىق ھەقىقەتتىن دېرەك بەرگۈچى بۇ يېشىل چېكىت ئۇنى ئانا مېھرىدىن ئايرىپ تاشلايتتى، يېتىملىك دەشتىدە سەرسان قىلاتتى.

قىزتۇرمىشنىڭ نالەشلىرى تەڭرىگە ئاڭلاندى، ئېھتىمال تەقدىرنىڭ رايى شۇنداق بولدى، قىزتۇرمىش ئون ياشلارغا ئۇلاشقان يىلى بۇ ئايال قاياقىدۇر كېتىپ قالدى، بىر كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. دادىسىمۇ ئايالى ئەمەس، بەلكى بىرەر تاي ياكى بىرەر توقلىسى يوقلىپ كەتكەندەكلا بەخىرامان يۈرۈۋەردى.

ئارىدىن خېلى ئايلار ئۆتۈپ كەتتى. قىش كېتىپ، يازمۇ كەلدى. ھاۋا ئوت كەتكەندەك ئىسسىپ تۇرغان بىر كۈنى، دادىسى ئارابوي، ئىسسىق چىراي، مۇلايىمغىنە بىر ئايالنى باشلاپ كىردى ۋە يىگىنە ئىشى قىلىپ ئولتۇرغان قىزتۇرمىشقا:

— قىزىم، ئوبدان قارا، مەن كىمنى باشلاپ كەلدىم، — دېدى قاپىقىنى ئاچماي تۇرۇپ.

قىزتۇرمىش بېشىنى كۆتۈرۈپ، دادىسىغا «لاپ» قىلىپ قارىۋالدى، ئارقىدىنلا بوغچىسىنى تاشلاپ، ئۆزىگە قاراپ ئىتتىك قەدەملەر بىلەن كېلىۋاتقان ئۇ ئايالغا سەپسالدى.

قىزتۇرمىش ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ ئۇدۇل تىكىلدى ۋە بەك ھەيران بولدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى شۇنچىلىك يېقىملىق ئىدىكى، ئۇنىڭدا كەڭ يايلاقنىڭ كەڭلىكى، كۆك ئاسماننىڭ كۆكلىكى، باھار كۈنلىرىنىڭ ئاپتىپى ئەكس ئېتەتتى. ئۇ يەنە تېگى يوق دېڭىزغى-

مۇ ئوخشايتتى. بۇ دېڭىزدا سۇ ئەمەس، بەلكى مۇھەببەت چايقىلاتتى، چايقىلىپ قىرغاقلارغا ئۇرۇلاتتى، ئاسمان-پەلەك دولقۇن ياساپ، مەرۋايىتتەك مۇھەببەت بۈژغۈنلىرىنى چاچرىتاتتى، توختىماي شاۋقۇن كۆتۈرەتتى.

بۇ بۈژغۈنلار ئۇدۇل بېرىپ قىزتۇرمىشنىڭ چاڭقاپ تۇرغان يۈرەك قاتلىرىغا خۇددى كۆكلەم يامغۇرىدەك تۆكۈلدى، كۈچلۈك شاۋقۇن ئۇخلاپ ياتقان سەزگۈسىنى ئويغاتتى، كۆڭۈل كۆزى ئىللىق قۇچىقىنى ئالەمدەك كەڭ ئېچىپ ئۆزىگە تەلپۈنۈۋاتقان ئۇ ئايالنى تونىدى.

— ئانا...

— قىزىم...

ئوتلۇق خىتابلار پەلەككە ياڭرىدى، ۋۇجۇدلار ئېرىپ، سەلدەك يامرىدى، ئانا مېھرى بالا مېھرى بىلەن قوشۇلدى. تەشنا يۈرەكلەر مۇھەببەت جامىدىن قېنىپ-قېنىپ شەربەت ئىچىشتى.

بىراق، ئاينىڭ ئونبەشى يورۇق، ئونبەشى قاراڭغۇ بولىدىكەن، ياخشى كۈنىڭمۇ يامىنى كېلىپ قالىدىكەن.

ئانا-بالا جەم بولۇپ ئىككى يىل ئۆتەر-ئۆتمەي، قارا ئەجەل ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم ئايرىۋەتتى، كاج پەلەك قىزتۇرمىشنى يەنە بىر رەت يېتىم قىلدى. ئۇ ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلىدى، ياقا يىرتىپ يۈز تىلغىدى، بىراق نېمە چارە، كەتكەنلەر كەلمەيدىكەن، قالغانلار كېتەلمەيدىكەن. ئاخىر ئۇ قىسمەتكە تەن بېرىپ، بۇ ۋاپاسىز دۇنيادا ياشاپ قالماقتىن ئۆزگە ھېچبىر چارە تاپالمىدى.

قىزتۇرمىش يىغلاپ-قاقشاپ چوڭ بولدى، يېشىمۇ ئۆستى، ئەقلىمۇ ئۇلغايدى. ئۇ ئۆزىنى سىرلىق دوقمۇشلاردا تەمتىرىتىپ كەلگەن بەزى تۈگۈنلەر ئۈستىدە كۆپرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۆز ئانىسى بار تۇرۇقلۇق يەنە ئۆگەي ئانىنىڭ قولىدا قالغانلىقى سۆزسىزلا بىر سىر ئىدى، ئۆز ئانىسىنىڭ توساتتىن پەيدا بولۇپ قالغانلىقىمۇ بىر چىگىش تېپىشماق بولۇپ ھېسابلىناتتى، مەرھۇم ئانىسىنىڭ بۇ تېپىشماقنى ئۇ ئالەمگە بىللە ئېلىپ كېتىشىمۇ سىر ئىچىدىكى سىر ئىدى. بۇ سىرلار كۈندۈزىمۇ، كېچىسىمۇ، ئوڭدىمۇ، چۈشىدىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىدى، قوغلاپمۇ قوغلىۋېتەلمەيتتى.

دادىسى بەگبارىس نەلەرگىدۇر كېتىپ قالغان، ئۆزىگە ھامىسى بىلەن چاكار ئاياللار قاراپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزتۇرمىش غوجىدار چال ئىلىيارۇقتىن چاندۇرمايلا گەپ ئالدى. ئۆمرىدە ئۆيلەنمىگەن، قىزتۇرمىشنى ئۆز قىزى دەپ بىلىدىغان ئىلىيارۇق جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ قويۇپ بۇ مەخپىيەت ئۈستىدە ئېغىز ئاچتى.

— كۆك تەڭرى ئادەمزاتنى ئاپىرىدە قىلغاندا ھەركىمنى ئۆز ھەۋىسى بىلەن يارىتىدىكەن قىزىم، — دەپ گەپ باشلىدى، قىزتۇرمىشنىڭ چىرايلىق گەپلىرىدىن خۇددى سۇغا چۈشكەن چالمىدەك ئېرىپ كەتكەن غوجىدار، — تەڭرىم بەگبارىس بېگىمنىڭ كۆڭلىگىمۇ ئات ئىشتىياقىنى سالغانىكەن. ئۇ بالا چاغلىرىدىلا ھەرقانداق ئۇيغۇر بالىسىغا ئوخشاش، ئات دېگەنگە ئاجايىپ ئامراقلىق قىلاتتى، بولۇپمۇ نەسلى ئېسىل قۇرىقان ئېتىنى كۆردىمۇ، ئۇ ئاتنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە ئىدى. كېيىن ئۇ يىگىت بولدى، دادىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئون بەش يېشىدا ئاتقا مىنىپ جەڭلەرگە كىردى، يۇرت ئېلىپ يۈز تاپتى، ئاتا مىراس يايلىقىدا ئات بېقىپ ئانچە-مۇنچە ئات قىلدى. بىلسەن قىزىم، بىز خەققە ئات بولمىسا بولمايدۇ، ئاتسىز مال باقالمايسەن، ئاتسىز جەڭگە كىرەلمەيسەن، جەڭگە كىرمىسەڭ ئولجا ئالالمايسەن، ئىلكىڭدە ئات كۆپمۇ، سەن باي، ئات ئازمۇ، سەن نامرات، يۈزۈڭمۇ ئات بىلەن، گېپىڭمۇ ئات بىلەن.

بىلىشىمچە، بەگبارىس بىگىمگە يايلاق قىلىپ، ئات قالمىغان، قالسىمۇ كۆپ قالمىغاندى. شۇڭا ئۇ كۆپرەك ئات قىلىپ، باي بولۇشقا، باي بولۇپ ئابرۇي تېپىشقا نىيەت قىلىپ قالدى. چاتاقمۇ دەل مۇشۇ يەردىن باشلاندى.

شۇ يىللاردا، قۇرىقان ئاقساقىلىنىڭ چىرايى بەتبەشىرە، مىجەزى ئۇسال، ئەركەكزەدەك بىر قىزى بولغانىكەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئاقساقال قىزىغا بەكلا ئامراق ئىكەن. كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ «كۆيئوغ-لۇم شۇنداق كۆيئوغۇل بولسۇنكى، ئاتقا مىنسە ئاتلىققا تۇتۇق بەرمە-سۇن، جەڭگە كىرسە دۈشمىنىگە بوزەك بولمىسۇن، قىزىم بىردىنبىر ئايالى بولسۇن، كۆندەشى بولمىسۇن، شۇنداق يىگىتنى تاپسام تويلۇقى ئۈچۈن ئۈچ يۈز ئات ئېلىپ، ئۈچ مىڭ تۇياق قۇرىقان ئېتى بەرگەي-مەن» دەپ مەيدىسىگە ئۇرۇپتۇ.

مال-دۇنيا يولىغا كىرگەن ئادەمگە ئۈچ مىڭ تۇياق ئات دېگەن ئاز گەپ ئەمەستە، يەنە كېلىپ ئۇ كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغان قۇرىقان ئاتلىرى تېخى.

بۇ خەۋەر ئېغىزدىن ئېغىزغا، قۇلاقتىن قۇلاققا يېتىپ بەگبارىس بىگىمگىمۇ مەلۇم بولۇپتۇ.

ئۇنىڭ تۇنجى ئايالى ياغلاقار گۈزەللىرىدىن بولسىمۇ، لېكىن ھال-كۈنى ئادەتتىكىدەك بىر جەمەتنىڭ قىزى ئىدى. گۈزەل ھۆسنى ۋە پەرىلەردەك لاتاپىتى بىلەن ئۇرۇق بەگزادىلىرىنىڭ كۆزىدىن ئوت چىقىرىۋەتكەن بۇ قىزنى بەگبارىس بىگىم دادىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئۆز ئەمرىگە ئالغان ۋە بىر بالىلىق بولۇپمۇ قالغاندى.

كىم بىلسۇن، بەگبارىس بىگىم ئۈچ مىڭ تۇياق ئات ئۈچۈن ئايالىنى ئۆيدىن قوغلاپ، ئامراق قىزنى ئېلىپ قالدى ۋە ھېلىقى جەللىگۈرنى ئۆگەي ئانا قىلىپ ئۆيگە ئېلىپ كىردى.

بىراق، كۆك تەڭرىم ئاسماندا تۇرۇپ ھەممىنى كۆرىدىكەن، ھەممىنى ئاڭلايدىكەن، ھەق-ناھەقنى تەڭشەپ، ئاجىزلارنىڭ ئاھىغا يېتىدىكەن، نەپسى بالا ئادەملەرگىمۇ ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ، ئۆز ھۆكۈمىنى يۈرگۈزىدىكەن.

كېيىن نېمە بولدى دېمەمسىز، نېمە بولاتتى، بەگبارس بېگىم ھېلىقى ئاقساقالنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ كەتتى، ئۈچ يۈز ئاتتىن قۇرۇق قالغاننى ئاز دەپ، تويدىن كېيىن ئۈچ مىڭ ئەمەس، ئۈچ مىڭ ئاتنىڭ مىڭدىن بىرىنىمۇ ئالالمىدى، ئالغان ئاتلىرىنىمۇ بازىرى كاسات قۇمۇق[1] ئېتى بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئىزاغا چىدىمىغان بەگبارس بېگىم قۇرىقان ئايالىنى ھەيدەپ چىقىرىپ، كونا ھەمراھىنى قايتۇرۇپ كەلدى. «يامانغا ئۆلۈم يوق، ياخشىغا كۆرۈم» دېگەندەك ئىش بولدى، ئۇ بەختسىز مەزلۇمە بۇ دۇنيادا كۆپ ياشىيالمىدى، قىزى قالدى، ئۇ كەتتى، بولغان ئىش مانا مۇشۇ...

«دۇنيا دېگەن شۇنداق بولىدىكەن، ھايات دېگەن شۇنداق ئىكەن. بىرى مېھر-ۋاپا دەپ ياشايدىكەن، يەنە بىرى مال-دۇنيا، ئاتاق-ئابرۇي ئۈچۈن ھەممە نەرسىسىدىن ۋاز كېچىدىكەن. سەن ئەمدى قايسىسىغا ئىشىنەلەيسەن، دۇنياغىمۇ يا ئادەمگىمۇ؟»

قىزتۇرمىش توساتتىنلا ئۆزگەردى، ئۆز-ئۆزىدىن ياتلىشىپ، ئۆزگىمۇ ناتونۇش بىر ئادەمگە ئايلاندى. پەقەت ئاق كۆڭۈل غوجىدار-نىڭ بىمەھەل ئۆلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈنلا بارلىق سىرنى يۈرىكىگە كۆمۈپ تاشلىدى، باغرى تاش دادىسىنىڭ رايىغا بېقىپ، ئۆزى كۆيگەن ئادەمگە ئەمەس، دادىسى كۆيگەن تاراس تېكىنگە ياتلىق بولدى،

---

[1] قۇمۇق ئېتى — ئۆز زامانىسىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان قۇمۇق قەبىلىسىدىن يۆتكىلىدىغان، پاكار ئەمما چىدامىلىق بىر خىل ئات چىقاتتى.

ئەپلەپ-سەپلەپ كۆن ئۆتكۈزدى...

ئەل ئادىتى بويىچە، تاراس تېكىن ئات تىزگىنىنى قولىغا ئېلىشقا ئۈلگۈرمەيلا بەگبارىس هويلىغا كىرىپ كەلدى ۋە خۇشال-خۇرام سالام بەردى:

— ئايىمڭلارغا مۇبارەك بولسۇن باللىرىم، تېنىڭلار ساقمۇ، مال-چارۋىلىرىڭلار ئامانمۇ؟...

كەينىدىنلا، تۆت-بەشچە مۇلازىم ھەل بېرىلگەن تابىغاچ ساندۇق-لىرىنى، پەتنۇس-پەتنۇس پارس زەرباپلىرىنى ۋە بەكمۇ نەپىس ئۇدۇن شامدانلىرىنى كۆتۈرۈپ كىرىشتى. چەكمەن تون كىيىپ، بېلىنى سې-رىق پوتا بىلەن باغلىۋالغان، قاشتېشىدىن كۆز قويۇلغان سوغداق تەلپىكىنى بېشىغا قوندۇرۇۋالغان مەخسۇس مۇلازىم چىرايلىق بىر قۇلا تاينى يېتىلىگەن پېتى هويلىدا هازىر بولدى.

چىرايى بۆلەكچىلا ئېچىلىپ كەتكەن بەگبارىس چۆچۈپ، تېپىر-لاپ تۇرغان قۇلا تاينى ئەركىلىتىپ سىلاپ تۇرۇپ:

— مانا بۇ ساپ نەسىللىك قۇرىقان ئېتىدىن تۇغۇلغان تاي تايچاقتەك شوخ نەۋرەم ئايچۇرغا تارتۇق، — دېۋىدى، «قۇرىقان ئېتى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپلا يۈرىكى «جىغغىدە» قىلىپ، ئەزايى شۈركۈنۈپ كەتكەن قىزتۇرمىش ئاستا تامغا يۆلەندى، ئۆزىنى تەسلىكتە تۇتۇۋې-لىپ، ئاللىقاچان ئوغلى ئايچۇرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان قۇلا تايدىن ئويچان كۆزلىرىنى ئەپقاچتى.

— مانا بۇ تابىغاچ كەمەرى، پارس دۇردۇنلىرى ۋە ئۇدۇننىڭ قاشتېشى جابدۇقلىرى باتۇر كۈيئوغلۇم بىلەن ئامراق قىزىمنىڭ ئايەم-لىكى بولسۇن، — دېدى، بەگبارىس ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرىنىڭ بىرمۇبىر تەرىپىنى قىلىپ.

— ۋەزىر دادامغا رەھمەت، كۆپ رەھمەت، — تۈزۈت قىلدى

تاراس ئۆزلىرى توي قىلغاندىن بىرى تۇنجى قېتىم بوسۇغا ئاتلاۋاتقان بەگبارىسقا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، — سانغۇن دادا، قېنى، ئىچكىرى ئۆيگە مەرھەمەت قىلغايلا...

بەگبارىس تاراسقا قاراپ رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى، دۇردۇن پەرىجىسىنىڭ پېشىنى كۆتۈرۈپ، بوسۇغىدىن ئاتلىدى.

تاراس تېكىنىنىڭ خۇشاللىقى، خۇشاللىقىمۇ ۋە ھەيرانلىقىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندەك قىلاتتى. ئويلىغىنىدەك، بۈگۈن قۇياش كۈنپېتىشتىن چىققاندەك بىر غەلىتە ئىش بولۇۋاتاتتى، ئۆمرىدە تۇنباغادىن ئۆزگە ھېچكىم بىلەن باردى-كەلدى قىلمايدىغان، جەڭگاھتىن قايتسىلا ئۇلجا ئاتلىرىنى ئۆز يايلىقىغا ھەيدەپ بېرىپ، ئات يېنىدىن كېتەلمەيدىغان، يات ئادەمگە بەكە چاغلىق تارتۇق بەرمەيدىغان قېيناتىسى بۈگۈن تولىمۇ تۇغقانچى ۋە ساخاۋەتچى بىر ئادەمگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى.

«ئادەم قېرىسا قېيناتامدەك تۇغقانچى بولۇپ كەتسە كېرەك، ئادەتتە تۆگە سويۇپمۇ چىللاپ كەلگىلى بولمايدىغان ئەزىز مېھمانىنىڭ بۈگۈن ئۆز ئايغى بىلەن كەلگىنىنى قارىمامدىغان» دەپ ئويلىدى، تاراس تېكىن خۇشال ھالدا.

تاراس تېكىن شۇنداق ئويلىدى ۋە تىرناقچىلىك غەيرىي ئويىنىمۇ كۆڭلىگە يېقىن يولاتمىدى. بىراق، ئۇ دەل مۇشۇنداق رايىش مىجەز-نىڭ ۋە قاغانلىقتىكى ئالاھىدە ئورنىنىڭ قېيناتىسىنى ئۆز بوسۇغىسىغا باشلاپ كەلگىنىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىدى.

بەگبارىسنىڭ مەرھۇم دادىسى ئاتاچۇق بۆرە بىر قارىسا يۈرت كېزەر ئەۋلىياغا، بىر قارىسا تەركىدۇنيا باخشىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان غەيرىي بىر ئادەم ئىدى. بەگبارىسنىڭ قۇرىقان ئاتلىرىغا مەيلى چۈشۈپ قالغاندەك، ئۇمۇ ھەم بۆرىلەرگە ئىچىكەپ يۈرەتتى. شۇ سەۋەبلىك، ئۇنىڭ ئىسمى ئەل ئارىسىدا «بۆرە» دېگەن لەقەم بىلەن بىللە

ئاتىلاتتى.

قوشۇخان[1] زامانىدىلا تىغ ئويىنىتىپ جەڭگە كىرگەن ئاتاچۇق
بۆرە گۆر بالا[2] قاغان بولغان تۇنجى يىلى ئەلەم ئىشىدىن بىراقلا قول
ئۈزدى، سەپەر تۇلۇمنى ئۆشىنىسگە سېلىپ، ئوقيا-نەيزىسىنى كۆتۈرۈ-
ۋېلىپ، تاغ ئارىسىغا قاترايدىغان بولۇپ قالدى.

لەشكەر ئىچىدىكى سەردارلىق مەنسىپىدىن بىر يولىلا ۋاز كې-
چىپ، تەنها شاماندەك تاغ ئارىلاشقا قىزىقىپ قالغىنىغا قاراپ ئۇنى
«ئەقلىدىن ئېزىپتۇ» دېگۇچىلەرمۇ چىقىپ تۇردى. بەزىلەر ئۇنى تاغ
ئارىسىدا ئالتۇن كولامدىكىن، يا تۈرك قاغانى تاشلاپ كەتكەن بىرەر
خەزىنىنى ئىپىۋالدىمىكىن دەپ ئىزىغا چۈشۈپمۇ باقتى.

بىراق، ئاتاچۇق بۆرە ئەقلىدىنمۇ ئازمىغان،كىملەرنىڭدۇر خەزى-
نىسىنىمۇ ئىپىۋالمىغانىدى. ئۇ كۈنلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تاغدا ئۆتكۈ-
زەتتى، ئوۋ ئوچرىسا ئوۋ قىلىپ قورساق باقاتتى، ئۇچرىمىسا ئېلىۋالغان
ئاش-ئوزۇقتىن بەھرىمەن بولاتتى-دە، بۆرىلەرنىڭ كەينىگە چۈشەتتى.
ئۇلارنىڭ ئويىنىشىنى، بىر-بىرىگە ھەمدەم بولۇپ، ئوۋغا ئېتىلىشىنى،
چوڭ يىرتقۇچلارنىڭ خىرىسىدىن قۇتۇلۇشىنى، ئىشقىلىپ، بۆرىلەرنىڭ
ھەر بىر قىلىقىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتەتتى، كۆرگىنىنى ئادەملەر-
گە، ئادەملەرنىڭ رەڭگارەڭ تۇرمۇشىغا تەققاس قىلىپ، ئۆزىچە يەكۈن
چىقىراتتى.

---

① قوشۇخان — ئۇيغۇر ئاقساقىلى دوتىنىنىڭ ئوغلى، مىلادىيە 743- يىلى
ئۆلگەن. ئۇ 774- يىلدىكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا مۇس-
تەھكەم ئاساس سالغان.

② گۆر بالا — يەنى قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان، ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ
تۇنجى قاغانى. ئۇ مىلادىيە 744-، 745-يىللىرى ئارىسىدا تەختتە ئولتۇرغان،
تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «سۆيۈنگىل قاغان» دەپ نام — ئوتۇغات بەرگەن.

ئۇ بەزىدە كەيپى چاغ ھالدا ئۆيگە قايتاتتى، ئىشكتىن كىرە-كىرمەي توققۇز-ئون ياشلاردىكى بەگبارسنى تالاغا چاقىرىۋالاتتى-دە:

— كەل ئوغلۇم، ئويۇن ئوينايمىز، — دەيتتى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ. ئۇ «ئوينايمىز» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ كۆزلىرىنى چوڭ-چوڭ ئاچقان بەگبارسقا چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيتتى:

— مەن كۆردۈم، بەك ئوچۇق كۆردۈم، چوڭ بۆرىلەر كىچىك بۆرىلەر بىلەن بىللە ئوينايدىكەن، ئويناۋېتىپ، بالىلىرىغا ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان ھۈنەرلەرنى ئۆگىتىدىكەن. بىزمۇ ئوينايلى، مەن دادا بۆرە بولاي، سەن بالا بۆرە بولغىن...

شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئوغلى بىلەن «ئويۇن»نى باشلىۋېتەتتى. ئۇنىڭغا قىلىچ ئۇرۇشنى، قىلىچتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشنى، يېتىۋېلىپ ئوق ئۈزۈشنى، قالقان تۇتۇپ زەربىدىن ساقلىنىشنى، بۆرە بالىلىرىدەك موللاق ئېتىپ چەبدەسلىك بىلەن دوملاشنى ئۆگىتەتتى. بۇ قىزىقارلىق «ئويۇن» بەگبارسنى ئۆزىگە بەكلا جەلپ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىلىپ-بىلمەي نۇرغۇن ماھارەتلەرنى ئىگىلىۋالاتتى.

— ئىلاھىي بۆرىنىڭ ئوۋ ئوۋلىشنى ئۆگىنىۋال بالام، — دەيتتى ئاتاچۇق بۆرە يەنە بىر قېتىم تاغدىن قايتىپ كەلگەندە، — بىر توپ بۆرە بىر توپ بۇغىنى ئۇچرىتىپ قالسا قانداق قىلىدىكەن، بىلەمسەن، بۆرىلەر تۆت تەرەپتىن خىرىس قىلىپ بۇغىلارنى بىر يەرگە توپلايدى-كەن-دە، جۇغى چوڭ بىر ھۇجۇمچى بۆرە توپ ئىچىگە تىغدەك بۆسۈپ كىرىپ، كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۈلگۈرگەن بىر ئاجىز بۇغىنى نىشانلاپ، پۇتىنى «كاپ» قىلىپ چىشلەپ قويۇپلا كەينىگە يانىدىكەن، ھۇجۇمچى بۆرە ئالمىشىپ، يەنە شۇ ئىشنى تەكرارلايدىكەن. بۆرىلەر-نىڭ قورسىقى ئېچىپ ھالى قالمىغان تەقدىردىمۇ، بۇغا ئاجىزلاپ بىر پەشۋاغا يارىمايدىغان ھالغا كەلگۈچە ئۆزىنى تۇتۇۋالىدىكەن-دە، نۇر-

غۇن قىنىنى ۋە قارشىلىق كۈچىنى يوقاتقان بۇغا يىقىلاي دېگەندىلا ئاندىن بىر پەشۋا بىلەن مەززە قىلىپ يەۋېتىدىكەن...

بەگبارىس بۆرە بولۇپ ئوينىدى، بۆرە بولۇپ چوڭ بولدى، بۇرۇتى خەت تارتىپ لەشكەر بولغان تۇنجى يىلى بىللە ئوينايدىغان دادىسىمۇ ئۇنى تاشلاپ كېتىپ قالدى.

بەگبارىس بۆرىدىن ئادەمگە ئايلاندى، ئادەملەر دۇنياسىغا يېڭىۋاشتىن قايتىپ كەلدى. ئۇ ئەتراپنى كۆزەتتى، ئادەملەرنى كۆزەتتى. نېمە ئۈچۈندۇر، تېنى پۈتۈن بولغان بىلەن، يەنە بىر يېرى ئاچچىتەك بىلىندى، روھىدىكى يېڭى بىر بوشلۇق مانا مەن دەپ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى.

نەتىجىدە، مىڭبېشىلىققا كۆز تىكىۋىدى، ئۇنىڭغىمۇ ئېرىشتى، ئامەت كېلىپ، ئاتلىرىمۇ كۆپەيدى. ئۇلۇغ ئاستانىدە يالۋاچ تۇرغۇزۇپ، ئات ئەۋەتىپ ئات ساتتى، مال ئەپكېلىپ، كۆكئارت[1]نىڭ ئۇ تەرىپىگىچە كارۋان ماڭدۇردى، ئۇزۇن ئۆتمەي تېخى تۈمەنباشىمۇ بولۇپ قالدى.

بىراق، نەپسى يوغان ئادەمنىڭ نەپسى بەئەينى بىر تېگى يوق هاڭغا ئوخشايدىكەن، بىرگە ئېرىشسە ئوننى كۆزلەيدىكەن، ئونغا ئېرىشسە يۈزنى كۆزلەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ هاڭمۇ تولمايدىكەن ۋە تەگسىز نەپسىمۇ قانائەت تاپمايدىكەن.

بەگبارىس چىرايى قىش ئاسمىنىدەك تۇتۇلۇپ تۇرىدىغان مۇز تەلەت، چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايدىغان خەسىس ئادەم بولغىنى بىلەن، ئۇنى ئۆلپەتسىزلەر قاتارىغا چىقىرىۋەتكىلىمۇ بولمايتتى. راست گەپنى قىلغاندا، ئۇ تۇنباغا تېخى تۈمەنباشى بولماستىلا ئۇنىڭ بىلەن خېلى

---

① كۆكئارت — هازىرقى پامىر تاغلىرى.

قويۇق باردى-كەلدى قىلىپ يۈرەتتى. تۈنباغانىڭ كەڭ قورساقلىقى، كەڭ قوللۇقلىقىدىن ئۆزگە، ئۇنىڭ قۇلقارا يايلىقىدىكى چىرايلىق ئاتلىرىمۇ ئۇلار ئارىسىدىكى بىر يېلىم ۋە مۇھىم بىر رىشتە ئىدى.

ياز ئېيىنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى ئۇ تۈنباغانىڭ كەينىگە كىرىپ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر بىلەن قاپلانغان يايلاققا بېرىپ ئات تاماشىسى قىلىشقا ھېرىسمەنىدى. يايلاقنىڭ ھەممە يېرىدە ئويناپ يۈرگەن قۇرىقان ئاتلىرىغا، خانزادىلەردەك كېلىشكەن تايچاقلارغا قاراپ مەشۇقىغا تىكىلگەن ئاشىقتەك تىكىلىپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويغىلى تاس-تاماس قالاتتى. بۇ ئاتلارنىڭ چوڭ ئاستانە بازىرىدىكى نەرخ-ناۋاسىنى، ئۆز ئاتلىرىنىڭ بازىرى كاساتلىشىپ ھېچقانچە پۇلغا يارىمايۋاتقىنىنى يادىغا ئالغىنىدا «لاپ» قىلىپ ئوت ئالغان رەشىك ئوتى پۈتۈن بەدىنىگە تارىلىپ، تومۇر-تومۇرىنى كۆيدۈرەتتى، ئارقىدىنلا چىرايىدىن قان قېچىپ، رەڭگى ئۆزگىرەتتى.

«بويۇم تۆت ئېلىك پاكار بولسا نېمە بولۇپتۇ، — دەپ ئويلايتتى بەگبارس ئىمكانقەدەر چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ، — ئەجەب، تۈنباغا تۇتقان قىلىچنى مەن تۇتمىدىممۇ، ئۇ كىرگەن جەڭلەرگە مەن كىرمىدىممۇ؟ ئۇنىڭدا بار نەرسە نېمىشقا مەندە يوق، بۇ ئاشۇ مەنسەپنىڭ — ئەمىرلەشكەرلىكنىڭ شاراپىتى بولماي نېمە؟...»

بىراق، ئۇ مال-دۇنيا ئۇچۇن قارايۈز بولسۇنمۇ، ئادەم باشلاپ كېلىپ كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغان قۇرىقان ئاتلىرىنى بىر كېچىدىلا بۇلاپ كەتسۇنمۇ؟ ئات بىلەن مال-مۈلۈكنىمۇ بۇلاپ ئالغىلى بولار، ئۇنىڭ مەنسىپىنىچۇ؟ ئۇنىمۇ بۇلاپ كېتەلەرمۇ؟

بەگبارس ھەسەت قىلىپ ھەر نېمىلەرنى ئويلايتتىيۇ، تېشىغا چىقىرالمايتتى، قولىدىن كېلىدىغىنى، ئامال قىلىپ چوڭراق بىر مەنسەپ تۇتۇش، ئاندىن كېيىن تۈنباغادەك مەنسەپ بىلەن زەردار بولۇش

ئىدى.

مەنسەپ تەمەسىدە ساراڭ بولاي دەپ قالغان كۆنلەرنىڭ بىرىدە، بەگبارس تۆنباغانىڭ ئۆيىگە كېلىپ ھەمداستىخان بولۇشتى-دە، گەپ ئارىلىقىدا ئۇنىڭ بەزىبىر ئويلىرىنى بىلىپ قالدى ۋە كۆز ئالدى يورۇپ كەتتى، پۈتۈن ھۇنىرىنى ئىشقا سېلىپ، پۈتلىرىغا ھۆل خىش قويدى، ئېپى كەلسە ئارىغا ئوت ياقتى. بىلەتتىكى،ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ داغدام ۋە ئاجايىپ تۈز ئىككى يول پەيدا بولۇپ قالغانىدى، بۇ ئىككىلا يول ئۇنى مۇراد ۋادىسىغا باشلاپ بارالايتتى. ئىش ئۇڭغا تارتسا، تۆنباغا قاغان بولاتتى ۋە ۋەزىرئەزەملىكنى، ھېچبولمىسا ئۇلۇغ شادلىقنى ئۆز قولىدا پىرقىرىتاتتى. ئىش تەتۈر كەلسە ئاغىنىدارچىلىقنىڭ يۈزىنى قايرىپ قويۇپ، تۆنباغانى بۆكۈ قاغانغا «قىممەت باھا»دا سېتىۋېتەت-تى-دە، ئوخشاشلا مۇددىئاسىغا يېتىۋېرەتتى.

بەگبارس «بۆرە» بىلەن توپتوغرا بىر كېچە «مۇڭداشقان»دىن كېيىن، ئاخىر ئىككى يولنىڭ ئالدىنقىسىنى تاللىۋالدى-دە، ئاق جاڭگال-دا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ تۆنباغاغا ھە دەپ يەل بەردى. قەتلىئام كۈنى بىرنى دېسە ئىككىنى قىلدى، قالپىقىنى ئېلىپ كەل دېسە، بېشىنى ئېلىپ كېلىپ، ئوردۇبالىقنى قانغا بويىدى، ئون كۈنگىچە قىلىچىنى قىنىغا سالمىدى.

تۆنباغا قاغان بولدى. لېكىن ئۇ بەگبارسنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ قالغانمۇ، ياكى بەگبارس چوتنى خاتا سوققانمۇ، ۋەزىرئەزەملىك-نى ۋەلىئەھد تاراسقا تۇتقۇزدى، بەگبارسنى ئاران ئىككى تۈمەن ئاتلىق لەشكەرگە چوڭ سەردار قىلىپ، ئۈمىد-ئارزۇلىرىنى بىر يولىلا يەرگە ئۇردى.

بەگبارس بىئارام بولدى، ئۆيىگە كىرىۋېلىپ، ئىشىك-تۈڭلۈكنى مەھكەم تاقاپ، قان قۇرىمىغان قىلىچىنى نەلەرگىدۇر شىلتىدى، كىم-

لەرنىدۇر بەزەپ سۆزلەر بىلەن ھارغۇچە قارغىدى. قانچىلىك قان يىغلىسۇن ۋە قانچىلىك ئاچچىق يۇتسۇن، ئۇ ئەمدى كىچىككەنىدى، دەريا سۈيى كەينىگە يانمايتتى، ئۆتكەن ئىشلار قايتىپ كەلمەيتتى. تۈنباغا قاغانلىق تەختىدە شۇنچىلىك مەھكەم ئولتۇرۇۋالغان ئىدىكى، ئوق ئاتسا، ئوق سۇناتتى، قىلىچ چاپسا قىلىچ كار قىلمايتتى. بەگبارسقا دەردىنى ئۆزى بىلىپ، سۇنىڭ ئىقىشىغا، تۈكىنىڭ يېتىشىغا قاراپ ئىش تۇتماقتىن ئۆزگە چارە قالمىغانىدى.

ئۇ «بۆرە» بىلەن يەنە بىر كىچە «سۆزلەشتى»، تاڭ ئاتقاندا تىلاۋەتتە ھازىر بولدى-دە، تۈنباغاغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئايىغىغا باش ئۇردى، ئەلچىلىك دەستىكىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ماتەم ئەلچىسى لياڭ ۋېنشيۇ بىلەن چوڭ ئاستانىگە يۈرۈپ كەتتى...

ئارىدىن ئۈچ-تۆت يىلچە ئۆتۈپ كەتتى، ئۇنىڭ ئارزۇسىغا لايىق، سۇلالە تۈنباغاغا قاغانلىق ئوتۇغاتى بەرمىدى، ئىشلىرى يامان ئەمەس يۈرۈشۈۋىدى، ئۆچەكەشكەندەك، يولدا تىكەن ئۈنۈپ، ئارىدا قۇتلۇق پەيدا بولدى، بولۇپمۇ قاغاننىڭ ئۇنى خاكاسلار يېرىدىن پەۋقۇلئاددە پەرمان بىلەن قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۇنى تېخىمۇ سەگەكلەشتۈرۈپ قويدى. ئايان ئىدىكى، قۇتلۇق سانغۇن تۈنباغا قاغانغا ئۆزىدىن بەكرەك يېقىن تۇراتتى، قاغان ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايتتى. پاراسەتلىك قۇتلۇقنىڭ قايتىپ كېلىشى قاغان ئۈچۈن سۇغا سۇ قوشۇلغاندەك، تاغقا تاغ ياندىشقاندەك بىر ئىش بولاتتى، ئۆزىنىڭ نەچچە يىللىق ئەجرىمۇ قاراپ تۇرۇپ سۇغا چىلىشاتتى.

بەگبارس مەرھۇم دادىسىنىڭ تەلىمىنى يېڭىۋاشتىن يادىغا ئالدى:

« — دۈشمىنىڭنى يىقتاي دېسەڭ يادىڭدا تۇت بالام، — دېگەنىدى، دادىسى بىر چاغلاردا تاغدىن قايتىپ كېلىپ، — ئىلاھىي بۆرە گۆش يېيىشنى ئويلايدۇيۇ، ئولجىسىغا كەلسە-كەلمەس تاشلانمايدۇ، ئۇ ئاۋۋال ئاجىز ۋە ئورۇق ئولجىدىن بىرنى تاللاپ ئىزىغا

چۈشۈپ، كۈن-كۈنلەپ كۆزنىڭدۇ، يىقىنلىشىدۇ، ئويۇن ئويناشقا باش-لايدۇ، يېقىن كېلىپ پۈراپ قويىدۇ، قارنى توقتەك كېتىپ قالىدۇ، بىراق پەيتنى پايلاپ شۇنداق ئېتىلىپ كېلىدۇكى، ئۇلجا نېمە ئىش بولغىنىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە، ئۇنىڭ قارنىغا كىرىپ بولىدۇ...»

بەگبارىس تىلىكىگە يەتكۈزمىگەن تۈنباغىمۇ، ئۆزىگە باش ئاغ-رىقى تېپىپ بېرىدىغان قۇتلۇقىمۇ ئۇدۇلدىن زەربە بېرىشكە پېتىنال-مايتتى. ئۇلارنى قان چىقارماي يەۋېتىش ئۈچۈن، يەنىلا سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ قويۇپ بېرىشكە، ئۇلجىلارنىڭ ئەڭ ئاجىزىغا ئاۋۋال قول سېلىپ، كالىغا مىنىپ توشقان ئوۋلاشقا بەل باغلىدى ۋە كۈيئوغلى تاراس تېكىننى تاللىۋېلىپ، ئەتىگەنلىك تىلاۋەتتىلا ئۇلارنىڭكىگە پەتى-لەپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ئۇنىڭچە، تۈز كۆڭۈل ۋە ساددا چوڭ بولغان تاراس تېكىن ئەڭ ئاسان يىقىنلاشقىلى، خالىغان سەنەمگە ئۇسسۇل ئويناتقىلى بولىدىغان مۇھىم بىر ئولجا ئىدى...

بەگبارىس ياسىداق مېھمانخانىغا كىرىپ، تۈزۈت قىلماي ئۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇردى. داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە ئېغىز تېگىپ كۈيئوغ-لى بىلەن قىزنى بىر ھازا ماختاپ چىققاندىن كېيىن، قىزتۇرمىشنى، ئايچۈرنى ۋە كۆزى كۆرەلەيدىغان، قۇلىقى ئاڭلىيالايدىغانلىكى كىشى-لەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆيدىن چەتلەشتۈرۈپ، تاراس بىلەن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

20. تاراس تېكىن لەشكەر سورايدۇ

— مىلادىيە 782-يىلى قارا قىشتا، تۈبۈتلار بۇرۇنقى چاغلاردا ئەسىر ئالغان ۋە تۇتۇپ كەتكەن سەككىز يۈزچە لەشكەر-پۇقرانى تاڭ

ئوردىسىغا قايتۇرۇپ بەردى[1].

— مىلادىيە 783-يىلى ئەتىيازدا، فېڭشياڭ ھىراۋۇلى جاڭ يى تۇبۇت ۋەزىرى شياڭجېرەن بىلەن چىڭشۈي دېگەن يەردە ئىتتىپاق تۈزدى[2].

— ... ...

ئاشكارا يالۋاچ[3]ۋە يوشۇرۇن ئايغاقچىلار ئېلىپ كەلگەن بۇنداق خەۋەرلەر قاغان ئوردىسىدا خۇددى تىنچ سۇغا تاش تاشلىغاندەك قاتمۇقات دولقۇنلارنى پەيدا قىلدى. تاڭ ئوردىسىنىڭ بېگى قاغانغا ئوتتۇغات بەرمەسلىكى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ چوڭ ئاستانىدىن قوغلاپ چىقىرىلىشى، قاغان تاغىسى تۇدۇن يالۋاچ ۋە بىرمۇنچە سودىگەرلەرنىڭ جىڭۋۇدا قەتلىئام قىلىنىشى قاتارلىق كۆڭۈلسىزلىكلەر تۈپەيلى كېلىپ چىققان بىرىكلىكنى خۇددى چوغ ئۈستىگە قۇرۇق پاخال تاشلىغاندەك ئەدىتىۋەتتى. تاڭ دېزۇڭدىن خاپا بولۇپ يۈرگەنلەر بىردىنلا بېلىنى رۇسلاپ «بىز نېمە دېگەن» دېيىشىپ گېپىنى راستقا چىقاردى. مەزگىلسىز كۆتۈرۈلگەن بىر قارا بوران دەريادىكى قېيىقتەك لەپەڭشىپ تۇرغان قاغان تەختىنى يەنە بىر قېتىم چالغىتىپ ئۆتتى.

گەپ ئۇلغايدى، ئىشمۇ كۆپەيدى. تۈنباغا قاغان تۇساتتىنلا تىنىك يار لېۋىگە كېلىپ قالغاندەك ساراسىمىگە چۈشتى، خىيالى چىگىشلەشتى، قانچە ئىزدىسىمۇ بۇ چىگىش يىپنىڭ ئۇچىنى تاپالمىدى-دە، كېچەش ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈردى.

بۆگۈن قاغانلىق تەۋەسىدىكى تېكىن، ئەمىرلەر، توققۇز بۇيرۇق

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 227-جىلد.

② «كونا تاڭنامە»، 12-جىلد — «دېزۇڭ تەزكىرىسى. ئالدىنقى قىسىم».

③ يالۋاچ — ئەلچى، ئارىچى.

ۋە ئېلتەبىرلەر تاڭ بىلەن تەڭ قاغان ئالدىدا ھازىر بولغانىدى. ئۇلار دىۋان ئالدىدىكى كەڭ سەيناغا كېلىپ قاغاننىڭ كەينىدە سەپ بولۇپ تىك تۇرۇشتى ۋە قۇياشقا يۈزلىنىپ تەزىم قىلىشتى. ئېرچۈك باخشىنىڭ داپ چېلىپ، تۈگمەن تېشىدەك پىرقىراشلىرىغا ھەمدەم بولۇپ ئارزۇ-تىلەكلىرىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، يەنە قاغانغا ئەگىشىپ دىۋانغا قايتىپ كىرىشتى، ھەركىم تېگىشلىك جايىدىن ئورۇن ئېلىشتى.

دىۋاندىكى غەيرىي كەيپىيات بەئەينى بوران ئالدىدىكى جىمجىتلىققا ئوخشاپ كېتەتتى. تورۇستىكى چاسا تۈڭلۈكتىن كىرگەن قىزغۇچ شولا سۈرلۈك چىرايلارنى تۇچ رەڭگە كىرگۈزگەنىدى. شاپتۇل شەكىللىك قارا كۇلاھ، قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن چاپان كىيىپ، بېلىنى كۆن تاسما بىلەن باغلىۋېلىشقان، ھاجەتمەن مۇساپىردەك بويۇن قىسىپ، مۆمىنلەرچە قول قوشتۇرۇپ تۇرغان كىشىلەر نېمىلەرنىڭدۇر يۈز بېرىشىنى كۈتۈۋاتقاندەك قىلاتتى، يۈرىكىنىڭ كۈچلۈكرەك سوقۇشى ياكى تىنىقىنىڭ ئېغىر تىۋىشى تۈپەيلى سۈكۈنات بۇزۇلسىلا، يەر يېرىلىپ، ئاسمان غۇلاپ چۈشىدىغاندەك، مەيدىسىنى ئاستا بېسىپ، تىنىقىنى قىسىپ-قىسىپ چىقىراتتى. قاغاننىڭ سۆزى خۇددى كىملەرگىدۇر ئەجەل شارابى ئىچكۈزىدىغاندەك ياكى كىملەرنىدۇر ئوت كۆيۈپ تۇرغان ۋەيلۇن دوزاخقا تاشلىۋېتىدىغاندەك ئېغىر تىترىشەتتى. چۈنكى، ھەر كىم بىلگەندەك، بۇ كېڭەش ئويلىمىغاندا چاقىرىلغان مەزگىلسىز كېڭەش ئىدى.

ۋاپادار ھازىداردەك باش سېلىپ تۇرغان ھەر بىر كىشى قاغاننىڭ ھەرىكىتىنى، چىراي ئالامەتلىرىنى پەقەت كۆز قۇيرۇقى بىلەنلا كۆزىتىپ تۇراتتى. ۋاقىتنىڭ مانا شۇنداق سۈكۈنات ۋە كۆز قۇيرۇقىدا قاراش بىلەن ئۆتۈپ كېتىشىنى خالايتتىكى، قاغاننىڭ سۆزى بىلەن بىراۋغا، ياق، ئۆزگە بىرەر مالامەت يېتىپ قېلىشىنى ئەسلا خالىمايتتى.

شۇ ئەسنادا تۇنباغا قاغان ئىككى تەرىپىگە بىلىنەر-بىلىنمەس ئېغىنىشۋالدى، جۇپلەنگەن بارماقلىرى بىلەن شىرەنى رىتىملىق چېكىپ قويدى، ئىككى مەرتەم يېنىك يۆتىلىپ ئاۋازىنى تەڭشىۋالدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئۇڭ تەرەپتىكىلەرنى، كېيىن سول تەرەپتىكىلەرنى كۆزىتىپ بولۇپ، قاتتىقمۇ ئەمەس، يۇمشاقمۇ ئەمەس بىر تەلەپپۇز بىلەن:

— ۋەزىرلىرىم، سەردارلىرىم، ئۆزۈڭلارنى ئەركىن تۇتۇڭلار، قاغانىڭلار بۈگۈن ھېچكىمگە غەزەپ قىلماقچى ئەمەس، — دېدى جىددىيلىشىپ كىرىشىپ كەتكەن ئۆگىلىرىنى بوشىتىۋالماقچى بولدىمۇ، تەختتىن سەل كۆتىرىلىپ، غولاچلىرىنى كېرىدى.

تۇنباغا ئەسلىدىلا ھەشەمەتچىلىك بىلەن خۇشى يوق، قائىدە-يوسۇن بىلەن ئانچە ھېسابلىشىپ كەتمەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئەمىر-لەشكەر چاغلىرىدىمۇ يۈرۈش-تۇرۇشتا سالاپەت قوغلاشمايتتى، قىش كۈنى قۇچۇ چەكمىنىدە تاشلانغان ئەلترە جۇۋا، كەينى پېشى گەجگە-سىنى يېپىپ تۇرىدىغان سالۋا قۇلاقچا ۋە تارخانلارچە يەڭگىلگىنە باسمىل ئۆتۈكى كىيىۋالاتتى. ياز كەلسە، تۈل ئېلىنىۋاتقان چاغلاردىمۇ يەنىلا ئەلتېرە جۇۋا، تاشلىق قۇلاقچا بىلەن يۈرۈۋېرەتتى. بىراۋنىڭ «سەردارىم، تومۇز ئىسسىقتا جۇۋا كىيىپ سىبىسىپ كەتمىسلە جۇمۇ» دېگەن چاقچىقىغا ئۇ: «سىلەر تومتۇركلەر نېمىنى بىلەتتىڭلار، يۇرتىمىز قار-مۇزى تولا يۇرت، قىشى بىر غولاچ، يېزى بىر غېرىچ. جەڭ قىلىمىز، تۈل ئالىمىز، جەڭ قىلىمىز دەپ ساپلا تاغدا يۈرۈيمىز، قېلىن كىيىنگەن ئادەمگە سوغۇقمۇ، ئىسسىقمۇ ئۆتمەيدۇ، يېنىك كىيىنگەن ئادەمگىچۇ، ئىسسىقمۇ، سوغۇقمۇ ئۆتۈۋېرىدۇ ...» دەپ جاۋاب بېرەتتى ۋە مەيدىسىگە «دوك-دوك...» قىلىپ مۇشتلاپ قويىاتتى، مەيدىسىگە ئۇرغىنى ئۇنىڭ چاقچاق قىلغىنى ئىدى.

قۇلقارا ۋە قۇلقارا يايلىقىدىكىلەر تۇنباغانىڭ چاغاناي[1]نى مۇڭلۇق پەدىلەرگە چالالايدىغىنىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇ ھەر قېتىم يايلاققا كەلگەندە، قۇلقارا ۋە چاكار چوپانلار بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ غىزا يەيتتى. قۇلقارالا پىشۇرالايدىغان مەززىلىك قېرىن كاۋىپىنى تويغۇچە يەپ، تۆت-بەش ئاياق قىمىز ئىچىۋالغاندىن كېيىن ئاتلارنى تاماشا قىلاتتى، بىگى تۇغۇلغان تايلارنىڭ نەسلىنى تەكشۈرەتتى، ئارقىدىنلا كۆجۈم قارىغاي بىلەن قاپلانغان، چۇغلۇقلار ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەن تاغ قىياسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ، چاغاناي چالاتتى. چاغانايىنىڭ بوغۇق ئاۋازى تاغلاردىن، جىرالاردىن يانغۇ بېرەتتى-دە، يايلاق ئاتلاپ يىراق-لارغا كېتەتتى. ئادەملەر كۆزلىرىگە ياش ئالاتتى، شوخ تايچاقلار توختاپ تۇرۇپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلاتتى. ھەتتا، تۇنباغا بىلەن بىللە كېلىدىغان بەگبارىسمۇ چاغانايىنىڭ ئاۋازىغا جىم ئولتۇرۇپ قۇلاق سالاتتى.

بىراق، ھېلىقى يىلى ئوردۇبالىق كوچىسىدا ئېرىق-ئېرىق قان ئاققۇزغاندىن كېيىن كىشىلەر تۇنباغادىن تەپتارتىدىغان، ئېيىقتىن قورققاندەك قورقىدىغان بولۇپ قېلىشتى. «بۆكۈ قاغاننى ئۆلتۈرسىغۇ مەيلىدى، شۇغىنىسى، شۇنچە كۆپ سوغداقنىڭ، مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسىنى يامان ئادەملەر دېگىلى بولارمۇ، ماقۇل، ئۇلارنىمۇ يامان دەيلى، ھېلىقى نارەسىدىلەرنىڭ نېمە گۇناھى بولغىيتتى؟» دېيىشتى بەزىلەر بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا ياقىسىنى چىشلەپ. بەزىلەر يەنە «ئادەم ئۆلتۈرگەن كىشى ئادەم ئۆلتۈرۈشكە خۇمار بولۇپ قالىدۇ دەيدۇ، بۇ راستىمدۇ؟» دەپ بىر-بىرىگە سوئال قويۇشتى. «ئەمدى يەنە كىمنى ئۆلتۈرەر؟» دەپ دەككە-دۈككىگە چۈشۈشتى.

---

① چاغاناي — ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر چالغۇسى، قومۇش نەي.

مانا ئەمدى ئوبدان بولدى، قاغاننىڭ مۇنداقچىلا ئېيتىلغان سۆزى تۆۋەندە تۇرغانلارنىڭ كۆڭلىدىكى ۋەھىمىنى كۆتۉرۉۋەتتى. ئۇلارنىڭ هارۋا ئارغامچىسىدەك چىڭ تارتىلىپ، ئۉزۉلەي دەپ قالغان ئەسەبلىرى بىردىنلا بوشاشتى، قاغاننىڭ غۇلاچ سوزۇپ كىرىلىشى بىلەن تەڭ ئۇلارنىڭمۇ مۇسكۇللىرى يۇمشاپ، بەدەنلىرى خېلى راھەت-لىنىپ قالدى.

قاغان ئادىتى بويىچە پەس يۆتىلىپ، دىۋاندىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئاغزىغا قاراتقاندىن كېيىن سۆز باشلىدى:

— ۋەزىرلىرىم، سەردارلىرىم، كەمىنە قاغانىڭلار تەڭرىنىڭ ئىرادى-سى ۋە ئۇرۇق-ئەجدادىمىزنىڭ ئادىتى بىلەن ئاق كىگىزگە ئولتۇرۇپ قاغان بولغىلى خېلى يىللار بولۇپ قالدى. سىلەرگە دېسەم، قاغانىڭلار-نىڭ كۆزدە تۇتقىنى ئەلنى ئامان، پۇقرانى باياشات قىلىپ، ئارامخۇدا تىرىكچىلىك قىلىش ئىدى. شۇ مەقسەتتە يىراق-يېقىنغا لەشكەر تارتىپ ئاسىيلارنى ئەل قىلدىم، ئاۋامنى ئۇرۇپ-سوقۇلۇشتىن خالاس ئەتتىم. بىراق، سىلەرمۇ كۆرۉپ تۇرۇپسىلەر، كۉتكىنىم كەلمەيۋاتىدۇ، باشقا كۆڭۉلسىزلىكلەرنى دېمەيلا تۇراي، ئاتلىرىمىزنىڭ بازىرى ئۆلۉپ، خە-زىنىمىز خوراپ كېتىۋاتىدۇ، كارۋان تۆگىلىرى بىلەن رەۋەندە ئاتلىرى ئېغىلىدا بىكار يېتىۋاتىدۇ، يېقىندىن بۇيان بەزى شۇم خەۋەرلەرمۇ ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. كەمىنە قاغانىڭلار ئەسلىدە يۇقىرىدا كۆك تەڭرىگە، تەڭرى ئەلچىسى ئۆلگىنىگە تېۋىنىپ ئۆزى بىلىپ بىر يول تۇتار ئىدى. بىراق، تەڭرىنىڭ خاھىشى بىلەن تەڭرىدىن بولمىش قاغانىڭلارنى تېگىشلىك ئورۇنغا كۆتۉرگەنمۇ سىلەر، قانتىمۇ، قولۇممۇ سىلەر، شۇڭا سىلەرگە ئۇشبۇ كېڭەشنى لايىق تاپتىم. بىلگىنىڭلارنى سۆزلەڭلار، تەڭرىمىزنى ۋە تەڭرىدىن بولمىش قاغانىڭلارنى مەمنۇن قىلىڭلار...

تۇنباغانىڭ دۇمباق ئۇنىدەك توم ۋە ناغرا ساداسىدەك تورلۇق ئاۋازى دىۋاندا ئەكس سادا پەيدا قىلدى. سادا ئۆچتى، گۈلدۈرمامىدىن كېيىنكى تىنچ ئاسماندەك جىمجىت مۇھىت ھەممىنى ئۆز قوينىغا ئېلىۋالدى. ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن باشلىرىنى يەنە ئېگىپ، قوللىرىنى يىغىۋاشتىن يەڭلىرىگە تىقىشقان كىشىلەر ئاستىرتىن كۆز بېقىشىۋال-دى-دە، زوۋان سۈرمەي قېتىپ تۇرۇشتى.

جىمجىتلىقتىن قاغاننىڭ يۈرىكى سىقىلدى بولغاي، تەختتىن چۈشۈپ، يۇمشاق تەلەپپۇزدا يەنە ئەسكەرتتى:

— قاغانىڭلار بۈگۈن قانداق گەپ بولسا ئاڭلاۋېرىدۇ، ھېچكىمگە گۇناھ ئارتمايدۇ، — دېدى، تەختكە قايتىپ جايلىشىۋېلىپ، شىرەنى چېكىشنى داۋام ئەتتى.

قۇتلۇق بۇنداق كېڭەشنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭچە كېڭەش ئۆتكۈزۈلسىلا ھەممە ئىش ھەل بولۇپ كېتەتتى، ئۆزىنىڭ سۆز ئېلىشىمۇ بىھاجەت ئىدى. پەقەت قاغاننىڭ ئۆزىلا بەگبارسقىمۇ، ئۇنىڭ بىرقانچە گۇپپاڭچىسىغىمۇ پەرمان بىلەنلا تېتىيالايتتى.

بىراق، قۇتلۇق شۇنداق بىر كېڭەشنى كۈتۈپ يۈرگەندە، تاڭ ئوردىسىنىڭ تۇبۇتلار بىلەن ئەھدە تۈزگەنلىك خەۋىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەن، قۇلاققا مۇشت ئۇرغاندەك ئاڭلانغان بۇ شۇم خەۋەر بەزد-لەرنى خاپا قىلىپ، بەگبارس تەرەپكە ئىتتىرىۋەتكەنىدى. تۇنباغانىڭ بۇ خەۋەردىن كېيىن نېمە ئويلاردا بولغىنىنى بىر ئىلاھنىڭ ئۆزىلا بىلەتتى. مۇبادا ئۇ ئەقلىدىن ئېزىپ قالسا، بەگبارسقا يان بېسىپ ئۇنداق-مۇنداق گەپ قىلىپ سالسا ئىش بۇزۇلاتتى. شۇڭا ئۇ ئېغىز ئېچىشى، ئاۋۋال قول سېلىپ قاغانغا بېشارەت بېرىشى زۆرۈر ئىدى.

قۇتلۇق ئالدىغا قاراپ مەزمۇت بىر قەدەم تاشلىدى، سولغا

بۇرۇلۇپ قاغانغا يۈزلەندى، بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ، سۆز ئالدى:

— جانابىي تەڭرىزادەم، ئىجازەت بولسا، كەم ئەقىل قۇللىرى ئىككى كەلىمە سۆز قىلغۇم بار ئىدى.

قاغان سەل ئالدىغىراق ئېڭىشتى، ئالقىنىنى يۇقىرىغا قارىتىپ، لىكىلداتتى:

— ئىجازەت، ئورنىڭىزدىن تۇرۇپ سۆزلەڭ.

قۇتلۇق ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز-ئۆزىگە مەدەت بەردى ـ دە، ئۆپكىسىنى تولدۇرۇۋېلىپ سۆزىنى باشلىدى:

— قاغانىم دانادۇر، ھەممە سىرلاردىن خەۋەرداردۇر، شۇنداق بولسىمۇ مەلۇم بولغايكى، ھەر ئېقىنىنىڭ بېشى، ئارغامچىنىڭ ئۇچى بولىدۇ، ئوت-چۆپنىڭ يىلتىزى، نەتىجىنىڭ سەۋەبى بولىدۇ. دەريادا توساق بولسا سۇ ئاقالمايدۇ، كۆڭۈلدە توسۇق بولسا ئىش يۈرۈشمەيدۇ. قاغانىم ئېيتقان دىشۋارچىلىقلارنىڭ سەۋەبى بىردۇر، ھەل قىلماقنىڭ چارىسىمۇ بىردۇر…

قۇتلۇق سۆزلەۋېتىپ، «بىردۇر» دېگەن يەرگە كەلگەندە، قاغاننى چۆشنەلمەي قالمىسۇن دېگەندەك، كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى چىقىرىپ قويدى.

— قۇتلۇق سانغۇن، قېنى سۆزلەڭ، سەۋەب قايسى، چارە نېمە؟

— سەۋەب شۇكى، مەيلى تابغاچ شاھىدىن كەتكەن بولسۇن، ۋە مەيلى بىزدىن كەتكەن بولسۇن تابغاچلار بىز بىلەن، بىز تابغاچلار بىلەن ئەپ ئۆتەلمىدۇق. چارە شۇكى، تەۋەلىكنى چىگىتىپ، ئاداۋەتنى تاشلاپ، مۇلاقەتنى ياخشىلىماق، قاغانىمىز ئۈچۈن رەسمىي ئوتتۇغات ئالماق لازىم. قاغانىمىز ئوتتۇغات ئالالمىسا يات قوۋملەر بىزنى كۆزگە

ئىلمايدۇ، ئارىغا دۈشمەن كىرىدۇ. شۇڭا...

قۇتلۇقنىڭ ئىنىق ۋە ھېسسىياتلىق ئېيتىلغان بۇ سۆزى دىۋان ئىچىدە كىچىككىنە زىلزىلە پەيدا قىلدى. ھېلىدىن-ھېلىغا قورۇنۇپ، خۇددى يېتىمچىدەك تۈگۈلۈپ تۇرغان كىشىلەر باشلىرىنى ئەركىگە قويۇپ بېرىپ، پۈتكۈل سىزىمنى قۇلاقلىرىغا جەم قىلىشتى. بەزىلەر «گەپ دېگەننى مۇنداق قىلغۇلۇق» دېگەندەك بىر-بىرىگە قاراپ باش لىڭشىتتى. يەنە بىرەيلەن ئاڭلانغۇدەك قىلىپ، دىمىغىنى قېقىپ قويدى. بەزىلەر بارىكاللىمۇ قىچقارمىدى، دىمىغىنىمۇ قاقمىدى، «قاغان نېمە دەيدىكىن» دېگەندەك، تەخت تەرەپتىن كۆز ئۈزمىدى. شۇ ئەسنادا، ساقلىنى بارمىقىغا يۆگەپ كۆزلىرىنى قۇتلۇققا قاداپ ئولتۇرغان قاغان يېنىدىن يەنە بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:

— ئۇلۇغ تەڭرىزادە، ئۇلۇغ قاغان...

ھەممەيلەن كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ تەخت تەرەپكە قاراشتى. قۇتلۇقنىڭ سۆزىمۇ قاق بەلدىن ئۈزۈلۈپ قالدى. قاغانمۇ ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك چۆچۈپ يېنىغا قارىدى. كۆردىكى، بەگبارىس سۆزلەۋې-تىپ، قوللىرىنى پۇلاڭلاتقان ھالدا تەخت ئالدىغا چۈشۈپ كەلمەكتە ئىدى.

— ئۇلۇغ تەڭرىزادە، كەرەملىك قاغان، — ئۇ قاغاننىڭ ئالدىغا كېلىپ تىز پۈككەندىن كېيىن دېدى، — قۇللىرىغا ئىجازەت بەرسىلە، ئىجازەت...

بەگبارىس جىددىيلىشىپ قالغاچقىمۇ، قاپاق ھەرىدەك گۇڭگۇلدايت-تى، كالۋالاشقان تىلى ئاران-ئاران گەپكە كېلەتتى.

قاغان گاچىدەك گېپى ئاز، تاشتەك ئېغىر بەگبارىسنىڭ بىردىنلا بەڭگىلتەك ئادەمگە ئايلىنىپ، قۇتلۇقنىڭ سۆزىنىڭ بېلىگە تەپكەندىن

ۋە ئىجازەتسىزلا ئوتتۇرىغا چۈشۈۋالغىنىدىن ئازراق خاپا بولدى، بىراق
كونا ئۆلپەتچىلىكىنىڭ يۈزىنى قىلىپ، قۇتلۇقتىنمۇ ئوبدانىراق بىرەر
ئەقىل كۆرسەتسە ئەجەب ئەمەس دېگەن ئوي بىلەن ئۇنىڭغا «قېنى
سۆزلە» دېگەندەك ئىشارەت قىلدى. بۇ چاغدا بەگبارىس سېھىرگەردەك
ئۆزگىرىپ، تىترىكىنى بېسىۋالغان، يۈرىكىنى توختىتىپ ئەسلىگە قايتقا-
نىدى. ئۇ ئالدىنئالا ئويلاپ قويغاندەك ئىتتىك سۆزلەشكە باشلىدى:

— تەڭرىدىن بولمىش ئۇلۇغ قاغانىم، ئەدەپسىزلىك قىلغىنىم
ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن. بايام قۇتلۇق سانغۇن شۆھرەتلىك قاغان
ئالدىدا، شۇنچە كۆپ تۆھپىكار سەردارلار ئالدىدا تەپتارتماي، تابغاچ-
لارنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلىنى چۆكۈرۈپ، ئىززەت-نەپسى-
مىزنى يەرگە ئۇرىدىغان بەزى گەپلەرنى قىلدى. كۆڭلۈمدىكىنى ئېيت-
سام، شۇ كەمگىچە ۋىجدان، غۇرۇرلۇق ياشاپ كەلگەن كەمىنە قۇللىرى
بۇنداق گەپلەرگە ھەرگىز چىداپ تۇرالمايمەن.

دىۋان ئىچى توختام سۇدەك جىمىپ قالدى. كېڭەش ئەھلى بىر
قۇتلۇققا، بىر بەگبارىسقا كۆز تاشلىدى، نەزىرىنى قاغان ئالدىدا قول
باغلاپ بېشىنى سىڭايان قىلىپ قاراپ تۇرغان بەگبارىس ئۈستىدە
توختىتىشتى. بەگبارىس قاغانىنىڭ ئۈندىمىگىنىنى كۆرۈپ كۆڭلىنى
تىندۇردى-دە، يىغلىۋېتىدىغاندەك ئاۋازدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— يۈز يىللار مۇقەددەم تابغاچلار بىلەن بىللە قان كېچىپ
كۆرىيىنى باش ئەگدۈرۈپ، پىيوڭياڭ قوۋۇقىدىن تۇنجى بولۇپ كىرىپ
كەلگەنمۇ بىز[1]. 50 مىڭ ئاتلىق بىلەن جەڭگە چۈشۈپ، تابغاچ

---

① مىلادىيە 660-يىلى كۆرىيىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە شىياۋسىي باش
بولۇپ، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاتلىقلىرىنى ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدۇردى، تۇن-
جى بولۇپ پىيوڭياڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغانلار يەنىلا ئۇيغۇرلار بولدى
(«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 200-جىلد).

ئۈچۈن ئاشنا قولنى تىرىپىرەن قىلىپ، بېشبالىق بىلەن كۆسەننى تىنچىتىپ بەرگەنمۇ بىز[1]. ئۆگلۈك-سۆيگۈنلەرنى ئىككى ئاستاندىن ھەيدەپ چىقىرىپ، تابغاچ شاھىنى قايتا تەختكە چىقارغانمۇ بىز. يىللاپ-يىللاپ ئات ئارتۇق قىلىپ، تابغاچ لەشكەرلىرىنى ئاتلىق قىلغانمۇ يەنىلا بىز.

ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالغان تابغاچلار ئەسلىنى ئۇنتۇپ، ئۆلپەتنى يادىدىن چىقاردى، ۋاپاغا جاپا قىلىپ، قاغانىمىزنى كۆزگە ئىلمىدى. مانا ئەمدى كونا رەقىبىمىز تۈبۈتلار بىلەن ھە-ھۇ دېيىشىپ بىزگە قىر كۆرسىتىۋاتىدۇ. قورسىقىمىزنى كەڭ تۇتۇپ ئۆتكەن ئىشقا سالاۋاتمۇ دەيلى، بىراق، تابغاچلارنىڭ يۈرىكىنى قاپتەك قىلىپ قاغان تاغىسىنى ئۆلتۈرگىنىگە، پۇل-مىلىنى قارىنىغا باسقىنىغا سەۋر قىلىپ تۇرۇۋېرىمىزمۇ؟ قاغان تاغىسىنى ئۆلتۈرگەنلىك قاغانىغا ھاقارەت قىلغانلىق، قاغانىغا قىلىنغان ھاقارەت ئۇيغۇر قوۋمىگە قىلىنغان ھاقارەت. ھەرقايسى سەردارلارغا، ماڭا قىلىنغان ھاقارەت. پېقىر قۇللىرى شۇنداق قارايدۇكى، تابغاچلار چاناپ ئۆلتۈرگەن قاغان تاغىمىز ئۈچۈن يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەل ئارىسىدا ھازا ئاچايلى، قانغا قان، جانغا جان تۆلىتىۋالايلى، ۋاي بىچارە تاغام، ۋاي بەختسىز تاغام... دۈشمەن قولىدا ناھەق ئۆلدۈڭغۇ تاغام، بىزنى دەپ كۆزۈڭ ئوچۇق كەتتىڭغۇ تاغام...

بەگبارىس يىغا-زارە قىلغاچ، تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن

---

① تاڭ گاۋزۇڭ سۇدىڭفاڭنى باش ئاغلاقچى قىلىپ، 20 مىڭ ئوردا قوشۇنىغا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىدىن 50 مىڭنى قوشۇپ ماڭدۇردى. ئۇيغۇر قوشۇنىغا تۇمىدىنىڭ ئوغلى بايانخان قوماندانلىق قىلدى. ئۇلار ئاشنا قولنى يېڭىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى، جىمسارىدىكى چىگىل قەبىلىسى بىلەن ماناستىكى چۇمۇل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 199-جىلد).

«شارت» قىلىپ شەمشىرىنى سۇغاردى ـ دە، قاغانغا يۈزلىنىپ، ئۇنى پىشانىسىگە ئۇردى، سەل دوقراق كەلگەن پىشانىسىدە تازا تورلاشقان قوغۇنىڭكىدەك تال-تال سىزىقلار پەيدا بولدى، سىزىقلاردىن تەپچىپ چىققان قان قاشلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۆزىگە چۈشتى، كۆزلىرىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان ياشقا قوشۇلۇپ تۆۋەنگە ساقىدى، بۇرنىنىڭ ئىككى تەرىپىنى بويلاپ سەلدەك ئېقىپ چۈشۈۋاتقان قانلىق ياش بۇرۇتىغا كەلگەندە ئىككىگە ئايرىلىپ، جاۋغايلىرىدىن تامچىلاشقا باشلىدى.

— ئاھ تاغام، نېمە ئانچە تەتۈر پىشانىسەن تاغام، تابغاچلار سېنى ئۆلتۈردىغۇ تاغام، سېنىڭ ئورنۇڭدا مەن كەتسەمچۇ تاغام...

بەگبارسىنىڭ غىجەك ئۈنىدەك تىترەپ، تاغ يانغۇسىدەك دولقۇن- لىنىۋاتقان ئاۋازى خېلى كۆپ كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئەزدى بولغاي، دىۋان ئىچىدە ئۆپكىدەشلەر، بۇرۇن تارتىشلار ئاڭلانغىلى تۇردى. قاغان تاغىسى تۇدۇن يالۋاچنىڭ ئۈچ-تۆتچە كونا ھەقەمسايىسى مىشلداپ -مىشلداپ كېلىپ، ئاخىر ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ يىغلاشقا باشلىدى. خۇددى تاۋۇت ئالدىدا تۇرغان ماتەمداردەك، قاغان ئاستا بېشىنى چۈشۈردى، كۆزلىرى رەڭ سۇركىگەندەك قىزاردى، شالاڭ كىرپىكلىرى ئارىسىدىن دوملاپ چىققان ئىككى تامچە ياش تىزلىرى ئۈستىگە چۈشۈپ، تاۋار تامبىلغا سىڭىپ كەتتى...

قاغاننىڭ قايغۇلۇق كەيپىياتى ئەمدى قاغاننىڭ يېنىدا ئۆرە تۇر- غان تاراس تېكىنغا تەسىر قىلدى. دىۋاندىكىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ئېسەدەپ، پوتلىسىنى تارتىشقا باشلىغان تاراس تېكىن بەگبارسىنىڭ مەنالىق تىكىلىشى بىلەن «پاڭگىدە» يىغلاپ تاشلىدى، چوڭ-چوڭ چامداپ كېلىپ قاغان بىلەن روبىرو تۇردى ۋە بەلۋېغىدا پۇلاڭلاپ تۇرغان نەقىشلىك غىلاپتىن شەمشىرىنى چىقىرىپ، پىشانىسىنى تىلىشقا

تەمشەلدى. بەگبارس چاقان بىر ھەرىكەت بىلەن ئۇنىڭ شەمشەر تۇتقان قولىنى كاپپىدە تۇتۇۋېلىپ:

— ۋاپادار ۋەلىئەھدىم، ھازىرچە ئۆزىڭىزگە ھاي بەرگەيسىز، قاغانىمىزنىڭ يارلىقى بىلەن قاغان تاغىسىغا ھازا ئاچقاندىن كېيىن ئاندىن قايغۇڭىزنى بىلدۈرگەيسىز، — دېدى، تاراس تېكىننىڭ شەمشىرىنى ئاۋايلاپ تارتىۋېلىپ، غىلىپىغا سېلىپ قويدى.

تاراس تېكىن يىغىسىنى تەستە توختىتىۋېلىپ، دادىسىنىڭ ئىجازىتىنى كۈتمەيلا تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە:

— قاغان دادا، بەگبارسى سانغۇن ھەقنى سۆزلەيدۇ. قەدىم بوۋىمىز سۇكۇن ئېركىن①، بۇسات ئېلتەبىر②دىن تارتىپ نەق قاغانىمىز ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغانغىچە بولغان كۆپ يىل مابەينىدە تابغاچلار ھېچكىمنى قاغانىمىزنى بوزەك قىلغاندەك بوزەك قىلمىغان. غۇرۇرىمىزنى يەرگە تەڭ قىلىدىغان بۇنداق خورلۇقنى كۆتۈرۈپ ياشىغاندىن كۆرە جەڭ قىلىپ ئۆلگەن تۈزۈك. تۇدۇن تاغامنىڭ ئۆلۈمى يۈرىكىمنى پارە-پارە قىلىۋەتتى. ئۇ زات بىزنى دەپ يۇرتتىن ئايرىلدى، ئەلنى دەپ سودىمىزغا باش بولدى. ئەمدىلىكتە تىرىك قالغانلار ئۇنىڭ قىساسىنى ئالمىساق كۆك تەڭرى ئالدىدا قارا يۈز بولىمىز. ئىلتىماسىم شۇكى، قاغان ئاتام پېقىرنى كىچىك كۆرمەي قولۇمغا لەشكەر بەرسە، ۋەزىرلىك سالاھىيىتىم بىلەن لەشكەر تۇتۇپ، جەڭنىڭ ئەم-قامىنى

---

① سۇكۇن ئېركىن — ئىسمى سۇكۇن، ھۆرمەت نامى ئېركىن، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تورالار دەۋرىدىكى تۇنجى ئاقساقىلى. مىلادىيە 605-يىللىرى ئاقساقاللىق قىلغان.

② بۇسات ئېلتەبىر — يەنى تېرىك ئېلتەبىر، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ سۇكۇندىن كېيىنكى ئاقساقىلى، مىلادىيە 627-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە ئاقساقاللىق قىلغان.

بىلىۋالسام، گېزى كەلگەندە تاغام ئۈچۈن قىساس ئېلىپ، نومۇسنى ئاقلىسام...

بەگبارىس تاراس تېكىننىڭ تەلپىنى دەماللىققا قوللاپ چىقمىدى ۋە ئۇنى ئاگلىمىغاندەك، يىڭنىۋاشتىن ھازا باشلىدى. ئۇ ئەمدى تاراس تېكىننىڭ بويىنغا گىرە سېلىپ، بېشىنى مۈرىسىگە قويۇپ، ئۇنىڭغا ھەشقىپىچەكتەك چاپلىشىۋالغانىدى.

«قوينىڭ قوزىسىدەك ياۋاش، ئاق كۆڭۈل، كەم سۆز تاراس تېكىن شۇمۇ، تاغىسى، ياق دادىسىنىڭ تاغىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن بېرىقى ئۈچ يىل ئىچىدە بىرەر ئېغىزمۇ گېپىنى قىلمىغان، بىر تامچىمۇ ياش تۆكۈپ باقمىغان، توغرىسى، چالا تونۇش تاغىسىنى ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇپ كەتكەن تاراس تېكىن ئەمدى كېلىپ ھازا ئاچسا ھە؟ ئۇنىڭ ھازا ئاچقىنى راستمۇ ياكى لەشكەر تۇتماقچى بولغىنىمۇ؟ ئەقەللىيسى مۈڭگۈزى بار قوچقاردىنمۇ قورقىدىغان، بىر تال چۈمۈلىگىمۇ ئازار بەرمەيدىغان تاراس تېكىن نېمە ئۈچۈن لەشكەر تۇتۇشقا قىزىقىپ قالدىكىن؟...»

باياتىن بېرى، بەئەينى ئويۇن كۆرگەندەك، ئېرچۈك باخشىنىڭ چۈشىنىكسىز كەلىمىلىرىنى ئاڭلاۋاتقاندەك گاڭگىراپ قالغان قۇتلۇق، تاراس تېكىننىڭ ئاخىرقى جۈملىسىدىن ئۇنىڭ كەينىدە قانداقتۇر بىر سايىنىڭ ئالۋۇندەك قىمىرلاپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ تاسادىپىي تاشلانغان تەلپىگە قاغان نېمە دەيدىكىن دېگەندەك، ئۇنىڭغا سەپسالدى.

قاغان تۇرۇپ-تۇرۇپ سىلكىنىۋاتقان بەگبارىسنى خۇددى قۇرۇق قاپنى يۆلىگەندەك يۆلەپ تۇرغان ئوغلىغا قاراپ خۇددى بۇتتەك قېتىپ قالغان، ياش دېغى بىلەن قورۇلغان گۆشسىز كۆزلىرى يۇلتۇزسىز ئاسماندەك قاراڭغۇ ئىدى، كىرپىكمۇ قىمىر قىلمايتتى. قارىماققا ئۇ

بۇ دۇنيادىن، رەڭگارەڭ ئادەم، خىلمۇخىل ۋەقەلەرگە ئورۇن بەرگەن بۇ پانىي ئالەمدىن چىقىپ، يەر-ئاسمان ئارىسىدىكى يەتتە توساق[1]تىن ئۆتۈپ، تۈرلۈك تۈمەن مۆجىزاتلارنىڭ ئىگىسى بولمىش كۆك تەڭرى بىلەن خاس سۆھبەت قىلىشىۋاتقاندەك تۇراتتى.

ئاردىن بىر پەس ئۆتتى. قاغان كۆكتىن چۈشكەندەك، توساتتىن ئۆزىگە كەلدى، قولىنى گەجگىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ بارمىقىدىن ئىككى نۆۋەت قاس چىقىرىۋىدى، بىر چۆرە قىز بىر چاغاناي ئېلىپ كېلىپ، قاغانغا قوش قوللاپ ئۇزاتتى.

قاغان چاغانايىنى ئالدى، تويۇپ نەپەس ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئۇنى لېۋىگە قويدى، سەل چىڭقىلىپ پۈۋلىۋىدى، چاغانايدىن شۇنداق بىر كۈي ئېتىلىپ چىقتىكى، پۈتكۈل دىۋان مۇڭغا تولدى.

چاغانايدىن مۇڭ تۆكۈلدى. بۇ مۇڭ دەسلەپ يەر قارنىدىن ئوخچۇپ چىققان بۇلاق سۈيىدەك شىلدىرلىدى، كېيىن تاش ئاتلاپ ئېقىۋاتقان تىز ئېقىندەك شارقىرىدى، بارا-بارا ئەزىم دەريادەك شاۋقۇن سېلىپ، قاش يالىغان قارا قىياندەك گۈرۈلدىدى، قارا قىيان دەم ئۇلغىيىپ، دەم تارتىلدى، ئاخىر كەڭ دېڭىزغا قۇيۇلدى بولغاي، كۈي ناۋاسى تۆۋەنلەپ، ئاستا-ئاستا يوقالدى.

— بۇ كۈي بولامدىكەن، — قاغان مۇڭلۇق كۈيدىن يۈرەك-باغرى خۇددى يارغۇنچاقتا چۈشكەن داندەك ئېزىلىپ كەتكەن ماتەمدار كىشىلەرگە سوئال قويدى.

بەگبارىس كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— بۇ شۇنچىلىك بەلەن كۈي ئىكەنكى، مەرھۇم قاغان تاغىسى-

---

① شامانلارنىڭ ئېتىقادىدا، باش تەڭرى ئۆلگىن كۆكتە تۇرارمىش، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىدىغان يولدا يەتتە توساق بارمىش. بۇ يەتتە توساق شامانلار تەرىپىدىنلا ئېچىلارمىش.

ـنىڭ سىيماسىنى كۆز ئالدىمىزدا ئايان قىلدى.
— دۇرۇس گەپ بولدى. بۇ بەلەن كۈيىنى مەرھۇم تاغام تۇدۇن يالۋاچ ئۆزى ئايرىدە قىلىپ، كىچىك چىغىمدىلا ماڭا ئۆگىتىپ قويغان، ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ نى-نى جەڭگاھلارنى كېزىپ چىققان بۇ چاغانايـ ـنىمۇ ئۇ چوڭ ئاستانىگە كېتەر چاغدا ماڭا يادىكار قىلىپ قالدۇرغانىدى، — دېدى قاغان ۋە بۇ تەسىرلىك سۆزلەر بىلەن يىغىۋاشتىن ئىسەدىگەـ ـلى تۇرغان كېڭەش ئەھلىدىن سورىدى:
— تاغام تۇدۇن يالۋاچ قانداق ئادەم ئىدى؟
— تېپىلغۇسىز بەلەن ئادەم ئىدى.
— شۇنداق، ئۇ بۇرۇن بەلەن ئادەم ئىدى، كېيىن بەلەن ئادەم بولماي قالدى، — دېدى قاغان كىمگىدۇر ئاچچىق قىلغاندەك قاتتىق تەلەپپۇزدا.
ئاڭلىغانلار بەئەينى بېشىغا بىر توقماق يېگەندەك چۆچۈپ كېـ ـتىشتى، يېرىم-يارتا ئاڭلىغانلار قۇلىقىغا ئىشەنمىگەندەك، ئاڭلىغانلارغا مۇراجىئەت قىلىشتى.
قاغان ئوڭ ئالقىنى بىلەن تەختنىڭ قول قويغۇچىسىغا قاتتىق بىرنى ئۇرۇۋەتتى، چىرايى بىردىنلا جىددىي تۇس ئالدى، ئورنىدىن قوزغىلىپ، ئاۋازىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى:
— شۇنداق، ئادەم ئەۋەتىپ ھەممىنى بىلدىم، تاغام كېيىنكى كۈنلەردە بەلەن ئادەم بولماي قالدى. كىم ئۇنى تابغاچلارغا جازانە تارقىتىپ، ئاجىزلارنى قاقتى-سوقتى قىلسۇن دەپتۇ، كىم ئۇنى ئادەم ئۇرۇپ، ئادەم خورلىسۇن دەپتۇ، كىم ئۇنى جىگۈۋدىكى ئاۋام پۇقرانى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانىنى ئاز دەپ، بىگۇناھ تابغاچ قىزلىرىنى ساندۇققا سولاپ ئوغرىلاپ كەلسۇن دەپتۇ، يەنە كىم ئۇنىڭغا قاغانلىققا تەۋە ئات پۇلىنى چۆنتىكىگە سالسۇن دەپتۇ؟...

باشتا ھەممىڭلارغا سۆز بەرگەنمەن، ھېلىھەم لەۋزىمدە تۇرۇپ، يۈزمۇ يۈز سۆزلىگەنلەرگە غەزەپ قىلمايمەن. بىلىپ قېلىڭلار، قاغانىڭ-لار تابغاچلارغا شۇنداق دەيدۇكى: «سىلەر تۇدۇن قاتارلىقلارنى ئۆل-تۈردۈڭلار، بىز يەنە سىلەرنى ئۆلتۈرۈپ قاننى قان بىلەن يۇيساق ئاداۋەت تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتمەمدۇ؟ بىز ئەمدى سىلەرنى ئۆلتۈرمەي-مىز، قاننى سۇ بىلەن يۇيىمىز، بۇ ياخشى ئەمەسمۇ؟»[1].

21. نامەلۇم ئۈچىنچى قەبرە

— كۆرۈۋاتامسەن ياغلاقار ئىنىم، يايلاقلىرىمىز راستىنلا كەڭ، راستىنلا كۆركەم ھە، قارىساڭ قارىغۇڭ كېلىدۇ، قارىساڭ-قارىساڭ كۆزۈڭ تويمايدۇ.

— شۇنداق ئاكا، تەڭرىنىڭ نەزىرى چۈشكەن ئالامەت بىر يۇرت ئىكەنغۇ بۇ، مۇشۇنداق كەڭرى يەردە ياشىغان ئادەمنىڭ كۆڭ-لى-كۆكسىمۇ ئالەمنى سىغدۇرالىغۇدەك كەڭ بولىدىكەن. چۈشىنىۋاتام-سىز قۇتلۇق ئاكا، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ دېگەندە مەن تۇنباغا قاغاننى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن. ئۇ زات راستىنلا قاغانلارغا قاغان بولغۇدەك ئادەمكەن جۇمۇ!

— ماۋۇ تابغاچنىزە، ئۆز زۇۋانىڭدا ئەمەس، بىزچە زۇۋاندا سۆزلەۋاتساڭ يەنە نېمىدەپ گېپىڭنى چۈشىنەلمەيدىكەنمەن؟ قاغانىڭ كەڭ قورساقلىقىنى مەن سۆزلەپ بەرمىگەن بولسام، سەن كىمدىنمۇ ئاڭلار ئىدىڭ-ھە؟

قۇتلۇق ھېلىقى كۈنى قاغان ئالدىدىن كەيپى چاغ ھالدا قايتىپ

[1] «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى ئەينى سۆز.

كەلگەن ۋە تەقەززا بولۇپ بوسۇغىدا ئولتۇرغان كەدىرەگە كۆرۈنۈپ قويۇپلا ئۇدۇل ياغلاقارنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئۇلارنىڭ بۇ پارىڭىمۇ دەل ئاشۇ كېڭەش ئۈستىدە كېتىپ باراتتى.

مىلادىيە 784-يىل. توققۇز بۇيرۇق كېڭىشى[1]دىن ئۈچ ئاي ئۆتكەن، قىش كېتىپ باھار كەلگەن چاغ. قاغاننىڭ كېڭەشتىكى ئاخىرقى قارارىغا بىنائەن، چابىشلار يېرىدە تۇرۇۋاتقان ئىككى تۈمەن خىل لەشكەرنى ئۆز قولىغا ئېلىش ئۈچۈن يولغا چىققان قۇتلۇق بىلەن ياغلاقار سەپىرىنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە قىيپاش كۈنپېتىشقا قاراپ ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. قۇتلۇق سەردارلىق ئۈستۈۋېشىنى سېلىپ تاشلاپ، يولۇچى يالۋاچلاردەك كىيىنىۋالغان. بىللە كېلىۋاتقان ياغلاقارلىگمۇ تاشلانمىغان تېرە كەمزۇل ۋە گىرۋەكلىك كىگىز قالپاق كىيىۋالغانىدى. قارىماققا ئۇ يالۋاچلارغا سايىدەك ئەگىشىپ يۈرۈيدىغان قورۇقچى چاكارلاردىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيتتى.

— ئارتۇقچە ھەشەم-دەرەم قىلىشنىڭ نېمە كېرىكى، — دېگەن ئىدى قۇتلۇق سەپەر ئالدىدا، — قورۇقچىمۇ ئالمايمىز، ياراغىمىزمۇ غانجۇغىغا تېڭىۋېتىمىز، تاپقاننى يەپ، توغرا كەلگەن يەردە قونۇپ ئۆز يولىمىزغا كېتىۋېرىمىز...

ئەمدىلەتىن چېچىلىشقا باشلىغان قۇياش شولىسى ھېسابسىز يېڭىنىلەردەك ئۇچۇپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ كۆزىنى چاقاتتى. بۇنداق يولغا كۆنۈپ كەتكەن قۇتلۇق بولسا، يېرىم قىسىلغان يۇملاق كۆزلىرىنى

[1] توققۇز بۇيرۇق كېڭىشى — ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئەڭ ئالىي كېڭەش. بۇنداق كېڭەشكە ئىچبۇيرۇق ۋە چەتبۇيرۇق بولۇپ توققۇز بۇيرۇق (ۋەزىر) قاتنىشاتتى.

قۇياشتىن قاچۇرۇپ، قۇياش ئاستىدا غايەت زور چىراغپايدەك گىدىيىپ تۇرغان ئېگىز تاغلارغا تىككەندى. ياغلاقار كىگىز قالپىقىنىڭ گىرۋىكىنى چۆشۈرۈۋېلىپ چوڭ يورغىدا كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە بەئەينى قىرغا قونغان تاز قارىدەك دىڭگىيىپ ئولتۇراتتى.

ياغلاقار رەسمىي يىگىت بولغان، سانىۋالغۇدەك شالاڭ، تەسكەي دۆڭدە ئۆسكەن چۆپتەك رەزىل قارا مويلار ئۇنىڭ قۇلاق ئاستىنى، ئۈستۈن كالپۇكىنى قاراقات سۈركەپ قويغاندەك قارايتىۋەتكەندى.

— ياغلاقارنى ئۆيلەش كېرەك، يېتىمنىڭ بېشىنى سىلىغاننىڭ ساۋابى تولا، — دەيتتى قۇتلۇق كەدىرىگە بەزىدە ياغلاقارغا ئاڭلاتماي تۇرۇپ، — تابغاچ قىزلىرىغۇ بىزدە تولا گەپ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىرىمۇ مەرتىۋىلىك ئائىلىنىڭ قىزى ئەمەس. ياخشىسى، قىچقارسا ئېتى بار، تۇتسا سېپى بار تابغاچتىن بىرەرسىنى تېپىپ، ئۇنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرمىسەك نامىمىزغىمۇ مۇناسىپ كەلمەس. ئۇنداق قىزنى نەدىن تاپى-مىز؟ ئەلۋەتتە، سىپىلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تابغاچلار دىيارىدىن تاپىمىز...

قۇتلۇق بىلەن كەدىرە ياغلاقارنىڭ توي ئىشىغا خېلى ئۇبدان كۆڭۈل بۆلدى، كېلىپ-كېتەر يولۇچىلاردىن ئۇنى-بۇنى سۈرۈشتۈر-دى. يىراق چابىشلارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تابغاچلار يۇرتى ئوردۇبا-لىقتىن بەك يىراق بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىمۇ يىراق پېتى قېلىۋەردى.

ھېلىمۇ ياخشى، توققۇز بۇيرۇق كېڭىشى قۇتلۇققا يەنە يېڭى ئۈمىدلەرنى ئېلىپ كەلدى، ھەممە ئىشلار ئويلىغىنىدەك يۈرۈشۈپ كەتكەندىن تاشقىرى، ياغلاقارنى ئوردۇبالىقتا قالدۇرىدىغان ئويىدىن يېنىپ، ئۇنى يېنىغا ئېلىپ جەنۇب سەپىرىگە بىللە ئاتلاندى. نامدا ئۇنى خۇسۇسىي قوروقچى قىلىۋالغىنى بىلەن، ئەمەلدە قۇتلۇقنىڭ يەنە

بەزى يېڭى ئويلىرىمۇ بار ئىدى.

ئۇلار يايلاق ئاتلاپ، ئېقىن بويلاپ ئۈچ كۈنچە يول يۈرگەندىن كېيىن، بىر تاغنى بەلگە قىلىپ جەنۇب تەرەپكە قايرىلدى ۋە تەڭرىتاغان يولىغا چۈشۈۋالدى. مىڭ يىللار مابەينىدە قارامۇرەن، قورۇلۇن، سىلىنغا ۋە ئۇرخۇن ۋادىسىدا نامى پۇر كەتكەن قاغانلىق ۋە مەملىكەتلەرنى قۇرۇپ چىققان ھونلار[1]نىڭ، سىيانپىلار[2]نىڭ، ئاۋارلار[3]نىڭ، سىر-تاردوشلار[4]نىڭ، كۆك تۈرك[5]لەرنىڭ، تاڭ لەشكەرلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ ئاستىدا ئېچىلغان بۇ داغدام يول ئەمدىلىكتە تاشلاندۇق كونا بەلۋاغدەك سوزۇلۇپ ياتاتتى. يول يۈزى قۇرۇق يانتاق، قۇرۇق قومۇش ۋە ئاق تىكەنلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن. كەڭلىكى 50 قەدەم كەلگۈدەك يول ئىزناسىدا پەقەت يالغۇز ئاياغلىق چىغىرلا ساقلىنىپ قالغانىدى. ئۆتەڭ-راباتلارمۇ گۆرىستاندەك چۆلدەرەپ قالغان، تاملىرى ئۆرۈلۈپ، ئۆگزىلىرى غەلۋىر-دەك ئۆتمۈشۈك بولۇپ كەتكەن، ئەسىرلەردىن بېرىقى قايناق ھايات-تىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى، ئاندا-ساندا ئۇچراپ قالىدىغان ھۆل تېزەك

[1] ھون تەڭرىقۇتلۇقى — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 240-يىلى قۇرۇلۇپ، مىلادىيە 216-يىلى ھالاك بولغان، ئاۋۋال ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىگە يېقىن تەڭرىبالىق شەھىرىدە بارگاھ قۇرغان، كېيىنچە بارگاھىنى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىگە يۆتكىگەن.

[2] سىيانپىلار خانلىقى — مىلادىيە 150-يىلى قۇرۇلۇپ، مىلادىيە 235-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، بۈگۈنكى جاڭجىياكۇ ئەتراپىدا بارگاھ قۇرغان.

[3] ئاۋار خانلىقى — مىلادىيە 394-يىلىدىن مىلادىيە 552-يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن، ئۇرخۇن، توغلا دەريالىرى ئارىسىدا بارگاھ قۇرغان.

[4] سىر - تاردوشلار قاغانلىقى — مىلادىيە 628-يىلى قۇرۇلۇپ، 646-يىلى ھالاك بولغان.

[5] كۆك تۈرك قاغانلىقى — مىلادىيە 535-يىلىدىن مىلادىيە 744-يىلىغىچە داۋام قىلغان، ئۆتۈكەن تېغى ئەتراپىدا بارگاھ قۇرغان.

ۋە قۇملاقلار بۇ يولدىن ئۆتىدىغان كارۋانلارنىڭ تولىمۇ ئاز ئىكەنلىكى-دىن ئۇچۇر بېرەتتى. زامان-زامانلاردىن بۇيان ھارۋا ئىزىدىن پەيدا بولغان ئېرىقچە ـ كاتاڭلار شىمال شاملى ئۇچۇرۇپ كەلگەن قۇم-شېغىل بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. بەزىدە بۇغا-بۆكەن، سۇغۇر، توشقان دېگەندەك چۆل ھايۋانلىرى ھېيقماستىن يولنى كېسىپ ئۆتۈشەتتى.

بىر كۈنلۈك ئۇزاق سەپىرنى تۈگەتكەن ھارغىن قۇياش كۈنپېتىش تەرەپكە قىڭغايدى، كۆپ ئۆتمەي تاغ بېشىنى تەكىيە قىلىپ ئېگىز چوققىلارغا باش قويدى. يول جاپاسى قۇياشنىلا ئەمەس، بەلكى قۇتلۇقنىمۇ، سۇيى يوق تۇلۇمدەك بوشاپ كەتكەن ياغلاقارنىمۇ ھارغۇزۇپ، ئارام ئېلىشىشقا مەجبۇر قىلدى.

— ئەجەبمۇ ئۇسساپ تۇرىمەنا بۇگۈن، ئۇرخۇن سۈيىدەك سۈزۈك، تولا سۈيىدەك مۇزلۇق ئېقىندىن يەنە بىرسى ئۇچراپ قالسىچۇ بۇ چۆلدە.

ياغلاقار لىڭ ئات ئۈستىدە ئېزىلىپ ئولتۇرۇپ ۋايسىدى، دەرھال قۇتلۇقنىڭ ئېتىرازىغا دۇچ كەلدى.

— ئۇ دېگەن كۆك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى ياغقان يەر تۇرسا، ئۇنداق ئەلۋەك ئېقىنلاردىن يەنە بىرى بولمايدۇ-دە بۇ جاھاندا، — دېدى قۇتلۇق ۋە يىراقلارغا زەن قويۇۋېتىپ بىردىنلا ئېتىنى توختاتتى، ئالدى تەرەپنى ئىما قىلىپ تۇرۇپ:

— قارىغىنە، ئاۋۇ كۆجۈم دەرەخلىكنى كۆرۈۋاتامسەن تابغاچ، ئاكاڭنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ تۇرىدۇ، شەك يوقكى، ئۇ يەردە ئادەم بار، ئادەم بولمىسا بۇلاق بار، ھېچ بولمىسا ئىككىمىزگە بىر كېچە پاناھ بولغۇدەك ھاكان بار...

ئۇلار قامچىسىنى پۇلاڭلاتقانچە ئات ئۇينىتىپ، كۆرۈنگەن يەرگە

بىردەمدىلا يېتىپ كېلىشتى. پايانى يوق باياۋاندا، بەئەينى يانسۇ كۆلى[1] دىكى بېگانە ئارالدەك ياشىرىپ تۇرغان بۇ ئۆتەڭنى كۆرۈپ باغقا كىرگەندەك خۇشال بولۇشتى.

قارىماققا، غولىغا غۇلاچ يەتمەيدىغان ئون تۆپچە كاداڭ دەرەخ كىمنىڭدۇر يامان كۆزىدىن ھەزەر ئەيلىگەندەك، ئۆتەڭ ئەتراپىنى سېپىل كەبى ئوراپ تۇراتتى. قۇتلۇق توغرا ئېيتقانىدى. يەر تېگىدىن سىزىپ چىققان بۇلاق سۈيى دەرەخلەرنى يالاپ، ئۆي كەينىگە ئۆتۈپ كېتەتتى. ئۆي كەينىدە بولسا، قويۇق قومۇش ۋە كۆكۆچ يېكەنلەر چۆل ئاخشىمىنىڭ سەلكىن شامىلىدا لەرزان يەلپۈنەتتى.

ئۆتەڭ ھويلىسىدىكى ئېغىل ئالدىدا ئات باغلايدىغان موما ياغاچ، ئۈچ-تۆتچە كونا ئوقۇر تۇراتتى. قاچانلاردىندۇر ئېشىپ قالغان بىر دۆۋە بېدە كۆچلۈك ئاپتاپتا قاقشالدەك قۇرۇپ، چۆلدە قالغان قۇش سۆڭىكىدەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى. پىچان توغرايدىغان كونا جادۇ، سامان تاسقايدىغان كونا ئۆتكەمە دېگەندەك ئۆتەڭ بويۇملىرى بىر بۇلۇڭدا ئۇخلاپ ياتاتتى. ھويلا تېخى باياتىنلا سۈپۈرۈلگەن بولسا كېرەك، ئەينەكتەك تەكشى ۋە پاختىدەك يۇمشاق قۇمسال توپىدا يالاڭ ئاياغ دەسسەلگەن ئادەم ئىزى ئوچۇق تۇراتتى.

ئۇلار ھويلىغا كىرىپلا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ مەقسەتلىك شەپە بەرگەن بولسىمۇ، بىرەركىممۇ ئۆزىنى كۆرسەتمىدى. قۇتلۇق ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدىكى ئوچاق كۆلۈڭدا تولۇپ تۇرغان كۈلنى تۇتۇپ بېقىۋىدىدى، خېلىلا قىزىق تۇيۇلدى ۋە تۆت تەرەپكە قاراپ تۈۋلاشقا باشلىدى:

— ئادەم بارمۇ؟

---

① يانسۇ كۆلى — ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ ئۇز زامانىسىدىكى نامى. خاكاس ۋە قۇرىقان قەبىلىلىرى مۇشۇ كۆل ئەتراپىدا تىرىكچىلىك قىلاتتى.

— بىز يولۇچى، بىزگە قونالغۇ كېرەك، ئادەم بارمۇ بۇ يەردە؟
— دېدىمغۇ، بۇ ئۆتەڭدە جەزمەن ئادەم بار، ئەمما ئۇنىڭ ئېھتىيات قىلىپ يوشۇرۇنۇۋالغىنى ئېنىق، تولا تووۋلاپ يۈرمەي، ئۆز ئىشىمىز بىلەن مەشغۇل بولۇۋېرەيلى، — دېدى قۇتلۇق ياغلاقارنى ئالدىرىتىپ.

ئىككىيلەن ئاتلىرىنى مومغا ئېسىپ يۈك-تاقلىرىنى چۈشۈردى. خۇرجۇنلىرىنى ئېچىپ چاقماق تېشى بىلەن تالقان چىقاردى. قۇتلۇق ئوت ياقتى. ياغلاقار سۇ ئەپكېلىپ، سەپەر قازىنىنى ئوچاققا ئاستى. يۈلغۇن كۆتىكىنىڭ مەستخۇس ھىدى ھويلا ئىچىنى بىر ئالدى.

قازان قاينىدى، تالقان چېلىندى. ئۇلار سەپەر قازىنىدىكى تالقان ئۇمىچىغا ئەمدىلا قوشۇق تەگكۈزۈۋىدى، ئوچاق ئالدىدا جۇلدۇر كېيمەن بىر ئادەم پەيدا بولدى، پىسىڭگىدە كولۇپ دوستانە سالام بەردى.

ئۆرە تۇرغان بۇ ئادەم ئۇيغۇر تىلىدا راۋان سۆزلەيتتىيۇ، بىراق يەنىلا چاندۇرۇپ تۇراتتى. «قانداق»نى «كانداك» دەيتتى، «سىز» نى «سەن» دەيتتى. چاچ-ساقاللىرىنىڭ شالاڭلىقىدىن، يالاڭ قاپاقلىرىدىن، ياندىن ئىزىملىنىدىغان كونا چاپىنى ۋە كىيىۋالغان لاتا كەشىدىن قارىغاندىمۇ ئۇ كىمى يوق تاڭلىقلاردىن ئىدى. قۇتلۇق بۇ ئۆتەڭدە بۇنداق بىر كىشىنى كۆرۈپ تومۇزدا مۇز ئۇچراتقاندەك ئەجەبلەندى، ئەدەپ يۈزىسىدىن ئۇنى ئۇماچ ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى.

بوۋايمۇ تۈزۈت قىلمايلا ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا خۇددى پانىدەك قىسىلدى، ئېرىتىلگەن ئالتۇن سۇيىدەك لىغىرلاپ تۇرغان ساپسېرىق تالقان ئۇمىچىغا ئاچ كۆزلۈك بىلەن تىكىلدى.

— قارىمامدىغان ما ئىشنى، قوشۇق ئىككى، ئادەم ئۈچ، — دەپ غودۇڭشىدى ياغلاقار قۇتلۇقنىڭ تەكلىپىگە نارازى بولغاندەك دومسىيىپ تۇرۇپ، — ئەمدى قانداق ئىچكۈلۈك بۇ ئاشنى؟

ياغلاقارنىڭ بىھۆرمەتلىك يۈراپ تۇرغان گەپلىرىدىن قۇتلۇق سەل خاپا بولدى، ــ دە:

— بولدى ئۇكا، تولا تارلىق قىلمىساڭچۇ، بىر قوشۇقتا ئۆزۈڭ ئوكچە ئىچىۋەر، مەن ماۋۇ ئاكام بىلەن بىر قوشۇقنى ئىشلىتەي، شۇنداق قىلساققۇ بولار؟ — دېدى قولىدىكى قوشۇقنى ياغلاقارغا تۇتقۇزۇۋېتىپ.

تارلىق قىلغىنىدىن ئىزا تارتتىمۇ ياكى ئوتنىڭ تەپتىدىنمۇ، ياغلاقارنىڭ يۈز-كۆزى خۇددى چوغ چاپلاشقاندەك ئوت ئېلىپ كەتتى. ئۇ بوۋايغا قاراپ ناماقۇل بولغاندەك ھىجىيىپ قويۇپ، قوشۇقنى ئۇنىڭغا ئۆتۈندى.

— ئاكا، قۇتلۇق ئاكام توغرا ئېيتىدۇ، رىزقىمىز بىر قازاندا ئىكەن، بىر قوشۇق بىلەن نۆۋەتلىشىپ ئىچەيلى، — دېۋىدى، ئاچلىقتىن جۇدەپ كەتكەن بۇ بوۋاي «خىجىل بولما، ھېچقىسى يوق» دېگەندەك مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ قوشۇقنى قوش قوللاپ تاپشۇرۇپ ئالدى.

ياغلاقارنىڭ تاماق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ھەييارلارچە ھىجىيىشلىرى بۇ بوۋاينى ئويغا سېلىپ قويدى. بۇس ئۆرلەپ تۇرغان قىزىق ئاشنى ئاغزىغا يېقىن ئاپارديۇ، ئۇنى دەرھاللا ئىچىۋەتمەي، تومشۇقنى ئۇچلاپ ئۇزۇندىن-ئۇزۇن پۈۋلەۋەردى، ئۇزۇندىن-ئۇزۇن خىيال سۈردى.

«ئەجەب ئىش، بۇنداق تاماق چىشلارنى، يەنە كېلىپ، ئىككىسى ئۇزۇن، ئىككىسى قىسقا سېرىق چىشلارنى مەن زادى قەيەردە كۆرگەندىمەن؟ ئوڭۇمدىمۇ ياكى چۈشۈمدىمۇ؟...»

«بۇ بوۋاينىڭ يېرىم يۇمۇق كۆزلىرى نېمىدېگەن تونۇشلۇق-ھە؟ بىرى ئېگىز، بىرى پەس كۆتمەك قاشلىرىچۇ تېخى» دېگەن

گادىرماچ ئويلار بىرلا ۋاقىتتا ياغلاقارنىمۇ خىيال قايىنىمىغا دەم تارتىپ كەتتى.

بوۋاي بىلەن ياغلاقار نۆۋەتلىشىپ ئۇماچ ئىچىشكەچ، ئۆز پارىڭىغا چۈشۈپ كەتتى، بىرىپ-بىرىپ ئۆز تىلىنى تېپىۋېلىشتى. كۆپ ئۆتمەي، قوشۇقنى تاشلاشقا ئۈلگۈرمەيلا چىڭگىلىكتەك چىرمىشىپ، ئۆز تىلىدا ئېمىلەرنىدۇر دەپ ھازا ئاچقاندەك ئۇن سېلىپ يىغلاپ كېتىشلىرى قۇتلۇقنى ھەيرانۇھەس قالدۇردى.

ئۇلار قانغۇچە يىغلاشتى، ھارغۇچە قۇچاقلاشتى. ياغلاقار بىر چاغلاردا ئېسىنى يىغىپ، كۆزلىرىنى سۇرتۇپ تۇرۇپ كۈلۈمسىرىدى. ھېلىھەم ئۆپكىدەپ تۇرغان بوۋاينى بېشى بىلەن ئىما قىلىپ قۇتلۇقتىن:

— ئاكا، بۇ كىشىنىڭ كىملىكىنى بىلەمسىز؟— دەپ سورىدى ۋە باش چايقاپ تۇرۇپ ئۆز سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەردى، — بىلمەيسىز، ھەرگىز بىلمەيسىز، ھەتتا خىيالىڭىزغىمۇ كەلتۈرەلـ-مەيسىز...

— ئۇنىڭ كىملىكىنى مەن ئۆزۈملا ئېيتىپ بەرسەمچۇ؟ —قۇتلۇق سىرلىق كۆز قىسىپ ئەتەي جىم بولۇۋالدى ۋە دېدى، — بۇ سېنىڭ داداڭ!

— قۇتلۇق ئاكام ئېمىدېگەن ئەقىللىق-ھە؟ — دېدى ياغلاقار، چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ.

— ئۆي-جايىمىز سەددىچىنىنىڭ ئىچىدىكى جەننەتتەك گۈزەل بىر سەھرادا ئىدى، — دەپ گەپ باشلىدى بوۋاي ئوچاقتا قوراي تاشلاپ ئوتنى ئۇلغايتقاچ، — ئاتا مىراس شايى-يىپەكچىلىك ھۈنىرىمىز بار ئىدى. يۇرتداشلار ئۈجمە تىكىپ پىلە باقاتتى، بىز پىلە ئېلىپ يىپەك چىقىراتتۇق، يىپەكلەرنى بوياپ-تاراپ شايى-دۇردۇن توقۇيت-تۇق. دۇردۇنلارنى پۇل قىلىپ، كۆنىمىزنى كۆڭ ئېتەتتۇق. بىراق بۇ

بالام بەش ياشلارغا كىرگەن يىلى يۇرت بەگلىرى ئۆي-ئۆيلەرگە ئالۋان سالدى، بىر توپ شايى توقساق بىر توپىنى ئېلىپ كېتىپ يۈردى، ئىنساپ قىلسا توپ بېشىغا بىر كۈرىدىنلا ئاشلىق بەردى. بۇنىڭغىمۇ ماقۇل دېدۇق. بەگلەرنىڭ بەرگىنىنى يەپ، بەرمىگىنىگە قول ئۇزاتمىدۇق.

كېيىن نېمە بولدى دېمەمسىز، ئۇلار ھەددىدىن ئېشىپ، يىللىق ئالۋاننى ئايدا، ئايلىق ئالۋاننى ھەپتىدە ئالىدىغان بولۇپ قېلىشتى. پۈتتۈرەلمىسەك ئۇرۇپ-سوقتى، ئۆي بېشىغا بىردىن بەگ قويدى. مىش-مىش گەپلەرگە قارىغاندا، پادىشاھىمىز كىملەردىندۇر ئات سېتىۋالىدىكەن، ئات پۇلىغا شايى-دۇردۇن تۆلەپ تۇرىدىكەن. ئوغلىمىز توققۇز ياشقا كىرگەن يىلى يۇرتىمىزدا ئاپەت بولدى، تۆت كېچە-كۈندۈز بوران چىقىپ بىر كېچە-كۈندۈز توپا ياغدى. ئۈجمىلەر سارغايدى، پىلە قۇرتلىرى ئۆلۈپ تۈگىدى. ئۈجمە بولمىسا پىلە قۇرتى نەدە بولسۇن، پىلە بولمىسا يىپەكنى نېمىدىن چىقىرىمىز، يىپەك بولمىسا شايى-دۇردۇننى نېمە بىلەن توقۇيمىز دەيسىز. باغرى تاش بەگ-بەچچىلەر بۇنى كۆرۈپ كۆرمەسكە سالدى، بىلىپ تۇرۇپ بىلمەس بولۇۋالدى، دۇردۇن ئالۋىنىنى قاتلاپ ئېلىشقا، بەش يىللىق ئالۋاننى ئالدىن تاپشۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. ئاڭلىساق، بۇ تېخى پادىشاھنىڭ پەرمانى ئىكەن.

شۇ پەرمان بىلەن ھاياتلىق يولىمىز كېسىلدى، ياشاشتىنمۇ ئۈمىد قالمىدى. شۇنداق قىلىپ، يۇرت چوڭلىرى خۇپىيانە باش قوشۇشتۇق ۋە سەددىچىنىنىڭ تېشىغا قېچىپ، بوز يەر ئېچىپ كۈن ئالماققا ۋەدىلەشتۇق. باللارنى يېتىلەپ، چوڭلارنى يۆلەپ دېگۈدەك، بىر كېچىدىلا يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كەتتۇق.

كىم بىلسۇن، سېپىل تېشىدىمۇ بىزدەكلەرگە ئامانلىق بولمىدى،

مېڭلاپ لەشكەر كەينىمىزدىن قوغلاپ كېلىشتى. بىز قورقتۇق، قورقاندىمۇ شۇنداق قورقتۇقكى، تۆت تەرەپكە پىتىراپ كېتىشتۇق.

تۇتالىغىنىنى تۇتۇپ، بۇلايدىغانىنى بۇلاپ، لەشكەرلەرمۇ كېتىپ قالدى. بوران توختاپ، ھاۋا سۈزۈلدى. قارىغۇدەك بولسام مۇنۇ ئوغلۇم يېنىمدا يوق، يىغلاپ باقتىم، توۋلاپ باقتىم، قۇملارنى قازدىم، دۆڭلەرنى ئاختۇردۇم، ساراڭدەك مېڭىۋېرىپ خېلى كۈنلەردىن كېيىن مۇشۇ ئۆتەڭگە يېقىن بىر يەرگە كېلىپ قالدىم.

— دادا، شۇنچە يىلدىن بېرى مۇشۇ يەردە بىر تەرزدە تۇرۇۋەردىڭمۇ، — دەپ سورىدى، دادىسىنىڭ كەچۈرمىشىدىن كۆزىگە ياش ئالغان ياغلاقار.

— ئالدىراپ كەتمە ئوغلۇم، تۈن تېخى ئۇزۇن، سىلەرگە ھەممىنى سۆزلەپ بېرىمەن، — دېدى بوۋاي بىر يۇتۇم سۇ ئوتلاپ گېلىنى نەمدىۋالغاندىن كېيىن گېپىنى ئۇلىدى، — بىر چاغلاردا كۆزۈمنى ئاچسام بىر ناتونۇش كىشىنىڭ قۇچىقىدا يېتىپتىمەن، قىياپىتىمۇ باشقىچىرەك، قارىسام، 60 لەردىن ھالقىپ قالغان، ئاق ساقاللىق مەيدىسىدە يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان بۇ كىشى ئاغزىمغا سۇ تېمىتىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ سۈيىدە نېمە خاسىيەت بار، بۇنى بىلمىدىم، بىراق، بۇ ئۆتەڭگە ئېلىپ كېلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا سەللىمازا ساقىيىپ قالدىم. ئاڭلىسام ئۇ كىشى ئوۋ ئىزدەپ يۈرۈپ بىر دۆڭنىڭ كەينىدىن مېنى تېپىۋالغانىكەن.

يۈرىكىمدىكى گەپنى قىلسام، ئۇ كىشىدەك مېھرىبان، ئۇ كىشىدەك كۆيۈمچان ئادەمنى ئەل ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقمىغانىكەنمەن. باشتا تىل ئۇقۇشالماي مەقسىتىمىزنى ئىما-ئىشارەت بىلەنلا ئۇقتۇرۇشتۇق، كېيىنچە، ئۇنىڭ تىلىنى مەن، مېنىڭ تىلىمنى ئۇ ئانچە-مۇنچە ئۇقالايدىغان بولدۇق. ئۇ قوۋم، بۇ قوۋم دەيدىكەنمىزيۇ، ئىنسان يۈرىكى

ئوخشاشلا گۆشتىن پۈتكەن بولىدىكەن. ئادەملەر ئارىسىدا ئادىمىيلىك بولىسلا، تىل دېگەننىڭمۇ كارى چاغلىق بىر نېمىكەن. ئۇ كەچۈرمىشلىرىمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «بارارغا يېرىڭ يوقكەن، قېرىنداشلىرىڭدىنمۇ، يۇرتۇڭدىنمۇ ئايرىلىپسەن، خالىساڭ مۇشۇ يەردە تۇر، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە بىللە خىزمەت قىلىلى، تاپقاننى تەڭ يەيلى، ھاجەتمەنلەرگە خىزمەت قىلساق تەڭرىمىز ساڭىمۇ، ماڭىمۇ ئاسماندىن جاي بېرىدۇ» دېۋىدى، ئۇنىڭ گېپىنى خوپ كۆردۈم، بۇ يەردە تۇرۇپ قالدىم.

ئۇ چاغلارنى قانداق چاغلار دېمەمسىلەر، بۇ يولدىن ھەر كۈنىدە 10 تۆگىلىك، 100 تۆگىلىك چوڭ كارۋانلار، ھەر ئېقلىمدىن يېتىپ كەلگەن يالۋاچ، سەييالار، كاسىپ-ھۆپگەرلەر ۋە راھىب-باخشىلار ئۆتۈپ تۇراتتى، قاغانلارمۇ قەرەلىدە ئاشلىق بېرەتتى، ھال-كۈنىمىزمۇ پاراۋان ئىدى.

بىراق، بەش يىلدىن بۇيان جاھان ئۆزگەردى، يول چۆلدەرەپ، كۈنگە ئون ئادەممۇ ئۆتمەس بولۇپ قالدى. قاغانلارمۇ بىزنى ئۇنتۇدى، ھالىمىز كۈندىن-كۈنگە خارابلاشتى. تەڭرىگە شۈكۈر، ھەمراھىمنىڭ قاپقان قويۇپ ئۈنى-بۇنى تۇتىدىغان ھۈنىرى بار ئىكەن، تاپساق يېدۇق، تاپالمىساق، ئوت-چۆپ بىلەن كۈن ئۆتكۈزدۇق.

مەن ئۇنىڭغا «نەگە دېسەڭ شۇ يەرگە كېتەيلى، سېنىڭ تەڭرىڭ بىزنى بىر يولغا سالار» دېدىم، ئۇ «كىندىك قېنىم مۇشۇ يەرگە تۆكۈلگەن، دادامۇ، بوۋامۇ، بوۋامنىڭ بوۋىسىمۇ مۇشۇ ئۆتەڭدە تۇرۇپ ئەل خىزمىتىدە بولغانىكەن، كەتمەيلى، كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇ، ئىشەنگىنكى، بۇ يول يەنە ئاۋاتلىشىدۇ، كارۋانلار بۇ ئۆتەڭگە، سەن بىلەن ماڭا موھتاج بولىدۇ» دەپ ماڭا يېلىندى.

بوۋاي دەرەخلەر ئارىسىدىكى بىر پارچە بوشلۇققا قارىۋېلىپ

گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— ھەمراھىم 70 لەرگە يېرىپ قالغان ئادەم ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئەتىگەندە «قاپقان قويىمەن» دەپ چىقىپ كېتىپ زادى قايتىپ كەلمىدى، يۈرىكىم بىر پىشكەللىكنى سېزىپ تۇرغاچ، ئىز قوغلىشىپ چۆلگە باردىم. قارىسام ئۇ مەن ياتقان ھېلىقى دۆڭ يېنىدا يىقىلىپ قاپتۇ. چېكە تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدىم، تىنىقى بارلىقى مەلۇم بولدى، ئۆتەڭگە ئېلىپ كەلدىم. ئۇ ماڭا لەۋلىرىنى بەك تەسلىكتە مىدىرلىتىپ «يول دېگەن ئۆتەڭ بىلەن يول، ئۆتەڭ دېگەن ئادەم بىلەن ئۆتەڭ، ئوبدان ھەمراھىم، ساۋابلىق ئىزدىسەڭ بۇ يەردىن كەتمە، ئۆتەڭ خاراب بولمىسۇن، بۇلاق قۇرىمىسۇن» دېۋىدى، كۆزۈمدىن تارام-تارام ياش قويۇلدى.

ئۇ ھەمراھىم شۇ كېچىسىلا قازا قىلدى، ۋەسىيىتى بويىچە، ئۇنى ئاۋۇ دەرەخلەرنىڭ كەينىدىكى دۆڭ باغرىغا دەپنە قىلدىم، دېگىنىنى يادىمدا ساقلاپ، تەگرىقاغان يولنىڭ راۋان بولۇشىنى، ئۆتەڭنىڭ يەنە بىر قېتىم ئاۋاتلىشىپ كېتىشىنى كۈتۈپ ياشاۋاتىمەن...

بىر كېچە ئەنە شۇنداق ئۆتۈپ كەتتى. تۈن سۈزۈلۈپ، تاڭ ئاتتى. ئۆتەڭ ئەتراپىدىكى باراخسان دەرەخلەرگە ئۇۋا سالغان چۆل قۇشلىرى يېڭى تاڭنى يېڭى غەزەللىرى بىلەن كۈتۈۋالدى. بۇ قۇشلار ئۆز سايرىشىدا ئۆزى تونۇيدىغان، ياق ئۆزىلا ئەمەس بەلكى ئۆز دادىسى، بوۋىسى، ئۇلۇغ بوۋىسى تونۇيدىغان ئاشۇ ئاقساقال بوۋاينىڭ «كۈتۈڭلار، تەگرىقاغان يولى ئاخىر بىر كۈن ئاۋات بولىدۇ» دېگەن سۆزىنى تەكرارلىغاندەك قىلاتتى.

قۇتلۇق كۈن بىلەن تەڭ تۇرۇپ، مۇزدەك سوغۇق بۇلاق سۈيىدە يۈز-كۆزىنى يۇيۇۋالدى ۋە ئىبادەتنى يالغۇز تاماملاپ، دەرەخلەر كەينى-دىكى ھېلىقى دۆڭ باغرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ياغلاقار بىلەن ئۇنىڭ

دادىسىنىڭ بۇ يەرگە ئۆزىدىن بۇرۇنراق كېلىشۋالغىنىنى، ئەتىگەنلىك ئىبادەتنى قەبرە ئىگىسى بىلەن بىللە تۇرۇپ تامام ئەتكىنىنى كۆردى.
ئۇ ياغلاقارغا قاراپ دېدى:
— ياغلاقار ئۇكام، داداڭنىڭ يېنىدا كۆپرەك تۇرۇپ قانغۇچە مۇڭدىشىۋالغىن، ئۇ سېنى چوڭ ئاستانىگە بارىدىغان بىرەر كارۋان ياكى بىرەر سەيياھقا قوشۇپ قويسۇن، ئىككى يولغا ئايرىلىدىغان ۋاقتىمىزمۇ بولۇپ قالغاندى...
ياغلاقار قۇتلۇقنىڭ سۆزىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس ئىدى:
— لەشكەرگاھقا ئالدىرايدىغانلىقىڭىزنى ئوبدان بىلىمەن، سىزنى يالغۇز يولغا سېلىپ قويۇشقا كۆڭلۈم قانداق ئۇنايدۇ ئاكا، بۇنىڭغا داداممۇ ماقۇل بولمايدۇ تايىنلىق، سىزنى چاپىش يېرىگە يەتكۈزۈپ قويغاندىن كېيىن ئاندىن يول ئايرىپ ئاستانە تەرەپكە ماڭاي،— دېدى ئۇ ئۆتۈنۈش تەلەپپۇزى بىلەن.
— شۇنداق بولسۇن، — دېدى بوۋاي قۇتلۇقنىڭ قولىنى مەھكەم سىقىپ، — ئوغلۇم ماڭا ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ ماڭا ئەمەس، سىزگە كۆپرەك خىزمەت قىلىشى كېرەك، ھايات بولساقلا ھامانەم بىر كۈنى مۇڭدىشىۋالىدىغان گەپ ئىكەنغۇ ئاخىر.
— مەندىن غەم قىلماڭلار، بۇنداق يوللاردا كۆپ يۈرگەنمەن، ياغلاقار مېنى ئاپىرىپ قويىمەن دەپ يولدىن قالمىسۇن، ئۇنىڭ ئىشى مېنىڭ ئىشىمدىنمۇ مۇھىمراق، تەگىردىم ئۇنىڭغا ئاق يول ئاتا قىلغاي...
كىچىككىنە تالاش-تارتىشتىن كېيىن، گەپ بىر يەردە توختىدى. ياغلاقار كارۋان ساقلاپ دادىسىنىڭ يېنىدا قالدى. قۇتلۇق يولغا چىقتى، يېرىم كۈندىن كېيىن، ئۇ بىر تەرىپى ئۆپۈقۇا تۇتاشقان، بىر تەرىپى تاغقا باش قويغان كونا يولدا يالغۇز كېتىپ باراتتى. قۇتلۇق نە «چۇ»

دېيىشىنىمۇ، نە قامچا سىلكىپ ھەيۋە قىلىشىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ، ياغلاقارنىڭ جەدە ئېتىنى ئۆز ھالىغا قويۇپ بەرگەنىدى. كەينى تەرىپىدىن ئۇرچۇقتەك چۆرگىلەپ بېسىپ كەلگەن سىرىق قۇيۇن بىر پىرقىراپىلا باش ئۇستىدىن ئاتلاپ ئۆتكەندە، ئات دەماللىققا چۆچۈپ كېتەتتى. ئۇ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، قامچىسىنى پات-پات سىلكىپ قوياتتى، كۆپ ئۆتمەيلا جانىۋارمۇ ئۆز مېڭىشىغا قايتىپ كېلەتتى. بىراق، قۇتلۇقنىڭ كالا سىڭىرىدەك كۈچلۈك پەيلىرى، مۇشتەك-مۇشتەك ساغلام مۇسكۇللىرى نېمشقىدۇر بوشاپ كەتكەندەك قىلاتتى، مۈرىلىرى چۈشۈپ، بېشىمۇ ئاتنىڭ ئاياغ رىتىمىغا ماس ھالدا ئېغاڭلايتتى. يەتتە يىل يېتىم يۈرگەن ياغلاقارنىڭ بىمەزگىل يوقاپ كەتكەن دادىسى بىلەن تاسادىپەن ئۇچرىشىپ قېلىشى ئۇنى زىيادە ھاياجانلاندۇرۇۋەتكەندەك قىلاتتى. شۇ ھاياجاندا، تاشقى سەزگۈسىنىڭ دەرۋازىسىنى تامامەن ئېتىپ تاشلاپ، ئىچكى دۇنياسىنىڭ پىنھان دوقمۇشلىرىدا ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆھبەت قۇرماقتا ئىدى.

قۇتلۇقنىڭ ئەستىلىك قەلئەسىنىڭ جىمى دەرۋازىسى دادىسىغا قاراپ يوغان ئېچىلغانىدى. بۇ ئىشكتىن يالغۇز دادىسىلا ئەمەس، كۈلۈپ تۇرغان ئانىسىمۇ، كۆزى يۇمۇق ئاكىسىمۇ كىرىپ كېلەتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ ھوردالغان تاش ئەينەكتەك غۇۋالىشىپ قالغان تەۋەررۈك سىيماسىنى بىر-بىرلەپ كۆرگۈسى، ئۇلارنى ئۈچ پارچە تەسۋىرگە ئايلاندۇرۇپ، يۈرىكىگە ئۆچمەس قىلىپ ئويۇۋالغۇسى كېلەتتى. لېكىن ئۇ ئۇنداق قىلالمايتتى، ئۈچ مەرھۇم سىيما، ياق، ئىككى مەرھۇم سىيما (ئۇ دادىسىنى ھېلىمۇ ھايات دەپ ئىشىنەتتى) ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇپ كېتىشكەن ئىدىكى، ئۇلارنى ئاجرىتىپ بولمايتتى، بىرىنىڭ سىيماسىدا يەنە بىرى مەۋجۇت ئىدى، بىرىنىڭ سىيماسىدا قالغانلىرى جىلۋە قىلاتتى. باغرى سۇنۇق قۇتلۇقنىڭ قەلبىدە ئۇلار بىر تەن ۋە بىر جان

تەرىقىسىدە ياشاپ يۈرەتتى.

«ئاھ، ئاشۇ ئاسماندا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەنمۇ بولسام، بىللە يۈرۈپ، بىللە كۈلسەم-ھە، مەن نېمىدەپ ئۇلاردىن تۆۋەندە، جاپاسى بار، ۋاپاسى يوق يەر يۈزىدە ياشاپ يۈرىمەن؟ ئۇلارچۇ، ئۇلار تەڭرىنىڭ قېشىدا، نە غېمى يوق، نە تەشۋىشى يوق. ئۇ نېمىدېگەن تاكامۇل دۇنيا، نېمىدېگەن تاكامۇل ھايات...؟»

قۇتلۇق چويۇندەك ئىغىرلاپ، قۇم تىققاندەك چىڭقىلىپ كەتكەن بېشىنى تەستە كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قارايتتى، كۆزى يەتكەنلىكى يەرگە نەزەر ئاغدۇرۇپ، تونۇش چىرايلارنى ئىزدەيتتى. بىراق، ئاسماندىمۇ شۇنداق ئىدى، ئانىسىنىڭ كۆزىدە دادىسىنىڭ چىرايى غىل-پال قىلىپ كۆرۈنۈپ قالاتتى، ئاكىسىمۇ ئاشۇ كۆزلەرنىڭ چوڭقۇر يېرىدە كۆزىنى مەھكەم يۇمۇپ، سوزۇلۇپ ياتاتتى...

قۇتلۇق ئىختىيارسىز باش چايقايتتى، ئۆتۈپ كەتكەن 20 يىل ئۇنىڭغا ئۇزاق ئۆتمۈشتەك تۇيۇلاتتى. 20 يىلنىڭ ئۇ تەرىپىدە چاڭ باسقان غۇۋا سۈرەتلەرلا جىلۋە قىلاتتى، تىرىك جاندىن — دادىسىدىن قىلچە ئەسەر يوق ئىدى.

«توۋا، مانا ئەمدى نېمىلەرنى كۆرۈۋاتىمەن، مەن ئەرشتىمۇ يا يەر يۈزىدىمۇ؟ ئۇخلاپ چۈش كۆرۈۋاتامدىمەن ياكى ئويغاق تۇرۇپمۇ؟...»

قۇتلۇق تىزگىن تارتماستىلا توختىۋالغان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ تووۋلاپ تاشلىدى، ئۆز ئاۋازى ئۆزىگە ئاڭلاندى. ئۇ ئۆز ئاۋازىنى تونۇيتتى، ئاۋازىدىنلا ئەمەس، تونۇش تاغدىن يېنىپ كەلگەن يانغۇندىمۇ تونۇيتتى. ئۇ كىچىك چېغىدا، بارماقلىرىنى قۇلىقىغا تىقىۋېلىپ، مانا مۇشۇنداق تووۋلاپ ئوينايتتى. بىر ئاۋاز ئىككى بولاتتى. ئىككى ئاۋاز تۆت بولاتتى. بۇ ئويۇن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈللۈك ئەرمەك

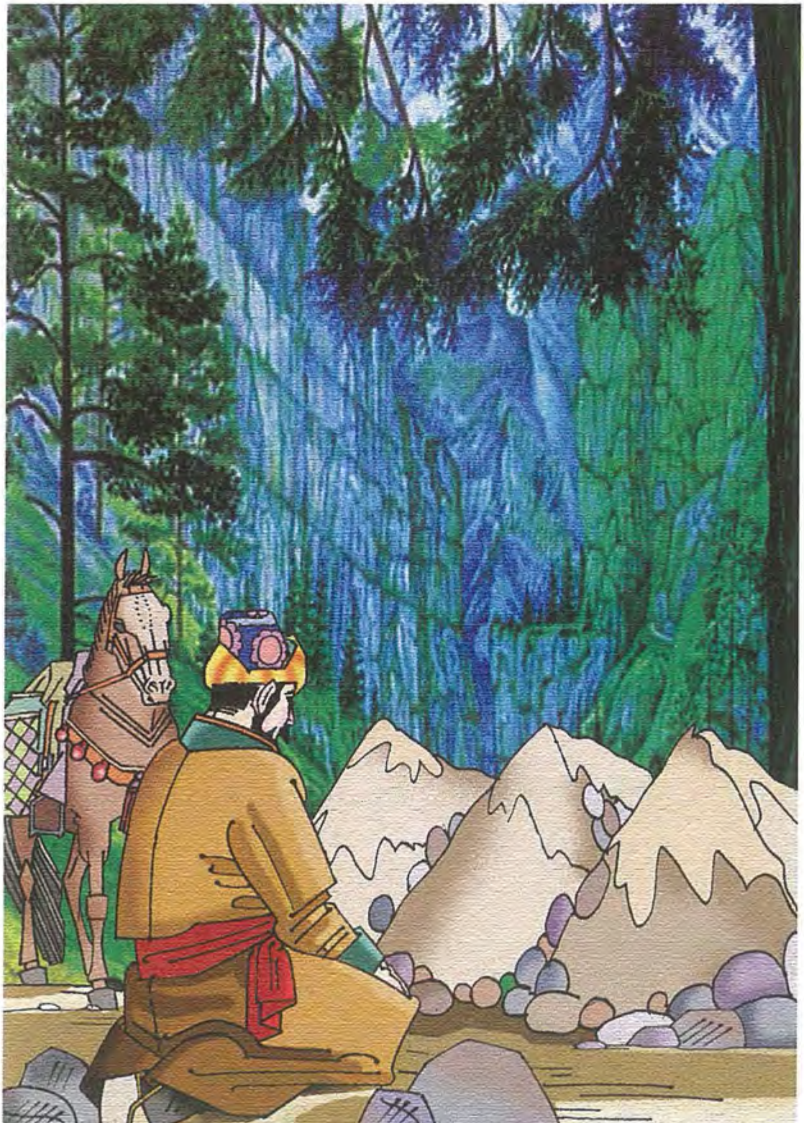

ئىدى.

— دادا... ئانا... ئاكا... سىلەر نەدە؟

تونۇش تاغدىن يەنە ئوخشاشلا ياڭراق ئاۋاز كەلدى:

— دادا... ئانا... ئاكا... سىلەر نەدە؟

قۇتلۇق ياڭراق ئاۋازنى بېسىپ چۈشكۈدەك قاتتىق نەرە تارتىپ، ياڭراققا جاۋاب بەردى:

— دادا... ئانا... ئاكا... مەن ماۋۇ يەردە، قۇتلۇق سىلەرنى يوقلاپ كەلدى...

قۇتلۇق تونۇش تاغدىن ياڭراق كەلگۈچە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇ كۆكرىكىدىن بىلەن توختىماي ھەپىلەشۋاتقان يۈرىكىنىڭ ئىتتىرىشى بويىچە مەھكەم گىرە سالدى، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىگە، ئاق قاشقىلىق پىشانىسىگە يىپىنى-يىپىنىشلاپ سۆيۈپ قويدى.

چۈنكى، قۇتلۇق خىيال بىلەن بەند بولۇۋاتقاندا مۇشۇ ئات، دەل مۇشۇ ئەقىللىق ئات ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىۋالغان، ئۇنى باغرى تۆشۈك تونۇش تاغقا، خوشلاشقىنىغا 20 يىل بولغان دۆڭ باغرىغا ئېلىپ كەلگەنىدى.

قۇتلۇق تۆت پۇتلۇق بولۇپ يۈگۈرگىنىچە پاكار دۆڭ ئۈستىگە چىقىپ كەلدى. ئۇ دۆڭدە تۇرۇپ تونۇش تاغنىڭ ئۆڭكۈرلىرىگە، ئۆيى جايلاشقان ئېقىن بويىغا، سۆيۈملۈك قارا داشقاللارغا بىرمۇ بىر نەزەر سالدى. ھەممە نەرسە ئۆزگەرگەن، ئۆز رەڭگىنى يوقاتقان، ئېقىنلار قۇرۇپ، دەرەخلەر چالداپ كەتكەنىدى. پەقەت يېقىنلا بىر يەردە، ئانىسىنى ئۆز قولى بىلەن دەپنە قىلغان ئىككى تۈپ دەرەخ ئارىسىدا خىلى ئېگىز ئۈچ دۆۋە تاش چوقچىيىپ تۇراتتى. ئۇ بىلەتتى، ئۈچ دۆۋە تاش ئۈچ قەبرىگە نىشانە، يەنە كېلىپ بۇ قەبرىلەر كىملەر تەرىپىدىندۇر تۈجۈپلەپ ياساپ چىقىلغانىدى.

«ئىككى قەبرە نېمدەپ ئۈچ بولۇپ قالدۇ؟ ئۈچىنچى قەبرە ئەجەبا ئۆزى ئۈچۈن، ئىز-دېرەكسىز غايىب بولغان قۇتلۇق ئۈچۈن ياسالغانمۇ؟»

قۇتلۇق بالا چاغلىرىدىكىگە ئوخشاش، قەبرە يېنىدا زوڭزىيىپ ئولتۇردى، جەينەكلىرىنى تىزىغا قويۇپ، چوڭ-چوڭ مۇشتۇملىرى بىلەن ئېڭىكىنى يۆلىدى، كۆز ئالدىدىكى بۇ ئاجايىباتلاردىن پەقەت بىرلا يەكۈنگە ئېرىشەلىدى.

«دادام هايات... دادام بۇ دۇنيادا هايات ياشاۋاتىدۇ...»

قۇتلۇق شۇنداق ئويلىدىيۇ، تۇيغۇسىغا تەڭ دېگۈدەك كىرىپ كەلگەن يەنە بىر سوئالغا، يەنى «دادام هايات ئىكەن، ئۇ قەيەردە؟» دېگەن سوئالغا زادىلا جاۋاب تاپالمىدى.

22. خەتەرلىك قىلتاق

هەر يىلى ئەتىياز ئۇزاپ، ياز مەۋسۇمى چىراي ئاچقان تۇنجى ئايلارنى ئاقجاڭگالنىڭ ئەڭ ئوبدان مەزگىلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئايلاردا، داستىخىنى تار قارا قىشتا جىنىدىن جاق تويۇپ، ئەتىياز تىۋىشى بىلەن تەڭلا ئىنىدىن چىققان، بەرىكىتى كەڭ ياز كۈنلىرىگە زارىقىش ئىلكىدە ئۇلاشقان ياۋا هايۋانلار تۇشمۇتۇشتا ئويناپ يۈرىدۇ، شوخلۇقى تۇتۇپ پۇراپ يۈرۈپ جورا ئىزدەشكە باشلايدۇ. مىڭ يىللىق توغراقلار ئارىسىدا بۆكەن كۆرۈنىدۇ، يۇلغۇنلۇق دۆڭ باغرىدا بۇغا-مارال ئوتلايدۇ، قېلىن قومۇشلۇق كۆل رەڭ توشقانلارغا ماكان بېرىدۇ. نەپسى يامان ياۋا توڭگۇزلار خورەك تارتقاندەك خورتۇلدىشىپ، شەم-

شەردەك ئۆتكۈر چىشلىرى بىلەن ئۇدۇل كەلگەننى تىلغايدۇ. قىرى چالدەك مۈكچەيگەن دۈمچەك دەرەخ ئۈستىدە مولۇنلار مۈگدەپ ياتىدۇ. چەكسىز كەتكەن سازلىقلاردا ياۋا ئۆردەك غاقىلدايدۇ. نەلەردىدۇر ياۋا توخۇ قاقاقلايدۇ. تۈرلۈك قۇشلار پەرۋاز قىلىدۇ، ياۋا كەپتەر موللاق ئاتىدۇ، ئاق بۇلۇتتەك ئاق قۇلار، قايچىسىمان سەپ تۈزۈشكەن تۇرنىلار كۆكنى بىزەيدۇ...

قۇياش قىيامىدىن يانغان، ئەمما، قىسمەتكە تەن بەرمەي، مۇئەل-لەقتە ئوچاق كەبى ئوت پۈركۈپ تۇرغان چاغ. بۇ يەرگە ئۇلۇغ ئاش ۋاقتى بىلەن يېتىپ كەلگەن بەگبارس ۋە تاراس تېكىن خاس چېدىرىدا غىزالانغاچ، چىڭقى چۈشنىڭ كۆيدۈرگۈچ ئاپتىپىدىن پاناھلاندى ۋە قارچىغىلىرىنى بىلەكلىرىگە قوندۇرۇۋېلىپ، ئوقيالىرىنى دۈمبىسىگە ئېسىپ، ئۈزەڭگىگە ئاياغ قويۇشتى. 300چە لەشكەرنى كەينىگە سېلىپ، چاتقاللىق دۆڭدىن ھالقىپ ئۆتكەندىن كېيىن، قېلىن ئورمانلىقنىڭ بىر چېتىگە يېتىپ كېلىشتى. يىگى ئۇزۇن كالتە كەمزۇل، تاغاردەك كەڭ چەكمەن ئىشتان، قونچى تىزىغا كېلىدىغان كۆن ئۆتۈك كىيىپ، بەئەينى چەبدەس ئوۋچىلاردەك ياسىنىۋالغان بەگبارس لەشكەرلەرگە ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا بۇيرۇق قىلدى:

— ئىشقارا يۈزباشى كۈنچىقىشقا، ئېلبوغا يۈزباشى كۈنپېتىشقا، بەدروز يۈزباشى تۆۋەن تەرەپكە قاراپ 2000 قەدەم يۈگۈرۈڭلار-دە، تەبلباز[1] ئاۋازى بىلەن تەڭ كەينىڭلارغا بۇرۇلۇپ، قەدەممۇقەدەم قىستاپ كېلىڭلار، كىمكى توشقان چاغلىق بىر ئولجىنى قاچۇرۇپ قويسا

[1] تەبلباز — بىر خىل دۇمباق، جەڭدە ۋە ئوۋدا ئىشلىتىلىدۇ. ئوۋدا كۆندۈرۈلگەن قارچىغا ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تەبلباز «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تەبلجاك» دېيىلگەن.

جازاسى نەق، كەچۈرۈمى نېسىدۇر، — دېدى لەشكەرلەرگە قورقاق سېلىپ.

قورشاۋچى لەشكەرلەر سۇ يۈزىدىكى ھالقىسمان دولقۇنلاردەك ئەتراپقا يۈزلىنىپ، بىردەمدىلا كۆزدىن غايىب بولۇشتى. ئۇزايىدىن مەمەدانلىق چىقىپ تۇرغان بەگبارس ئاغزىغا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغان تاراسقا دېدى:

— يابغۇ كۈيئوغلۇم، سەمگىزگە سېلىپ قوياي، كاماندازلىقتا كامالەتكە يەتمەي تۇرۇپ قابىل سەردار بولغىلى بولمايدۇ. دۈشمىنىڭگە قاقشاتقۇچ سوققا بېرىش، گېزى كەلگەندە ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن كاماندازلىق ماھارىتىدىن ئوبدانراق ماھارەت يوقتۇر، كاماندازلىق كامالىتى كۆپ ھاللاردا ئوۋدا يېتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ جاڭگالنى بىر جەڭگاھ دەپ بىلىڭ، ھەربىر ئوۋنى دۈشمەن دەپ ھېسابلاڭ. قېنى ئەمىسە، باشلىۋەتتۇق!

— بىر... ئىككى ... ئۈچ...

يېشى توختالغان تەبلبازچى ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ 2000 غىچە ساناپ چىقتى ـ دە، زوڭ ئولتۇرۇپ چاترىقىغا قىستۇرۇۋالغان چويۈن تەبلبازغا قىرما كالتەك بىلەن بىر نەچچىنى ئۇردى.

— قېنى، كەتتۇق، — دېدى، بەگبارس يانى قولىغا ئېلىپ، چوڭ دۈشمەنگە دۈچ كەلگەن لەشكەر قىياپىتىدە تەق بولۇپ تۇرغان تاراس تېكىنگە قاراپ. ئۇ، بۆرۈنلىرىنى كېرىپ، توختىماي چاپچىۋاتقان ئېتىنى ئىختىيارىغا قويۇۋەتتى، بىر تالاي قورۇقچىنىڭ قورشاۋىدا بوك ئورمانىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى...

بىر ئاي بۇرۇنقى توققۇز بۇيرۇق كېڭىشى تۈمەنباشى بەگبارسىنىڭ ئارزۇ-خىياللىرىنى خۇددى كۈچلۈك شامالغا دۈچ كەلگەن ماكاپ گۈلىدەك توزۇتۇۋەتتى. بەزى كۈشەندىلىرىنىڭ ئاڭلىتىپ، ئاڭلاتماي

تۇرۇپ قىلىپ يۈرگەن گېپى بويىچە ئېيتقاندا، قاغان بىر پەشۋا بىلەنلا ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، تاۋۇزىنى قولتۇقىدىن چۈشۈردى، مەرھۇم دادىسى بىلەن قىلىشقان خىيالىي سۆھبەتلىرى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ھىيلە-تەدبىرلىرىنىڭ سۇغا چىلىششى، بولۇپمۇ 200 قۇرىقان ئېتىنىڭ باھاسى بىلەن تەڭ تۇرغۇدەك مال-مۈلۈكنىڭ تاراس تېكىنگە بىكاردىن-بىكار تاشلاپ بېرىلگىنى، تاراسنىڭ لەشكەر تۇتۇش تەلىپىنىڭ ئىجازەتسىز قالدۇرۇلغىنى ئۇنى ئون كۈن جوۋازغا قاتقاندەك ھالىدىن كەتكۈزۈۋەتتى.

«قاغان نېمە ئۈچۈن ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ جىنۋۇدىكى قەتلىئامنىڭ سەۋەبىنى ئۆز تاغىسىنىڭ گەدىنىگە يۈكلەيدۇ؟ قاتىلدىن خۇن تەلەپ قىلمىغانىنى ئاز دەپ، يەنە نېمە ئۈچۈن تابغاچلارنىڭ پايدىسىغا گەپ قىلىدۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى قۇتلۇقنىڭ كۆرسەتكەن ئەقلى بولماي نېمە؟ ئۇنىڭ قاغاننىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇش بەدىلىگە چابىشلار بېرىدىكى نەچچە ئون مىڭ لەشكەرنىڭ سەردارلىق ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىنى بۇنى دەلىللەپ تۇرمامدۇ؟...»

بەگبارىس بىر ئۇۋا ھەرە كىرىۋالغاندەك غوڭۇلداۋاتقان كاللىسىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، ھەر خىل قىياسلارنى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزدى. قىياسلاردىن تۇغۇلغان دەھشەتلىك ھۆكۈملەر ھوش-كاللىسىنى پايخان قىلىپ، ئۇنى بۇرنىدىن يېتىلىگەنچە يېتىلەپ ئۆچ-ئاداۋەت كوچىسىغا باشلاپ كىردى.

بەگبارىس بىردىنبىر بۇرادىرى تونباغانى خېلى ئوبدان چۈشىنەتتى. بىراق، بۆشۈكىدىنلا قىلىچ كۆتۈرۈپ قوپقان پەيلى يامان، قولى ئوچۇق بۇ ئەلەمدارنىڭ نېمىدەپ بۆكۈ قاغاننى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغىنىنى، قاغاننى ئۆلتۈرەلىگۈدەك يۈرەك ۋە شىجائەتنى زادى نەدىن ئالغىنىنى تا ھېلىغىچە ئاڭقىرالماي ئاۋارە ئىدى. مانا ئەمدى ئۇ ھەممىنى

بىلگەندەك بولدى. «باشقا كەلگەندە ھەممە ئادەم باتۇر بولىدىكەن، — دەپ ئويلىدى ئۇ، ئۆز يەكۈنىدىن قانائەت ھاسىل قىلىپ — مانا بۈگۈن ئۆز ۋاقتىدىكى تۈنباغادەك، مۇراد-مەقسەت دالىسىدا يالاڭ ئاياغ يول ئىزدەپ يۈرۈپتىمەن. يول نەدە، يول بولمىسا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەلبەتتە تۈنباغانىڭ يولىنى تۇتۇپ، ئوتنىڭ ئىشىدا كۆيگۈچە، ئىچىدە كۆيۈش كېرەك!»

شۇنداق قىلىپ، بەگبارىس قول ئاستىدىكىلەرگە تايىنىپ قاغاننىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىپلا جەنۇبقا قاراپ لەشكەر تارتماقچى، چابىش قەلئەسىگە بېرىپ قۇتلۇقنى جۆندەپ، نەچچە ئون مىڭ لەشكەر بىلەن تاڭ ئوردىسىغا تەھدىت سېلىپ، قاغان تاغىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش باھانىسىدا قولىدىن كەتكەن مال-دۇنياسىنى تۆلەتمەكچى، قاغانلىقنىڭ تەختى بىلەن تۈنباغانىڭ ھەنىۋا ئاتلىرىغا يالغۇز ئىگىدارچىلىق قىلماقچى بولۇپ، شەمشەر سېپىغا قول تەگكۈزدى.

— قولۇڭنى تارت ئوغلۇم!

شۇ كۈنلەردە، ئاسماندىنمۇ، يەر تېگىدىنمۇ ياكى ئۆز تېنىدىنمۇ، ئىشقىلىپ شۇنداق بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپ، ئۇنى سەگىتىپ قويدى:

— غەزەپ قىلىچى قىنىدىن چىقسا، ئەقىل-ئىدراك باشتىن چىقىدۇ، ئەقىل تىغى غەزەپتىن ئىلگىرى كەلمەك لازىم، ئىلاھىي بۆرىدىن ئۆرنەك ئال، ھەر ئىش قىلساڭ، ئالدى بىلەن ئەقىلگە، ئاندىن كېيىن ئۆز كۈچۈڭگە مۇراجىئەت قىل، بەرھەقكى، تەۋەككۈل دەپ ئۇرۇلغان قىلىچ تاشقا چېپىلغان قىلىچتۇر...

بۆرىنىڭ ھۇۋلىشىغىمۇ، ئىلاھنىڭ بېشارىتىگىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ ئاۋاز، شەك يوقكى مەرھۇم دادىسى ئاتاچۇقنىڭ ئاۋازى ئىدى. ئۇ ئون تۆت قەۋەت ئاسماننىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدا تۇرۇپ، ھەممىنى ئاڭلاپ، ھەممىنى كۆرۈپ تۇراتتى. ۋاپادار بەگبارىس بىر ئۆمۈر ئۆزى

ئۆچۈن جان كۆيدۈرگەن ئاتىسىنىڭ غايىبانە ئاۋازىغا ئېتىبارسىز قارد-يالمايتتى.

بۇ گەپ بىلەن، بەگبارسىنىڭ بېشىغا تەپكەن تامامى قان بىردىنلا تەتۈرسىگە ئېقىپ، بارماقتەك-بارماقتەك كۆپۈپ چىققان چىبكە تومۇر-لىرىنى بوشاتتى ۋە ئۆز جايىدا قارار تاپتى، بوز كۆزلىرىدە پىلدىرلاپ تۇرغان غەزەپ ئۇچقۇنى گويا سۇ سېپىلگەن چوغدەك، ئاستا-ئاستا خىرەلىشىپ، ئاخىر قاپقارا كۆلگە ئايلاندى، شەمشەر سېپى بىلەن بىر بولۇپ كەتكەن توم-توم بارماقلىرى قوقاسقا پۇچىلانغان بىيە شېخىدەك سۇلىشىپ، بىر-بىرىدىن ئاجرىدى. ئەمدى ئۇ غايىبتىن كەلگەن خىس-لەتلىك سادا ئۇستىدە سوغۇق قانلىق بىلەن ئويلىنىشقا باشلىدى.

لىللا گەپ قىلغاندا، غايىب نەسىھەتچىنىڭ، يەنى مەرھۇم دادىسى-نىڭ دېگەنلىرى تامامەن توغرا ئىدى. دېمىسىمۇ، ھازىرقى ئەھۋال تۇنباغا قاغان بوكۇ قاغانغا قول سالغان چاغدىكى ئەھۋالغا زادى ئوخشىمايتتى. ئۇ چاغدا تۇنباغا ئەل رايىنى ئۆزىگە قاراتقان، خېلى نۇرغۇن قەلەمدار، ئەلەمدارلارنىڭ مەدىتىگە ئېرىشكەن، ھەتتا ئۆزىمۇ تۇنباغانىڭ ئوڭ قولى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىنى ئىش يۈز بەرگۈچە سىر تۇتقانىدى.

ئۇ لەشكەرلىرىگە تايىنىشنىغۇ تايىنار، بىراق، لەشكەر ئىچىدىكى ئىككى تۈمەنباشى، ئون نەچچە مىڭباشى، يۈز نەچچە يۈز باشىنىڭ يەنە قانچىسى تەڭرىزادىگە قەست قىلىدىغان بۇنداق ئىشقا ئىختىيارەن قول تىقار؟ ئارىدا ئايغاقچى بولۇپ، مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قالسا ئاقىۋەت قانداق بولار؟

يۇرۇش-تۇرۇشلىرىدىن سىپايىگەرلىك چىقىپ تۇرىدىغان، قىيا-لارغا چىقىۋېلىپ چاغاناي چالىدىغان تۇنباغانىڭ دۈشمىنىگە دۈچ كەل-گەندە ئۆلجىسىنى چەيلەپلا قالماي، بەلكى يەتتە ئەزاسىنى تىتما-تىتما

قىلىپ، ئۇستىخانلىرىنى چايناپ پۇركۇۋەتمىگۈچە بولدى قىلمايدىغان رەھىمسىز بىر يىرتقۇچقا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئۇ بۆكۈ قاغان ۋەقەسىدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى. قاغان بىلەن قۇتلۇق ئارىسىغا تاشلاپ قويغان ھەييار ئايغاقچىنىڭ قۇدۇقتا چۈشكەن تاشتەك دېرەكسىز يوقىلىپ كېتىشىمۇ، توققۇز بۇيرۇق كېڭىشىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى كەسكىن كۆرەشلەردە قۇتلۇقنىڭ بىر كۈچەيلا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇۋېلىشىمۇ قۇتلۇقنىڭ تاقابىل تۇرماق قىيىن بولغان كۈشەندە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. ئىككىيلەننىڭ ئالقىنىغا چۈشۈپ قېلىش سۆزسىزكى ھالاكەتتىن دېرەك بېرەتتى.

سەردار بەگبارىس ئاتىسىنىڭ روھى بىلەن يەنە بىر كۈن «مۆڭدىشىپ» چىقتى. پىرىخونلارنى چىللاپ كېلىپ، خۇپىيانە رەم سالغۇزدى. ئاخىرىدا دۈشمىنى بىلەن تىنىمۇتىغ تۇتۇشۇشتىن ۋاز كېچىپ، بۆرىنىڭ ئۆز ئولجىسىنى قانسىرىتىپ ئۆلتۈرۈش چارىسىنى قوبۇل كۆردى، تاراس تېكىنىدىن داۋاملىق پايدىلىنىپ، سالماقلىق بىلەن ئىش كۆرمەكچى بولدى.

«بىراق، ئولجىنى قانسىرىتىش ۋاقتىنىڭمۇ چېكى بولۇشى كېرەك، چابىشلار مەنزىلىگە بېرىۋالغان قۇتلۇقنى تابغاچلار بىلەن ئاستىرتىن يارىشىۋالمايدۇ ياكى قاغان بىلەن تابغاچلارنى ياراشتۇرمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. قۇتلۇقنىڭ غەرىزىنى بالدۇرراق بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوردۇبالىقتا قالدۇرۇپ كەتكەن ئايغاقچىلىرىنى ئۆز ئايىغى بىلەن ئۇۋىدىن چىقىرىش كېرەك» دېگەن ئويىنى كۆڭلىگە پۈكتى ۋە ئىنتايىن ئەپچىل بىر چارىنى ئويلاپ تاپتى.

بىر كۈنى ئۇ تاراس تېكىنىنىڭ ئالدىدا ئوۋ قىلىشنى «ئۇنداق كۆڭۈللۈك، مۇنداق قىزىقارلىق» دەپ ئاغزىغا پاتقىنىچە لاپ ئۇردى. ئاتقان پو سادىدا تاراسقا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى، ئۇنىڭ كۆڭلىگە

ئوۋ ئىشتىياقىنى سالدى. ئوغلىنىڭ تۇيۇقسىز ئوۋ خالاپ قالغىنىدىن خۇشال بولغان تۇنباغا قاغان «ئوۋ ئەركەكنى تاۋلايدۇ، قورقۇنچاقنى قورقۇمسىز قىلىدۇ» دېدى ۋە ۋەلىئەھدىنىڭ ئوردىدىن چىقىشىغا رازى-مەنلىك بىلەن ئىجازەت بەردى. بەگبارىس پۇرسەتنى غەنىيمەت بى-لىپ، تۇمەنباشىدىن ئونباشىغىچە بولغان بارلىق ئەلەمدارلارنى بىر يەرگە يىغىپ بۇ خەۋەردىن خەۋەرلەندۇردى، كۈن كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر قىزىغان مەھەلدە ھەيۋەتلىك ئوۋ قوشۇننى باشلاپ، تۆۋەن دەرۋازىدىن چىقىپ، ئاقچاڭگال مەنزىلىگە قاراپ داغدۇغا بىلەن يۈرۈپ كەتتى..

بۈگۈنكى ئوۋ بەگبارىسنىڭ ئېيتقىنىدەك، تولىمۇ كۆڭۈللۈك ۋە ھاسىلاتلىق بىر ئوۋ بولدى. ئۆتكۈر چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ، ئاچ يولۋاستەك خىرىس قىلىپ كەلگەن تورپاقتەك يوغان ئىككى ياۋا توڭگۇزنىڭ ئېتىپ تاشلانغانلىق شەرپى، توڭگۇزلارنىڭ كىمنىڭ ئو-قىدا ئۆلگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، تاراس تېكىنگە تەئەللۇق قىلىندى. تاراس تېكىننىڭ باتۇر قارچىغىسى يەنە ئاق مويلىرى مەشۇتتەك پارقى-راپ تۇرىدىغان ئىككى ئاق تۈلكىنى گەجگىسىدىن قامااللاپ كېلىپ، ئۆز خوجىسىنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. ئۇنىڭ ئوۋ قارچىغىسى بىلەن تۇتۇلغان ۋە ئۆز ئوقى بىلەن ئېتىپ چۈشۈرۈلگەن قىرغاۋۇل، ياۋا توشقان دېگەندەك ئۇششاق ئولجىسىنىڭ سانىنى ھېچكىممۇ ھېسابلاپ ئولتۇرمىدى.

— كۆزى بارلارنىڭ كۆزى كۆردى، قۇلىقى بارلارنىڭ قۇلىقى ئاڭلىدى، جانابى كۈيئوغلۇم شۇنچىلىك ماھىر كاماندار ئىكەنكى، بۇ زاماندا ئۇلۇغ قاغانىمىز تۇنباغادىن ئۆزگە ھېچبىر كاماندار ئۇنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ. كۆك تەڭرى يېقىر تۇمەنباشىغا بىر پۇرسەت ئاتا قىلىپ، مەرگەنلىك ۋە باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق ۋەلىئەھدىمىزنىڭ بىر ئوق بىلەن ئىككى توڭگۇزنى تىك موللاق چۈشۈرگىنىنى نەق

مەيداندا كۆرۈپ تاماشا قىلىشقا نىيسىپ ئەيلەپتۇ ...
كەچ كىرىپ شەپەق قىزارغاندا ئۇۋ غەنىيمەتلىرىنى ئېلىپ قونال-غۇغا قايتىپ كېلىۋاتقان بەگبارىس ۋەلئەھد تاراس تېكىننى مارجاندەك تىزىلغان چىرايلىق گەپلەر بىلەن ئەنە شۇنداق ماختاپ ئۇچۇردى. پۇتكۈل توپ تاراس تېكىننى بۇ دورەمقى مەرگەنلىكى ئۇچۇن ئال-قىش-تەۋەززۇلارغا كۆمۈپ تاشلىدى.
جەزم قىلىش كېرەككى، دۇنيادا باشقىلارنىڭ ماختىشىنى خالىماي-دىغان ۋە ئۇنى قوبۇل قىلمايدىغان بىرمۇ ئىنسان يوق! مەيلى ئۇ ساراڭ بولسۇن ياكى مەجنۇن بولسۇن، چىرايلىق گەپلەر بىلەن ماختىماق تۇگۇل، مۇرىسگە ھجيبىپ تۇرۇپ بىرنى شاپىلاقلاپ قوي-ساڭلا، ئامان قالغان بىجىرىم نېرۋىلىرى دەرھال جانلىنىپ، مېڭىسگە ھاياجانلىنىش ئۇچۇرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ ئۇچۇر شۇ زاماتلا ئۇنىڭ چىرايىدا ئۆزىنى چوڭ بىلىش ۋە قانائەتلىنىش ئالامەتلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. ئادەملەرلا ئەمەس، ھايۋانلارمۇ بۇنداق مىساللارنىڭ سىرتىدا ئەمەس، سەن ئىتنىڭ بېشىنى سىلاپ «سەن قالتىس ئىت» دېگەن ماختاش مەنىسىنى ئۇقتۇرالىساڭلا، ئۇ قۇيرۇقىنى دەرھال شىپاڭلىتىدۇ ۋە ساڭا رازىمەنلىك بىلەن قاۋاپ بېرىدۇ.
بەگبارىسنىڭ ماختاشلىرى ئالدىدا تاراس تېكىننىڭ چىرايىدىمۇ ماختالغۇچىلارنىڭ چىرايىدا پەيدا بولىدىغانلىكى ئالامەتلەرنىڭ ھەممى-سى ئۆزىنى كۆرسەتتى. ئۇ راستىنلا ئۆزىنى تەڭدىشى يوق مەرگەن دەپ سانىدى، شۇ كەمگىچە كۆمۈلۈپ ياتقان قەدىر-قىممىتىنى مۇشۇ ئۇۋ بىلەنلا تونۇپ يەتكەنەندەك خۇشال بولدى. ماختاشنى ھەقدادىغا يەتكۈزگەن بەگبارىسمۇ كۆزىگە باشقىچىلا ئىسسىق كۆرۈندى.
قولى چاققان مۇلازىملار ھۇنەر ـ كارامەتلىرىنى نامايىش قىلىپ، ئۇۋ غەنىيمەتلىرىدىن تەييارلانغان كەھرىۋادەك رەڭدار كاۋاپلارنى،

قوقاستا پىشۇرۇلغان قۇش تۇخۇملىرىنى، ئەنەتكەك خورۇچلىرى بىلەن تەڭشەلگەن مەززىلىك دۇلمىلەرنى تاراس تېكىنىنىڭ داستىخىنىغا دۆ-ۋىلىۋەتتى. ئىشتىهانى قوزغايدىغان مەزەلەرنىڭ خۇش پۇرىقى چېدىر ئىچىنى پەۋەس تولدۇردى.

— بۇنداق مەززىلىك تائاملارنى ھېچقاچان تېتىپ كۆرگەن ئەمەسمەن، — دېدى تاراس تېكىن قاقلاپ پىشۇرۇلغان بۆدۇنە كاۋىپى-نى ئۇستىخىنى بىلەن قوشۇپ چايناۋېتىپ، — ھۆرمەتلىك قېيناتام مەرھەمەت قىلىپ بۇ يەرگە باشلاپ كەلمىگەن بولسا ئۇۋ لەززىتىنى بىلمەي يۈرەركەنمەن...

— پىقىرنى خىجىل قىلماڭ كۇيئوغلۇم...

ئىشتىھالىق تاراس تېكىن كاۋاپلارغا ئاچ قاپلاندەك تېگىش قىل-دى. بەگبارس ئۇنىڭ قاچىسىنى ئاقجاڭگالىنىڭ تۆگە قىمىزى بىلەن پات-پات تولدۇرۇپ تۇردى. تاراس تېكىنىنىڭ قورسىقى كالا قېرىنىنى چاپلاپ قويغاندەك تومپىيىپ، كۆزلىرى كېپەك كۆزىدەك پارقىراشقا باشلىغاندا، بەگبارس پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۇنىڭغا ئىسسىق ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

— جانابى كۇيئوغلۇم، مىش-مىش گەپلەردىن قارىغاندا، لەشكەر تۇتۇش ئارزۇيىڭىزنىڭ قاغان ئاتىڭىز تەرىپىدىن رەت قىلىنىشى كىم-لەرنىڭدۇر قۇۋلۇق-شۇملۇقلىرى بىلەن چېتىشلىقتەك قىلىدۇ، بۇنىڭ-دىن خەۋىرىڭىز بارمىكىن؟

بەگبارس قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ شۇنداق دېۋىدى، تاراس تېكىن پەرۋاسىزلا جاۋاب بەردى:

— گېپىڭىزگە كىرگەچكىلا لەشكەر تۇتىمەن دېگىنىم راست، كۆڭلۇمدىكىنى ئېيتسام لەشكەر-پەشكەر بىلەن ئۇنچىلىك خۇشۇمۇ يوق. لەشكەر تۇتىمەن دەپ باشقىلار بىلەن ئۇزەڭگە قېقىشتۇرۇپ

نېمىمۇ تاپارمەن؟ شۇنداق ئىكەن، كىممۇ ماڭا قۇۋلۇق-شۇملۇق بىلەن ئۆچمەنلىك قىلار-ھە؟

بەگبارىس تاراس تېكىننىڭ ئۇدۇللۇقلا بەرگەن جاۋابىدىن سەل چۆچۈدى ۋە ئۇمىدسىزلەندى. سەۋەبى، ئۆز گېپىگە كىرگەنلىكى ئۇ-چۇنلا لەشكەر تۇتماقچى بولغىنىنى ئۇ ئۆز ئاغزى بىلەن ئېتىراپ قىلىۋاتاتتى. ئەگەر بۇ گەپ قاغانغا ياكى قۇتلۇققا ئاڭلىنىپ قالغۇدەك بولسا، مەقسىتىنىڭ مېزى چۇۋۇلۇپ، تۇمشۇقى تاشقا تەگمەي قالمايتتى. يەنە بىرى، ئەقلى گال بۇ ۋەلىئەھد ئاز خېمىرتۇرۇچ بىلەن ئۆرلىمەيدى-غاندەك قىلاتتى.

بەگبارىس بىردەمدىلا مۇشۇلارنى ئويلاپ بولدى-دە، بۇ پېتىر خېمىرغا خېمىرتۇرۇچنى بولدى دېگۈچە ئارىلاشتۇرۇش قارارىغا كەلدى. ئىلىك شوراش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان تاراس تېكىنگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلدى ۋە:

— جانابى ۋەلىئەھدىم، كۆڭلىڭىزگە كەلسىمۇ دەۋېرەي، مۇشۇن-داق كۈنلەردىمۇ يەنە ئاق كۆڭۈللۈك قىلىۋاتىسىز، باشقىلارنى پۇتلى-مايمەن دېگىنىڭىز بىلەن، باشقىلار سىزنى ئوخشاشلا پۇتلاۋېرىدۇ، ۋەلىئەھد بولغان ئىكەنسىز، دۈشمىنىڭىز بولماي قالمايدۇ، — دېدى.

قېتىقتەك قويۇق تۆگە قىمىزى كەيپى كەم تاراس تېكىننىڭ كەيپىنى كۆتۈرۈپ، ئۇنى دۇنيا سورۇقچىلىقلىرىدىن كۆڭۈل ئۈزىدىغان يەرگە ئېلىپ كەلگەنىدى، ئۇ قاق ئوتتۇرىدىن ئىككى قىلىنغان پاقالچاق سۆڭەكنى باللارچە شوراپ، خۇددى يالغۇزەكنىڭ ئاۋازىدەك ئاۋاز چىقىراتتى. مايلاپ قويغان قارا ساقىدەك پارقىراپ تۇرغان بىر جۈپ كۆزى بەئەينى يىگى ئۆسۈپ چىققان بىر ئەزانى بايقىغاندەك، بەگبا-رىسنىڭ چىرايىغا قادالغان، گوياكى ئۇ ھېچقانداق بىر تىۋشنى ئاڭلى-مىغانىدى.

بەگبارىس تاراس تېكىننىڭ باللارنىڭكىگىمۇ، ئەقلى چولتا تېجى-

مەللەرنىڭكىگىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان، خۇپسەنلىك قىلىۋاتقىنىنى ياكى راستىنلا مەست بولغىنىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان بۇ قىلىقلىرىغا قاراپ يا كۈلۈشنى، يا يىغلاشنى بىلمەي تۇرغان شۇ ئەسنادا، مەھرەم-بېگىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئۇنى بۇ ئېغىر ئەھۋالدىن ئازاد قىلدى. مەھرەمبېگى چېدىر سىرتىدا تۇرۇپ ئۈنلۈك ئاۋازدا مەلۇمات بەردى:

— ئەل كاتتىلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئىشقارا يۈزباشى بىلەن بەدروز يۈزباشى تۇتۇۋالغان ئىككى ئايغاقچىنى ۋەلىئەھد ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى!

— ئايغاقچى؟ — بەگبارىس ئىختىيارسىز تۈۋلۈۋەتتى. ئۇنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان قاپاقلىرى تىرەك قويغاندەكلا كۆتۈرۈلدى، ۋۇجۇدىغا يېڭىۋاشتىن جان قېتىلدى، گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ، ۋەلىئەھدنىڭ بىر نېمە دېيىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلا تاشقىرىغا قاراپ «ئىجازەت» دەپ ۋارقىرىدى.

بەگبارىس نەچچە كۈنلەپ باش قاتۇرۇپ نامەلۇم دۈشمىنىنىڭ «ئۆتەر يولى»غا قويۇپ قويغان نىقابلىق قاپقانغا ئاخىر ئولجا چۈشكە-نىدى. بۇ ئولجا ئۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە يۈز قورۇقان ئېتىدىنمۇ قىممەت-رەك تۇراتتى.

بەگبارىس باشتىن-ئاياغ قارا كىيىم كىيگەن، ئوتتۇرا بوي ۋە توغرىلىق كەلگەن بۇ ئىككى تۇتقۇنغا ئېشەككە باھا قويماقچى بولغان قاقۋاش بېدىكتەك بىر ھازا قاراپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ نىقابىنى ئېلىۋېتىشكە بۇيرۇق قىلدى. قورۇقچىلار تارتقۇشلاپلا نىقابنى ئېلىپ تاشلاشتى.

— ھە، توغرۇل مىڭباشىغۇ سەن؟

بەگبارىسنىڭ جەددال قوپقاندەك چۆچۈپ، كەينىگە بىر قەدەم داجىغىنىنى كۆرگەن ئىككى يۈزباشى ئۆزلىرى تۇتۇپ كەلگەن تۇتقۇن-لارنىڭ ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئەمەسلىكىگە ئىشەندى ۋە ئاغزى-ئاغزى-

غا تەگمەي سۆزلىگىلى تۇردى:

— تۇمەنباشى ھەزرەتلىرى ھەممىنى سىزىپ، ھەممىنى بىلگۈچى دانا زات ئىكەنلا، ئۆزلىرىنىڭ دېگىنى بويىچە، ئاقجاڭگالنى بىر چوڭ تاغار دەپ بىلىپ، كەچ كىرىشى بىلەنلا بۇ تاغارنىڭ ئاغزىنى ھاڭغىرقاي ئېچىپ قويغان ئىدۇق. نېمە بولدى دېمەمدىلا، قاش قارايغان مەھەلدە جاڭگالنىڭ ئىككى تەرىپىدە خۇددى ئەرۋاھتەك پەيدا بولغان بۇ ئىككى ئادەم ئۇدۇل تاغارنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ كەلدى-دە، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ۋەلىئەھدىنىڭ چېدىرى تامان سۇرۇلگىلى تۇردى. بىزمۇ ئىز بېسىپلا ئەگەشتۇق. ئاخىر، تاغارنىڭ ئاغزىنى «كاپ» قىلىپ ئېتىپ تاشلىدۇق، تۇتقۇنلارنى تاغارغا سولاپ ئىشىنى تۈگەتتۇق. ھەممە ئىش تۇمەنباشىنىڭ ئويلىغىنىدەك بولدى. يەنە ...

— بولدى، بەس، قىچىشمىغان يەرنى قاشلايدىغان قانداق ئادەملەر سىلەر؟

بەگبارىس بىرلا گۆلىيىپ، يۈزباشىلارنىڭ گېپىنى قىرقىۋەتتى، بېشىنى تاڭشۇرۇلغان ئاتنىڭ بېشىدەك تىك تۇتۇپ، چېدىرنىڭ ئاللىقاندداق بىر يېرىگە قادىلىپ تۇرغان تۇغرۇل مىڭباشىغا ئەجەبلەنگەن ھالدا قاراپ قويدى.

قول ئاستىدىكى نەچچە ئون مىڭباشىنىڭ بىرى بولغان تۇغرۇل مىڭباشىنى ئۇ ئوبدان چۈشىنىمەن دەپ ئېيتالمىسىمۇ، لېكىن ئوبدان تونۇيتتى. ئادەتتە ئۇ ئىتائەتمەن قول سۈپىتىدە خىزمىتىگە قول باغلاپ تۇراتتى. خاكاس سەپىرىدە قۇتلۇق بىلەن بىر مەھەل بىللە بولغىنى بىلەن، مىڭباشىلىقتا قاغان تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ھېچقاچان گۇمانلانمىغان، قۇتلۇقنىڭ، ھەتتا قاغان ۋە ۋەلىئەھدىنىڭ سۆز-ھەرىكىتىگە كۆز-قۇلاق بولىدىغان مۇھىم ئىشلارنىمۇ ئۇنىڭغا ئىشىنىپ تاپشۇرغانىدى. مانا ئەمدى ئۇ ئۇنىڭ ئالدىدا «سورايدىغىنىڭ-نى سوراۋەر، قايسىبىرىنى ئاۋۋال دەۋېتىمەن» دەيدىغان ئەلپازدا غادى-

يىپ تۇراتتى.

«ياخشىسى، ئۇنى تاراس تېكىننىڭ ھۇزۇرىدا سوراق قىلماسلىق كېرەك، ھەر ئىش بولسا خۇپىيانە بولغىنى تۈزۈك» دېگەن ئويغا كەلگەن بەگبارىس قونداقىقا چىققان توخۇدەك مۆگدەشكە باشلىغان تاراس تېكىنگە پەس ئاۋاز بىلەن:

— ۋەلىئەھدىم، ئارامىڭىزنى بۇزۇپ، سىزنى مالال قىلماسلىق ئۈچۈن بۇ نائەھلى ئايغاقچىلارنى ئۆز چېدىرىمغا ئېلىپ كېتىپ سوراق قىلاي دەيمەن، سىزچە شۇنداق قىلسام بولارمۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، تاراس تېكىن «نېمە قىلساڭ قىل» دېگەندەك قول سىلكىدى، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ، ئەقىل تىلىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەسنىۋالغاندىن كېيىن تەكىيەگە باش قويدى، ئارقىدىنلا يېنىك خورەك ئاۋازى ئاڭلاندى.

— ۋەلىئەھدىمنىڭ ئىشەنچ قىلغىنىغا ھەشقالا، — دېدى بەگبارىس، قاتمۇقات چۈشەكلەرگە قورام تاشتەك چۆكۈپ، ئۆلگەندەك ئۇخلاۋاتقان تاراس تېكىنگە قاراپ بېشىنى چايقاپ.

جاڭگال كېچىسى ئادەم ئەيمەنگۈدەك شاۋقۇنلۇق ئىدى. كۈنچىقىش تەرەپتىكى بۈك قومۇشلۇقتىن بىر-بىرىنى چايناپ قىيما-چىيما قىلىۋېتىشكە ئۈمتۈلگەن ياۋا توڭگۇزلارنىڭ قاتتىق چىرقىرىشى كېلىپ تۇراتتى. ئۆتۈكەن باغرى بىلەن ئاقجاڭگال ئارىسىدىكى ئېدىرلىقتا ھوۋلاۋاتقان چىلبۆرىلەر ھەرقانداق جانلىقتا قورقۇنچ سالاتتى. ئوغرى تۈلكىلەردىن ئۈركۈپ كەتكەن ئورمان قۇشلىرى پالاز قاققاندەك پالاقلاپ، قاياقلارغىدۇر كۆچۈشەتتى. ئاقجاڭگالنى يايلاق بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان سازلىقلاردا ياۋا ئۆردەكلەر غاقىلدايتتى، پاقىلار كوركىرايتتى. يېقىن يەردە ماكان تۇتقان سېغىزخانلار خۇددى ياڭاق تاسقىغاندەك شاراقلايتتى. تاغ تەرەپتىن شامال ئەسكەندە، ئاسمان-پەلەك بوي سوزۇشقان قويۇق ئورمانلىق گويا سەل كەلگەندەك گۈرۈلدەيتتى...

بۇ سۈرلۈك كېچە ۋە بۇ سۈرلۈك جاڭگال، سىرلىق ۋەقە بىلەن

گۇناھلىق ئىشلارغا ھەم ھەقدار بولۇۋاتاتتى. بەگبارس بىلەن تاراس تېكىننىڭ بىنورمال ئالاقىسىگە قىزىقسىنىپ، «ئاقجاڭگال سەپىرىدە چوقۇم بىر سىر بار» دەپ جەزم قىلغان ۋە تۇزاققا چۈشۈپ، تۇتقۇن بولغان توغرۇل مىڭباشى دەل مۇشۇ سۆرلۈك كېچە ۋە شاۋقۇنلۇق جاڭگالدا تۇزاق ئىگىسى بەگبارسنىڭ سوئال-سورىقىنى قوبۇل قىلماقتا ئىدى.

بىراق، قۇتلۇقنىڭ سىرداش دوستى، 30 ياشلاردىكى قاۋۇل يىگىت توغرۇل مىڭباشى بەگبارسنىڭ سوئال-سورىقىغا پەقەت سوغۇق كۈلۈمسىرەش بىلەنلا جاۋاب قايتۇردى. بەگبارسنىڭ پوشكالدەك يوغان شاق گەپلىرى، تەلۋىلەرچە ۋارقىراشلىرى، قورقاق ۋە تەھدىتلىرى قىلچىلىكمۇ كار قىلمىدى. ئوتقاش يورۇقىدا، ئاقجاڭگالنىڭ بىر چېتىدىكى چوڭقۇر خەندەككە يۈزلەندۈرۈلگەندىلا ئاندىن ئۇ ئېغىز ئېچىپ، دېدى:

— مېنى ئۆلتۈرگىنىڭ رەزىللىكىڭنىڭ گۇناھى ئەمەس، بەلكى سەۋەنلىكىمنىڭ جازاسى بولسۇن، ئەيىب ۋىجدانىمدا ئەمەس، بەلكى بىخەستەلىكىمدە...

توغرۇل مىڭباشى شۇنداق دېدى ۋە خەندەك بويىغا ئىختىيارەن تىزلاندى، تىزلاندىيۇ، زادىلا باش ئەگمىدى. «بۆلارنىڭ پېيىغا چۈشكەن يەنە بىر تۇتقۇن زادى كىم؟» دېگەن بىر سوراق ئۇنىڭ جانسىز تېنى بىللە خەندەك ئاستىدا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتتى.

23. ياغلاقارنىڭ كارامەتلىرى

شەرقىي ئاستانىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىن جاي ئالغان كارۋان

ساراي تاڭ سۈزۈلمەستىلا جانلىنىپ كەتتى. سەھەر قوپۇپ، بارار يېرىگە بالدۇرراق يېتىۋېلىشقا ئالدىرىغان يولۇچىلار تاڭ ئاتار توخۇ چىللىغان ھامان ئورنىدىن تۇرۇپ، ھۇجرا ئىشىكلىرىنى تاراقلىتىشقا، گېلىنى قىرىپ، ئۈنلۈك-ئۈنلۈك يۆتىلىشكە باشلىدى. ئوقۇر ئالدىدا مۈگدەپ تۇرغان ئاتلارنى ئويغىتىپ، شەپە بىلەن يۈك ئارتىشلار، قازان-قومۇچىنىڭ يىقىمسىز تاراڭلاشلىرى، يوكاندەك قىزارغان يولۇچى بىلەن باداڭ قورساق ساراي ئىگىسىنىڭ ئۈنىنى قويۇۋېتىپ تاكاللىشىشلىرى ساراي ئىچىگە بىر كەلدى.

ياغلاقار لىك روجەكتىن كىرىپ ئۇدۇل يۈزىگە چۈشۈپ تۇرغان قىزىق بىر پارچە ئاپتاپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، بېشىنى يوتقان بىلەن مەھكەم چۈمكىۋالدى، ئۇيان-بۇيان ئۆرۈلدى، بارمىقىنى قۇلاق تۆشۈكلىرىگە مەھكەم پاتۇرۇپ، زېرىكىشلىك سۆرەنلەردىن خالاس بولماقچى، يەنە بىردەم ئۇخلىۋېلىپ، ئىككى ئايلىق ھاردۇقىنى بىرئاز بولسىمۇ يەڭگىللەتمەكچى بولۇۋىدى، بۇمۇ قاملاشمىدى.

— تاراق-تۇرۇقتىن خويمۇ زېرىكتى كىشى، قېنىپراق ئۇخلىۋالغان بولسام كىمنىڭ دەردى؟ — ياغلاقار مازلىرى مۇشتەك-مۇشتەك تۈگۈلۈپ قالغان ماتا يوتقانىنى تام تۈۋىگە ئىرغىتىپ تاشلىدى، كۆزلىرىنى يارا بولغۇدەك قاتتىق ئۇۋۇلىۋېتىپ، ئەتراپىنى كۆزىتىپ چىقتى.

ئانچە كەڭ بولمىغان، تاملىرى سىياھ سۈركىگەندەك قارىداپ كەتكەن بۇ ھۇجرىدىكى ئونچە ئورۇننىڭ تامامەن بوش تۇرغىنىنى كۆرۈپ، كۈننىڭ خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالغىنىنى تۇيۇپ قالدى-دە، چالا-بۇلا كىيىنىپلا تالاغا چىقتى.

ئۇزۇن چىغ سۈپۈرگىنى ھۇرۇنلۇق بىلەن سۆرەپ يۈرۈپ، چېچىلىپ ياتقان بېدە ئۇۋاقلىرى، چىگە پارچىلىرى، ئات-ئېشەك تېزەكلىرى دېگەندەك ئەخلەتلەرنى تازىلاۋاتقان ئىككى خىزمەتچىدىن ئۆزگە،

تالادا ھېچبىر ئادەم كۆرۈنمەيتتى.

ياغلاقار لىلڭ ئارغامچا بويى ئۆرلىگىنىگە قارىماي، كۆيدۈرگۈچ ئاپتىپى بىلەن يەر-جاھاننى تۇتۇنگە ئايلاندۇرۇۋەتكۇدەك ئەلپازدا قىزىپ تۇرغان قۇياشقا قارىتىپ، ئۆزىچىلا سۆزلەپ كەتتى:

— مانا قارىسامدىغان، كۇنمۇ خىلى بىر يەرگە بېرىپ قاپتۇ. ھاۋانىڭ سۆرۈنلۇكىدە ئۇخلاپ ياتقىنىڭنىڭ دەردىنى چوش بولغاندا تارتىسەنغۇ ئەمدى...

قۇتلۇق چابىشلار يېرى تامان يۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، ياغلاقار لىلڭ دادىسىنىڭ كونا ئۆتىڭىدە ئۈچ-تۆت كۇنچە تۇرۇپ قالدى، ھاردۇقى چىقىپ، دېيىشىدىغان گەپلىرىمۇ بىر يەرگە باردى، ئارىلىقتا كارۋان تۇگۇل، بۇ ئۆتەڭدىن بىرەر ئادەممۇ ئۆتمىدى، پۇتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ تۇرغان ياغلاقار لىلڭ دادىسى بىلەن خوشلاشتى-دە، تەۋەككۇل دەپ بىر ئۆزىلا يولغا ئاتلاندى.

ئۇ تەڭرىقاغان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ، چۆمگەك بۇلاق-تىن ئۆتتى، ياپيېشىل چۆغاي تاغلىرىدىن ئۇچۇشلۇق ھالقىپ، سەددىد-چىننىڭ شىمالىدىكى ئۆچتەسلىم شەھىرىگە كېلىۋىدى، بەختىگە يارد-شا، بېشبالىقتىن چىقىپ ئاستانە بازارلىرىنى مولجالاپ كېلىۋاتقان خىلى چوڭ بىر كارۋانغا يولۇقۇپ قالدى. يۈزچە ئات، ئەللىكچە تۆگىگە قۇچۇ ماتارى، پارس دۇردۇنى، ئۇدۇن قاشتېشى ۋە مەستىكى رۇمى، نۆشۇدۇر دېگەندەك پۇللۇق ماللارنى يۈكلىۋالغان بۇ كارۋان ياغلاقارنى ئاسانلا ئۆز ئارىسىغا ئالدى. ئۇلار داۋاملىق جەنۇبقا مېڭىپ، جىنۋۇ، تەيىۋەن، پۇگۇەن دەيدىغان يۇرت-ئايماقلاردىن ئۆتۇپ، ئالدىنقى كېچىسى ئو-چىنچى جىسەكتە ئاندىن شەرقىي ئاستانە قوۋۇقىغا يېتىپ كېلىپ، بۇ سارايغا جايلىشىۋالغانىدى. كارۋان ئۆز پىلانى بويىچە، شەرقىي ئاستانە-دە بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاندىن چوڭ ئاستانىگە باراتتى. ياغلاقار لىلڭ

قۇتلۇقنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ياز ئايلىرىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن چوڭ ئاستانىگە بېرىشى، زىممىسىدىكى مۇھىم ئىشنى بىر كۈن بولسىمۇ بالدۇرراق ئورۇندىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ شەھەردە ئارتۇقچە كۆپ تۇرالمايتتى.

ياغلاقار ئاسمانغا قاراپلا ئالدىراپ قالدى، چالا-بۇلا يۇيۇنۇپلا، سوغۇق سۇغا تالقان چىلىپ ناشتا قىلدى، قۇتلۇق بەرگەن ئاسلقاراغا مىنىپ يولغا چىقتى.

ئوتتۇرا ئىقلىمنىڭ يازلىق كىلىماتى نەمخۇش بولاتتى. بۇ نەملىك سەھەر پەيتلىرىدە تۇمان شەكلىگە كىرىپ، كاھىشلىق ئۆگزىلەردە، پەلەمپەي ئېتىزلاردا، دەرەخلەرنىڭ ئۇچىدا ئاق تۇتۇندەك لەيلەپ يۈرگىنى بىلەن، قۇياش كۆز ئاچقان ھامان جادۇ قىلغاندەكلا غايىب بولاتتى. چىرىلداپ ھارمايدىغان تومۇزغىلارمۇ ئاپتاپ تەپتىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، كۈندۈزلۈك ئۇيقۇغا غەرق بولاتتى. مىس ياپراقتىن ياسالغاندەك تىك تۇرۇشقان يوپۇرماقلار بىردەمدىلا يۇمشاپ دەرەخ شاخلىرىغا چاپلىشىپ كېتەتتى. ئالدىنقى كۈنى گۈگۈم چۈشكەن ھامان ئۇچۇشقا باشلايدىغان غۇر-غۇر شامال كىمدىندۇر پەرمان كەلگەندەك، چىپپىدە توختاپ، كۈچلۈك ئاپتاپقا ئورۇن بېرەتتى. ئېكىنزارنى كېسىپ ئۆتىدىغان بوز توپىلىق يوللارمۇ، دەرىخى ئاز توپا دۆڭلەرمۇ، دۆڭ قاپتىلىدىكى يېرىم يالىڭاچ قورام تاشلارمۇ ئوتتىن چىققان داشقالدەك قىزىشقا باشلايتتى.

چىڭقى چۈش پەسلى، ياغلاقار ئىككى ئاستانىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئۇلۇغ يول بىلەن ئاستا كېتىپ باراتتى. ئىككى ئاي ئاچ-توق قالغىنىغا قارىماي، ئاسلقارا خېلى مەزمۇت قەدەم تاشلايتتى. يىللاردىن بېرى يەپ كېلىۋاتقان سېمىز پاقلان گۆشى بىلەن سۈت قوشۇلغان ئارپا نېنى تەن-تېنىگە سىڭىپ، ئېگەكلىرىگە ساقال ئۈنگەن، بويى ئېگىز-

لەپ، رەڭگى سۇزۇلۇپ، كۆچتۈڭگۈردەك سالاپەتكە كىرگەن ياغلاقار لىڭ ئات ئۈستىدە تىك ئولتۇراتتى. سۈپەتلىك ئالتاي قوييۇچىدىن سوقۇلغان ئەگمەچ قىلىچى، ئىككى غۇلاچ نەيزىسىمۇ ئوتتۇز قەدەم نېرىسىغا ئاتالايدىغان مۈڭگۈز ئوقياسى ئۇنىڭ قامىتىگە قامەت قوشقانىدى.

ئۇ بوغۇناقلىق سەھرا يولىنى تۈگىتىپ، يۈز ئۆيلۈكچە ئادىمى بار ئىخچامغىنە بىر بازارغا كەلگەندە كالا قوشۇلغان كۆتەك هارۋىلارغا روزىغارىنى ئارتىپ، يۈك ئۈستىدە قېرى-چۆرىلەرنى ئولتۇرغۇزغان، ئەپچىل سېۋەتلىرىگە باللىرىنى سېلىپ، دۈمبىسىگە تېڭىۋالغان، ئۈستى-ۋېشىنى توپىدا يۇمىلانغاندەك چاڭ-توزان باسقان ئەنسىز كىشىلەرنى ئۇچرىتىشقا باشلىدى. كېلىۋاتقانلارنىڭ چىرايى ئىتتىن قورققان قەلەندەرنىڭكىدەك بىئارام ئىدى، يۈرۈش-تۇرۇشىدىن تەشۋىش، هولۇقۇش ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى، قەدەملىرىمۇ قامچا يېگەن بايتالنىڭكىدەك ئىلدام ئىدى. بەزىلىرى قولاقلىرى سالپايغان، تۇياقلىرى تىترەۋاتقان ئېشەكلىرىنى، كالىلىرىنى هەدەپ تىللايتتى، دۈمباق چالغاندەك دۈمبالايتتى. بەزىلىرى كەينىگە بۇرۇلۇپ، كەلگەن تەرىپىگە قورقۇنچ بىلەن قاراپ قوياتتى.

«بۇ نېمە ئادەملەردۇ، نەدىن كېلىپ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ؟» دېگەن تەئەججۈپ ياغلاقارنى بىردىنلا ئۆزىگە قارىتىۋالدى. «ئىشقىلىپ تويغا كېتىۋاتقانلار ئەمەس، تويدىن كېلىۋاتقانلارمۇ ئەمەس، سەپىرىدە ياخشىلىقتىن يامانلىق كۆپرەك» دەپ يەكۈن چىقاردى قىياس قىلىشقا ئامراق ياغلاقار لىڭ.

— نەدىن كېلىپ نەگە كېتىۋاتىسلەر؟ — دەپ سورىدى، ئۇنتۇپ كېتەي دەپ قالغان ئانا تىلىنى تەستە قاملاشتۇرۇپ، بالىسىنى پەپىلەۋاتقان بىر ئايالدىن ئۇ.

— كەينىمىزدىكىلەردىن سوراڭ، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى ئۇ ئايال، زەردە قىلغاندەك تەلەپپۇزدا.

ئايالنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان ياداڭغۇ بىر ئادەممۇ ياغلاقارنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىپ، خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا «كەينىمىزدىن كېلىۋاتقانلاردىن سوراڭ» دېگەن سۆزنى تەكرارلىدى.

گۇگۇم چۈشۈپ، ئاجىز-ئورۇقلار توشۇپ كەتكەن كىچىك ئۆتەڭگە كەلگەندىلا ئۇ، يولۇچىلارغا قوشۇلۇپ نەلەرگىدۇر كەتمەكچى بولۇپ تۇرغان ئۆتەڭ ئىگىسىگە ئىككى-ئۈچچە تەڭگە شۇڭغۇتقاندىن كېيىن ئاندىن، ھەقىقىي جاۋابقا ئېرىشەلىدى. ئۆتەڭ ئىگىسى لاقا-لۇقىلىرىنى يىغىشتۇرۇۋېتىپ:

— جۇسى دېگەن مەنسەپدار ئۇلۇغ ئاستانىدە توپىلاڭ كۆتۈردى، ئۇ ھازىر ھۆكۈمەت لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتىدۇ، بۇلار ئاستانىدىكى ئۇرۇش ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ، تىنچ يۇرتلارغا قاراپ قېچىپ كېتىۋاتقانلار، — دېدى.

تاڭ پادىشاھى تاڭ دېزۇڭ ئاتىسىنىڭ شاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغانراق يول تۇتتى. قوشنا قوۋملەرگە چەپ كۆزى بىلەن قارىغاندىن ئۆزگە، ۋەزىرى ياڭ يەننىڭ تەكلىپى بىلەن، مىلادىيە 780-يىلى يىل بېشىدىلا كونا باج قانۇنىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. ئىنائەتتىن باش تارتىشقان ئايماق-ئۇلۇسلارغا لەشكەر تارتىپ، ھوقۇقنى ئۆز چاڭگىلىغا يىغىۋېلىش ئارزۇسىدا بولدى. ئالدىراپ يولغا قويۇلغان بۇ تەدبىرلەر بەزى ئەمەلدارلارنىڭ دىتىغا ياقمىدى، چاتاق زى چېڭ[1] تۇتۇقى لى جېڭچېنىڭ مىلادىيە 782-يىلى ئۆز جايىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشى بىلەن باشلاندى. مىلادىيە 783-يىلى

---

[1] زى چېڭ — بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ يىدۇ دېگەن يېرى.

خۇۋاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ ئايماق تاڭ ئوردىسىدىن بىراقلا
يۈز ئۆرۈدى، شۇ يىلى ياز ئايلىرىدا سەركەردە جۇسى[①]چوڭ ئاستانىدا
تۇغ تىكلەپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتىدى[②] . ئوردىدىكى ئۇرۇش ئوتى
ھەممە ئادەمنى يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. ياغلاقار لىڭ كۆرۈپ تۇرغان بۇ
كىشىلەر ئاستانە پۇقرالىرىنىڭ ئەڭ قورقۇنچاق، شۇنداقلا ئەڭ ئالدىنقى
ئاجىز قاچاقلىرى ئىدى...

كىچىك بازارنىڭ كىندىكىدىن ئورۇن ئالغان يالغۇز ئۆتەڭ گۇ-
گۇم بېسىپ كەلمەستىلا بوشاپ قالدى. ئۆتەڭ ئىگىسىمۇ ياغلاقار بىلەن
قىسقىلا سۆزلىشىپ بولۇپ، يۈك-تاقلىرىنى ئېشەككە ئارتتى-دە، قاچ-
قۇنلار قاتارىغا قېتىلدى.

— ئاستانە قوۋۇقى تاقالدى، قاچالمىغانلار قامىلىپ قالدى. تو-
پىلاڭچىلارنىڭ لەشكەرلىرى قوغلاپ كەلگۈچە جېنىڭلار-
نى جايلاڭلار، — دېدى، پۈتۈكچىلەرگە ئوخشايدىغان ئۇزۇن تونلۇق
بىر كىشى ئۆتەڭدە بەخىرامان قازان ئېسىپ، ئۇماچ ئېتىۋاتقان ياغلاقار-
غا ئاگاھلىتىپ تۇرۇپ.

ياغلاقار لىڭ قېچىش-قورقۇش دېگەنلەرنى ئويلاپمۇ قويمىدى.
ئۇيغۇر قوۋمىدىن كېلىۋاتقان ئەلچى تۇرسا ئۇ يەنە نېمىدىن قورقىدى-
كەن، نېمىشقا قاچىدىكەن؟ يامىنى كەلسە، توپىلاڭچى بولامدۇ، ئوردا
لەشكىرى بولامدۇ، ئىشقىلىپ، ئۆزىگە خىرىس قىلغانلىكى كىشىگە
تەقىب ۋە تەڭقىسلىقتىن خالاس قىلالايدىغان زەر دەستەكنى كۆرسەت-

---

① جۇسى — تارىخىي شەخس. ئۇ مىلادىيە 742-يىلى تۇغۇلۇپ، 784-يىلى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، تاڭ ئوردىسىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرمەستىن بۇرۇن بىرقانچە ۋىلايەتتە ھېراۋۇل بولغان («جۇڭگو تارىخ لۇغىتى»، 1049-بەت).

② «مەشھۇر تارىخىي كىشىلەر لۇغىتى»، 204-، 205-بەتلەر.

سىلا ئىش تامام ۋە ۋەسسالام. ھېلىغۇ توپىلاڭچىلار ئىكەن، ئەرش لەشكەرلىرى ئالدىنى تورىسىمۇ ئۇ ئامال قىلىپ ئۇردا كاتتىلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ ـ دە، مۇددىئاسىنى يۈزمۇيۈز تۇرۇپ بايان قىلىدۇ، ئىشنى ئۇتۇقلۇق تاماملاپ، پەرۋىشكارى قۇتلۇققا ۋە ئۇيغۇر قوۋمىگە يۈز كېلەلىگۈدەك خىزمەت قىلىدۇ!

ئاتتا ئولتۇرۇۋېرىپ، غولى ئۇيۇشۇپ، بېلى سىرقىراپ تۇرغان ياغلاقار لىڭ ھۇجرا تېمىغا يۆلەنگەن پېتى مەززە قىلىپ غىزالىنىۋالدى. ئەنسىز ۋارقىراشلار، ئېچىنىشلىق ئىڭراشلار، ئات-ئۇلاغلارنىڭ زېرىد-كىشلىك شەپىسىدىن خالاس بولۇپ، مازاردەك سۈكۈتكە پاتقان بۇ ئۆتەڭدە بىر ئۆزىلا قالغاچقىمۇ، ئۆزىنى كۆك قەرىدە لەيلەپ يۈرگەن ئەركىن بۇلۇتتەك، يەڭگىل ۋە ئازادە ھېس قىلدى، ئىزدەشتۈرۈپ يۈرۈپ، كونا بولسىمۇ بىر پارچە سىبلىنچا تېپىۋالدى، قۇرۇق قالغان ھۇجرىلاردىن بىرىگە كىرىپ تېزلا ئۇيقۇغا كەتتى.

تاڭ ئاتارغا يېقىن، ئۇ بىر چۈش كۆردى. چۈشىدە ئۇ بۈركۈتكىمۇ، تاز قارىغىمۇ، ئەيتاۋۇر يوغان بىر قۇشقا ئايلىنىپ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىدە لەيلەپ تۇرغۇدەك. يەر يۈزىدە دولقۇنلۇق دېڭىزدەك داۋالغۇغان ئادەم توپى ئاسمانغا قاراپ نېمىلەرنىدۇر دەپ تۇۋلاشقىنىچە ئۆزى بىلەن تەڭ يۈگۈرۈپ يۈرگۈدەك، بىر-بىرىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىشقۇدەك، بىر چاغلاردا قاپلاندىن يوغان بىر ئاجايىپ مەخلۇق پەيدا بولۇپ، يەر يۈزىدىكىلەرنىمۇ، ئۆزىنىمۇ، تاغ-دەريا ۋە دەل-دەرەخلەرنىمۇ دەم تارتقۇدەك. ئۇ قانات قاققانچە بېرىپ ئاچ كۆز مەخلۇقنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ كەتكۈدەك، كۆز ئالدى زۇلمەتلىك كېچىگە ئايلانغۇدەك. كېچە قاراڭغۇلۇقىدا ئاتلار دۈپۈرلەشكۈدەك، ئادەملەر گۇڭگۇرلاشقۇدەك...

ياغلاقار لىڭ چۈش ئاسمىنىدا ئۇچۇۋېتىپ توساتتىنلا رىئاللىقنىڭ

غۇۋا شولىسىنى كۆرگەندەك بولدى. ھويلا تەرەپتىن كېلىۋاتقان يوچۇن ئاۋازلار قۇلىقىغا كىرىپ قالدى، چۈش ئاسمىنىدىن يەرگە چۈشۈپ، دىققىتىنى جەملىدى.

— ئالىيلىرى، ئۇ ئاسىيلار كۆپ بولغاندا بىر ئاش پىشىم پۇرسەتتە شەھەر سېپىلىدىن كاجۇۋا تاشلانغانلىقىنى بايقاپ قالدۇ-دە، ئىز قوغلاپ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ. شۇڭا، تېز پۇرسەتتە پاناھلانغىلى بولىدىغان بىر نىشان تاللاپ، ئۆز يولىمىزغا راۋان بولساقمىكىن دەي-مەن.

— ھولۇقماڭلار سانغۇنلىرىم، ياخشىسى، خەن شىن[1]نىڭ چارد-سى بويىچە، مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا بۆكتۈرمە قۇرايلى، پەمىچە، خورىكى ئۆسۈپ ئۆزىنى بىلمەي قالغان ئاسىيلار دامىمىزغا چۈشمەي قالمايدۇ!

— ئۇستاتلىق قىلغىنىم ئۈچۈن قۇللىرىنى كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، پىقىرنىڭ قارىشىچە، قىل ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان بۇنداق پەيتتە بۆكتۈرمە قۇرۇش ئېھتىمالىم تەۋەككۈلچىلىك بولار. ئاسىيلار لەشكىرى ئەللىك-ئاتمىشتىن ئېشىپ كەتمىسىغۇ بىر نۆرى، مۇبادا يۈز، ئىككى يۈز بولۇپ قالسا خەۋپ-خەتەردىن قۇتۇلماق تەس. ياخشىسى، سەردار سۇن زى-نىڭ دېگىنىنى قىلىپ، 36 ھىيلىنىڭ ئاخىرقىسىنى قوللانغان تۈزۈك.

— بۇ يەردىن كېتىش كېرەك دېمەكچىمۇ؟

— ئالىيلىرى ھەممىنى بىلگۈچىدۇر.

— ئۇنداقتا قەيەرگە قاراپ يول سالغىنىمىز خوپ؟

---

[1] خەن شىن — غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ياشىغان ھەربىي ئالىم. ئۇ «جەڭ مىزانى» دېگەن كىتابىدا بۆكتۈرمە قۇرۇشنى تەكىت-لىگەن ۋە ئۆزىمۇ شۇنداق قىلغان. بۇ ئارقىلىق نۇرغۇن جەڭلەردە غەلىبىگە ئېرىشكەن.

— فېڭتيەن[1] ئايمىقىغا ئالىيلىرى، ئۇ يەردە ئوردا لەشكەرلىرىمۇ ئاز ئەمەس، قوغدىنىشقىمۇ ئەپلىك. ئەڭ مۇھىمى، ئۇلۇغ ئاستانىگە يېقىنمۇ ئەمەس، يىراقمۇ ئەمەس. فېڭجۇ ئايمىقىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ دۈشمەن ئەھۋالىنى يېقىندىن كۆزەتسەك، پەيتىنى پايلاپ بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاستانىنى قولغا ئالساق...

قويۇق شاخلىرى ئۆتەڭ ئۆگزىسىگە ساڭگىلاپ تۇرغان سېدە دەرىخى ئاچىسىدا ئۇخلاپ قالغان بىغەم خوراز سوزۇپ-سوزۇپ ئۈچ قېتىم چىللىۋەتتى. ئالقانچىلىكمۇ بۇلۇت بولمىغان كۈنچىقىش تەرەپ بېلىق قورسىقىدەك سۈزۈلدى. گېرىمسەن ئۇپۇقتىن ئېقىپ كەلگەن ئۆپكە سۈيىدەك گىل رەڭ شولا ئاستا-ئاستا ئاقىرىپ، ئۆتەڭ تاملىرىنى، ئۆتەڭ ھويلىسىدا تۇرۇۋېلىپ ئەمدىلا بىر پىكىرگە كەلگەن يىگىرمىچە ئادەمنى، ئادەملەرنىڭ كاسكىلىرىنى، نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىنى، ئاتلىرىنىڭ ئېسىل جابدۇقلىرىنى خۇددى بىر قەۋەت ئالتۇن سۈيى يالىتىلغاندەك پارقىرىتىۋەتتى.

بۇ مەزگىلسىز تاڭ بۇ بىر توپ ئادەمنى ئالدىرىتىۋەتتى. ئۇلار فېڭتيەنگە قاراپ يولغا چىقىش تەرەددۇتىگە چۈشتى. چوڭ سەردار سىياقىدىكى گەۋدىلىكرەك كەلگەن بىر كىشى ئۈزەڭگىگە پۇتىنى ئىلىۋېتىپ ھۇجرا ئىشىكى كەينىدە مەقسەتسىزلا گەپ تىڭشاپ تۇرغان ياغلاقارنىڭ خادىدەك ئۇزىراپ كەتكەن سايىسىنى، كېيىن قاپقارا گەۋدىسىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، سەگەكلىشىپ شەمشىرىنى ھۇجرا تەرەپكە چىنىدى:

— ئەي توخۇ يۈرەك ئىنسان، ئۆزۈڭ كىم ۋە ئۆتەڭدە نېمە قىلىپ يۈرۈيسەن؟ ئوغۇل بالا بولساڭ، ئوغرىمۈشۈكتەك مارىلاپ

① فېڭتيەن — بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىگە قاراشلىق چيەنشيەن ناھىيىسى.

تۇرماي چاپسان مەيدانغا چىق! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ قىيان بېسىپ كەلگەندەك قاتتىق ئاۋاز بىلەن.

سەردار قىياپەتلىك بۇ كىشىنىڭ كۈتۈلمىگەندە ۋارقىرىشى ئاتلىرىغا مىنىۋېلىپ، قامچە شىلتاي دەپ تۇرغان ئادەملەرنى بىردىنلا چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇلار ئۆتەڭ هويلىسىدا تۇرۇپ قىلىشقان مۇهىم پاراڭلىرىنىڭ نامەلۇم بىر كىشى ئالدىدا ئەمدى سىر بولماي قالغانلىقىنى تەڭلا هېس قىلىپ ئۈلگۈرگەندى. كېچە بويى ئۆتەڭدە، ساقاللىرىنىڭ ئاستىدا تۇرغانلىقى قىياس قىلىنغان بۇ كىشىنىڭ دۈشمەن ئايغاقچىسى بولۇش ئېهتىماللىقىنىمۇ هېچكىم چەتكە قاقالمايتتى.

ئۇلار ئېغىزدۇرۇقنى چايناپ، چاپچىپ تۇرغان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، «بۇ نېمە ئىش؟» دېگەندەك، بىر-بىرىگە قاراشقان پېتى جايىدىلا تۇرۇپ قېلىشتى. كىملەردۇر، سەردار تۇرۇقلۇق، بۇ تەرىقە بىخۇدلۇق قىلغىنىدىن ئىزا تارتقاندەك، چاندۇرماي، يۆتىلىپ قويدى. كۆپ ئۆتمەي، ئۇلار باشلىرىنى بىر يەرگە قىلىپ نېمىلەر توغرىسىدىدۇر پىچىرلىشىشتى. ئارىدىن زەنجىرلىك ساۋۇتقا ئورۇنۇۋالغان، كۆز قارىچۇقلىرى كاسكا كۆزلۈكىدىن ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان بىرەيلەن:

— سىرىمىزنى بىلىۋالغانىكەن، ئۇنىڭ كىم بولۇشى بىز ئۈچۈن بەرىبىر، ئۇنى تۇتۇڭلار-دە، تېگىشلىك جايىغا ئۇزىتىپ قويۇڭلار، سىرنىڭ بىخەتەر جايى لەھەتتىن باشقا يەردە ئەمەس...، — دېۋىدى، ئۈچ-تۆتەيلەن ئاتلىرىدىن ئۇچۇپ چۈشۈشتى-دە، شەمشەرلىرىنى تەق قىلىشتى، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، هۇجرا ئىشىكىگە قاراپ دېۋەيلەپ كەلگىلى تۇردى.

— ئا ... ئالىيلىرى، ئاسىيلار بېسىپ كەلدى... ئاسىيلار كەلدى...

ئۆتەڭ كەينىدىكى چۈجگۈنلۈكتىن ئاۋازسىزلا ئۇچۇپ كەلگەن

بىر تال ئوق ئۆتەك ئۆگزىسىدە ئاداققى بۇرچىنى ئادا قىلىۋاتقان قېرى كۆزەتچىنىڭ نەق گېلىغا قادالدى. ئۇ ھەمراھلىرىغا ئاگاھ بەرگەن پېتى موللاق سېلىپ غۇلاپ چۈشتى. بۇ ۋەقە ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چېقىلغاندەك تاسادىپىي يۈز بەردى.

— ئىش چاتاق، قېچىيەنگە قاراپ قاچايلى!

— ئاۋۇ يوچۇن كىشىنى قانداق قىلىمىز؟

— ... ...

ئەقىللىق ياغلاقار قۇلىقىغا كىرىپ قالغان پارچە-پۇرات سۆزلەر-دىن ۋە ئادەملەرنىڭ تەقى-تۇرقىدىن ئۆزىگە قول سېلىشقا ئۈلگۈرمەيلا كېتىپ قالغان كىشىلەرنىڭ قامال قىلىنغان ئاستانىدىن قېچىپ چىققان ئوردا ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى پەملەپ بولغانىدى. قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ئەلۋەتتە ئاسىيلارنىڭ نەق ئۆزى ئىدى.

«ماۋۇ پېشكەلچىلىكنى قارىمامدىغان، — دېدى ياغلاقار قېيا ئوچۇق تۇرغان ھۇجرا ئىشىكىدىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا زەن قويۇۋېتىپ، — بۇ يەردە تۇرۇۋەرسەم، ئاسىيلار كېلىپ، ئوردا ئادىمى دەپلا ناھەق جاجامنى بېرىشىدۇ، قاچقانلارغا ئەگەشسەم، ئاسىي-لارنىڭ ئايغاقچىسى دەپ كۆرگىلىكىمنى كۆرسىتىدۇ، يا تەڭرىم، ئوت بىلەن سۇنىڭ ئارىسىدا قالدى دېگەننىڭ ئۆزىغۇ بۇ...»

ياغلاقار ياش بولغىنى بىلەن، قۇتلۇققا ئەگەشكەن يەتتە-سەككىز يىلدىن بېرى تاسادىپىي يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئالدىدا تېز ۋە توغرا ھۆكۈم چىقىرىشنى خېلى ئوبدان ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇ بۇ يەردىمۇ شۇنداق قىلدى. بىر دەقىقە كۆزىنى يۇمۇپ، خىيال ئالىمىنى چاقماق سۈرئىتىدە كېزىپ چىقتى، دەرھال بىر پىكىرگە كېلىپ، ئاسىيلار بىلەن بىر قەپەس ئېلىشماقچى، ئوردىدىكىلەرگە ياردەم بەرگەچ، ئىچ پۇشۇقى-نى چىقىرىۋالماقچى بولدى. ئالاھازەل يۈز نەچچە لەشكەر ساماۋىي

ئادەملەردەك پەيدا بولۇپ، ئۆتەك ھويلىسىغا توما بۇزغان كەلكۈندەك بېسىپ كەلگەندە، ياغلاقار ئاللىقاچان ئات ئۈستىگە جايلىشىپ بولغاندى. ئۆتەك يېنىدىكى بېدىلىكتە تولۇق بىر كېچىنى ئۆتكۈزگەن ئاسلىقارا قانات چىقىرىپ ئۇچىدىغان ئەلپازدا تاقەتسىزلىنىپ تۇراتتى. ياغلاقار تىزگىننى شۇنداق بوشىتىۋىدى، ئات ئالدى ئاياغلىرىنى ئېگىز كۆتۈردى-دە، يەرگە زەرب بىلەن بىرنى تەپتى، قىزغۇچ توپا يۈزىدە جاۋۇر چوڭلۇقىدا ئىككى ئورەك قالدۇرۇپ، ئوردىدىكىلەر كەتكەن تەرەپكە قاراپ، سالغىدىن ئايرىلغان سالغا تېشىدەك شىددەت بىلەن يۈرۈپ كەتتى.

ئۆتەك سەيناسىدا ئەقلىدىن ئازغان ساراڭلاردەك پېتىرىشىپ يۈرگەن لەشكەرلەر چەبدەسلىكى ۋە قورقماسلىقى بىلەن كۆزلىرىدىن ئوت چىقىرىۋەتكەن بۇ ناتونۇش چەۋەندازنىڭ كارامىتىگە قاراپ بىر پەسكە تېڭىرقاپ قېلىشتى. سەردارنىڭ ھەيۋە قىلىشى بىلەن يامان چۆشتىن ئويغانغاندەك چۆچۈشۈپ، قارىسى يوقىلاي دەپ قالغان ئاسلىقارانىڭ كەينىدىن تۆت-بەش تالدىن ئوق ئۈزۈشتى-دە، ئاتلىرىنى دېۋىتىپ قاچقانلارنى قوغلاشقا تۇتۇندى.

«ئەر قانىتى ئات» دەپ بىكار ئېيتمىغان ئىكەن بوۋىلار. ئەر ئارىسىغا پەقەت جەڭ ئۈچۈنلا يارالغان، ئىگىسى قۇتلۇقنى مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان ئوق ئارىسىدىن، تاشنى ئېرىتىۋېتىدىغان ئوت ئىچىدىن تىرناقچىلىك زەخمەتكە ئۇچراتماي، ساق-سالامەت ئېلىپ چىققان ئاسلقارا بۈگۈن ھەم يېگى ئىگىسىنىڭ ئىلكىدە ئوق بورىنىنى يېرىپ، ئەپسانىلاردىكى دۇلدۇلدەك تېز چاپماقتا ئىدى، ئاسلقارا بىلەن قاناتلانغان ياغلاقار قۇلاق تۈۋىدىن ۋىژىلداپ ئۆتۈۋاتقان يا ئوقىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، پات-پات ئالدى-كەينىگە قاراپ، سەل ئالدىغا ئېڭىشكەن پېتى بەخۇدۇك كېتىپ باراتتى، تۇرۇپ-تۇرۇپ ئات يايلىغا چاپلاشقان-

ـدىن ئۆزگە، كونا جەڭچىلەرنىڭكىدەك تەمكىن چىرايىدا نە قورقۇش، نە ھودۇقۇش ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى.

«چاپ، تېخىمۇ تېز چاپ ئارغىمىقىم، خاكاسلار بىرىدە، چىكلار زېمىنىدا چاپقاندەك چاپ، ئىگەڭنى قارا يۈز ئاسىيالارنىڭ ئوقىدىن يىراقلاشتۇر، ئىزىڭغا چۈشكەنلەر تۇيىقىڭدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ئاستىـ ـدا گۆرگە كۆمۈلگەندەك كۆمۈلۈپ قالسۇن، كۆزلىرىگە توپا كىرىپ قىيامەتلىك كور بولسۇن...»

ئاسلىقارا بوراندەك تېز ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى، قامچىسىدىن قاس چىقىرىپ، بار كۈچى بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقان ئوردا ئەھلى بىلەن ئاسلىقارانىڭ ئارىلىقى بارغانچە قىسقارماقتا ئىدى. بىراق، ئاسىيالارنىڭ ئاتلىرىمۇ چاپقۇرلۇقتا ئاسلىقارادىن قېلىشمايدىغاندەك قىلاتتى. ياغلاقار لىك سەللا بوش كەلسە، بۇ ئاتلار ئاسلىقاراغا، يامىنى ئاللىقاچان دەرمانىدىن كەتكەن پاكار ئوردا ئاتلىرىغا يېتىشىۋالىدىغاندەك تۇراتتى.

ياغلاقار قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنىڭ چۇقان-سۈرەنلىرىنى خېلى ئېـ ـنىق ئاڭلاۋاتاتتى، كىمدۇر بىرى «ئات» دەپ ۋارقىرايتتى، يەنە بىرى «تىرىك تۇت» دەپ توۋلايتتى. يا ئوقى شالاڭلاپ قالغىنى بىلەن، ئات تۇيىقىنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى يېقىنلا بىر يەردىن كېلىۋاتاتتى.

ياغلاقار لىك قېچىپ كېتىۋېتىپ ئات يايلىغا يەنە بىر قېتىم يېپىشتى-دە، بېشىنى بۇراپ، كەينىگە قارىدى، ئىز بېسىپ يېقىن كېلىۋاتقان ئاسلىقارادەك ئېگىز، بېلى قۇلۇنىڭكىدەك ئىنچىكە، بېشى بۆرىنىڭكىدەك كىچىك، ئاياغلىرى بادرىدەك ئۇزۇن يارام ئاتلارغا بىر قاراپلا ئەجەبلەنگىنىدىن ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكىلى تاس قالدى. كېلىـ ـۋاتقىنى پۈتكۈل يۇرت تەۋەسىدە پەقەت تۇنباغا قاغان ۋە ئاتخۇمار بەگبارىستىلا بولىدىغان داڭقى بار قۇرىقان ئاتلىرى ئىدى. ئاسلىقارا بىلەن نەسىلداش بولغان بۇنداق ئېسىل ئاتلارنىڭ ئاسىيالارنىڭ ئىلكىـ

ـدە پەيدا بولۇشى ھەيران قالارلىق ھادىسە ئىدى.

بىراق، قاتتىق قامچا يەپ، پەقەت ئۇن چامدام يەردىلا قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇ قۇرىقان ئاتلىرى ياغلاقارغا بۇ تېپىشماق ئۈستىدە ئويلىنىپ ئولتۇرۇشقا ئىمكان بەرمەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئوردا قاچاقلىرىنىڭ ھارغىن ئاتلىرىغا يېتىشىپ قالغانىدى. ئەگەر غايىبتىن بىرەر مۆجىزە يۈز بەرمىسىلا، ئاسىي لەشكەرلەر ئۆزىگىمۇ، ئوردا قاچاقلىرىغىمۇ يېتىشىۋالاتتى-دە، چوڭ قىرغىنلار يۈز بېرەتتى. ياغلاقارنىڭ غۇرۇرى، كۆتۈلمىگەن بۇ بەل تۇتۇشۇشتا ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، ئۇيغۇر ئەلچىسىنىڭ ۋە ئاسىلقارانىڭ يۈزىنى تۆكۈشكە ھەرگىز يول قويمايتتى.

— قېنى، كېلىشە ئاسىيلار، ئۇيغۇر ئاتلىرىغا مىنىۋېلىپ، ئۆزۈڭنى قالتىس چاغلىشامسەن تېخى؟ بىلىپ قوي، بىزنىڭ ئاتلىرىمىز يامانىنى ئەجەل ئاغزىغا، ياخشىنى زەپەر دەرۋازىسىغا باشلاپ بارىدىغان ساماۋى ئات، جېنىڭدىن تويغان بولساڭ، مانا ئەمدى ساڭا...

قۇتلۇقنىڭ مىجەزىنى تارتقان، ئادەتتە ئاسان ئاچچىقلانمايدىغان ياغلاقار ئەمدى راستىنلا ئاچچىقلاندى، قاتلىرىدىن قان يۇراپ تۇرغان بۇ ئاچچىق سۆزلەر ئۇنىڭ تىترەپ تۇرغان ۋۇجۇدىدىن ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ چېپىپ كېتىۋېتىپ، مۆڭگۈز ياسىنى تەقلىۋالدى-دە، پەي قادالغان ئىككى تال ئوقنى كىرىچكە تىرىدى، بەدىنىنى كەينىگە تارتىپ، ئاسىلقارانىڭ بېقىنىغا ئۆزىنى تاشلىدى، تاۋۇزدەك تۈگۈلۈپ، ئات يايلىنى چىشلەپ كېلىۋاتقان ئاسىيلارغا ئوق ئۈزدى.

«ۋايجان» دېگەن پەرياد بىلەن تەڭ، ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان ئىككى سەردار ئات ئۈستىدىن خۇددى شامال تەگكەن قەغەز ئادەمدەكلا ئۇچۇپ چۈشتى. ئىككى ئات ئارتۇقچە يۈكتىن خالاس بولغىنىدىن تېنى يايراپ، خۇددى كۆرۈنمەس چولۋۇر بىلەن باغلانغاندەك، ئاسىلقاراغا ئەگەشتى.

ياغلاقار لىك يەنە ئۇق ئېتىپ، تۆت-بەشچە لەشكەرنى يەر
چىشلەتكەندىن كېيىن، بىر پۇتىنى ئۈزەڭگىگە قويۇپ بىرلا كۆچۈد-
دى، ئېگەردىن ئارتىلىپ، ئاسلىقارانىڭ يەنە بىر بېقىنىغا ئۆتۈۋالدى
ۋە يەنە ئۇق ئاتتى. ئەزرائىلدىن قورققاندەك قورقۇپ، كىرىچنى تار-
تار-تارتمايلا ئۇق ئېتىۋاتقان لەشكەرلەر ئارقا-ئارقىدىن دۈم چۈشكىلى
تۇردى. ياغلاقار لىك چۈشىنىكسىز بىر نېمىلەرنى دەپ، كىملەرنىدۇر
تىللىغان پېتى «لىك» قىلىپلا ئات ئۈستىدە تۈز ئولتۇرۇۋالدى-دە،
ئاتنىڭ بېشىنى بۇرىدى، يان تەرەپتىن قىستاپ كەلگەن تۆت لەشكەرگە
كۆچەپ تۆت نەيزە ئۇرۇۋىدى، ئۇلار شۇ زاماتلا تىن تارتماي جان
بەردى. ئات ئايىغىدىن ئۇچۇپ چىققان بوغۇناق كۆزلەرنى خىرەلەش-
تۈردى. ياغلاقار لىك ئاسمان-پەلەك بوغۇناق ئارىسىدا بەئەينى بۇلۇت
ئىچىدە جەڭ قىلىۋاتقان ئىلاھىي باھادىردەك يۆتكىلىپ يۈرۈپ، ساراڭ-
دەك پىتىراپ، تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن ئاسىي لەشكەرلەرنى بىر-
بىرلەپ يوق قىلغىلى تۇردى. كېسىلگەن باشلار، بېشى يوق تەنلەر
يول ئۈستىنى ياپتى، قان بىلەن نەمدەلگەن يەر ئات ئايىغىدا خۇددى
خېمىردەك يۇغۇرۇلدى...
سەردار بولسا كېرەك، بىرەيلەن ئاۋۋال كەينىگە بۇرۇلدى، ئېتى-
نىڭ ساغرىسىغا رەھىمسىزلەرچە قامچا ئۇرۇۋېتىپ، ئۈنىنىڭ بارىچە
ۋارقىرىدى:
— قې... قېچىڭلار، ئا... ئاستانىگە قاراپ قېچىڭلار، سىلەر
بىلمەيسىلەر، ئۇيغۇر چەۋەندازلىرىلا ئەنە شۇنداق كەينىچە ئوق ئاتا-
لايدۇ، بۇنداق ياۋايىلارغا تەڭ كېلىپ بولمايدۇ...
تېخىچە پۇخادىن چىقمىغان ياغلاقار لىك ئۆلەر-تىرىلىشىگە باق-
ماي قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى خېلى بىر يەرگىچە قوغلاپ باردى، غەزەپ
بىلەن ئاتقان بىرقانچە ئوق قاچقانلارنىڭ دۈمبىسىگە قادالدى. ئاسىي-

لارنىڭ قوغلاپ كىلەلمەيدىغىنىغا كۆز يەتكۈزگەندىن كېيىن، كەينىگە يېنىپ يارامراق ئولجىلارنى غانجۇغىلاپ، بىرمۇنچە قۇرىقان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئىگەرگە باغلىغان پېتى ئۆز يولىنى داۋام قىلدى.

ئۇزاققا سوزۇلمىغان بىلەن، بەكمۇ كەسكىن ئۆتكەن بۇ جەڭ ياغلاقارنى خېلىلا چارچىتىپ قويىدى. بىراق، ياشلىق دېگەن بەرىبىر ياشلىقتە، ئۇ باش-كۆزلىرىدىكى قان ئىزلىرىنى سۈرتۈپ، غۇلچىنى سوزۇپ، بىر-ئىككى قېتىم كېرىلىپلا خورىغان كۈچ-قۇۋۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى-دە، ئاسلقارانى يورغىلىتىپ، كۆپ ماڭمايلا يولغا تەل-مۈرۈپ قاراپ تۇرغان ئوردا قاچاقلىرىغا يېتىشىپ كەلدى.

— خۇش كەپتىلا قامەتلىك پەلۋان، ئۇلۇغ تاڭنىڭ ئەمىر لەش-كىرى كەمىنە لى چېك[1] كەرەملىك شاھىمىزنىڭ مۇبارەك نەزىرىگە نائىل بولمىش قوش ئوقلۇق چەۋەندازغا چەكسىز ھۆرمەتلەر بىلدۈرىد-دۇ، — دېدى، قاراشلىرىدىن زوقلىنىش، ۋە ھۆرمەت ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوتتۇزچە ئادەم ئارىسىدىن ئايرىلىپ چىققان سالاپەت-لىك بىر كىشى ئالقانلىرىنى جۈپلەپ لىگشىتىپ تۇرۇپ. يېشى ئەللىك-لەردىن ھالقىغان، چاچلىرى ۋە كەكە ساقىلى ئارىلاپ ئاقىرىشقا باشلى-غان، بۇرنىنىڭ يان تەرىپىدىكى قېيپاش تارتۇق مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ كىشى توپ ئىچىدىكى ئېگىز بوي، سالاپەتلىك بىرەيلەن بىلەن كۆز بېقىشىۋالغاندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇلۇغىمىز ئۆزىگە ۋە ئۆز ھەقەمسايىلىرىگە ئۇنتۇلغۇسىز ياردەملەرنى كۆرسەتكەن تەڭداشسىز پالۋاننى شاھانە تارتۇقلار بىلەن

---

[1] لى چېك — تارىخىي شەخس، مىلادىيە 727-يىلى تۇغۇلۇپ، 793-يىلى ئۆلگەن. ئۇ تاڭ ئوردىسىدا ھەربىي ئەمەل تۇتقان، توپىلاڭچى جۇسنى قوغلاپ چىقىرىپ، چاڭئەننى قايتۇرۇۋېلىشتا چوڭ تۆھپە كۆرسەتكەن («جۇڭگو تارىخ لۇغىتى»، — 1371-بەت).

تارتۇقلاشتىن ئىلگىرى، تارتۇقلانغۇچى پالۋانىمىزنىڭ نام-ئەملىنى، يۇرت-قوۋمىنى بىلىشنى خالايدىكەن، مالال كەلمىسە، ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل كۆرگەيلا.

ياغلاقار لىك ئاتتىن چۈشەي دېمەيتتى. يېرىم ئاي شەكلىدە سەپ تۈزۈپ، بىر-بىرىگە ئوخشىتىپ سىزىلغان سۈرەتلەردەك بىر خىللا ھېجىيىپ تۇرۇشقان ئوردا ئەھلىگە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ، نېمىگىدۇر ئىچىنغاندەك باش چايقايتتى. ئۇ ئالقىنى بىلەن قۇلاق تۈۋىدە غىڭشىپ يۈرگەن پاشىلارنى قوغلاپ تۇرۇپ، ھېلىقى سانغۇندىن قايتۇرملاپ سورىدى:

— ئالدى بىلەن ئۆزۈڭلارنى مەلۇم قىلغايسىلەر، سىلەر كىم ۋە نېمىدەپ ئۇ ئالتە توك-توك رەزگى لەشكەردىن بۇنچىۋالا قورقۇپ يۈرۈيسىلەر؟ نېمىدەپ قاق سەھەردە مېنى تۇتماقچى بولسىلەر؟

— بىز ... بىز ئۇلۇغ تاڭ ئوردىسىنىڭ ۋەزىر- ۋۇزرالىرى بولىمىز...

ياغلاقار قورقۇنچاقلىقىدىن ئىزا تارتىپ دۇدۇقلاۋاتقان ئەمىرلەشكەرگە قاراپ مۇنداقلا كۈلۈپ قويدى ۋە:

— ھە؟ بولدى دېگۈچە سىلىق سىلىپ، جەمەتىمىزنى خانىۋەيران قىلىۋەتكەن مەنسەپدارلار سىلەركەنسىلەردە، ئەپسۇس، بۇرۇنراق بىلگەن بولسام...، — دەپ قاقشاپ قويدى.

ياغلاقارنىڭ گەپلىرىنى چۈشىنەلمەي، رەللە بولغان ئادەملەر بىر-بىرىدىن جاۋاب ئىزدىگەندەك، ئۆزئارا تىككىلىشىۋالدى.

— بىلگۈڭلار بولسا بىلىۋېلىڭلار، — جاۋاب بەردى ياغلاقار لىك ئېتىدىن خۇددى قىيادىن سەكرىگەن يولۋاستەك سەكرەپ چۈشۈپ، ئەمىرلەشكەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ، — كەمىنە سانغۇننىڭ ئىتى ياغلاقار، ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ سەردارلىرىدىن بولىمەن، ئەلچى بولۇپ ئالدىڭلارغا

كېلىپ، مانا بۇ يەردە ئۇيلىمىغان دىشۋارچىلىقلارغا يولۇقۇپ يۈرۈپتى-مەن...

لاي بىلەن ياساپ، چوققىسىدىن بېسىۋەتكەندەك پاكار، بويى تۇتۇۋالغان نەيزىسىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدىغان بىرەيلەن دىمىغىنى قېقىپ قويۇپ:

— قاراڭلار، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۇيغۇر دەۋالغىنىنى، ئەلچىمەن دېگىنىچۇ تېخى؟ — دېۋىدى، بۇ گەپ ئەس-يادى قۇرۇقان ئاتلىرىنىڭ سىرىدا قالغان ياغلاقارنىڭ يارىسىغا تۇز سەپتى بولغاي، ئۇ:

— ھە، ئۇيغۇر بولسام نېمە بولۇپتۇ؟ ئۇيغۇردىن ئاكاڭدەك جانباز ئەلچى چىقمامدىكەن، — دېدى، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

ياغلاقار بىلەن روبىرو تۇرغان ئەمرلەشكەر لى چېڭ پاكار كىشىنىڭ گەپىدانلىق قىلمەن دەپ ياغلاقارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغاندى-لىقىنى تۇيۇپ قالدى-دە، قاتماللىقنى ئوڭشىماقچى بولۇپ شۇ ھامان چۈشەنچە بەردى:

— خاتا چۈشىنىپ قالمىغايلا باتۇر ئەزىمەت، دىۋان بېگى مۇبارەك چىرايلىرىنىڭ بىز خەقنىڭكىگە ئوخشاپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، شۇنداق دېگەن چېغى...

— ئات ئاتقا ئوخشايدۇ، ئادەم ئادەمگە ئوخشايدۇ، بۇنىڭ ئەجەب-لەنگۇدەك نېمىسى باركەن؟

ئۇنىڭ «ئەلچىمەن» دېگەن سۆزى ھېلىغىچە گەپكە ئارىلاشماي ئۆچكە ساقىلىنى ئويناپ تۇرغان ھېلىقى سالاپەتلىك كىشىنىڭ دىققىتى-نى قوزغىغان بولسا كېرەك، ئۇ ئەمرلەشكەرگە بىر نېمىلەرنى دەپ پىچىرلىۋىدى، ئەمرلەشكەر سوقا سۆرىگەن ئۆكۈزدەك پۈشۈلداپ تۇر-غان ياغلاقاردىن ئەدەپ بىلەن سورىدى:

— ھۆرمەتلىك پالۋان، ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ باتۇرى ئىكەنلىكلىرىگە

ھەممەيلەن چىنپۇتتۇق، ئەلچى بولسىلا بىرەر نام-نىشانلىرى باردۇ؟

— بولمامدىغان، — ياغلاقار لىڭ قامچىسىنى بەلۋېغىغا قىستۇرۇپ قويۇپ، قولىنى قوينىغا سالدىيۇ، يەنە ئىتتىك تارتىۋېلىپ قولىغا قاراپ تۇرغانلارنى نائۈمىد قويدى. نېمىنىدۇر يادىغا ئېلىپ، دېدى:

— ئاستانىنىڭ ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بولساڭلار ئېيتىڭلار، قايسىڭلار ۋەزىرئەزەم گو زىيى[1] بولىسىلەر، ئىگەم بەرگەن دەستەكنى ۋەزىرئەزەم گو زىيىغىلا تاپشۇرىمەن، دەيدىغىنىمنىمۇ شۇ ھەزرەتنىڭ ئۆزىگە دەيمەن!

گو زىيىنىڭ كېيىپى چىققان ھامان، بەزىلەرنىڭ چىرايى قانسىراتقان ئۆپكىدەك ئۆڭۈپ كەتتى. بەزىلەر يەر تېگىدىن قارىشىپ، ئىچ-ئىچىدىن ئۇسۇپ چىققان كۈلكىسىنى ئالقانلىرى بىلەنلا توسۇۋېلىشتى. بەزىلىرى قورۇقچىلارنىڭ ھىمايىسىدە غادىيىپ تۇرغان سۆلەتلىك كىشىگە چاندۇرمايلا قاراپ قويدى. ئەمىرلەشكەرنىڭ ئېغىز ئېچىشى بىلەن، ئارىدىكى قاتماللىق بۇزۇپ تاشلاندى.

— قارىغاندا، بىلمەيدىغان ئوخشايدىلا، گو زىيى ھەزرەتلىرى ئىككى يىل مۇقەددەم ئالەمدىن ئۆتكەندى، — دېدى ئۇ ھازا پۇراپ

---

[1] گوزىيى — تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ھەربىي ئەمەلدارى، دۆلەت ئەربابى، مىلادىيە 697-يىلى تۇغۇلۇپ، 781-يىلى ئۆلگەن، ئۆتكۈلۈك-سۆيگۈن توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئەمىرلەشكەر بولۇپ، توپىلاڭنى تىنجىتقان. ئۇ ئۇيغۇر، خەنزۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ لەشكىرىي يۈرۈش قىلىپ چاڭئەن، لوياڭلارنى قايتۇرۇۋالغان، تاڭ دەيزۇڭ زامانىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ۋەلىئەھدى يابغۇ تېكىن بىلەن ئاكا-ئىنى بولۇشۇپ، ئوردا ئاسىيلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرغان، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئات-يىپەك سودىسىدا ئۇيغۇرلارغا يول قويغان، ئارىدا يۈز بەرگەن ئۇقۇشماسلىقلارنى تۈگىتىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. تاڭ دەيزۇڭ ئۆلۈپ، تاڭ دېزۇڭ تەختكە چىققاندا ئۇ ئاتا قاتارىدا ھۆرمەتلەنگەن، لېكىن لەشكىرىي ھوقۇقتىن چەتلەشتۈرۈلگەن.

تۇزغان پەس ئاۋاز بىلەن.

— گو زىيى ۋەزىرئەزەم قازا قىلدى؟

ۋەزىرئەزەم گو زىيى تۆت يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق، ئارىنىڭ يىراقلىقى، مۇھىمى، تاڭ دەيزۇڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىككى قوۋم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يىرىكلىشىپ، باردى-كەلدى ئازاي-غانلىقى سەۋەبلىك، بۇ خەۋەر ئۇيغۇر قاغانلىقىغا يېتىپ كېلەلمىگەن، كەلگەن بولسىمۇ، ياغلاقار لىڭ بىخەۋەر قالغانىدى.

ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ باتۇرى ۋە ئەلچىسى تۇرۇقلۇق، تاڭ ئوردىسىدا يۈز بەرگەن بۇنداق چوڭ ۋەقەدىن تېخىچە خەۋەرسىز يۈرگىنىنى چاندۇرۇپ قويغان ياغلاقار لىڭ ئۆز خىجالىتىنى يوشۇرۇشقا تىرىشتى ۋە كۆڭلى يېرىم بولغاندەك ئۇلۇغ-كىچىك تىنىۋېلىپ دېدى:

— ئۇ ھەزرەتنى ھەممە ئادەم تەرىپلەيتتى، بولۇپتۇ، ئۆلگەن بولسا كۆك تەڭرىم ئۇنىڭغا ئۆز دەرگاھىدىن پاناھ بەرگەي...

— ئەلچى جانابلىرى، كۆپ قايغۇرۇپ كەتمىسىلە، گو زىيى ھەزرەتلىرى كەتكەن بىلەن، كەمىنە سانغۇنلىرى شاھ ئەمرى بىلەن ئۇنىڭ ئىشىنى يۈرگۈزۈپ يۈرۈپتىمەن. خالىسىلا دەستەكنى كەمىنىلە-رىگە تاپشۇرغايلا، ئىشەنچ قىلالمىسىلا كەرەملىك شاھىمىز دېزۇڭ ئالىي-لىرىغا كۆرسەتسىلىمۇ بولىدۇ.

ئەمىرلەشكەر لى چېڭنىڭ تەكلىپى ياغلاقارغا ياقمىدى بولغاي:

— ياق... ياق...، — دېدى ئۇ، ئارقىمۇئارقا بېشىنى چايقاپ، قويىنىنى ئالقىنى بىلەن مەھكەم بېسىۋېلىپ، — تاڭ دېزۇڭ دېگەن ئادەمگە بېرىشكە بولمايدۇ، ئۇ ئاتىسى تاڭ دەيزۇڭدەك رەھىمدىل ئەمەس، قوۋمىمىزنى چۈشەنمەيدۇ، ھەرگىز چۈشەنمەيدۇ...

بۇ گەپ بىلەن تەڭ، ئۆكسىلى قاچقان لى چېڭ بىر غايىب قول مەيدىسىدىن ئىتتىرگەندەك، ئىككى قەدەم كەينىگەياندى ۋە كۆزلىرى

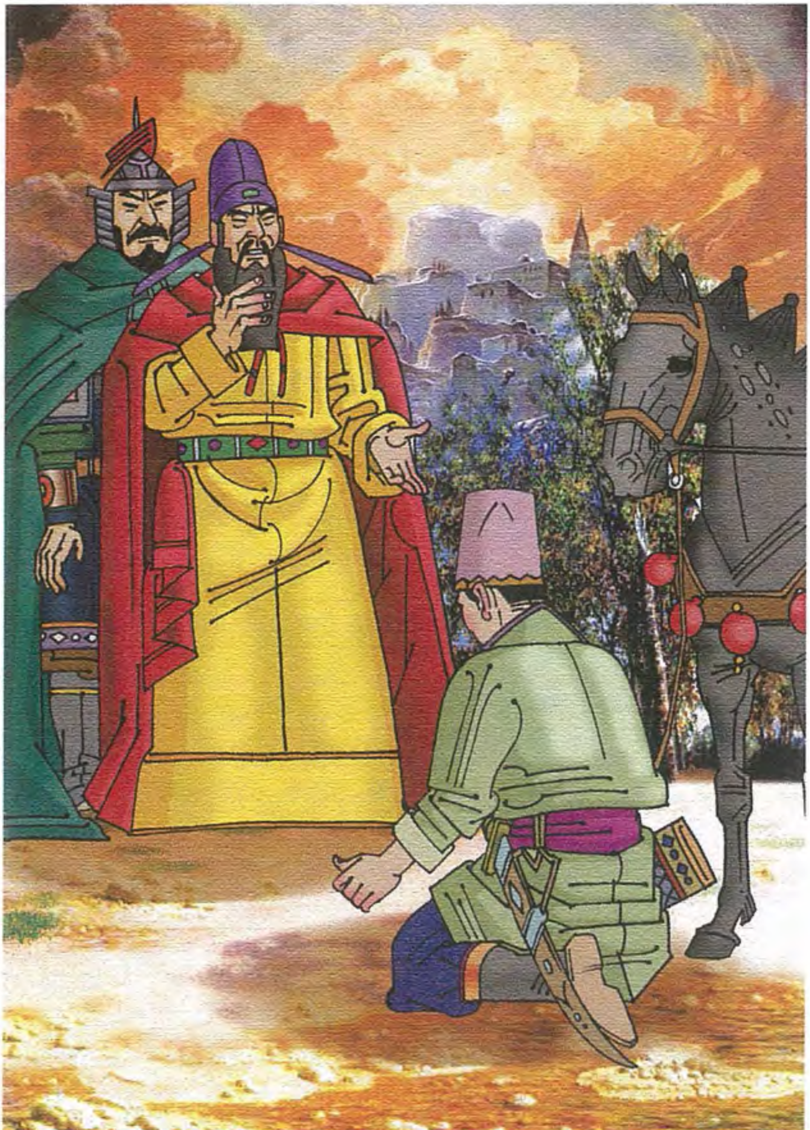

ئالاق-جالاق بولۇپ كەتتى. ئادەملەر تۇرغان يېرىدىلا تىز چۆكۈشتى، «گۇناھ بولدى.... گۇناھ بولدى» دېيىشىپ، پېشانىسىنى يەرگە ئۇر-غىلى تۇردى.

— ھاھ... ھاھ... ھاھ....

توساتتىن ئاڭلانغان ياڭراق كۈلكە ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇر-دى، ئارقىدىنلا، تىترىشىپ تۇرغان كىشىلەر ئۈستىنى بېسىپ تۇرغان ئېغىر يۈكتىن خالاس بولغاندەك، ئاستا-ئاستا باش كۆتۈردى. سېرىق زەر تونىنىڭ كەڭ يەڭلىرىگە يوشۇرۇنغان قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ، توپ ئىچىدىن قىيپاش قەدەم تاشلاپ چىقىپ كەلگەن سۆلەتلىك كىشى ئۇدۇل ياغلاقارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، مۈرىسىگە يىنىككىنە ئۇرۇپ قويدى-دە، پەرمان كۈتۈپ باش ئېگىپ تۇرغان لى چېڭغا قاراپ:

— قېنى، تۈز سۆزلۈك، قاپ يۈرەك بۇ باتۇرنى ئېتىغا مىندۈرۈپ، تۆت مەھرەمگە يېتىلىتىڭلار-دە، ئۇدۇل قىڭچېڭ ئايمىقىغا باشلاپ بېرىڭلار، جاۋانمەردلىك قىلىپ جېنىمىزنى قۇتقۇزغان، سولالىگە سا-دىق بولغان بۇ يىگىتكە ئۆز قولۇم بىلەن تون-سەرپاي ياپماقچىمەن! — دېۋىدى، ياغلاقار لىڭ ئەمرلەشكەر لى چېڭدىن پەس ئاۋاز بىلەن سورىدى:

— ئەمىر قىلغۇچى كىم بولىدۇ؟

— كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان جىمى زېمىننىڭ ئىگى-سى، زامانىمىزنىڭ شاھىنشاھى تاڭ دېزۇڭ ئالىيلىرى بولمامدۇ؟! — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ سەل ئەيمىنىپرەك.

ياغلاقار لىڭ ئەمرلەشكەر لى چېڭنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ «ھە، مۇنداق ئىكەندە» دېگەندەك، بېشىنى لىڭشىتتى ۋە تاڭ دېزۇڭغا ئۆزرە قويۇپ، سالام-سەھەتنى بەجا كەلتۈردى. ئۇنى ئارىغا ئالغان بىر توپ ئاتلىق كىشى ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ قىڭچېڭ شەھرىگە قاراپ يولغا راۋان بولدى.

24. ئاستاندىن ئەلچى كەلدى

ئۈچ كۈنلۈك قىيپاش شامالنىڭ كارامىتىدىنمىكىن، قىش ئايلىرى كەمدىن-كەم ئۇچۇق بولىدىغان يايلاق ئاسمىنى بۈگۈن زۇمرەتتەك رەڭلىنىپ كەتكەن. تۈمانسىز ياز كۈنلىرىدىلا كۆرگىلى بولىدىغان ئاقباش چوققىلار، كۆلەڭگىدەك غۇۋا تۇرىدىغان كەسمە قىيالار بىر كېچىدىلا ئورۇن يۆتكەپ، قۇلقارا يايلىقىغا يېقىنلاپ قالغاندەك قىلاتتى. خېلى يىراقتا، يانتۇلۇقلار، تۈزلەڭلىكلەردە قېلىن قارغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئارچا-تېرەكلەرمۇ قاتمۇقات جۇۋا كىيىۋالغان سېمىز چوپاندەك كۆرۈنەتتى. تومۇر-تومۇرلىرىغىچە توڭلاپ كەتكەن قارلىق زېمىن، زېمىن گەجگىسىدىكى قارلىق دۆڭ، قارلىق دالا، قارلىق چاتقاللار كۆك ئاسمان بىلەن روشەن چېگرا ئاجرىتىپ، ئىككى دۇنيا تەرىقىسىدە كۆزگە چېلىقاتتى.

قاغان ئەتىگەنلىك تىلاۋەتكە چىقماستىلا پەرمانىبەگكە:

— پۇختا هازىرلىق قىلىڭلار، كۆڭلۈم قۇلقارا يايلىقىنى خالاپ قالدى، — دېۋىدى، بۇ پەرمان تۇنجى بولۇپ تاراس تېكىنگە سەل باشقىچىرەك تۇيۇلدى. ئۇ ئىچىدە: «قارا قىشتا قاغان دادامنىڭ دالا سەيلىسىنى خالاپ قالغىنىنى قارىمامدىغان، ئاتلار ۋە ئادەملەر قىشلىق يايلاققا كۆچۈپ كەتكەن تۇرسا، كۆڭۈل ئاچقۇدەك يەنە قانداق ئەرمەك بولسۇن ئۇ يەردە؟» دەپ غۇدۇراپ قويدىيۇ، بىر ئىغىزمۇ قارشى زۇۋان سۈرەلمىدى. نەچچە ئايدىن بېرى، ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يەپ يۈرگەن بەگبارىس، قاغاننىڭ كەينىگە خۇددى سادىق ئىتتەك ئەگەشتى. ئېرچۈك باخشى قىلىدىغانغا ئىش چىقىنىدىن مەم-

نۇن بولۇپ، باخشىلىق سايمانلىرى بىلەن لىق تولدۇرۇلغان ئالا خۇرجۇننى چامبۇل ئىشىكىگە يۆختىلاپ ئارتتى.

قاغان ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلدى، ئىبادەتتىن كېيىن سۆسەر قۇلاقچىسىنى باستۇرۇپ كىيىپ، سۇلەيسۇن جۇۋىسىغا يۆركىنىپ، ئىب-تىغا ئاۋايلاپقىنە قامچا ئۇردى. ئۇلۇغ ئاش ۋاقتى بىلەن تەڭ قۇلقارا يايلىقىغا يېتىپ كەلدى-دە، ئۇدۇل تونۇش قىيا ئۈستىگە چىقىپ، تۆت ئەتراپقا نەزەر سالدى.

تازا ئەۋجىگە چىققان قەھرىتان قىشتا يالىڭاچ يېتىمچىدەك توڭلى-غان زېمىن تىترىكىنى زورىغا بېسىۋېلىۋاتقاندەك، ھەرىكەتسىز ۋە تى-ۋىشسىز ئىدى. بىراق، ئۇيۇل تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەر يەنىلا سەزگۈدىن قالمىغان، كۆرۈمسىز چاغلىرىنىمۇ كۆرۈملۈك چاغلاپ، سو-غۇق شامىلىنىمۇ ئاتەش دەملەرگە تەڭ بىلىپ ئۆز قوينىغا يېتىپ كەلگەن قاغان ئىگىسىنىڭ ئاياغ تىۋىشىنى تونۇۋالغان ۋە ئۇنى مۇبارەك كۆكسىدىكى مۇھەببەت تەختىدە ئەتىۋارلاپ، كۆتۈرۈۋالغانىدى.

چۈنكى، زېمىن ئۇنى بىلەتتى.

زامانلارنىڭ ئاۋۋىلىدە، تۇرالار[1]نىڭ چاپقۇر ئاتلىرى تاغ-تاشلار-نى دىر-دىر تىترىتىپ، شىرۋىلاردىن سوغدىيانىغىچە، بايقال كۆلىدىن جەنۇبقىچە بولغان بىپايان يەرلەرنى كېزىپ يۈرگەنىدى. ئاقساقال بۇسات سىر-تاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ شىمالىي بۆلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا؛ تۈنباغانىڭ ئەجدادلىرى مانا مۇشۇ يەردىن قوزغالغانىدى. تۈرك قاغانى ئىلىك قاغان يوقۇق شاد باشچىلىقىدا

---

① تۇرالار — قەدىمكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان چوڭ قوۋمنىڭ نامى. ئۇيغۇرلار قاغانلىق قۇرۇشتىن بۇرۇن، تۇرالار تەركىبىدىكى مۇھىم قەبىلە بولغان.

ئاتلاندۇرغان 10 تۈمەن لەشكەرنى بىر زەربە بىلەنلا تارمار قىلىپ زەپەر ناغرىسىنى ياڭراتقاندا، تۇنباغانىڭ بوۋىلىرى كۆك ئەلەملىرىنى لەپىلدى-تىپ، مۇشۇ قىيادا ئوينىشىپ تۇراتتى.

تاغ ئۈنى تونۇيتتى.

ئۇيغۇرلار باسمىل[①]ۋە قارلۇق[②]قوۋمى بىلەن ئەھدە تۈزۈپ، ئۆز-مىش قاغان[③]نى غۇلاتقاندا ۋە كۆپ ئۆتمەي باسمىل-قارلۇقلارنىمۇ يوق قىلىپ، بۇساتىنىڭ ئەۋلادى، ئۇيغۇر ياغلاقارلىرىنىڭ سەرخىلى بولمىش كۆل بىلگە قاغاننى تەختكە چىقارغاندا، مۇشۇ ئەتراپتا كاتتا بىر مۇراسىم بولۇپ ئۆتكەنىدى. مۇراسىم تەنتەنىسى بىلەن تۈنجى قاغاننىڭ: «بۇ زېمىن مۇقەددەس زېمىندۇر، باللىرىم، نەۋرىلىرىم ۋە چەۋرىلىرىم ئۇنى جان تىكىپ قوغدايدۇ، يۇقرالىرىمنى پاراۋان قىلىدۇ» دېگەن سۆزلىرى مۇشۇ تاغلارنىڭ قات-قاتلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن، بۇ تاغلار سەلتە-نەتلىك ئۆتمۈشكە قىيامەتلىك ھەقدار ئىدى. قاغاننىڭ بۇ ئاۋازى ھېلىھەم جاراڭلاپ تۇراتتى، تۇنباغا قاغان دەل قاغان ئېيتقان ئاشۇ ئەۋلادلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئاق قارلارمۇ ھەممىگە گۇۋاھلىق بېرەتتى.

نەس باسقان يىللاردا ۋەزىر تۇنباغا ئەل ئوتىدا كۆيۈپ، ئەل سۈيىدە ئاققاندا، ئەيش-ئىشرەتكە ئەسىر بولۇپ، ئەل غېمىنى ئۇنتۇغان

---

① باسمىل — دەسلەپتە تۇرالارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى، كېيىن ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، باسمىل قاغانلىقىنى قۇرغان، تېخىمۇ كېيىن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يېڭىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنغان ۋە ئۇيغۇر قاغانلى-قىدىكى مېھمان قەبىلىگە ئايلانغان.

② قارلۇق — ئەسلىدە كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى، مىلادىيە 744- يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا بېقىنغان ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بىر قەبىلىسىگە ئايلىنىپ، مېھمان قەبىلە دەپ ئاتالغان.

③ ئۆزمىش قاغان — كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى.

بۆكۆ قاغانغا قىلىچ بىلەن چەك قويۇپ، ئەلنى ئامان، پۇقرانى باياشات قىلىمەن دەپ قەسەم بەرگەندە مۇشۇ ئاق قارلار بۇلۇتنىڭ قارنىدا تۇرۇپ ھەممىنى ئاڭلىغان، ھەممىگە شاھىت بولغان، تاغ يۈرەك بۇ ئىنسانغا تەھسىن ئوقۇپ ياخشى تىلەكلەرنى تىلەشكەنىدى...

ئاق يېپىنچا يېپىنىپ، تۇرقىدىن قار باسقان بىر تۈپ ئارچىغىلا ئوخشاپ قالغان ئاشۇ قاغان بۆگۈن بۇ تەۋرىرۈك زېمىندا، ئارچىلارنىڭ ئارىسىدا خۇددى بىر تۈپ تىرىك ئارچىدەك ئۆرە تۇراتتى. قويۇق قىرو باغلاپ كەتكەن بۇرۇت-ساقاللىرى ئارىسىدىن تېز-تېز ئېتىلىپ چىقىۋاتقان بىر دەستە بۇس بىلەنلا ئۇنى جانسىز ئارچىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ بولاتتى. ئۇ ئارچىدەك ياكى قورام تاشتەك قىمىر قىلماي تۇرغىنى بىلەن، مۈرەككەپ ئويلار بىلەن چۇلغانغان، بوران سوققان دېڭىزدەك ئۆرە-تۆپە بولۇۋاتقان تۇيغۇسى چوش كەبى ئاجايىپ ھېسلارغا ئورۇن بەرمەكتە ئىدى.

دەسسەپ تۇرغان بۇ زېمىن بەجايىكى، يۈكى ئېغىر كەلگەن تۇياقتەك، تۇرۇپ-تۇرۇپ تەۋرەپ قوياتتى، تاپىنىدىن تېشىپ ئۆتكەن بۇ تەۋرىنىش تومۇرنى بويلاپ يۇقىرىغا ئۆرلەيتتى-دە، يۈرىكىگە يېتىپ بېرىپ، رەھىمسىزلەرچە مۇجۇپ ئۆتەتتى...

نېمىشقىدۇر ئۆز ئورنىنى تەرك ئەتكەن سوغۇق قۇياش ئاسماندىن چۈشۈپ، يېقىنلا بىر يەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە بەئەينى يەكچەشمىدەك قاراپ تۇراتتى، ھەق-ناھەق ئالدىدا يۈزلەشمەكچى بولغاندەك ۋە ياكى قىيىن بىر ئىمتىھاندا جاۋاب كۈتكەندەك تىكىلگىنى تىكىلگەنىدى...

سوغۇق شامال يىلاندەك شۇۋىرلايتتى، ھاۋا چىدىغۇسىز سوغۇق ئىدى. بىراق، نېمىشقىكىن، قاغاننىڭ قورۇق باسقان گۆشلۈك يۈزى داغمال ياققاندەك قىزىپ تۇراتتى، قىزارغان يۈزىدە گوياكى سان-سا-

ناقسز چۇمۇللەر ئۆز مەيلىچە قاتراپ يۈرەتتى، يەتتە ئەزايى جىمبىلدە
ياتقاندەك تەرلەپ تۇراتتى. بۇ تەرلەر ئۇگە-ئۇگىلىرىنى يۇمشىتىپ،
ۋۇجۇدىنى مومدەك ئېزەتتى...

بوشاپ قالغان يايلاق ئاسمىنىدا ئۇزۇن قۇيرۇقلىرىنى لەپەڭلىتىپ
ئۇياق-بۇياق ئۇچۇپ يۈرگەن ۋاتىلداق سېغىزخانلار ئۇنى مازاق قىل-
غاندەك ئۆز تىلىدا بىر نېمىلەرنى دەپ شاراقلايتتى. قاغان قۇشلارنىڭ
تىلىنى بىلەتتى، ئاغزى يامان سېغىزخانلارنىڭ نېمىلەرنى دەۋاتقانلىقى
ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئايانىدى...

— ئاھ شەپقەتلىك تەڭرى، قۇل بەندەڭگە ھىممەت كۆرسىتىپ،
خىجالەتتىن ئەمىن قىلغايسەن، جىن-شاياتۇنىنىڭ قەستىنى ۋەيران قىل-
غۇدەك كۈچ-قۇدرەت بەخش ئەتكەيسەن. ئۇلارنىڭ سېھرىنى بۇزۇپ،
ئوردا ئوتتۇغاتىنى ئېلىپ شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، پۇقرالىرىمنىڭ
ئالدىدا يۈزۈم يورۇق، قوشنا قوۋملەر ئارىسىدا مەرتىۋەم ئۈستۈن
بولسۇن، جىمى تەئەللۇقاتىمنى، ھەممە چارۇپايلىرىمنىڭ جېنى ۋە
قېنىنى سەن ئىگەمگە قۇربانلىق قىلاي...

قاغان ياش ئەگىۋاتقان كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، ئىلاھلارنىڭ
ئىلاھىغا قول سوزۇپ، يۈرىكىنى يىرىپ چىققان بوغۇق ئاۋاز بىلەن
مۇناجات ئوقۇشقا باشلىدى. ئاشۇ قىيادا پەيدا بولغان ئېرچۈك باخشى
قۇلقارانىڭ قۇرۇق ساتمىسىدىن سۇغۇرۇۋالغان بادرا بىلەن موما تىك-
لەپ، بىر چار خورازنى مومغا ئاستى - دە، داپ چېلىپ، قوڭغۇراقلىد-
رىنى شالدىرلىتىپ، قاغان ئەتراپىدا مەست تۆگىدەك پىرقىرىغىلى
تۇردى.

قاغان تىلاۋەت قىلاتتى، ئۇنىڭ تىلاۋىتى شۇنچىلىك ساپ ۋە
سەممىي ئىدىكى، يىغلامسىراپ ئوقۇغان مۇناجاتلىرى تاشنىمۇ ئېرىتەت-
تى، ئىلتىجالىق ئاھى توختىماي چۆرگىلەۋاتقان ئېرچۈك باخشىنىڭ

يىرتىق دۇمباقتەك يېقىمسىز ئاۋازىنىمۇ بېسىپ چۈشەتتى. ئۇ قىرىشقاندەك ئۆزىگە باقمايۋاتقان زاماندىن، مەقسەت گۈلىنى ئېچىلدۇرمايۋاتقان تەقدىردىن شىكايەت قىلاتتى.

دۇرۇس، قاغان يىغلايتتى، يىغلىغاندىمۇ چىن دىلىدىن يىغلايتتى، دېمىسىمۇ، ھازىر بىر تەڭرىدىن ئۆزگە، بىر زېمىن ئىلاھىدىن ئۆزگە ئۇنىڭ يىغىسىغا قۇلاق سالغۇدەك، دەردلىرىگە دەرمان بولغۇدەك يەنە كىمى بار ئىدى؟

تۇمەنباشى بەگبارسچۇ؟ قەدىناس ئۆلپىتى، قول ئاستىدىكى چوڭ سەردارى تۇرۇقلۇق، قاغان ئۇنى سىردىشى دەپ بىلمەمدىكىنە؟

ئاتىسىز، ئەرمەكسىز يايلاق مەنزىرىسىدىن ئۆلگۈدەك بىزار بولۇپ، قىياغا يېقىن يەردە تۇرۇۋېلىپ قاغانغا ئايغاقچىدەك كۆز سېلىۋاتقان بەگبارسنىڭ ئايانچلىق قىياپىتى «لىپ» قىلىپ كۆز ئالدىدا پەيدا بولۇۋىدى، قاغان نېمىشقىدۇر شۈركەندى، بۇ قىياپەتنى كۆرمىگەنگە سېلىپ، ئالدىنى باشقا تەرەپكە بۇرۇۋالدى.

راست، تۇنباغا قاغان بەگبارس بىلەن مىڭباشى بولۇپ يۈرگەن كۈنلىرىدىلا تونۇشقانىدى. بايانچۇر قاغانغا ئەگىشىپ كۆپ جەڭلەردە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن، كاماندازلىق ھۈنىرى بىلەن تەدبىر-ھىيلىلەرنى تەڭ ئىشلەتكەن ياش بەگبارس ئۇ چاغدا، تۈمەن لەشكەرنىڭ سەردارى بولمىش تۇنباغا سانغۇنغا قىرىندىشىدەك يېقىنچىلىق قىلاتتى، ھالىغا ھال، مۇڭىغا مۇڭ بولاتتى.

بىراق، ئۇ چاغدا بەزىلەردىن: «بەگبارس پۇل-پۇچەككە دۆم چۈشكەن ئادەم، ھېزى بول، بۇنداق ئادەم دوستىغا ۋاپا قىلمايدۇ» دېگەنلەرمۇ بولدى. شۇنداقتىمۇ تۇنباغا ئۇنداقلارنى «ئىچى تار ئادەملەر» قاتارىغا چىقاردى ۋە ئۆزىگە قانداق ئىشەنگەن بولسا بەگبارسقىمۇ شۇنداق ئىشىنىۋەردى. بۆكۈ قاغان ۋەقەسىدە ئۇ ئۆزى بىلەن «بىر

يەڭدىن قول، بىر ياقدىن باش» چىقىرىۋىدى، ھىلىقىدەك گەپ قىلغانلار جىمىپ قالدى، مىش-مىش گەپلەر قۇدىچىلىقتا ھالاقەت يەتكۈزەلمىدى.

كېيىنكى كۈنلەردە، بەگبارسنىڭ ۋۇجۇدىدا راستتىنلا ئادەمنى سەسكەندۈرىدىغان بەزى ئىللەتلەرنىڭ بارلىقى سېزىلدى. تۈنباغا بۇ ئىشلارنى يەنە ياخشى تەرەپكە جورۇپ، ئالەمنى سىغدۇرالايدىغان كەڭ قورساقلىق بىلەن لايىقىدا مۇئامىلە قىلدى. «مەن قاغان بولدۇم، ئۇ ئاران تۈمەنباشى بولدى، ئەتىمالىم نەپسى ئىزا تارتقاندۇ، ۋە بەلكى ئۇنىڭغا كۆپرەك يول قويۇشۇم، ئەتىۋارلىشىم كېرەكتۇ» دېگەن يەكۈن بىلەن ئۆزىگە تەسەللى بەردى.

بىراق، بەگبارسنىڭ قۇتلۇق بىلەن تۆر تالىشىشلىرى، تاراس بىلەن ئۇۋغا چىقىشلىرى ۋە سەۋەبسىزلا تۇدۇننىڭ تەرىپىنى ئېلىپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىشلىرى قاغاننىڭ ئەقلىگە سىغمىدى، ئارتۇقچە سىپاگەرلىك ساختىلىق تۇيغۇسىنى بېرىپ قويدى. ھەيران قالىدىغان يېرى، قاغان قۇتلۇقنىڭ بەزى ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قۇلاق سالمىۋىدى، نەتىجە يەنىلا قۇتلۇقنىڭ دېگىنىدەك بولۇپ چىقتى.

قاغان بەگبارسنى ھىيلىگەر دۈشمەن قاتارىدا كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپمۇ باقتىيۇ، لېكىن قايىل بولغۇدەك پاكىت تاپالمىدى، ئاقىۋەت قانداق بولدى؟ قاغان ئۇنىڭ دوست ياكى دۈشمەن ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالمىدى، لېكىن ئۇنى دوست دەپمۇ، دۈشمەن دەپمۇ قارىمايدىغان بولدى.

ئۆز ئوغلى تاراس تېكىنچۇ؟ دادىسى ئەل غېمىنى يەپ ياش دەرياسىدا ئېقىۋاتقاندا، قۇلقارادىن بوشاپ قالغان كونا ئۆيگە كىرىۋېلىپ، ئوتسىنغاچ، بەگبارسنىڭ ئېزىتقۇ ھەقەمسايىلىرى بىلەن مەيخورلۇق قىلىۋاتقان بىغەم ۋەلىئەھد — تاراس تېكىنچۇ؟

ئۆز پۇشتىدىن تامغان يالغۇز ئوغۇل بولغىنى ئۈچۈنمۇ ياكى ئانا مېھرىگە قانمىغىنىغا ئىچ ئاغرىتقىنى ئۈچۈنمۇ، تۈنباغا تاراس تېكىننى كىچىكىدىن باشلاپلا ئالقىنىدىكى بىر پارچە گۆھەردەك ئەتىۋارلاپ باقتى. تاراسنىڭ ئانىسى ھايات چېغىدا «بارى-يوقى بىرلا ئوغلىمىز، بار، ئۇرۇق-ئەۋلادىمىزنىڭ چىرىغىمۇ شۇ» دېگەن گەپنى ئولتۇرسا، قوپسا ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى.

تاراس تۆت ياشقا توشقان يىلى ئانا-بالا ئىككىسى قاتۇنبالىققا كېتىۋىدى، كۆپ ئۇزىماي، ئانىسى قازا قىلدى، تاراس ئاق باغلانغان مەيە بىلەن ئوردۇبالىققا قايتۇرۇپ كېلىندى. تۈنباغا يېتىم تاراسنى ئامراق ئايالىنىڭ ئۆزىگە قالدۇرغان بىردىنبىر يالدامىسى دەپ بىلىپ، تېخىمۇ ئەتىۋارلىدى، ۋەزىرئەزەم بولۇپ ھال-كۈنى ياخشىلانغان ھامان نەچچىلەپ ئىنىكئانا تەيىنلەپ، باياشات مۇھىتتا چوڭ قىلدى، يالغۇز-لۇق تارتمىسۇن دەپ، ئالدى بىلەن كەدىرەنى، كېيىن قۇتلۇقنى بالا قىلىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ تېپىپ بەردى.

يىللار كارۋىنى ئىز بېسىپ ئۆتىۋەردى، كىچىك تاراس كوكۇلد-ىسىدىن سوزغاندەك بوي تارتىپ، كۆكۈلچەك، باغرى يۇمشاق يىگىت بولۇپ قاتارغا قېتىلدى. ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر بۇرچىنى بەك كېچىكىپ ئەسكە ئالغان تۈنباغا ئۇستا مەشقاۋۇلدىن بىرنى ئەپكېلىپ جانبازلىقتىن ساۋاق بېرىۋىدى، نەيزە مەشقىنىڭ تۇنجى كۈنىلا تاراسنىڭ «يالغان جەڭ»دىن خۇشى كەتتى. ئىلمى كامىل باخشى-ئۇستازلار ئۈچ-تۆت ئايچە خەت ئۆگەتتى، ئون ھەرپنى ئۆگەنمەيلا بۇنىڭدىنمۇ زېرىكتى. ئىلمى ھېساب، ئىلمى نۇجۇمدىن ساۋاق بەرگەندە، ئۇ بۇنى تەس كۆرۈپ، ساۋاقتىن قاچتى، ئاغىنىسىنىڭ نېمە قىلارىنى بىلمەيۋاتقىنىنى كۆرگەن بەگبارىس تۈنباغاغا: «تاراس بېگىمنى ئۆيلەپ قويماق زۆرۈر، بالا دېگەن ئۆيلەنگۈچە يەنىلا بالا، ئۆيلىنىپ بىر ئۆينى بېشىغا

كىيگەندىن كېيىن ئاندىن چوڭ بولىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى ۋە قىزى قىزتۇرمىشنى كېلىنلىككە شېپى كەلتۈردى. تونباغا ئۇنىڭ دېگەننى قىلىپ، ئوغلىنى تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكىنى كۆپ تېتىغان قىزتۇرمىش بىلەن چېتىپ قويدى.

پەلەك چاقى ئۇڭ چۆرگىلەپ تونباغا قاغان بولغاندىن كېيىن، ئەل قائىدىسى بويىچە تاراسنى ۋەلىئەھد دەپ جاكارلاپ، ئۇنىڭ ئىقبالىغا يەنە بىر قېتىم داغدام يول ئېچىپ بەردى. «سۈت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ» دېگەن گەپ راست بولسا كېرەك، ۋەلىئەھد دېگەن ئاتاق ئۆزگەرگەن بىلەن، ئۇ يەنە ئۆز قېلىپىدا ياشاۋەردى، ئۆز يولىدا مېڭىۋەردى. ئەپسۇس ۋە پۇشايماندا يۇغۇرۇلغان «ئۆزۈمدىن كەتتى» دېگەن بىر ئېغىز سۆز تونباغانىڭ ئەڭ كۆپ تەكرارلايدىغان سۆزى بولۇپ قالدى...

— قۇتلۇق، قۇتلۇق بالام، نەدىسەن؟

مۇناجاتتا ئوقۇلىدىغان دۇئا-تەكبىر ئىچىدە «قۇتلۇق» دېگەن سۆز مەۋجۇتمۇ؟ ياق! كۆڭلى سۇنغان قاغان ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ ھۆرمەت تەختىدىن ئورۇن ئالغان مەرھۇم ئۇلۇغ تاغىسى قۇتلۇق بىلگە قاغاننى ياد ئېتىپ قالدىمۇ؟ ياق! قاغاننىڭ ئېتىقادىنى ئۆزىگە رام قىلغان بىرەر تەڭرىنىڭ نامى قۇتلۇقمىكىن يا؟ ياق!

تونباغا قاغان يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان قۇتلۇقنى تولا چۈشەيدىغان، تەمكىنلىك، پاراسەت، باتۇرلۇق ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان چىرايىنى پات-پات كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدىغان بولۇپ قالغاندى. يا جانبازلىقتا، يا مەنسەپكە قىزىقمايدىغان تاراس تېكىنىدىن كۆڭلى قالغان چاغلىرىدا قۇتلۇقنى ئۆز پۇشتىدىن ياراتمىغىنى ئۈچۈن تەقدىردىن بەكلا خاپا بولاتتى. ئەگەر كاج تەقدىر شەپقەت قىلىپ، قۇتلۇقنى ئۆز ۋۇجۇدىدا، ياغلاقارنىڭ قارنىدا ئاپىرىدە قىلغان بولسىدى، ئۇ

قۇتلۇقنى ۋەلىئەھد قىلىپ تاللاشقا ملىڭ مەرتەم رازى بولار ئىدى.
قاغان قۇتلۇقنىڭ چابشلار يىرىگە كەتكىنىنىڭ سەۋەبىنى تا ھېلىغىچە چۈشەنمەي يۈرەتتى. ئۇ بەزىدە بېشىنى سىلكىۋېتىپ، «ئىكـكى تۇمەن لەشكەرنىڭ تىزگىنىنى بەگبارىس تۇتقاندىن كۆرە، ئۇنىڭ تۇتقىنىمۇ خوپ» دەپ ئۆز-ئۆزىگە تەسەللى بېرەتتى.
— جەھەننەمدىن قېچىپ چىققان دۆ-پەرىلەر، قاغانىمدىن يىراق تۇرۇڭلار، جايىڭلارغا جۆنەپ كېتىڭلار، ھە... ھۇ... ھە... ھۇ...
تولا دۇرۇت ئوقۇپ، جاۋغايلىرى يارا بولۇپ كەتكەن ئېرچۈك باخشى قاغاننى دەۋر قىلىپ چاقپەلەكتەك چۆرگىلەيتتى، قاغاننىڭ ھالىغا قاراپ، ئۇنى تەھتىسارادىن قېچىپ چىققان شاياتۇنلار ئاۋارە قىلىۋاتقان بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلاتتى ۋە ساپايىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، پەقەت ئۆزىلا كۆرۈۋاتقان، ئۆزگىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەيدىغان ياۋۇز جىن-شاياتۇنلارنى پاتراق ھەيدىۋېتىشكە تىرىشاتتى، جىنلارغا غەزەپ قىلىۋېتىپ، خىرىلدايتتى، بار ماغدۇرىنى ئىشقا سېلىپ، يەرگە تېپەتتى.
تۇنباغا ئاسمانغا يېقىن تۇرۇپ تەڭرى بىلەن غايىبانە «سۆھبەت» قۇرغاندىن كېيىن، ئىچى بوشاپ، ئىنى كېڭىيىپ قالغاندەك بولدى. كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرغىنى شۇكى، بۇ «سۆھبەت»دىن كېيىن ئۇنىڭغا قۇتلۇقنىڭ «جىنى» چاپلاشتى. نەگە قارىمىسۇن، قارىغان يېرىدە قۇتلۇقنىڭ قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ، بېشىنى سەل ئالدىغا سوزۇپ، تەمكىن ھالدا كۈلۈمسىرەپ تۇرغان تۇرقى كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالدى.
ئەسلىدە ئۇ ئادەت بويىچە ئېرچۈك باخشىغا قوشۇلۇپ توققۇز مەرتەم پىرقىراپ چىققاندىن كېيىن موما ئۇستىدىكى قۇربانلىق خورازـنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈشى، ئۆلگەن خورازنى ئېرچۈك باخشىغا نەزىر قىلىپ، ئۇنىڭ دۇئاسىنى ئېلىشى كېرەك ئىدى. تەڭرىدىن قانداقتۇر بىر بېشارەت ئېلىپ ئوبدانلا ھاياجانلانغان تۇنباغا قاغان كونا

ئادەتنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، چۆرگىلەۋاتقان باخشىدىن، سۇغا چۇشۇپ كەتكەن ئوغلاقتەك شۇمشەرەپ تۇرغان بەگبارىستىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتتى-دە، تاراس تېكىننى چاقىرتتى. ئۇنىڭغا:

— پەرمانبەگكە يەتكۈزگىن، ئاز كۈن ئىچىدە قۇتلۇق سانغۇننى كۆرگۈم بار، —دېدى پەرمانغىمۇ، ئۆتۈنۈشكىمۇ ئوخشىمايدىغان غەيرىراق تەلەپپۇز بىلەن.

قاغاننىڭ ئاۋازى بېسىقمايلا ئوردۇبالىق يولىدىكى تۆپىلىك كەينىدىن ئاتلارنىڭ سىلكىنىۋاتقان بېشى كۆرۈندى، بىرئازدىن كېيىن دۆڭ ئۇستىدىكى ئۇپۇق سىزىقىدا بىر توپ ئاتلىقلار پەيدا بولدى. ئۇ ئاتلىقلار ئاتلىرىنىڭ شامالدەك تېز چېپىۋاتقىنىغا قارىماي، ناھاللىق ئۆتۈكلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاتلارنىڭ بېقىنىنى تېشۈەتكۈدەك قاتتىق دىۋىتەتتى، قار-يامغۇردەك قامچا ياغدۇراتتى. ئات ئايىغىدىن تورۇپ چىققان قار ۋە قارا تۇپراق چۆچۈپ كەتكەن قاغا كەبى تىك ئۆرلەپ يەنە يەرگە چۈشەتتى. ئات ئوينىتىشلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار جەڭگاھتىن زەپەر خەۋىرى ئېلىپ كېلىۋاتقان يەلتاپان شاتۇرلارغا ئوخشايتتى.

بەيگىگە چۈشكەندەك ئۇچۇۋاتقان بۇ ئاتلىقلار 500 قەدەمدە قارشىسىدىن چىقىپ، ئالدىنى تورىغان سەزگۈر قورۇقچىلارنى نېمىلەرنىدۇر دەپ ئەيۋەشكە كەلتۈردى-دە، قاغاننىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا يوشۇرۇن تۇسۇق تامغا ئۇسۇۋاالغاندەك، چېپىپدىلا توختاشتى. ئاتلىرىنى يېتىلەپ پىيادە كېلىۋاتقانلار ئارىسىدىكى بىرەيلەن قاغاننىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەدەپ بىلەن ئېگىلدى ۋە:

— قاغان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى كۆرگىنىمگە خۇشالمەن، مەلۇم بولغايكى، پېقىر مىڭباشى ياغلاقار لىڭ قۇتلۇق سانغۇننىڭ پەرمانىغا مۇۋاپىق، قۇتلۇق سانغۇننىڭ ۋە ئەللىك كىشىلىك تابغاچ ئەلچىلىرىنىڭ ئوردۇبالىق دەرۋازىسىغا يېقىنلاپ كېلىۋاتقىنىدىن خەۋەر

بىرىمەن، قوۋۇق قورۇقچىلىرىدىن قاغان ئالىپلىرىنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا تىلاۋەت قىلىشىۋاتقىنىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇدۇل بۇ تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇردۇم،—دېدى ۋە پېشانىسىدىن قويۇلۇۋاتقان سوغۇق تەرنى چاندۇرماي سۈرتىۋالدى. ئۇ قاغاننى ئىشەنمەي قالمىسۇن دېدىمۇ، قۇتلۇق بەرگەن زەر دەستەكنى قوينىدىن چىقاردى.

— تابغاچ ئەلچىلىرى كېلىشىۋاتىدۇ دېدىڭمۇ؟ ئوردىدىن ئەلچى كېلىشىۋاتىدۇ دېمەكچىمۇ سەن، بۇ گېپىڭ يالغان ئەمەستۇر-ھە بالا؟

— ئالىپلىرىغا يالغان ئېيتقىلى بېشىم ئون ئەمەس!

ياغلاقار لىق ئىشەنچ بىلەن جاۋاب قايتۇردى.

— ھە، مۇنىداق دېگىن، تابغاچلاردىن ئەللىك كىشى كەپتۇ-دە.

قاغان خاتىرجەمگىنە بىر نەپەس ئېلىۋالدى، يۈز-كۆزلىرىدىن كۈلكە يالقىدى، تىلىكىنى بۇ قەدەر تېز ئىجابەت قىلىپ ھەيران قالغۇدەك كارامەت كۆرسەتكەن كۆك تەڭرىگە يەنە بىر قېتىم تېۋىنىۋالدى، توڭلاپ، قىزىلمۇچتەك قىزىرىپ كەتكەن ئالقانلىرىنى بىر-بىرىگە سۈركىگەچ، ئاستا قەدەملەر بىلەن مېڭىپ ھېلىغىچە سالامدا تۇرغان ياغلاقارنىڭ ئالدىغا كەلدى-دە، كۆزلىرىگە مېھىر بىلەن سەپسالدى. قاغان:

— ھەي يىگىت، سەن قۇتلۇقنىڭ ھىمايىسىدىكى ھېلىقى تابغاچ بالىسىغۇ دەيمەن، شۇنداقمۇ؟ — دەپ سورىدى. ياغلاقار بالىلارچە ھىجىيىپ قويۇپ جاۋاب بەردى:

— ئالىپلىرىنىڭ مۇبارەك نەزىرىگە ھەشقاللا، ئېتىم ياغلاقار، لەقىمىم لىڭ، بۇرۇن تابغاچ بالىسى ئىدىم، ھازىر ئۇيغۇر بالىسىمەن...

قاغاننىڭ يامغۇردىن كېيىنكى ھاۋادەك ئېچىلىپ كەتكەن قاتاڭغۇر

چىرايىدا قانائەت كۈلكىسى كۆرۈندى. ئۇ ئەتراپىدىكىلەرگە ئاڭلىتىپ تۇرۇپ:

— كەمىنە قاغان ئايىغى تېز، تىلى چاققان بۇ يىگىتنى ياقتۇرۇپ قالدىم، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگىنىنىڭ سۆيۈنچىسىگە ئېگەر-جابدۇقلۇق بىر ئېسىل ئات ئىنئام قىلماقچىمەن، — دېدى ـ دە، پۈتۈكچىگە پۈتۈك يازدۇرغاندىن كېيىن، قايتىش ئۈچۈن يارلىق چۈشۈردى...

تۈرلۈك-تۈمەن ئاجايىباتلارنى ئۆزىدە جەم قىلغان، ھەر بىر كۈن ۋە ھەر بىر دەقىقىدە ھېسابسىز سىر-كارامەتلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان بۇ دۇنيادا، ئادەمنىڭ ئۆز كۆرمىشى ۋە كەلگۈسىنى بىلمەسلىكى ئەقلىنى لال قىلىدىغان بىر قىزىق ئىش ئىكەن.

مانا شۇنداق قىزىق ئىشنىڭ بىرى، ياغلاقار لىڭ چوڭ ئاستانە بوسۇغىسىغا كېلەر-كەلمەيلا يۈز بەردى. ئۇ قۇتلۇقنىڭ مەخپىي تاپشۇرۇقىنى ئېلىپ كېتىۋېتىپ، نەس باسقان ھېلىقى ئۆتەڭدە تاڭ دېزۇڭ ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بىلەن تاسادىپەن ئۇچرىشىپ قالدى.

«ئېلىشمىغۇچە تېپىشماس» دېگەن تەمسىلمۇ ھەر ھالدا توغرا ئوخشايدۇ. دېگەندەك، تۇنجى قېتىملىق ئۇچرىشىشتىلا ئۇلار چۈجە خورازدەك راسا ھۈرپىيىشتى. يامان چاغدا ئەسقاتقاچقىمۇ ياكى قاقۋاش تەقدىر شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانمۇ، شاھ دېزۇڭ ياغلاقارنى ياقتۇرۇپ قالدى، فېڭتيەن شەھىرىگە بارا-بارمايلا مەي ئىچىشىپ، كونا تونۇشلاردەك ئۈلپەتلىشىپ كەتتى.

ئۈلپەتلىشىۋېتىپ، ياغلاقار لىڭ دەيدىغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى دەۋالدى. پۇرسەت كېلىپ، پادىشاھ ئۇلۇغ ئاستانىگە تېگىش قىلىۋىدى، ئاسلىقارانى يىلپىزدەك چاپتۇرۇپ، جىمى سەردارلارنىڭ ئالدىدا ماڭدى، «قوش كامانلىق چەۋەنداز» ۋە ئوردا نەيزىچىلىرىدىن قورقۇپ جېنى چىققان ئاسىيلار بىر ھۇجۇم بىلەنلا شەھەرنى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى.

شەھەر شاھ قولغا ئۆتكەندىن كېيىن ياغلاقار لىك زىياپەتلەرگە داخىل بولۇپ، خېلى ئوبدان تارتۇقمۇ ئالدى. ئەل ئارىلاپ، ئۇنى-بۇنى سوراپ يۈرۈپ قۇرىقان ئاتلىرىنىڭ سىرىنى ئاچاي دەپ قىلىۋىدى، پادىشاھتىن پەرمان كېلىپ قالدى، قاتمۇقات قوۋۇقلاردىن ئۆتۈپ سىپىلنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى كاتتا سارايغا كىرىپ كەلدى.

— ئەل چوڭلىرى ۋە ئاقىللارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى ئوبدان ئويلىنىپ كۆردۈم، ئەقىلدارلىرىمنىڭ ئىپتىقانلىرىنىمۇ ئاڭلاپ باقتىم، — دېدى پادىشاھ ھەشەمەتلىك كاتتا سارايدا سەل قورۇنۇپىراق ئولتۇرۇۋاتقان ياغلاقارغا مۇلايىملىق بىلەن،— جىنۇۋ دورغايپى جاڭ گۇاڭچىڭ تۇدۇن يالۋاچنىڭ تېگىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۇردىغا مەلۇم قىلمايلا قاتتىق قوللۇق قىلىپ قويۇپتۇ. تۇدۇن يالۋاچ يامان ئىش قىلغان بولسا، پۇل-مېلىغا تەگسىمۇ جېنىغا زامىن بولمىسا بولاتتىغۇ، قاغانىڭلارنىڭ قانىنى قان بىلەن يۇيماي سۇ بىلەن يۇيغۇلۇق دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ، مەرھۇم شاھ دادامنىڭ ۋەسىيىتى يادىمدىن كېچىپ قالدى. سىلەر كەڭ قورساق قوۋم ئىكەنسىلەر، ئۇردىمىزغا بەيئەت قىلغىنىڭلاردىن ئۆزگە، ئاتا-بوۋىلىرىمىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە كۆرسەتكەن خىزمىتىڭلارمۇ ئاز ئەمەس. ئويلىسام، ئاداۋەتنى تاشلاپ ئارىنى ياخشىلايدىغان چاغمۇ بولۇپ قاپتۇ. شۇ ۋەجىدىن سەردارلاردىن بىرىنى ئەلچىبېشى قىلىپ قاغانىڭلارنىڭ ئالدىغا بىرقانچە ئون ئادەم ئەۋەتىپ، مەرھۇم تۇدۇننىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتاي دەيمەن، يەنە ئات سودىسىدا تارتقان زىيىنىڭلار ھېسابىغا 100 مىڭ توپ شايى، 100 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم بەرمەكچىمەن①...

بوۋىسىدىن چۆچەك ئاڭلاۋاتقان بالىدەك باش لىڭشىتىپ ئولتۇر-

---

① لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»نىڭ 60-بېتىدىكى ئەينەن مەلۇمات.

غان ياغلاقار لىڭ پادىشاھنىڭ ئىنىق ۋە ئاستا ئېيتقان سۆزلىرىدىن تېزلا تەسىرلىنىپ كەتتى. ئۇ «قۇتلۇق ئاكام نېمىدېگەن دانا، نېمىدې-گەن ئەقىللىق، ئۇنىڭ يۈرەك قېنى ئاخىر بىكارغا كەتمىدى» دەپ ۋارقىرىماقچى بولدىيۇ، بىقىندىلا ئۆگىنىۋالغان ئوردا قائىدىسىنى ئەسكە ئېلىپ، ئاۋازىنى يۇتۇۋەتتى، ئورنىدىن تۇرۇپ، تاڭ ۋەزىرلىرىنى دوراپ يەڭلىرىنى «پاس-پۇس» قىلىپ قېقىۋەتكەندىن كېيىن:

— شاھ ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا، — دېۋىدى، پادىشاھ ئۇنىڭ دورامچۇق بالىدەك سەبىي ھەرىكەتلىرىگە قاراپ تېلىقىپ-تېلى-قىپ كۈلۈپ كەتتى ۋە:

— دادىڭىزغا ئېيتىڭ، «قۇش قېرىسا ئۆز يۇرتىغا قايتار» دەپتى-كەن، يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئوقتى بىلەن مەشغۇل بولۇۋەرسۇن، ئەمدى ئۇنى ھېچكىم بوزەك قىلالمايدۇ، — دېدى.

ياغلاقار لىڭ قېڭتىيەندىكى ۋاقتىدىلا ئۆيىدىكىلەرنىڭ بەختسىز-لىكلىرىنى پادىشاھقا ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى يادىغا ئېلىپ، يۈزى قىزىرىپ كەتتى ۋە يەنە بىر قېتىم تەزىم قىلىۋەتتى. ئۇ پادىشاھنىڭ ئەسنەۋاتقىنى-نى كۆرۈپ، چىقىپ كېتىشكە ئىجازەت سورىۋىدى، پادىشاھ ئۇنى يەنە توختىتىۋالدى.

— يەنە بار!

پادىشاھ ياغلاقارغا يەر تېگىدىن قاراپ قويۇپ ئىدىتلىق قىلىپ يۆگەلگەن بىر ئورام سېرىق قەغەزنى قول باغلاپ تۇرغان قېرى پۈتۈكچىگە ئۇزاتتى. پۈتۈكچى پادىشاھنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ، قەغەزنى ئاۋايلاپ ئېچىپ ئۈنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

— ئىنىمنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، مەزمۇنى ئۈستىدە ئو-زاققىچە ئويلاندىم ۋە ئۆزۈمگە تەسەللى بەردىم. ئىنىم تۈنباغا، سىز تالانت ۋە بىلىم دائىرىڭىزنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە باشقىلاردىن ئېشىپ

چۈشىسىز، باشقىلارغا مېھىر-شەپقەت قىلىسىز، قوشنا قوۋملەر بىلەن ئىناق ئۆتىسىز، قائىدە-يوسۇنلارنى ياخشى چۈشىنىسىز، كۆكسى-قارنىڭىز كەڭ، يېغىلىقلارنى تۈگىتىپ، پەزىلىتىڭىزنى نامايان قىلىدىڭىز[1] ...

— مانا بۇ قاغانىڭلارنىڭ خېتىگە ئۆز قولۇم بىلەن يازغان جاۋابنامە، سىز ئەتىلا كەلگەن يېرىڭىزگە قاراپ يولغا چىقىسىز، ئەلچىلەرمۇ ئولىشىپلا ئاستانىدىن قوزغىلىدۇ، جاۋابنامىنى ئەلچىبېشى ئېلىپ بېرىپ قاغانىڭلارغا تاپشۇرىدۇ...

ياغلاقار لىنىڭ بەزى گەپ-سۆزلەرنى چۈشىنىپ كەتمىسىمۇ، لېكىن ئۆز قاغانىنىڭ ماختالغانلىقىنى چۈشىنىپ، شاھ دېرىۋىگە ھۆرمەت بىلەن جاۋاب قايتۇردىيۇ، ئۇنىڭ ئۆز قاغانىنى نېمە سەۋەبتىن بۇنداق كۆپ ماختىغىنىنى چۈشىنەلمەيلا سارايدىن چىقىپ كەتتى.

ئاقىللار ئېيتقاندەك، بۇ ئالەم سەۋەبىنىڭ ئالىمى، شامال چىقمىسا دەرەخ مىدىرلىمىغاندەك ۋە شامالنىڭ چىقمىقىمۇ سەۋەبكە باغلىق بولغاندەك، قاغانىنىڭ بەش يىل بۇرۇنقى خېتىگە ئەمدى جاۋاب بېرىلىشىدە ۋە ماختاشلارنىڭ ئالدى-كەينىدە نېمە سەۋەبلەرنىڭ بارلىقىمۇ ياغلاقارغا قاراڭغۇ ئىدى.

قەيت قىلىنغاندەك، مىلادىيە 755-يىل فەنياڭ[2]ھىراۋۇلى ئۆگلۈك يۈزسىزلەرچە غەليان كۆتۈردى، نەچچە ئونمىڭ لەشكەر بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، لوياڭنى بېسىۋالدى، ئۆزىنى بۈيۈك يەن خانى دەپ

---

① لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان، ئابلەت نۇردۇن تەرجىمە قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 60-بېتىدىكى «تاڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 464-جىلد، «ئۇيغۇر قاغانى بىلەن يېزىشقان خەتلەر»دىن ئېلىنغان ئەسلىي سۆز.

② فەنياڭ — ھازىرقى بېيجىڭ شەھەر رايونى، مەركىزى يۈجۇ.

جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن چوڭ ئاستانە تەۋرەپ كەتتى. لۇڭيۇ ھىراۋۇلى قوشۇخان① لۇڭيۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، شەرقتىكى تۇڭگۇەن قوۋۇقىنى تۇتۇپ تۇردى. باشقا سەردارلارمۇ قوشۇنلىرىنى شەرققە يۆتكەپ، جاي-جايلاردا بارگاھ قۇردى. لەشكەرلەر ئىچكىرىگە يۆتكەپ كېتىلگەچكە، غەربىي چېگرا بوش قالدى. تۈبۈت زەنپۇسى پۇرسەت كەلدى دەپ بىلىپ بوش شەھەرلەرگە بىر-بىرلەپ پۇت تىققىلى تۇردى، ئىككىنچى يىلى شىياۋچىڭ قەلئەسىنى بېسۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈبۈت ئاقسۆڭەكلىرى بىر تەرەپتىن تاڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تۇپىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى ئىلتىماس قىلسا، بىر ياقتىن لۇڭيۇدىكى ئايماق، ناھىيىلەرنى ئىشغال قىلىۋەردى. كۆپ ئۆتمەي، لۇڭيۇ تەۋەسى تامامەن تۈبۈتلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. تۈبۈت زەنپۇسى يەنە ئىچكىرىلەپ ، چوڭ ئاستانىگە ھۇجۇم قىلىۋىدى، گوزىيى تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى . شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئارىسىدىكى ئۇلۇغ كارۋان يولى پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالدى. ئوردا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قالغان بېشبالىق ۋە غەربتىكى تۆت قەلئە باقاۋۇللىرى قوملۇقنىڭ شىمالىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن، شىمالدىن ئۆتىدىغان «ئۇيغۇر يولى» ئارقىلىقلا ئۇلۇغ ئاستانىگە قايتىپ كېلەلىدى.

---

① قوشۇخان — تارىخىي شەخس. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈركلەرنىڭ تۈركەش قەبىلىسىدىن، كۇسەن (بۈگۈنكى كۇچا)دە تۇغۇلغان، 40 يېشىدا ئەلەم بىلەن شۇغۇللانغان، ئىلگىرى-كېيىن، لوڭشى، خېشى ھىراۋۇلى بولغان. ئۆڭلۈك-سۆيگۈن تۇپىلاڭ كۆتۈرگەندە نايىپ ئەمىرلەشكەر بولۇپ، 120 مىڭ كىشىلىك تاڭ قوشۇنىنى باشلاپ، توڭگۇەندە ئۇرۇش قىلغان («جۇڭگو تارىخ لۇغىتى»، 2412-بەت).

خېشى بىلەن لۇكيۇنى ئىشغال قىلغان تۇبۇتلار يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئېۋىرغول[1]ئايمىقىغا قول سوزدى، ئايماق بېگى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرنىمۇ ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى.

مىلادىيە 783- يىلى ئەمىر لەشكەر جۇسى ئىسيان قوزغاپ، تۇيۇقسىز چوڭ ئاستانىنى بېسىۋالدى. پادىشاھ دېزۇڭ چوتنى خاتا سوقۇپ، ئاسىيلارغا قارشى ئۇرۇشتا تۇبۇتلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەل-تۈرمەكچى بولدى-دە، جۇسىنى يوقىتىپ، چوڭ ئاستانىنى قايتۇرۇۋال-غاندىن كېيىن، بېشبالىق بىلەن غەربتىكى تۆت ئايماقنى تۇبۇتلارغا ئۆتكۈنۈپ بېرىشكە ۋەدە بەردى. تۇبۇت لەشكەرلىرى شەرققە ئىلگىرىلەپ يىنجۇ ئايمىقى[2]غا يېتىپ كەلگەندە، چوڭ ئاستانىدىن قوغلىنىپ، يىنجۇ ئەتراپىدا سوقۇنۇپ يۈرگەن جۇسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ھىيلىگەر جۇسى تۇبۇت كاتتىلىرىغا بىرمۇنچە مال-دۇنيا ئىنئام قىلىۋىدى، ئۇلار دەرھال ئاسىيلار تەرەپكە ئېغىپ كەتتى ۋە تاڭ ئوردىسىغىمۇ ياخشىچاق بولۇۋالدى.

تۇبۇتلار ئاسىيلار بىلەن بىرلىشىپ ۋۇگۇڭ[3]نى ئالغاندىن كېيىن، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ مىسلىسىز چوڭ بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزدى. بۇلاڭ-تالاڭدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئاغرىق-سىلاق تۇبۇتلارنى جەڭنى تاشلاپ قايتىشقا مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، چوڭ ئاستانە ئېلىنغاندىن كېيىن، يەنە تەييارغا ھەييار بولۇپ تاڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئوردىدىن زېمىن تەلەپ قىلدى. تاڭ دېزۇڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماقچى بولۇۋىدى، مەھرەم بېگى لى مى مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى:

---

1. ئېۋىرغول — بۈگۈنكى قۇمۇل.
2. يىنجۇ ئايمىقى — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ يىنشەن ناھىيىسى.
3. ۋۇگۇڭ — ھازىرقى ۋۇگۇڭ ناھىيىسى.

— بېشبالىق بىلەن غەربىي تۆت قەلئەنىڭ ئادەملىرى باتۇر ئادەملەردۇر، ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى 57 بەگلىك بىلەن ئۇن ئوق تۈركلەرنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە تۇبۇتلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈپ تاشلىغاچقا، تۇبۇتلار شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىشتىن مەھرۇم بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇ جايلارنى نېمىدەپ دۈشمەنگە بېرىۋېتىمىز؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بېشبالىق ۋە غەربىي تۆت قەلئەلىكلەر سەممىي، سادىق، چېگرىنى قوغداۋاتقىلىمۇ 20 يىلچە بولۇپ قالدى. ئۇلارغا ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىيدۇ، ئەمدىلىكتە ئۇلار بىلەن كارىمىز بولمىسا، ئۇلار ياتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ-دە، بىزدىن قاتتىق ئاغرىنىدۇ. تۇبۇتلار بۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ قالسا، ئۇلار بىلەن بىللە كېلىپ بىزدىن ئۆچ ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۇبۇتلار ئۆتكەندە جەڭگە كىرمەي، بىر ياقتا تۇرۇپ تاماشا كۆردى، ئىككىلا تەرەپكە ياخشىچاق بولۇۋېلىپ، ۋۇگۇڭدا كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزدى. ئۇلارغا يەنە نېمىدەپ زېمىن بېرىمىز؟...[①]

تاڭ دېزۇڭ مەھرەم بېگى لى مىنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، نىيىتىنى ئۆزگەرتتى، تۇبۇتلارغا زېمىن بېرىش ۋەدىسىدىن يېنىۋالدى.

«بىراق، ئاۋات بېشبالىق بىلەن مېلى كۆپ تۆت قەلئەگە خېلىدىن بېرى كۆز قىزارتىپ كېلىۋاتقان تۇبۇت كاتتىلىرى بۇنىڭلىق بىلەن بولدى قىلارمۇ؟ كونا قىلىقىنى تەكرارلاپ، جاي-جايلاردا قېچىپ يۈرگەن ئاسىي كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ سۇلالىگە قارشى مۇشت كۆتۈرمەسمۇ؟...»

تەشۋىش ۋە تېپىشماققا تولغان بۇنداق خىياللار تاڭ دېزۇڭنى

---

① «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» — «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 1996-يىل 1-سان، 120-بەتتىكى ئەسلىي تېكستتىن ئېلىندى.

كېچە-كۈندۈز قىيناپ تۇراتتى. يەنە كېلىپ، لى مى ئېيتقان سەممىي، سادىق، باتۇر كىشلەر يەنى تۇبۇتلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈپ تۇرغان بېشبالىق كىشلىرى ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغان ئۈچ قارلۇق ۋە ئاق يەكتەكلىك تۈركلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تاڭ ئوردىسىنىڭ تۇبۇتلارنى چەكلەپ تۇرۇش پىلانىمۇ ئۇيغۇرلارغا چېتىلماي قالمايتتى. ئوردىنىڭ بېشبالىق ۋە تۆت قەلئە بىلەن بولغان جىمى باردى-كەلدىسىمۇ، ئاستانىگە كېلىپ-كېتىدىغان كارۋانلارمۇ «ئۇيغۇر يولى» ئارقىلىق ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار بىلەن ئەپ ئۆتۈش، ئۇيغۇرلارنى دەپ تۇبۇتلارنىڭمۇ چىشىغا تەگمەسلىك دېگەن ئاخىرقى مىزان ئەقىللىق تاڭ دېزۇڭ بىلەن ئاقىل لى مىنىڭ ئويلاپ تاپقان ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى ئىدى. ياغلاقارنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىر بولۇۋاتقان خىلمۇخىل ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ چارە بىلەن تومۇرداش ئىدى.

ياغلاقار لىڭ قۇتلۇقنىڭ رايى ئۈچۈنلا ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئەلچىلىك ئىشىنى بۇنچىۋالا چىرايلىق قاملاشتۇرۇپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەنىدى. ئۇ تاڭ دېزۇڭنىڭ سەممىيەت چىقىپ تۇرغان قارارىنى ئاڭلاپ قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىگە ئىشەنگەن، ئۆزى ئۈچۈن پۇرسەت بەرگەن قۇتلۇققا غايىبانە ئاپىرىن ئوقۇدى، ئۆزىنى بىردىنلا ئەقلى توشۇق، سالماقلىق، ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان قاقۋاش مويسىپىتكە ئايلىنىپ قالغاندەك ھېس قىلدى. تۇنجى سەمەردىسىدىن، خۇشاللىقىدىن قۇتلۇق بىلەن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش، مۇھىمى يولغا قاراپ تۇرغان قۇتلۇقنى بۇرۇنراق خاتىرجەم قىلىش ئارزۇسى بىلەن ئۇ ئەتىسلا چوڭ ئاستانىدىن چىقىپ كەتتى. سوغۇقنى سوغۇق دېمەي، كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ، قۇتلۇقنىڭ قېشىغا يېتىپ

كەلدى. چابشلار يېرىدە ئون بەش كۆنچە تۇرۇپ قالدىمكىن، ئوردا ئەلچىلىرىمۇ يېتىپ كەلدى. قۇتلۇق ۋە ئوردا ئەلچىلىرى بىلەن بىللە يولغا چىقىپ، قارابالغاسۇن شەھىرىگە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا ئالدىن يېرۈپ كەتتى-دە، قاغاننى تېپىپ، ئۇنىڭغا بۇ خۇش خەۋەرنى يەتكۈزدى...

قاغان ئوردا ئەلچىلىرىنى تەگرىقاغان قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا، كەڭ شاھسۇپىدىكى خاس چېدىرىدا كۈتۈۋالدى.

ئەلچىلەر شاھانە چېدىرنى كۆرۈپلا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، باش-كۆزىنى قېقىپ، ئۆزلىرىنى ئوڭشاشتى. سوۋغا-سالام بېسىلغان هارۋىلارنى، ئات-قېچىرلارنى كەينىگە ئۆتكۈزدى، ئىككىدىن سەپ بولۇپ، قۇتلۇققا ئەگەشتى، داپ-دۇمباق، ناغرا-سۇناي ياڭراپ تۇرغان تەنتەنىلىك مۇراسىم مەيدانىغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر ئالدىدىكى بوشلۇققا تىكىلگەن كۆك ئەلەمگە تەزىم قىلدى ۋە قول-پۇتى كەلگەنلەر بىلگىنىچە ئۇسسۇل ئوينىدى، تۆت چاسا تاش ئوچاقتا تۈرتەپ تۇرغان ئىسرىقتىن ئاتلاپ ئۆتكەندىن كېيىن[1] قاغان چېدىرىغا كىرىپ كېتىشتى.

25. تۆھمەت

— ئۆيدە ئادەم بارمۇ، ئۆيدە ئادەم بارمۇ دەۋاتىمەن؟...
قاغان بولغاندىن بۇيان ئۇيغۇر بارگاھىغا تۇنجى قېتىم كېلىۋاتقان

---

[1] ياڭ شېڭمىن يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتابنىڭ «مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت» قىسمىدا «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە ئاساسلىنىپ، بۇ مەزمۇندا ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن.

ئوردا ئەلچىلەرنى كۆرۈپ، تونباغا جەڭدىن قايتقان يېقىن كىشىلىرى بىلەن قايتا دىدارلاشقاندەك روھلىنىپ كەتتى. ئەلچىلەرگە ئوبدان جاي بېرىپ، ئۇدا ئۈچ كۈنگىچە زىياپەت ئۆتكۈزدى. زىياپەتتە ۋە زىياپەت ئارىلىقلىرىدا ئوردا نەغمىچىلىرى نەغمە قىلىپ تۇردى. قىزنىقچىلار ئويۇن كۆرسەتتى. دارۋازلار داردا ماڭدى، قىش بولغىنىغا قارىماي ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى دېگەندەك دالا ئويۇنلىرىمۇ ئوينىلىپ تۇردى. ئۆيىدىن ئايرىلغىنىغا ئۇزاق بولغان، سەپەر جاپاسى ۋە ئەلچى-لەرنى كۈتۈش بىلەن چوڭ بىر جەڭنى تۈگەتكەندەك ھېرىپ كەتكەن قۇتلۇق سانغۇن تۆتىنچى كۈنى كەچقۇرۇن، قاغان بىلەن ئەلچىبېشى خاس سۆھبەتكە تۇتۇش قىلغان ھامان ئىجازەت ئېلىپ، ئۆزى يالغۇز ئۆيىگە قايتىپ كەلدى.

— ھوي كەدىرە، سىلەر ئۆيدە بارمۇ، ھوي ياغلاقار، ئورنىڭدىن تۇرساڭچۇ؟...

خوتۇن-بالىلىرىنى كۆرۈشكە شۇنچىلىك تەقەززا بولغان ئىدىكى، قۇتلۇق مەھكەم دەملەنگەن قارا دەرۋازىنى كۈچىنىڭ بارىچە مۇشتلايت-تى، مۇشتلاپ تۇرۇپ ۋارقىرايتتى، ئۇنىڭ، بۇنىڭ ئىتىنى چاقىراتتى. بىر پەستىن كېيىن، قايسىدۇر بىر ئىشىك غىچىرلاپ قالدى، ھويلىدىن ياغلاقارنىڭ ئۇيقۇلۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئوردا ئەلچىلىرى بىلەن بولىدىغان رەسمىي مۇلاقەتتە ھېچقانداق ئىشى بولمىغاچ ، ئۇ سەپەردىن يانغان كۈنىلا ئۆيگە قايتىپ كەلگەنىدى.

— قۇتلۇق ئاكا، سەل تەخىر قىلىڭ، مانا مەن كەلدىم، مانا مەن كەلدىم...

ياغلاقار ئىشىكنى ئاچتى، ئۇنىڭغىچە ياغلاقارنىڭ ئېگىز-پەس ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغان چاكارلارمۇ، بالىلارمۇ يۈگۈرۈشكەنچە ھويلىغا چىقىپ كېلىشتى.

قۇتلۇق هويلىغا كىرىۋېتىپ، يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا شۇنداق قاراپ، بىر ساپاق ئۈزۈمدەك غۇژمەكلىشىپ تۇرغان ئۈكەر يۇلتۇزىنىڭ سەل غەربكە ئېگىلگەنلىكىنى كۆرۈپلا، ئۆزىچە خىجىل بولۇپ قالدى، چۈنكى، ئۈكەرنىڭ ئېگىلگىنى تۈنىنىڭ تەڭ بولغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىر ئالامەت ئىدى.

قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ بىغەملىكى ئۈچۈنمۇ، چاكارلارنىڭ يالقاۋلىقى ئۈچۈنمۇ چېچىلمىدى. قارا قىشتا تالاغا يېرىم يالىڭاچ دېگۈدەك يۈگۈرۈپ چىققان باللىرىنى جۇۋىسىنىڭ ئىككى پېشى بىلەن يۆگىگەن هالدا كەدىرەنىڭ خاس خانىسىغا كىرىپ كەلدى.

— ئوبدان تۇردىڭىزمۇ؟ — ئۇ بوسۇغىدىن ئاتلاپلا سۇپىدا يوتقانغا پۈركىنىپ ياتقان كەدىرەدىن ئەهۋال سورىدى، ئارقىدىنلا ئۆزىچە غۇدۇرىدى:

— باللارنىڭ مۇشۇنداق سوغۇقتا جۇۋا كىيمەيلا تالاغا چىققىنىنى قارىمامدىغان، ئالمادىس تومۇ تېگىپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق ئەمدى؟

قۇتلۇق ئاغزىدا بۇنداق دېگىنى بىلەن، ئەمەلدە كەلگىنىنى تۇيۇپ تۇرۇپ تۇيماسقا سالغان، ئورنىدىن تۇرۇشقا ئېرىنىپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقمىغان «تاش يۈرەك» كەدىرەگە ئاچچىق كىنايە قىلىۋاتاتتى.

كەدىرە كۆزىنى ئاچتى، ئورنىدا قىمىر قىلماي يېتىپ، ئېرىدىن ئەپۇ سورىغاندەك قاراپ قويدى ۋە:

— خاپا بولماڭ، باللار تۆت كۈندىن بېرى سىزنى كۈتۈۋاتىدۇ، ئاغرىنغۇڭىز كەلسە مەندىن ئاغرىنىڭ، ئۇلارنىڭ چىقىپ كەتكىنىنى تۇيماي قاپتىمەن، — دېدى.

كەدىرەنىڭ قەغەزدەك نېپىز لەۋلىرى بەكمۇ ئاستا مىدىرلايتتى،

تۇرۇپ دېمى ئۆزۈلۈپ، ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كېتەتتى، يېپىنىۋالغان يوتقىنىمۇ تېز-تېز كۆتۈرۈلەتتى. قاش-كۆزلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، قاپاقلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان قۇتلۇقنىڭ يۈرىكى بىردىنىلا «قارت» قىلىپ قالدى. ئۇ ئايالىغا نېمە بولغىنىنى تۇيۇپ تۇرسىمۇ، بۇ رېئاللىقنى تەن ئالغۇسى كەلمىگەندەك، شۈمشەرەپ تۇرغان باللىرىغا قارىدى. باللىرىنىڭ كۆزلىرىدە ياش قايناپتتى، ئانىسىنى ناھەق ئەيىبلىگىنى ئۈچۈن دادىسىغا ئېتىراز بىلدۈرگەندەك دومسىيىپلا تۇراتتى.

قىز بالىنىڭ كۆڭلى نازۇك بولسا كېرەك، ئانىسىغا تېرىسىنى چاپلاپ قويغاندەك ئوخشايدىغان قىزى ئايچېچەك ئاغزىنى ئۈمچەيتىپ «پاڭىدە» ئېتىلىپ كەتتى.

— ئانام... ئانام...

— ئادەمنى تەقەززا قىلماي تېز ئېيتىڭ، ئانىڭىزغا نېمە بولدى؟

— ئانام... ئانام ئاغرىپ قالدى، نەچچە كۈندىن بېرى يا نان يېمەيدۇ، يا سۇ ئىچمەيدۇ، بىز قورقتۇق...

قىز شۇنداق دېدى-دە، ئېسەدەشكە باشلىدى.

قۇتلۇق جۇۋىسىنى يېشىپ پەگاغا تاشلىدى، تەكچىدىن جىنچىراغنى ئېلىپ، ئايالىغا ئېگىشتى.

كەدىرە زوزىغا كۆلۈمسىرىدى، قوللىرىنى يوتقان ئاستىدىن چىقارماقچى بولۇۋىدى، ئۇرۇنۇشى بىكارغا كەتتى.

— قوزغالماڭ، ھەرگىز قوزغالماڭ...

قۇتلۇق جىنچىراغنى يېقىن ئەپكېلىپ، ئايالىغا سەپسالدى. ئۇنىڭ كۆلكە چاقناپ تۇرىدىغان بىر جۈپ كۆزى گۆمۈرۈلگەن گەمىدەك ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، ئەينەكتەك جۇلالىق ئىككى مەڭزى توپىدەك رەڭسىزلەنگەن، ياڭاق سۆڭەكلىرى تومپىيىپ، لەۋلىرى ھاك سۈرتكەندەك ئاقىرىپ قالغاندى. ئۇ پېشانىسىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى، ئالقانلىرى

چوغقا تەگكەندەك بولدى، يۈرىكى قوقاسقا پۈچلانغاندەك ئىچىشىپ، ۋۇجۇدىنى يىغا باستى.

«ئاھ كەدىرە، سەرۋىدەك قامەتلىك، چۇغلۇقتەك بەرنا ئىدىڭ، چىرايىڭدىن توققۇز قۇياش، توققۇز ئاينىڭ نۇرى ياغار ئىدى. كۈلسەڭ كۆلكەڭدىن يۈرىكىم سۇ ئىچەر ئىدى، ئەمدى نىمە بولدۇڭ، كىسەل سىنى نىمە قىلدى، يىلتىزى قىرقىلغان دەرەختەك يىقىلىپسەن، ئۈششۈك تەگكەن گۈل-گىياھدەك غازاڭ بولۇپسەن، ساڭا تەنە قىلغان تىلىمغا مەرەز چىقسۇن، سىنى تاشلاپ كەتكەن پۇتۇمغا پالتا تەگسۇن...»

— كۆڭ...كۆڭلىڭىزنى بىرىم قىلماڭ، كەتسىڭىز ئەل ئىشىغا كەتتىڭىز، كەلسىڭىز بىزنى دەپ كەلدىڭىز...

قۇتلۇق ئوت-كاۋاپ بولۇپ ياتقان ئايالىنىڭ يۈزىگە يۈزىنى ياقتى، بىرىم كىچىدىكى تىۋىشسىز تىمتاسلىق، يۈزىگە ئۇرۇلغان هارا-رەت ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا چۈشتەك بىلىنىپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ بىر دۇنيانى نامايان قىلدى.

يادىدا قىلىشچە، ئۇ كەدىرەنى تۇنجى قېتىم كۆرگەندە كەدىرە بەش ياشلاردىكى تىنى ئاجىز، پات-پات تومۇقاپ، قىزىپ تۇرىدىغان ئاۋاق بىر قىز ئىدى، بېشى سەل ئۇزۇن، پۇتلىرى تەمەچتەك ئىنچىكە، بىلەكلىرى چوڭ بارماقچىلىك كىچىك كۆرۈنەتتى. يېتىم قىز بولغاچقىمۇ، تۇنباغا ئۇنىڭغا بەكلا جان كۆيدۈرەتتى، تەكچىدىن دورا، بوسۇغىدىن ئەمچىنى ئايرىمايتتى، قارا باخشىنى تەكلىپ قىلىپ، كۆن ئارىلاپ پىرە ئوينىتىپ، ئوتلاپ قېقىپ تۇراتتى.

دەسلەپتە كۆرگەن چاغدىلا، قۇتلۇق ئۇنى بىقىش تاپىمغان قوتۇر ئوغلاققا ئوخشاتقان. بىراق، يىگى كىلىپ، يات ماكان، يات ئادەملەر-دىن يىتىرقاپ تۇرغىنىدا ئۆزىنى تاتلىق كۈلكىسى، مۇشۈك مياڭلىغان-دەك مىسكىن ئاۋازى بىلەن قارشى ئالغىنى ئۇچۇنمىكىن، كۆپ ئۆت-

مەيلا كۆزىگە تەكىيەدەك سېمىز، ئاق توشقاندەك ئاق بولۇپ كۆرۈنۈشكە باشلىغانىدى.

كەدىرە جىن يالىۋەتكەندەك ئورۇق بولغىنى بىلەن، جېنى چوڭ ۋە ئىچى كۈچلۈك قىز ئىدى. چوپچوڭ يىگىت بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، ئۇخلاپ ئۇيقۇغا قانمايدىغان، بۈگۈن چاقىرسا ئەتىسى ھە دەيدىغان تاراس بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، شوخ كۈلكىلىرى ۋە تاتلىق قىلىقلىرى بىلەن ئۆيىنى بازاردەك قىزىتىۋېتەتتى، دادىسىنىڭ توسقىنىغا قارىماي، تەمتىپ يۈرۈپ ئۇسسۇل ئوينايتتى، ئالمادىس يېقىلىپ قالسا، ئەڭ بالدۇر يۆلەيدىغىنى يەنىلا قۇتلۇق بولاتتى.

تەقدىر دېگەن شۇنداق بولىدىكەن، بارنى يوق قىلىدىكەن، يوقنى بار قىلىدىكەن، ئۇنى بۇنىڭدىن ئايرىيدىكەن، بۇنى ئۇنىڭغا ئۇچراشتۇرىدىكەن، بىرىدىن مەھرۇم قىلسا، يەنە بىرىگە قوشلاپ بېرىدىكەن.

كەدىرە قۇتلۇقنى «ئاكا» دەيتتى. قۇتلۇق ئۇنى «سىڭلىم» دەپ چاقىراتتى. تەقدىرنىڭ كۈچى بىلەن ئالەمنىڭ چەت-چەتلىرىدىن كېلىپ، مېھرىلىك بىر ئۆيدە جەم بولۇشقان بۇ يېتىملەر ھېچبىر ئىشتا يېتىملىك تارتماي، تاۋى چىگىلمەي بىر تۇغقان ئاكا-سىڭىللاردەك ئىجىل چوڭ بولدى.

دەرۋەقە، كەدىرە 13، 14 لەرگە كىرگەن يىلى بىر يازدىلا ئۆزگىرىپ، زىلۋا بويلۇق، گېجەك چاچلىق، خۇما كۆزلۈك، قەلەم قاشلىق بىر گۈزەل نازىنىنغا ئايلاندى. قۇتلۇقنى ھەيران قالدۇرغىنى، ئۇنىڭ قارامتۇل تېرىسى ئۇپا سۈرتكەندەك سۈزۈلۈپ، ئەڭلىك ئوتتەك قىزاردى، گېپى ئازلاپ، تارتىنچاق بولۇپ قالدى. يايلاق گۈلى كېپىنەكلەرنى ئۆزىگە تارتقاندەك، كۆيۈۋاتقان چىراغ پەرۋانىنى چىللاپ كەلگەندەك بىر ئىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. قۇتلۇق كېپىنەككە ئايلاندى،

بەلكى ئىشقىۋاز پەرۋانىنىڭ ئۆزى بولدى. ئالدى بىلەن ئىككى يېتىمنى، كېيىن ئىككى يۈرەكنى بىر-بىرىگە ئۇچراشتۇرغان كەڭ قورساق تەقدىر يەنە بىر قېتىم سېخىيلىق قىلدى. تاراس تېكىن چوڭلارنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئۇرۇقدىشى بەگبارىسقا كۈيئوغۇل بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، تەقدىر ئەلچىسى تۈنباغا يەتتە كېچە-كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈپ، ئىككى بالىسىنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويدى. گۈلى گۈلگە كەلگەن بۇ قوشۇلۇش ئىككى ياشقا بەختلىك بىر ئائىلە ۋە بۇدرۇققىنە بىر جۈپ پەرزەنت ئاتا قىلدى.

ياخشى ئەرنىڭ كۆڭلى ئۆيدە، ئىشى ھەر يەردە بولىدۇ، ياخشى سەردارنىڭ كۆڭلى ئەلدە، ئىشى جەڭگاھتا بولىدۇ، ئەلدىن تانغان، جەڭدىن يانغان سەركەردە ياخشى سەردارمۇ ئەمەس، ياخشى ئەركەكمۇ ئەمەس.

شۇ ۋەجىدىن، قۇتلۇق سانغۇن ئۆي بىلەن تالا، راھەت بىلەن جاپا ئارىسىدىن تالا بىلەن جاپانى تاللىۋالدى. ئەل غېمىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، لەشكەرگاھقا بىر كەتكەنچە يىللاپ قايتىپ كېلەلمىدى. بىراق ئۇ ياز كۈنلىرى ئوچاقتەك قىزىپ، قىش كۈنلىرى كاچكۇلدەك سوۋۇپ تۇرىدىغان كىگىز ئۆيلەردە بولغان، قارلىق تاغ، لۆم-لۆم سازلىقلاردا لەشكەر باشلاپ يۈرگەندە راھەتلىك ئۆينى سېغىنغان ئىدىغۇ؟ تاپسا يەپ، تاپالمىسا ئەرۋاھتەك ئاچ قالغاندا ئايالىنىڭ ئىسسىق چىرايىنى، بۇس ئۆرلەپ تۇرغان قىزىق چېيىنى، تەملىك غىزالىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ تاڭلىيىنى قاققان ئىدىغۇ؟ يالغۇزلۇقتىن زېرىككەن چاغدا، ئەتە-ئاخشاملىرى غېرىپسىنغاندا بالىلىرىنىڭ شوخ ئېقىندەك كۈلكىسىنى، قارلىغاچتەك ۋىچىرلاشلىرىنى ئەسلەپ قالغان ئىدىغۇ؟

ئەمدى ئۇلار قېنى، كۈلۈپ تۇرىدىغان مۇلايىم كۆزلەر، شوخ كۈلكە، ئويۇن-چاقچاقلار قېنى؟

قۇتلۇق تۆت تىمىدىن مۇز يېغىپ تۇرغان سوغۇق ئۆيدە بىرلا هاپارەتنى، يەنى ئايالىنىڭ دەققلەپ پەسلەپ بىرىۋاتقان بەدەن هارا-رىتىنى سېزىپ تۇراتتى، كۆزىنى قويۇپ، يۇرىكىدە يىغلايتتى، پۇشاي-مان ئوتىدا پۇچىلىناتتى، ئايالى ساقايسا ئىدى، ئۆزىنى تەستەكلەشكى-مۇ، ئۆمۇر بويى بوسۇغىدىن بىر قەدەم ئاتلىماسلىققىمۇ ۋەدە بەرگەن بولاتتى.

«مەن نېمە قىلىۋاتىمەن، كەدىرە كېتىپ قېلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ كېتىپ قېلىشىغا بىر ئەر تۇرۇپ شۇنداقلا قاراپ تۇرىمەنمۇ؟»

قۇتلۇق سانغۇن بارماقلىرىنى چىشلەپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي بويۇن قىسىپ تۇرغان بالىلىرىنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ، بوسۇغا ئۈستىدىكى ياغلاقارغا جىددىي قىلىپ دېدى:

— ياغلاقار، بارغىن، چېچەنرەك چاكاردىن بىرنى هەمراھ قىلىپ، ئەمچىنى تېپىپ كەل!

ياغلاقار ئىتتىك كەينىگە بۇرۇلدىيۇ، بىر نەرسىنى ئېسىگە ئالغان-دەك توختاپ يەنە قايرىلدى:

— ئېرچۈك باخشىنىمۇ چاقىرغاچ كېلەيمۇ، ئاڭلىسام ئۇ جىنلارنى قوغلىۋەتسە بىمار ئادەم ئاسانلا شىپا تاپىدىكەن، — دېۋىدى، قۇتلۇق-نىڭ دەككىسىنى يېدى:

— بىلجىرلىما، بار دېگەن يەرگە بېرىپ، ئەمچىنى تېپىپ كەل!

ئېرچۈك باخشىنىڭ ئىېتىنى ئاڭلىدىمۇ، قۇتلۇقنىڭ ئەجىلى قول-شىپ، ئەرۋاھى ئۇچاتتى. ئۇنىڭچە، ئېرچۈك باخشىمۇ، يەنە باشقا باخشىلارمۇ تەڭرىنىمۇ، يەندىنىمۇ ئالدايدىغان، قۇيرۇق كۆرسىتىپ ئۆپكە ساتىدىغان يۈزى قېلىن نەيرەڭۋازلاردىن ئىدى. پەقەت مەرھۇم موزاكلا نەزىرىدە چىن ئادەم، هەققىي ئەمچى سۈپىتىدە، تا هېلىغىچە خاتىرىسىدىن كۆتۈرۈلمەي كېلىۋاتاتتى.

قۇتلۇق ياغلاقارنى ماڭغۇزۇۋېتىپ، ئايالىنىڭ تومۇرىغا ئەمدىلا قول تەگكۈزۈۋىدى، ئات تۇيىقىنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى ئۇنى تاشقىرىغا قۇلاق سېلىشقا مەجبۇر قىلدى.

شۇ ئارىدا، قۇرۇپ كەتكەن دەرۋازا ئۇلگۈچىكىنىڭ بىقىمسىز غىچىرلىشى ئاڭلاندى. ئادەملەرنىڭ ئۇنلۇك سۆزلەشلىرى، چاكار-چۆ-رىلەرنىڭ قىيا-چىيالىرى ۋە تاراق-تۇرۇقلار قوشۇلۇپ، كېچە ئاسمىنىنى قوچىۋەتتى.

قۇتلۇق ئايالىنىڭ بىلىكىنى قويۇۋېتىپ، شاۋقۇن-سۈرەنلەرنىڭ تېگىنى بىلىپ بولغۇچە، بىر چاكار يۈگۈرگەن پېتى ئۆيگە كىرىپ كەلدى-دە، نەپسى بوغۇلغاندەك ھاسىراپ تۇرۇپ دېدى:

— ۋە.. ۋەزىرئەزەم جانابلىرى... ۋە...

— تىلىڭنى چاينىماي چاپسان گەپ قىلمامسەن، تاشقىرىدا نېمە بولدى زادى؟

— بىرمۇنچە... ئا... ئادەملەر... ياغ ... ياغ..

— قۇتلۇق سانغۇن بىتاقەت بولۇپ، تېز-تېز چامداپ تالاغا چىقىۋىدى، بىر توپ ناتونۇش ئادەمنىڭ ھويلىغا تولۇپ كەتكىنىنى كۆردى. ئۇ سىنچىلاپ قاراپمۇ، يۈلتۈز يورۇقىدا بۇ ئادەملەرنىڭ غۇۋا پارقىراپ تۇرغان كاسكىلىرىدىن ۋە قالقانلىرىدىن ئۆزگە، ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمىدى. بىراق، يېرىم كېچىدە كەلگەن بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانلارنىڭ قانداق كىشىلەر ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا يېتىپ ئاشاتتى.

ئۇنىڭغىچە، قايسىدۇر بىر ئەقىللىق چاكار چىراغ ئېلىپ چىقتى. كۆڭلى نامەلۇم بىر كېلىشمەسلىكنىڭ يۈز بېرىدىغىنىنى تۇيۇپ تۇرغان قۇتلۇق سانغۇن شۇنداق قاراپلا ئون-ئونبەشچە قوراللانغان قوروقچە-نىڭ ياغلاقارنىڭ قولىنى قايرىپ، گەدىنىدىن بېسىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ

قالدى. كېيىنىشىدىن ۋە قورالىرىدىن قارىغاندا بۇ قوروۇقچىلار قاغاننى قوروۇقلايدىغان بەگبارىس تۇمەنباشىنىڭ ئادەملىرىدەك قىلاتتى.

قۇتلۇق ھەيران بولۇپ «بۇ نېمە ئالامەتتۇ؟ يىغىلىشىپ، ئادەمنى خاتا تۇتۇپ يۈرگەن بولمىسۇن يەنە»، — دەپ ئويلىدى، «يىغىلىش-مايدىغان كىم بار، ياغلاقارنىڭ ياكى مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمىزنى بىلسىلا ئادەمنى ھازىرلا قويۇۋېتەر» دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى.

— ھەي لەشكەرلەر، چاپسان ئېيتىڭلار، باشىڭلار كىم، ئۇن باشىمۇ، ئەللىك باشىمۇ ياكى يۈز باشىمۇ؟ — قۇتلۇق يۇمشاق تەلەپپۇزدا سورىۋېدى، بولشىغا بوي تارتقان، تۇتاش زەنجىرلىك چاپان كىيگەن، چىرايىنى روشەن كۆرگىلى بولمايدىغان بىرەيلەن بېشىنى بازلاۋاتقان خورازنىڭكىدەك تىك تۇتۇپ جاۋاب بەردى:

— ئون باشىمۇ، يۈز باشىمۇ ئەمەس، پېقىر خاس قوروۇقچىلار مىڭباشى قاملى قاناچ قاغان تەڭرىكەنىمىزنىڭ پەرمانى بىلەن گۇناھكار ياغلاقارنى تۇتقىلى كەلدۇق. باشقا گەپ بولمىسا، ئۇنى ئوردىغا ئېلىپ ماڭدۇق. مانا دەستەك!

قاغاننىڭ پەرمانىغا گۇۋاھ بولىدىغان ئالىي دەستەك قۇتلۇقنى بىردىنلا ساراسىمىگە سېلىپ قويدى.

گەپدان مىڭباشىنىڭ گېپى تۈگىگىچە، قوروۇقچىلار قولمۇقول تۇتىشىپ، ياغلاقارنى تىرىك قولغا چۈشكەن ياۋا يىرتقۇچنى باغلىغاندەك چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ بولغانىدى، گەپ تۈگىشىگىلا ئۇنى تۆرتكۈشلەپ، دەرۋازا تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. شۇنداقتىمۇ قۇتلۇق بولدى قىلمىدى:

— توختاڭلار، دېسەم-دېمىسەم ئادەمنى خاتا تۇتتۇڭلار، بىلەمسىلەر، تۇتقىنىڭلار ئاتلىقلارنىڭ مىڭباشى ياغلاقار لىك بولىدۇ! ئۇ تېخى يېقىندىلا قاغانىمىزنىڭ كاتتا ئىنئامىغا ئېرىشكەن.

— ... ...

— ئۇنى تونۇمساڭلارمۇ مەيلى، لېكىن مېنى تونۇيسىلەر، مەن قاغان ئوغلى، ۋەزىرئەزەم قۇتلۇق سانغۇن بولىمەن... قۇلاقلىرىڭلار پاڭمۇ، مەن ئەمرلەشكەر دەۋاتىمەن...

قورۇقچىلار قۇتلۇقنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلمىدى، خۇددى چاپ-چىغان ئاتلاردەك دۈپۈرلىشىپ، نېمە بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي، ساراڭ-دەك گاڭگىراپ قالغان ياغلاقارنى ئىتتىرگىنىچە دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى.

قۇتلۇق بوغۇلۇپ قالغۇچە ۋارقىرىدى، ئاچچىقىدىن يەرگە تەپتى، ياغلاقار غايىب بولغان قاراڭغۇلۇققا قاراپ بىر هازا تىكىلىپ تۇرغاندىن كېيىن ئاندىن هاۋادا ئېسىلىپ قالغان قولىنى چۈشۈردى.

قۇتلۇق خالىسا ئىدى، قىلىچىنىمۇ، نەيزىنىمۇ، ئىشقىلىپ دەھلىز-دىكى قورالىنىڭ بىرەرسىنى ئېلىۋالسىلا، هېلىغۇ ئونبەش ئىكەن، يۈز-بەش قورۇقچىغىمۇ بىمالال تېتىيالايتتى، قۇرۇق مۇشت بىلەنمۇ بىر ئىشلارنى قىلىپ، ياغلاقارنى تارتىپ ئالالايتتى.

بىراق قۇتلۇق ياغلاقارغا، ئادالەتكە ئىشەنگىنى ئۈچۈنلا ئۇنداق قىلالمايتتى. ئېھتىيات ۋە ئېھتىماللىق ئۇنى بۇنداق قىلىشتىن توسۇپ تۇراتتى.

«ئاچچىق — بىر ئوغرى، سەۋر-تاقەت — ئەقىل خەزىنىسىنىڭ دەرۋازىسىدۇر. شۇنداقمۇ چاغلار بولىدۇكى، ئاچچىق ئاتلىق بۇ ئوغرى ئەقىل خەزىنەڭگە قول سالماقچى بولىدۇ- دە، دەرۋازاڭنى كۆچەپ قاقىدۇ. ئاچچىققا يول بېرىپ، دەرۋازاڭنى ئېچىپ بەردىڭمۇ، بۇ ئوغرى-نىڭ ئەقىل خەزىنەڭنى قۇپقۇرۇق قىلىۋەتمىگىنىنى كۆر. ئەقىلسىز تەن — هەر تەرەپكە ئېتىلىپ تۇرغان كۆزى يوق يىلپىزدۇر. بۇ يىلپىز هەق بىلەن ناهەق، ئاق بىلەن قارا، ياخشى بىلەن يامان دېگەنلەرنى

ئايرىپ ئۆلتۈرمايدۇ، كۆرگەننى تالايدۇ، ئۇچرىغاننى چىشلەيدۇ. بىلـ ـگىنكى، يىلپىزنىڭ گۇناھى يىلپىزغا ئەمەس، بەلكى سەۋر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ، ئەقلىنى ئوغرىلاتقۇچىغا ھېسابتۇر. سەن ئاقىل، سەن سەردار، سەۋر دەرۋازاڭنى مەھكەم تۇت، بوۋاڭ ئېيتقاندەك، سەۋرنىڭ تېگىدە ئالتۇن ياتىدۇ...»

قۇتلۇقنىڭ تارتىشىپ كەتكەن پەيلىرى ئاستا-ئاستا بوشاشقا باشـ ـلىدى، كىرىشىپ كەتكەن چىشلىرىمۇ بىر-بىرىدىن ئاجرىدى.

«بۇلۇت تارقاپ، ھاۋا ئېچىلسىلا قۇياش شولىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ھازىرچە ھاۋا تۇتۇق، ھەقىقەت غۇۋا، ئەتە ھاۋا ئېچىلىدۇ، قۇياشنىڭمۇ يۈزى كۆرۈنىدۇ، قېنى، ئەتە بولۇپ باقسۇن...»

قۇتلۇق ئۆز-ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئۆيگە قايتىپ كىردى-دە، ئايالىنىڭ ئالدىدا خۇددى ئىبادەتتە ئولتۇرـ ـغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

تاتارغان كەدىرە يەنىلا ساماندەك سارغىيىپ ياتاتتى، تازا سەپسالـ ـمىسا، تىنىقىمۇ بىلىنمەيتتى، لەۋلىرى قېتىپ قالغاندەك جانسىز ئىدى، كىرپە تىكىنىدەك توم ۋە ئۇزۇن كىرپىكلىرى ئارىسىدا توختاپ قالغان ئىككى تامچە ياشنىڭ سىماب ساقىدەك تەۋرىنىشىلا ئۇنىڭ تىرىكلىكىگە گۇۋاھلىق بېرەتتى.

«ئاھ تەڭرىم، ماڭا شامانلارغا، ياق، ھېلىقى ساقاللىق كىشىلەرگە بەرگەندەك ئۇلۇغ خىسلەتلەرنى ئاتا قىلساڭ، بىر ئەپسۇن بىلەن يامان جىنلارنى قوغلاپ، ئايالىمنى ساقايتسام، ۋەدەمدە تۇرۇپ، ئۇنى ئالتۇن ئىمدا كۆتۈرۈپ ئالتاي تاغلىرىغا ئېلىپ بارسام، تۇغۇلغان يۇرتىنى كۆرۈپ، ھىدىنى پۇراپ مۇراد-مەقسەتلىرىگە يېتىۋالسا...»

ئايالىنىڭ چىرايىغا قاراپ، قۇتلۇقنىڭ كۆزىگە ياش قاپلاشتى، تەقدىر ئالدىدا، كېسەل ئالدىدا ئۆزىنى تۇنجى قېتىم ئاجىز ۋە بىچارە

ھېس قىلدى. قانچە يىل بولدىكىن، تامغا ئېسىقلىق تۇرۇپ قۇرۇپ كەتكەن گۈلنەپشە گۈللىرىنى ئۈزۈپ ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن كاشكاپ دەملىدى، قوشۇق بىلەن ئايالىنىڭ لەۋلىرىنى نەمدەشكە باشلىدى.

قۇتلۇق بۇ كېچىنى كۆك تەڭرى تاڭ ئاتمايدىغان قىلىپ ياراتقانمىكىن، دەپ پەرەز قىلدى. تاڭ، تاڭنى كۈتكەن كىشىگە مانا مۇشۇنداق نېزىقاپ قالسا كېرەك، دەپمۇ ئويلىدى. ئۇ نېمىدەپ پەرەز قىلسۇن ۋە نېمىلەرنى ئويلىسۇن، ئۇيقۇسىز ئۆتكەن بىر كېچىنىڭ قەرەلى توشقاندا ئاندىن ئۇ تاڭ شولىسىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى.

قۇتلۇق ئايالىنىڭ چىرايىدىن كېچىچە كۆز ئۈزمىدى. ئۆتۈكەن گۈلنەپشىسى ئۇنىڭ تومۇرلىرىغا تاڭغا يېقىن يېتىپ بارغان بولسا كېرەك، ئۇ ئۇخلاپ قالغاندەك قىلاتتى. تىنىقىمۇ روشەن ۋە ئاستا ئىدى. قۇتلۇقنى تېخىمۇ مەپتۇن قىلسۇن دېگەندەك، تۈڭلۈكتىن ئېقىپ كىرگەن غۇۋا شولا ئۇنىڭ يۈزىنى يۇيۇپ، چىرايىنى پەردەزلەپ تۇراتتى.

«تەڭرىم ئاھىمغا يەتكەن ئوخشايدۇ، قېنىپ ئۇخلاپ، ئوبدانراق ئارام ئېلىۋالسا ئەتە-ئۆگۈن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنى ئويلاپ يۈرىكى جايىغا چۈشكەن قۇتلۇق كەدىرەنىڭ يوتقىنىنى تۈزەشتۈرۈپ، ھېلىمۇ قىزىپ تۇرغان پېشانىسىگە ئاۋايلاپ سۆيۈپ قويدى. ئىككى چۆرىنى دەھلىزگە چاقىرتىۋېلىپ، بىر تاغار گەپلەرنى تاپىلىدى، ئاللىبۇرۇن تەق قىلىپ قويۇلغان ئاسلىقاراغا مىنىپ، ئىككى قورۇقچىنى يېنىغا ئېلىپ ئوردا تامان يۈرۈپ كەتتى.

«غەلىتە ئىش، قورۇقچىلارنىڭ چۈمۈلىدەك مىغىلدىشىپ كەتكىنىنى قارىمامدىغان؟» — ئويلىدى قۇتلۇق ئوردا قاپقىسىغا يېقىنلىشىپ كېلىۋېتىپ. مۇشۇنداق ئويلاپ، بۇ «غەلىتىلىك»كە مۇۋاپىق جاۋاب تاپقاندەك بولدى ۋە «بۇ بەلكى تابغاچ ئەلچىلىرىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بولسا كېرەك...» دەپ يەكۈن چىقاردى.

قورۇقچىلار سانجاق-سانجاق تۈرۈپ كەتكەن بىلەن، ئۇ ھەيۋەت-لىك قاپقىدىن ئىلگىرىكىدەك نوچىلىق بىلەن كىرىپ كەتتى. دەستەك-كىمۇ ھېچكىم قاراپ قويمىدى. قاپقا ئالدىدا ئۈزۈن ساپلىق نەيزىسىنى قۇچاقلاپ، نوغۇچ يۇتۇۋالغاندەك غادىيىپ تۇرغان تونۇش قورۇقچىغا قاراپ ئاتايەن باش لىڭشىتىپمۇ قويدى.
ئەمما، قاغان قەسرى قاپقىسىدا ئەھۋال باشقىچىرەك ئىدى. ساقال-بۇرۇتىنى ئېدىتلاپ ياساپ، سۆسەر جۇۋا ئالماشتۇرۇۋالغان بەگ-بارسىنىڭ سوغۇق شامالغا قارىماي، قاپقا ئالدىنى قەدەملەۋاتقاندەك مېڭىپ يۈرۈشلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ كىمنىڭدۇر يولىغا قاراۋاتقاندەك قىلاتتى.
قۇتلۇق كېلىۋىدى، ئۇ قۇتلۇقنىڭ بىر نېمىسى ياقمىغاندەك، بېشىنى چايقاپ قويدى ۋە قورالسىز قورۇقچىغا ئىما قىلدى. قورۇقچى يۈگۈرۈپ كېلىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى.
— كېلىدىغىنىڭىزنى بىلەتتىم ئەمىرلەشكەر، يولىڭىزغا قاراپ كۆزۈم تۆت بولدىغۇ بۈگۈن، — دېدى بەگبارىس بىر قىسما ھېجىيىپ.
بەگبارىس ئوردا ئادىتىنى بۇزۇپ، قۇتلۇقنىڭ ئالدىغا چۈشتى، قۇتلۇق قەسرىنىڭ دىۋانغا تۇتىشىدىغان يولنى بىلمەيدىغاندەك، ئۇنى باشلاپ ماڭدى.
قاغان ئادەتتىكىدەك، ئالتۇن تەختتە چايدا ئولتۇرۇۋاتقان بايۋەچ-چىدەك باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ بۈگۈن دىۋانغا ئادەتتىكىدىن ئەتىگەنرەك چىقىۋالغانىدى. بىراق، چىرايى ئادەتتىكىگە زادى ئوخشى-مايتتى، قاپاقلىرى قوي يىغلاڭغۇسىدەك ساڭگىلاپ كەتكەن، كەكرە چاينىۋالغاندەك تۈرۈلگەن قوشۇمىسى ئاستىدىكى كۆزلىرىدىن كىشىنى ئەيمەندۈرگىدەك يېشىل نۇر چاقنايتتى، سارغۇچ ساقىلى بىلىنەر-بىلىن-مەس تىترەيتتى، غىلاپلىق قىلىچىنى ئىككى قوللاپ سىقىمداپ، بىر ئۇچىنى يەرگە تىرىۋالغانىدى. مۇشۇ ھالەتنىڭ ھەممىسىلا قاغاننىڭ خاپا

ئىكەنلىكىگە نىشانە ئىدى.

قۇتلۇق ئوردا تەزىمنى بەجا كەلتۈردى. قاغاندىن ئامانلىق سورىدى، رەسمىيەتلەرنى تۈگىتىپ، ئۆز جايىغا ئۆتمەك بولۇپ تەخت تەرەپكە قەدەم تاشلىۋىدى، بەگبارىس ئۇنىڭ ئالدىنى توراپ:

— ھۆرمەتلىك ئەمىرلەشكەر، سارىنىڭ ئورنىمۇ بەزىدە ئاسماندا، بەزىدە يەردە بولىدىكەن. قاغان بۈگۈنكى مۇناسىپ ئورنۇڭنى تېپىۋال دەپ بىشارەت بېرىۋاتىدۇ، خاپا بولماي بۇ ياققا ئۆتكەيلا،— دەپ يان تەرەپنى كۆرسەتتى. پەگاغا يېقىن بۇ ئورۇننىڭ بىرەر قەبىلىگە نازارەت-چىلىككە ئەۋەتىلگەن ئىلتەبىرنىڭ تۇرىدىغان جايى ئىكەنلىكىنى يادلا-ۋالغاندەك ئېنىق بىلىدىغان قۇتلۇق، بىشىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتكىنىگە قارىماي، كۆرسىتىلگەن يەرگە ئۆتۈپ، ئۆرە تۇردى. ئۇنىڭچە، بۇ ئالامەتلەرنىڭ ھەممىسى بىر كىچىنىڭ، پەقەت بىر كىچىنىڭ ئىچىدىلا ئوردىدا نۇرغۇن ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەت-تى. ياغلاقارنىڭ تۇتقۇن قىلىنىشىمۇ بۇ ئىشلار بىلەن چېتىشلىقتەك قىلاتتى.

— ئۇ ئايغاقچىنى ئېلىپ چىقىڭلار!

قاغاننىڭ مىڭلاپ لەشكەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگەندەك كۈچەپ ۋارقىرىشى قۇتلۇقنى يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. كۆزلىرىدىن دەھشەت يېغىپ تۇرغان ئىككى قورۇقچى يان ئۆيدىن ياغلاقارنى ئېلىپ چىقىپ، قاغان ئالدىدا تۆگە چۆكتۈرگەندەك تىزلاندۇردى.

قاغان ئۇنى ئۆزى سوراق قىلىشقا باشلىدى:

— قېنى ئېيت، سېنى بۇ يەرگە قايسى تابغاچ ئەۋەتكەن؟

— ... ...

— ئېيتە، سېنى ئايغاقچىلىققا ئەۋەتكەن تابغاچ زادى كىم؟

— قېنى، ئېيتە، زادى كىم؟ — دەپ سورىدى بەگبارىس، قاغاننىڭ سوئالىنى تەكرارلاپ.

بۇ غەلىتە سوئالنى ئاڭلاپ، ياغلاقارنىڭ ئىچىگە كۈلكە كىرىۋال-
دى. ئەمدى ئۇ قاغاننىڭ كۆزىچىلا قاقاقلاپ كۈلۈۋەتسۇنمۇ، تىلىقىپ
قالغۇچە كۈلۈپ، قاغاننى تازا ئوبدان مازاق قىلىۋالسۇنمۇ؟
قاغاننىڭ تەگرى كەبى ئۇلۇغ نوپۇزى ۋە قۇتلۇقنىڭ يۈزى ئۇنى
بۇ ئويىدىن ۋاز كېچىشكە قىستىدى. مىجەزى چۇس ياغلاقار لىنىڭ
قاغاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بىر بۇرۇلۇپلا ئۆزى بىلەن قېرىشىۋاتقان
بەگبارسىنى نىشانغا ئالدى ۋە ئۇنىڭغا سوئال قويدى:
— قېنى، تۇمەنباشى جانابلىرى ئېيتىپ باقسۇن، قانداق ئەل
ۋە قانداق كىشى توققۇز ياشلىق بىر بالىنى يات قوۋمگە ئايغاقچىلىققا
ئەۋەتەر؟
قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ چېچەنلىكىدىن قەۋەتلا سۆيۈنۈپ كەتتى.
ئۇنىڭ كۈچلۈك كەلەردىن چەتلەپ ئۆتۈپ، ئاجىزىغا ھۇجۇم قىلىش چارى-
سى شۇ ھامان ئۈنۈم بەردى.
— بۇ... بۇ...
بەگبارسىنىڭ زۇۋانى تۇۋاقلاندى، مەدەت تىلىگەندەك قاغانغا
قارىۋىدى، قاغاننىڭ ئۆزىدىن بەتتەررەك ئوسال بولغىنىنى سېزىپ
قالدى. كىچىككىنە جىمجىتلىقتىن كېيىن، قاغان گەپنىڭ تېمىسىنى
يۆتكىدى:
— تولا گەپدانلىق قىلما، سېنى توققۇز ياشتا ئايغاقچىلىق
قىلالمايدۇ دېمۇ تۇرايلى، ئەمىسە، چوڭ بولغاندا ئوردۇبالىقتىن ئون
بىر ئاي يوقاپ كېتىپ زادى نەگە باردىڭ؟ — سورىدى قاغان
توقماقنىڭ يوغىنىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ.
قاغان بۇ سوئال بىلەن ياغلاقارغا تۇتقۇن قىلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى
ئېيتىپ بەرگەندەك بولدى. ئۆز گۇناھىنى بىلەلمەي، زەردىگۆش بولغان
ياغلاقار مەغرۇرانە جاۋاب بەردى:
— قاغان ئالىيلىرىنىڭ پېقىردەك ئەرزىمەس بىر كىچىك مىڭبا-

شىنىڭ ئىز-دېرىكىنى قىلغىنىغا تولىمۇ مەرتەم ھەشقاللا، بىراق، راست گېپىمنى ئېيتاي دەيمەنۇ، قاغان ئالدىدا ئۇششاق-چۈششەك ئىشلارنى تىلغا ئېلىپ يۈرۈشتىن قورۇنىمەن...

— نېمە بولسا، شۇنى دە، گەپ يورغىلىتىپ كۆز بويايمەن دېمە!

ياغلاقار گەدىنىنى سىلاپ، يەر ئاستىدىن ئەتراپىدىكىلەرگە بىرمۇ-بىر قاراپ چىقىپ نېمىشقىدۇر ئوڭايسىزلانغاندەك قىياپەتتە دېدى:

— راستىمنى ئېيتاي، ئاستانىغا ئۆيلەنگىلى باردىم.

— كىمدىن ئىجازەت ئالدىڭ؟

— ئەمىرلەشكەرگە تەۋە بولغاندىكىن، ئەمىرلەشكەر جانابلىرىدىن ئىجازەت ئالدىم.

— ھە؟ ئەمىرلەشكەرنىڭمۇ كۆزىنى بويايسەن-دە ئەبلەخ؟! — قاغان ئۈندىمەي تۇرغان قۇتلۇققا قاراپ ھومىيىۋالدى، تەختتىن چۈ-شۈپ، قولىنى ياغلاقارغا چىنىدى ۋە دېدى، — قېنى ئېيت، قاغان ئالدىدا يالغان ئېيتقۇچىنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولىدۇ؟

— بېشى كېسىلىدۇ، ئالىيلىرى.

— ئەمسە، چوڭ ئوردىغا ئۆكتە قوپقان ئاسىي جوسىغا ئاستىر-تىن 400 تۇياق ئات ئاپىرىپ بەرگىنىڭنى نېمىشقا دېمەيسەن؟ قارىغاندا سېنى سەگىتىپ قويمىسا بولمايدىغان ئوخشايدۇ، ئەدەپلەڭلار بۇ بىنو-موس ئايغاقچىنى!

قاغاننىڭ گېپى مىسالى بىر شامال بولۇپ، قۇتلۇقنىڭ مېڭىسىنى غۇۋۋالاشتۇرۇپ تۇرغان ئىس-تۈتەكلەرنى قوغلاپ سۈر-توقاي قىلىۋەت-تى. ياغلاقارنىڭ ئاسىيلار ۋە ئاسىيلارنىڭ ئىلكىدىكى نۇرغۇن قوزغىقان ئاتلىرى ئۈستىدە سۆزلەپ بەرگىنىنى يادىغا ئېلىپ، كىملەردۇر سادىر قىلغان بۇ گۇناھنىڭ ئەمدى ياغلاقارغا دۆڭگەلگىنىدىن خېلىلا چۆچۈپ قالدى. ئۇنى چۆچۈتكىنى بۇلا ئەمەس، بەلكى بۇ تۆھمەتنى توقۇپ چىققان مەلۇم بەتنىيەت ۋە قاغاننىڭ بۇ بەتنىيەتكە ئىشەنگىنى بولدى.

قۇتلۇقنىڭ قاغاننىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ بېرىپ، «بۇ تۆھمەت» دەپ ۋارقىرىغۇسى كەلدى، ياغلاقارنىڭ تۆھپىسىنى ئاشكارىلاپ، ئۇنى ياخ-شىلىقتا ياخشىلىق بىلەن جاۋاب بېرىشكە كۆندۈرمەكچى بولدى:

— ئەمرىلەشكەر قۇتلۇق سانغۇن قاغان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت سورايدۇ!

— ئۇتنى كىم تۇتسا شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ، گۇناھكار كىم بولسا ھېسابىنى شۇ بېرىدۇ...

قۇتلۇق قايتا-قايتا ئىجازەت سورىدى، نېمە سەۋەبتىندۇر، قاغان ئۇنىڭغا ئىجازەت بەرمىدى. قاغان ئىجازەتقۇ بېرەر، بەرمىسە، زورلۇق بىلەن تارتىپمۇ ئالار، بىراق، ئىجازەت ئالسا، ئۇ يەنە نېمىمۇ دېيەلەر؟ گۇناھكارنىڭ كىملىكىنى بىلمىسە، يا تۆھمەتخورنىڭ ئېتىنى ئېيتىپ بېرەلمىسە، ئۇنىڭ گېپىگە يەنە كىملەرمۇ ئىشىنەر؟ تۆھپىسىنى ئاشكارد-لاش ئارقىلىق ياغلاقارنى قۇتقۇزماقچى بولسىچۇ؟

ئۇنىڭچە، ئۇ ئۆز ئۇيىنى قاغاندىن سىر تۇتۇپ، ياغلاقارنى ئاستانىگە يولغا سالغان چېغىدىلا بۇ ئىش ئاشكارىلاپ بولمايدىغان بىر مەخپىيەتلىككە ئايلانغانىدى، تاغسىنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىدىن خەۋەر تاپقاچقىلا ئانچە-مۇنچە ھەق گەپلەرنى قىلغان بىلەن، تونباغا ئاتتىن چۈشىمۇ، ئۆزەڭگىدىن چۈشمەيتتى، ئابرۇيىنى ئاياپ، ئاستانىگە ئاۋ-ۋال ئەلچى ئەۋەتىشكە ئەلۋەتتە قوشۇلمايتتى. بىراق، سۇلالە بىلەن يارىشىدىغان چوڭ ئىشنى ئارقىغا سۈرۈپ بولمايتتى، ئەگەر بىرەر ئادەم ئارىغا چۈشمىسە، ھېچكىم ھېچكىمگە ئەلچى ئەۋەتمەيتتى — دە، بۇنىڭ زىيىنىنى ئىككى تەرەپ ئوخشاشلا تارتاتتى. شۇ سەۋەبتىن، قۇتلۇقلار ياخشى ئىشنىمۇ مەخپىي قىلىشقا، تۆھپىنىمۇ پىنھان تۇتۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

قاغاننىڭ پەرمانسىز قىل تەۋرىمەيدىغان، قاغان تەڭرىدەك ئۇلۇغ سانىلىدىغان بۇ ئەلدە، قاغاننىڭ پەرمانسىز قىلىنغان ئىش بەرىبىر

يامان ئىش دەپ قارىلاتتى-دە، قاغاننىڭ غەزىپىگە دۇچ كەلمەي قالمايت-
تى. ياغلاقارنى قۇتقۇزىدىغان ئەڭ ئەپچىل چارە ياغلاقارنىڭ تۆھپىس-
نى ئاشكارىلاش ئەمەس، بەلكى سەۋر قىلىش، ئامال بار گۇناھىنى
ياغلاقارغا دۆڭگەپ قويغان چوڭ تۆھمەتخورنى، ھەقىقىي گۇناھكارنى
تېپىپ چىقىپ چاۋىسىنى چىتقا يېيىش ئىدى.

«ئۇنداقتا، ئاسىيلارغا مەدەت بەرگەن، قىلغۇلۇقنى ئۆزى قىلىپ،
ياغلاقارغا تۆھمەت ئارتقان زادى كىم؟ ياغلاقارنى پايلاپ يۈرۈپ، قاغانغا
چاققان زادى كىم؟...»

قاغاننىڭ غەزىپى — تەڭرىنىڭ غەزىپى، قاغاننىڭ پەرمانى —
تەڭرىنىڭ پەرمانى. قاغان «ئۇنبەش قامچا ئۇرۇڭلار» دەپ ھۆركىرىۋى-
دى، قامچا كۆتۈرگەن ئىككى قورۇقچى ئالىقانلىرىغا تۈكۈرگەن پېتى
يۈگۈرۈپ كەلدى-دە، ياغلاقارغا قارا- قويۇق قامچا ئۇرغىلى تۇردى.

— بىر... ئىككى... ئۈچ...

قامچا ئۇرۇلۇپ ئۇنغا بارمايلا، ياغلاقارنىڭ كالتە جۇۋىسى خۇددى
ئاتقان يۈڭدەك تىتما-تىتما بولۇپ، ھەر تەرەپكە ئۇچۇشقىلى تۇردى.
جۇۋا تېشىلىپ بۆز كۆڭلىكى، كۆڭلەك تېشىلىپ، دۈمبە تېرىسى
كۆرۈنۈپ قالدى. ئارقىدىنلا قامچە ئىزىدىن قان سىرغىپ چىقتى.

چار يىلاندەك سويلاۋاتقان قانلىق قامچا ياغلاقارنىڭ دۈمبىسىگە
ئەمەس، بەلكى يۈرەك بېغىشغا تېگىۋاتقاندەك ئازابلانغان قۇتلۇق
سانغۇن بىر نېمىلەرنى دەپ پىچىرلىغاچ، ئىختىيارسىز كۆزلىرىنى يۇمۇ-
ۋالدى.

ياغلاقار چىدىدى، بىر ئېغىزمۇ پەرياد سالماقتا يوق، بىر قىسمىلا
كۆلۈمسىرەپ، قاغاندىن زادىلا كۆز ئۈزمىدى. قاغان ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن
زىرىكتىمۇ ياكى چاچراپ تۇرغان قىزىل قاننى كۆرگۈسى كەلمىدىمۇ،
تەتۈر قارىۋېلىپ ۋارقىرىدى:

— ئەبلەخلەر، ئۇر دېسە شۇنچە قاتتىق ئۇرامسەن، ئۇ ئۆلۈپ

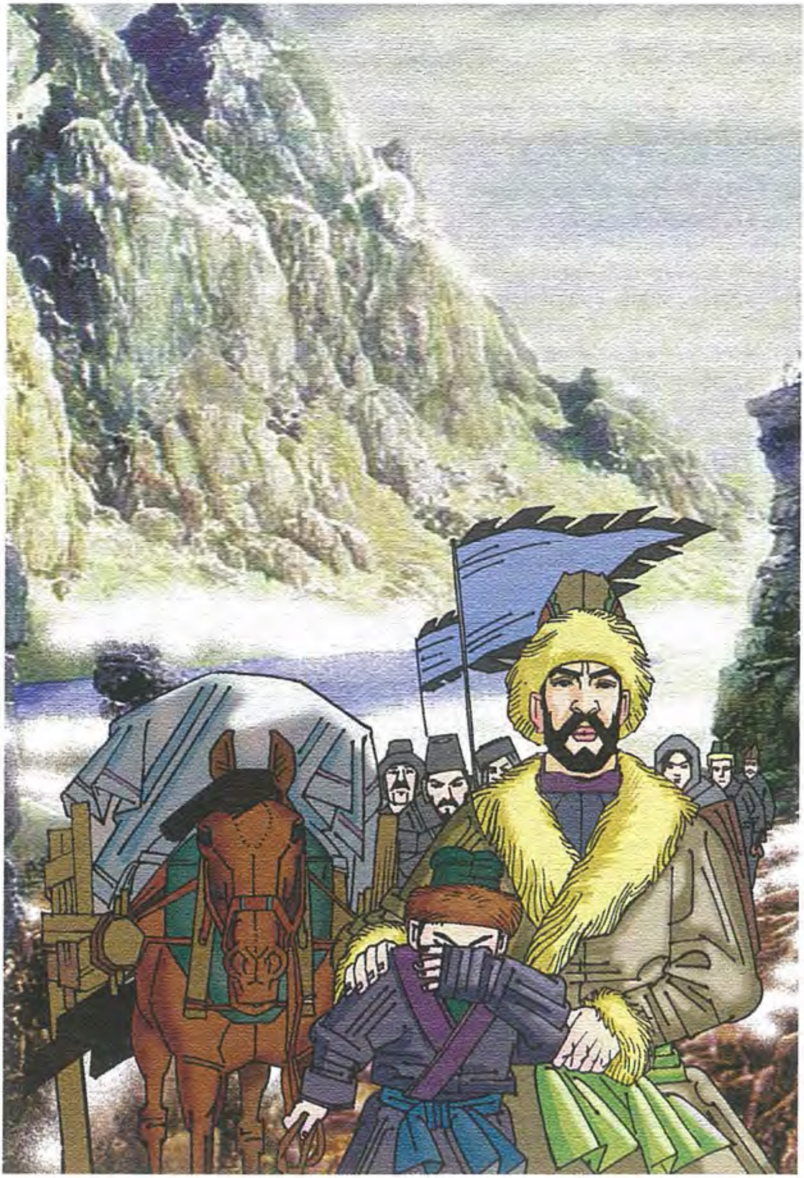

قالسا، تابغاچلارغا كىمنى تاپشۇرىمەن؟...

نەچچە كۈندىن بېرى ئۇچۇق تۇرغان شەھەر ھاۋاسى بۈگۈن تاڭ ئاتارغا يېقىن تۇيۇقسىز ئۆزگىرىپ قالدى. كۈنچىقىشتىن كۈن بىلەن بىللە بېسىپ كەلگەن قېلىن بۇلۇت ھەش-پەش دېگۈچە ئاسمان-نى قاپلاپ، ئۇپۇق يۈزىنى خىرەلەشتۈردى. كۈنپېتىشتا يۇرت قورۇق-چىسىدەك كېرىلىپ تۇرغان مۇقەددەس ئۆتۈكەنمۇ قېنىق پەردە ئارقى-سىغا ئۆزىنى ئالدى. شەھەر ۋە شەھەر سىرتىنى قاپلاپ كەتكەن قېلىن قار بىر قەۋەت كۈل چېچىلغاندەك ئاستا-ئاستا سۇسلىشىشقا باشلىدى.

ئۆز قۇياشىنى يوقاتقىنى ئۈچۈن، ئاسمان ھازىدار ئىدى. ئۆز ئامرىقىدىن ئايرىلغىنى ئۈچۈن، قۇتلۇق ماتەمدار ئىدى. قۇتلۇق ۋە قۇتلۇقنىڭ بالىلىرى، چۆرە-چاكارلىرى ۋە يېقىن-يورۇقلىرىدىن بولۇپ 90 چە كىشى يوپۇق يېپىلغان ئاق ھارۋىنىڭ كەينىدىن خۇددى تۇرنىلاردەك ئۇزۇن سەپ تۈزگەنىدى. ئۆلگۈچىنىڭ ئەجداد ئېتىقادى ئۈچۈنلا چىللاپ كېلىنگەن ئونلاپ باخشى مېيىت ھارۋىسىنى چۆرگى-لەپ ساما سالاتتى، دۇرۇت ئوقۇپ، داپ چالاتتى. قۇتلۇقنىڭ بالىلىرى ئانىسىدىن ئايرىلغان يېتىم بوتىلاقتەك بوزلايتتى، ئانىسىنى قىچقىراتتى، ئۇنى قارىسا كۆزى، چاقىرسا ئۈنى يەتمەيدىغان يىراق بىر يۇرتقا ئېلىپ كېتىۋاتقاندەك، تاۋۇتقا ئېسىلاتتى، پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئۇراتتى.

ھازىدار قۇتلۇق قارا جەندە ۋە قارا كۆلاھ كىيىپ، بېلىنى قارا شويىندا باغلاپ، بىر قولى بىلەن تاۋۇتنى تۇتۇپ ئېغىر قەدەملەر بىلەن كېلىۋاتاتتى. چېكىسىنى، قاپلاپ كەتكەن يېرىقلاردىن تارام-تارام قان ئاقاتتى.

ئۇ ئامراق سىڭلىسى ئۈچۈنمۇ، ۋاپادار خوتۇنى ئۈچۈنمۇ ئىككى كىشىلىك ھەسرەت چېكىپ ئۈنى بوغۇلدى. «ئەگەر لەشكەرگاھقا كەتمىگەن بولسام، ئۇ ئاغرىماس ئىدى، ئەتىگىنى ئوردىغا بارمىغان بولسام ئۆلۈپ قالماس ئىدى» دەپ ئۆزىنى ئەيىبلىدى، شۇ ئاچچىقىدا

قاغانغا هازا خەۋرىمۇ يەتكۈزمىدى، ماتەمگىمۇ چىللىمىدى.
ئەمدى ئۇ تاۋۇت بېشىدا گۇناھى مەڭگۈگە ساقىت بولمايدىغان مەھكۇم گۇناھكاردەك باش ئېگىپ ماڭغىنىدى. پۇشايمانلىق تووۋا، نادامەتلىك ئىستىغپار ئۇنى باش ئېگىشكە، ۋىجدان ئازابىنى يەڭگىللىتىشكە مەجبۇر قىلاتتى.
ئۇلۇغ ئاش ۋاقتى. يىغا-زارە بىلەن شەھەر قوۋۇقىدىن چىقىپ كەلگەن ھازىدار قوشۇن ئۆتتۈكەن ئېتىكىنى كۆزلەپ، ئاستا قەدەملەر بىلەن ئالغا سۈرۈلمەكتە ئىدى. ئۇلار قېلىن قار ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان تەڭرىقاغان يولىنى كېسىپ ئۆتمەكچى بولۇۋىدى، شۇ يولدىن بىر مەھبۇس ھارۋىسى كېلىپ قالدى ۋە بىر پەستىلا ھازىدارلار قېشىغا يېتىپ كەلدى.
قۇتلۇق قەدىمىنى ئاستىلاتتى، نېمىشقىدۇر مېيىت ھارۋىسىنىمۇ توختاتتى، كۆڭلى بىرەر نەرسىنى تۇيۇپ قالدىمۇ، ياكى بۇ ھارۋا كۆزىگە باشقىچىرەك كۆرۈندىمۇ، قەپەس ئىچىگە زەن سالدى.
ئۇ پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن دىڭگىيىپ، مەھبوس قەپىسگە قاراپلا ياغلاقارنىڭ تونۇش قۇلاقچىسىنى كۆرۈپ قالدى-دە، تووۋلاپ تاشلىدى:
— ئىنىم ياغلاقار...
ياغلاقارنىڭ قۇلاقچىلىق بېشى قەپەز ئۈستىدىن چىقىپ تۇراتتى، قولى كىشەنلەنگەن، ئاياغلىرى قېلىن پىيما ئۈستىدىن مەھكەم چېتىلغانىدى، تۇرقىدىن ئىككى قات جۈۋا كىيىۋالغاندەك قىلاتتى. ئەمما، ئۇنىڭ قاپقارا يۇملاق كۆزلىرىدىن ئەركىن چاغلىرىدىكىدەك ئوت چاقناپ تۇراتتى، تەبئىي خاتىرجەملىك ئەكس ئېتەتتى.
— ياغلاقار ئىنىم...
قۇتلۇق قورۇقچىلارنىڭ ۋە ئۇزۇق-تۈلۈك ئارتىلغان قېچىرلارنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپلا قاغاننىڭ ھېلىقى سۆزىنى ئېسىگە ئالدى. ئويلىدىكى، قاغان ياغلاقارنى ئاسىيلارنىڭ شېرىكى ۋە ئات ئوغرىسى قاتارىدا ئوردا

ئەلچىلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى. «بالا كەلسە قوش كەپتۇ» دېگەندەك، نەس باسقان بۇ ئىككى كۈن ئىچىدىلا قۇتلۇق ئەڭ يېقىن ئىككى ئادىمىدىن ئايرىلىۋاتاتتى. ئۇ:

— ئاھ تەڭرى، كەلگۈلۈكىنىڭ ھەممىسى ماڭىلا كېلەمدۇ؟ — دەپ پىغانلىق ئاھ ئۇردى، كەدىرەنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر بەرمەكچى بولغاندەك، مېيىت ھارۋىسىغا قاراپ قويۇپ، يىغلامسىرىدى.

— ئاكا، خەنجىرىڭنى چىقىرىپ، چېكەمنى تىلىۋەت، — دېدى، قۇتلۇقنىڭ ئىماسىدىن ۋە مېيىت ھارۋىسىدىن ھەممىنى چۈشەنگەن ياغلاقار.

قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىش قارارىغا كەلدى. ئەگەر ئۇنىڭ چېكىسى تىلىنسا، ئۇزۇن يول ۋە قاتتىق سوغۇقتا يارا ئىزى شەلۋەرەپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ھاياتىغا خەۋپ يەتمەيدۇ دېگىلىمۇ بولمايتتى. قۇتلۇق دەرھال بىر باھانە تاپتى ۋە:

— كۆڭلۈڭ ئاچاڭغا تېگىل بولدى، سىلەردە ئۇنداق ئادەت بولمىغاندىكىن چېكەڭنى تىلىپ ماتەم تۇتۇشۇڭنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى ئۆزىگە ئاڭلانغۇدەك قىلىپ.

ياغلاقار بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قۇتلۇقتىن قاتتىق بىر تەستەك يېگەندەك بىئارام بولدى. زەنجىرلەنگەن پۇتى بىلەن يەرگە تەپتى، قوللىرىنى بوشىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، لېكىن ھېچبىر ئامال قىلالمىدى. ئاخىرى، مەھبۇس قەپىسىنىڭ يان ياغىچىغا شۇنداق بىر ئۇسۇۋىدى، پېشانىسى يېرىلدى، يېرىقتىن ئېقىپ چىققان قىپقىزىل قان قاشلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ، كۆزلىرىگە ساقىدى. ئۇ ھاڭ-تاڭ قالغان قۇتلۇققا، ئاندىن مېيىت ھارۋىسىغا قاراپ «ئەلۋىدا ئاچا» دېدى ــ دە، قورۇقچىلارغا:

— ئەمدى هارۋاڭنى هەيدە! — دەپ ۋارقىرىدى .

26. قاغانىنىڭ ئۆيلەنگۈسى بار

قۇتلۇق كەدىرەنىڭ ئۆلۈمىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئۆزىتىپ، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىنى جايىدا بىجىرىۋېتىپ بولغاندىن كېيىن، سۇنغان دىلى ئانچە-مۇنچە تەسكىن تېپىپ قالغاندەك بولدى. بىمەزگىل يۈز بەرگەن مۇئەللەق قازا تۈپەيلى، روھىي دۇنياسىدا پەيدا بولغان غايەت زور بوشلۇقنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تولدۇرۇشقا ۋە يۈرەك يارىسىنى سەللىمازا ساقايتىشقا ئىمكان بولمىسىمۇ، قىسمەتكە تەن بېرىپ، هازا ئىسكەنجىسىدىن خېلى تېزلا قۇتۇلۇپ چىقتى.

«كەدىرەنى كۆك تەڭرىنىڭ ئۆزى ئاپىرىدە قىلدى، يورۇقلۇق ئالىمىگىمۇ ئۆزى ئېلىپ كەتتى. ئۇ ئەمدى كۆك ئىلاھىنىڭ شەپقىتىگە نائىل بولۇپ، پەرىشتىلەرچە كۆپ كەچۈرەر، ۋاپاسىز ئېرىنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ، پانىي ئالەمنىڭ جاپاسىنى تارتىپ يۈرمەس. بىراق، يېتىم ياغلاقارچۇ؟ ئۇمۇ تەڭرىنىڭ هۆكۈمى بىلەن كەدىرەدەك كېتىپ قالغان بولسا ئىدى، «قازاغا رىزا» دېمەكتىن ئۆزگە ئامال يوق ئىدى. ئۇ نېمە ئۈچۈن تىرىك تۇرۇپ دوزاخ ئازابىغا مەهكۇم قىلىندۇ؟ بۇ دۇنيا ياخشى ئادەملەرگە نېمانچە رەهىمسىزلىك قىلىدۇ؟» دېگەن ئويلار ئۇنىڭ ماتەمدىن ئەمدىلا خالاس بولغان ۋۇجۇدىنى تۆمۈر چىشلىق يامان قۇرتتەك توختاۋسىز غاجىلىغىلى تۇردى، خاتىرجەملىكىنى، ئارا-مىنى ۋە مەئىشىتىنى بىر يولىلا يوق قىلدى. ياغلاقارنىڭ مەهبۇس هارۋىسىدىكى تەقبىلەنگەن يىرتقۇچتەك غەزەپلەنگەن هالىتى، ئۇۋال

قىلىنغانلاردىلا بولىدىغان ھەممىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ھەممىدىن بىزار بولىدىغان قورقۇنچلۇق قاراشلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋال- دى. «ئىنىڭغا ئۇۋال قىلىنغىنىنى بىلىپ تۇرۇپ، سوكۇت ساقلىغىنىڭ نېمىسى؟ ئىككىنچى قېتىم ھاياتلىق ئاتا قىلىپ، تۇرمۇش سەھنىسىگە باشلاپ كىرگەن مېھرىبان ئاكام سەن ئەمەسمىدىڭ؟ قېنى سەندىكى مېھرىبانلىق؟ قېنى سەندىكى ئادالەتپەرۋەرلىك؟ قېنى سەندىكى تاغنى تالقان قىلالايدىغان ھېسابسىز كۈچ؟ ...»دېگەن ئاۋاز، قۇلىقىدىن كىرىپ، يۈرىكىنى تىترەتمەكتە ئىدى. مانا شۇ ئاۋاز ئۇنى ماتەم گىردابىدىن تېزلا قايتۇرۇپ كەلدىيۇ، يەنە يىگى جەڭگاھقا يۈزلەندۈر- دى. تەتۈر قىسمەت، ئالا نىيەت كىشىلەر بىلەن يەنە بىر نۆۋەت بەل تۇتۇشۇشقا دەۋەت قىلدى.

گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، ئۇ ھازىر قاغان دادىسىنىڭ ۋۇجۇ- دىدىن بۆرۈنقى بىر سۆزلۈك، ھەقىقەتچىل ئەمرلەشكەر دادىسىنىڭ ئىزناسىنى ئىزدەيتتى. لېكىن، قانداقلا ئىزدىمىسۇن ۋە قاياقتىن نەزەر تاشلىمىسۇن، ئۇ بۇ ئىزنانى تاپالمايتتى. ئەمرلەشكەر دادىسى بىلەن قاغان دادىسى بىر - بىرىدىن يىراقلاپ كېتىۋاتقان ئىككى ئاتلىققا ئوخشايتتى. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، ئۇنىڭ قەلب جامىدا لىقمۇلىق توشۇپ تۇرغان پەرزەنتلىك مۇھەببىتى بەئەينى تۆۋى تۆشۈك سوغىغا قاچىلانغان سۇزۇك سۇدەك، ئاز-ئازدىن ئېقىپ، بارغانچە ئازلاپ بارماقتا ئىدى. تۆھمەتخورنى ئاشكارىلاپ، دار ئالدىغا قاراپ قەدەممۇ قەدەم سىلجىپ كېتىۋاتقان ياغلاقارنى قۇتقۇزۇش ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم قېرىن- داشلىق بۇرچى ئىدى. ئەمما، ئۇ قاغاندىن ياردەم تەلەپ قىلالمايتتى. ئۇنىڭچە كۆز نۇرى ساختىلىق تۇمانى بىلەن توسۇلۇپ كەتكەن قاغاننى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش ھازىرچە نەتىجە بەرمەيدىغان بىھۇدە ئۇرۇنۇش بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۆز - ئۆزىگە ئۈمىد باغلاش، ئۆزى بىلەن بىر

يولدىكىلەرگە تايىنىشلا قۇتلۇقنىڭ قولىدىن كېلىدىغان بىردىنبىر چارە ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇ قورالسىزلا جەڭ قىلىدىغان يەنە بىر يېڭى جەڭگە ئاتلاندى. ئۇ «تۆھمەتخورنى تېپىپ ھەق-ناھەقنى ئايدىڭلاش-تۇرمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايمەن» دەپ قەسەم ئىچتى-دە، پىلەك-نى بويلاپ خەمەك تېپىش ئۈچۈن، توغرۇل مىڭباشى بىلەن، بەگبا-رىسنىڭ يېنىغا سوقۇپ قويغان يەنە بىر قورۇقچىنى يادىغا ئالدى.

بىراق، ئەۋەتىلگەن مەخپىي چاپارمەنلەر كۆپ ئۆتمەيلا كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى ئېلىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، توغرۇل مىڭباشى بىر يىل بۇرۇن چىقىپ كەتكەنچە لەشكەرگاھتا قايتا كۆرۈنمەپتۇ. ئۇنىڭ بىرەر قەبىلىگە كېتىپ قالغىنى ياكى بىرەر كېلىشمەسلىككە ئۇچرىغىنى توغرىسىدا ھېچكىم ھېچ نەرسە ئېيتىپ بېرەلمەيدىكەن. بىراق، خەۋەرلەردە ئېيتىلىشىچە، ھېلىقى نامەلۇم كىشى ھازىر توغرۇل مىڭباشىنىڭ ئورنىدا مىڭباشى بولۇپ، بەگبارىسنىڭ لەشكەرگاھىدا ئۆز ئالدىغا دو سۈرۈپ يۈرۈۋاتقانىكەن.

يەر-جاھان قاغا قانىتىدەك قاراڭغۇ، لەھەتتەك جىمجىت بولغان بىر كېچىسى پەرمانبەردار چاپارمەنلەر ئوغرى مۈشۈكتەك مارىلاپ يۈرۈپ، ھېلىقى نامەلۇم مىڭباشىنى بىر تار كوچىدا يالغۇز ئۇچراتتى-دە، بېشىغا قاپ كىيدۈرۈپ، قۇتلۇقنىڭ ئالدىدا ھازىر قىلدى.

قۇتلۇق گەپ ئەگىتىپ ئولتۇرمايلا سورىدى:

— قېنى ئېيت، مۈشۈ بىر يىلدىن بۇيان نېمە ئىشلارنى قىل-دىڭ؟

— ئېيتاي ئەمىرلەشكەر جانابلىرى، تاپشۇرۇقلىرىغا لايىق، غەي-رىي ئىش-غەيرىي ئادەملەرگە كۆز-قۇلاق بولدۇم. ئەگەر دېگەنلىرىدىن تېيىپ كەتكەن بولسام مېنى تەگرى ئۇرسۇن، تەن - جىسمىمغا ۋابا

تېگىپ تىن تارتماي ئۆلەي ...

ناملۇم كىشىنىڭ ئۇستاتلىق قىلمەن دەپ چاندۇرۇۋاتقىنىنى تۇيۇپ قالغان قۇتلۇق ئۇنىڭ قورسىقىدا جىن بارلىقىغا ئىشەندى، ئەمەل-مەنسەپ دېسە ئانىسىنى سېتىۋېتىشتىن يانمايدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئالدىغا يەمچۈك تاشلىدى ۋە:

— سەن بىلەن مۆكۈشمەك ئويناشقا ھەپسىلەم يوق. ئېرچۈك باخشىغا پال ئاچقۇزدۇم، ھەممىنى بىلدىم، قىلغان-ئەتكەنلىرىڭنى يوشۇرىمەن دەپ ئاۋارە بولما، خىزمىتىڭ كۆڭلۈمگە يېقىپ قالسا مەرھەمىتىمگە ئېرىشىپ تۆمەنباشى بولۇپ قالساڭمۇ ئەجەب ئەمەس، — دېدى.

ناملۇم كىشى بىردىنلا ئەيۋەشكە كەلدى. قۇتلۇقنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ، ئىچ-باغرىنى قويماي تۆكۈپ تاشلىدى.

— جانابلىرى، ئالىيلىرى، مەن ئاسىي شەپقەتلىرىنى ئۇنتۇپتىمەن، تۇز بەرگەن تۇزلۇققا تۈكۈرۈپتىمەن، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، مەن ھەممىنى دەي، ھەممىنى دەي ...

ناملۇم كىشىنىڭ ئىقرار قىلىشىچە، ئۇ بەگبارسىنىڭ تاراستېكىنىنى باشلاپ ئوۋغا چىقىدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپلا، بۇ ئوۋدا بىر گەپ بار دەپ گۇمان قىلغان، شەھەردىن غىپپىدە چىقىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشكەن، شاھانە چېدىرغا يېقىنلىششقا ئۇلگۈرمەيلا بەگبارسىنىڭ يوشۇرۇن قوروقچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قالغان، ئۇنىڭ ئازدۇرۇشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ياغلاقارنىڭ چوڭ ئاستانىگە يۈرۈپ كەتكىنىنىمۇ ئاشكارىلىۋەتكەن.

— قېنى ئېيتىپ باق، توغرۇل مىڭباشىنى تونۇمتىڭ؟

— راست گەپنى قىلسام، ئۇنى بىر-ئىككى قېتىملا كۆرگەنمەن.

— ئۇنى ئاخىرقى قېتىم نەدە كۆرگەنىدىڭ؟

— كۆرگىنىم يوق... كۆرگىنىم يوق...

نامەلۇم كىشى گەپتىن ئېزىپ دۇدۇقلاشقا باشلىدى، چىرايى تاتىرىپ، ئېڭەك گۆشلىرى لىكىلدىدى. بۇ هال قۇتلۇقنى شۈبھىگە سالدى. ئۇ قىلىچ سېپىنى شۇنداق سىلىۋىدى، نامەلۇم كىشى يەنە زۇۋانغا كەلدى. ئۇ:

— ئۇنى ... ئۇنى ھېلىقى كېچىسى بەگبارىس تۈمەنباشىنىڭ چېدىرىدا ئاخىرقى قېتىم كۆرگىنىم يادىمدا، ئۇمۇ چېدىر ئەتراپىدا تۇتۇلۇپ قالغان چېغى ... — دېدى، تىلىنى چايناپ. قۇتلۇق يەنە سورىدى:

— كېيىنچۇ؟

— كېيىن ئۇ تۈمەنباشىنىڭ ئالدىدا ھەرگىز سىر بەرمىدى، بىر ئېغىزمۇ زۇۋان سۈرمىدى.

— ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟

تۈمەنباشى قۇللىرىنى چېدىرغا سولاپ قويۇپ، توغرۇل مىڭباشىنى ئەپچىقىپ كەتتى.

— نەگە ئەپچىقىپ كەتتى؟

— بىلمىدىم، راستىنلا بىلمىدىم، ئۇلار بىردەمدىن كېيىن قايتىپ كىرىپ، مېنى ئوردۇبالىققا قايتۇرۇۋەتتى.

— نېمىدەپ قايتۇرۇۋەتتى؟

— بۇ ئىشلارنى ھېچكىمگە تىنما، تىنىپ سالساڭ مىڭباشىمۇ بولالمايسەن، جېنىڭنىمۇ ساقلاپ قالالمايسەن دېدى ...

قۇتلۇقنىڭ پەرىزى مانا ئەمدى توغرا بولۇپ چىقتى، ئېنىق ئىسپاتقا ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، توغرۇل مىڭباشىنى تۇزاققا دەسسىتىپ، ئۇنىڭغا سۇيىقەست ئىشلەتكۈچىنىڭ بەگبارىس ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشەندى. پەرىزىچە، يەنە ئاشۇ بەگبارىس نامەلۇم كىشىنىڭ ئىقرارىدىن

باغلاقارنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كېتىۋاتقىنىنى بىلىپ قالغان، ئۇنىڭ كەينىگە ئادەم سېلىپ، ھەربىر قەدىمىنى يېقىندىن كۆزەتكەن. ئاسىيلارغا ئات سېتىشتەك چوڭ گۇناھنى توپىلاڭ مەزگىلىدە ئاستانىگە بېرىپ كەلگەن باغلاقارغا ئىتتىرىپلا بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقماقچى بولغان.

«پۈتكۈل قاغانلىقتا قۇرىقان ئاتلىرىنى قاغان بىلەن بەگبارسلا بېقىۋاتسا، قاغان يەنە نېمە ئۈچۈن تۆھمەتكە ئىشىنىدۇ؟ باغلاقارنى ئات ساتتى دېگەن ئىكەن يەنە نېمىدەپ بۇ گۇناھقا ئۆزىنىمۇ شېرىك قىلمايدۇ؟ باغلاقاردا بۇنچە كۆپ قۇرىقان ئاتلىرى نېمىش قىلسۇن؟ ئۇنداقتا قاغان نېمىدەپ ھەقىقىي ئات ساتقۇچىنى ئىزدەپ تاپمايدۇ؟ بۇ قاغاننىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىش ئەمەسقۇ»

چۇۋۇق يىپتەك گادىرماچ، ئەمما كۆپ كۆچىمەيلا ئۈچىنى تاپقىلى بولىدىغان بۇ بىر نەچچە سوئالدىن «ئۇنداقتا، ھەقىقىي ئات ساتقۇچى زادى كىم؟» دېگەن بىر ئاددىي سوئال تۇغۇلاتتى. بۇ ئاددىي سوئال ھەممە تۈگۈننىڭ ئاچقۇچى سۈپىتىدە قۇتلۇقنى ئوبدانلا ئاۋارە قىلىپ تۇراتتى.

بىراق، قۇتلۇق ئىشىنەتتىكى، تونباغا قاغان بۇنداق زىل چاغلاردا ئاسىيلارغا ئات بېرىپ، تاڭ ئوردىسىنىڭ چىشىغا تېگىدىغان ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلمايتتى. قىلدى دېگەندىمۇ، قاغانلىق نوپۇزىغا تايىنىپ ئوچۇق-ئاشكارا قىلىۋېرەتتى. بۇ سودىنى گۇناھ ھېسابلاپ، باشقىلارنى جازالاپمۇ يۈرمەيتتى. بەگبارس، ئىچىدە توققۇز قاترايدىغان ئاشۇ بەگبارسلا بۇنداق ئىپلاسلىقلارنى قاملاشتۇرۇپ كېتەلەيتتى، ئۇنىڭ بۇ پەسكەش سودىنى پۇل-مال ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى قورقۇنچلۇق بىر شۇم غەرەز ئۈچۈن قىلغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى.

قۇتلۇق جىگدا توختىغۇدەك ئىسپات تېپىش ئۈچۈن تاراس

تىكىننى چېكىپ بېقىشنىڭ يولىنى قىلىپ يۈرگەن كۈنلەردە تۇنباغا قاغاننىڭ «ھۆزۈرۈمغا كېلىپ كۆرۈنۈش قىلسۇن» دېگەن جىددىي پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالدى، قىزىتىلغان تۆمۈر ئۈستىدە يالاڭ ئاياغ ماڭغاندەك مېڭىپ ئىچكى ئوردىغا يېتىپ كەلدى.

ھوقۇق-مەنسەپ شۇنداق بىر نەرسىكى، ئۇ تۈمەن خىل ناز-كەرەشمىسى بىلەن جەلپكار سەتەڭگە ئوخشايدىكەن، بۇ سەتەڭ ھەممە ئادەمگە قاراپ تەبەسسۇم قىلىدىكەن. ئۇ بولسا يۈز - ئابرۇي، مال-دۇنيا بولىدىكەن، شۇڭىمۇ، ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا تەلپۈنىدىكەن، ئىشقى-پىراقىدا كۆيۈپ-پىشقان مەجنۇنلارغا ئۇ: «ماڭا ئېرىشمەن دېسەڭ، قىلىچ-نەيزەڭگە تايان، ھىيلە-مىكرىڭنىڭ كوچىسىغا كىر، گېپى كەلسە دوست-بۇرادىرىڭنىڭ مۈرىسىگە دەسسە ...»دەيدىكەن-دە، ئادەملەرنى ھەر كويلارغا سالىدىكەن.

دەرۋەقە، ئادەملەر ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلىدىكەن، قىلغاندىمۇ جان دەپ قىلىدىكەن، كېچە-كېچىلەپ باش قاتۇرۇپ، يىل-يىللاپ ئاۋارە بولىدىكەن. كۈنلەر كېلىپ، بۇ ئىشقىۋاز تەلەي تاۋكاسىدا ئۇتۇپ چىققان بىر مەجنۇنغا قاراپ قۇچاق ئاچىدىكەن-دە، ھوقۇق-مەنسەپ تاجىنى كىيدۈرۈپ، ئۇنى باشقىلاردىن ئەزىز، ئۆزگىلەردىن ئۈستۈن قىلىدىكەن.

بىراق، گۈلنىڭ تىكىنى، ھەسەلنىڭ ھەرىسى بارلىقى بۇ تاجدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيدىكەن. ھوقۇق سەتىڭىنىڭ گۈلىنى ئۈزگەندە ئۇنىڭ تىكىنىنى كۆرمەيدىكەن. ھەسىلىنى تېتىغاندا ھەرىسىنى يادىدىن چىقىرىدىكەن، ياكى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ كۆرمەسكە سالىدىكەن. قاچانكى بىر كۈنلەر كېلىپ، گۈل سولۇپ تىكەن، ھەسەل خوراپ ھەرە قالغاندا تاج ئىگىسىگە ھەمراھ بولىدىغىنى پەقەت ھەسرەت بىلەن نادامەتلا بولىدىكەن.

هالبۇكى، ئىنتىلگەن سەتكىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ، سەلتەنەت-لىك تاج كىيگەن، تەگرىنىڭكىدەك ئابرۇي تېپىپ، تەگرىلەرچە ھۆكۈم سۈرگەن تۇنباغامۇ بۇ كۇنلەردە گۇللىرى قۇرۇپ، قارىقۇيۇق تىكەن باسقان باياۋاندا ھارغىن مۇساپىردەك دەلدۇگۇنمەكتە ئىدى.

دەرھەقىقەت، ئۇ ئاشۇ باياۋانغا كىرىپ كەلگەندىن بۇيان تاپىنىغا كۆپ قېتىملاپ تىكەن پاتتى، يەتتە ئەزاسىنىڭ ئۇچ-تۆتىگە ھەسەل ھەرىسى نەشتەر سالدى. 50 ياشتىن ئۆتە-ئۆتمەي، چاچ-ساقىلى تامام ئاقىرىپ، كۆزلىرىدىن نۇر قاچتى، قەددى ئېگىلىپ، پېشانىسىگە قورۇق چۈشتى، قاپاقلىرى ساڭگىلاپ، قىزغۇچ چىرايى بەئەينى سوقۇم گۆش-تەك قارىيىپ كەتتى.

قاغان ئىچ-ئىچىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان كالتە يۆتەلنى مىڭ تەسلىكتە بېسىپ تۇرۇپ مەلۇماتچىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالدى، شىۋاق-لىقتەك ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى سۇرتۇۋەتكەندىن كېيىن پەگا-دىلا ئۆرە تۇرغان قۇتلۇققا قارىۋىدى، قۇتلۇق دىۋان قائىدىسىنى خالار-خالىماس بەجا كەلتۇردى:

— ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئۇلۇغ قاغانىغا سالام، مۇبارەك تەنلىرى كۆك تەگرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئەبەدىلئەبەد ساق-ساغلام بول-غاي ...

قۇتلۇق تەخت ئالدىغا كېلىپ سالام بېرىشكە تەرەددۇت قىلىۋى-دى، چىڭقىلىۋېرىپ يۇزى كۆپكەن، ھەرە تارتقاندەك ھاسىراۋاتقان قاغان ئۇنىڭ قولىنى ئالدىغا سوزۇپ، بوغۇملىرى قېتىپ كەتكەن بارماق-لىرىنى بىلىنەر-بىلىنمەس قىمىرلاتتى ۋە:

— نېمانچە تولا ئەدەپ-قائىدە بۇ، تولا ئېگىلىپ، تىزلىنىپ يۇرمەي چاپسانراق يېنىمغا كەل ئوغلۇم، — دېدى، سەل خىرقىراپ. «ئوغلۇم؟» — ئوغۇل دېگەن نېمە ئۇ؟ دۇرۇس، ئوغلۇم دېگەن

بۇ مۇقەددەس سۆز ئاتىلارنىڭ ئۆز پۇشتىغا قىلىدىغان مۇھەببەتلىك خىتابى، قېنىنىڭ جەۋھىرى، نەسلىنىڭ داۋامىغا بولغان ئېتىراپلىق چاقىرىشى ئەمەسمۇ؟ بۇ خىتابنىڭ تېگىگە قانچىلىك ئەركەكلىك، قانچىلىك مەردانىلىق ۋە قانچىلىك مەسئۇلىيەت يوشۇرۇنغان-ھە؟

«ئوغلۇم»دېگەن سۆز قارىماققا بوغۇز يېرىپ چىققان بىر دەقىقىلىك ئاددىي نەپەس، بىر قارىماققا بىر ئۇچى يۈرەككە، بىر ئۇچى ۋىجدانغا تۇتىشىدىغان، ۋەزنى ئېگىز تاغدىن كەم تۇرمايدىغان، تەپتى ئېغىزنى كۆيدۈرىدىغان بىر ئوتلۇق نەپەس!

«ئەجەب ئىش، قاغان نېمە ئۈچۈن ئۆزىگە ئىزا تارتماي ‹ئوغلۇم› دەپ خىتاب قىلىدىكىنە؟ ‹ئوغلۇم›دېگەن بۇ سۆزنىڭ ۋەزنىنى بىلمەيدىكىنيا؟»

دۇرۇس، ئۇ ئۇنىڭ ئوغلى، ئۇنىڭ قېنىدىن، ۋۇجۇدىدىن تۆرەلمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ ئوغلى، باش ئۇستىدىكى كۆك تەڭرى، ئاياغ ئاستىدىكى قوڭۇر تۇپراق بۇ قىيامەتلىك ھەقىقەتكە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرغان يەردە، قان ۋە ۋۇجۇد بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۇراپ تۇرغىنىغا قارىماي گەدىنى چوڭ، غۇرۇرى كۈچلۈك چوڭ بولغان قۇتلۇق ئۇنىڭ ئاتىلارچە غەمخورلۇقىنى، ياق، ئاتىلارچە مۇھەببىتىنى چىن كۆڭلىدىن ئېتىراپ قىلغاچقا، قاغاننى ئۆز ۋاقتىدىلا «ئاتا» دەپ ئاتىدى ۋە «ئاتا» دەپ چوڭ بولدى. قۇتلۇق ئۇنى «ئاتا» دەپ ئاتىغانىكەن، ئۇ قۇتلۇقنى «ئوغلۇم»دېسە نېمە بولۇپتۇ؟ ئەگەر بۇ ئىلگىرىكى كۈنلەر بولسىدى، بۇ بىر كەلىمە سۆز قۇتلۇقنىڭ سەبىي قەلبىدە ئالەمشۇمۇل ئىپتىخار قوزغاپ، قەلب دېڭىزىنى كارامەت بىر تەرزدە داۋالغۇتۇۋېتەر، شامالدەك ئۇچۇپ بېرىپ ئاتىسىنىڭ ئاتەشتەك ئىللىق قۇچىقىغا تاشلىنار ۋە يېرىك ساقىلىنى

ئويناپ، يۈزنگه يۈزنى يېقىپ قوزىچاقتەك ئەركىلەر ئىدى.

ئەمدىچۇ؟ قاغان ئۆزىگە يەنىلا «ئوغلۇم» دەپ خىتاب قىلىۋاتىدۇ، ئەمما بۇ خىتاب ئۇنىڭغا كىچىك چاغلىرىدىكىدەك جازىبىدار، پاساھەتلىك بولۇپ ئاڭلانمايدۇ، بۇ سۆزنىڭ ۋەزنىدە ئەمدى ئۇنداق ھېكمەت يوق، بۇ سىھىر ۋە بۇ ھېكمەت «ئوغلۇم» دەپ خىتاب قىلىۋاتقان ئاشۇ قاغاننىڭ ھۆكۈمى بىلەن تۆھمەت ئىسكەنجىسىگە مەھكۇم قىلىنغان بىگۇناھ ياغلاقار بىلەن بىللە غايىب بولغان، غايىب بولمىدى دېگەندىمۇ ئۇ بۈگۈن تۇمان ئارىسىدىكى ھىلال ئايدەك، ياكى مايسىرىغان جىن چىراغدەك غۇۋالاشقان ...

قاغان قۇتلۇقنىڭ زىيان تارتقان دۇكانداردەك دومسىيىپ، تۇرغان يېرىدە ئۈيۈپ قالغىنىغا سەل ئەجەبلەندى، ئادىتى بويىچە بارماقلىرىنىڭ ئۇچىنى ئىلمەك قىلىپ رەققاسلارنىڭكىدەك مىدىرلاتتى.

— بۈگۈن ساڭا نېمە بولدى ئەمرلەشكەر؟ — دېدى قاغان خاپا بولغان ھالدا چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، — ئوغلۇم دېسەم بىر ئېغىزمۇ مۆرەپ قويمايسەن، ئەمدى مەن ئوغلۇمغا ئەمەس، بەلكى ئەمرلەشكەرگە بۇيرۇق قىلىشقا مەجبۇرمەن. ئالدىمغا كەل!

تەنە بىلەن سۇغۇرۇلغان بۇ تىكەنلىك سۆز قۇتلۇقنى خۇددى كاچكۇلغا چۆمۈلدۈرگەندەك سەگىتىپ قويدى، ئۆزىنىڭ بىر تەگرىزادىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغىنىنى دەرھال يادىغا ئالدى - دە، ئۇنىڭ يۈزىنى قىلىپ بولسىمۇ تەخت ئالدىغا كېلىپ قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇردى.

قاغان قۇتلۇقنىڭ ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلىمىغاندەك، كۆز ئالدىغا كەلگىنىنى تۇيمىغاندەك، تومۇرلىرى كۆك تانابتەك بۆرتۈپ چىققان كەڭ ئالقانلىرىنى تىزلىرى ئۈستىگە قويغىنىچە جىمجىت ئولتۇراتتى. ھېلىھەم خىرە يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى تەخت ئالدىدىكى ئۇدۇن زىلچىسىنىڭ قايسىبىر گۈلىگە قادالغانىدى. بۇ گۈلدىن ئەندىزە

ئېلىشۋالماقچى بولغان ئۇستا خالىۋاپتەك ياكى بۇ گۈلنى قانغۇچە تاماشا قىلىشۋالماقچى بولغاندەك، كىرپىك قېقىشقىمۇ رايى بارمايتتى. پەقەت ھېقىق كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلەر پارقىراپ تۇرغان بارماقلىرىلا تىزلىرى ئۈستىدە قانداقتۇر بىر ئويناق پەدىگە داپ چەككەندەك، رىتىملىق مىدىرلايتتى.

يۈرەكلەرنى مۇجۇپ تۇرغان بۇ سۈكۈنات قانچە ئۇزاق داۋام قىلىدىكىن، بىر چاغلاردا ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. سۈكۈناتنى تۇنجى بولۇپ بۇزۇۋەتكەن تونباغا قاغان قۇتلۇققا چەكچىيىپ تۇرۇپ سورىدى:

— قېنى، گەپ قىل، كەدىرەنىڭ ئۆلۈمىدىن نېمىدەپ قاغان داداڭنى خەۋەردار قىلمايسەن؟ ...

— ... ...

— قېنى مېنىڭ يۈرەك پارەم، قېنى مېنىڭ ۋاپادار قىزىم... ئۆز قىزىغا ماتەم تۇتالمىغان ئاتىغا بۇنداق قاغانلىقنىڭ نېمە كېرىكى؟...

قاغانغا تىكىلىپ قاراشقا ھېچكىمنىڭ جۈرئىتى بولمىغاچقا، دىۋان ئەھلى ئۇنىڭ تىترەك ئاۋازىنى ئاڭلىيالىدىيۇ، مۆلدۈرلىگەن كۆزلىرىنى، كۆزلىرىدىن تامچىپ ئاققان قانلىق ياشنى كۆرەلمىدى، توققۇز كۆزلۈك ئالتۇن تاج ۋە تاج بىلەن ئېغىرلاشقان بېشىنىڭ ھەسرەت بىلەن چايقالغانلىقىنى تۇيۇپ تۇردى.

قۇتلۇق دادىسىغا ئىچ ئاغرىتىپ قالدى، ھەتتا ئۆزىنىڭ توغرا قىلمىغىنىنى گەدىنىگە ئالغۇسىمۇ كەلدى. كەدىرە سەكراتقا چۈشكەندە قاغاننىڭ ئوردا ئەلچىلىرى بىلەن مۇلاقەتتە بولۇۋاتقىنىنى ئېيتىپ، ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولدىيۇ، گەپلىرىنى يالماپ يۇتۇۋەتتى. چۈنكى ئۇ بۇ ئۆلۈم ۋە ئۆلۈمگە ئەگىشىپ كەلگەن جىمى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى قايتا

تىلغا ئېلىشنى خالاپ كەتمەيتتى، تىلغا ئالدىمۇ، ئەگىشىپلا ياغلاقارنىڭ تۇتقۇن قىلىنىش ۋەقەسىمۇ ئوتتۇرىغا تاشلىنىماي قالمايتتى، قۇتلۇقچە، چوڭ ئىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، قەستەن خۇپسەنلىك قىلىۋاتقان قاغان ئالدىدا بۇ ۋەقەنى تىلغا ئېلىش ئۆكۈزنىڭ قۇلىقىغا ساتار چالغاندەكلا بىر ئىش ئىدى. «تۆگىچى كىم چەگكەن بولسا ئۇنى شۇ يەشسۇن، ۋاقتى كېلىپ ياغلاقارغا ئۇۋال قىلغىنى يادىغا يەتسە، ۋىجدانى قورۇنسا ئەجەب ئەمەس ...» دەپ ئويلىدى قۇتلۇق ئوندىمەي تۇرۇپ.

قاغان قۇتلۇق بىلەن گەپ تالىشىپ ئولتۇرمىدى، بىھۆرمەتلىك قىلىپ، سوئالنى جاۋابسىز قالدۇرغىنىغىمۇ ئېرەن قىلمىدى. ئاجىز يورۇپ تۇرغان دىۋاننىڭ ئۇيەر - بۇ يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ يېنىدىلا قول باغلاپ تۇرغان مۇراسىم بېگىنى تەستە ئىلغا قىلىۋالدى-دە، ئۇنىڭغا قول شىلتىپ:

— ھەممىڭلار چىقىڭلار، قاغانىڭلارنى ئەمىرلەشكەر بىلەن يالغۇز قويۇڭلار، — دېدى، بەلغەم قاپلىشىۋاتقان بوغۇزىنى قىرىپ قويۇپ.

مۇراسىم بېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن، قاغاننىڭ مۇرىسىگە مۇشتلا-ۋاتقان كېنىزەكلەرمۇ، چوغدانىنى چۇخچىلاۋاتقان مۇلازىملارمۇ، قورۇق-چى-مەھرەملەرمۇ، باخشى-پىرىخونلارمۇ داردا ماڭغاندەك ئېھتىيات بى-لەن مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى، دىۋاندا قاغان ۋە ئۇنىڭ ئەمىرلەشكىرى يالغۇز قېلىشتى.

دىۋاندا يەنە شۇ سۈكۈنات، يۈرەكنى سىقىدىغان، نەپەسنى بوغۇدىغان، نېمىدۇر «پاك» قىلىپ ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك، قار باسقان ئۆگزىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان قايسىبىر لىم «قارس» قىلىپ سۇنىدىغاندەك تەسىر بېرىدىغان قورقۇنچلۇق سۈكۈنات، ھازىرلا يۈز بېرىدىغان قانداقتۇر يامانلىقتىن ياكى تىنىق ئىچىدىلا زاھىر بولىدىغان ياخشىلىق-تىن بېشارەت بېرىدىغان مىڭ پاتمانلىق ئېغىر سۈكۈ-

نات...

قاغاننىڭ كونا كېسىلى يەنە قوزغالدى. دىۋان ئىچى سۈكۈناتتىن خالاس بولدى. قاغان بىر هازاغىچە قېقىلىپ تۇرۇپ تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگە ئېسىلغان پېتى تەسلىكتە ئۆرە بولدى، قۇتلۇقنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ساقال-بۇرۇتىنىڭ ئارىسىدىن ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان لەۋلىرىنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا يېقىن ئەپكەلدى ۋە:

— داداڭنىڭ تابغاچ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگۈسى بار، — دېدى، دانە-دانە قىلىپ.

— ئاڭلىدىڭمۇ، قاغان داداڭنىڭ تابغاچ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگۈسى بار، — دەپ تەكرارلىدى ئۇ قۇتلۇقنىڭ تەئەججۈپلىك كۆزلىرىگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇپ.

قۇتلۇقنىڭ قۇلاق قالقانلىرى بىرەر شەپە سەزگەن ئاسلقارانىڭ قۇلاقلىرىدەك قىمىرلاپ كەتتى، كۆزنى غايىبتىن كارامەت كۆرگەندەك چىمچىقلىتىپ تۇرۇپ قۇلاق تۈۋىدە ئېگىز قىيادىن قايتىپ كەلگەن ئەكس سادادەك جاراڭلاۋاتقان بۇ سۆزنى ئۆز سۆزىگە ئايلاندۇرۇپ ھەجىلەپ باقتى:

« — ھىم، قاغانىمنىڭ ئۆيلەنگۈسى بار، باشقا بىرسىگە ئەمەس، بەلكى تابغاچ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگۈسى بار... ئۆيلەنگۈسى بار ... ئۆيلەنگۈسى بار ...»

قاغان ئۆز ئىستىكىنى خۇددى «غىزالانغۇم بار»، «چاي ئىچكۈم بار» دېگەن سۆزنى ئېيتقاندەك تەبئىي، ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتتى، قۇتلۇقنىڭ ئىنكاسىغا ئېتىبار قىلمىغاندەك، بۇرۇلۇپلا ئۆز ئورنىغا قايتتى، گۇنسىز كۆزلىرىنى ئۇدۇل تامدىكى نامەلۇم بىر نۇقتىغا قاداپ تۇرۇپ تىلاۋەتتە تەكبىر ئوقۇغاندەك ئۇرغۇلۇق قىلىپ دېدى:

— سەن بلبسەن، تا شۇ كەمگىچە نىكاھىمدا قاتۇن تۇتمىدىم، بىر ئەلــدە قاغان بولمــسا بولمايــدۇ، قاتۇن بولمىسمۇ بولمايدۇ، مۇھمى، چوڭ ئوردىغا كۆيئوغۇل بولىدىغان ئۇبدان پەيتلەر يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ...

قۇتلۇق قاغانىڭ تەلىپىنى ناھايىتى ئېنىق ئاڭلىدىيۇ، دەماللىققا بىر نىمە دېيىشكە ئالدىرىمىدى. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ مۇرەككەپ ھېسلار-نىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ، تامغا مىنىپ قالغىنىنى بىلىپ ئولگۇردى.

ئۇنىڭچە، ئۇ مىنىپ تۇرغان تامىڭ بىر تەرىپىدە كۆپ يىللىق ئارزۇسىغا مۇناسىپ كېلىدىغان، ئەل-يۇرتنى ئاسايىشلىق ۋە باياشاتلىققا باشلاپ بارىدىغان بىر يېڭى يول يېيىلىپ ياتاتتى. بۇ يېڭى يولنىڭ قاغان ئۈچۈن قانچە قېتىملاپ تەۋسىيە قىلىنغىنى ئۇنىڭ يادىدا ئىدى. بۇ مەنىدىن، بۇنداق ئېزگۈ يولغا قەدەم قويغان قاغان ئاتىسى قوش قوللاپ قۇۋۋەتلەشكە ئەرزىيتتى.

بىراق، تــامىڭ ئۇ تــەرىپىدە شــۈبھە بىلەن تــولۇپ تــۇر-غان، ئوڭ-سولنى ۋە تەگ-تېگىنى كۆرۈپ بولمايدىغان تۇمانلىق بىر دۇنيا خۇددى شەيتان سۆيدۈكىدەك جىمىرلايتتى. بۇ تۇمانلىق دۇنيادا قاغانىڭ سۆرىتى كۆرۈنەتتى، ئوردا ئەلچىلىرىنىڭ تەلەتىمۇ خىرە-شىرە كۆرۈنۈپ قالاتتى. قاغان بىلەن ئەلچىلەر ئارىسىدا ئادەم سۆرەتلىك بىر تادان تۈلكە قۇيرۇقىدا ئوت سۆرەپ يۈرەتتى. بۇ تۈلكە باشقا بىرسى ئەمەس، بەلكى تىرىك مەخلۇقاتلارنىڭ ئەڭ يىرگىنچلىكى — بەگبارىس ئىدى.

قارىماققا بۇ بىر توپ كىشى يوشۇرۇنچە سودا قىلىشىۋاتاتتى. بەگبارىس جىمى شۇملۇقلارنى ئىشقا سېلىپ، قاش ئېتىپ ئويۇن ئوينايتتى. قاغان ياغلاقارنى دوغا تىكىپ ئۇنى قۇربانلىق قىلىشقا ۋەدە بېرەتتى. بۇ سادىقلىق، بۇ كەڭ قوللۇقلۇق ئوردا ئەلچىلىرنى سۆيۈن-

ـدۇرەتتى. بۇ ئەلچىلەر يانپېشىغا بىر ئۇرۇپلا قانداقتۇر بىر مەلىكىنى ياساپ چىقاتتى ۋە قاغان ئۈچۈن ياتلىق قىلماق بولۇشاتتى. بۇ سودىـ ـدىن ئۇلار رازى ئىدى. قاغان مەيدىسىنى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلەتتى، ئەلچىلەرمۇ كۈلۈپ-كۈلۈپ تېلىقاتتى، بەگبارىس كۆچۈكلىنىپ شەيتانـ ـلارچە دوست تارتاتتى. بىراق، بۇ كۈلكىلەر ئارىسىغا نەپرەتلىك نىدا ۋە ھەسرەتلىك يىغا ئاۋازى ئارىلاشقانىدى. بۇ ئاۋاز ياغلاقارنىڭكىگىمۇ، نامەلۇم مەلىكىنىڭكىگىمۇ ئوخشايتتى ...

— ئۆنچىقمىساڭمۇ، نېملەرنى ئويلاۋاتقىنىڭنى بىلىپ تۇرۇپتىـ ـمەن ئوغلۇم، — دېدى قاغان ئوت بىلەن سۇ ئارىسىدا تۇرۇپ خىيالىي ئاۋازلارنى ئاڭلاۋاتقان قۇتلۇقنىڭ پىكىر يىپىنى ئۈزۈپ، — ئۆنچىقمىساڭ ئىختىيارىڭ، لېكىن پەرمان شۇكى، ئەلچىلىك ئىشىدىن باش تارتىمەن دېمە، پەيتى كەلگەندە بىلمىگەننى بىلىۋالىسەن، چۈـ ـشەنمىگەننى چۈشىنىۋالىسەن!

«بارمايمەن دېگەن تۆگمەنگە يەتتە قېتىم بېرىپتۇ» دېگىنى مۇشۇ ئەمەسمۇ، بۇ يىل نېمىدېگەن نەس يىل، ئايالىنىڭ تېنى سوۋۇماي تۇرۇپ ياغلاقارنى قارا باستى، سىرلىق تۈگۈنلەرگە ئەمدىلا قول ئۇزىتىـ ـۋىدى، پەرمان بىلەن قولى ئۈزۈلدى. ئەمدى ئۇ يەنە بىر مەرتەم سەرسان بولامدۇ؟ چىگىش سىرلار سىر پېتى قالامدۇ؟ خۇددى ئادەم تېپىلمىغاندەك، قاغاننىڭ ئۆزىنى ئەلچى قىلىپ تالىلىۋالغىنىنى دېمەمدىغان؟...

شۇ تاپتا، چېقىر كۆزلەردىن چاچراپ چىققان ئۈمىد ئۇچقۇنى تال - تال ئوقتا ئايلىنىپ شۇنداق تېز ئۇچاتتىكى، ئۇچۇپ بېرىپ قۇتلۇقنىڭ كۆز قارىچۇقىغا قادىلاتتى. بۇ ئوقلار شۇنچىلىك چىڭ سانجىلغان ئىدىكى، ئاسانلىقچە يۇلۇپ بولمايتتى. قۇتلۇق رازىلىق بەرمىسە، قاغانمۇ ئۇنى يۇلۇپ ئالدىغاندەك قىلمايتتى.

يوللۇق بولسۇن، يولسىز بولسۇن قاغان بەرىبىر قاغان ئىدى.
ئۇنىڭ تەڭرى نامى بىلەن بىللە جاكارلىنىدىغان ھەربىر پەرمانى
شۇنداق بىر پەرمان ئىدىكى، ئۇنى ھېچكىم يىرالمايتتى، ھېچكىم
بۇزالمايتتى. ئەمىرلەشكەر قۇتلۇقمۇ ئاشۇلارنىڭ بىرى ئىدى.
«بۇنداق ئوبدان ئىشتىن نېمىدەپ باش تارتقۇدەكمەن؟»
قۇتلۇق ئەلچىلىك سەپىرىنىڭ ئالدى-كەينىنى بىر قۇر دەڭسەپ
كۆرگەندىن كېيىن كەسكىن بىر قارارغا كەلدى، قارارىنى قاغانغا
بىلدۈرۈپ، ئۇنى قەۋەتلا خۇشال قىلىۋەتتى. ئەلچى بولۇپ قاغان
ئۈچۈن، ئەل-يۇرت ئۈچۈن ئانچە-مۇنچە ئوبدان ئىش قىلىپ بەرگەن-
نىڭ تېشىدا، چوڭ ئاستانىدە ياغلاقارنى كۆرۈۋېلىشنى، پۇرسەت تاپسا
ئامال قىلىپ ئۇنى بىر يوللا ئازاد قىلىۋېلىشنى ھەم كۆڭلىگە پۈكۈپ
قويدى. ئىككى ئايلىق جىددىي ھازىرلىقتىن كېيىن، قار-مۇز ئېرىپ
يول ئېچىلغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوتتۇز نەچچە مۇلازىم بىلەن ئەللىك
تۆگىلىك كارۋاننى باشلاپ، تۆگىلەرگە بىھېساب سوۋغا-تارتۇقلارنى
يۈكلەپ، قاغان دادىسىنىڭ سالامنامىسىنى قوينىغا سېلىپ، ئۇدۇل چوڭ
ئوردىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

27. ئاستانىدىكى كۈنلەر

چوڭ ئاستانىگە ئاتلىق بىر كۈنلۈك مۇساپىدىكى بۇ قەدىمكى
بازار بوگۈن بۆلەكچىلا قىزىپ كەتكەنىدى. بازارنىڭ تار ئەمما تاناپتەك
تۈز كوچىلىرى ئايەم توسىگە كىرگەن. كوچا ئاغزىدىكى ھەشەمەتلىك
زىننەت دەرۋازىسىغا، مۇخ باسقان قىزىل كاھىشلىق ئۆگزىلەرگە، مەھ-

ـكىمە ـ قەسىرلەرنىڭ، قايناق ئاشپۇزۇللارنىڭ ئىشىك باشلىرىغا قادال-غان رەڭگارەڭ شايى ئەلەملەر باش يازنىڭ سەلكىن شامىلىدا ئاجايىپ لەرزان لەپىلدەيتتى. ئالدى ئوچۇق كۆڭلەكلەرنى، كەڭ پۇچقاقلىق ئىشتانلارنى كىيىپ، بەللىرىگە قىزىل پوتا باغلاپ، بېشىغا قاردەك ئاق لۆڭگىلەرنى تېڭىۋالغان چاققان يىگىتلەر لاتا ئەجدىھاغا جان كىرگۈ-زۈپ، باش ئۈستىدە ئوينىتاماقتا ئىدى. داپ گەردىشىدەك ھالقا بولۇۋې-لىپ، خۇش كەيىپ چۇقان كۆتۈرۈۋاتقان ئاۋام ئارىسىدا ئۈچ ـ تۆتچە يالغان شىر باش چايقىشىپ تاقلاپ يۈرەتتى. داقا-دۇمباقلارنىڭ گۈم-بۈرلەشلىرى، تەبلىبازلارنىڭ داڭگىرلاشلىرى ۋە كاناي-سۇنايلارنىڭ ئۇغلاق مەرىگەندەك سوزۇق ئاۋازى كۆلكە-چاقچاقلار بىلەن بىللە، يىراق-يىراقلارغا ئۇچۇپ كېتەتتى.

تاڭ دېزۇڭنىڭ پەرمانى بىلەن توي تەنتەنىسىگە چۆمۈلگەن بۇ بازار مىسالى ئوتى كۆچلۈك داش قازاندەك پورۇقلايتتى. ئۇيغۇر ئەلچىسىنىڭ ھۆرمىتىنى دەپ ئالايتەن يېتىپ كەلگەن ئوردا ئەمىرلىرى بازار تېشىدىكى چوڭ چېدىرلاردا تۇرۇپ تاقەتسىزلەرچە يولغا قارايتتى.

كەچكى قۇياش كۈنپېتىشقا يانپاشلىدى، يەر-زېمىننىڭ قىزىتمى-سى ياندى. دۇمبۇرلىگەن كولدۇرما ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئۇيغۇر ئەلچىسى-نىڭ ئۇزۇن كارۋىنى ئۇپۇق سىزىقىدا بوي كۆرسەتتى، كۆپ ئۆتمەيلا ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

— ئىنىم ياغلاقار، بۇ سەنمۇ؟ قېنى ئېيتقىن، بۇ ئوڭۇمۇ يا چۈشۇمۇ؟...

تامدەك ئېگىز ئاسلقارانىڭ ئۈستىدە بەجايىكى تىكلەپ قويغان قورام تاشتەك مەزمۇت ئولتۇرغان قۇتلۇق سانغۇن قائىدىنى بۇزۇپ، چېدىر ئالدىغا كىلەر-كەلمەيلا تۇۋلاپ تاشلىدى. چۈنكى ئۇ ھۆرمىتىگە قول باغلاپ، «مەرھابا» دەپ تۇۋلاپ تۇرغان بىر توپ ئوردا ئەمىرلىرى

ئارىسىدا بىر تونۇش چىرايىنى، يەنى ئامان-ئېسەنلىكى نامەلۇم بولغان، كېچە-كۈندۈز ياد ئېتىپ يۈرگەن ياغلاقار لىگىنى كۆرۈپ قالغان، بۇ ئۆچرىشىش ئۇنى ھەم خۇشال قىلغان ھەم كۈپكۈندۈزدە چۈش كۆرگەندەك ئاجايىپ ھەيرەتتە قالدۇرغانىدى.

ھاياجاندىن كۆزى ياشلانغان قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ ياقىسىنى سىلكىيتتى، مۈرىسىدىن مەھكەم قاماللاپ، كۈلۈپ تۇرغان كۆزلىرىگە، قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىلىرىگە، مۆجىزىدەك ئامان قالغان بوي-بەستىگە تويماي قارايتتى، تۇرۇپ - تۇرۇپ باغرىغا باساتتى، قار-يامغۇردەك سوئال ياغدۇراتتى، تۈنۈگۈنى بۈگۈنىگە، بېشى ئايىغىغا ئوخشىمايدىغان، ھوش-كاللىسىنى گاراڭ قىلغان بىر غەلىتە مۇئەممانىڭ تېگىنى بىلىشكە ئالدىرايتتى.

— ئالدىرىما ئاكا، ئاۋۋال مۇنۇ ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى قوبۇل قىل ۋە سالامغا سالام قايتۇر. سەن بىلمەيسەن، بۇ ئەمىرلەر قائىدە-يوسۇننى بەك زىغىرلايدىغان خەق، ئاستانىگە بېرىپ، ئارامخۇدا ئولتۇرغاندا ئاندىن ساڭا ھەممىنى سۆزلەپ بېرىمەن، — دېدى ياغلاقار ئۆزىنى باسالمايۋاتقان قۇتلۇقنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ.

زۆرۈر مۇراسىملار تۈگەپ، ئەدەپ-قائىدىلەر جاي-جايىدا ئادا قىلىندى. نەچچە ئون ھۆرمەت قاراۋۇلىنىڭ ھىمايىسىدە يولغا چىققان ئەمىر، ئەلچىلەر بىر كۈنلۈك كالتە سەپەردىن كېيىن چوڭ ئاستانىگە يېتىپ كېلىشتى. ئەدەپ-يوسۇن مەھكىمىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن كاتتا زىياپەتتىن كېيىن چاغ ھالدا قايتىپ چىققان ئاكا-ئىنىلەر نامى بار بىر چوڭ سارايغا جايلىشىۋالدى.

زىياپەت ئەھلىنىڭ قۇۋۋەتلىگىنىدەك، ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنىڭ ئايىغى ياراشتى، بىر ئايدىن بېرى بىر تامچىمۇ سۇ كۆرمىگەن، مايسىلىرى سولۇپ تۇرغان ئاستانە ئېكىنزارلىقى ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى تەگكەن

هامان تامچىلاشقا باشلىغان قارا يامغۇردىن قانغۇچە سۇ ئىچىۋالدى.

توختاۋسىز چۈشۈۋاتقان يامغۇر تامچىسى شىغىل چاچقاندەك شاراقلاپ، كېچە جىمجىتلىقىغا تەھدىت سالماقتا ئىدى. كاھىشلىق ساراي ئۆگزىسىدىن ئېقىپ چۈشكەن ئېرىق-ئېرىق سۇ خۇددى تاغ شارقىراتمىسىدەك شارقىراپ تۇراتتى. بىراق ئاسماندىن يامغۇر ياغسۇن ياكى تاش ياغسۇن، ئۆگزىدىن ئېرىق ئاقسۇن ياكى دەريا ئاقسۇن، مۇڭداشقاق ئاكا-ئۇكىلارنىڭ سۆھبىتىگە دەخلى قىلالمايتتى.

ئۇلار شاھانە مەيدىن چۈشۈپ، سارايغا تاقلاپ دېگۈدەك كىرىپ كېلىشتى ۋە تون-قالپاقلىرىنى مۇلازىملارغا تۇتقۇزۇپ كەشتىلىك تەكىيەلەرگە يانپاشلىدى.

ياغلاقارنىڭ ئاغزىنى كوچىلىماقچى بولدىمۇ، ياكى يامغۇردىن راستىنلا زېرىككەنمۇ، قۇتلۇق تەكىيەگە يانپاشلاۋېتىپ گەپ تەشتى. ئۇ:

— يامغۇرى ئەجەبمۇ قاتتىق ياغىدىكىنا بۇ ئاستانىنىڭ، — دېدى ۋە ياغلاقارغا «بىر نېمە دېمەمسەن» دېگەن مەنادا قاراپ قويدى. ئۇ ياغلاقاردىن گەپ ئاڭلاشنى خالايتتى، مېڭىسىنى كۆن بويى قوچۇپ چىققان سىرلىق سوراقلار، قىياس-تەخمىنلەر ئۇنى تاقەت كوچىسىنىڭ چېتىغىچە قىستاپ بېرىپ، سەۋر قاچىسىنى تاشتۇرماقتا ئىدى.

ئارىدا جىندەك جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ئويلا - ئويلا، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلىۋالدىمىكىن، ياغلاقار كۈتۈلمىگەن يەردىن ئېغىز ئاچتى:

— ئاكا، سوراپ باقاي، — دېدى ئۇ پىشقان ئادەملەردە بولىدىغان سالماق تەلەپپۇز بىلەن، — قاغانىمىزنىڭ يەتتە ئىقلىمدىكى جىمى قاغانلار ئىچىدىكى ئەڭ ئەقىللىق، ئەڭ زېرەك قاغان ئىكەنلىكىگە

ئىشىنەمسىز؟

قۇتلۇق تەكىيەدىن ئىتتىك ئۆرە بولۇپ، كۆرپە ئۈستىدە بەلچە-لەپ ئولتۇردى، ياغلاقارنىڭ نېمە دەۋاتقىنىنى ئاڭقىرالمىغاندەك، بىر هازاغىچە هاڭۋېقىپ قالدى.

— ئاكا، دېگىنىمنى ئاڭلاۋاتامسىز؟

ياغلاقار سوئالنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئېسىگە كەلگەن قۇتلۇق:

— بۇرۇن ئىشىنەتتىم، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى، ئادەم-لەرنىڭ ئەڭ ئەقىللىقى دەپ بىلەتتىم، — دېدى ۋە گېپىنى داۋاملاش-تۇرغۇسى كەلمىگەندەك جىم بولۇپ قالدى.

— هازىرچۇ؟ بۇگۈنكى كۈندىچۇ؟

— هازىر ئۇنىڭ قاغان ئىكەنلىكىگىلا ئىشىنىمەن، قالغىنىنى كۆك تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ ...

قۇتلۇقنىڭ سۆزلىرىگە قىزىقىپ قالغان ياغلاقار تەكىيەنى تۇلۇق-چى قوڭغۇز تېزەك سۆرىگەندەك سۆرەپ، ئاكىسىنىڭ يېنىغا ئەپكەلدى.

— مەن ئىشىنىمەن، ئۇنىڭ سىزدىنمۇ، مەندىنمۇ، ئەقىللىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمەن، — دېۋىدى، بۇ گەپ نېمىشقىدۇر قۇتلۇققا تەسىر كۆرسەتتى.

— ئاكا، چىرايىڭىز بىر قىسما بولۇپ كېتىۋاتىدۇغۇ، بۇنداق چاغدا ساقىسىز بولۇپ قالسىڭىز بولمايدۇ جۇمۇ! — دېدى ياغلاقار قۇتلۇققا چاقچاق ئارىلاش تەنە قىلىپ.

بۇ چەك باسمايۋاتقان سۆهبەت ياغلاقارنى بۆلەكچىلا سەگەكلەش-تۈرۈپ قويدى. بۇ تاققا-تۇققا گەپلەردىن قاغان بىلەن قۇتلۇق ئارىسى-دىكى ئاتا-بالىنى ئايرىپ تۇرغان شەكىلسىز بىر هاڭنى كۆرگەندەك بولدى، يۈرەك رىتىمى ئىتتىكلەپ، نېمىدىندۇر خاۋاتىرلىنىپ قالدى.

ئۆنكچە، ئۇيغۇر ئېلى شۇنداق بىر ئىمارەت ئىدىكى، قاغان ئۇنىڭ چوڭ لىمى ئىدى، ئەمرلەشكەر بۇ لىمنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان غول تۈۋرۈككە ئوخشايتتى. ئەگەر لىم بىلەن تۈۋرۈك ئارىسىدا چاتاق چىقسا، بۇ ئىمارەت بىر دەقىقىمۇ ئۆرە تۇرالمايتتى. ياغلاقار ئاكىسىنىڭ يۈرىكىگە قول سېلىپ باقماقچى بولۇپ، سورىدى:

— ئەجەب بىر گەپلەرنى قىلىسىزغۇ ئاكا، گېپىڭىزنىڭ ئورامىدىن قارىغاندا، قاغاندىن كۆڭلىڭىز قالغان ئوخشىمامدۇ؟

قۇتلۇق يەنە ئۈنچىقمىدى، ياغلاقار ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىپلا ئال-دى:

— ئىنىڭىزغا ئىشەنسىڭىز، سەۋەبىنى دەپ بېرەرسىزمۇ؟

قۇتلۇقنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئېقى چوڭايدى، ياغلاقارنىڭ يادىدا، جەڭدىن قاچقانلارنى ئەدەپلىگەندە ياكى ناھەق ئىشلارغا يولۇق-قاندا ئاكىسىنىڭ چىرايىدا مانا مۇشۇنداق ئالامەتلەر پەيدا بولاتتى. بۇ ئالامەتلەر ئەلۋەتتە ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس ئىدى.

— سەۋەبىنى مەندىن سورىغىچە، ئۆزۈڭدىن سورا، — قۇتلۇق ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ياغلاقارنىڭ ئەتراپىدا پىرىخوندەك چۆرگى-لەپ، ئەزۋەيلىگىلى تۇردى، — سەندىن سوراي، بەگبارىس قانداق ئادەم؟

— كۆڭلى قارا، ئەسكى ئادەم.

— دۇرۇس، بەگبارىس راستىنلا ئەسكى ئادەم، ئۇنداقتا، ئەسكى ئادەمنىڭ گېپىگە كىرگەن ئادەم زادى قانداق ئادەم؟

— ... ...

— سەن ئات ئوغرىسىمۇ؟ ئاسىيلار بىلەن ئات سودىسى قىلدىڭ-مۇ؟

— تەڭرى گۇۋاھ، مەن ئات ئوغرىسى ئەمەس، ئاسىيلار بىلەن

ئات تۇگۇل، ئۇغلاق سودىسىمۇ قىلغان ئەمەس!

— ھە، مۇنداق دە، بىگۇناھ ئادەمنى گۇناھكار دېگەن، ۋاپاغا جاپا قىلغان ئادەم قانداق ئادەم؟

— ... ...

— دوستىنى يىغلىتىپ، دۈشمىنىنى كۈلدۈرگەن ئادەم زادى قانداق ئادەم؟

— ... ...

ياغلاقارنىڭ تىلى تۇتۇلدى، تۆپە-تۆپىلەپ يېغىپ كەتكەن ئۆت-كۈر سوئاللار ئۆتكۈر تىغدەك ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ زۇۋانىنى كاردىن چىقاردى. بىراق، بىردەملىك دەشنەم ۋە بىردەملىك سوراق ئۇنى يېپيېڭى بىر دۇنياغا ئېلىپ چىقتى، ئەقلىنى ئويغىتىپ، كۆز ئالدىنى «پاللىدە» يورۇتۇۋەتتى.

«ھەي ياغلاقار، نادان ياغلاقار، ئاكاڭ سېنى دەپ ئۆز ئاتىسىدىن رەنجىپ يۈرۈپتۇ. سەن بولساڭ بۇنى بىلمەيسەن ۋە ئۇنى تەتۈر قىيناپسەن. ئەمدى بەس! ھەقىقەت يۈزىدىكى قارا پەردىنى چاپسان يۇلۇپ تاشلىغىن، ئۇ ئۆز ئەسلىنى نامايان قىلسۇن، ئاكاڭنىڭ يۈرىكى-دىكى كۆكۈل يارىسى ھەقىقەت مەلھىمى بىلەن شىپا تاپسۇن، لىم بىلەن تۈۋرۈك ئارىسىغا ئەسلا دەز كەتمىسۇن ...»

ياغلاقار ئۆز خاتاسىدىن خىجىل بولغان كىچىك بالىدەك، يىغلا-ۋەتكىلى تاس-تاماس قالدى، ئۇ ئاكىسىنىڭ شامال سوققان يوپۇرماق-تەك تىترەۋاتقان قولىنى مەھكەم تۇتۇپ ئاڭلىغان-بىلگەنلىرىنى زىر-زىۋەرىگىچە سۆزلەپ بەردى.

ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۇنباغا قاغان ئاسىيلارغا ئات سانتقانلىق ئىشى-نى بىردىنبىر بەگبارسىتىنلا كۆرىدىكەن. بىراق ئۇ، ئەڭ چېچەن ئادەملىرىنى ئىشقا سېلىپمۇ تۇزۇكرەك بىرەر پاكىت تاپالماپتۇ. بىراق،

هېلىگەر بەگبارس ئىغۋا توقۇپ، گۇناھلىق ئات سودىسىنى رەقىبى قۇتلۇققا دۆڭگەۋېرىپتۇ، ياغلاقارنىڭ خۇپپىيانە يول تۇتۇپ چوڭ ئاستا-نىگە بېرىپ كەلگىنىنى دەستەك قىلىۋاپتۇ.

دەرۋەقە، تاڭ ئوردىسى ئاسىيلارغا قانات بولغان ئېسىل ئاتنىڭ پەقەت ئۇيغۇرلاردىنلا چىقىدىغىنىنى ئوبدان بىلىدىكەن، قايسىبىر ئۇيـ-غۇر زەردارىنىڭ ئاسىيلارغا ئات بېرىپ ئوردا غەلىيانىغا مەدەت بەرگىنـ-گىمۇ ئىشىنىدىكەن. شۇڭا، كەلگەن ئەلچىلەر شاھ ئەمرىنى تۇتۇپ، ئات ساتقان گۇناھكارنى ئاستانىگە ئېلىپ كېتىمىز، دەپ چىڭ تۇرۇۋاپـ-تۇ. بۇنداق كۆچلۈك تەلەپ قاغاننى تەڭلىكتە قالدۇرۇپتۇ. ئۇ تاڭ ئەلچىلىرى بىلەن مەخپىي كېڭەشكەندىن كېيىن بەگبارسقا تەن بەر-گەن بولۇۋېلىپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن ياغلاقارنى تۇتۇپتۇ ــ دە، ئۇنىڭغا بەرھەم بەرمەسلىك شەرتى بىلەن تاڭ ئەلچىلىرىگە تاپشۇرۇپتۇ. قاغاد-نىڭ قارىشىچە، مۇشۇنداق قىلسا ئوردىنىڭ تەلىپى قاندۇرۇلغان بولىـ-دىكەن، قۇتلۇقمۇ زىيان يەتمەيدىكەن ۋە بەگبارسمۇ بىخۇدلىشىدـ-كەن. ۋاقت ئۆتۈپ، قېچىپ يۈرگەن غەلىيانچى ئاسىيلار قولغا چۈشـ-سىلا ھەق-ناھەق ئايدىڭ بولىدىكەن ياكى راست گۇناھكار سەكرەپ چىقىپ، ئۆزىنى ئاشكارىلايدىكەن ...

— ماڭا قارا، ئەلچىلەردىن ساڭا راستىنلا زىيان-زەخمەت يەتمىـ-دىمۇ؟ — سورىدى، قۇتلۇق ياغلاقارنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنمىگەندەك قىلىپ. ئۇ ئىنىسىنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلاپ بەئەينى ئەپسانە ئاڭلىغاندـ-دەك گاڭگىراپ قالغانىدى.

ياغلاقار مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى، مەيدىسىگە ئۇرۇپ تۇرۇپ:

— ئاكا، ئىنىڭىز قاچان سىزگە يالغان ئېيتقان، مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىز، بىر تال مويىمۇ كەملەپ كەتكىنى يوققۇ؟ — دەپ جاۋاب بەردى.

— ئەمسە ئۇلارنىڭ سىنى قارغىش تەگكۈر مەھبۇس ھارۋىسىغا ئىت باغلىغاندەك باغلىۋالغىنى نىمىسى؟

— يەنە دىسەم يەنە شۇ، قاغانىمىزنىڭ باشقىلار كۆرسۇن دەپ ئەتەي شۇنداق قىلغىنى بولمامدۇ، ئوردۇبالىقتىن ئۇزاپلا ئەلچىلەر مىنى باغلاقتىن بوشاتتى، جۇۋا ئۇستىگە جۇۋا كىيدۇرۇپ ئاتلىرىغا مىندۇرۇ-ۋىلىشتى، ۋەقەنىڭ ئۆتمۇشىدىن مىنى خەۋەرلەندۇرۇپ، قاغانىمىزنى «بەك تەدبىرلىك قاغانىكەن»دىيىشىپ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاش-تى. جاپا چەككىنىم ئۇچۇن ناماقۇلمۇ بولۇشتى. ئاستانىگە كەلگەندىن بىرى ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق مىھمىنى بولۇپ قالغىنىمنى دىمەمسىز تىخى؟ ۋەزىرئەزەمنىڭ تاپشۇرۇقىغا لايىق، تالا-تۈزگە كۆپ چىقمايمەن، خالى-سام كىتاب كۆرىمەن، خالىسام ئوردا قورۇقچىلىرىغا ئانچە-مۇنچە گۇمپا ئۆگىتىپ قويىمەن ...

قۇتلۇق ئازراق ئويلىنىۋالدى، بىشىنى سىلكىپ قويۇپ دىدى:

— ھە، مۇنداق ئىشلارمۇ بار دىگىن تىخى، ئالدىنقى كۈنى سىنى ئوردا ئەمىرلىرى ئارىسىدا كۆرگەن چىغىمدىلا كۆڭلۈم بىر نەرسىنى تۇيغاندەك قىلىۋىدى، قاغان ئاتامنىڭ «پەيتى كەلگەندە بىلمىگەننى بىلىپ قالسەن» دىگىنى بىكار ئەمەسكەندە ئەسلى ...

ئىككىيلەن ئۆزلىرىنى يۈگۈرۈپ-يۈگۈرۈپ مەنزىلىگە يەتكەن كى-شىدەك ھىس قىلىشىپ يىغىۋاشتىن تەكيەگە يانپاشلىدى. قۇتلۇق نىمىندۇر يادىغا ئالغاندەك سورىدى:

— بۇ يەردە ئىشلار قانداقراق، ئات ساتقانلار توغرىلىق بىرەر يىپ ئۇچى تىپىلدىمۇ؟

— ھە راست، بۇنداق دىسىڭىز بىر ئىش يادىمدىن كىچىۋاتىدۇ، ئاڭلىسام، توپلاڭچى ئاسىيلارنىڭ بىر كاتتىسى قىچىپ يۈرگەن يىرىدە قولغا چۈشكەنمىش، ئۇ ئوردا گۇندىخانىسىدا تۈمەنباشى بەگيارىستىن

ئات ئالغانلىقىنى، توپىلاڭ روياپقا چىقسىلا ئات ھەققىگە مەنسەپ بېرىشكە ۋەدە قىلغانلىقىنى تەن ئاپتۇ، دېگەن مىش-مىش گەپلەر بار. قارىغاندا، قاغانىمىز راستتىنلا ئالدىن كۆرەلەيدىغان دانا زات ئىكەن...

— ماقۇل، قاغان دانا زاتمۇ بولسۇن، ئۇلۇغ زاتمۇ بولسۇن، — دېدى قۇتلۇق ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، —بىراق مىش - مىش گەپ بىلەن ئىش تاڭاتمايدۇ، مىش - مىش گەپنىڭ تېگىنى تېپىپ، قاغان ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىش كېرەك. بەگبارىس چار يىلاندەك سەزگۈر بىر نېمە، ئۇنىڭ ئاستانىدە كۆز-قۇلقى يوق دەپ ھۆددە قىلالمايمىز، مۇبادا، ھىيلە-مىكرىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قال-غىنىنى بىلىپ قالغۇدەك بولسا ئۇ نىيىتىنى بۇزماي قالمايدۇ، يامان يېرى بىز بۇ يەردە، قاغانىنىڭ يېنىدا ھەگە ھە بولغۇدەك ئادەممۇ يوق...

قۇتلۇق ئىككىنچى كۈنى چۈشكە يېقىن تاڭ دېرۇڭ ھوزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن شاھانە مۇراسىمغا داخىل بولدى، قۇدا چۈشۈش قائىدى-سى بويىچە تۇنباغانىڭ تاڭ شاھىغا كۈيئوغۇل بولۇپ، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىش، ئوردا ئوتتۇغاتىنى قوبۇل قىلىپ، ئوردا ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئارزۇسىنى شاھ ئالدىدا بايان قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ھەپتە ئارام ئېلىش، پەتىگە كەلگەن تاڭ كاتتىلىرى ۋە ئۇيغۇر، غۇز يالۋاچلىرىنىڭ پەتىسىنى قوبۇل قىلىش، مۇڭداشقاقلار بىلەن مۇڭدى-شىپ، خۇشى تۇتسا شاھمات ئويناش، ئانچە - مۇنچە قەدەھ تۇتۇپ مېھمانلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى.

ئارقىدىنلا ۋەزىرئەزەم لى مىنىڭ ھەمراھلىقىدا، غەربىي خەندىن تارتىپ تاڭ خاندانىغىچە ئۆتكەن ئۇزۇن يىللاردا تۆت خاندانغا

ئاستانه بولغان چاغئەن شەھىرىنىڭ قايناق رەستىلىرىنى، ئۇيغۇر يال-ۋاچلىرى ئىستىقامەت قىلىدىغان خۇڭلۇسى دېگەن يەرنى، بۇتخانا-رەسەتلەرنى ۋە قابىل ئۇستىلارنىڭ يېتۈك ھۈنەرلىرىنى بىر نەچچە كۈن تاماشا قىلدى، ئارقا تاغقا ئۆتۈپ، مىڭ يىللىق ئافاگگۈك سارىيىنى كۆرۈپ كەلدى. كەچ-ئاخشاملىرى پەرىزاتتەك لەتاپەتلىك شەش قىزلىرىنىڭ ئۇسسۇل دۇردانىلىرىدىن كۆڭلى قانغۇچە ھۇزۇر ئالدى.

ياغلاقار بىلەن يالغۇز قالغان بىر ئاخشىمى، قۇتلۇق چاكار-قۇللارنى چىقىرىۋېتىپ، ئىشىك-تۈڭلۈكنى مەھكەم تاقىدى، پەردىلەرنىمۇ قويماي چۈشۈرۈۋېتىپ، ئاستا شىۋىرلىدى:

— ئاڭلا ئۇكا، كېلىپ-كېتەر مېھمانلاردىن ئاسماقچىلاپ سوراپ باقتىم، ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ئاسيالارنىڭ بىر كاتتىسى راستتىنلا قولغا چۈشۈپتۇ، ئۇ تېخى بەش يىل بۇرۇن سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى مەلۇم جايدا بەگبارىس بىلەن خۇپىيانە ئۇچرىشىپ، يوشۇرۇن ئەھدە تۈزگەندىلىكىنى، ئەھدىگە لايىق ئۈچ-تۆت يۈزچە قورقان ئېتىنى تۈن كېچىدە نەق تاپشۇرۇپ ئالغىنىنى ئۆز ئاغزى بىلەن ئىقرار قىلىپتۇ.

قۇتلۇق ئوڭ قولىنىڭ مۇشتى بىلەن سول قول ئالقىنىغا بىرقانچىنى ئۇرۇپ قويغاندىن كېيىن:

— بۇنى ۋەزىرئەزەم لى مى جانابلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بەردى،— دەپ قوشۇپ قويدى.

ياغلاقار ئاكىسىنىڭ جىددىيلىشۋاتقىنىنى تۇيۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز گەردىشى سەل-پەل ئاقارغان، يېرىم يۇمۇق لەۋلىرىگە يېنىك تىترەك ئولاشقاندى. مانا بۇ بەگبارىسقا بولغان ئۆچمەنلىك ۋە قاغانغا بولغان سەممىي ساداقەتتىن تۆرەلگەن بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ ھەدېگەندە تېشغا تېپىشى ئىدى.

— ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق ئاكا؟

— قاغانغا خەۋەر بېرىۋەتمەي بولمايدۇ. خەۋەر يەتسىلا ئۇ بەگبارسنى تۇتۇپ، گۇناھىنى يۈزىگە سالىدۇ، بېشىنى كېسىپ، تەڭرى قاغان دەرۋازىسىغا ئېسىپ بارلىق مۇناپىقلارغا ئىبرەت قىلىدۇ!

— قاغانغۇ شۇنداق قىلار، بىراق ئۇنىڭغا خەۋەر يەتكۈزۈشنىڭ ئۆزى بىر گەپتە ...

— ھەي قانىتىم بولسا ئۇچۇپلا بارسام، ئۇ تۇزكورنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۇجۇقتۇرسام دەيمەن، شۇغىنىسى، پادىشاھنىڭ جاۋابىنى ئالمىغۇچە بۇ يەردىن بىر قەدەممۇ نېرى كېتەلمەيمەن، يەنە قانچىلىك ساقلايمەن، بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئىش...

ياغلاقار كىچىك بالىدەك بارمىقىنى چىشلەپ، قاشلىرىنى ھىمىردى. ئۇ:

— بولدى، بۇ ئىشقا كۆپ باش قاتۇرماڭ ئاكا، ئىنىڭىزنى ئەۋەتسىڭىزلا ئىش پۈتمىدىمۇ، بۇ يەردە بىكار يۈرسەممۇ يۈرىدىكەنمەن، — دېدى، قۇتلۇققا بېلىنىپ.

تامغا قاراپ نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىۋاتقان قۇتلۇق ئىتتىك كەينىگە بۇرۇلدى ۋە:

— بولمايدۇ، سەن تابغاچ ئوردىسىغا يالاپ كېلىنگەن گۇناھكار تۇرساڭ، يۇرت تەرەپكە بېرىپ قاراڭنى كۆرسەتتىڭمۇ، ئىش تامام ۋەسسالام. جىم ياتقان يىلاننى ئۈركىتەي دەمسەن، بەگبارس ئۆز ئايغاقچىلىرىنى بىكارغا باقىدۇ دەپ ئويلامسەن؟ — دېدى، ياغلاقارنى ساددىلىقتا ئەيىبلەپ.

— خاپا بولماڭ، ئىشنىڭ بۇ يېقىنى ئويلىماپتىمەن ئاكا ...

تام بىلەن تام ئارىسىدا مېڭىپ يۈرگەن قۇتلۇق توساتتىن ئىشىك

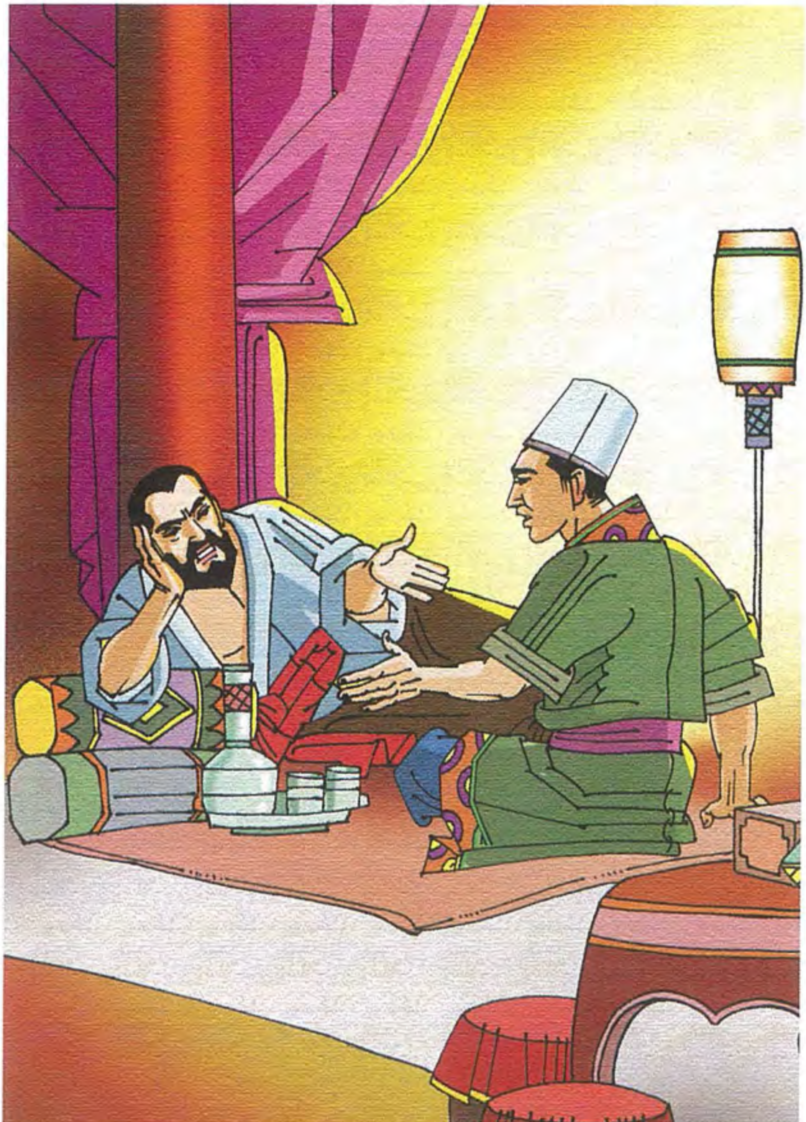

تۈۋىگە ئۇلتۇرۇپ، تامغا يۆلەندى، بالا چاغلىرىدىكىدەك، جەينەكلىرىنى تىزىغا تىرەپ، ئىككىنى ئالقانلىرى ئارىسىغا ئالدىيۇ، بىر ھازاغىچە ئورنىدىن تۇرمىدى.

ياغلاقار توساتتىنلا خۇشال بولۇپ كەتتى-دە، ئاكىسىنى تارتقۇچىلاپ تۇرۇپ:

— تاپتىم ... تاپتىم، قاغاننىڭ ئالدىغا دادامنى ئەۋەتسەكلا بولىدىغۇ، ياشانغان ئادەمدىن ھېچكىممۇ گۇمان قىلىپ يۈرمەيدۇ ...

قۇتلۇق ئىككىنى يۆلەپ تۇرغان قوللىرىنى بوشاتتى، يوچۇن بىر تىۋىش ئاڭلىغاندەك دىققىتىنى بۇرىدى.

قۇتلۇق تاناپتەك ئورۇق، شوتىدەك ئېگىز، «پۇۋ»دېسە ئۇچۇپ كېتىدىغان ئەلپازدا لىڭشىپ تۇرغان ئۇ بوۋاينى يادىغا ئالدى. ئۇزايدىن 60 — 70 لەرگە كىرىپ قالغان ئۇ بوۋاينى ئۇ تەڭرىقاغان بولىدىكى ھېلىقى ئۆتەڭدە ئۇچراتقانىدى.

— ھەيران قالماڭ ئاكا، — دېدى ياغلاقار قۇتلۇققا چۈشەندۈرۈپ، — ئاستانىگە كېلىۋاتقىنىمدا ئۇنى ئوردا ئەلچىلىرىگە يالۋۇرۇپ يۈرۈپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدىم.

— ھە مۇنداق دېگىنە ئادەمنى ئېلىشتۇرمەي، داداڭ ساق-سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ؟

— تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلاۋاتىدۇ، ئاستانىگە كەلگەندىن بېرى بۆلەكچىلا ياشىرىپ كەتتى تېخى، ئۇ ھازىر شەھەر تېشىدىكى بىر ئۇستىخانىدا كاسىنىغا دۇردۇن توقۇۋاتىدۇ، شۇغىنىسى، «بۇ يەرنىڭ ئابھاۋاسىغا كۆنەلمىدىم، كونا ئۆتەڭگە قايتقۇم كېلىۋاتىدۇ» دەپ قاقشايدۇ دەڭە.

— هم ... داداڭنى ئەۋەتسەك بولىدىغاندەك قىلىدۇ، بىراق سورىمسام بولمايدۇ، داداڭ ئاشۇ يېشى بىلەن يول جاپاسىغا بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟

— نېمشقا بەرداشلىق بېرەلمەيدىكەن؟ ئاتنى سىز بېرىسىز، يولنى ئۇ ئاتلىق ماڭىدۇ ئەمەسـمـۇ؟ قارىسىڭـىـز، ئۇ مەنـددىـن بەردەم، مەنـددىـن قۇۋۋەتلىك...

— يەنە بىر گەپ، خەۋەر ئېلىپ بارغان ئادەم خەۋەرنى يادىدا تۇتۇۋېلىشى، قاغانغا ئۆز ئاغزى بىلەن ئېيتىپ بېرىشى كېرەك، پۈتۈك ئەۋەتىشكە، ئارىغا تىلماچ سېلىشقا بولمايدۇ، بۇنىڭغا نېمە دەيسەن ئۇكام؟

— چاتاق يوق، كېرەك بولسا، ئۇ كۆڭزى ھەزرەتنىڭ جىمى دەستۇرلىرىنى بىمالال يادلاپ بېرەلەيدۇ. سىزمۇ ئاڭلىدىڭىز، ئۇيغۇر زۇۋانىغا ئۇ مەندىن بەكرەك پىششىق ...

— ئەمسە كېلىشتۇق.

— چاتاق يوق!

ياغلاقارنىڭ دادىسىنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى يەنە ئارامىغا چۈشتى. ماڭىدىغانلار ماڭدى، قالىدىغانلار قالدى، تاڭ ئېتىپ، كەچ كىرىۋەردى، باردى-كەلدىلەر ئۆز يولىدا داۋام ئەتتى. بىر مۇنچە ۋاقىت شاۋقۇنسىز ئاققان تىرەن سۇدەك، تىپتىنچ ئۆتۈپ كەتتى. ئەل ئىچى ۋە ئەل تېشىدىكى بەزى ئالامەتلەردىن، ئوردىدىن كېلىپ تۇرغان ئوبدان بېشارەتلەردىن ئەلچى قۇتلۇق، قاغان ئېيتقان بەلەن پۇرسەتنىڭ كۈنسېرى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشىنى سەگەكلىك بىلەن سېزىپ تۇردى. دېمىسىمۇ شۇ ئاي - شۇ كۈنلەردە ئەل ئىچىدە زاھىر بولغان بەزى ئارازلىقلار قاغان ئۈچۈن تاڭ دېرۈك

بىلەن تۇغقان بولۇشىنىڭ ئاجايىپ ياخشى پۇرسىتىنى ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى.

مىلادىيە 786 - يىلى تۇبۇت زەنپۇسى ئەھدىنى بۇزۇپ تاڭغا تەۋە زېمىنلاردىن يەنجۇ ئايمىقى[1] بىلەن شاجۇ ئايمىقى[2]نى بېسىۋالدى. نەچچە ئونمىڭ قوشۇن توپلاپ، لىڭجۇ ۋە فېڭجۇ ئايماقلىرىغا ئۇرۇش ئوتىنى تۇتاشتۇردى. بىر يىللىق قاتتىق قامالدىن كېيىن، بۇ ئايماقلار قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇردى. شىددەتلىك كەلكۈن كەبى يامراپ كەلگەن تۇبۇت لەشكەرلىرى تەرەپ-تەرەپكە قىلىچ چىنەپ، تاڭ ئوردىسىغا تەھلىكە پەيدا قىلدى.

لىڭجۇ بىلەن فېڭجۇ ئايمىقى شۇنداق بىر مۇھىم دەرۋازا ئىدىكى، چوڭ ئاستانە ۋە ئۇيغۇر كارۋانلىرى مۇشۇ يەردىن ئۆتمەي قالمايتتى. شۇ ۋەجىدىن تۇبۇت زەنپۇسى ئىككى ئايماقنى ئىگىلەپ، ئىككى قوۋمنىڭ باردى - كەلدىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇيغۇرلارنى غەربىي جەنۇبتىن قىستاشقا بار كۈچى بىلەن تەييارلانماقتا ئىدى. بۇ ھالەت تاڭ ئوردىسىغىمۇ، ئۇيغۇر قوۋمىگىمۇ پايدىسىز ئىدى.

تاڭ دېزۇڭنىڭ بېشى قاتتى، بىراق، مۇھىم پەيتتە ۋەزىرئەزەم لى مىدىن سادا كەلدى. ئۇنىڭ «شىمالدا ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبتا يۈننەن بىلەن ئالاقە باغلاپ، غەربتە ئەرەب ۋە ئەنەتكەكلەر[3] بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تۇبۇتلارنىڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك»[1] دېگەن ئاقىلانە تەكلىپى تاڭ دېزۇڭغا چاڭقاق يەرگە سۇ ياققان-

---

① يەنجۇ ئايمىقى — بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دىبيەن دېگەن يېرى.
② شاجۇ ئايمىقى — بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوشىن خوشۇنى.
③ ئەنەتكەك — قەدىمكى ھىندىستان.
① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 233 - جىلد.

ـدەك بىقىپ كەتتى، ۋەزىر-ۋۇزرالارنىڭمۇ رايىغا خوپ كەلدى. ئەقىللىق تاڭ دىزۇڭ ئۇيغۇرلار بىلەن قۇدا بولۇپ ئىناق - ئىجىللىقنىڭ تۇنجى قەدىمىنى مەردانە ھالدا باسماق بولدى. «ئۇيغۇرلار تاڭ ئوردىسىغا داۋاملىق بەيئەت قىلىش، ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ھەر قېتىم ئاستانىگە كەلگەندە ئادەم سانى 200 دىن ئېشىپ كەتمەسلىك، سېتىش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن ئات سانى 500 دىن كۆپ بولماسلىق ۋە ئۇيغۇر ئەلچىلىرى قايتقاندا پۇقرالارنى، سوغداقلارنى ئەگەشتۈرۈپ كەتمەس- لىك شەرتى بىلەن»[1] ئۆزىنىڭ سەككىزىنچى قىزى شيەنئەن مەلىكىنى قاغان تۇنباغاغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولدى. مۇنەججىملەر تاللىغان خەيرلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، مۇراسىم ئەھلى ۋە ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىدا بۇ قارارنى جاكارلىدى. قاغان تۇنباغاغا «ئۇزاق ئۆمۈرلۈك قۇتلۇق قاغان» دېگەن سەلتەنەتلىك ئوتۇغاتنى ئىنئام قىلىپ، ئات سودىسىدىكى كونا زىيانىنى بەش تۈمەن توپ شايى بىلەن تولدۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن ئۇقتۇردى.

ئەلچى قۇتلۇق تاڭ دىزۇڭغا ئەل نامىدىن تەزىم قىلدى، قاغان ئاتىسىنىڭ ئالدىن تەييارلىغان مىننەتدارلىق مەكتۇپىنى قاغان قىيناتى- سىغا ئۆز قولى بىلەن تاپشۇرۇپ بەردى. قاغان مەكتۇپىدىكى «بۇرۇن ئىنىڭىز ئىدىم، ئەمدى كۈيئوغۇل بولدۇم. كۈيئوغۇل يېرىم ئوغۇل دېمەكتۇر. زەنپۇنى تارمار قىلىشقا ئورنىڭىزدا مەن جەڭگە چىقاي»[2] دېگەن مەردانە قۇرلار تاڭ دىزۇڭنى چىن دىلىدىن سۆيۈندۈرۈۋەتتى.

---

① لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان، ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»نىڭ 61- بېتىگە قاراڭ. يەنە «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمي ئۈرنەكلەر»دېگەن كىتابلارنىڭ 233-جىلدىغىمۇ قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى ئەسلىي سۆز.

28. ئۆتۈكەندىكى ئىلاھ

ئۆتۈكەن تېغى ئاجايىپ بىر تاغ، ئۇ تاغلا ئەمەس، ئەل نەزىرىدە تەڭداشسىز ئىلاھ، ئىلاھ نەزىرىدە بىر تىرىك ئىنسان. ئۆتۈكەن — بۇ تەڭداشسىز ئىلاھ ۋە ھىممەتلىك ئاتا، چاپقۇر ئاتلىق چەبدەس ھونلارنى، قوۋمى تولا دىل-تۈرالارنى، جورجان، باسمىل، سىيانپىلارنى، ئاق بوز ئاتلىق كۆك تۈركلەرنى، سىر-تاردۇشلار ۋە خاكاسلارنى، لاچىن سۈپەت ئۇيغۇر[1] قوۋمىنى ئۆز ھېكمىتىدىن ئاپىرىدە قىلىپ، ئۆز باغرىدا ئاۋۇندۇردى، ئەلۋەك سۈيىدە ئېغىزلاندۇرۇپ، ۋۇجۇدىغا كۈچ-مادار بەردى، كۆڭۈل-كۆكسىنى ئۆز قۇچىقىدەك كەڭ يارىتىپ، ئىرادىسىنى ئۆز تېشىدەك مۇستەھكەم قىلدى...

مانا بۈگۈن ئۇ چەت-چېگرىسىغا كۆز يەتمەيدىغان كەڭ زېمىننىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا يەنىلا تەڭداشسىز ئىلاھ ۋە ھىممەتلىك ئاتا كەبى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقان ھەر بىر بالا يىغلاپ-يىغلاپ يەرگە چۈشىدۇ، بۇ تاغنى كۆرۈپ يىغىدىن توختاپ، تاتلىققىنە كۈلۈپ قويىدۇ. قېرى شامان تاغدىن كېلىدۇ، ئۆتۈكەن قومۇشنى تىغ قىلىپ، بوۋاقنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ. ئۆتۈكەن يامغۇرىدەك تامچىلىغان قىپقىزىل قان تاغ باغرىغا سىڭىپ كېتىدۇ.

بوۋاق چوڭ بولىدۇ، چوڭ بولۇپ جەڭگە كىرىدۇ، ئات سەكرى-

---

[1] مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدىن تاڭ سۇلالىسىغا قەدەر قۇملۇقنىڭ شىمالىدا، ئۆتۈكەن تېغى جايلاشقان ھانگاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئەتراپىدا بۇ مىللەت-قوۋملەر ھەرخىل نامدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى بەرپا قىلغان.

ـتىپ، قىقاس سالىدۇ. يا يىغلىدۇ يا يىغلىلىدۇ. ئەجەل ئوقى ئۇچۇپ كېلىپ يۈرىكىگە قادالغان چاغدا ئۇ بىر ئۆرۈلۈپ ئۆتتۈكەنگە يۈزلىنىدۇ-دە، ئىگەر ئۈستىگە «گۈپ» قىلىپ يىقىلىدۇ. ئۇ ئاتقا يىقىلىدۇ، لېكىن يەرگە يىقىلمايدۇ. ئۆتتۈكەن باغرىدا چوڭ بولغان ئەقىللىق ئات ئۆتتۈكەننى ئىزدەيدۇ، تاغ ھىدىنى پۇراپ تىكەنلىك چۆلدىن يول تاپىدۇ ۋە ئىگىسىنى كۆتۈرۈپ، ئۆتتۈكەن باغرىغا يېتىپ كېلىدۇ، ئات كىشنەيدۇ، ئۆز تىلىدا چۇقان سالىدۇ. يۇرت ئويغىنىدۇ. يۇرت ئەھلى ئۆز ئوغلىنى تونۇۋالىدۇيۇ، ياش تۆكۈشۈپ، پەرياد سالمايدۇ. ئۇنى ئۆتتۈكەن باغرىغا دەپنە قىلىپ، ئاداققى رەت «خوش» دەيدۇ-دە، باتۇرنى تاغقا تاپشۇرىدۇ.

تاغ سىلكىنىدۇ، باتۇرنى ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. ئۆتتۈكەننىڭ خىسلىتى بىلەن، ئاشۇ كۈنى ئاشۇ سائەتتە تاغ باغرىدا يەنە بىر بوۋاق تۇغۇلىدۇ. ئاشۇ شامان قومۇچ كۆتۈرۈپ ئۆتتۈكەندىن يەنە كېلىدۇ ...

پەلەك چاقى بەزەن ئوڭ، بەزەن تەتۈر چۆرگىلەيدۇ. تەتۈر چۆرگىلىگەندە كىمدىندۇر ئامەت قاچىدۇ، كىمنىڭدۇر بېشىغا كۈن چۈشىدۇ. دەردمەنلەر ئۆتتۈكەنگە كېلىپ، ئىلاھ ئۆلگىنىگە يېقىن يەردە تۇرۇپ ئىلاھىغا دادلىنىدۇ، ئۆتتۈكەنگە تېۋىنىدۇ. ئۆلگىنمۇ، ئۆتتۈكەنمۇ باغرى يۇمشاق، غەمخور كېلىدۇ، داتلانغانغا شەپقەت قىلىدۇ، تېۋىنغانغا ھەمدەم بولىدۇ ...

ئۆتتۈكەن باغرىدا تۇغۇلۇپ، ئۆتتۈكەننى كۆرۈپ چوڭ بولغان قاغان تۇنباغا بۇ ھېكمەتنى بىلگەچكىمۇ، بۈگۈن ئۇ ئەزگۈ تىلەكلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئۆتتۈكەن باغرىغا يېتىپ كەلدى، نەچچە يۈز «كارامەت ئىگىسى»نىڭ قورشاۋىدا دۇئا-تىلاۋەتنى باشلىۋەتتى.

دەسلەپتە ئۇ سەككىز ئادەم كۆتۈرىدىغان كۆك تەختىراۋانغا، كېيىن تۆت ئادەم يۈدۈۋالىدىغان تۇتقۇچلۇق كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆتۈكەننىڭ ئادەم چىقالايدىغان ئەڭ ئېگىز يېرىگە چىقىۋالدى-دە، باخشىلارنىڭ دوست تارتىشى بىلەن مۇناجىتىنى باشلىۋەتتى.

— ئەي، 17 قەۋەت[1] ئاسماننىڭ ئىگىسى، يەتتە توسۇقنىڭ مۇئەككىلى، ئىلاھ ياشىن، ئىلاھ يەل، ئىلاھ قۇت، ئىلاھ ئۇماي[2]، ئىلاھ ئۆلگىنىنىڭ ئوغۇل-قىزلىرى، سىلەردىن بەندىلىك بىلەن تىلەيمەنكى، ئەلچى-يالۋاچلىرىمنى ئامان قىلىڭلار، تىلەكلىرىمگە قانات بېرىڭلار، ئۇمۇت - گۇرزىلىرىڭلارنى ئىشقا سېلىپ، تۇزكور قۇمۇقلارنىڭ، چاتاقچى قىتانلار[3]نىڭ بېشىغا ئۇرۇڭلار، پېقىر بەندەڭلەرگە خىرىس قىلغان ياۋ - دۈشمەننى يەر بىلەن يەكسەن قىلىڭلار، تەكتى دوزاختىن چىقىپ يەر يۈزىدىكى قاغانلىق ھەيۋەمگە خىرىس قىلغان جىن-شايا-تۇنلارنى كەلگەن يېرىگە قوغلىۋېتىڭلار...

— قوغلىۋېتىڭلار... قوغلىۋېتىڭلار...

قاغان تىكلەنگەن قۇياشقا قولىنى سوزۇپ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، ئاۋازى پۈتكۈچە داد- پەرياد قىلدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۈمىد ئىزدەپ كەتكەن قۇتلۇققا ئىسەنلىك تىلىگىنى، تاڭ مەلىكىسىگە تەلپۈنۈپ، مۇراد-مەقسىتىگە ئىنتىلگىنى ئىدى. ئۇ قارغاپ چىققان قۇمۇق ۋە قىتانلار قاغانلىققا تىغ كۆتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا يابغۇ تىكلىۋالغان قارام قوۋملەر بولۇپ، قۇمۇق بېگىگە ياتلىق قىلىنغان ئۇيغۇر مەلىكىسىمۇ

---

① شامان ئېتىقادىدا، ئاسمان 17 قەۋەت بولارمىش.

② شامان تەڭرىلىرىنىڭ ناملىرى.

③ قۇمۇق ۋە قىتانلار — ئۆز زامانىسىدا، قاغانلىقنىڭ شەرقىدىكى قورۇلۇن ۋە شارمۇرۇن دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر.

يىقىندا شۇ ئىسيان تۇپەيلى قېچىپ كەلگەنىدى.

قاغانىنىڭ ئاۋازى تېخى ئۆچمەيلا، تاغ باغرىدا شام تىكلىگەنىدەك تۇرۇپ كەتكەن باخشى-پېرىخونلار داڭگىرلىتىپ داپ چېلىشقا باشلىدى. داقا-دۇمباقلارنى چۆرىدەشكەن توپ-توپ باخشىلار ياغاچ قونچاق ۋە قىلىچ-نەيزە كۆتۈرۈۋېلىشقانىدى، لاچىن قاناتلىق قالپاقلىرىنىڭ چېكىسىگە قادىۋالغان يۇملاق ئەينەكلەر كۈن نۇرىدا «پار- پۇر» قىلىپ، تاغ تەسكىيىگە كۆچمەن يۇلتۇزلاردەك شولا تاشلايتتى. باخشى - پېرىخونلار ئارىسىدا قۇراق بۆزدىن بەل كۆڭلەك كىيىۋالغان موتا[1] لارمۇ سەكرەپ يۈرەتتى. دۇئاگۇيلار سەكرەپ-سەكرەپ سەپ راسلىدى ۋە ئادەملەردىن هالقا هاسىل قىلدى. ئەۋرەت لاتىسىدىن ئۆزگە هېچقانداق ئېگىن كىيمىگەن، مۇسكۇللىرى كالا يىلىنىدەك ساڭگىلاپ تۇرغان بىر توپ ئادەملەر نەچچە ئون ئۆچكە - قوينى سۆرەپ - تارتىپ هالقا ئىچىگە ئېلىپ كىردى - دە، هالقىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بەئەينى خامانغا تىكلەنگەن مومىدەك تىك تۇرغان ئېرچۈك باخشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ قويىدى. نېمشقىدۇر مانىلارنى دوراپ جىن يۈزلۈك نىقاب تارتىۋالغان ئېرچۈك باخشى بىردەم ئاسمانغا، بىردەم يەرگە قاراپ چۈشىنىكسىز تەكبىر ئېيتتى ۋە تاقلاپ بېرىپ، قاغانىنىڭ پېشىدىن تارتقۇشلاپ هالقا ئىچىگە ئېلىپ كىردى.

قويلار مەرەشتى، ئۆچكىلەر تېپچەكلەپ جان تالاشتى، خەنجەرلەر قىزاردى. يەر بېغىرلاپ ئېقىپ يۈرگەن قانغا قاراپ، قاغان نېمشقىدۇر هالقا تېشىغا مېڭىۋىدى، رو چۈۋىنىدەك كۆزىگە كىرىۋالغان ئېرچۈك باخشىدىن زادىلا قۇتۇلالمىدى. ئۇ قاپ يۈرەك ئېرچۈك باخشىغا ئوبدانراق دەككە بەرمەكچى بولدىيۇ، تەڭرىگە هۆرمەتسىزلىك بولمىسۇن

---

[1] موتا — شامان باخشىلىرى ئارىسىدىكى ئايال باخشىلار «موتا» دەپ ئاتىلاتتى.

دېدىمۇ، ياكى ئۆزى باشلاپ بەرگەن بۇ تىللاۋەتتىن باش تارتقۇسى كەلمىدىمۇ، چارچاپ تۇرغىنىغا قارىماي، قان ئىچىدە ياتقان قۇربانلىقنى دەۋر قىلىپ زورمۇ زور چۆرگىلەشكە باشلىدى.

قۇتلۇق كەتكەندىن بېرى، قاغان نېمىسىنىدۇر يوقىتىپ قويغاندەك، ياكى يەتتە ئەزاسىنىڭ بىرەرسىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بىئارام بولۇپ يۈردى. قۇتلۇق ئېلىپ كېلىدىغان ئۆلتىپات - ئوتتۇغاتلارغا باغلانغان ئاخىرقى ئۈمىدى سۇغا تاشلانغان ئالمىدەك، گاھ چۆكۈپ، گاھ لەيلەپ، خىلمۇخىل تەخمىنلەر ئارىسىدا ئېقىۋەردى.

ئۆتكەن يىلى ئاستانىدىن ئەلچى كېلىپ، ئۇقۇشماسلىقلار تۈگەپ، ئىش ئوڭغا تارتقاندەك قىلغان بىلەن بۇ تەسىرلىك كۆرۈنۈشلەر خۇددى ئەتىيازنىڭ ئاپتىپىدەك، پارقىراپ قويۇپلا يوقاپ كەتتى. ھاۋا بۇزۇلۇپ، تۇمان دەۋرەشكە باشلىدى. قۇتلۇقتىن خەۋەر كەلمىگەننى ئاز دەپ، بەگبارىس ئۆتە بىشەم ۋە ئۆز بېشىمچى بولۇپ كەتتى، خورىكى يوغىناپ ۋەلىئەھدى تاراسنىمۇ «پوش» دەيدىغان يەرگە يەتتى. قاغان لەشكەر تارتىپ چاتاقچى قوۋملەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىشكە بۇيرۇۋىدى، ئۇ «يول ئۇزاق، يېتەرلىك ئوزۇق يوق، كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن بىر گەپ بولار» دەپ بويۇن تولغىدى. يالغۇزلۇق ھېس قىلىپ تۇرسىمۇ قاغان يەنىلا تاراس تېكىننى ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. خەۋەرلەردىن كۆرە، ئازغۇنلارنىڭ ئىشىنى ئارقىغا سۆرەپ بولمايتتى. ئۇلار ھەددىدىن ئېشىپ، رەنجىپ يۈرگەن تۇبۇتلار بىلەن ياكى باشقا قوۋملەر بىلەن تېپىشىۋالسا، تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ پەيدا بولىدىغانلىقى قاغاننىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. قۇتلۇق يېنىدا بولسىدى، قاغان بەگبارىستەك كۆكەملەرگە يول قويۇپمۇ يۈرمەيتتى. بىراق، ئالەم تىنچ ئەمەس، قۇتلۇقمۇ، تاراسمۇ يوق، ئەمدى ئۇ چىشىنى چىشىغا بېسىپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىنى، ئوغۇللىرىنىڭ قايتىپ

كېلىشىنى تىلەيتتى، «خەپ توختاپتۇر» دېمەكتىن ئۆزگە ئامالمۇ يوق ئىدى.

داپلار داراڭلايتتى، شامان شالدىرمىلىرى شالدىرلايتتى، دۇرۇت ئاۋازى گۇرۇلدەيتتى، باخشىلار چۆرگىلەيتتى، قاغانمۇ پىرقىرايتتى...

قاغان شۇنداق ساداقەتمەن شامان ئىدىكى، ئۇ ئەتىگەنلىك تىلاۋەتنى تەرك ئەتمەيتتى، كۈن چىقتىمۇ، كۈننىڭ سايىسىدەك، كۈن ئالدىدا پەيدا بولاتتى. ئايەم كۈنلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى چۈشى بۇزۇلغان ۋە كۆڭلى يېرىم بولغان چاغلاردىمۇ ئاتا - بوۋىسىنىڭ روھىناتىغا سىغىنىپ، چوڭ-كىچىك دۇئا-تەلەپلەرنى ئۆتكۈزۈپ قوياتتى. ئۆتۈكەندىكى كاتتا تىلاۋەتكە چېشى چىققاندىن بېرى قاتنىشىپ كېلىۋاتقاچقىمىكىن، بۇنداق تىلاۋەتلەرنىڭ قائىدىسىنى ئۇجۇر- بۇجۇرىغىچە ئوبدان بىلەتتى. بىراق بۈگۈنكى بەزى غەلىتىلىكلەر ئۇنىڭ كۆزىگە سىغمايۋاتاتتى.

«ئەجەبا، ئېرچۈك باخشىنىڭ سوغداق باخشىلىرىدەك چىلتەكلىك نىقاب تارتىۋالغىنى نېمىسى؟ ئوردۇبالىقتا شۇنچىلىك كۆپ باخشى-پېرىخونلار بارمىكىنە؟ نېمىدەپ ئۇلار سوۋارىسىغا نىقابلىنىۋالىدۇ؟ نېمىدەپ نەيزە - قىلىچ كۆتۈرۈۋالىدۇ؟ بايام ئويناپ يۈرگەن شالدىرمىلىرى، ياغاچ قونچاقلىرى قېنى ...»

داپ-دۇمباق رىتىمى ئېرچۈك باخشىنىڭ «ھە - ھۇ»لىرىگە ئەگىشىپ، بارغانچە ئىتتىكلىدى. يورۇق دۇنيانى كۆرگۈسى كەلمىگەندەك كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ساراڭدەك ئالچاڭلاپ، باشلىرىنى ئۆلۈك توخۇنىڭ باشلىرىدەك گىلدىڭلىتىپ يۈرگەن باخشىلار يوغان ھالقا بولۇپ، سۇيى كۈچلۈك تۈگمەن تېشىدەك پىرقىرايتتى، پىرقىراۋېرىپ كىچىكلەيتتى، كىچىكلىگەنسېرى شۇنچە تېز پىرقىرايتتى. ھالقا گىرۋەكىدە پىرقىراۋېتىپ، قوللىرىنى مەھكەم گىرەلەشتۈرۈۋالغان باخشى-مو-

تالار شۇنچىلىك زىچ ئىدىكى، ئارىسىدىن ئوقمۇ ئۆتمەيتتى، سۇ چاچسا سۇمۇ سىڭمەيتتى.

قاغان بىرىپ - بىرىپ، شىددەتلىك گىرداب كىندىكىدىكى بىر تال ياپراققا ئوخشاپ قالدى. گىرداب چۆرگىلەيتتى، قاغانمۇ گىرداب بىلەن بىللە چۆرگىلەيتتى، پۇت - قولى بىگىز تىققاندەك سىرقىرايتتى، مېڭىسى بوران چىققاندەك غوڭۇلدايتتى، يۈرىكى نېمىشقىدۇر قېپىدىن چىقىپ، بوغۇزىغا تىقىلاتتى، كۆڭلى ئۆيۈپ گۇمانلىق ھالقىدىن چەتلە-مەكچى بولاتتىيۇ، گىرداب ئۇنى قويۇپ بەرمەيتتى. ئېرچۇك باخشى-نىڭ ئاسمان قەرىدىكى تەڭرىگە، باش-كۆزى يوق ساما سېلىۋاتقان باخشى-موتالارغا قىلغان خىتابى قۇلىقىغا كىرىپ تۇراتتى.

— ئى ئۆلگىن تەڭرىم، ئى كۆك تەڭرىم، شامال تەڭرىم، زېمىن تەڭرىم، ئوماي تەڭرىم ... كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، سىلەرگە سىغىنىمەن، سىلەرنىلا ئۇلۇغلايمەن... سىلەرگە باش ئۇرىمەن. مەنكى، سىلەر بىلەن بەندىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەلچىلىك قىلغۇچى، ئاۋازىڭلارنى ئالەمگە يايغۇچى ئاجىز ئەلچىمەن... ماڭا شەپقىتىڭلارنى ئىلتىپات قىلىڭلار، بەندىلەرگە ۋەھىي بېرىڭلار، مەن ئۇنى جىمى مۇرتلىرىڭلارغا يەتكۈ-زەي، ۋەھىي بېرىڭلار، ۋەھىي بېرىڭلار...

ئېرچۇك باخشى تووۇلاۋېرىپ، چىلىق-چىلىق تەرگە چۆمۈلدى، كېكىردىكى توسۇلغاندەك، خىرىلداشقا، بوغۇلۇشقا باشلىدى، قاغاننىڭ كۆزىچىلا تىغ تەگكەن ياۋا توڭگۇزدەك «گۈپ» قىلىپلا يىقىلدى. يەردە يېتىپ، تېپىچەكلەپ، بىر پەسكە ھوشىدىن كەتتى. تۇيۇقسىز جان كىرگەندەك مىدىرلاپ، ئورنىدىن تۇردى، ھالقا ئىچىنى بىر مەرتەم ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن قاغانغا قولىنى چىنەپ تۇرۇپ:

— ئاڭلاۋاتىمەن، شۇنداق ئېنىق ئاڭلاۋاتىمەن، تەڭرىلەر ۋەھىي قىلىدۇكى، تەھتىسارادىن قېچىپ چىققان مۇدھىش جىنلارنىڭ ئەك

چوڭى ئارمىزغا سوقۇنۇۋاپتۇ. قاغان سۇرىتىگە كىرىۋالغان بۇ يامان جىننى يوق قىلمىساق، يەر يېرىلىپ، كۆن كۆيىدۇ، ئادەملەر ئۆلۈپ، مال قىرىلىدۇ. قېنى ئۇنى ئۆلتۈرەيلى، قېنىنى ئېقىتىپ تەڭرىلەر يولىدا نەزىر قىلايلى،— دېدى ئۇ تۆكرۈكنى چاچرىتىپ.

«ئېرچۆك باخشى»، «شارت» قىلىپ نىقابىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىنلا ئاندىن قاغان نېمە ئىش يۈز بەرگىنىنى بىلىپ ئۈلگۈردى. ساما سېلىپ قىستاپ كېلىۋاتقان بىرقانچە تونۇش «باخشى»لارغا قاراپ ئاچچىق بىلەن ۋارقىرىدى:

— ئۇ ئېرچۆك باخشى ئەمەس، ئۇ بەگبارىس، مەن جىن ئەمەس، قاغان، توختاپ تۇرۇڭلار، كۆزۈڭلەرنى چوڭ ئېچىپ قاراڭلار، سىلەر قاغانىڭلارنى نېمىدەپ تونۇمايسىلەر،— دېدى، قوللىرىنى سوزۇپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋېتىپ.

— جىننىڭ گېپىگە ئىشەنمەڭلار، جىننىڭ گېپىگە ئىشەنگەنلەر جىن بولۇپ كېتىدۇ، ئۇ قاغان سىياقىغا كىرىۋالغان ئالدامچى جىن ...

بەگبارىسنىڭ تەلەتى تولىمۇ يىرگىنىشلىك ۋە ئايانچىلىق تۈس ئالغانىدى. ئۇ خەنجىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قان تولغان كۆزلىرىنى جىنىنىڭ بارىچە قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان قاغانىنىڭ كۆكسىگە تىكتى ...

يەر تەۋرىدى، ئۆتۈكەن تەۋرىدى. قاغانىنىڭ هايات ـ ماماتى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىسىدا قالغان جىددىي پەيتتە ئاجايىپ بىر مۆجىزە يۈز بەردى. باخشىلار ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان تاراس تېكىن، نەدىن كۆچ كىردىكىن، زەردە بىلەن نىقابىنى يۇلۇپ تاشلىدى ـ دە:

— ئېپلاس قولۇڭنى تارت! — دېگىنىچە، بەگبارىسنىڭ كۆتۈرۈلگەن بىلىكىگە نەيزە بىلەن كېلىشتۈرۈپ بىرنى سالدى.

بەگبارسىنىڭ قولىدىكى خەنجەر يىراقلارغا ئۇچۇپ كەتتى. توپ ئىچى بۆرە تەگكەن قوتاندەك پاتىپاراق بولۇشقا باشلىدى. تاراس تېكىن چۈش كۆرۈۋاتقاندەك قېتىپ قالغان دادىسىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، ئەتراپىغا تېز-تېز كۆز يۈگۈرتتى-دە، ئۈنلۈك توۋلىدى:

— تۇتۇڭلار، ئۇ تۇزكور ئەبلەخنى...

تاراس تېكىنىنىڭ «باخشى»لىرى قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، ئۆرتۆپە بولۇۋاتقان يالغان باخشىلارنىڭ چاپىدىغىنىنى چاپتى، تۇتىدىغىنىنى تۇتتى، بىراق، ھەربىر ئادەمنى نەزەردىن ئۆتكۈزۈپ، ئىنچىكىلەپ ئىزدىگەن بولسىمۇ، بەگبارسىنى تاپالمىدى.

— ئەنە، ئۇ ئاۋۇ ياققا قېچىپ كېتىۋاتىدۇ، — دېدى، تاراسنىڭ يىگىتلىرىدىن بىرى، كۈنپېتىش تەرەپكە ئىما قىلىپ.

تاراس ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ قۇراق جەندىسىنى تاشلاپ، بېلىنىڭ ئۈستىنى يالىڭاچلىۋالغان بەگبارسىنىڭ ئەللىك قەدەم نېرىدا ئۆلەر-تىرىلىشىگە قارىماي قېچىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردى-دە، قاغانىي ئىشەنچلىك قورۇقچىلارغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى قوغلاپ كەتتى. قاتلاڭچىلىقتا جەندە-كولاھىنى تاشلاشقىمۇ ئۈلگۈرمىگەن بىرقانچە يىگىت ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

يېشى بىر يەرلەرگە بېرىپ قالغىنىغا قارىماي، بەگبارس قاپلاندەك تېز چاپاتتى. تاراسلارمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى. پەقەت، تاراسلار كۆپ بولغىنى، يەنە كېلىپ ئۈچ يولغا بۆلۈنگىنى ئۈچۈنلا ئۇنىڭ يولى قەدەمدە بىر كېسىلىپ تۇراتتى، قاياققا قاچسا، ئالدىدىن ئادەم چىققىنى چىققاندى.

بەگبارس بىر يالغۇز شەمشاد تۈۋىگە كېلىپ توختاپ قالدى، ئاسمانغا قارىۋىدى، ئاسمان تولىمۇ يىراق كۆرۈندى، ئاچچىقىدا يەرگە تەپتى، يەرمۇ قاتتىق بىلىندى، تەۋەككۈل قىلىپ، يۈگۈرۈپ-يامىشىپ

يۈرۈپ ئۈدۈل كەلگەن بىر قىياغا چىقىۋىدى، قىيا تۆۋىدە قارىيىپ تۇرغان چوڭقۇر جىرا ئەجەل سىرتمىقىدەك سوزۇلۇپ، ئۇنىڭ يولىنى توستى. بەگبارس جىلغىغا كەينىنى قىلىپ، ئالدى تەرەپكە قارىۋىدى، تاراسنى كۆردى-دە، ئۇنىڭغا سوغۇققىنە كۈلۈپ قويدى.

تاراس قىلىچىنى قىنىغا سېلىۋەتتى، يىگىتلىرىنىمۇ شۇنداق قى-لىشقا بۇيرۇدى ۋە:

— ياردىن سەكرە تۇزكور ئىت، قىلىچىمنى ئىپلاس قېنىڭ بىلەن بۇلغىغىم يوق، — دېدى-دە، بەگبارسنى يار لېۋىگە قىستىغىلى تۇردى.

قارىغاندا، تاراسنىڭ ھەيۋىسىمۇ، دەققىلەپ يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئۆلۈم ۋەھىمىسىمۇ بەگبارسقا ئۇنچىلىك تەسىر قىلمىغاندەك تۇراتتى. ئۇ يار لېۋىدە ئاياغلىرىنى كېرىپ، قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ بەخىرامان تۇرغىنى تۇرغانىدى.

— مېنىڭمۇ قىلىچىڭ ئاستىدا جان بەرگۈم يوق، قىز بەرگىنىمە-نىڭ يۈزىنى قىل دەپ يالۋۇرۇپمۇ يۈرمەيمەن، ياغلاقار پۇشتىنىڭ دۈشمىنىگە يېلىنمايدىغىنى ساڭا ئايان، چوڭ ئىش يوق، سەن يەڭ-دىڭ، مەن يېڭىلدىم. يەڭگەنلەر ياشايدۇ، يېڭىلگەنلەر ئۆلىدۇ، شۇ، — دېدى بەگبارس سالماق ئاۋازدا.

ئۇ تاراسقا قاراپ ئاخىرقى قېتىم دىمىغىنى قېقىپ قويۇپ، ھېچ ئىش يۈز بەرمىگەندەك، كەينىچە مېڭىپ بىر قەدەم تاشلىدى، تاراستىن كۆزىنى يۆتكىمەي، تىك تۇرغان پېتى يار لېۋىدىن چۈشۈپ كەتتى.

تاراس يارغا ئېڭىشتى، يۈز غۇلاچ پەستە خۇددى تۈن ئاسمىنى-دەك قارىيىپ تۇرغان چوڭقۇر ھاڭنى كۆرۈپ بېشى قايغاندەك بولدى ۋە «تۈفى» دەپ تۈكۈرۈپ قويۇپ قاغانىنىڭ قېشىغا كېتىپ قالدى.

تەقدىر — تاسادىپىيلارغا باي ۋە بېشارەتلەردە بېخىل بىر نەرسە.

ئۇ ئەتەڭنى ساڭا ئېيتىپ بەرمەيدۇ، ئۆگۈنۈكىنى تېخىمۇ سىر ساقلايدۇ. ئۇنىڭدىن نېمە قىسمەتلەرگە دۇچ كېلىدىغىنىڭنى سوراپ ئاۋارە بولما، ۋاقتى كەلگەندە ئۇ ئۆز كارامىتىنى ئاشكارىلايدۇ-دە، ئىنسانغا خالىغىنىچە نېسىۋە ئاتا قىلىدۇ. سەن ئۇنىڭ رايىنى ئۆزگەرتەلمەيسەن، پەقەت ئۇنىڭ رايىنى ئۆزۈڭگە قارىتالايسەن. تەقدىرنىڭ جازاسىدىن قورقما، ئۇنىڭدىن مۇكاپاتمۇ تەمە قىلما. ياخشىسى، نىيەت - ئىقبالىڭنى دۇرۇس قىلىپ، ياخشى ئەمەللىرىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆزىگە تىك قارا، ئۇ ئۆزىگە تىك قارىيالىغانلارغا رايىش كېلىدۇ. نىيەت - ئىقبالى دۇرۇس ئەمەسلەر، ئىش - ئەمەلى يامان بولغانلار ئۇنىڭ كۆزىگە تىك قارىيالمايدۇ-دە، تەقدىرنى ئۆزىدىن يىرگەندۈرىدۇ.

تەقدىر ھەر كۈن، ھەر دەقىقىدە ۋە ھەركىمنىڭ ئۈستىدە مۆجىزە كۆرسىتەلەيدۇ. ئۇ ئۆزىگە ياققانلارنى يار لېۋىدىن تارتىپ كېلىدۇ، كۆڭلىگە يىراقلارنى يار لېۋىگە قىستاپ ئاپىرىدۇ-دە، رەھىمسىزلەرچە تاشلىۋېتىدۇ ...

دېگەندەك، ئىلاھىي تەقدىر ئاجايىپ بىر كارامەت كۆرسىتىپ، قاغاننى گۆر ئاغزىدىن قايتۇرۇپ كەلدى. ئويلىمىغاندا، مەغرۇر بەگبارسنىڭ بېلىنى ئېگىپ، ئۆلۈم ئازگىلىغا ئىتتىردى. لېكىن بۇ پەردە ھېچكىممۇ تەقدىر ئاتلىق بىرەر زاتنى كۆرمىدى. يەڭگەنلەرنىڭمۇ، يېڭىلگەنلەرنىڭمۇ كۆرگىنى يەنىلا شۇ تاراس بولدى. بەزىلەر دېدى: «تاراس تېكىن تەقدىرنىڭ ئۆزىمىدۇ!»، «تەقدىرنىڭ ئەلچىسىمىدۇ؟ يا تەقدىرنىڭ قولىمىدۇ؟...»

ئۆتۈكەندە يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقە قاغان ئوردىغا قايتماستىنلا پۈتكۈل شەھەرگە پۇر كەتتى، «كۆك تەڭرى تاراس تېكىنگە شۇنداق بىر بېشارەت بېرىپتۇكى، ئۇ دادىسىنى چۈشەپ قاپتۇ، چۈشىدە دادىسىنىڭ ئۈستىدە بىر قارا بۇلۇت ئەگىپ يۈرگۈدەك. ئۇ تەڭرى

نامنى زىكرى قىلىپ بىرلا يـۇملاپتـىكەن، قـانىتى بار ئەركـەك يـولۋاسـقا ئايلىنىپتۇ-دە، يېرىم يولدىن يېنىپ، شۇ ئۇچقان پېتى ئۆتۈكەنگە يېتىپ كەپتۇ. بىشارەتتە كۆرگەنلىرىنى كۆرۈپ، «يا، تەڭ-رىم!» دەپلا جەڭگە كىرىپتۇ. ئۇ نەيزىسىنى پىرقىرىتىپ بىر ئۇرغان-كەن، تاغ تىترەپ، يەر يېرىلىپ، بـەگبارىسنى دەم تارتىپ كـېتىپتـۇ، قـاغانمۇ بىر ئۆلۈمدىن ئامان قاپتۇ» دېگەن گەپ-سۆزلەر بەئەينى ئۇچقۇر شامالدەك، ئۆي-ئۆيلەرنى ئارىلاپ چىقتى، تاراسىنىڭ نامى نە-نەلەرگە تارالدى. باتۇرلارنى چوڭ بىلىدىغان ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئۇيقۇسى قاچتى. كالا سىغىۋاتقان سەھرا قىزى سىغىن سوغىسىنى تاشلاپ قويۇپ، قارلىغاچتەك تىز ئۇچتى-دە، شەھەرگە كېلىپ ئۆز باتۇرىنى بىر كۆرۈۋېلىش تەقەززاسىدا كوچىمۇكوچا ئايلىنىپ يۈردى.

بىراق، بەگبارىسنىڭ ئۆلۈمى ياۋاش قىزتۇرمىشقا ئېغىر كەلدى، قىسمەتنىڭ دادىسىنى ئۆزگىلەرنىڭ قولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز ئېرىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرگىنى ئۇنىڭغا قاتتىق ئەلەم قىلدى.

قىزتۇرمىش ئادەتتە دادىسىنى ئانچە كۆپ يوقلاپ كەتمەيتتى، بىرەر ھاجەت ياكى بىرەر ئىش بىلەن كەلمىسە، ئۇمۇ كەلمەيتتى. ئۇنى كۆردىمۇ، مەرھۇم ئانىسى كۆز ئالدىغا كېلىۋالاتتى ۋە ئۇ ئوتتۇرىغا قىسىلىپ، ئاتا-بالا ئارىسىدا كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر توسۇق تام ھاسىل قىلاتتى، قەلبىنىڭ نامەلۇم يېرىدە خۇددى تەنھا قۇشتەك ئەگىپ يۈرگەن ئازغىنە مېھرىمۇ بىردىنلا يوقاپ، ئورنىدا قاغجىرىغان بىر بوشلۇق قالاتتى. بۇ بوشلۇق بىردەمدىلا كۆڭۈلسىز ئەسلىمىلەرگە ئورۇن بېرەتتى، غەشلىك بىلەن تولۇپ كېتەتتى.

— ھېزى بولۇڭ، دادام مال-دۇنياغا ھېرىسمەن، نەيرەڭلىرى تولىراق ئادەم جۇمۇ، — دەيتتى ئۇ بەزىدە ئېرىگە، دادىسى بىلەن بىللە بولغان چاغلىرىدا تاراسنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

ئەمدى ئۇ نېمىشقىدۇر ئۇلارنى ئۇنتۇپ كەتتى. ھېلىقى بوشلۇقتا پەيدا بولغان ئاجايىپ بىر سېزىم يۈرىكىنى خېلى چوڭقۇر تىلغاپ ئۆتتى. بۇ ھال ئاتا-بالا ئارىسىدىكى مۇھەببەت خۇرۇچىنىڭ خوراپ تۈگىمىگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئاستا-ئاستا قىمىرلاپ، ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتقىنىنى ھېس قىلدۇرۇپ قويدى.

ئۇ ئەمدى قانداق قىلسۇن؟ داد-پەرياد سېلىپ، ياقىسىنى يىرتسۇنمۇ؟ تاراسنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ خۇن دەۋاسى قىلسۇنمۇ؟ ۋە ياكى بوغچىسىنى كۆتۈرۈپ يامانلاپ كەتسۇنمۇ؟

قىزتۇرمىش دادىسىنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ ئويلاپ باقتى، ئېرىنىڭ مەۋقەسىدە تۇرۇپ خىيال سۈردى، ئەل تەرىپىدە تۇرۇپ يەكۈن چىقاردى، ئاخىر ئۇ دادىسىنىڭ نامەردلىك قىلىپ، قاغانغا يوشۇرۇن قەست قىلغىنىنى زادىلا كەچۈرەلمىدى-دە، ئايچۈرنى قۇچاقلاپ، تازا بىر يىغلىۋالغاندىن كېيىن، چۆچۈرىدەك ئىششىپ چىققان كۆزلىرىنى قىزارتىپ يۈرۈپ، ئۆي ئىشى بىلەن بەند بولۇۋەردى، تەشۋىشتىن خالاس بولغان تاراس تېكىن:

— ئاجايىپ ئوبدان خوتۇنسەن جۇمۇ، — دەپ قويۇۋىدى، ئۇ زورۇقۇپراق كۈلۈپ قويدى...

ئاپەت كېتىپ، ئەل تىنچىدى، ئۆتۈكەندە زاھىر بولغان بۇ يامان چۈش ھە دېگەندىلا ئۇنتۇلۇپ، ئىبرەتلىك ئۆتمۈشكە ئايلاندى. ئۆمرىدە تالاي قېتىم قان كەچكەن، نەچچە ئۆلۈپ نەچچە تىرىلگەن تۈنباغا بۇ ۋەقەدىن قورقۇپ، چۆچۈپ يۈرمىدى. ئۇ تاغدىن قايتىپلا نەدىندۇر تېپىپ كەلگەن ئېرچۈك باخشىنى ھەمراھ قىلىپ ئۈچ كېچە-كۈندۈز ئىستىغپار ئېيتتى-دە، ئۆز تەختىدىن ئورۇن ئالدى. تاراس يەنە سەپەر قىلدى، قۇمۇق بىلەن قىتانلارنى تىنچىتىپ، قان تۆكمەيلا قايتىپ كەلدى.

تەبىئەتنىڭ تىنىقى سوۋۇپ، تاغ تېرىكى زەپىرانىدەك سارغايدى. قايچىدەك سەپ تۈزۈشكەن كۆچمەن تۇرنىلار يايلاق ئاسمىنىنى كېسىپ ئۆتۈپ، جەنۇب تامان ئۇچۇپ كەتتى. قىرو باسقان سولغۇن ئوتلاقلارنى سۆيۈپ ئاققان ئۇرخۇن سۈيى ناخشىسىنى توختىتىپ، ئوغلاق كۆتۈرگۈدەك مۇز تۇتتى. يۇرتقا كۆز تىكىپ، ھۆرمەتلىك يۇرت قېرىسىدەك چوقچىيىپ تۇرغان ئۆتۈكەن تېغى تەبىئەت ئىنئام قىلغان ئاق تۇمىقىنى قىرلاپ، قىر قويچىلىرىدەك ئاق جۇۋا كىيىۋالدى. ۋاقىت خۇددى ئاتقان ئوقتەك ئۆتۈۋەردى. ئەنە شۇنداق يۈگۈرۈك پەسىللەردىن ئىككىسى كېتىپ، كۆكلەم بەرنالىرى يەنە يۈز كۆرسەتتى.

ئەتىياز بىلەن يازنىڭ ئارىسى. ھاۋا كۈلگۈنچەك كېلىنچەكنىڭ چىرايىدەك ئېچىلىپ كەتكەن. كۆك ئاسمان كۆك ياقۇتتىن كۆك، يېشىل زېمىن يېشىل زۇمرەتتىن يېشىل.

تۈنباغا قاغان خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەن پەرمانبەگكە بىر ھەميان كۈمۈش تەڭگە تاشلاپ بەردى-دە، تاراسنى ئېلىپ، بىر توقاي بېكە-مەزلۇملارنى كەينىگە سېلىپ، تەختىراۋاندا ئولتۇرغانچە شەھەر تېشىدىكى شاھسۇپىغا يېتىپ كەلدى.

شاھسۇپا يەر يۈزىدىن ئادەم بويى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان سايىۋەنلىك پەشتاق ئىدى. پەشتاق ئۈستىدىن قارىغاندا، كەينىدىن ھەيۋەتلىك تەڭرىقاغان قوۋۇقىنى، ئالدىدىن قوۋۇققا قاراپ كېلىۋاتقان كارۋان قارىسىنى خېلى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى.

قاغان ئاتا-ئەجدادىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، جەڭگاھتىن قايتىپ كەلگەن غالىب سانغۇنلارنى، نامى بار ئەلچى-يالۋاچلارنى دەل مۇشۇ يەرگە كېلىپ كۈتۈۋالاتتى. كۆك تەڭرىگە قۇربانلىق قىلىپ، جىن-ئەرۋاھتىن خالاس قىلاتتى، تەشنالارغا سۇ، ئېچىرقىغانلارغا ئاش بېرىپ، شەھەرگە بىللە ئېلىپ كېتەتتى.

بىراق، بۇگۈن كېلىدىغىنى سانغۇنمۇ ئەمەس، لەشكەرمۇ ئەمەس، بەلكى قاغان تۇنباغا بىر يىلدىن بېرى، ياق، كۆپ يىللاردىن بېرى كۈتۈۋاتقان، چاڭقاق يەر يامغۇرنى سېغىنغاندەك، سوپى تورغاي تاڭنى سېغىنغاندەك سېغىنىپ كەلگەن ئەلچى قۇتلۇق ۋە مەلىكە شيەنئەن ئىدى.

چوڭ كارۋاننىڭ كېلەر ۋاقتى دۇرۇس مۆلچەرلەنگەچكىمۇ، قاغان كېلىپ ئانچە ئۇزۇن ساقلاپ كەتمىدى. قۇياش تېخى تىكلەنمەيلا، ئۇپۇق يۈزىدە پەيدا بولغان چۈمۈلىدەك قارا چېكىتلەر بىر دەمدىلا چوڭىيىپ، تىرىك-پۈتۈن مەپىلەرگە، ئات-تۆگىلەرگە ئايلاندى ۋە كول-دۇرمىسنى كولدۇرلىتىپ شاھسۇپا ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

قاغان تاراسنىڭ ياردىمىدە سۇپىدىن چۈشۈپ، بىرقانچە قەدەم ئالغا سىلجىدى، مەپىدىن سەكرەپ، يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان قۇتلۇقنا قاراپ، قۇچىقىنى كەڭ ئاچتى، تىترەك ئاۋازى بىلەن ھال-ئەھۋال سورىدى:

— ئوبدان ئوغلۇم، كۆزۈمدىن ئۇچۇۋىدىڭ، دىدارىڭ يەنە نېسىپ بولدى. دۇئادا ياد ئېتىۋىدىم، كۆك تەڭرى تىلىگىنىمنى بەردى. داداڭنى دەپ مۇشەققەت چەكتىڭ، قېنى ئېيت، تېنىڭ ساق، كۆڭلۈڭ جايىدىمۇ، سەپەردە جاپا تارتىپ قالمىغانسەن؟...

قۇتلۇق قاغاننى مەھكەم قۇچاقلاپ، يۈزىنى يۈزىگە ياقتى، نۇرى قاچقان كۆزلىرىگە، بىر يىلدىلا ئاقىرىپ كەتكەن بۇرۇت-ساقىلىغا ۋە يادەك ئېگىلىپ قالغان بوي-بەستىگە چاندۇرماي سەپسېلىپ چىقتى، كۆڭلى بۇزۇلۇپ، يۈرىكى ئېچىشتى. «ۋاقىت نېمىدېگەن رەھىمسىز، ئۇ قاغاننى نېمانچە تېز قېرىتىۋەتكەن-ھە؟» دەپ ئويلىدى ئۇ، تاراس بىلەن كۆرۈشۈۋېتىپ.

قاغان مەلىكىنى مەپىدىن چۈشۈشكە تەكلىپ قىلمىدى، ئۇسسۇز-

لۇق ۋە تەييار غىزانى مەخسۇس قىزلار ئارقىلىق مەپكە كىرگۈزۈپ بېرىپلا بولدى قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمى بويىچە، تاڭ ئوردىسىدىن مەلىكە چۈشۈرگەندە ئەر-خوتۇن بولىدىغانلار پەقەت ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تويدىن كېيىن، مەلىكە قاتۇن بولغاندىلا ئاندىن بىر-بىرى بىلەن كۆرۈشەلەيتتى. قانچىلىك تەقەززا بولمىسۇن ۋە ئالدى-رىمىسۇن، قاغان ئەدەپ-يوسۇنغا ئەمەل قىلىشى، رىزقى قېتىلىدىغان ئاشۇ كۈننى تاقەت قىلىپ كۈتۈپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى.

شيەنئەن مەلىكە قىز كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىلگەن 1000 دىن ئارتۇق قىز-جۇۋان ۋە ئۇلۇغ ئاستانىدىن بىللە كەلگەن ئون مەپىلىك يەڭگە-ھەمشىرىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەلگەنىدى.

چۈشتىن كېيىن، كارۋان قوزغالدى. داقا-دۇمباقچىلار ئالدىدا ماڭدى، لەۋھە-ئەلەمچىلەر ئۇلارنىڭ كەينىگە كىردى. داقا-دۇمباقچىلار ئارقىسىدىن مەلىكىنىڭ مەپىسى ئەگەشتى. مەلىكىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قاغان تەختىراۋان بىلەن مەپىگە يانداشتى.

29. قاغان ئۆيلەندى

قاغان شيەنئەن مەلىكىنى ئوبدان كۈتۈۋېلىپ، كۆڭلىدىكىدەك جايلاشتۇرۇپ قويدى-دە، ئەتىسىلا قۇتلۇق بىلەن تاراس تېكىننى ئالدىغا چاقىرتىۋېلىپ:

— ئېرچۈك باخشىغا ئۈچ كۈنلۈكلا مۆھلەت بېرىمەن. ئۇ ئېدىتلاپ رەم سېلىپ خەيرلىك كۈندىن بىرنى تاللىسۇن، توي ھازىرلىقىمۇ چاپسانلىتىلسۇن، مېنىڭ بۇ تويىنى كەينىگە سوزغۇم يوق، —

دىدى ۋە مەلىكە بىلەن بىللە كەلگەن قىز-جۇۋانلارنىڭ قىش كىرمەس-تىن بۇرۇن ئاستانىگە قايتمىسا بولمايدىغانلىقىنى سەۋەب قىلىپ كۆر-سەتتى.

تاراس دىۋاندىن قايتىپ چىقىۋېتىپ ئالدى-كەينىگە قورقۇپقىنە قارىۋالغاندىن كېيىن يېنىدا ئۈنچىقماي كېتىۋاتقان قۇتلۇقفا:

— «قېرىغاندا قېرى تارتۇق، قىلىقى ئۇندىن ئارتۇق» دېگەندەك گەپ بولدىغۇ بۇ، قاغان ئاتامنىڭ توي قىلغىلى ئالدىراپ كەتكىنىنى قارىمامدىغان، — دېدى ۋە ھەزىلكەش باللاردەك تىلىنى چىقىرىپ قويدى.

قۇتلۇق مۇشتۇمى بىلەن تاراسنى نوقۇپ قويۇپ قىزىقچىلىققا قىزىقچىلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

— سەن تېخى مەلىكىنى ئوبدانراق كۆرۈپ باقمىدىڭ، ئۇ تولۇن ئايدەك چىرايلىق، پەرىزاتتەك لاتاپەتلىك بىر قىز. قاغان دادامنى ئۇنىڭغا كۆرمەي تۇرۇپلا ئاشىق بولۇپ قالمىدى دېيەلەمسەن؟ قارىما-سەن ئۇنىڭ بىتاقەت بولۇپ كەتكىنىگە.

تاراس قۇتلۇقنىڭ گېپىنى تەستىقلىغاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

تاراس تېكىنگە راستتەك بىلىنگەن بۇ گەپلەر ئەمەلدە قۇتلۇقنىڭ چاقچىقى ئىدى. بىراق، قۇتلۇق بىلەتتىكى، قاغاننىڭ ئالدىرىشى يەنە بەزى سەۋەبلەرگە باغلىنىپ تۇراتتى.

ئالايلۇق، تۇنباغا قاغان بۇرۇن ئۆتكەن قاغانلاردەك ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى شەمشەرنىڭ كۈچى بىلەن قاغانلىق تەختىگە ئولتۇردى. بۇنى كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئەل-يۇرتنىڭ رايى دېگەندىمۇ، ئۇ بەربىر قان تۆكتى، تۆككەندىمۇ دەريا - دەريا قان ئاققۇزدى. بەزىلەر ئىككى قوللاپ چاۋاك چالدى، بەزىلەر كۆرۈ-

نۇشتە چاۋاك چالدىيۇ، چىن كۆڭلىدىن قايىل بولمىدى. يات قوۋملەر قاغاننى كۆزگە ئىلمىغاننى ئاز دەپ، ئەل ئىچمۇ تىنچ بولمىدى. ئالتۇنتاغ قارلۇقلىرى بىلەن بېشبالىق ئۇيغۇرلىرى بۆكۈ قاغان ئۆلتۈرۈلۈپ، 2000چە غۇز-سوغداقنىڭ قەتلىئام قىلىنغىنىغا نارازى بولۇپ، ئۆچ يىلغىچە غوۋغا قىلىشتى. «ئۇيغۇر دېگەن كىچىك ئەل، خاۋاتىرلىنىشكە ئەرزىمەيدۇ»[1] دەپ داۋراڭ سالغان تۇبۇت زەنپۇسىنىڭ باس-مىللارنى، تۈركەشلەر[2]نى، بېشبالىق ئەتراپىدىكى سادىدا چۆل تۈركلىرى[3]نى ئالداۋاتقانلىقى ھەر كۈنى دېگۈدەك قۇلاققا كىرىپ تۇردى. نىڭگو مەلىكىدىن تۇغۇلغان ئىككى نارەسىدىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشمۇ تاڭ ئوردىسىغا ئېغىر كەلدى...

ياق، قاغان بۇلارغا سوغۇت ساقلاپ تۇرالمايدۇ، بۇنداق ئۇقۇش-ماسلىقلارنىڭ ھەممىسگە بىر يوللا خاتىمە بېرىدۇ. ئەمدى ئۇ ئاجايىپ بىر تويى ئۆتكۈزىدۇ، تاڭ دېزوڭنىڭ سەككىزىنچى قىزى شيەنئەن مەلىكىنى داغدۇغا بىلەن ئەمرىگە ئالىدۇ-دە، بۇ ئالەمدىكى ئەڭ قۇدرەت-لىك ۋە ئەڭ باياشات پادىشاھقا كۈيئوغۇل بولىدۇ، ئۆزى ئېيتقاندەك، كۈيئوغۇل دېگەن يېرىم ئوغۇل دېگەن گەپ، ئۇنىڭغا «ئۇزاق ئۆمۈر-لۈك، قۇتلۇق قاغان» دېگەن نام-ئەملى قوشۇلۇپ، ئۇنى رەسمىي ئوغۇلغا ئايلاندۇرىدۇ.

---

① «كونا تاڭنامە» — «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىن.

② تۈركەشلەر — تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى. ئۇلار دەسلەپتە، بۈگۈنكى تارباغاتاي ئەتراپلىرىدا تىرىكچىلىك قىلغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى سەۋەبلىك، ئاستا-ئاستا ئاجىزلاپ، قارلۇقلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

③ چۆل تۈركلىرى — بەزى مەنبەلەردە «ساتارلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى جۇڭگودىكى شىمال مىللەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇلار ئەسلىدە، شەرقىي تۈركلەر-نىڭ چىگىل قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، تاڭ دەۋرىدە بۈگۈنكى جىمسار ئەتراپلىرىدا ياشايتتى.

قاغان يەتتە ئىقلىم، 18 ملك ئالەمگە جاكارچى ئەۋەتىپ بۇ خەۋەرنى جاكارلايدۇ، ئۇنى ھەممە ئادەم، ھەممە قوۋم بىلىپ كېتىدۇ. يوغان گەپ قىلغان تۇبۇت رەنپۇسىمۇ، تۇبۇتلارغا يانتاياق بولغان قارلۇق يابغۇسىمۇ ئەيمەنگەن ھالدا ئۇنى كۆرستىپ تۇرۇپ «ئۇ تاڭ دېزۇڭنىڭ كۈيئوغلى» دەپ بىر-بىرىنى ئاگاھلاندۇرىدىغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇغاتىغا ۋە لەشكەرلىرىگە ھېچكىم ئالىيىپ قارىيالمايدۇ، يول راۋان بولۇپ، ئۇيغۇر ئاتلىرى ئاستانىگە، تاڭ دۇردۇنلىرى ئۇيغۇر قوۋمىگە خۇددى ئۆزۈلمەس ئېقىندەك ئېقىپ تۇرىدۇ، تۇبۇتلارنى تىۋۋا قىلدۇرۇپ، «ئۇيغۇر يولى»نى ئىلكىگە ئېلىپ، جاي-جايلارغا كارۋان ماڭدۇرىدۇ، ئەل خەزىنىسىمۇ، ئاۋام ھەمىيىنىمۇ تىللا-تەڭگىلەرگە تو-شۇپ كېتىدۇ...

ئۇلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ، ئىچكى شەھەر قاپقىسىدىكى چوڭ ئاچالغا كەلگەندە تاراس خوشلاشماقچى بولۇۋىدى، قۇتلۇق ئۇنى توختىتىۋالدى.

— ئىنىم، كۈن تېخى ئەتىگەن، قىزتۇرمىشقا خەۋەر بېرىۋەت، سېنى ساقلاپ قالمىسۇن، ئىككىيلەن بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى-دە، ئاز-چە-مۇنچە مۇڭدىشايلى، — دېدى تاراسقا.

تاراس تېكىن ئەدەپ بىلەن تۇزۇت قىلدى:

— ئوبدان گەپ قىلدىڭ ئاكا، مۇڭداشمىغىلىمۇ ئۇزاق بولۇپتۇ. مۇنداق بولسۇن، ياخشىسى، سەن بىزنىڭ ئۆيگە قەدەم تەشرىپ قىلغىن، چاي دەملەپ بەرگىلى قىزتۇرمىش بار ئەمەسمۇ؟

بۇ گەپ بىلەن، قۇتلۇق مەرھۇم ئايالىنى ئەسلەپ قالدى، ئايالى-نىڭ ھەمىشە كۈلۈپ تۇرىدىغان ئوماق چىرايى كۆز ئالدىغا كېلىۋىدى، ئۇنى يىغا باستى. ئاكىسىنىڭ ئويغا پاتقىنىغا قاراپ، پۇشايماندا ئاغزىغا ئۇرغۇدەك بولۇپ كەتكەن تاراس تېكىن ئالمان-تالمان گېپىنى ئوڭشى-

ۋالدى:

— مۇنداقچىلا دەپ قويدۇم ئاكا، ئۆيۈڭگە بارساق باردۇق ئەمسە، ئاستاندىن بەلكى قورۇق قول كەلمىگەنسەن ھەقاچان؟

ئۇلار شۇنداق كېلىشتى، ئىرچۇك باخشىنىڭ مەنزىلىگە بېرىپ، دەيدىغاننى دەپ بولۇپلا، قۇتلۇقنىڭكىگە يېتىپ كېلىشتى.

تاراس قۇتلۇقنىڭ ئىككى بالىسىنى بىر ھازا ئەركىلەتكەندىن كېيىن سالقىن ئايۋانغا راسلانغان داستىخان ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى. چاكارلار قولىغا سۇ بەردى، قولى گۈل ياغلاقار ئاستانىدە ئۆگەنگىنى بويىچە، داستىخاننى نەچچە تۈرلۈك ئاستانىچە تائام-قورۇملار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. قورۇملارنىڭ مەززىلىك پۇرىقى ئىشتىھالىق تاراسنىڭ دىمىغىنى غىدىقلاپ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلتۈردى. ئۇ تارتىنىپ ئولتۇرمايلا، تائاملارغا قول ئۇزاتتى.

— قانداقراق، بىر كۈن قاتراپ يۈرگىنىڭنىڭ بىرەر پايدىسى بولدىمۇ؟ ئاكاڭ خۇشال بولغۇدەك بىرەر خەۋەر بارمۇ؟

قۇتلۇق بېشى چۈشۈپ، تىلىدىن قالغاندەكلا جىمغۇر بولۇپ كەتكەن ياغلاقاردىن سورىۋىدى، ئۇ چىرايىنى ئاچماي تۇرۇپ، بېشىنى مەيۈسانە چايقاپ قويدى.

تاراس تېكىن ئوخشاپ كەتكەن قورۇملارنى ئاغزىغا سامان تىققاندەك تىقىپ، چاينار-چاينىمايلا يۇتماقتا ئىدى، قۇلىقىغا گەپمۇ كىرمەيتتى. ئۇ تائامدىن بېشىنى كۆتۈرگەندە بولسا، ياغلاقارنىڭ ھۆند-رىنى ماختاپ، تامىقىنى تامشىپ قويۇپتتى، قورۇمنىڭ قىزىق شورپىسى تومۇز تەپتى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇنى يامغۇردا قالغان ئۆچكىدەك ھۆل قىلىۋەتكەنىدى.

قۇتلۇق تاراسنىڭ ئىشتىھاسىغا مەسلىكى كەلگەندەك كۈلۈپ قويدى، بىر چەتتە خىيال بىلەن ئولتۇرغان ياغلاقارغا زاڭىقى بىلەنلا

ئىشارەت قىلىپ، ئىچكىرى ئۆيىنى كۆرسەتتى. ياغلاقار ئۇ ئۆيگە كىرىپ، ئاغزى شەلپەر بىلەن پىچەتلەنگەن بىر كومزەكنى ئېلىپ چىقىپ داستىخانغا قويۇپ قويۇۋىدى، بۇ كومزەك شۇ ھامان تاراسنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى ۋە كۆزلىرىدىن ئوت چىقىرىۋەتتى.

— پاھ، دېمىدىمۇ تابغاچلاردىن قۇرۇق قول كەلمىگەنسەن دەپ، بۇنداق نەرسەممۇ بار دېگىنە تېخى...

قۇتلۇق كومزەكنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئەنبەردەك خۇش پۇراقلىق گۈرۈچ شارابىنى پىيالىلەرگە بولدۇقلىتىپ تۆكتى. ئۇ پىيالىنى تاراسنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويۇپ دېدى:

— ئىنىم، بەگبارسىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، ئارىمىزدىن بىر ئاپەتنى يوق قىلىپسەن، قاغان ئاتىمىزغىمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئەسقىتىپسەن، ئانچە-مۇنچە شاراب ئوتلاپ مۇشۇ ئىشىڭنى قۇتلۇقلىمىساقمۇ بولماس ئەمدى.

— دۇرۇس گەپ قىلدىڭ ئاكا، — دېدى تاراس مۈرىلىرىنى كەينىگە تارتىپ، مەيدىسىنى كېرىپ تۇرۇپ، — دېگىنىڭدەك، ئاپەت يوق بولدى، قاغان ئاتامۇ ئامان قالدى. بۇنى بىز قۇتلۇقلىمىساق كىم قۇتلۇقلايدۇ؟

تاراس پىيالىنى بىر كۆتۈرۈشتىلا پاك-پاكىز قۇرۇقدىۋەتتى ۋە ئۇنى قۇتلۇققا تەڭلىدى. قۇتلۇق شاراب قۇيدى، تاراسنىڭ كۆزلىرى پارقىراپ، گېپى ئاۋۇغىچە قۇيۇش ۋە ئىچىش مانا شۇ تەرىقىدە داۋاملاشتى. تاراس بىر چاغلاردا قۇرۇق پىيالىنى داستىخانغا «گۈپ» قىلىپ ئۇردى ۋە جاۋغىيىنى ئېرتىپ تۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئەل ئىچىگە تاراپ كەتكەن ھېكايەمنى سەنمۇ ئاڭلىغانسەن ئاكا، ئەمدى ساڭا ئۆز ئاغزىم بىلەن ئېيتىپ بېرەي، قۇمۇق-قىتانلارنى يەر چىشلىتىپ ۋايجىبىننى چىقىرىۋېتەي دەپ باياۋاندا كېتىۋاتسام قۇل-قىمغا تۇيۇقسىز «كەينىڭگە قايت، قاغان خەۋپتە» دېگەن بىر ئاۋاز

ئاڭلاندى، سانغۇنلىرىمدىن بۇ ئاۋازنى ئاڭلىدىڭلارمۇ دەپ سورىسام، ئۇلار: «بىزدىن قەسەمكى، ئۇنداق ئاۋازنى ھېچ ئاڭلىغىنىمىز يوق» دېيىشىپ، تەڭرىنىڭ نامى بىلەن قەسەم ئىچىشتى، بىلدىمكى، بۇ ئاۋازنى پەقەت مەنلا ئاڭلىيالىغان ئىكەنمەن.

شۇنىڭ بىلەن «يا تەڭرىم، ۋەلىئەھدىڭگە ئۆزۈڭ ئىگە بولغايسەن» دېدىم-دە، بىر توپ لەشكىرىمنى باشلاپ كەينىمگە ياندىم، ئاسماندا ئۇچتۇممۇ، يەردە ماڭدىممۇ، ئەسلا يادىمدا يوق، بىر چاغلاردا قارىسام، ئۆتۈكەندە تۇرۇپتىمەن. يەنە شۇنداق نەزەر سېلىۋىدىم، ئېرچۈك باخشىنىڭ سۈرىتىگە كىرىۋالغان بەگبارسنى ۋە ئۇنىڭ بىر توپ بەتبەشرە ئادەملىرىنى تونۇۋالدىم. ئۇلار نىقاب تارتىۋېلىپ، قاغان ئاتامنى بوزەك قىلغىلى تۇرۇپتۇ، نىيەت-ئىقبالىمۇ دۇرۇس ئەمەستەك تۇرىدۇ...

گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، تاراس كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ تۇرۇپ «شاراب» دەپ تۈۋلىدى، قۇتلۇق ئازراق شاراب قۇيۇپ بەردى. ئۇ شارابنى پۇرقۇۋەتكەندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— شۇ چاغدا كاللام شۇنداق بىر ئىشلەپ قالدى دېگىنە ئاكا، ئاشكارا تېگىش قىلسام، تۈزكور بەگبارس قاغان ئاتامغا قەست قىلىدىغاندەك تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، تاغ كەينىدىكى بىر توپ باخشىنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلىۋېتىپ، نىقابلىرىنى تارتىۋالدىم-دە، ئۇنى لەشكەرلىرىمگە تارقىتىپ بەردىم، ئۆزۈممۇ تاقىدىم، باخشىلاردەك «ھە-ھۇ» دېيىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتۇق. «ھەي باتۇر ۋەلىئەھد، ئەمدى قول سال» دېدى ھېلىقى غايىب ئاۋاز. مەن قول سالدىم، بىر سىلىپلا بەگبارسنىڭ خەنجىرىنى بىر ياقلارغا ئۇچۇرۇۋەتتىم ۋە قاغان ئاتامنى قۇتۇلدۇردۇم...

— كېيىن قانداق بولدى، — دەپ سوئال قويدى، جەڭنامە

ئاڭلاۋاتقاندەك ھاياجانلىنىۋاتقان قۇتلۇق تاراسنى ئالدىرىتىپ.

— نېمە بولاتتى، ئاتامنى ھىمايەمگە ئېلىپ تۇرۇپ قارىغۇدەك بولسام ئۇ ئەبلەخ ئەللىك قەدەم نېرىسىدا قېچىپ كېتىۋاتامدۇ؟ ئاچ-چىقىمدا مېڭەمدىن توتون چىقىپ كەتتى، بەئەينى ئەركەك ئارقاردەك، تاشتىن تاشقا سەكرەپ يۈرۈپ ئۇنى يار لېۋىگە قىستاپ باردىم، مەردلى-كىم غالىب كېلىپ «سەكرە، قېنىڭدا قىلىچىمنى بۇلغىغىم يوق» دەپ نەرە تارتتىم. ئۇ قورقۇپ دىر-دىر تىترىدى، يار لېۋىدىن تاشتەك چۈشۈپ كەتتى، پەسكە قارىسام، ئۇ شۇنداق چوڭقۇر جىرا ئىكەنكى، ھەيھات، جىرادىكى قىرلىق تاشلار ئۇ تۈزكورنىڭ پاسىق تېنىنى پارە-پارە قىلىۋەتتى بولغاي ئەتىمالىم...

— ئەتىمالىم؟... ئەتىمالىم دەۋاتىسەنغۇ ئىنىم، — قۇتلۇق قولىدىكى پىيالىنى يەرگە قويۇپ قويدى ۋە تاراسقا يېقىنراق سۈرۈلۈپ سورىدى، — ئۇنىڭ پارە-پارە بولۇپ كەتكىنىنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆردۈڭمۇ يا شۇنداق ئويلىدىڭمۇ؟

بويىنى ئەيلەنگەن تاسمىدەك يۇمشاپ كەتكەن تاراس تېكىن بېشىنى گىلدىڭلىتىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— كۆرسەم نېمە بولۇپتۇ؟ كۆرمىسەم نېمە بولۇپتۇ؟ پارە-پارە بولۇپ كەتتى دېگەندىكىن جەزمەن شۇنداق بولۇپ كەتتى. قا... قاغا... قۇزغۇنلار يەپ بولدى،... يەپ بولدى...

— ھە، مۇنداق دېگىن؟...

قۇتلۇق نېمىشقىدۇر لاسىدە بولدى، ياغلاقارنىڭ يېنىغا بېرىپ، تامغا يۆلەندى، «پارە-پارە بولۇپتىمىش... پارە-پارە بولۇپتىمىش...» دېدى، ئۇ ئۆز-ئۆزىگە پىچىرلاپ.

بۇ چاغدا تاراس تېكىن شاراب ئىچىشتىن توختاپ، خۇددى ئۆلى كولانغان كونا تامدەك قىيسايماقتا ئىدى، ئۇنىڭ تۇگمەن تېشىدەك

ئېغىرلاپ كەتكەن بېشىنى يۆلەپ تۇرغان قاتتىق مۇشتۇمى ياڭاق گۆشلىرىگە چۆكۈپ تۇراتتى، قىزىللىقى يېنىپ، ئادراسمان چېچىكىدەك تاتىرىپ كەتكەن يۈزىدە، يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىدە چۈشىنىكسىز بىر ئىپادە ئەكس ئېتەتتى، لەۋلىرى توختىماي مىدىرلايتتى.

— ئاكا... ئاكا، مەن يالغان ئېيتتىم...

— بولدى قىل، گەپ بولسا ئەتە قىلىشايلى، بولامدۇ؟

تاراسىنىڭ ھالىغا قاراپ، قۇتلۇقنىڭ ئىچى ئاغرىپ قالدى. ئۇ «شاراب ئىچىپ كۆنمىگەن ئادەمگە شۇنچە كۆپ شاراب ئىچكۈزدىگىمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ دەردىنى تارت» دېگەن ئوينى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى، ئۇنى يۆلەپ ئاز-تولا ئەيۋەشكە كەلتۈردى، ئات قېنىدەك قېنىق چايدىن زورلاپ تۇرۇپ ئىككى پىيالە ئىچكۈزۈۋەتتى.

— ئاكا... مەن يالغان ئېيتتىم، ئوينىشىپ يالغان ئېيتتىم...

— غەلەت گەپ قىلما، ۋەلئەھد دېگەنمۇ يالغان ئېيتامدۇ؟

قۇتلۇق دەسلەپىدە ئۇنى مەستچىلىكتە جۆيلۈۋاتىدۇ دەپ تەخمىن قىلدى. بىراق، تاراسىنىڭ ئارقمۇئارقا ئېيتىلغان بىر ئېغىز سۆزى ئۇنى بۇ تەخمىنىنى تەرك ئېتىشكە مەجبۇر قىلدى.

— سېنى يالغان ئېيتىدۇ دېسە كىممۇ ئىشىنىدۇ؟

— مەن يالغان ئېيتىمىدىم، پو ئاتتىم...

— قېنى ئېيتە، قانداق پو ئاتتىڭ؟

— راستىنى ئېيتسام، غايىبتىن ھېچقانداق ئاۋاز كەلمىگەنىدى، بەگ... بەگبارىسىنىڭ قاغان ئاتامغا قەست قىلىدىغىنىنى ماڭا بىر تابغاچ-لىق دېگەن...

— قانداق تابغاچلىقكەن ئۇ؟

— بىر قېرى تابغاچلىق... بويى ئېگىز، ئۆزى ئورۇق بىر تابغاچلىق...

قۇتلۇق ئۆزۈپ-ئۆزۈپ سۆزلەۋاتقان تاراسنى خۇددى ئۇجمە ئىرغىتقاندەك سىلكىدى. ياغلاقارمۇ تام تۈۋىدىن چاچراپ قوپتى، تۆت پۇتلاپ كېلىپ، تاراسنىڭ ئاغزىغا تىكىلدى. قۇتلۇق يەنە سورىدى:
— ئۇ تابغاچ ساكا نېمە دېدى؟
— «ئېتىم ئۆلدى، مادارىم كەتتى... ئوردۇبالىققا يېتىپ بارالمايدىغان ئوخشايمەن، قاغاننىڭ ئادىمى بولساڭ چاپسان بېرىپ قاغانغى قوغدا، قاغاننىڭ دۈشمىنى بولساڭ ھېچ كېچىكتۈرمەي مېنى ئۆلتۈرۈۋەت» دېدى. ئۇ بىزنىڭ تىلىمىزنى خۇددى سۇدەك سۆزلەيدىكەن...
ياغلاقارنىڭ دادىسىنى يولغا سېلىۋەتكەندىن بېرى، ئۇلار بۇ بوۋايدىن ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىغانىدى. قاغانغا قەست قىلماقچى بولغان ئىپلاس بەگبارسىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا جاجىسىنى بىيگەنلىكىنى ئۇلار ئاستانىدىكى چېغىدىلا ئاڭلىغان، بوۋاينىڭ ئوردۇبالىققا ساق-سالامەت يېتىپ كەلگىنىدىن قىلچە گۇمانلانمىغانىدى.
بىراق، ئۇلار بۇ بوۋاينىڭ ئاستانىدە كېلىشكەندەك، قۇتلۇقلارنىڭ ئۆيگە كەلمىگىنىنى ئۇقتى. ياغلاقار لىك تۇشمۇتۇشتا قاتراپ يۈرۈپ ئۇنى ئىزدەپ باقتى. ئاخىر، تاپالمىغاننى ئاز دەپ بىرەر ئىشەنچلىك خەۋەرمۇ ئۇقالمىدى ۋە سالپايغان پېتى ئۆيگە قايتىپ كەلدى. ئالامەتلەردىن قارىغاندا، تاراس ئېيتقان ئۇ بوۋاي شەكسىزكى ياغلاقارنىڭ دادىسى ئىدى.
— ئۇنى نەدە كۆردۈڭ، ھازىر نەدە؟ — سورىدى قۇتلۇق ھاياجانلىنىۋاتقان ياغلاقارنىڭ يوتىسىنى بېسىپ تۇرۇپ. ياغلاقارنىڭ ۋەلئەھدىگە يۈزتۇرانە تۇرۇپ سوئال قويۇشى ئوردا ئۇدۇمىغا توغرا كەلمەيتتى.
— ئۇيقۇڭنى ئاچ ئىنىم، ئۇ ھازىر نەدە دەۋاتىمەن؟...

ئارقىمۇئارقا ئىچكۈزۈلگەن قېنىق چاي تەسىر قىلدىمۇ، ياكى قۇتلۇقنىڭ تەقەززاسى تەسىر قىلدىمۇ، تاراس ئاستا-ئاستا كۆزىنى ئاچتى ۋە:

— ئۇ ... ئۇ تابغاچلىق ئۆلۈپ كەتتى...، — دېدى.

— ئۆلۈپ كەتتى؟ مۇنداقچىلا دەۋاتامسەن؟ ياكى راست گەپ قىلىۋاتامسەن؟

— راست... راست گەپ قىلىۋاتىمەن...

— ئەمسە، ئېيت، قانداق بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى؟

— باياۋاندا ئۇچراتقاندا ئۇ بوۋاي ئۆلۈپ قالاي دەپ قاپتىكەن، ماڭا ھېلىقى گەپنى دېدى، دەپ بولۇپلا نەپەستىن قالدى... ئۇنى ... ئۇنى دەپنە قىلىپ قويدۇق...

تاراس تېكىن ئەزەلدىن يالغان ئېيتمايتتى، چاقچاقچىمۇ ھەپىسلىسى يوق ئىدى، ئۇنىڭ بۇ تەرىپىنى ئۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل بىللە ياشىغان قۇتلۇق بەكمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن، بوۋاينىڭ نەلەردىدۇر كارۋاندىنمۇ، ئېتىدىنمۇ ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، قىردىلىق ياكى تەشنالىق تۈپەيلى يىقىلىپ قالغاندا تاراسقا ئۇچراپ، دەيدىغانىنى دەپ بولۇپلا كۆز يۇمغانلىقىنى تەھقىقلەشتۈرگىلى بولاتتى.

قۇتلۇق ئاغزىدىن گېپى چۈشۈپ قېلىۋاتقان تاراسنى ئاستا ياتقۇزۇپ قويدى، بېشىنى تەستە كۆتۈرۈپ، قايغۇلۇق نەزەر بىلەن ياغلاقارغا قارىدى، ئۇنىڭ ئوقچۇپ چىقىۋاتقان كۆز يېشىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ:

— قايغۇرما ئۇكا، داداڭ قاغانىمىزنى قۇتقۇزدى، بىزنىمۇ قۇتقۇزدى، توي ئۆتۈپ، قاتلاڭچىلىقلار بىر ئاز بېسىقسۇن، ئۇنى ئۆزۈم تېپىپ كېلىپ، تەڭرى دەرگاھىغا دادامنى ئۇزاتقاندەك ئۇزىتىپ قويىمەن، — دېدى تەنتەنە بىلەن.

تەقۋادار قارا باخشىنىڭ يارامىلىق شاگىرتى بولغىنى ئۈچۈن،

ئىرچۈك باخشى تەڭرىگە يېقىن، شامان ھېكمىتىدە كامال تاپقان، قاغانغا ئىخلاسى كۈچلۈك بىر ئادەم ئىدى.

ئۆتتۈكەندە تىلاۋەت بولغان كۈنى تاڭ سەھەردە ئۇ ھېكمەت ئەينىكىدە بىر كارامەت كۆردى، قارىغۇدەك بولسا، تىرناقلىرىدىن قان تېمىپ تۇرغان بىر قارا قۇش قاغانىنىڭ بېشىدا ئەگىپ يۈرگىدەك. ئۇ بۇ ھېكمەتنىڭ مەنىسىنى پەملەپ «ئىش چاتاق» دېدى-دە، ئۇدۇل قاغانىنىڭ قېشىغا چاپتى. بىراق، «رەقىبلەر تار يولدا ئۇچرىشىپتۇ» دېگەندەك، ئۇ ئوردا قوۋۇقىغا بارا-بارمايلا ئايغاقچىلارنىڭ قولىغا چۈ-شۈپ قالدى-دە، بەگبارسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى.

— قورسىقىڭدا سوققان چوتىڭنى بىلىپ تۇرۇپتىمەن، — دېدى بەگبارس ئۇنى بىر پىنھان ئۆيدە تامغا چىڭ نىقتاپ تۇرۇپ، — سەن مېنى چاقماقچىسەن، ئۆلمەي دېسەڭ ئاغزىڭنى يۇم، چاندۇرماستىن ئۆتتۈكەنگە بار-دە، دېگىنىمنى قىل!

ئىرچۈك باخشىمۇ بوش كەلمىدى. ئۇ:

— دۇرۇس شامان يامان ئادەمنىڭ گېپىگە كىرمەيدۇ، — دېدى ئۇ ئۆزى ئەڭ ئۆچ كۆرىدىغان بەگبارستىن قىلچە ھېيىقماي، —بىلەمسەن، قاغان دېگەن تەڭرى ئەۋلادى، تەڭرى ئەۋلادىغا قەست قىلغانىنىڭ جېنى كۆيىدۇ.

— بۇ جىنكەش باخشىنى پىنھان يەرگە ئاپىرىپ، تىلىنى كېسىڭ-لار، كۆزىنى ئويۇڭلار! — ئىرچۈك باخشىنىڭ تىغدەك ئۆتكۈر گەپلى-رىدىن رەسۋاسى چىقىپ كەتكەن بەگبارس ئايغاقچىلىرىغا شۇنداق دەپ ۋارقىرىدى ۋە چىچاڭشىغان پېتى ئۆتتۈكەنگە كېتىپ قالدى.

بىراق، ئىرچۈك باخشىنى ئوبدان بىلىدىغان ئايغاقچىلارنى تو-يۇقسىز سۈر باستى، ساغرىسىغا چوڭ يېگەن ئىشەكتەك تىترەپ قول سېلىشقا ھەرگىز پېتىنالمىدى، ئاخىرىدا گېپىنى بىر قىلىپ، ئۇنى

چالا-بوُلا باغلاپلا ئات ئېغىلىغا تاشلاپ كېتىشتى.

ئۆتۈكەن ۋەقەسىدىن كېيىن، قاغان ئۇنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، تىلاۋەتتە بىللە بولدى...

قاغان ئېيتقاندەك، ئېرچۇك باخشى بەجانىدىل پال ئاچتى، بىر كۆن قۇرئى سېلىپ، ئوبدان كۆندىن بىرنى تاللىدى-دە، ئۇنى ئۆزى بېرىپ قاغانغا ئۇقتۇردى.

ھەر قېتىمدىكىدەك، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ھۆكۈمىمۇ ئاجايىپ توغرا چىقتى. ئۇ تاللىغان كۆن شۇنداق بىر كۆن بولدىكى، تۈت كۆندىن بېرى تامچىلاۋاتقان سىم-سىم يامغۇر كۆن قىزىلى بىلەن تەڭلا ئاسمان يۈزىگە پەردە تارتىلغاندەك، چىپپىدە توختاپ قالدى. تاغ كەينىدىن، شەھەر ئاسمىنىنىڭ ئۇ چېتىدىن تۇرۇپ-تۇرۇپ مۆڭگەك توپاقتەك ئۈسۈپ چىقىدىغان بەتەرەڭ بۇلۇتلارمۇ كىمدىندۇر ھېيىققاندەك، ئۆز يولىنى ئۆزگەرتتى. ھەشەمەتلىك توي تاماشىسىغا قىزىققان قۇياش ئادەتتىكىدىن بۇرۇن كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر رۇخسارىغا ئالتۇن ھەل بەردى. ئۆتۈكەندىن ئۆتۈپ كەلگەن سەھەر سەلكىنى يول-يوللارنى سۈپۈرۈپ، چاڭ-توزاندىن خالاس قىلدى.

ئېرچۇك باخشى تاللىغان قۇتلۇق كۆندە، يەنى مىلادىيە 788-يىل ياز كۆنلىرىنىڭ بىرىدە، ئوردۇبالىقنىڭ ھەممە يېرى توي تەنتەنىسىگە چۆمۈلدى، تويغا ئاتاپ يوللار ياسالدى، يول قاسنىقىدىكى ئۆي-ئىمارەتلەر ھاك بىلەن ئاقارتىلدى. چوڭ-كىچىك قوۋۇقلارغا، كوچا ئېغىزلىرىدىكى ئارچا دەرۋازىلىرىغا تاڭ شايىسىدىن شەلپەر ئېسىلدى. قوۋۇق بېشىدىن، تىلاۋەت پەشتاقلىرىدىن ئورۇن ئېلىشقان ماھىر ئۇستىلار توي نەغمىسىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. ئەمەل-مەنسەپ تۇتقانلار توي شەرىپىگە كەڭ يەڭلىك، پەشلىرى يەردە سۆرۈلۈپ تۇرىدىغان تاڭ تونلىرى بىلەن ياسىنىشىپلىشتى. تار بەللىك، تار يەڭلىك ئۇزۇن

كۆڭلەك كىيىپ، تال-تال قارا چاچلىرىنى تال چىۋىقتەك لەپىلدىتىپ يۈرگەن قىز-چوكانلار توي ھۆسنىگە ھۆسن قوشتى.

تاشقى شەھەرنىڭ ئالتە قوۋۇقى ئۈچ كۈندىن بېرى ئوچۇق تۇردى. كىرگەن-چىققانلارغا كۆز-قۇلاق بولىدىغان قوۋۇق قورۇقچىلىرىمۇ مۇلايىم غۇلاملارغا ئورۇن بەردى. قوشنا قوۋملەرنىڭ يابغۇ-تارخانلىرى، قارام ئۇرۇغلارنىڭ ئېلتەبىر - مۆتىۋەرلىرى، يۇرت كاتتىلىرى توي يارىشقىنى قىلىپ، ساندۇق-ساندۇق جاۋاھىراتلارنى، مۈشكى-ئەنبەر، گەزلىمىلەرنى ئات-ھارۋىلىرىغا يۈكلىتىپ، خالىغان قوۋۇقلاردىن كىرىپ كېلىۋەردى، تەكيەخانىلار توشۇپ، دەڭ-سارايلارمۇ بىكار قالمىدى، ئوردۇبالىق ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

توي تەنتەنىسى ئۆز يولىدا داۋام قىلدى. ئەتىگەنلىك تىلاۋەتمۇ ئۆز قەرەلىدە تامام بولدى. قۇياش ئۆرلەپ، سېپىل بىلەن ئەمدىلا تەڭلىشىۋىدى، دۇمباقلار تېخىمۇ تېز ۋە قاتتىق گۈمبۈرلىگىلى تۇردى. ئۇزۇن كارنايلارمۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن ئۈن سېلىشقا باشلىدى. كوچىلارغا تولۇپ كەتكەن ئادەملەر ئىككى ياققا بۆلۈنۈپ، ئوردا شەھىرىگە يول ئالغان ھەشەمەتلىك مەپىلەرگە، گۈللۈك تەختىراۋانلارغا يول بېرىشتى.

ئېرچۈك باخشىنىڭ خاھىشى بىلەن، توي ئورنى دىۋان ئالدىدىكى كەڭ سەيناغا ھازىرلانغانىدى. سەينانىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە ئالتۇن قوببىلىق، قوش قەۋەتلىك بىر ئىمارەت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

سەينادا كۈتۈپ تۇرغان توي ئەھلى قانچىلىك تەقەززا بولدىكىن، بىر چاغلاردا ناغرا چېلىندى. قىزغۇچ سېرىق تون، توققۇز بۇرجەكلىك تەلپەك كىيىپ، زۇمرەت كۆزلۈك ئالتۇن كەمەر باغلىۋالغان تۇنباغا قاغان توققۇز بۇيرۇقنىڭ ھەمراھلىقىدا دىۋان ئىشىكىدىن مەزمۇت قەدەملەر بىلەن چىقىپ كەلدى-دە، پېشايۋانغا چىقىپ، كۈنچىقىشقا

يۈزلەنگەن پېتى ئالتۇن كۈرسىتا ئولتۇردى.
كاتتا ئىمارەتنىڭ ئالدىدا غايەت زور قار دۆۋىسىدەك، ئاپئاق بىر كىگىز ئۆي تۇراتتى. شىيەنئەن مەلىكىگە ئاتاپ تىكىلگەن بۇ كىگىز ئۆي مەلىكىنىڭ ۋاقىتلىق تۇرالغۇسى ئىدى. مەلىكە بۇ ئۆيدە مەرتىۋىلىك ئۇيغۇر مومايلاردىن ئۇيغۇر يوسۇنلىرى توغرىسىدا تەلىم ئالاتتى، كېيىپ كەلگەن ئۈستۈبشى سالدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرىدەك كىيىندۈرۈلەتتى.
ناغرا ئاۋازى ئەۋجىگە چىقتى، ئاق ئۆينىڭ ئىشىكى قايرىلىپ، شىيەنئەن مەلىكە چىراي كۆرسەتتى. ئۇ چاچلىرىنى ئالدىغا تۆگۈپ، ياقۇت كۆزلۈك سىرغا تاقاپ، قوش پېشى بار كۆڭلەك كىيىپ قىزىل گۈلدەك ئېچىلغان، كۆز - قېشىغا ئەڭلىك ئېتىپ، بارمىقىغا خېنە قويۇلغان، قەددى بىلەن ئەگنى قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرىغا قويۇپ قويغاندەك ئوخشاپ كەتكەنىدى.
مەلىكە سەھەر شاملىدەك يېنىك قەدەم تاشلاپ، مەجنۇنتالدەك تولغىنىپ، ئەدەپ ئانىسىنىڭ قولنى تۇتقان پېتى كاتتا ئىمارەتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، كۈنچىقىشقا قاراپ توققۇز مەرتەم باش ئۇردى، ئارقىدىنلا كەينىگە بۇرۇلۇپ، قاغانغا «لاپ» قىلىپ قارىۋالدى ــ دە، نازلىق تەبەسسۇم بىلەن توققۇز قېتىم تەزىم قىلدى.
قاغان پېشايۋاندا ئولتۇراتتى. ئۇ لىڭشىۋاتقان يۇمران كۆچەتتەك ئەپچىل ئېگىلىپ، چىن كۆڭلىدىن تەزىم قىلىۋاتقان مەلىكىگە كۆز ئۈزمەي قارايتتى، نەزىرى مەلىكىنىڭ ئەۋرىشىمدەك قامىتىگە، سۈرەتتەك چىرايلىق قاش-كۆزىگە چۈشكەندە بولسا، ئىختىيارسىز قىمىرلاپ قوياتتى، تەگرىگە تېۋىنىپ، مۇراسىمنى تېزرەك تۈگىتىشنى، قۇياش ئىلاھىنى ئالدىرىتىپ، تاغ كەينىگە پاتراق قوغلىۋېتىشنى تىلەيتتى. بىراق، قاغان قانداق ئويلىسۇن، ئۇ كۈتكەن پەيتلەر بارغانسىرى يېقىنلاپ

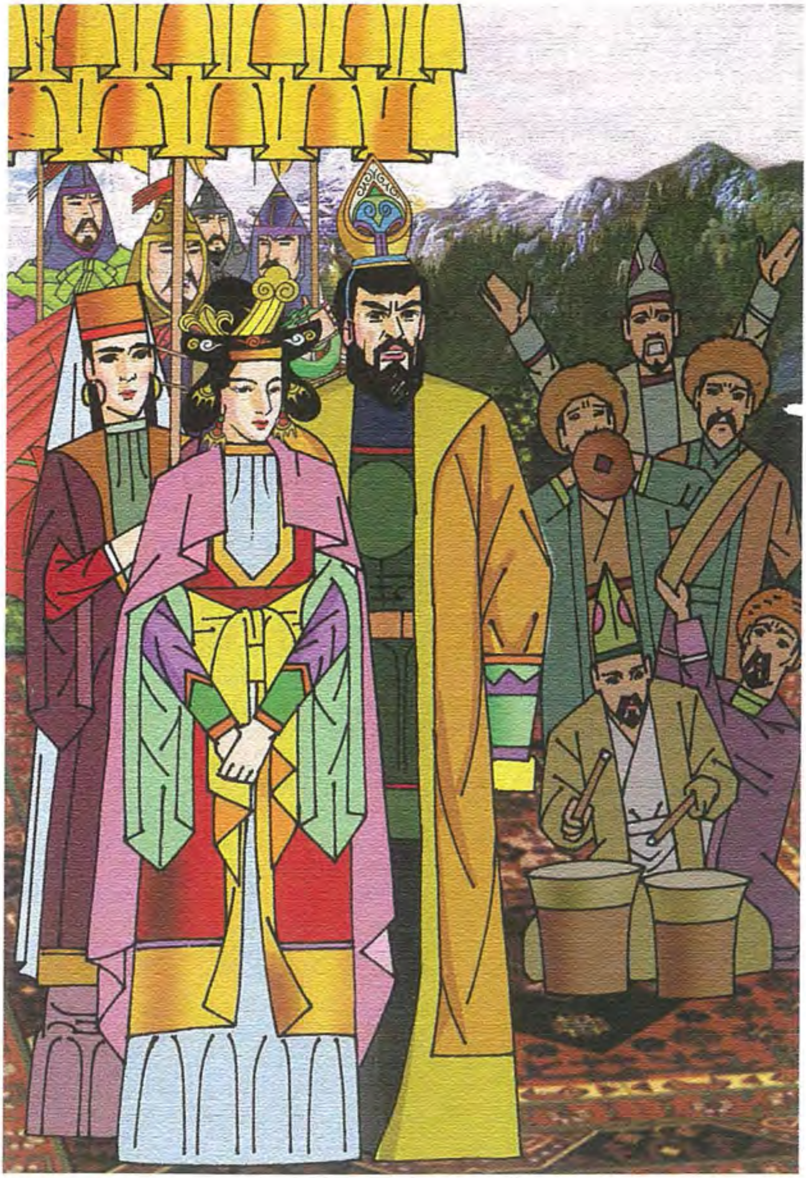

كىلىۋاتاتتى.

شىيەنئەن مەلىكە يەنە شۇنداق نازۇك قەدەملەر بىلەن مېڭىپ بېرىپ ئالدىن تەقلەنگەن گۈللۈك تەختىراۋانغا ئولتۇردى. ئىمارەت ئالدىدا تەييار تۇرغان توققۇز بۇيرۇق تەختىراۋاننى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرۈپ، مەلىكىنى ئوردا ئىچىگە ئېلىپ كىردى، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلاندۇرغاندىن كېيىن يەنە ئىمارەت سەيناسىغا ئېلىپ چىقتى.

ئەدەپ ئانىسى شىيەنئەن مەلىكىنى تەختىراۋاندىن يۆلەپ چۈشۈرۈپ، توققۇز باسقۇچلۇق پەلەمپەي بىلەن پېشايۋانغا باشلاپ چىقتى، قاغانغا يانمۇيان ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. مەلىكە قاغانغا قاراپ تاتلىق بىر كۈلۈپ قويغاندىن كېيىن، قاغانغا ئوخشاش كۆنچىقىشقا قارىدى. بۇ نىكاھنىڭ ھالال بولغانلىقىدىن ۋە مەلىكىنىڭ قاتۇنلۇق مەقامىغا كۆتۈرۈلگىنىدىن دېرەك بېرىدىغان ئالامەت ئىدى.

— ئۇزاق ئۆمۈرلۈك، قۇتلۇق قاغانغا مۇبارەك بولسۇن، — دەپ توۋلاشتى توققۇز بۇيرۇق، يابغۇ-ئېلتەبىر ۋە جىمى يۇرت كاتتىلىرى ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ.

— ئۇزاق ئۆمۈرلۈك بىلگە قاتۇن[1]غا شەرەپلەر بولسۇن، — دېيىشتى ۋەزىر-ۋۇزرالارغا قوشۇلۇپ پۈتكۈل توي ئەھلى.

ئالقىش ۋە تەبرىك سادالىرى ئىچكى ئوردىدىن تېشىپ چىقىپ، پۈتكۈل ئوردۇبالىقنى تولدۇردى، نەغمە-ناۋا باشلاندى. ئاستانىلىق تابغاچ مېھمانلار پوجاڭزا ئېتىپ، ئۆز تەبرىكىنى ئىزھار قىلىشتى. سوۋغا-سالاملار مۇراسىم بېگىگە تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمارەت ۋە سەينادىن ئورۇن ئالغانلارغا، قوشنا ئەل ۋە قارام قوۋمدىن كەلگەن

[1] «ئۇزاق ئۆمۈرلۈك بىلگە قاتۇن» — ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن شىيەنئەن مەلىكىگە بېرىلگەن قاتۇنلۇق ئاتاق.

ئەزىز مېھمانلارغا ئۆز جايىدا ئاش تارتىلدى. كۆلدەك يوغان داشلاردا پىشۇرۇلغان مەززىلىك تورپاق گۆشلىرى، قىزىرىپ پىشقان پاقلان كاۋاپلىرى، تىللادەك سارغايتىلغان بوغۇرساقلار ۋە سوغا-سوغا قېتىق-قىمىزلار توي داستىخىنىنى بەكلا مول قىلىۋەتتى...

قورساق تويدى، شوخلۇق باشلاندى. توزدەك كەڭ ئېتەك يې-يىپ، قۇيۇندەك تېز پىرقىراۋاتقان كۇسەن قىزلىرى توي ئەھلىنىڭ كۆزلىرىنى ئالىچەكمەن قىلىۋەتتى. دوقمۇش-دوقمۇشلاردا قىزىپ كەت-كەن شىر ئويۇنى، بېشبالىق دارۋازلىرىنىڭ داردا مېڭىشلىرى ۋە مايمۇن-دەك تېز موللاق ئېتىشلىرى ھەممەيلەننى ھەيرەتتە قالدۇردى. كارامەت-لىك قۇچۇ سېھىرگەرلىرى يىلىنجاپ تۇرغان قىزىق چوغ ئۇستىدە خۇددى مۇزدا ماڭغاندەك بىمالال مېڭىپ، ئاغزىدىن ئەجدىھادەك ئوت پۈركۈشتى. توققۇز كۈندۈز، توققۇز كېچە داۋام قىلغان بۇ كاتتا توي ئوردا ئەلچىلىرى تويلۇق ئۈچۈن ھازىرلانغان 1000 تۇياق يارام ئاتنى ئالدىغا سېلىپ ئوردۇبالىقتىن ئۆزىغاندىلا ئاندىن ئاياغلاشتى.

30. بېشبالىق خەۋپتە

قاچانىدۇر بىر چاغلاردا نامەلۇم ئاقىل، ئىنسان كەچمىشىدىن يەكۈن چىقىرىپ: «ئۆمۈردە ۋاپا يوق» دەپ خورسىنغانىكەن.

ئۇ ئاقىل ھەق گەپ قىلىدۇ. ئۆمۈر دېگەندە راستتىنلا ۋاپا يوق، ئۇ «بەر» دېگەنگە بېرىلمەيدۇ، زېرىككەنگە يىلىمدەك يېپىشىدۇ، «كەت» دېگەنگە كەتمەيدۇ، «كەل» دېگەنگە كەلمەيدۇ. مىسالى بىر

ساغرۇ ئادەمدەك، نامراتنىڭمۇ، بېخىلنىڭمۇ، ئاجىزنىڭمۇ، كۈچلۈكنىڭمۇ، پۇقرانىڭمۇ، پادىشاھنىڭمۇ گەپ-سۆزىگە قۇلاق سالماي، ئۆز يولى بىلەن كېتىۋېرىدۇ. قاچانكى بىراۋنىڭ دولىسى ئاپتاپ كۆرۈپ، تەقدىرى ھالاۋەتكە يېقىنلاشقاندا ياكى ئامەت بوسۇغىسىغا ئاياغ قويۇپ، ھاياتنىڭ قەدىرى ئۆتۈلگەندە توساتتىن خۇيى تۇتۇپ يۈزسىزلىك قىلىدۇ - دە، ئۆمۈر ئىگىسىنى ۋاپاسىزلارچە تاشلاپ كېتىدۇ.

مىلادىيە 789 - يىل كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ ئاقىلنىڭ ئېيتقانلىرى قارا بالغاسۇندا ئايان بولدى، ھەشەمەتلىك توي ئۆتۈپ ئىككى ئايدىن كېيىن ۋە «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ تاڭ يېزىقىدا يېزىلىشىنى «لاچىندەك پەرۋاز قىلغۇر»دېگەن خەتلەر بىلەن ئىپادە قىلىش ئىلتىماسى[1]ئوردا تەرىپىدىن ماقۇل كۆرۈلگەندىن كېيىن قاغان تۇنباغا تۇيۇقسىز ئۇ ئالەمگە كېتىپ قالدى. ھېلىقى دانىشمەن ئاقىلدەك، «ئۆمۈردە ۋاپا يوق» دەپ داد- پەريات سېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى.

ئوردا قارا تۇتتى، ئوردۇبالىق ھازا تۇتتى. قاغاننىڭ ئۆلۈمى تاراسقىمۇ، قۇتلۇققىمۇ ئېغىر زەربە بولدى. ئۇلار يۈزلىرىنى تىلىپ، كۆز يېشى ئېقىپ تۆكۈپ «ئاھ دادا» دەپ يىغلاشتىيۇ، قاغان ئاتىسىنى تىرىلدۈرەلمىدى.

ئۇيغۇر دىيارى ماتەمگە چۆمدى، بىراق، ئەل- يۇرتنىڭ دەريا - دەريا كۆز يېشىمۇ قاغاننىڭ ھاياتىنى قايتۇرۇپ كېلەلمىدى.

---

[1] «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 98-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «جېنيۈەن 5-يىلى (توغرىسى 4-يىلى 10-ئاي) تۇنباغا تاڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ، خۇيخې (回纥)نى ‹لاچىندەك پەرۋاز قىلغۇر› دېگەن مەنىدىكى خۇيخۇ (回鹘) دېگەن خەتكە ئۆزگەرتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى» («قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» 62-بەت).

ئېرچۈك باخشى تەڭرىگە يالۋۇردى. شۇنداقتىمۇ، ھەممىگە قادىر كۆك تەڭرىمۇ، ئىلاھ ئۆلگىنىمۇ ئۆلگەن قاغانغا قايتا ئۆمۈر ئاتا قىلالمىدى...

دۇرۇس، ئۆمرى ۋاپا قىلسىدى، قاغان يەنە ياشىغان بولاتتى. شىيەنئەن بىلەن بىللە ئۆتۈپ، جىمى قوۋمگە كۆيۈغۇللۇق ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويالايتتى، ئاستانىگە جابدۇنغان 100 تۆگىلىك كارۋاننىڭ ئۇنىمىڭ تۇياق ئات ئېلىپ يولغا چىققىنىنى كۆرەلەيتتى، ئات بەدىلىگە قولغا كەلگەن تاۋار-دۇردۇندىن ئىگىن كىيىپ، قول-ئىلكى پۇل كۆرگەن پۇقرانىڭ كۈلكىسىنى ئاڭلىيالايتتى. بۇ ئۇنىڭ ئارزۇسى ئىدى.

بىراق، ئۆمۈر ئۇنىڭغا يۈزسىزلىك قىلدى. كۆك تەڭرى قاغانغا ئۇزاق ئۆمۈر بەرمىگەن بىلەن ۋاپادار ئوغۇللارنى بەرگەنىكەن. بۇ ئوغۇللار ئەھلى يۇرتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ھازا ئېچىپ، قاغان ئاتىسىنى تاغ باغرىغا دەپنە قىلدى، قەبرە تىكلەپ، پۈتۈك ئويدۇردى، مۇسبەت ئۈچ ئايغىچە داۋام ئەتتى. قاغان ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقان شاھ دىرۇڭمۇ قۇدىلارچە قارا تۇتۇپ، ئۈچ كۈنگىچە دىۋانغا چىقمىدى، ئۈچىنچى جەرىكىدىن يۇقىرى قەلەمدار، ئەلەمدارلارنى ئىبادەتخانىغا جەم قىلىپ، قاغان ئۈچۈن ماتەم بىلدۈرۈشكە بۇيرۇدى، ئۇ بەگ گوفېڭنى ماتەم ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئوردۇبالىققا ئەۋەتىپ، ئۆز قايغۇسىنى ئىزھار قىلدى[1].

قاغان ئۆلدى. يۈز يىللاپ داۋام قىلغان ئادەت بويىچە، ۋەلىئەھد تاراس تېكىن قاغانلىق تەختىگە ئولتۇردى، ياغلاقارنى يولغا سېلىپ، تاڭ ئوردىسىدىن ئوتۇغات تەلەپ قىلدى. ئوردا يارلىقىغا مۇناسىپ،

---

① يىڭى، كونا «تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى ئەينى مەلۇمات. «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» 62-بەت.

تاراس قاغان «ساداقەتمەن، پاك قاغان» دېگەن ئۇلۇغ ئۇنۋانغا مۇيەسسەر بولدى، بوۋىلارنىڭ يوسۇنىغا ئەمەل قىلىپ، شىيەنئەن مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئالدى ۋە ياخشى باشلانغان تۇغقانچىلىقنى ئۈزۈپ قويمىدى. ئوردا ئوتۇغاتىنى قوبۇل قىلغان ئاشۇ كۈنى تاراس قاغان ۋەزىر قۇتلۇقنى «ئىل ئۆگەسى»[①] مەقامىغا مۇشەررەپ قىلدى. ياغلاقارمۇ تۇمەنباشلىق مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلاندى.

شۇنداق قىلىپ، قاغانلىقنىڭ ئەمدىلا كاتاڭدىن چىققان بۇ چوڭ ھارۋىسى ئاستا ـ ئاستا ئىتتىكلەپ، يېڭى مەنزىلگە يۈزلەندى...

بىراق، تەقدىرنىڭ چاقچىقى يەنە باشلاندى، ئوبدان كۈنلەر قىسقا بولدى. بېشبالىقلىق چۇيە جىنجۇڭ[②]ئاجايىپ بىر نەس خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى: قاغان ئۆلۈمنى پۇرسەت دەپ بىلگەن تۈبۈت زىنپۇسى توساتتىنلا ھۇجۇم قىلىپ، بېشبالىق[③]شەھىرىنى قاتمۇقات قامالغا ئېلىۋالدى!

دەرۋەقە، بايانچور زامانىدا كۈچىگە كەلگەن تۈبۈت خاندانلىقى

---

① ئىل ئۆگەسى — قەدىمكى ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قوللىنىلغان چوڭ ۋەزىرنىڭ ھۆرمەت نامى. ئىل — ئەل، دۆلەت مەنىسىدە. ئۆگە — ئەقىل ـ پاراسەت مەنىسىدە. تاراس قاغان زامانىسىدا ئىل ئۆگەسى قاغاننىڭ يۈكسەك ئەتىۋارىغا ئېرىشكەن، سىياسىي ۋە ھەربىي ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان («شىنجاڭ مىللەتلىرى لۇغىتى» 141 ـ بەت).

② چۇيە جىنجۇڭ — تارىخىي شەخس، غەربىي تۈركلەر قارمىقىدىكى چىگىل قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاقساقىلى، يەنى بېشبالىق تۇتۇق بېگى چۇيە فۇگونىڭ نەۋرىسى. چۇيە — چىگىل — چۆل تۈركلىرى ئاقساقاللىرىنىڭ جەمەت فامىلىسى.

③ بېشبالىق — بەش شەھەر دېگەن مەنىدە. بۈگۈنكى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى.

جاي-جايلاردا ئات ئوينتىپ، گەنسۇ، سىچۇەنلەرنىڭ خېلى كۆپ زېمىنىغا ئىگە بولۇۋالغان ۋە مەشرىق تەرەپكە قاراپ داۋاملىق كېڭەيگەن ، تاج كىيەر - كىيمەيلا ھېسابسىز ئىچكى مالىمانچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن تاڭ دېزۇڭ تۇبۇتلاردىن خەۋپسىرەپ، مىلادىيە 783 - يىلى ئەھدە تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىۋالغان يېرىدە يېتىۋېرىشىگە كەڭ قورساقلىق بىلەن يول قويۇۋەتكەنىدى.

ئەھدىدە ئېيتىلغاندەك، تۇبۇتلار ياتقان يېرىدە يېتىۋەردى، ياتقاندىېرى كۆچلىنىپ، بايلىقى ئاشتى، ئاتلىرى سەمرىپ، ئاياغلىرى قوۋۇۋەتكە تولدى، گاھىدا تاڭ ئوردىسىغا مۇشت ئاتسا، گاھىدا ئۇيغۇرلارغا چېقىلدى. ئەھدە ئۇنتۇلۇپ، ئارا بۇزۇلدى. بولۇپمۇ «ئۇيغۇر يولى» ئارقىلىق ئۇيغۇر يۇرتىغا، ئۇيغۇر يۇرتى ئارقىلىق چوڭ ئاستانىگە، غەربتىن قاراقۇچۇ ھەتتا سۇيئابلارغىچە بارغىلى بولىدىغان ئاۋات بېشبالىق ئۇلار ئۇچۇن يېگى بىر نىشان بولدى. شەكسىزكى، بېشبالىقنى قولغا كىرگۈزسە، ئۇلار شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سودا تىزگىنىنى قولغا ئېلىپ ھېسابسىز مال-دۇنياغا ئىگە بولالايتتى. دۇلدۇل كەبى تېمەن ئاتلىرى، تولۇپ تۇرغان مال - بايلىقلىرى بىلەن نە-نەلەرگە داڭقى كەتكەن بۇ قالتىس شەھەر ھەر كىم ئۈچۈن مۇھىم ھېسابلىناتتى. ئوردا لەشكەرلىرى ۋە ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى بۇ شەھەرنى دەپ تارىختا تالاي قېتىم جەڭ قىلغانىدى.

مىلادىيە 652 - يىلى، تۈرك سەركەردىسى ئاشناقۇلى بېشبالىق بىلەن قاغانبۇت[1]شەھرىنى بېسىۋالدى. ئوردا سەركەردىسى سۇدىڭفاڭ

---

[1] قاغانبۇت — بەزى مەنبەلەردە «قاغانساي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئالىملار بېشبالىقنىڭ شەرقىدىكى بۇ شەھەرنى ھازىرقى بارىكۆل ناھىيىسى ئەتراپىدا دەپ قىياس قىلىدۇ.

بىلەن ئۇيغۇر ئاقساقىلى بايانخان[1] 20 مىڭ ئوردا لەشكىرى ۋە 50 مىڭچە ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئاشناقۇلىنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغانىدى.

مىلادىيە 743 - يىلى ئۇيغۇرلار باسمىل ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئاخىرقى قاغان ئوزامىشنى ئۆلتۈرۈپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا خاتىمە بەرگەن، غول قەبىلە — باسمىللار بېشبالىقنى ئوردا قىلىۋالغانىدى. مىلادىيە 744 - يىلى ئۇيغۇرلار قارلۇقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، باسمىللارنى يەڭگەندە بۇ شەھەرنى باسمىللاردىن تارتىۋالغانىدى، شۇ يىلى قارلۇقلارنى ئالتۇنتاغ تەرەپلەرگە قوغلىۋېتىپ قاغانلىق قۇرغاندىمۇ بېشبالىق ئۇيغۇرلارغا بېقىنغانىدى ...

تاڭ ئوردىسى بۇ شەھەردە مىلادىيە 702 - يىلىلا بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى[2]نى تەسىس قىلىپ، تۇتۇق تۇرغۇزدى ۋە ئەتراپىدىكى قارام بەگلىكلەرگە ھوقۇق يۈرگۈزدى. تۇبۇتلار تاڭ ئوردىسى بىلەن بېشبالىق ئارىسىدىكى خېشى يولىنى ئۈزۈۋەتكەندىن كېيىن بۇ مەھكىمە بىپايان چۆلدىكى يالغۇز توغراقتەك يېتىم قالغان بولسىمۇ،

[1] بايانخان — تۇرالار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئاقساقىلى تومىدىنىڭ ئوغلى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنى دەشت - ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ھىراۋۇللۇقىغا تەيىنلىگەن، تاڭ ئوردىسىنىڭ سەركەردىسى سۇپىتىدە كۆپ ئۇرۇشلارغا قاتناشقان.

[2] بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى — تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىياردىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئورگىنى. ۋۇزېتيەن سەلتەنىتىنىڭ چاڭئەن 2 - يىلى (مىلادىيە 702 - يىلى) قۇرۇلغان ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى باشقۇرغان. مىلادىيە 640 - يىلى قۇرۇلغان كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسى بولسا پامىرنىڭ غەربى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى باشقۇرغان.

بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى مىلادىيە 790 - يىلى تۇبۇتلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان. كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسىمۇ مىلادىيە 791 - يىلى تۇبۇتلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان.

بىراق ئوردا تۇتۇقى، ئوردا لەشكەرلىرى، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا قوۋملەر بۇ يەردە ھالال پۇقراچىلىق قىلىپ، تىنچ ۋە ئىناق ياشاپ كەلمەكتە ئىدى ...

تونباغاننىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقان تۇبۇت زەنپۇسى بۇ قېتىم ھىيلە بىلەن تەھدىتنى تەڭ ئىشقا سېلىپ بەزى قوۋملەرنى ئەپچىللىك بىلەن ئۆزىگە قارىتىۋالدى.

مىلادىيە 756 - يىلى، ئۇيغۇرلاردىن ئەدەپ يېگەن ئۈچ قارلۇقلار غەربكە — بېشبالىق ۋە يەتتىسۇ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ئۇلار بەزىدە دۈشمەنلەرنىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ رەقىبلىرى قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىقىپمۇ قالاتتى. بېشبالىقلىق بەزى ئۇيغۇرلار كېلىپ - كېتەر كارۋانلارنى شىلىپ يېگەندەك، ئۇلارغىمۇ يولسىزلىق قىلاتتى. قاغانبۇت شەھىرىنىڭ شەرقىدە، بېشبالىققا يېقىن يەردە ئىستىقامەت قىلىدىغان 6000 ئۆيلۈك چۆل تۈركلىرىمۇ ئۇيغۇرلاردىن خاپا ئىدى. ئادەتتە ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغاندەك قىلغىنى بىلەن، يۈرىكىدە گېنە ساقلايتتى، پەيتى كەلسە ئۆچ ئېلىشنىمۇ يالتايمايتتى.

تۇبۇتلار كېلىۋىدى، بۇ قوۋملەر ئازراق يەمچۈك بىلەنلا قارماققا ئىلىندى. قارلۇقلار تۇبۇتلارنىڭ تەرىپىنى ئالدى، چۆل تۈركلىرى يول باشلاپ بەردى. تۇبۇتلار قارلۇق يىگىتلىرى بىلەن ئۆز كۈچىنى ئۇلغاي - تىپ، چۆل تۈركلىرىنىڭ يېرىدىن ئۆتۈپ، بىر كېچىدىلا بېشبالىققا يېتىپ كەلدى-دە، 200 مىڭچە لەشكەرنى جاي-جايغا چېچىپ، بۇ شەھەرنى كۈچلۈك تەقىب ئاستىغا ئالدى، ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بېشبا - لىق تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ھىراۋۇلى ياڭ شىگومۇ 2000 چە لەشكەر بىلەن بۇ شەھەرگە قامىلىپ قالدى. پەقەت چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاقساقى - لى — ئىنساپلىق چۈيە جىنجۇڭلا قامالدىن قېچىپ، ئوردۇبالىققا كېلىپ خەۋەر يەتكۈزدى ...

ئىل ئۆگەسىنىڭ تەكلىپى بىلەن، تاراس قاغان خەۋەر كەلگەن شۇ كۈنىلا توققۇز بۇيرۇق كېڭەشى چاقىردى، كېڭەشتە چۆيە جىندجۇڭغا ئاۋۋال سۆز بەردى. چۆيە جىنجۇڭ گېپىنى تۈبۈتلار ئۈستىدىن داتلاشتىن باشلىدى:

— بېشبالىقتىكى ئۇيغۇر، تابغاج، باسمىللار ۋە ئاق بەكتەكلىك تۈركلەر ئىجىل-ئىناق بىللە ئۆتەتتۇق، ساراي-ئاشپۇزۇل ئېچىپ، كارۋانلارنىڭ خىزمىتىدە بولاتتۇق، ئات تاقلاپ، ئىگەر-جابدۇق ياسايتتۇق، تىجارەت قىلىپ، ئارامخۇدا كۈن ئالاتتۇق.

كىم بىلسۇن، تۇنجى قار ياغقان كۈنى كېچىسى شەھىرىمىزدە قىيامەت قايىم بولدى، چۆچۈپ ئويغىنىپ، قورۇقچى-لەشكەرلەرنىڭ ئۆرتۆپە بولۇپ كەتكىنىنى، قوۋۇقلارنىڭ مەھكەم تاقالغانلىقىنى كۆردۇق. ئاڭلىساق، لەك-لەك تۈبۈت لەشكەرلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، بېشبالىقنى تۆت تەرەپتىن قورشىۋاپتۇدەك. يامان يېرى، مېنىڭ كۆزى كور قوۋمىمۇ، جىن ئۇرغان قارلۇق، باسمىللارمۇ يول باشلاپ، ئاش-ئوزۇق بەرگەننى ئازدەپ، ئۇلارغا يانتاياق بولۇپ، بىزنى قورشاپ يۈرگىدەك. بۇنى ئۇقۇپ، يۈزۈم قىزىشتى، سىپىل قوختىسىغا يامىشىپ چىقىپ ئۇلارنىڭ ئازغانلىقىنى يۈزىگە سالدىم، چامامنىڭ يېتىشىچە ئاگاھلاندۇردۇم. ھەي، قارىسام بۇ ئاسىيلارنىڭ تۆۋا قىلىدىغان ئەلپازى يوق، ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈپ نېمە دەيدۇ تېخى...

— ئۇلار نېمە دېدى؟ زادى نېمە دېدى؟

ئاتىسىنى دوراپ، ئالقانلىرىنى ئىككى تەرەپكە قويۇپ، كۆرسەتكۈچ بارماقلىرى بىلەن تەختىنى چېكىپ، كىچىك بالىدەك ئەسنەپ ئولتۇرغان تاراس قاغان بىردىنلا دىققەتكە ئۆتتى-دە، ساغرىسىنى تۆت ئىلىك كۆتۈرۈپ، چۆيە ئاقساقالدىن كوچىلاپ سورىدى.

ئوت يېقىلمىغىلى خېلى كۆن بولغان دىۋان ئىچى مۇزخانىدەك سوغۇق ئىدى. دىۋاننىڭ سوغۇقلۇقىغا قارىماي، چىلىق-چىلىق تەرلەپ كەتكەن چۆيە ئاقساقال، قاغاننىڭ كەسكىن سوئاللىرىدىن ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ بىردىنلا تۆگىلىپ قالدى. قۇتلۇق كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ: «سىز قوۋمىڭىزدىكىلەرگە ئوخشىمايسىز، سىزنىڭ ساداقەتمەن ئاقساقال ئىكەن-لىكىڭىزنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز، قورقماڭ، نېمە گەپ بولسا دەۋېرىڭ» دەپ مەدەت بەرگەندىن كېيىنلا ئۇ:

— دەي دېسەم تىلىم كۆيىدۇ، دېمەي دېسەم ...، — دەپ دۇدۇقلىدىيۇ، قۇتلۇقنىڭ خاتىرجەملىك يېغىپ تۇرغان كۆزلىرىگە قا-راپ، راست گەپ قىلسىمۇ ھېچ ئىش بولمايدىغانلىقىغا كۆز يەتكۈزدى. ئۇ مۇۋۇت تاشلىق جۇۋىسىنىڭ يېڭى بىلەن پېشانىسىدە پۇرچاقتەك-پۇرچاقتەك ئېسىلىپ تۇرغان قارا تەرنى سۈرتۈۋېتىپ دېدى:

— ئۇ ئاسىيلار: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئالۋىنىدىن تويۇپ كەتتۇق، ئۇلارنىڭ دەستىدىن قولىمىزدا يا بىر تال مال، يا بىر تال دان قالمىدى، كونىلار ‹بېشىڭنى كىم سىلىسا ماشايىقىڭ شۇ› دەپتىكەن، ئەمدى تۇبۇتلارغا ئەگەشمەي ئامالىمىز يوق» دېيىشتى. پېقىرنى نېمە دەپ تىللىسا تىللاۋەرسۇن، بىراق ...

ئاقساقال ئەندىشە قىلغان ئىش ئاخىر يۈز بەردى. قاغان لىگگىر-تاقتاقتا كۆتۈرۈلگەندەك، لىككىدە ئاياغقا تۇردى-دە، كالتە نىمچىسىنىڭ ئۈستىدىن قاپلىۋالغان ئۇزۇن تونىنىڭ پەشلىرىنى خۇددى پالاز سۆرد-گەندەك سۆرەپ تۆۋەنگە چۈشتى. ئۇ لاغىلداپ تىترەۋاتقان چۆيە ئاقساقالنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە بىردەم تىكىلىپ تۇرغاندىن كېيىن كەينىگە يېنىپ، ۋەزىرلەرگە قول شىلتىدى:

— ئۇيغۇرلارنى ئۇنداقچى، مۇنداقچى دەيدىغانغا جېنى ئۇنىمى-كەن ئۇ ئاسىيلارنىڭ، — دېدى ئاچچىقىدىن پۇچىلىنىپ، — بېرىڭلار،

هازىر بىرىڭلار، ئۇ قوۋمىنىڭ بىر ئادىمىنىمۇ قالدۇرماي قىلىچتىن ئۆتكۈزۈڭلار!

قاغان چالۋاقىغان پېتى بىرىپ ئورنىغا ئولتۇردى، ئولتۇرۇپ كۆپ ئۆتمەيلا كەيپى يەنە جايىغا چۈشتى بولغاي، ھېچنېمە بولمىغاندەك ئەسنەپ قويۇپ، بارماقلىرى بىلەن تەختنى چەككىلى تۇردى.

كىچىك تونۇشقىنىغا قارىماي، قۇتلۇق تاراس بىلەن بىر يوتقاندا يېتىپ دېگۈدەك چوڭ بولغانىدى، ئىشتىھاسى ئوبدان تۇرۇقلۇق، قۇۋ-ۋەتسىزرەك بولغاچقىمۇ، كىچىك تاراس تۆز يەردە كېتىۋېتىپمۇ پۇتلى-شاتتى، يىقىلىپ كەتتىمۇ، باشقىلار يۆلىمىگۈچە ئورنىدىن تۇرمايتتى، ھەتتا، يىقىلغان يېرىدە يېتىپلا ئۇخلاپ قالاتتى، غىزادىن ئۆزگە ھېچ نەرسە خۇش ياقمايتتى. بىر توپ بالا بىللە ئوينىسىمۇ، ئۇ قورقۇپ تىترەپ بىر بۇلۇڭغا تىقىلىۋالاتتى ــ دە، ئويۇن تۈگىگۈچە شۇ بۇلۇڭ-دىن زادى چىقمايتتى.

تېخى تونۇگۈنكىدەك يادىدا، تاراس ئون ياشلاردا بولسا كېرەك، تونباغا تارخان بىر كۈنى ئىككى ئوغلىغا بىر مەشقاۋۇل تەيىن قىلدى-دە، ئات مىنىشنى ئۆگىتىشكە بۇيرۇدى. مەشقاۋۇل ئات ئۆگەت-تى، قۇتلۇق ئاتقا بىر مىنگەنچە ئىككى دۆڭدىن ئېشىپ، خېلى بىر يەرلەرگىچە بېرىپ كەلدى، ھەرخىل ماھارەتلەرنى ئوبدان ئورۇنداپ، مەشقاۋۇلنى رازى قىلدى. ئەمما تاراس ئاتقا مىنىش تۇگۇل، ئاتقا يېقىنمۇ بارالمىدى. مەشقاۋۇل نەدىندۇر يوغان بىر سەكنى تۇتۇپ كېلىپ، ئۇنى مىندۈرۈۋىدى، تاراس سەكە ئۈستىدىمۇ راۋۇرۇس ئولتۇ-رالمىدى.

تاراستىن ئۈمىد ئۈزگەن مەشقاۋۇل، كەچلىكى بۇ ئىشنى ئۇنىڭ ئاتىسىغا مەلۇم قىلىۋىدى، ئاتىسى تاراسنى لامزەللىلىكتە ئەيىبلەپ ئىبرەت قىلماقچى بولدى، لەپىلدەپ قار يېغىۋاتقان تالادا يېرىم كۈن

ئۆرە تۇرۇشقا بۇيرۇدى. كىم بىلسۇن، تاراس ئۇ يەردە بىر ئاش پىشىمۇ ئۆرە تۇرالمىدى، مەشقاۋۇل يۆلەپ تۇرغۇزدى؛ تاراس قۇرۇق تاغاردەك سىيرىلىۋەردى، مەشقاۋۇل يۆلەپ هاردى، تاراس بولسا ياتقان يېرىدىلا پۇشۇلداپ ئۇيقۇغا كەتتى ...

تاراس چوڭ بولدى، چوڭ بولۇپ ئاتقا مىنىشنىمۇ ئۆگىنىۋالدى، ئەقلىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇن ئېۋەنلىرى ئوڭشىلىپ كەتتى، بىراق، ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشۈۋاتسا، ئاستىدا يېتىپ مانتا يەيدىغان، پۇرسەت تاپسىلا ئۆزىنى كۆرسىتىدىغان، ئاسان قىزىپ، ئاسان سوۋۇيدىغان بەزى نۇقسانلىرى ئانچە ئۆزگەرمىدى.

بۇنىڭدىن ئۆزگە، تاراس قاغان ئاق كۆڭۈل ۋە ساددا ئىدى، ئاچچىقلانغاندا، كۆزىگە هېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى. قۇتلۇقچە، ئارتۇقچە ئاق كۆڭۈللۈك ئەخمەقلىقتىن دېرەك بېرەتتى. ساددىلىق سەللا ئېشىپ كەتتىمۇ، كۆپ چاغلاردا دۈشمىنىگە سەل قاراشقا، رەقىبىگە رەھىم قىلىشقا ئېلىپ باراتتى-دە، يوشۇرۇن ئاپەتكە يول قوياتتى. غەزەپخورلۇق، ئاچچىقلىنىش قارامىلىققا ۋە شەپقەتسىزلىككە هامىي بولۇپ، كۆپىنچە دوست-دۈشمەننى ئايرىماسلىقنى، دوستلارغا دۈشمەنلەرچە مۇئامىلىدە بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. بۇ ئىككى مىجەز هۆكۈمدارلىق بىلەن ئوت بىلەن سۇدەك سىغىشالمايتتى.

بىراق، قانداق بولسا بولسۇن، تاراس هازىر بۇرۇنقى تاراس ئەمەس، يەر-سۈيى، ئەل-قوۋمى بار بىر يۇرتنىڭ قاغانى ئىدى. تاراسنىڭ تاج كىيگەن ۋاقتى مانا مۇشۇنداق بىر چاغلارغا توغرا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قاغانلىق قىلىشى، قىلغاندىمۇ ئەل ئاغزىدا نامى قالغۇدەك راۋۇرۇس قىلىشى كېرەك ئىدى. هېلىمۇ ياخشى، ساخاۋەتلىك كۆك تەڭرى بىرلا كارامەت كۆرسىتىپ ئۇنى قۇتلۇق بىلەن تۇغقان قىلمىدىمۇ؟ دادىسى ئۇنىڭ يېنىدا ئەقىل دېسە بىر دانىشمەننى،

جەڭ دېسە بىر باھادىرنى قالدۇرۇپ كەتمىدىمۇ؟
ئەگەر تاراس ھازىرقى تاراس ئەمەس، بەلكى بۇرۇنقى بالا تاراس بولسىدى، قۇتلۇق بايامقى يولسىزلىقى ئۈچۈن ئۇنى تازا ئوبدان بىر ئىزا تارتقۇزار ۋە چويە ئاقساقالغا ھۆزۈر ئېيتقۇزار ئىدى. پۈتۈن قوۋمى توبۇتلارغا ئۆتۈپ كەتكەن يەردە، قاغانغا ساداقەت ساقلاپ، رەنج - مۇشەققەت تارتىپ مەلۇمات ئېلىپ كەلگەن تۇرۇقلۇق، يەنە تۆپىلەپ دەشنام يېسە قانداق بولغىنى؟ قارام قوۋملەرنى قاقشاتقان نائىنساپ ئۇيغۇر بەگلىرىگە ئەمەس، شۇ بەگلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلغۇچىغا غەزەپ قىلىش ئادىل ھۆكۈمدارنىڭ ئىشىمۇ؟
بىراق، قۇتلۇق ئۇنى يۈز تۇرانە ئەيىبلىيەلمەيتتى، بەلكى ئۇنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىش ئارقىلىقلا قىڭغىرنى تۈزلەپ، يولدىن چىققان ئىشنى يەنە يولغا سالالايتتى. پەقەت مۇشۇلا قۇتلۇقنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ۋە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن تېپىلىدىغان ئالاھىدە ماھا-رەت ئىدى.
قۇتلۇق ئازراق كاللا يۈگۈرتۈپلا ئىشنىڭ ئېپىنى تېپىۋالدى-دە، قاغانغا تىك كەتكەن سەزگۈر سۆزلەردىن ئەگىپ ئۆتۈپ ئەسلىي گەپكە قايتىپ كەلدى.
— چويە ئاقساقال، قاغاننى ئارامغا قويۇپ بېرىپ، قالغان گەپنى بىز سۆزلىشەيلى، — دېدى قۇتلۇق، كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇۋالغان قاغانغا قاراپ قويۇپ، — قېنى دەڭ، سىپىل ئىچىدىكى لەشكەرلىرىمىز-نىڭ ئەھۋالى قانداق، يۇقىرا رايىچۇ؟
ئاقساقال جاۋاب بېرىپ دېدى:
— ئوبدان سورىدىلا جانابلىرى، شەھەر قورۇقچىلىرى توبۇتلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقىنى بىلەن، ئۇلار ئونمىڭغىمۇ يەتمەيدۇ، ھىراۋۇل ياڭ شىڭگۇنىڭ 2000 دەك تابغاچ نەۋكىرىنى قوشقاندىمۇ

يەنە شۇنچىلىكلا ئادەم. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، تۇبۇتلارنىڭ سىپىل تۆۋىدىكى لەشكىرىلا 200 مىڭدىن ئاشىدىكەن. يۇقىرا دىگەن قويغا ئوخشايدۇ، نەگە ھەيدىسە شۇ يەرگە كېتىۋېرىدۇ، ئالمادىس يەيدىغىنى تۈگەپ، قۇدۇقلىرى قۇرۇپ كەتسە، دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەيدۇ دىگىلى بولمايدۇ. يۇقىرا ئايىنىسا لەشكەرلەرنىڭ ھالى خاراب!

— ھازىرقى ئەھۋال نەدىن نەگىچە؟

— شەھەر قورشاۋدا قالغاندىن بېرى، كەلگەن كارۋان كىرەلمە-دى، كىرگەنلىرى چىقالمىدى، توختاپ قالغان ئادەم كۆپ، ئوزۇق-تۈ-لۈك قىس، ئوغرى، بۇلاڭچىلارمۇ كۈندىن-كۈنگە ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ. ھىراۋۇل بېگى ياڭ شىڭگۇ بىلەن ئىككىمىز بېشبالىققا دەرھال ياردەم بېرىلمىسە، ئوزۇق-تۈلۈكتىن قىسىلغان، بەگ-تارخانلاردىن كۆڭلى قالغان ئاۋام-يۇقىرا ئويلىمىغاندا توپىلاڭ قىلىپ، شەھەر قوۋۇقىنى تۇ-بۇتلارغا ئېچىپ بېرەمدىكىن دىگەن ئەندىشىدىمىز. ئەھۋال مانا مۇشۇ، شۇڭا جېنىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ، بىر ئامال قىلىپ شەھەردىن قېچىپ چىقتىم-دە، ئوردۇبالىققا يېتىپ كەلدىم.

قۇتلۇق بېشىنى لىڭشىتىپ، بەخىرامان تەخت چېكىپ ئولتۇرغان قاغانغا مۇنداقچىلا قاراپ قويۇپ ئويغا پاتتى، بارماقلىرىنى بېسىپ نېملەرنىدۇر ساناۋاتقاندا ئىچبۇيرۇق ئىنانچۇلى سەكرەپ دىگۈدەك ئوت-تۇرىغا چۈشتى-دە، قاغانغا چوڭقۇر تەزىم قىلىپ بولۇپ:

— قاغان ئالىيلىرى، ئېل ئۆگەسى جانابلىرى، بېشبالىق خەۋپتە قالغانىكەن، لەشكەر تارتماقتىن ئۆزگە تاللىشىمىز يوق، دەرھال ئاتلى-نىپ، چاتاقچى دۈشمەننىڭ جاجىسىنى بېرەيلى، رىيازەت چېكىۋاتقان لەشكەر-يۇقرالار بىزگە موھتاج،— دېيىدى، گېپىنىڭ قۇيرۇقى ئۈزۈل-مەيلا يەنە بىر ۋەزىر ئىنانچۇلىنىڭ يېنىغا كېلىپ تىز پۈكتى-دە:

— بېشبالىق تارىم ئەتراپىدىكى تۆت قەلئە[1]نىڭ چوڭ قوۋۇقى، بۇ قوۋۇق قولدىن كەتسە تۆت قەلئەنىڭ قولدىن كېتىشىمۇ تۇرغان گەپ، سۇلالىگە تەۋە بولغان زېمىننى قاراپ تۇرۇپ باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويساق ئاتا-بوۋىلارغا قانداق يۈز كېلەلەيمىز، قاغاننىڭ بىر ئېغىز گېپى بولسىلا مانا بىز تەييار، — دېدى، بىر كىم گېپىنى تارتىۋالىدىغاندەكلا ئالدىراپ.

قۇتلۇق تاراس قاغاننىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋالماي دېدىمۇ ياكى ۋەزىرلەرنىڭ قورسىقىدىكىنى بىلىپ باقماقچى بولدىمۇ، كاللىسىدا ئاللىبۇرۇن پىشىپ بولغان ئويىنى ئالدىراپ ئاشكارىلىمىدى. چوڭلارنىڭ تېخى كېسىپ بىر نېمە دېمىگىنىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان ۋەزىر قانتۇر ئىنانقۇلى بىلەن ھېلىقى ۋەزىرنىڭ ئارىسىغا قىسىلىپ كىردى-دە، تۇمىقىنى تۈزلەپ، جۇۋىسىنىڭ ياقىسىنى كۆتۈرۈپ قويغاندىن كېيىن ئالدىرىماي سۆزگە كىرىشتى:

— قاغانلارنىڭ قاغانىغا، جانابى ئېل ئۆگەسىگە مەلۇم بولغاي، ھەممىنىڭ بېشىنى قاتۇرغان بۇ چوڭ ئىشقا ئالدىراپ بىر نېمە دېمەسلىكىمدىكى سەۋەب شۇكى، لەشكەر تارتىش تارتىمەن دەپلا تارتقىلى بولىدىغان ئاددىي ئىش ئەمەس. بۇ ئىشقا ھۆكۈم قىلىشتا، پايدا-زىياننى، ياخشى-ياماننى دەڭسەپ كۆرۈپ ئاندىن بىر قارارغا كەلمەكلىك كېرەك. ئالايلۇق، ئوردۇبالىق بىلەن بېشبالىق ئارىسىدا بىر نەچچە ئېگىز تاغ، بىر نەچچە سۇلۇق ئېقىن ۋە سۇسىز قۇملۇق بار. قىش كۈنلىرى كۈز كۈنلىرىدىكىگە ئوخشىمايدۇ، ئات تاقىسى چۈشۈپ قال-

[1] تۆت قەلئە — «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە بۇ تۆت قەلئە: كۈسەن (بۈگۈنكى كۇچا)، ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن)، سۇلى (بۈگۈنكى قەشقەر)، كىنگىت (بۈگۈنكى قارا شەھەر) دەپ كۆرسىتىلگەن.

سلا، تاشلىقلاردىن ئۆتمەك بەسى مۈشكۈل، ئاش - ئوزۇق، ئوت - بوغۇز تولىمۇ كەمچىل، ئۆزىمىزنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپ يېرىم يولدىن قايتىپ كەلگۈچە، ھاۋا ئىللىپ ئوت ئۇچى چىققاندا ئاندىن لەشكەر تارتساقمۇ كېچىكمەيمىز. ئۇنىڭغىچە بېشبالىقنى كۆك تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ تۇرار، — دېدى، كۈندۈز كۈنى يۇلتۇز كۆرگەن-دەك، ئەتراپىغا مەغرۇرانە قاراپ قويۇپ.

قاغاننىڭ تەخت يۆلەنچۈكىگە تاشلانغان تېنى بىردىنلا رۇسلان-دى، بۇرنىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېرىقچىلار چوڭقۇرلىشىپ، كۆز گىرۋەكلىرىدە ئۇششاق سىزىقلار پەيدا بولدى، كۆز ئالمىسى پارقىراپ كەتتى. ئۇ تۇرۇپ:

— ھەببەللى، مانا ماۋۇ قانتۇر سانغۇندەك كاللا ئىشلەتسە كىشى، دېمىسىمۇ، بېشبالىق يىراق، ھاۋا-جاھان سوغۇق، بۇنداق چاغدا لەش-كەر تارتىپ نېمىمۇ تاپارمىز، ئەتىياز كەلگۈچە ساقلاپ باقساق بىر گەپ بولار دەيمەنا، — دېۋىدى، بۇ گەپ بىلەن ئاغزى-قۇلىقىغا يەتكەن قانتۇر سانغۇن قاغاننى ماختاپ، دىۋاننى بېشىغا كىيدى.

قۇتلۇق تاراسنىڭ بېپەرۋا، راھەتپەرەس ئادەم ئىكەنلىكىنى ئوب-دان بىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇنداق زىل چاغدا بۇ تەرىقە بولمىغۇر گەپلەرنى قىلىپ تاشلايدىغىنىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىدى.

«بولار ئىش بولدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ قاغاننىڭ ئىناۋد-تىنى دەپ ھەق يولدىن يالتايغۇلۇقمۇ؟ راست گەپنى يوشۇرغۇلۇقمۇ؟ ئۇنىڭ ئويلانمايلا قىلغان گېپى بىلەن بېشبالىقنى تۇبۇتلارغا تاشلاپ بەرگۈلۈكمۇ؟ بۇ نى ئۇيات، نى نومۇس-ھە؟...»

قۇتلۇق بۇ ئىشقا بۇرۇنراق بىر نېمە دېۋېتىپ، قاغانغا بېشارەت بېرىۋەتمىگىنىگە شۇ ھامان پۇشايمان يەپ قالدىيۇ، ئالدىراپ بوشىشىپ كەتمىدى، تاراسنىڭ ئاسانلا گەپ يەيدىغان مىجەزىنى كۆزدە تۇتۇپ،

نەسھەتكە تۇتۇش قىلدى. ئۇ دىۋان قائىدىسىنى ھەغدادىغا يەتكۈزۈپ، قاغانغا تەزىم قىلدى ۋە:

— قاغاننىڭ ھەر بىر سۆزى بىز ئۈچۈن پەرماندۇر، ئىپىتقانلىرى ھەم دۇرۇستۇر. بىراق مەرھۇم قاغان ئاتىمىز شىيەنئەن مەلىكىگە ئۆيلەنـ ـگەندە پادىشاھىنىڭ ئورنىدا جەڭگە چىقىشقا، زەنپۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، ئوغۇللۇق بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قەسەم ئىچكەن. بۈگۈن ئۆزىڭىز ھەم تاڭ دېزۇڭىنىڭ پېرىم ئوغلىدۇرسىز، ئوردا ھىراۋۇلى ياڭ شىڭگومۇ پۇقرالىرىمىز بىلەن بىللە قورشاۋدا يېتىپتۇ، دېمەك، زەنپۇ قېيناتىڭىزنىڭمۇ دۈشمىنى، سىزنىڭمۇ دۈشمىنىڭىز، ئىلتىماسىم، مەرھۇم ئاتىمىزنىڭ ۋەدىسىنى ئۇنتۇماڭ، ئوغۇللۇق بۇرچىڭىزنى ئادا قىلىڭ. بىر ئېغىز پەرمان بەرسىڭىزلا، پىقىر ئېل ئۆگەسى لەشكەر تارتىپ بېشبالىقنى ئاپەتتىن خالاس قىلغايمەن، ھەرنە جاپانى راھەت دەپ بىلگەيمەن، — دېدى ۋە تىز پۈكۈشكە تەمشەلدى. ئۇنىڭ گېپىنى زېھىن قويۇپ ئاڭلاۋاتقان قاغان تەختتىن سەكرەپ قوپتى ـ دە، چۈجىسىنى قوغداۋاتقان مېكىيانىدەك قانات كېرىپ كېلىپ قۇتلۇقنى يۆلىۋالدى. ئۇ كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ تۇرۇپ:

— ئېل ئۆگەسى ئەلنىڭ دانىشمىنىدۇر، شۇنداقلا قاغاننىڭ قېرىندىشىدۇر. شۇ ۋەجىدىن ئېل ئۆگەسىنىڭ قاغان ئالدىدا تىزلىنىشى ئەبەدىلئەبەد جايىز ئەمەستۇر، ئاكىسىنىڭ ئىنىسى ئالدىدا تىزلىنىشى تېخىمۇ لايىق ئەمەستۇر، — دېدى، سەل خىرقىراق ئاۋاز بىلەن.

قاغان شۇنداق دەپلا كەينىگە قايرىلدى، تۆت ـ بەشچە ۋەزىر خۇددى تام يىقىلغاندەك يىقىلىپ، ئۇنىڭ ئايىغىغا باش ئۇردى، ئارقىـ ـدىنلا ئىنانقۇلى سانغۇننىڭ ياڭراق ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئەرزىمەس ۋەزىرلىرى ئېل ئۆگەسىنىڭ ئورنىدا ئۆزلىرىگە باش ئۇراي، ئېل ئۆگەسىنىڭ ئۆتۈنۈشىگە ئېتىبار قىلغايلا، ئەھدە ـ

قەسەمگە ئەمەل قىلىپ، لەشكەر تارتىشقا پەرمان چۈشۈرگەيلا ...
قاغان قولىقىنى يۇپۇرۇپ، يۇرۇشنى داۋام قىلىۋەردى، تەختكە قايتىپ تىك ئولتۇردى ۋە «ئالىي پەرمان» دەپ ۋارقىرىدى، ئېل ئۆگەسىمۇ، ۋەزىر-بۇيرۇقلارمۇ زېھنىنى جەملەپ، تۇرغان يېرىدىلا باش ئېگىشتى. دىۋان ئىچى جىمجىتلىققا غەرق بولدى.
— ئالىي پەرمان، — تەكرارلىدى قاغان ۋە گېپىنى ئۇلىدى، — ئاكام ئېل ئۆگەسىنىڭ گەپ-سۆزلىرى بەرھەق راست. ئاتا ئەھدىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆيئوغۇللۇق بۇرچۇمنى ئادا قىلماق ئۈچۈن تۇبۇت زەنپۇسى ئۈستىگە لەشكەر تارتماقچىمەن، قېنى باتۇرلىرىم، ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇڭلار، ئۇيغۇر ئاتلىق-لىرىنىڭ داڭقىنى يەنە بىر قېتىم يەر-جاھانغا تارتىڭلار ...
يۇلتۇزسىز كېچە ئاسمىنىدا قار ئۇچقۇندايتتى. ۋىژىلداۋاتقان شىمال شامىلى مەھكەم تاقالغان ئىشىك - تۈڭلۈكلەردىن، ئۆگزىلەردىن چار يىلاندەك سويلاپ ئۆتەتتى. ياتاق ئۆي يىلىنجاپ تۇرغان ئىككى چوڭ چوغدانىنىڭ ھارارىتى بىلەن ئەتىياز كۈنلىرىدىكىدەك ئىللىپ تۇرغىنىغا قارىماي، قۇتلۇق زادىلا ئۇخلىيالمايۋاتاتتى. ئۇ كۆزلىرىنى شۇنداق يۇمدىمۇ، ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان ئەينەكتەك تېيىلغاق تاغ يوللىرى، ئات - تۆگىلەرنىڭ ئاياغلىرىنى ئاچ كۆزلەرچە شوراپ كېتىۋاتقان كۆز يەتمەس قۇملۇقلار، ئاچلىق ۋە تەشنالىق چېقىپ تۇرغان سان-ساناقسىز كۆزلەر ۋە دەريا-دەريا قان-يېرىڭلار كۆز ئالدىغا كېلىۋالاتتى، گىرەلەشكەن قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ جاراڭ - جۇرۇڭلىرى، جەڭ ئاتلىرىنىڭ جەڭگاھلاردا كىشنەشلىرى ۋە گۈلدۈر-مامىدەك گۈلدۈرلىگەن ئۇر - چاپ ئاۋازى قۇلاق تۈۋىدە ياڭراپ، ئۇيقۇ ئىلاھىنى قوغلاپ تۇراتتى.
راست، ھېلىقى كېڭەش كۈنى، ئۆز ئارزۇسى ۋە قاغان پەرمانى

بىلەن بېشبالىقتا لەشكەر تارتىش ئىشىنى زىممىسىگە ئالغاندىن بۇيان، قۇتلۇق بىر كېچىمۇ قېنىپ ئۇخلىيالمىدى، خىللانغان 30 مىڭ لەشكەرنى لەشكەرگاھقا تەق قىلىپ، بىر تۈمەندىن ئۈچكە ئايرىدى، ئۈچ سانغۇننى تۈمەنباشى قىلىپ، قالدى ئىشنى مەشقاۋۇللارغا تاپشۇردى. جەڭگە ماھىر، پەم-پاراسەتتە توشقان ئىنانقۇلنى مۇشاۋىر قىلىپ ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى.

چاپارمەنلەر تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ كېتىشتى. قەبىلە - قوۋملەرگە يارلىق يوللاندى، يارلىقتا بىنائەن، قوشۇ[1] ۋە تۇڭرا[2]لارغا ئات ئالۋىنى سېلىندى. بۆكۈ[3]لەر بىلەن دولان-غۇتلار[4] ئارپا-بۇغداي چىقاردى. بايىرقۇ[5] ئاقساقاللىرى سېمىز قويدىن 10 مىڭنى ئېلىپ كەلدى. ئوردۇبالىقتا يېقىنراق جايلاشقان ئۇششاق قوۋملەرمۇ ھالىغا يارىشا بىر ئىش قىلىپ، ئوت-بوغۇز، يەم-خەشەك ۋە كولا-ئارغامچىلارنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئاتلار تاقىلىنىپ، ھارۋا ئوقلىرى ياغلاندى، قىلىچ-نەيزىلەر سوقۇلۇپ، ئوقيا كىرىچلىرى ئالماشتۇرۇلدى، ئۆي - ئۆيلەردە ئوق ياسىلىپ، لەشكەرگاھقا توشۇلۇپ تۇردى.

سەپەر ھازىرلىقى پۇختا ئىشلەندى، بىراق، ئېل ئۈگەسى بۇ كېچىمۇ يەنە ئۇخلىيالمىدى، ئۇيان ئۆرۈلۈپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ ئۆزىنى ئۇيقۇغا زورلاپ باقتى، ئاخىرىدا، ئۇيقۇ ئىلاھىغا قېيداپ قالغاندەك ئورنىدىن تۇرۇپ، چوغدان ئالدىغا زوڭزايدى. ئۇ ئىشىك تېشىدىكى قورۇقچىغا قاراپ «ياغلاقار» دەپ توۋلىۋىدى، ھايال ئۆتمەيلا ياغلاقارنىڭ ھۇجرىسىنىڭ ئىشىكى تاراقلىدى.

— بۈگۈن ماڭا نېمە بولدىكىن، ئۇيقۇم قېچىپلا كەتتى، —

---

①②③④⑤ ئۆز زامانىسىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قارايدىغان چوڭ-كىچىك قەبىلە، ئۇرۇقلار.

دېدى، جۇۋسىنى يېپىنچاقلىۋالغان ياغلاقار ئىشكتىن كىرىپ كېلىۋې-
تىپ.

ئۇ قۇتلۇقنىڭ قارشىسىغا كېلىپ ئولتۇردى، قولىنى ئوتقا قاقلاۋې-
تىپ، ئۇنىڭ چوغ يورۇقىدا مىس قالقاندەك قىزىرىپ كەتكەن چىرايىغا
زەن سالدى.

«ئاھ، ئاكامنىڭ كۆڭلىرى نېمىدېگەن مۇشەققەتلىك-ھە؟ —
ئويلىدى ئۇ چاندۇرماي خورسىنىۋېلىپ، — 40 لارغا كىرە ـ كىرمەي
چېكە چاچلىرى ئاقىرىپ، ساقىلىغا ئاق سانجىغىنىنى قارىمامدىغان،
پېشانىسىدىكى قورۇقلارچۇ تېخى؟ مۇبادا ئەل غېمى گەجگىسىنى بېسىپ
تۇرمىسىدى، بۇ ئۇنىڭ مۇشۇنداق پۈچىلىپ كېتىدىغان چاغلىرى-
مىدى؟...»

قۇتلۇق ئۇيقۇسىزلىقنىڭ ئازابىدىن بىر ھازا داتلاپ بەرگەندىن
كېيىن:

— كەل، ئاكاڭغا يېقىنراق ئولتۇر، ئۇيقۇ بىلەن چېلىشىپ
ۋاقتىنى بىكار ئۆتكۈزگىچە ئاز-تولا مۇڭداشمايلىمۇ دەپ قالدىم.

— مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ تۇراتتىم، ئەتە يولغا چىقىپ كەتسە-
ڭىز، قاچان كۆرۈشەلەيدىغىنىمىزنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

— شۇنداق، ئەتە ئەتىگەنلىك تىلاۋەتتە قاغان بىز بىلەن بىللە
بولىدىكەن، يەنە شەھەر پۇقرالىرى بىلەن بىللە شاھسۇپىغىچە ئۇزىتىپ
چىقىدىكەن، مۇڭدىشىدىغانغا نەدە ۋاقىت دەيسەن، قاچان كۆرۈشىدى-
غىنىمىز تېخى نامەلۇم تۇرسا.

ئىككىيلەن مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا چۇخچىلىغۇچنى تەڭلا قول-
لىرىغا ئالدى ۋە چوغ ئارىسىدىن نېمىنىدۇر ئىزدىگەندەك، بىر ئوبدان
يالقۇنجاۋاتقان ئوتنى ھەدەپ كوچىلىغىلى تۇردى. ئارىدىن ياغلاقار
گەپ تەشتى:

— ئىناقۇلى سانغۇندىن ئاڭلىسام، ھازىرلىقلار خېلى پۇختا بولۇپتۇدەك، يول ئۇستىدە قىينالماسسىز-ھە؟

— پۇختا بولۇشىغۇ پۇختا بولدى، — دەپ جاۋاب بەردى قۇتلۇق چوغداندىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ، — يەنە تېخى بەش يۈز چېدىر كەم. بۇنىغۇ يول ئۇستىدىكى قەبىلىلەردىن تولۇقلىۋالارمىز. بىراق، مېنى يەنە بەزى ئەندىشىلەر قىيناپ تۇرىدۇ. سەنمۇ بىلسەن، تالڭ دېزۇڭ بىزگە قىز بەردى، ئات سودىسىدا تارتقان زىيىنىڭلار ئۇچۇن دەپ بىرمۇنچە تۆلەم قايتۇردى، تېخى ھەر ئىككى قاغانغا ئوتتۇغاتمۇ ئىنئام قىلدى. بىزدە «ئالماقنىڭ بەرمىكى بار» دېگەن گەپ بار، ئالغان ئىكەنمىز ئەلۋەتتە قايتۇرۇشىمىز، ئالغاندىنمۇ كۆپرەك قايتۇرۇپ، ئىناق-لىقنى ھەقدادىغا يەتكۈزۈشىمىز كېرەك. ئاستانىگە يۈز يىلدىن بويان ئاراملىق بەرمەيۋاتقان زەنپۇنىڭ دەككىسىنى بېرىشنىڭ ئۆزىلا ھەقد-قىي قەرز قايتۇرغانلىق. شۇڭا بۇ جەڭدە يېڭىشكىلا بولىدۇكى، يېڭ-لىشقا بولمايدۇ. زەنپۇنى يېڭىشنىڭ ئۆزى ئوردىغىمۇ، بىزگىمۇ پايدىلىق.

— ئاكا، ئارتۇقچە ئويلاپ كەتتىڭىزمۇ نېمە، سىز قايسى بىر جەڭدە يېڭىلىپ باققان؟

— يېڭىشنىمۇ يەڭگەن، ئەمما بۇ قېتىمقىسى ئوخشىمايدۇ، تو-بۇتلار جەڭدە پىشقان، قولى قاتتىق بىر قوۋم، ئۇلارنىڭ بىر چاغلاردا شۇنچە كۈچلۈك تالڭ ئېلىنىڭ ئاستانىسىگە قەدەر بېسىپ كىرەلىگىنىنى تېخى ئۇقمايسەن. ئات ئۇستىدە جەڭ قىلىشقا ماھىر بولغانلىقىمىز ئۇچۇنلا بىزنىڭ رەقىبىمىز بولمىغان، بۇ دورەم دۈچ كېلىدىغىنىمىز بىزگە ئوخشاش ئاتلىق ئەل، يەنە كېلىپ، خاكاس، چېكىلارغا قارشى لەشكەر تارتقاندىن بېرى، بىرەر چوڭراق جەڭ قىلىپ باقمىدۇق،

لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۆڭگىكى يۇمشاپ، ئېتى بوشاپ كەتتى. ئەڭ يامىنى، بېشبالىق شەھىرىدىكى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى قارام قوۋملەرگە زۇلۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىدىن مەھرۇم بولدۇق، ئوزۇق-تۈلۈكنى، چىقىم بولغان جەڭ ئاتلىرىنى كىم ئارقىلىق تولۇقلايمىز؟ قۇچۇ بىلەن كۇسەن دىيارىدىكى چوڭ ئوردا لەشكەرلىرىنىڭمۇ ھالى چاغلىق...

— دېگەنلىرىڭىزغۇ ئورۇنلۇق، شۇنداقتىمۇ ھەر نېمە قىلىپ بولسىمۇ بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالماي بولمايدۇ-دە، قاپلاننىڭكىدەك يۈرىكى-ڭىز، دانىشمەنلەرنىڭكىدەك پەم - پاراسىتىڭىز بار، بۇ جەڭدە يېڭىپ چىقىشىڭىزغا ئىشەنچىم كامىل.

— دېگىنىڭ كەلسۇن!

قۇتلۇق چوغدانىدىكى ئۆچۈۋاتقان چوغلارنى خۇددى جەڭ مەي-دانىدا لەشكەر ئورۇنلاشتۇرغاندەك ئۇياق-بۇياق قىلغاچ، گېپىنى داۋام-لاشتۇردى:

— بىر تەرەپتىن، ئوردۇبالىقنىڭ ئىشلىرىدىنمۇ تازا خاتىرجەم بولالمايۋاتىمەن ئۇكا، نېمشقا دېسەڭ، قاغاننىڭ بولۇشى شۇ، قولۇڭدا قالغان لەشكەرلەرنى تېرىپ-تۆشىسەڭمۇ يەتتە مىڭدىن ئاشمايدۇ، تو-مەنباشى بولغاندىكىن ھېزى بول، ئۆتمۈشتىن مەلۇمكى، ئاستانە لەش-كەرلىرى يىراق يۇرتلارغا يۈرۈپ كەتكەندە ئۆز ئىچىدىن بۇزۇلغان، يات قوۋملەر قاغانلىقتا تېگىش قىلغان مىساللارمۇ ئاز ئەمەس. بەگبا-رىسنى ئۆلدى دەيدۇ، لېكىن ماڭا ئۇ تىرىكتەك، قايەرلەردىدۇر پۇرسەت كۈتۈپ مارىلاپ ياتقاندەكلا بىلىنىدۇ...

قوۋۇق بېشىدا تۇن ھەسسىدىن خەۋەر بېرىپ، دۇمباق چېلىندى، قۇتلۇق ياغلاقارنى ئۇزىتىۋېتىپ:

— كەچۈرگىن، سەپەر ھازىرلىقى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئاتاڭ-
نىڭ جەستىنى ئېلىپ كېلەلمىدىم، ئۇقۇشسام، ئۇ يول بويىغا كۆمۈل-
گەنىكەن، يېنىدا توختاپ دۇئا قىلىپ ئۆتەرمەن،— دېدى خىجىل
بولغاندەك بېشىنى سىلىپ تۇرۇپ.

31. ئۇنتۇلماس كۈنلەر

— ئىنانقۇلى سانغۇن، سەزدىڭىزمۇ، قۇياش بۇ يەردە بىزدىكى-
دىن كېيىن كۆتۈرۈلۈپ، كېيىن پاتىدىكەن جۇمۇ؟
— بېشبالىققا كەلگەندىن بېرى قۇياش دېگەننى بىر قېتىممۇ
كۆرگىنىم يوق، سىز دېگەندەكمىكىن دەيمەن، ئەمما كېسىپ بىر نېمە
دېيەلمەيمەن ...

يوتقاندەك قېلىن جۇۋا، گەدەنلىكى بار قۇلاقچا كىيىپ، قوللىرى-
نى جەينەكلىرىگىچە قوۋۇشتۇرۇۋالغان ئىككى سەردار تاقىر دۆڭ ئۈس-
تىگە تىكلىگەن چېدىر ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇيەر-بۇيەردىن پاراڭلاشماقتا
ئىدى، قىرو باسقان كىرپىكلىرىنى تەسلىكتە كۆتۈرۈپ يىراقلارغا نەزەر
تاشلايتتى، كۆزلىرىنى ئاپتاپ چاققاندەك، ئالقانلىرىنى چېكىسىگە قو-
يۇۋېلىشقاندى، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ تۇرۇپ، بويۇنلىرىنى قاقىر-
نىڭكىدەك ئۇزۇن سوزۇشاتتى، ئەلپازىدىن نېمىنىدۇر كۈتۈۋاتقاندەك
قىلاتتى.

ئىنانقۇلى توغرا ئېيتىدۇ. ئۇلار بېشبالىق ئەتراپىغا كېلىپ، شەھەر
سېپىلىنى تۆت تەرەپتىن قورشىۋالغان تۇبۇت لەشكەرلىرىنىڭ ئارقىسىغا
ئۆتۈۋالدى ۋە كۆز يېتىم يەردە ھىلال ئاي شەكىللىك مۇھاسىرە

چەمبىرىكىنى ھاسىل قىلدى. گاھى ئۇلار تۇبۇتلارغا تېگىپ، گاھى تۇبۇتلار ئۇلارغا تېگىپ دېگۈدەك ئىككى ئايچە ئۆتۈپ كەتتى. بىراق شۇ ئىككى ئايدىن بۇيان ئۇلار قۇياش تۈگۈل ئالقان چوڭلۇقىدىكى ئوچۇق ئاسماننىمۇ كۆرەلمىدى، مەيلى ئۇيۇقتا قارىسۇن ۋە مەيلى باش ئۈستىگە قارىسۇن، كۆرىدىغىنى پەيلى يامان تۇتۇق ئاسمان، كۆمتۈ-رۈلگەن قازاندەك قاراڭغۇ ئالەم، تەڭرىنىڭ قۇتلۇق كۈنى ئېزىتقۇدەك ھۇشقىتىپ تۇرىدىغان سوغۇق شامال، قار-مۇزلارنى تۈرتۈپ كېلىدى-غان شىددەتلىك بوران ...

— قاراڭە ئېل ئۆگەسى، كۈنپېتىش تەرەپتىكىلەر گۈلخانلارغا ئوت ياقتى بولغاي ئەتىمالىم، — دېدى ئىنانقۇلى بارمىقىنى يېڭىدىن چىقىرىشقا ئېرىنىپ، كۆزى بىلەنلا ئىشارەت قىلىپ.

كۈنپېتىشقا يۈزلىنىپ تۇرغان قۇتلۇق شارتتىدە كەينىگە بۇرۇ-لۇپ، ئىنانقۇلى كۆرسەتكەن تەرەپتە يىپقا تىزىلغان ئوتلۇق مارجاندەك يېلىنجاپ تۇرغان قاتار-قاتار چېكىتلەرگە قاراپ قويۇپ، ئىنانقۇلغا دېدى:

— ئۇ ياقتىكىلەرمۇ راسا ۋاقتىدا ئوت يېقىشتى، ئەنە، ئىككى تەرەپتىكى گۈلخانلار بىر-بىرىگە ئۇلىنىۋاتىدۇ.

لەشكەرلەر ئوردۇبالىقتىن قوزغالغاندىن كېيىن، قۇتلۇقنىڭ بۇيى-رۇقى بىلەن، قونالغۇلارنى قىسقارتىپ، كېچە-كۈندۈز يول يۈردى. نەچچە مىڭلاپ ھارۋا-چانا، نەچچە ئونمىڭ قوي، كالا ۋە بىللە كەلگەن بالا-چاقىلارنى كەينىگە ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتقان بۇ قوشۇن توختاپلا قالسا، كەم دېگەندە يېرىم كۈندە ئاندىن قوزغىلىپ بولالايتتى، قونال-غۇغا جايلىششقىمۇ يەنە شۇنچىلىك ۋاقىت كېتەتتى، بولۇپمۇ، تۆكۈر-گەن تۈكۈرۈك يەرگە مۇز بولۇپ چۈشىدىغان بۇنداق سوغۇقتا مىدىر-لاپ تۇرۇشقىلا بولاتتىكى، توختاپ بولمايتتى. توختاپ قالغانلار، توغ-

رىسى ئۇخلاپ قالغان يىلىك لەشكەرلەر شەكسىزكى، ئۇدۇل تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كېتىپ قالاتتى.

لەشكەر سېپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چېدىرلىق هارۋا بىلەن كېتىۋاتقان ئېل ئۆگەسى چېدىرى يوق لەشكەرلەر ئۈچۈن كۆپىرەك باش قاتۇردى. پات-پات كېلىپ يوقلاپ تۇرىدىغان تۈمەنباشلارغا ئىمكان بار توختاپ قالماسلىق، توختىغاندا ئۇخلاپ قالماسلىق ۋە ئۇخلىغاندا جۇۋا سالماسلىق توغرىلىق تۆپە-تۆپىلەپ جېكىلەپ تۇردى.

ىراق، ئېرگىنە دەرياسىنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، ئادەم بويى قار بېسىپ كەتكەن ئات يايلى تېغىدىن ئۆتكەندە بەختسىزلىك يۈز بەردى. تۆت كۈنلۈك تاغ يولىدىكى ئايدالا قونالغۇسىدا توساتتىن جۇت كۆتۈرۈلۈپ، مىڭلارچە يىلىك لەشكەر ۋە ئۇنمىڭلاپ قوي-كالىنىڭ بېشىغا چىقتى. چابىشلار يېرىدىن كېلىدىغان 10 مىڭ لەشكەرمۇ يول توسۇلغان سەۋەبلىك، چوغاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتەلمىدى. لەشكەر تولۇقلاپ كۈچ ئۇلغايتىشقا ئامالسىز قالغان ئېل ئۆگەسى مۇشاۋىر ئىنانقۇلنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بارگاھ-بارگاھلاردا گۈلخان يېقىپ، ئاز لەشكەرنى كۆپ كۆرستىش ۋە بىھۇدە ئۆلۈملەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش قارارىغا كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ كۆرۈۋاتقىنى بارگاھلارغىلا ئەمەس بەلـ كى پۈتكۈل تاشقى مۇھاسىرە چەمبىرىكىگە تۇتاشتۇرۇلغان سان-ساناقـ سىز ئۇلۇغ گۈلخانلار ئىدى.

— «ئۇرۇشنىڭ بىرى جەڭ، توققۇزى رەڭ» دېگىنى مانا مۇشۇ، بۇ ھەقتە سۇن زى[1] ھەزرەتلىرىمۇ كۆپ توختالغان، 30 نەچچە مىڭ

[1] سۇن زى — ئەمىنىيە دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ھەربىي ئالىم، چى بەگلىكىدە تۇغۇلغان، «سۇن زىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ مەزكۇر ئەسىرىدە «ئۆزگىنىمۇ، ئۆزىنىمۇ بىلگەنلەر ھەر جەڭدە غالىب كېلۇر» دېگەن مەشھۇر يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويغان.

لەشكەر بىلەن تۇبۇتلارنىڭ 200 مىڭ لەشكىرىگە تاقابىل تۇرماق ئۇچۇن رەڭ بىلەن ھەپىلەشمەي بولمايدۇ، — دېدى، ئىنانقۇلى بۇ ھېيلىدىن قانائەتلەنگەن ھالدا.

بۇ يىل 50 لەردىن ئېشىپ قالغان ئىنانقۇلى توپاقتەك يوغان، تۇلكىدەك پاراسەتلىك ئادەم ئىدى، كۆكسىنى يېپىپ تۇرغان چار ساقىلى، قارلىغاچ قانىتىدەك ئەگمەچ بۇرۇتى ۋە ئويناپ تۇرىدىغان بوز كۆزلىرى ئۇنىڭ بۇ سۈپەتلىرىنى تەستىقلاپ تۇراتتى. ئەگەر قىزىل پۆپۈكلۈك دۇبۇلغا، تىغ ئۆتمەس زەنجىر چاپان كىيىۋالىدىغان بولسا، ئۇ تەڭداشسىز پالۋاندەك سۆلەتلىك بولۇپ كېتەتتى.

مىلادىيە 762-يىلى ئۇيغۇر لەشكەرلىرى ئاسىي شى چاۋيىغا قارشى يۈرۈش قىلغاندا، لەشكەر سېپىنىڭ ئەڭ ئالدىدا ماڭغان بۇ سانغۇن تازا كۈچكە تولغان، زېھنى ئۇرغۇپ تۇرغان باتۇر يىگىتلەردىن ئىدى. شەرقىي ئاستانە تاغلىرىدا مىڭباشى بولۇپ جەڭگە كىرگەن بىر كۈنى ئۇ تۇيۇقسىز ئاسىيلارنىڭ نەق ئالدىدىن چىقىپ قالدى.

ئۇ 30 دەك ئاتلىق بىلەن، 300 چە ئاسىيلار لەشكىرىگە ئەلۋەتتە تەڭ كېلەلمەيتتى. ئۇلار ئاتلىق بولسا دۈشمەنمۇ ئاتلىق ئىدى، يامان يېرى، كەينىدىكى چوڭقۇر دەريا چېكىنىش يولىنى توسۇپ تۇراتتى. ئۇ:

— ئاغىنىلەر، ئاتتىن چۈشۈڭلار، ئاتلىرىڭلارنى ئوتقا قويۇپ بېرىڭلار، — دېدى. قورقۇنچاق لەشكەردىن بىرى:

— ئىنانقۇلى مىڭباشى، دۈشمەن كۆپ، بىز ئاز، قاچماي ئامال يوق... — دېۋىدى، ئۇ لەشكەر شۇ ھامانلا مىڭباشىنىڭ دەككىسىگە دۇچ كەلدى:

— بىزنىڭ ئاتلىقلىرىمىز ئەلمىساقتىن بېرى جەڭگاھتىن قېچىپ باققان ئەمەس، ئاتتىن چۈش دېگەندىكىن چۈشمەمسەن؟...

لەشكەرلەر ئۇنىڭ دېگىنىدەك قىلدى، ئېگەرسىز ۋە يۈگەنسىز ئاتلىرىنى ئوتلاشقا قويۇپ بەردى. ئىنانقۇلى مىڭباشى:

— قېنى يىگىتلەر، ئوينايدىغان چاغ كەلدى، دېپى بارلار داپ چېلىڭلار، دېپى يوقلار ئۇسسۇل ئويناڭلار، مەن نەي چالاي، — دېدى ۋە سەپەر خالتىسىدىن نەي ئېلىپ، ئالامەت بىر شوخ پەدىگە چالغىلى تۇردى.

داپ-دۇمباقنىڭ خۇشخۇي ئاۋازى تاغ ئارىسىدا زىلزىلە پەيدا قىلدى. بوز تورغاينىڭ سايرىشىدەك ياڭراۋاتقان نەي ساداسى دۇمباققا تەڭكەش بولدى، قالغان لەشكەرلەر ئوقيا-قىلىچلىرىنى بىر تەرەپكە تاشلاپ قويۇپ، قۇيۇندەك پىرقىراپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى...

قارشى تاغدا ھەممىنى ئېنىق كۆرۈپ تۇرغان دۈشمەن لەشكەرلىرى ئاغزىنى ھاڭغىرقاي ئېچىپ قېلىشتى، ئارىدا تالاش-تارتىش كېلىپ چىقتى.

— قالتىس خەقلەركەن بۇ، كۆكرىكىگە شەمشەر تاقالغاندىمۇ قۇچقاچتەك سەكرىشىپ يۈرگىنىنى كۆرمەمدىغان؟

— بىلمەيدىغان ئوخشايدىلا سانغۇن جانابلىرى، ئۇ خەق بۇددىغا ئەمەس، باخشى-پېرىخونلارغا تېۋىنىدۇ، ئۇلەر چېغىدا تەڭرىسىدىن شاپائەت تىلەپ پېرە ئويناۋاتقان گەپ!

— ئاغزىڭنى يۇم، مېنى كالۋا چاغلامسەن تېخى، ئەگەر دەريا قىنىنىڭ ئىچىدە 5000 لەشكىرى مۆكۈپ ياتمىغان بولسا مۇشۇنداق بەخىرامان داپ چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ يۈرەرمىدى ئۇلار.

— ماقۇل، مۆكۈپ ياتقان ئاتلىقلىرىنى 5000 ئەمەس، 500 مۇ دەيلى، ئاشۇ 500 لەشكەر بىلەن ئۇرۇشساقمۇ مونارغا مۇشت ئاتقاندەك ئىش قىلغان بولىمىز، سانغۇن ھەق گەپ قىلىۋاتىدۇ...

دۈشمەن سانغۇنى بىردەم ئويلىنىپ تۇردى-دە، كاتاڭدىن ئۇركى-

گەن ئاتتەك ئۇركۇپ، تىترىشىپ تۇرغان لەشكەرلىرىگە تاغدىن چۇ-
شۇپ كېتىش بۇيرۇقىنى بەردى.

دۇشمەنلەر كەينىگە قاراپ-قاراپ تاغدىن چۇشۇپ كەتتى. ئۇ-
نىڭغىچە بوكۇ قاغاننىڭ غول لەشكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، ئىنانقۇللارغا
قوشۇلدى، زور قوشۇن ئەرشىئەلانى تىترەتكۇدەك چۇقان سېلىپ
دۇشمەن قوشۇنىنى قوغلاپ يەتتى-دە، تاغ باغرىدا قىلىچتىن ئوتكۇز-
دى. شۇ كۇنى تۇن ھەسسىدە شەرقىي ئاستانە قولغا ئوتتى.

ئىنانقۇلى داڭ چىقاردى، «نەي بىلەن شەھەر ئالغان باتۇر»
دېگەن نامى ئاستانىگە پۇر كەتتى. بىر كۇنى تاڭ سەردارى گو زىيى
ئويغۇر بارگاھىغا يېتىپ كېلىپ ئىنانقۇلنىڭ ئىز-دېرىكىنى قىلدى ۋە
ئۇنى تاپقاندىن كېيىن بوكۇ قاغانغا:

— جەڭ دېگەندە قارا كۇچ بىلەنلا ئىش تاڭاتمايدۇ، مانا
مۇشۇنداق ئەقىل ئىشلەتمەك كېرەك. نەي بىلەن شەھەر ئالغان بۇ
باتۇر بىزدىكى كۇڭ مىڭ[1]ھەزرەتتەك زېرەك ۋە پاراسەتلىك ئىكەن،
خالىسىڭىز ئۇنى ماڭا قالدۇرۇڭ، سانغۇن قىلىپ، لەشكەر تۇتقۇزاي،
جەڭبازلىقتىن تەلىم بېرىپ كامالەت تاپقۇزاي، ئوگەنگەن ئىلىم يەردە
قالمايدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئوزۇڭلارگە ئەسقېتىپ قالار، — دېۋىدى،
بۇ گەپ قاغانغا خوپ كەلدى، ئوردۇبالىققا قايتقاندىن كېيىنكى ئىككىن-
چى يىلى ئۇنى ئاستانىگە ئەۋەتىپ بەردى.

ئىنانقۇلى گوزىيىنىڭ قول ئاستىدا تۇرۇپ، 3000 لەشكەرگە باش
سەردار بولدى ۋە خېلى-خېلى جەڭلەرگە قاتناشتى. تۇبۇت زەنپۇسى
چوڭ ئاستانىگە بېسىپ كىرگەندە، گوزىيى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ

---

[1] كۇڭ مىڭ — جۇگېلياڭ، مىلادى 181-يىلدىن 234-يىلغىچە ياشاپ ئوتكەن،
ئۇچ دولەت دەۋرىدىكى شۇ بەگلىكنىڭ سىياسىيونى، ھەربىي ئالىمى.

ئۈچ كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلدى، تۇبۇتلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چوڭ تۆھپە كۆرسەتتى. شۇ جەڭدە ئۇ ئۈچ بارمىقىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا قارىماي، تاڭلىقلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىپ، ئۇ تىلدا يېزىلغانلىقى ھەربىي دەستۇرلارنى سۇدەك يادلاپ چىقتى.

ئىنانقۇلى بۆكۈ قاغان تاڭ شاھى سۈزۈڭ بىلەن ئۇزەڭگە سو-قۇشتۇرۇۋاتقان يامان چاغلاردا ئوردۇبالىققا قايتىپ كەلدى. «بىتەلەيىنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگكۈچە، بېشى تاشقا تېگىپتۇ» دېگەندەك، ئەتىۋارلىنىش ئۇياقتا تۇرسۇن، «ئايغاقچى» دېگەن بەتنامغا قېلىپ، يۈرەك-باغرى خۇن بولدى. پەقەت، بۆكۈ قاغان بېشىنى يەپ كونا سەردارى تۇنباغا قاغان دەۋران سۈرگەندىلا ئاندىن ئامەتى ئوڭدىن كېلىپ، ۋەزىرلىك كۇرسىغا ئولتۇردى. ئاتا سەلتەنىتىگە مىراسخور بولغان تاراس قاغان ئۇنىڭغا ھەم ئىگە بولۇپ، ئۆز يېنىدىن پەخرىلىك ئورۇن بەردى...

قۇتلۇق بىلەن ئىنانقۇلى تاقىر دۆڭ تۆپىسىدە تۇرۇپ، زۇلمەت ئىچىگە غەرق بولۇۋاتقان ئاقۇچ ئۇپۇققا ئىچ ئاغرىتقاندەك بىر ھازا تىكىلىپ تۇرۇشتى. ئۇپۇق سىزىقىدا يېنىپ تۇرغان تۇتاش گۈلخانلار ۋە خىرە-شىرە كۆرۈنۈۋاتقان بېشبالىق سېپىلىغا يېنىشلاپ كۆز تاشلىۋال-غاندىن كېيىن، چېدىرىغا كىرىپ كېتىشتى.

چېدىر ئىچى كاچكۇلدەك سوغۇق ئىدى. بىر ئىلىك قېلىنلىقتىكى چېدىر كىگىزىمۇ تۆت تەرەپتىن ئۇرۇپ تۇرغان سوغۇق شامالغا ئەقەل-لىيسى بىر قەۋەت قەغەزچىلىك دال بولالمايتتى. تۇچ چوغدانىدا تولۇپ ياتقان يۇلغۇن چوچۇلىسى ئوت ئۇستىگە سۇ چاچقاندەك ئاجىز پىشىل-داپ، بىر خىللا تۈرتەپ تۇراتتى. چوچۇلىدىن ئۇچۇپ چىققان قويۇق كۆك ئىس تىك ئۆرلەپ ھىم يېپىلغان چېدىر تۈڭلۈكىگە ئۇرۇلاتتى-دە، تورۇس بويلاپ يېيىلىپ، ئۇدۇل پەسكە قاراپ شۇڭغۇيتتى. سەندەل ھىدىنىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما بۇرۇننى غىدىقلاپ دىماغنى ئې-

چىشتۇرىدىغان قاڭسىق پۇراق چىدىر ئىچىگە بىر كەلگەنىدى.

ئىككى سەردار كىرگەنچە كىرىپ چوغدان ئالدىغا ئولتۇرۇشتى. دە، ئالقانلىرىنى يېيىپ ئوتقا قاقلاشتى.

— قىزىق ئىش، قولىمىزنى ئوتى يوق چوچۇلگە قاقلاپ ئول-تۇرغىنىمىزنى قارىمامدىغان، جىنچىراغچىلىك هارارىتى بولىسچۇ كاش-كى، — دېدى قۇتلۇق ۋە ئۆز- ئۆزىنى مەسخىرە قىلغاندەك ئاغزىنىڭ پۇچۇقىدىلا كۈلۈپ قويدى. ئىنانقۇلى:

— بارگاھ ئەتراپىدىكى ھەممە قاقشالنى قالاپ تۈگەتتۇق، هۆل كۆتەككە قالماي نىمە ئامال ئەمدى، — دەپلا، بارگاھ مۇلازىمىنى چاقىرىپ، قۇلىقىغا بىر نىمىلەرنى دەپ پىچىرلىدى. مۇلازىم بىردەمدىلا ئالقانچىلىك كېلىدىغان چاۋا ياغنى كۆتۈرۈپ كىردى. ئىنانقۇلى ئۇنى ئېلىپ چوچۇلنىڭ تېگىگە تاشلىۋىدى، چاۋا ياغقا ئوت تۇتاشتى، ئۆي بىردەمدىلا ئىللىپ كەتتى.

— ئامال دېگەن مانا ماۋۇ، ئوتمۇ ئۇلغايدى، قوي كاۋىپىنىڭ مەززىلىك ھىدى قاڭسىق پۇراقىمۇ بېسىپ كەتتى ...

— پەم دېگەن بار يەردە باركەن جۇمۇ، قالتىس بولدى، قالتىس بولدى ...

بارگاھ مۇلازىمى چىراغ ياقتى. سىمابتەك ئېرىپ تۇرغان قوي يېغىغا مىلەنگەن پاختا پىلىك بىردەمدىلا ئوت ئېلىپ، چىدىر ئىچىنى گىرىمسەن يورۇتۇشقا باشلىدى. جىمجىتلىقتىن ئىچى پۇشتىمۇ ياكى ئاغزى قىچىشتىمۇ، ئىنانقۇلى يەنە گەپ تەشتى. بېشىنى سىلىپ، ئوت ئىچىدىن كارامەت كۆرۈۋاتقان يېتۈك داخاندەك قىمىر قىلماي ئولتۇر-غان قۇتلۇقنى جەينىكى بىلەن نوقۇپ قويۇپ:

— ياتقان بىلەنمۇ كۆزگە ئۇيقۇ كىرمەيدۇ، بۇنداق كۈندە ھەم ئۇخلاپ بولمايدۇ، بىكار ئولتۇرغىچە جانابىڭىزغا بىر چۆچەك ئېيتىپ

بېرەي دەيمەنا؟ — دېدى.

— قانداق چۆچەك؟ — سورىدى، قۇتلۇق ئېرەنسىزلىك بىلەن.

— ئىشقىلىپ، ئوبدان چۆچەك، ئۇنى پېقىر بىر تابغاچ موللىسىدىن ئاڭلىۋالغان.

— ئەمىسە، ئىختىيارىڭىز.

ئىنانقۇلى ئالقىنى بىلەن ئاغزىنى توسۇپ، زورىغا بىر يۆتىلىۋالدى-دە، چۆچىكىنى سوئال بىلەن باشلىدى:

— ئۆتكەن زامانلاردا كۆك ھەزرەت[1] دەيدىغان بىر تابغاچ ئەۋلىياسى بولغانىكەن، ئاڭلىغانمىدىڭىز ئېل ئۆگەسى؟

قۇتلۇق بېشىنى لىككىدە كۆتۈردىيۇ، «تابغاچ ئەۋلىياسىنىڭ جەڭ ئىشى بىلەن قانداق ئالاقىسى بار» دېگەندەك قاراپ قالدى، شۇنداقتىمۇ، ئىنانقۇلنى رەنجىپ قالمىسۇن دېگەندەك، «مەن ئۇ يەرلەردە كۆپ تۇرمىغان» دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى.

— بىلمەن، نەگە بېرىپ نەدە تۇرغىنىڭىزنى ئوبدان بىلمەن، يەنە باشقا كۆڭۈل سىرلىرىڭىزدىنمۇ خەۋەردارمەن.

— قانداق سىرلىرىمنى بىلىسىز؟ تېخى كۆڭۈل سىرلىرىممۇ بارمىكەن مېنىڭ؟

قۇتلۇق خېلىلا سەگەكلەشتى، سوئالنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ، ئىنانقۇلغا قادالدى.

— چاقچاق قىلدىم، شۇنداق دېمىسەم دىققىتىڭىزنى ئاغزىمغا

---

[1] كۆك ھەزرەت — كۆك زى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 551-يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 479-يىلغىچە ياشىغان، ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ چۈيفۇ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئېلىمىزنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى مەشھۇر موتەپەككۇرى، سىياسىيونى ۋە پېداگوگىكى، كۇڭزىچىلىق تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى («ئۆكيانوس» 1119-بەت).

قارىتالمىغۇدەكمەن، كەچۇرۇڭ، ئەمدى چۆچەكمنى باشلايمەن.

— ئىختىيارىڭىز.

باشقىلاردىن مەخپىي تۇتقۇدەك، ياكى ئاشكارىلىنىپ قالسا باشقىلارنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالغۇدەك كۆڭۈل سىرى بولمىسىمۇ، قۇتلۇق ھەر ھالدا بىر قېتىم جىددىيلىشىپ، بىر قېتىم پەسكارىغا چۈشتى. ئۇ ئىنانقۇلنىڭ ئۇنداق-مۇنداق ئادەم ئەمەسلىكىنى بىلگەچكىمۇ، ئۇنىڭ چۆچىكىنى ئېتىبارسىز قالدۇرغۇسى كەلمىدى. ئىنانقۇلى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئەلقىسسە، بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىل مۇقەددەم ئۆتكەن ئۇ تابغاچ ئەۋلىياسى ئىلمدە توشقان زات بولۇپ، يۇرتمۇيۇرت ئارىلاپ يۈرۈپ ۋەز ئېيتىدىكەن، بالا ئوقۇتىدىكەن. ئۇنىڭ كارغا كېلىدىغان 72 شاگىرتىنىڭ ئىچىدە زى لۇ دەيدىغان زېھنى ئوچۇق، ئىلمگە ھېرىسمەن بىر تالىپمۇ بار ئىكەن. ئۇ بىر كۈنى كۇڭ ھەزرەتتىن: «ئۇستازىم، ھاكىمىيەت دېگەن نېمە، ئۇ نېمىلەردىن تەركىب تاپىدۇ؟» دەپ سوراپتۇ.

سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئىنانقۇلى مەقسەتسىزلا ئوت كوچىلاپ ئولتۇرغان قۇتلۇققا سوئال نەزىرىدە قاراپ قويدى ۋە ئۇنىڭدىن جاۋاب ئېلىشقا كۆز يەتكۈزەلمىدىمۇ، چۆچىكىنى داۋام قىلدى:

— كۇڭ ھەزرەت: «ھاكىمىيەت لەشكىرىي قوشۇن، ئوزۇق-تۈلۈك ۋە ئەل رايىدىن ئىبارەت ئۈچ نەرسىدىن تەركىب تاپىدۇ» دەپتۇ.

— كۇڭ ھەزرەت دېگىنىڭىز خېلى ۋەزنى بار گەپ قىلىدىغان موللا ئىكەنغۇ سانغۇن، — قۇتلۇق چۇخچىلىغۇچنى تاشلىۋېتىپ، دىققىتىنى يىغدى ۋە ئىنانقۇلغا يېقىنراق سۈرۈلۈپ ئولتۇردى.

— زى لۇ: «ئەگەر زۆرۈرىيەت تۇپەيلى، بۇ ئۈچىنىڭ بىرسىدىن ۋاز كېچىشكە توغرا كەلسە ئاۋۋال قايسىسىدىن ۋاز كەچكۈلۈك»؟ دەپ

سوراپتىكەن، كۆك ھەزرەت: «لەشكىرىي قوشۇندىن» دەپتۇ. زى لۇ يەنە ئىچكىرىلەپ: «يەنە زوررۇرىيەت سەۋەبىدىن ئۇزۇق-تۈلۈك بىلەن ئەل رايىنىڭ بىرىدىن ۋاز كېچىشكە توغرا كەلسە، ئاۋۋال قايسىسىدىن ۋاز كېچىش كېرەك؟» دەپ سوئال قويغانىكەن، كۆك ھەزرەت ئارىسال-دا بولمايلا: «ئۇزۇق-تۈلۈكتىن» دەپ كېسىپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قۇتلۇق بىردىنلا چىرايىنى پۈرۈشتۈردى ۋە ئىنانقۇلنىڭ چۆچە-كىدىن تېرىق چىقاردى:

— بايامقى گېپىنى ئاڭلاپ، ئۇنى خېلى دانىشمەن ئادەمكەن دېۋىدىم، ئەمدى قاملاشماي قالدىغۇ بۇ كۆك ھەزرەت دېگىنىڭىز، ئەمرلەشكەر ماقۇل دېسە لەشكىرىي قوشۇندىن ۋازكەچسىمۇ مەيلى، بىراق، ئۇزۇق-تۈلۈكتىن ۋاز كەچسە شامال يەپ جان باقامدۇ كىشى؟

— دېدى، قۇتلۇق چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

— ئالدىرىماڭ ئىبل ئۆگەسى، گەپنىڭ مېغىزى مانا ماۋۇ يەردە، ھېلىقى زى لۇ دېگەن چېچەن تالىپ خۇددى سىزگە ئوخشاش گاڭگى-راپ قېلىپ: «ئۇستازىم، لەشكىرىي قوشۇندىن ۋاز كەچسەكمۇ مەيلى، ئەمما، ئۇزۇق-تۈلۈكتىن ھەرگىز ۋاز كەچكىلى بولمايدۇ. ئۇزۇق-تۈلۈك بولمىسا ئادەم ئۆلمەمدۇ؟» دېگەنىكەن، «ئەل رايى ساڭا يار بولسا، لەشكىرىڭ بولمىسا لەشكەر بولىدۇ، ئۇزۇقۇڭ بولمىسا ئۇزۇق بولىدۇ، دېمەك، ھاكىمىيەت يەنە قولۇڭدا بولىدۇ، مۇبادا ئەل رايىدىن مەھرۇم قالساڭ لاۋۇلەشكىرىڭ، ئۇزۇق-تۈلۈكۈڭ بولغان بىلەن ھەممىسى بى-كار» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ كۆك ھەزرەت...

قوي يىغى بىلەن يۇلغۇن كۆتەكلىرىگە ئوت تۇتاشتى. چىرىسلا-ۋاتقان ئوتتۇن ئارىسىدىن بەئەينى تارام-تارام ئويناق ئېقىنلاردەك ئېتى-لىپ چىققان ئوت يالقۇنى بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ، خېلى غول بىر ئوت تۈۋرۈكىنى ھاسىل قىلدى-دە، چوغدان ئۈستىدە شامال سوققان شەل-

پەردەك جازىبلىك تولغىنىشقا باشلىدى.

قۇتلۇقنىڭ ئالقانلىرىغا ئۇرۇلغان ئوت تەپتى تومۇرىغا ئۆتۈپ، قانلىرىنى ئوت تەپتىدەك قىزىتتى، ئەزىم دەرىيادەك مەۋج ئۇرۇۋاتقان ئويناق قانلىرىغا قوشۇلۇپ، پۈتۈن جىسمىغا تارالدى. نىمىشقىكىن، باياتىن بىرى يالتىراق قوڭغۇزدەكلا يورۇپ تۇرغان جىنچىراغ بىردىنلا ھەيۋەتلىك قۇياشقا ئايلاندى-دە، قۇتلۇقنىڭ ئەتراپىنى كۆندۈزدەك نۇرلاندۇرۇۋەتتى...

— بېشبالىق بوسۇغىسىدا تۇيۇقتىن ئىككى قېتىم يېڭىلىپ قالغىنىمىزنىڭ سەۋەبىنى ئەمدى چۈشەنگەنسىز، — سورىدى ئىنانقۇلى قۇتلۇقنىڭ خىيالىغا بۆسۈپ كىرىپ.

قۇتلۇق «چۈشەندىم» دېگەن مەنادا باش لىڭشىتتى. ئۇ تاۋلان-غان تۆمۈردەك قىزىپ تۇرغان ئالقىنى بىلەن پېشانىسىنى تىرىدى ۋە كۆزلىرىنى ئوتتىن ئۈزمەي تۇرۇپ:

— ھەي، ئاشۇ نەپسى بالا بەگ-تارخانلىرىمىزنىڭ ئەسكىلىك-دىن ئاۋام رايىدىن ئايرىلىپ قالدۇق. سىپىل ئىچىدىنمۇ، تېشىدىنمۇ بىزگە ھەمدەم بولغۇدەك ئادەم چىقمىدى، ئاش-ئوزۇق، كىگىز-گىلەم بېرىدىغانلارمۇ يوق، قارلۇقلار بىلەن چۆل تۈركلىرى ئات-ئۇلاغلىرىنى تاغ ئارىسىغا ھەيدىۋەتسە ھەيدىۋەتسىكى، بىزگە بېرىشمىدى.

قۇتلۇق جۇۋىسىنى سېلىپ تاشلاپ، قۇلاقچىسىنى ئورۇن-كۆرپە-سىسىنىڭ ئۈستىگە ئاتتى، بېشبالىق تەرەپكە قاراپ ھومايدى ۋە:

— خەپ، بېشبالىق قولۇمغا ئۆتسۇنچۇ قېنى، زۇلۇمخور بەگ-تارخانلارنىڭ يەتمىش پۇشتىغىچە قۇرۇتۇۋەتمىسەم، — دەپ مۇشتىنى تەڭلەپ ھەيۋە قىلدى.

— دۇرۇس، زۇلۇمخورلارنى جازالاش كېرەك، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال بېشبالىقنى قولغا ئېلىش كېرەك، بىراق ئەل رايىنى رام قىلماي

تۇرۇپ بېشبالىقنى قانداق قولغا ئالالايسىز؟ ھازىرچە، ئەل رايىنى ئۆزىمىزگە قاراتماق ئۈچۈن تېخى ئاجىز كېلىمىز. دېمەكچىمەنكى، سۇنىڭ بېشى لاي!

— سۇنىڭ بېشى لاي؟

— ھېلىقى كۈنى قاغان زۇلۇمخورلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، زۇلۇم قىلىنغانلارغا غەزەپ قىلغاندا سۇنىڭ بېشىنىڭ لاي ئىكەنلىكىنى بىلىپ تازا ئازابلانغان ئىدىڭىزغۇ؟ بۇنى پېقىرنىڭ سەزمەسلىكى مۇمكىنمۇ؟

قۇتلۇق رەللە بولغان بۇقىدەك، تۇرغان يېرىدە نەچچە قېتىم پىرقىراپ چىقتى، قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ، چوغدان ئالدىدا باداشقان قۇرۇپ كېرىلىپ ئولتۇرغان ئىنانقۇلغا ئېگىشتى ۋە:

— ماقۇل، سۇنىڭ بېشى لاي بولغانمۇ بولسۇن، بىراق، سۇنىڭ بېشى كىم؟ ئۇ قاغان، بىز بولساق ۋەزىر، ۋەزىر دېگەن قاغاننىڭ قولى، قاغان قارا نەرسىنى ئاق دېسە، بىزنىڭ قارا دېيىشكە ھەققىمىز يوق!

— دېدى، زەردە بىلەن.

— ھاھ ... ھاھ ... ھاھ ...

ئىنانقۇلى ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى، ئىككى مەگزىدە ياڭاقتەك-ياڭاقتەك تومپىيىپ تۇرغان يۈز گۆشلىرى ھېلىلا ئۈزۈلۈپ چۈشىدىغاندەك لىغىرلاپ، مويلۇق قاشلىرى ھىمىرىلدى، ئاغزى چىشلىرىنى سانىۋالغۇدەك يوغان ئېچىلدى. ئۇ بىر ھازا تېلىقىپ كۈلگەندىن كېيىن:

— بۇنداق دېسەم قورقۇپ كەتمەڭ جانابلىرى، ئىشىنىڭكى، ئەل تىزگىنى ھامان بىر كۈنى قولىڭىزغا ئۆتىدۇ، سۇنىڭ بېشى پەقەت شۇ چاغدىلا سۈزۈلىدۇ، — دېدى ۋە ئارقىدىنلا قوقاسقا دەسسىۋالغاندەك بىر قىسما بولۇپ كەتكەن قۇتلۇققا قاراپ،—بىراق، ھازىر ئەمەس، بەلكى كېلەر كۈنلەردە، — دەپ ئەسكەرتىپ قويدى.

قۇتلۇق ئىتتىك كېلىپ، ئىنانقۇلنىڭ ئاغزىنى ئالقىنى بىلەن توسۇۋالدى ۋە يېلىنغان قىياپەتتە:

— بۇ ئالەم، ئۇ ئالەم خۇش بولۇپ كېتەي مۇشاۋىر، باش كېتىدىغان بۇنداق گەپنى ئىككىنچى ئاغزىڭىزغا ئالماڭ، ئىنىڭىزنى كۆنىنىڭ سىرىقىنى كۆرگىلى قويۇڭ، — دېدى يالۋۇرۇپ ۋە ئىنانقۇلدىن ۋەدە ئالماقچى بولغاندەك ئاغزىغا قاراپ تۇرۇۋەردى.

— ماقۇل، دېگىنىڭىزدەك بولسۇن، ئەمما يەنە بىر دەۋالاي، شۇنداق بىر كۈن بەرىبىر يېتىپ كېلىدۇ.

— بۇ مۇمكىن ئەمەس!

— نېمىشقا مۇمكىن بولمايدىكەن؟

— مەن ... مەن ....

— ھە، چۈشەندىم، «مەن ئادىز ئۇرۇقىدىن، ئادىزلاردىن قاغان چىقمايدۇ، قاغانلىق ياغلاقارلارغا باقمەندە» دېمەكچىمۇ سىز؟

قۇتلۇقنىڭ كۆتەكتەك يوغان گەۋدىسى مۇشت تەگكەندەكلا سەنتۈرۈلۈپ كەتتى، بىر قىسما كۈلۈپ تۇرغان ئىنانقۇلغا سەپسېلىپ چىقتى. ئۇ بېشىنى سىلكىۋېتىپ ھېلىلا ئاڭلاپ ئۆتكەن ئاجايىپ سۆزلەرنى كۆڭۈل ئەينىكىدىن يەنە بىر ئۆتكۈزدى، تۇيغۇسىغا ئىشەنچ تۇرغۇزدى، ئۆزىدىن، گۆردە ياتقان قوۋم-قېرىنداشلىرىدىن ئۆزگە ھەر-قانداق ئادىمزات ئۇقمايدىغان، سەل كەم ئوتتۇز يىلدىن بېرى يۈرىكى-نىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدە پىنھان ساقلاپ كېلىۋاتقان بىر مەخپىيەتنىڭ ئويلىمىغاندا ئاشكارا بولۇشى ئۇنى ھودۇقتۇرۇپ قويغانىدى.

— سىز سېھرگەرمۇ يا باخشىمۇ؟ — دەپ سورىدى قۇتلۇق سەل دۇدۇقلاپ. ئىنانقۇلى بەخۇدۇك جاۋاب بەردى:

— چۆچۈپ كەتمەڭ، كەمىنە مۇشاۋىرىڭىز سېھرگەر ئەمەس، باخشى بىلەن تېخىمۇ خۇشۇم يوق. پەقەت ئېل ئۇگەسىنىڭ ياخشى

پەزىلەتلىرىگە ۋە كامالەتكە يەتكەن ئىش-ئەمەلىگە ئۈزۈندىن بېرى قايىل بولۇپ كېلىۋاتقان بىر قېرى سانغۇنمەن.

— ئادىزلىقىمدىن تانمايمەن، بىراق، بۇنى قانداق بىلىۋالغىنىڭىزغا زادى ئەقلىم يەتمەيدۇ.

— قىزىقسىڭىز سۆزلەپ بېرەي، سۆزلەشتىن بۇرۇن ئېل ئۆگەسىدىن بىر سوئال سورىماقچىمەن، تەڭرىقاغان يولىنىڭ بېشبالىق يولىغا قايرىلىدىغان ئاچىلىدا لەشكەرلەرنى يېرىم كۈنلۈك چۈشكۈنگە قويۇۋەتكىنىڭىز ئېسىڭىزدىمۇ؟

— گېپىڭىز بەرھەق، تېخى تۈنۈگۈنكىدەك يادىمدا.

— ئاشۇ كۈنى ئەتىگەندە جانابىڭىز يالغۇز چىقىپ نەگە باردىڭىزكىن؟

بۇ سىرلىق سوئال بىلەن قۇتلۇق يەنە بىر قېتىم قويۇق تۇمان ئارىسىغا كىرىپ قالدى، تۇمان ئىچىدە يول ئىزدەپ يۈرۈپ ھەپىلىسى پىر بولغاندىن كېيىن غۇژژىدە ئاچچىقى كەلدى، بىر تاتىرىپ، بىر سارغىيىپ تۇرۇپ دېدى:

— بەللى ... بەللى ... بىر نامدار ۋەزىر تۇرۇپمۇ، يۈرىكىڭىزنى قاپتەك قىلىپ باشقىلارنىڭ كەينىدىن مارىلاپ يۈرۈپسىز-دە، ئۇياتلىق ئىش ئەمەسمۇ بۇ مۇشاۋىر؟

— بۇ قانداقمۇ ئۇياتلىق ئىش بولسۇن؟ قاغاننىڭ تاپشۇرغىنى شۇ، سىزگە زىيان-زەخمەت يەتمىسۇن دەپلا كەينىڭىزگە كىرگەنىدىم، تەڭرىنىڭ كارامىتىگە ھەشقاللا، ئىزىڭىزغا چۈشۈپ ئوبدان قىلغان ئىكەنمەن. نېمىشقا دېسىڭىز، سىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭىزنى مەن ئاشۇ يەردە بىلىۋالدىم ئەمەسمۇ؟

ئىنانقۇلى غايىب خەزىنىگە ئۇچراپ قالغاندەك خۇشال ئىدى، ئادىتى بويىچە، ئالقانلىرىنى ھەدەپ بىر-بىرىگە سۈركەيتتى. بۇ ھال

قۇتلۇقنى تېخىمۇ بىئارام قىلاتتى.

— ماقۇل، بارغان يېرىمىزمۇ كۆرگەن بولۇڭ، لېكىن ئۇ قەيەر؟ ئاغزىمدىن «مەن ئادىز» دېگەن گەپ چىقتىمۇ-يوق؟ — قۇتلۇق بىر ئىشنىڭ تېگىگە يەتمىگۈچە بولدى قىلمايدىغان ئادىتىنى تەكرارلاپ، كوچىلاپ سوراۋەردى.

— سىز كىندىك قېنىڭىز تۆكۈلگەن ئۆيىڭىزگە بارىدىكەنسىز، ئاتا-ئانىڭىزنىڭ، ئاكىڭىزنىڭ قەبرىسىدە تۇرۇپ تىلاۋەت قىلىدىكەنسىز، ياش تۆكىدىكەنسىز، ئۆيىڭىزنى نەچچە قېتىم ئايلىنىدىكەنسىز...

— مۇشۇلارمۇ، بۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى قانداق چۈشەندۈرەلەيسىز؟

— دادىسى ئادىز بولسا، بالىسىمۇ ئادىز بولىدۇ-دە!

— دادامنى قانداق بىلىسىز سانغۇن، بىر-بىرىدىن ئۆتە غەلىتىغۇ بۇ گەپلىرىڭىز.

— نېمىدەپ بىلمىگۈدەكمەن؟ چىرايىمغا ئوبدان قاراڭ ئىبىل ئۇكەسى، تۆمۈرچى دادىڭىزنى لەشكىرىي ئالۋاندىن باش تارتتى دەپ تۇتۇپ كەتكەن ھېلىقى ئۇزۇن تۇرا لەشكەرگە ئوخشىمامدىكەنمەن؟ قولۇمنىڭ دۈمبىسىگە قاراڭ، بۇ تارتۇقتا چىشىڭىزنىڭ ئىزى يوقمىكەن؟

قۇتلۇق جىنچىراغنى ئېلىپ كېلىپ، ئىنانقۇلنىڭ چىرايىغا، چولاق قولىنىڭ دۈمبىسىدىكى ياغاچىلىك تارتۇقتا ئىنچىكىلىك بىلەن سەپسېلىپ چىقتى ۋە تېڭىرقاش ئىچىدە باش چايقىدى. ئىنانقۇلى قۇتلۇقتا تېخىمۇ يېقىن كەلدى ۋە:

— دادىڭىزنى تۇتۇپ كەتكەن تۆت لەشكەرنىڭ بىرى مانا مەن بولىمەن، ئاز كەم 30 يىلدىن بۇيان شۇ قېتىمقى ئىش ئۈچۈن كۆرمىگەن قېتىم پۇشايمان يەپ، ئۆكۈنچ ۋە ئازاب ئىچىدە ياشاپ كەلگەنمۇ مانا مەن، تۆۋا-ئىستىغپار ئېيتىسام دەپ پۇرسەت كۈتۈپ كەلگەنمۇ

مانـا مەن، — دېۋــدى، ئۆگىلىرى كاردىن چىقىپ، يەتتە ئەزايى ئوق تەگكەندەك بوشاپ كەتكەن قۇتلۇقنىڭ بېشى قېيىپ، تۆۋى يوق چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك ھالسىزلىنىپ، لاسسىدە ئولتۇ-رۇپ قالدى.

ئىنانقۇلى ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ كۆز يېشى قىلىۋالغاندىن كېيىن، لەشكەرگاھقا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان ئۇ تۇتقۇننىڭ يېرىم يولدا قېچىپ كەتكىنىنى، ئۈچ كۈن ئىزدەپ يۈرۈپمۇ ھېچ يەردىن تاپالمىغىنىنى ئۆزۈندىن ئۆزۈن ھېكايە قىلىپ، قۇتلۇقنى ئىشەندۈرۈپ بولغۇچە، كۈنچىقىش تەرەپ قۇچۇ ماتاسىدەك ئاقىرىپ قالغانىدى.

32. جەڭ شۈنداق بولىدۇ

ئىككى كېچە-كۈندۈز ھۇۋۇلاپ چىققان مۇزدەك شامال ئۈچىنچى كۈنىگە كەلگەندە بىردىنلا ياۋاشلاپ، سەلكىن شامالغا ئايلاندى. دېمى ئىللىق بۇ شامال دۆڭ-ئېدىرلارنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى كولتۇك قارلارنى بىر كۈن ئىچىدە پاك-پاكىز يالاپ تۈگەتتى. يالغۇز ئوغۇلنىڭ كوكۇلىسىدەك كۆجۈم ئۆسكەن قېرى يۇلغۇنلارنىڭ، ئاقتىكەن ۋە سۆكسۆكلەرنىڭ تۆۋى كۆرۈندى. تۇتاش كەتكەن كۈل رەڭ بۇلۇتلار يازغا يۇڭدەك پاخپىيىپ، جايىدىلا ئېرىپ كېتىشتى. ئاي-ئايلاپ غايىب بولۇپ، تىنالىغ ۋە ئۇچارلىغلارنى سېغىندۇرغان ئىسسىق قۇياش كۆك ئاسماندا قايتا يۈز كۆرسىتىپ، خۇش تەبەسسۇم بىلەن يەرگە تىكىلدى. قار ئورنىدا پەيدا بولغان ئەگۈز سۇيى تۇپراق تېگىگە سىڭىپ كىرىپ، يەر يۈزىنى ئۆپكىدەك ئېسىلدۇردى. تورغاي قاناتلىرى ئاپتاپ كۆردى.

قۇرت-قوڭغۇزلار ئۇچەكتىن چىقىپ، يىگى كۆيگە كۆي قاتتى. قورۇق قۇلاقلىرىنى دىك قىلىپ، ئەتىياز تىۋىشىنى تۇنجى بولۇپ ئاڭلىۋالغان سەزگۈر قومۇشلار تۇنجى بولۇپ ئۇچ قويۇشنى باشلىۋەتتى...

تىلسىم تاغلار ئاخىر يول بەردى. تاغ باغرىدا پۇرسەت كۈتۈپ، تولۇق بىر قىشنى ئۆتكۈزگەن چابىش ئاتلىقلىرى ھانگاي تىغىدىن ھالقىپ ئۆتتى ۋە قىيپاش كۆنپىتىشقا قاراپ يول يۈرۈپ، بېشبالىققا يېتىپ كەلدى-دە، قۇتلۇقنى قەۋەتلا خۇش قىلىۋەتتى. ھاۋا ئىسسىغان، ئاش-ئوزۇق تولۇقلانغان، تەبىئەت ۋە ئادىمزات يېڭىۋاشتىن جانلانغان ئاشۇ كۈنلەردە قۇتلۇقنىڭ بارگاھى يەنە قىزىپ كەتتى.

يۈزىنى قىرىپ، ساقال-بۇرۇتلىرىنى قايچىلاپ خۇددى ياش يىگىتلەردەك روھلىنىپ قالغان ئېل ئۆگەسى چېدىر ئوتتۇرىسىدا تىك تۇرۇپ، مۇشاۋىر ۋە تۈمەنباشلاردىن سورىدى:

— ئى باتۇر سەردارلار، قېنى ئېيتىڭلار، ئۇ جاھىل تۇبۇتلارغا كۈندۈزى ئېگىش قىلامدۇق يا كېچىسمۇ، ئېگىش قىلساق قانداق ئېگىمىز؟ ئوق ھۇجۇمى بىلەنمۇ يا ئوت ھۇجۇمى بىلەنمۇ؟

كۆتەكتەك پاكار، تاۋۇزدەك دوملاق كەلگەن بىر تۈمەنباشى ئالدى بىلەن سۆز ئالدى:

— پېقىرنىڭ قارىشىچە، ئوق بىلەنمۇ ئەمەس، ئوت بىلەنمۇ ئەمەس، بەلكى سۇ بىلەن ھۇجۇم قىلغان تۈزۈك. شەھەرنى ئەگىپ ئۆتىدىغان بېشبالىق دەرياسىنىڭ سۈيى ئۇلغىيىپ قالدى. شەھەر پەستە، دەريا ئېگىزدە، دۈشمەنلەرنى بىخۇد قىلىپ، دەريانىڭ تۆۋەن قېشىدىن مۇشۇنچىلىك بىر ئېچىق ئېچىۋەتسەكلا تۇبۇتلارنىڭ تۈگىگىنى شۇ، — دېدى قىزىشىپ. ئۇ «مۇشۇنچىلىك» دېگەن چاغدا قوللىرىنى چەمبەر قىلىپ كۆرسەتتى.

ئۇنىڭ سۆزى كېڭەش ئەھلى ئارىسىدا غۇلغۇلا پەيدا قىلدى.

يېشى چوڭراق بىر تۆمەنباشى دەس تۇرۇپ ئېتىراز بىلدۈردى ۋە دېدى:

— «ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە» دېگەن ھېكمەتنى ئاڭلىمىغانمىدىڭىز تۆمەنباشى؟ ئەجەب بىر گەپ بولدىغۇ بۇ، ماقۇل، دەريادىن ئېچىق ئېچىۋەتتۇقمۇ دەيلى، بىراق ئويلاپ بېقىڭ، سۇ ئاز بولسا، تۇبۇتلارغا تالاپەت يەتكۈزەلمەيدۇ. كۆپ بولسا تۇبۇت لەشكەر-گاھىدىن ئۆتۈپ، شەھەرگىمۇ زىيان يەتكۈزىدۇ. شەھەرلىكلەر كىم؟ ئەلۋەتتە بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز، ئۇلارنى ئۆز قولىمىز بىلەن سۇغا غەرق قىلامدۇق-ھە؟ دەستۇرلاردىكى بايانلارغا قارىغاندا، سۇ ھۇجۇمى سېپىل تېشىدىكى دۈشمەننى ئەمەس، سېپىل ئىچىگە بېكىنىۋالغان دۈشمەننى ھالاك قىلىشتا قوللىنىلىدۇ...

— ئاڭلىسام، تۇبۇتلارنىڭ ئوقياسى ئوۋ ئوۋلاشقا مۇۋاپىق كېلىدىكەن، بىزنىڭكىدىن كىچىك بولغاچ، ئاتقان ئوقىمۇ يىراققا بارمايدىكەن. مەنچە ئۇلارغا ئوق بىلەن ھۇجۇم قىلساقمىكىن دەيمەنا؟

— قانداق ھۇجۇم قىلساق قىلىۋېرەيلى، لېكىن كۈندۈزدە ئاشكارا ھۇجۇم قىلايلى، — دېدى يۈز-كۆزلىرى قويۇق تارتۇق بىلەن توشۇپ كەتكەن تەمىر بۇقا مەيدىسىنى كېرىپ تۇرۇپ، — مەن دۈشمىنىمگە يوشۇرۇن ئوق ئېتىشنى خالىمايمەن، ئارقىدىن ئوق ئېتىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس...

ئۇ بۇنى دەپ، بۇ ئۇنى دەپ، تالاش-تارتىش خېلى ئۇزۇنغىچە داۋاملاشتى، بەش-ئالتە سانغۇن ئىچىدە ئەقەللىيسى ئىككىسىنىڭ گېپىمۇ بىر يەردىن چىقمىدى. ئوردۇبالىقتىن كەلگەنلەر بىلەن چابىشلار يېرىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئىككى تام بولۇپ قېلىش خەۋپى تۇغۇلدى. ئېل ئۆگەسى ئۇچقىلى قانات راسلاپ تۇرغان قېرى قۇشتەك تەييار تۇرغان ئىنانقۇلغا «گەپ سىزنىڭ» دېگەندەك بىشارەت بېرىۋىدى، ئۇ سەل توختىۋېلىپ، سەردارلارنى ئاغزىغا قاراتقاندىن كېيىن، دېدى:

— ئاۋۇ سەردار توغرا ئېيتىدۇ، سۇ ھۇجۇمى ئەسقاتمايدۇ. ئوق ھۇجۇمىمۇ دۈشمەن ئاز، ئۆز كۆپ بولغاندىلا ئاندىن كارغا كېلىدۇ. ھازىر قانداق؟ دۈشمەن 200 مىڭ، بىز بولساق ئاران 50 مىڭ. ھەرقانچە كۈچلۈك بولغىنى بىلەن، بىر تال ئوقنىڭ تۆت تال ئوققا تەڭ كەلمىكى بەسى مۈشكۈل. ئاشكارا ھۇجۇم دېگەن گەپكە كەلسەك، ئۇمۇ دۈشمەن ئاز ۋە ئۆز كۆپ بولغان، يېڭىپ چىقىشقا تامامەن كۆز يېتىدىغان جەڭلەردە قوللىنىدىغان چارە، دۈشمەن ئالدىدا ئوغۇلبالىچىلىق قىلىمەن دەپ زىيان تارتقانىنىڭ پايدىسى يوق. لەشكىرىي دەستۇرلاردا ئېيتىپتۇكى...

ئىنانقۇلى قۇتلۇق بىلەن باش قاتۇرۇپ ئويلاپ قويغان جەڭ چارىسىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ ئازراقلا شەرھلىۋىدى، قايىل بولغان سەردارلارنىڭ ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى. كېڭەشتىن كېيىن ئۇلار ئىشەنچ بىلەن ئۆز لەشكەرگاھىغا يۈرۈپ كەتتى ۋە جەڭ ھازىرلىقىنى باشلىۋەتتى.

بارگاھ قورۇقچىسى چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاقساقىلى چۈيە جىنجۇڭنىڭ بارگاھ تېشىدا ساقلاۋاتقىنىنى مەلۇم قىلىۋىدى، قۇتلۇق «مەرھەمەت» دەپ ئىجازەت بەردى.

چۈيە جىنجۇڭ 50 لەرگە تاقاپ قالغان، ئېگىز بويلۇق، ئورۇق ۋە قارىمۇتۇق كەلگەن ئادەم ئىدى، چىراي-تۇرقىنىڭ قانداش تۇغقانلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغىنى ئۈچۈنمىكىن، ياكى كوسا بولغىنى ئۈچۈنمىكىن قوۋمىدىكى قۇرداشلىرى ئۇنىڭغا «چۈيە تۇبۇت» دەپلا خىتاب قىلىشاتتى. بۇنداق خىتاب كىچىك پېئىل، چاقچاقچى ئاقساقالغا ھار كەلمەيلا قالماي، بەلكى تىلەپ تاپقاندەك ماقۇل كېلەتتى. «چۈيە تۇبۇت دېمىسىلەر ياكى چۈيە قارلۇق دېمىسىلەر، پەرۋايىم پەلەك، پەقەت ئالدىمدا ماختاپ، كەينىمدىن تىللىمىساڭلارلا مەن شۇنىڭغا خۇش»

دەيتتى، ئۇ. قوۋمىدىكىلەر ئۇنىڭ غەللە-پاراق، دەۋا-دەستۇر ئىشلىرىدا ھېچكىمگە يان باسمايدىغان، ھەقنى ھەق، ناھەقنى ناھەق دەيدىغان كەسكىن مىجەزىگە تولىمۇ ئامراق ئىدى، ئەقىدىسى شۇنچىلىك چىڭ ئىدىكى، ئۇ ئوتقا كىر دېسە ئوتقا، سۇغا كىر دېسە سۇغا كىرىۋېرەتتى، ئۇنىڭ گېپىنى تەگرى ۋەھيىسىدەك چوڭ بىلەتتى.

بىراق، بۇ قېتىم ئۇنداق بولمىدى، قوۋم-قېرىنداشلىرى «چۆيە تۇبۇت»نىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي، لاقا-لۇقلىرىنى ھارۋى-سىغا بېسىپ، قوي-ئۆچكىلىرىنى ئالدىغا سېلىپ، تۇبۇتلارغا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى. ئۇ يالۋۇردى، ھەيۋە قىلدى، بىراق ئۇلار: «سەن ئەمدى ئاقساقىلىمىز ئەمەس، نەپسى بالا ئۇيغۇرلاردىن پاناھ تىلەپ قېلىۋەر-گىن» دېگەندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇ بۇ ئاينىشنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە ياغ شىڭگونى ئىزدەپ-سوراپ بېشىبالىققا كېلىۋىدى، شۇ يەردىلا قامالغا چۈشۈپ قالدى، قامالدىن قېچىپ قاغان ئالدىغا باردى، لېكىن ئۇ ئوخشاشلا دەشنام يەۋالدىيۇ، ساداقەتتىن يەنىلا قول ئۈزمىدى، قۇتلۇق-لارنى باشلاپ كېلىپ، شەھەر سىرتىدا بارگاھ قۇردى. سېپىل ئىچىدى-كى ياغ شىڭگو ۋە بەگ-تۇتۇقلار بىلەن ئالاقە باغلاش ئىشىغا تۇتۇنغى-لى ئۈچ كۈن بولغان چۆيە ئاقساقال بۈگۈن يەنە بىكى خەۋەر ئېلىپ كەلدى.

ئۇلار بىر-بىرىدىن ئەھۋال سوراشتى. تىزغىنچە پاتقاق باسقان، ئۈستىۋېشى توپىغا كۆمۈلگەن چۆيە ئاقساقال سالامدىن كېيىن گەپ باشلىدى:

— تۈنۈگۈن كېچە تۈن ھەسسىدە سېپىل ئىچىگە ئوقيا بىلەن پۈتۈك ئېتىشتۇدۇق، مانا بۈگۈن ياغ شىڭگومۇ ئوقيا بىلەن بىزگە پۈتۈك ئاتتى، — دېدى. ئۇ ئارقىدىنلا ئۆتۈكىنىڭ قونچىدىن قاتلانغان بىر پارچە قەغەزنى چىقىرىپ، قۇتلۇققا ئۇزىتىۋىدى، قۇتلۇق ئۇنى ئىنانقۇ-

لىغا بەردى ۋە:

— تابغاچلارنىڭ تۆت چاسا خېتىنى پەقەت سىزلا ئوقۇيالايسىز، — دېدى-دە، بېشىنى ئۇنىڭ مۈرىسىدىن ئارتىلدۇردى. ئىنانقۇلى خەتكە شۇنداق كۆز يۈگۈرتۈپلا:

— 2000 تابغاچ قورۇقچىدىنمۇ، شەھەر پۇقرالىرىدىنمۇ ئۈمىد كۈتمىسەك بولغۇدەك. يېزىلىشىچە، ئېھتىيات ئامبىرىدىكى ئاشلىقلارمۇ تۈگەپتۇ، قورۇقچىلار ئىتائەتتىن چىقىپ، «قوۋۇقنى ئېچىپ بېرىمىز» دەپ ياڭ شىڭگونى قىستاۋېتىپتۇ. ئۇلار كۆپ بولغاندا ئونبەش كۈنگە بەرداشلىق بېرەلىگۈدەك، — دېدى، ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ.

— ئۇنداق بولسا، بۇ ئۇرۇشنى تېزلەتمىسەك بولمايدىكەن-دە؟

— شۇنداق، تۇبۇتلار شەھەرگە شۇنداق باش تىقىپ ئالسىلا ئۇلارنى ھەيدىۋەتمەك تەس، تۆكۈلىدىغان قاننىڭمۇ ھېسابى بولمايدۇ...

بېشبالىق ئەتراپىدا ئېغىر ئەل ياتقۇ.

يەر يۈزىدە — بېشبالىق بوسۇغىسىدا يۈز بېرىدىغان كارامەتنى تاماشا قىلىشۋالماقچى بولغان يۇلتۇزلارنىڭ كۆزى زۇلمەت پەردىسى بىلەن توسۇپ تاشلانغان. تېخى تۈنۈگۈنلا بىپايان ئاسمان دېڭىزىدا بىخۇدۈك ئۈزۈپ يۈرگەن ئاي كېمىسى بۈگۈن نەلەردىدۇر ئۆكتۈرۈلگەندەك قىلاتتى. كېچە جىمجىتلىقى شەھەردىمۇ ياكى يەر تېگىدىمۇ، ئىشقىلىپ يىراق بىر يەردە قاۋاۋاتقان كاسكا ئىتلارنىڭ ئەنسىز ئاۋازى بىلەن بۇزۇلۇپ تۇراتتى. باھار قۇياشىنىڭ ئارامبەخش ئاپتىپىغا دۈمبىسىنى قاقلاپ، كۈندۈزىلا ئۇيقۇسىغا قېنىۋالغان جېدەلخور چېكەتكىلەر ئۈزۈپ-ئۈزۈپ چىرىلداپ قوياتتى.

سېپىل ئۈستىدىكى قورۇقچىلارمۇ، سېپىل تۈۋىدىكى تۇبۇت لەشكەرلىرىمۇ ئۇيقۇ بۆشۈكىگە بۆلىنىپ، كېچە جىمجىتلىقىدا ئەللەيلىنىپ

چۆش ئالىمدە تاماشا قىلماقتا ئىدى.

— دۇم... دۇم... دۇم...

دۈڭ كەينىدە دۇمباق گۈمبۈرلىدى، دۇمباق ئۈنىگە بۇرغا ئاۋازى قوشۇلدى. يەر سىلكىنىپ، ئاسمان تىترىدى. «دۇم» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئوت يېقىلغان بىھېساب ئوتقاشلار ئۆزۈن ئەجدىھاغا ئايلىنىپ، سىپىلنىڭ بۇ بېشىدىن، ئۇ بېشىغىچە سوزۇلدى، غەلۋە-غودۇر ئالەمنى مالەم قىلىۋەتتى.

— ئوت ئېتىلسۇن!

بۇيرۇق بىلەن تەڭ، ئۇنىلارچە ئوتقاش خۇددى ئۇۋىسىدىن ئېتىلىپ چىققان ئوتلۇق تورغايدەك، كېچە ئاسمىنىغا تىك ئۆرلەپ، يەر-زېمىننى كۆيدۈرگىدەك يورۇتۇۋەتتى. تىغ ئۆتمەس زەنجىرلىك چاپان ۋە كۆك جالالىق تۇمۇر بۆك كىيگەن مىڭلىغان لەشكەر دۈڭ كەينىدىن، ئازگاللاردىن، يۇلغۇنلار ئارىسىدىن سەكرەپ چىقىپ غالتەكلىك مەنچاناقلار[1]نى سۆرەپ كېلىپ سىپىل تەرەپكە قارىتىشتى. مەنچاناقنىڭ بىر بېشىغا تاۋۇزدەك-تاۋۇزدەك قارا توپچىلارنى قويدى ۋە ئوتقاش بىلەن ئوت يېقىشتى. بىر توپ لەشكەر مەنچاناقنىڭ بىر بېشىنى شۇنداق بېسىۋىدى، ئوت ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، ئاقار يۇلتۇزدەك ئۇچۇشقا باشلىدى، ئۇدۇل تۇبۇتلارنىڭ لەشكەرگاھىغا بېرىپ چۈشتى.

بۇ، قۇتلۇق ۋە ئىنانقۇللارنىڭ بېشبالىق ئەتراپىغا كېلىپ جايلاشقان ئۈچ ئايدىن بېرىقى ئەڭ چوڭ ھۇجۇمى، شۇنداقلا تۇنجى قېتىملىق ئوت ھۇجۇمى ئىدى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، قۇتلۇق ئەمىرلەشكەر قورۇقچىسى، مىڭبا-

---

[1] مەنچاناق — تاش ۋە كۆيدۈرگۈچلەرنى يىراققا ئاتىدىغان ئىپتىدائىي ھەربىي قورال.

شى، تۇمەنباشى، ۋە ئاخىرىدا ئەمرلەشكەر نامى بىلەن تالاي جەڭلەرگە قاتناشتى، كۆگمەن تېغىدىن تۆت مەرتەم ئاتلاپ، يېنساي دەرياسىدىن تۆت قېتىم كېچىپ خاكاس ۋە تۇباسلارغا زەربە بەردى. ئەقەللىيسى، ئۇ كىرمىگەن چابىش قوملۇقى، سايان جىلغىلىرى قالمىدى. خۇددى تۇنباغا ئېيتقاندەك، ئۇ نەگە بارسا شۇ يەر تىنچىدى، نەگە ئات سالسا شۇ يەر قارام بولدى، «غالىب سەردار» دېگەن نام ئۇنىڭغا بەجايىكى ئۆز ئىسمىدەك يارىشىپ قالدى.

بىراق، تەگرى ياراتقان بىر كۈننىڭ يېرىمى يورۇقفا، يېرىمى زۇلمەتكە تەۋە ئىكەن. ئۇسرەتمۇ باققانغا بېقىۋەرمەيدىكەن، قاچقاندىن قېچىۋەرمەيدىكەن. ھېچكىمگە ھېچ نەرسە ئۆمۈرلۈك باقمەندە بولمايـدىكەن.

شۇ سەۋەبلىك، قۇتلۇق بېشبالىققا كەلگەندىن بېرى تۇبۇت بارگاھىغا ئىككى نۆۋەت ئات سېلىۋىدى، كۆك تەگرى تۇبۇتلارغا يان باستىمۇ، يا تەقدىرنىڭ كۆزى كور بولغانمۇ، ئىككىلا قېتىمدا سوققا يەپ قالدى، مىڭچە لەشكەر، مىڭچە ئاتتىن قۇرۇق قالغانىنى ئاز دەپ، كۆچىنى ئاشكارىلاپ، ئاجىز يېرىنى چاندۇرۇپ قويدى.

ھېلىھەم ياخشى، ھاۋا ئىسسىپ، بېدىلىكلەر كۆكىرىپ، ئات ئاغزى كۆككە تەگدى. لەشكەرلەر قېلىن جۇۋىلىرىنى سېلىپ تاشلاپ، قوش پېيىدەك يەڭگىللەپ قالدى. چابىشلاردىن يېتىپ كەلگەن سەردار-لەشـكەرلەر قۇتلۇققا يېڭى ئىشەنچ ئاتا قىلدى-دە، ئۇ يەنە يېڭى جەڭگە يەڭ شىمايلىدى.

قۇتلۇق سېپىل ئىچىنى تىكتىڭلاشنى، ئامال قىلىپ، ياڭ شىڭگو بىلەن ئالاقە باغلاشنى چۆيە ئاقساقالغا تاپشۇردى، تۇبۇت بارگاھىنى چارلاپ كېلىشكە چاققان لەشكەردىن ئوننى ئەۋەتتى. كېچىلىرى ئۆزى بىللە بېرىپ، سېپىل تۈۋى ۋە بارگاھلارنى ئوبدان كۆزەتتى. مەلۇم

بولدىكى، سېپىل تۆۋىدە ماكان تۇتقان تۇبۇت لەشكەرلىرى شاخ-شۇم-
بىدا قاشا ياساپ، ئوت-خەسلەر بىلەن ئۈستىنى ياپقان تۇتاش كەپە-
لەردە تۇرىدىكەن، كەپىلەرنىڭ بىر تەرىپى شەھەر سېپىلىغا تاقىلىدى-
كەن، ئۈچ تەرىپى ئوچۇقچىلىققا يۈزلەنگەنىكەن.
قۇتلۇق بۇ كەپىلەرنى چالا-بۇلا كۆرگەندىن كېيىن، كۆڭلىدە
ئاجايىپ بىر ئوي بىخ سۈرۈشكە باشلىدى، قايتىپ كېلىپ بۇ ئويىنى
ئىنانقۇلىغا ئاشكارىلىدى ۋە ئۇنى چېكىپ باقماقچى بولۇپ:
— بۇنداق پاخال كەپىلەرگە ئوت ھۇجۇمىدىن ئۆزگىسى بىكار،
تۆگمىدەك بىر ئۇچقۇن چۈشتىمۇ، دۆۋە-دۆۋە شاخ-شۇمبا تۇترۇقتەك
كۆيۈشكە باشلايدۇ، بۇ ئوت قورقۇنچاق لەشكەرلەرنى، چۆچۈگەك
ئات-قېچىرلارنى بىردەمدىلا پاتىپاراق قىلىۋېتىدۇ. دەل شۇ چاغدا ئاتى-
لىقلىرىمىز دۆك كەينىدىن «ئۇر-چاپ» تووۋلاپ چىقىپ كېلىشىدۇ، —
دېۋىدى، قىلنى قىرىق يارىدىغان ئىنانقۇلى ئارىسالدى بولغاندەك،
ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ:
— لەشكىرىي دەستۇرلاردا ۋەزىرئەزەم جۇگېلىياڭنىڭ كۈچلۈك
شامالدىن پايدىلىنىپ، ساۋ ساۋنىڭ لەشكەرگاھىغا ئوت ھۇجۇمى قىلغى-
نىلا تىلغا ئېلىنغان، شامالسىز مەۋسۇملەردە ئوت ھۇجۇمى قىلغانلىق
خۇسۇسىدا ھېچقانداق مىسال يوق، — دېدى.
قۇتلۇق ئىنانقۇلىنىڭ گېپىنى شۇ زامات ئۈزۈپ تاشلىدى:
— دەستۇرلاردا تىلغا ئېلىنمىغانلارنىڭ غەلەت ئىش بولۇشى
ناتايىن. كەپىگە ئوت ھۇجۇمى قىلغىنىمىزنى كېيىنكى دەستۇرلارغا
تىركەپ قويىسىزدە مۇشاۋىر...
— تىركەپ قويسام قوياي، بىراق، كەپىلەرگە ئوتنى قانداق
ياقىمىز؟ ئوتقاش تاشلايلى دېسەك، ئارىلىق يىراق، ئوت كۆتۈرۈپ
يېقىن بارساق، تۇبۇتلارمۇ ئەما ئەمەس، — دېدى، ئىنانقۇلى قۇتلۇققا

سوئال نەزىرىدە تىكىلىپ، — چاندۇرساقلا چاتاقنىڭ چوڭى چىقىدۇ بۇ ئىشتىن...

— بۇ تەرىپىنىمۇ ئويلاپ قويدۇم، چۈيە ئاقساقالنىڭ ئېيتىشىچە، بېشبالىقنىڭ يۇقىرىسىدا، ئالتۇنتاغنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە يەر تەگتىدىن قايناپ چىقىدىغان قوڭۇر رەڭلىك بىر خىل ياغ بار ئىكەن. بۇنداق ياغقا ئوت يېقىلسا چاپسان ئوت ئالىدىكەنۇ، ئۆچۈپ قالمايدىكەن. بۇ يەردىن ياغبۇلاققا بارغۇچىلىك تۆت-بەش كۈنلۈك مۇساپە تامامەن بىزنىڭ ئىلكىمىزدە، ئۆتەڭلەردە ئات-ئۇلاغلىرىمىزمۇ كەم ئەمەس. ئون-بەش ئاتلىق لەشكەرنى بۇگۈنلا يولغا سالىمىز، ئۇلار سوغا-قاپاقلار بىلەن ياغ ئېلىپ كەلگۈچە پاخال-مەنگەنلەردىن تورمەل ياسايمىز، تۈرمەللەرنى ياغقا چىلاپ ئوت ياقىمىز.

— ئوت ياققان تۈرمەللەرنى تۇبۇتلارنىڭ ئالدىغا يۇملىتىپ ئاپىرىمىزمۇ؟

— يەنە غەلەت گەپ قىلدىڭىز مۇشاۋىر، دۆڭ كەينىدىكى نەچچە ئون مەنجانىقنى يادىڭىزدىن چىقاردىڭىزمۇ؟

ئىنانقۇلى پىسىڭگىدە كۈلۈپ قويۇپ، پېشانىسگە پاققىدە بىرنى ئۇردى ۋە:

— ئېسىم قۇرسۇن ئېل ئۆگەسى، مەنجانىقلاردا سېپىلغا تاش ئاتقىلى بولغان يەردە، تۈرمەلنىمۇ ئاتقىلى بولىدۇ-دە، سىز راستىنلا ئاقىل ئادەمكەنسىز جۇمۇ، — دېۋىدى، قۇتلۇق ئۇنىڭ ھېلىقى گەپلەر-نى يەنە تەكرارلىشىدىن قورققاندەك، گەپنى ئۇستىلىق بىلەن باشقا تەرەپكە بۇرۇۋەتتى...

ئاقار يۇلتۇزدەك ئۇچۇۋاتقان ئوتلۇق تۈرمەللەر كەپىلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى، كەپىدىن-كەپىگە ئۆتۈپ، كەلكۈندەك يامراۋاتقان ئوت يالقۇنى سېپىلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىنى تامامەن ئۆز ئىلكىگە

ئېلىنىۋالدى.

سېپىل تۆۋىدە دوزاخ پەيدا بولدى. چارسىلداپ كۆيۈۋاتقان كەپە لىملىرى قاراسلاپ ئۆزۈلۈپ، چۆچۈپ كىشنەۋاتقان ئاتلارنىڭ، تېپىرلا-ۋاتقان ئادەملەرنىڭ بېشىغا چۈشۈپ قاقشاتقىلى تۇردى. ئۇلۇغ ئوت يالقۇنى مەھكەم تاقالغان تۆمۈر قوۋۇقنى، ئېگىز-پەس قوختىلارنى ۋە دۆڭ چوققىلىرىنى قان چاچقاندەك قىزارتىۋەتتى. ئوت ئارىسىدا مىسالى سەمەندەر[1] دەك تاقلاپ يۈرگەن تۇبۇت لەشكەرلىرى جان ئاچچىقىدا داتلاشقا باشلىدى.

دۆڭ تۆپىسىدە تۇرغان قۇتلۇق «پەيت كەلدى» دەپ پىچىرلىدى ۋە ئالقىنىغا تۈكۈرۈپ، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، ئۇنى بېشىبالىق تەرەپكە شىلتىدى.

— ئەي، يىلپىز سۈپەتلىك چەۋەندازلار، ئوت ئىچىدە جان تالىشىپ يۈرگەن ئاۋۇ دۈشمەننىڭ ئۇستىگە باتۇرلارچە ئات سېلىڭلار، ئەل-يۇرتنىڭ شان-شۆھرىتى ئۈچۈن جېنىڭلارنى پىدا قىلىڭلار! — دېدى، چاپچىپ تۇرغان ئاسلقارانىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ «ئۈچ تولپارىم» دەپ خىتاب قىلدى.

ئاسمانغا ئوتقاش ئېتىلدى. قاناتلانغان ساماۋى دۇلدۇلدەك، تۇمەننىڭ ئات دۆڭ كەينىدىن ئۇچۇپ چىقتى. جەڭ چۈشەپ، جەڭ سېغىنغان قورقماس لەشكەرلەر نەيزىلىرىنى تېقىمىغا قىسىپ، قىلىچ-شەمشىرنى پۇلاڭلىتىپ، توپتوغرا سېپىل تۆۋىگە يېتىپ كەلدى ۋە ئوت ئىچىگە شۇڭغۇدى.

قۇتلۇق ئۇن سالغان پېتى دۆڭ كەينىدىن ئۇچۇپ چىقىپ، لەشكەرلەرنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ ماڭدى. ئىنانقۇلى ساقلاۋات-

---

[1] سەمەندەر — رىۋايەتلەردىكى ئوت چاشقىنى. ئۇ ئوت ئىچىدە ياشارمىش.

قان دۆڭ بىلەن سېپىل ئارىسىدىكى كىچىكرەك بىر تۆپىلىككە كەلگەندە، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، دۆڭ تۆپىسىگە چىقىپ، ئوت يورۇقىدا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاتلىقلارنىڭ يۈرۈشىگە نەزەر سېلىشقا باشلىدى.

ئۇيغۇرلاردا ئۇدۇم بولغان جەڭ قائىدىسىدە، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال كۆرۈلمىسىلا، ئەمىرلەشكەر جەڭگە كىرمەيتتى، جەڭگاھنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدىغان بىر يەردە تۇرۇپ، جەڭ ئەھۋالىنى كۆزىتەتتى، دۇمباق بىلەن بۇيرۇق بېرەتتى، مىڭ ئوقياچى لەشكەر بىلەن بىر تۇمەنباشى ئۇنىڭ يېنىدا تەق بولۇپ تۇراتتى، ئاجىز يەرگە لەشكەر يۆتكەيتتى، زۆرۈر تېپىلسا، بۇ زاپاس لەشكەرلەرنىمۇ جەڭگە سالاتتى.

كۆپ ئۆتمەي، ئوت يالقۇنى بارا-بارا پەسلەۋاتقان سېپىل تەرەپتە، غەلىتە بىر ھال پەيدا بولدى. قىلىچ ئوينىتىپ، لاچىندەك تېز ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى ئۆستەڭ قىرىدىن ئاتلاپلا خۇددى يەر يۇتقاندەك، قۇتلۇقنىڭ نەزىرىدىن بىر-بىرلەپ غايىب بولۇۋەردى. قاش كەينىدىن يانار تاغدەك پۇرقۇپ چىققان قويۇق توپا شىددەت بىلەن يۇقىرى ئۆرلەپ، كۆيۈپ چوغقا ئايلانغان كېپەكلەرنىمۇ، كەپە كەينىدە ھۇرۇن ئۆكۈزدەك سوزۇلۇپ ياتقان قوۋۇق — سېپىلنىمۇ بىردىنلا ئۆز كەينىگە يوشۇردى. يەر-جاھان يەنە زۇلمەت ئىچىگە غەرق بولدى.

«بۇ نېمە ئىش؟ ئەجەبا، يەر يېرىلىپ، ئاسمان يىقىلدىمۇ؟ ياكى جەڭ ئىلاھى ئۇلۇغ سولدى ئاتلىق لەشكەرلەرنى ئۆز دەرگاھىغا چىللاپ كەتتىمۇ؟»

قۇتلۇق ئاچچىق ئىستىن ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى قايتا-قايتا ئۇۋۇلىۋېتىپ، قوللىرىنى ئېگەرنىڭ قۇشبېشىغا مەھكەم تىرەپ لىككىدە ئۆرە بولدى، سېپىل تەرەپكە قايتا-قايتا كۆز تاشلىدى. ئەمما

ئۇ تىلسىماتتەك قارىيىپ تۇرغان بىر پارچە بوشلۇقتىن ئۆزگە، ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى، يامان ئويلار كۆڭلىدىن كېچىپ، يۈرىكىمۇ «قارت» قىلىپ قالدى.

— دۇمباق چېلىپ سوراپ بېقىڭلار، ئاۋۇ يەردە نېمە كېلىشمەس-لىك بولدىكىن؟

قۇتلۇق دۇمباقچىلارغا بۇيرۇق قىلدىيۇ، دۇمباقچىلارغا ئىشەنمەي-گەندەك، ئاتتىن چۈشۈپلا دۇمباق كالتىكىنى تارتىۋالدى. «دۇم... دۇم... دۇم...» قىلغان كۈچلۈك سادا يەر-جاھاننى تىترەتتى. جەڭ مىزانىدا ئۇلاپ ئۇرۇلغان بۇنداق ئۈچ ئاۋاز «جەڭگاھتىن لەشكەر ئەۋەتىپ، جەڭ ئەھۋالىنى جىددىي مەلۇم قىلىڭلار» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتاتتى.

قۇتلۇق دۇمباق چالدى، دۇمباق ئۈنى تېخى ئەۋجىگە يەتمەيلا بېشىنى ساڭگىلىتىپ، ئۆلەر-تىرىلىشىگە باقماي ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋات-قان بىر لەشكەرنىڭ گەۋدىسى ئوتقاش شولىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ كەلدى. لەشكەر كېلىۋېتىپ:

— لەشكەرلىرىمىز... لەشكەرلىرىمىز... يوشۇرۇن خەندەككە دۈچ كەلدى...، — دەپ توۋلىدى، دۈڭ باغرىغا كېلەر-كەلمەيلا «پالاققىدە» قىلىپ يىقىلدى.

«يوشۇرۇن خەندەك؟...»

قۇتلۇق ئاتاق دادىسى تۇنباغانىڭ بىر چاغلاردا ئېرتىش بويىدىكى قارلۇق قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلغاندا يوشۇرۇن خەندەككە دۈچ كەلگەن-نى ۋە ئويلىمىغاندا نەچچە مىڭ لەشكىرىدىن ئايرىلىپ قالغىنىنى يادىغا ئالدى، ئىختىيارسىز چۆچۈپ، دۈڭ ئۈستىدىن پەسكە سىيرىلدى. ئات ئالدىدا جىمجىت ياتقان ئۇ لەشكەرنى شۇنداق يۆلەپلا، تۆپە-تۆپىلەپ سوئال ياغدۇردى:

— ھەي باتۇر لەشكەر، كۆزۈڭنى ئاچ، ئۇ يەردە خەندەك باركەن دېدىڭمۇ-ھە؟

— ... ...

— تەڭرىنىڭ ھەققىدە، بىردەم بولسىمۇ كۆزۈڭنى ئاچ-دە، خەن-دەكلەر ھەققىدە سۆزلەپ بەر...

— ... ...

قۇتلۇقنىڭ ئىلتىجاسى ئۈنۈم بەردى. دۈمبىسىگە ئوق قادالغان بۇ لەشكەر ئۇزۇن كىرپىكلىرىنى بىر ھازا تىترەتتى-دە، قاپقىنى كۆ-چەپ كۆتۈرۈپ كۆزلىرىنى ئاچتى. بىراق، تەقدىر يەنە كاچ كەلدى. ئۇ جىمى قوۋۋىتىنى لەۋلىرىگە يىغىپ، ئاغزىنى ئەمدىلا ئېچىۋىدى، بولدۇقلاپ ئېتىلىپ چىققان قىزىل قان ئۇنى ھەرىكەتتىن توختاتتى.

— كۆك تەڭرىم كۆك قەرىدىن جاي بەرسۇن...

قۇتلۇق ئىچىدە دۇئا قىلدى. ئۇ لەشكەرنى جايىغىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، قولىنى تىزىغا تىرىدى ۋە مىڭ پاتمان يۈك كۆتۈرگەن قىرى ھامىلدەك، ئاران ئۆرە بولۇپ، «ئات كەلتۈرۈلسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلدى.

ئاسلقارا كەلتۈرۈلدى. ئۇ ئاتقا مىنىپ، كەينىگە بۇرۇلدى-دە، پەرمانبەردار تۈمەنباشىغا:

— خەندەككىچە چېپىپ بېرىپ ئاتتىن چۈشۈڭلار، ئاتلىرىڭلارنى دالدا قىلىپ، نامەرد تۇبۇتلارغا ئاياۋسىز ئوق ئۈزۈڭلار، — دەپلا سېپىل تەرەپنى كۆزلەپ، قۇرغۇيدەك تېز ئۇچۇپ كەتتى.

«بېشبالىقنى پىششىق بىلىدىغان چۈيە ئاقساقالمۇ، ئۈستى-ئۈستى-لەپ ئەۋەتىلگەن تىڭتىڭچى لەشكەرلەرمۇ تېخى تۈنۈگۈنگىچە بېشبالىق سېپىلىنىڭ يۈز چامدام بېرىسىدە شەھەرنى ئەگىپ ئۆتىدىغان بىرلا قۇرۇق ئۆستەڭ بار دەپ مەلۇمات بېرىشمىگەنمىدى؟ ئەجەبا ئۇلار

ساختا مەلۇمات بەرگەنمىدۇ؟ ياق... ئۆزى ھەم يۇلغۇن دۆڭنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئۆستەڭ قېشىنى كۆزەتكەن ئەمەسمىدى؟ بۇ ئۆستەڭ نېمە بولۇپ بىردىنلا خەندەك بولۇپ چىقتى؟ يايلاق كۆچۈپ يۈرىدىغان تۇبۇتلارنىڭ خەندەك جېڭى قىلغىنىنى كىم ئاڭلىغان؟ بۇ ئاشۇ ئاسىي قارلۇقلارنىڭ ئەقلى بولماي، يەنە كىمنىڭ ئەقلى بولماقچىدى؟ تۇبۇتلار بىز كەلگۈچە ئۆستەڭ ئورنىدىن خەندەك قېزىپ، چاندۇرماي نىقابلاپ قويغان بولسا-ھە؟...»

قۇتلۇق ھەش-پەش دېگۈچىلا ئۆزى كۆرگەن ئاشۇ «ئۆستەڭ» بويىغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ قىياسىمۇ توغرا بولۇپ چىقتى. بىر ياقتىن ئوق ئۈزۈپ، بىر ياقتىن خەندەك ئىچىدە ئامان قالغانلارنى قۇتقۇزۇش بىلەن ھەپىلىشىۋاتقان تەمىر بۇقىدىن ئۇ، قارا بوراندەك بېسىپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنىڭ توساتتىن نىقابلانغان چوڭقۇر خەندەككە دۈچ كېلىپ، بىرمۇنچىسىنىڭ موللاق ئاتقىنىنى، مۆكۈپ ياتقان تۇبۇتلارنىڭ يولى توسۇلغان لەشكەرلەرگە يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇۋاتقىنىنى بىلىۋالدى.

قۇتلۇق سېپىل تۈۋىنى تېزلىك بىلەن كۆزىتىپ چىقتى. «لاپ» قىلىپلا ئوت ئالغان ئوت-خەسلەر ئالللىقاچان كۈيۈپ بولغان، ئوت ئۆچۈپ ھەممە يەرنى قاراڭغۇلۇق قاپلىغانىدى. ئوق يامغۇرى ھېلىھەم يېغىپ تۇراتتى، تالاپەتمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بىراق، ئوق ئاتقان تۇبۇتلارنى كۆرۈپ بولمايتتى. سۆزسىزكى، نەلەردىدۇر مۆكۈپ ياتقان دۈشمەنلەر ئوتقاش كۆتۈرۈپ يۈرگەن ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتى ۋە خاتاسىز ئوق ئۈزمەكتە ئىدى. بىرتۈمەن ئۇستا مەرگەن تەق تۇرغان بىلەن، تۇبۇتلارغا ئوق ئېتىش نىشانسىز مۇشت ئاتقاندەك ئەخمەقلىق بولاتتى. بۇ يەردە تۇرۇۋېرىش بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتىن دېرەك بېرەتتى.

لەشكەر تەقدىرىنىڭ قىل ئۇستىدە تۇرۇۋاتقىنىنى سەزگەن قۇت-

لۇق شۇ هامان بۇيرۇق قىلدى:
— ئوتقاشلارنى ئۆچۈرۈڭلار قاپاق باشلار، ئوق ئېتىشنى توختى-تىپ، خەندەكتىكىلەرنى قۇتقۇزۇڭلار!
ئوتقاشلار ئۆچۈرۈلدى. زۇلمەت قوشى يەنە ئۇۋىسىدىن چىقتى. هاسىسى يوق ئەمادەك، ئۇدۇل كەلگەنلا يەرگە ئۇسۇپ يۈرگەن ئاتلىق لەشكەرلەر باشلىرىنى تاشپاقىدەك ئىچىگە تىقىشىپ، قالقانلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قويۇق ئوقتىن پاناهلانغاچ، تەرەپ-تەرەپكە پىتىرىغىلى تۇر-دى. قالقانلارنىڭ جاراڭ-جۇرۇڭى، ئۆز ئىزىدا پىرقىراۋاتقان جەڭ ئاتلىرىنىڭ كىشنەشلىرى، ئۇزەڭگىلەرنىڭ، نەيزىلەرنىڭ بىر-بىرىگە سوقۇلۇشلىرى، يارىلانغان لەشكەرنىڭ ئېچىنىشلىق ئىڭراشلىرى قىيا-مەتنى ئاشكارا قىلدى. قۇتلۇقتىن بەرهەم يېگەن سانغۇن-سەركەر-دىلەرنىڭ كۈچەپ تەرتىپكە چاقىرىشلىرىمۇ، تەهدىت بىلەن تووۋلاشلى-رىمۇ هېچنېمىگە دال بولالمىدى.
تاڭغا يېقىن هاۋا بۇزۇلدى. تۇيۇقسىز ئۇلۇغ باخشىسى سېھىر قىلدىمۇ، تەستە كەلگەن باهار پەسلى بىر تىنىقتا قىشقا ئۆرۈلدى. توساتتىنلا جۇدۇن ئۆرلەپ، توپا ئارىلاش قار يېغىشقا باشلىدى. تۇتۇق ئاسماندىن پىلدىرلاپ چۈشۈپ يەر يۈزىگە تېگەر-تەگمەي ئېرىپ كەتكەن قار ئېرىق-ئېرىق ئەگىز سۇ بولۇپ ئات ئىزىدا ئۇيۇپ قالغان قانلارغا قوشۇلدى ۋە ئات ئايىغىدا دەسسەپ-چەيلەندى، بىرىپ-بىرىپ، گىل رەڭلىك قىزىل تۇپراققا سىڭىپ كەتتى.
قۇتقۇزۇلغانلار قۇتقۇزۇلدى، قالغانلار قالدى. ئاسارەتلىك كېچە تۈگەپ، كۈنچىقىش تەرەپ ئۇيۇپ قالغان قىزىل قاندەك قىزىرىپ، ئاهانەتلىك يېڭى تاڭدىن بېشارەت بولغان چاغدا، ئاداققى توكۇر سەردار تەمىر بۇقا مىسالى كەسلەنچۈكتەك ئۆمىلەپ، تاقىر دۆڭ ئارىسى-دىكى سوغۇق لەشكەرگاهقا قايتىپ كەلدى.

33. يول ئوردۇبالىقا

— ئەي غەمگۇزار ئانا، مېھىر-شەپقەت دېڭىزىدەك داۋالغۇپ، ھارارەتتە مىلىق قۇياشقا تەڭ تۇرىدىغان ئاشۇ نۇرلۇق كۆزلىرىڭنى ئاچ، ئانا مېھرىگە زارىققان، يېتىم قوزىدەك غېرىب بولغان ئوغلۇڭغا قاراپ بىر قېتىملا كۈلۈپ قوي، ئوغلۇڭنىڭ مىلىق يىللاپ سۇ كۆرمىگەن باغىيان قۇملۇقىدەك چاڭقاق يۈرىكى بىردەم بولسىمۇ سۇ ئىچىۋالسۇن.

ئەي، ئۈمىدىدەك مېھرىبان ئانا، قېنى، ئوغلۇڭغا بىر دىدار كۆرسەت. سەندىن ئايرىلىپ، يېتىملىك دەستىدە سەرگەردان بولۇپ، كۆڭلى ئېگىلگەن چاغلاردا ئىسسىق چىرايىڭنى سېغىنغان ئوغلۇڭ تەۋەررۇك دىدارىڭنى كۆرۈپ، كۆڭۈل يارىسىغا مەلھەم چېپىۋالسۇن.

ئانا، ئۇرنۇڭدىن تۇر، ئورنۇڭدىن تۇرۇپ، ئالەمدەك كەڭ قۇچىقىڭنى ئاچ. تىنچ باغرىڭدىن ئايرىلىپ، دۇنيا جاڭجاللىرىغا شېرىك بولغان، قان-ياش بىلەن ھەپىلىشىپ، يۈرەك باغرى قېتىپ كەتكەن بىچارە بالاڭ ئىسسىق قۇچىقىڭدا ئەركىلىۋالسۇن ۋە سەبىيلىكنى تېپىۋالسۇن.

مەن بىلىمەن، سەن بىر گەز بوز تۇپراقنىڭ تېگىدە، ئوغلۇڭ ئۆز قولى بىلەن قازغان گۆرنىڭ ئىچىدە ئارامخۇدا ئۇخلاپ ياتىسەن، ئەمدى سېنى ھېچكىم تاڭ ئاتماستىلا ئويغاتمايدۇ، ئوغلۇڭ يىغلاپ قەغىش قىلمايدۇ، ئېچىرقىغان قوي-ئۆچكىلەر مەزگىلسىز مەرەشمەيدۇ. ئۇ يەردە ئۆزگىرىشچان دۇنيانىڭ يامغۇر-يېشىنى يوق، تاغ تەرەپتىن كېلىدىغان لەشكەرلەرنىڭ ئالۋان-ياسىقىمۇ يوق.

ئوغلۇڭ ئوبدان بىلىدۇ، سەن ئەمدى تۇرالمايسەن، كۆز ئېچىپ،

دىدارىڭنىمۇ كۆرستەلمەيسەن. ئىشەنگىن، سىنى ئەمدى «تۇر» دەپ زورلىمايمەن، كۆزۈڭنى ئاچ دەپمۇ تەڭلىكتە قويمايمەن، پەقەت ياتقان يېرىڭدە خاتىرجەم يېتىپ ئوغلۇڭنىڭ گەپ-سۆزلىرىگە ئوبدان قۇلاق سال، دەپلا ئۆتۈنىمەن.

ئوغلۇڭغا ئىيتىپ بەرگىنچۇ، قار ياغقاندا، يامغۇر چۈشكەندە، چاقماق چېقىپ، خۇشال قىلغاندا ۋە ياكى ئايەم كېلىپ تىلاۋەت پەيتى يەتكەندە سەن بۇ يەردە دادامنى كۆردۈڭمۇ؟ دۇرۇت ئوقۇپ، ئىسرىق ياققىنىنى، قەبرەڭنى سۈپۈرۈپ، سۇ سەپكىنىنى، ئاكامنىڭ ۋە يەنە بىر نامەلۇم ئادەمنىڭ قەبرىسى ئالدىدا تاشقىن كەبى ياش تۆككىنىنى تۇيۇپ ياتتىڭمۇ؟

قىياسىمچە، سەن بەلكى خاتىرەڭگە ئورنىشىپ قالغىنى بويىچە «داداڭ، تاشيۈرەك ياغلاقارلارنىڭ تۇتقۇنىغا ئايلانغان، ئېھتىمال ئۇ تاياق يەپ ناھەق ئۆلگەندۇ، ئېھتىمال، قايسىبىر جەڭگاھتا جېنىدىن ئايرىلىپ، نامەلۇم بىر قەبرىدە ئۇخلاپ ياتقاندۇ» دەپ جاۋاب بېرەرسەن ۋە بەلكى «ئۆلگەننىڭ تىرىلگىنى بارمۇ؟» دەپ سۆز ياندۇرۇپ، ئوغ-لۇڭنى نادانلىقتا ئەيىبلەرسەن.

ئاڭلاپ تۇر ئانا، ئوغلۇڭ چوڭ بولدى، سەندىن ئايرىلىپ، يىغلاپ-قاقشاپ نۇرغۇن قىش ۋە نۇرغۇن يازنى ئۆتكۈزۈپ، بالىلىقتىن چورتلا قول ئۈزدى. ئەمدى ئۇ توختالغان ئادەم، بۇ ئادەم سەن سەزمىگەننى سېزىۋالدى، سەن بىلمىگەننى بىلىۋالدى. شۇڭا ئۇ ئۆز دادىسىنىڭ ھېچقاچان ئۆلمىگىنىگە، بۇ دۇنيادا، بۇ زېمىننىڭ قايسىبىر بۇلۇڭىدا ھېلىھەم ھايات يۈرگىنىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ.

سەندىن ئۆتۈنەي، بۇنداق ھاياجانلانما، ئوغلۇڭغا گۇمان نەزىرى بىلەن قارىما، يالغان ئېيتقان بولسام ئۆلگىنىمدە ھايۋان بولاي. بىلد-مەن، سەن دېگەندەك، ئۆلگەنلەرنىڭ روھناتى تىرىك قالسىمۇ، تېنى

مەڭگۈ تىرىلمەيدۇ. بىراق دادام ئۆلمىگەن. ئۇنىڭ روھىمۇ تىرىك، تېنىمۇ تىرىك. گەپلىرىمگە يەنە ئىشەنمەمسەن؟ ئوغلۇڭنى خىيالپەرەس دەپ ئەيىبلەمسەن؟ ئانا، سەن ئۇنداق قىلما، جىمجىت يېتىپ گەپلىرىمنى ئوبدان ئاڭلا ۋە ئاندىن كېيىن بىر نېمە دە.

ئاكام كەتتى، دادام كەتتى، ئۇلارنىڭ كەتكىنى ساڭا بەكمۇ ئېغىر كەلدى. ئاخىر يىغلاپ يۈرۈپ سەنمۇ كېتىپ قالدىڭ. مەن بولسام بۇ دۇنيادا يالغۇز ئۇچقان تۇرنىدەك يېتىم قالدىم، مەڭدەپ-مەڭدەپ، هاياتىمدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، بۇ جاندىن كېچەي، ئاخىرەتكە بېرىپ ساڭا هەمراھ بولاي دېدىم. بىراق، ئۆزۈڭ بەرگەن خىسلەتلىك ئوشۇق ماڭا يول كۆرسەتتى، يېتىم-يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلايدىغان ئىلاھىم ئۇماي يېتىم ئوغلۇڭنى بىر ياخشى ئادەمگە، بىر ياغلاقارغا يولۇقتۇردى. ئۇنداق دېسەم يەنە خاپا بولۇپ قالما، ئىشەنگىنكى، ئىنسانىي مۇھەببەت ئۇرۇق-قوۋمدىن ئەلا بولىدىكەن، ئادەمگەرچىلىك ئۇرۇق-قوۋم چېگرىسىدىن ئاتلاپ كېتەلەيدىكەن.

شۇنداق قىلىپ، پانىي دوزاختا تېڭىرقاپ يۈرگەن ئىدىم، بىردىنلا جەننەتكە چىقتىم. يېتىم بولغان ئىدىم، ئاتىلىق بولدۇم، يالغۇز قالغان ئىدىم، قېرىنداشلىق بولدۇم. ئاچ-زار يۈرگەن ئىدىم، راھەتكە ئۇلاشتىم. ياغىنىڭ ئىچىدىكى بۆرەكتەك يۈرۈپ شۇنى بىلدىمكى، مۇھەببەت بۆلەك-بۆلەك بولىدىكەن، يات ئادەمنىڭ ئەڭ ئوبدىنىمۇ ئۆز ئاتا-ئاناڭغا يەتمەيدىكەن. قاغىنىڭ قەسرىمۇ ئۆز ئۆيۈڭدەك ئىللىق بولمايدىكەن. پاراغەتتە ياشىساڭمۇ، ئاتا-ئاناڭ، غېرىبانە كەپەڭ بىر دەممۇ كۆز ئالدىڭدىن كەتمەيدىكەن.

خۇشال چاغلىرىمدىمۇ سېنى سېغىندىم، خاپا بولغاندىمۇ سېنى سېغىندىم. سېغىنغىنىمدا پۇرسەت بولسىلا قەبرەڭگە كېلىپ، تۇپىسىنى تۇتىيا بىلىپ، كۆزۈمگە سۈرتتۈم، قەبرەڭدىن ئۈنۈپ چىققان يېشىل

ئوتلارنى ئىسسىق كۆز يېشىم بىلەن سۇغاردىم.

گەپنىڭ مۇھىمى مانا بۇ يەردە، ھەر قېتىم قەبرەڭ تاۋاپىغا كەلگەندە نېمىلەرنى كۆردۈم، بىلەمسەن؟ دادام تۆككەن كۆز يېشىنىڭ چېكىم-چېكىم داغلىرىنى كۆرۈپ قالدىم، ھەربىر زەررە تۇپراقتىن تو-نۇش ھىدنى پۇراپ قالدىم، يوغان-يوغان ئىزلىرىنى تونۇپ قالدىم.

شۇ چاغدا، قەبرەڭ بېشىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ساڭا قاراپ «دادام ئۆلمەپتۇ، ئۇ تېخى ھايات» دەپ شەپە بەردىم. بىراق، ئاۋازىمنى ئاڭلىيالمىدىڭمۇ، ئەقىدەڭدىن يالتايغۇڭ كەلمىدىمۇ ۋە ياكى تاسادىپىي زاھىر بولغان بۇ ھەقىقەتنى دەماللىققا قوبۇل قىلغۇڭ كەلمىدىمۇ، «داداڭ راستتىنلا ھايات» دەپ تەستىق بەرمىدىڭ. مەن ئىككىلەندىم. ئانام تەستىق قىلمىغان ئىكەن، بۇنداق بولۇشى بەلكى مۇمكىن ئەمەس دەپ ئويلاپ قالدىم.

جېنىم ئانا، ھايات چېغىڭدا بىر ئىشنى «ئۇنداق» دېسەڭ، مەن «مۇنداق» دېگەن ئەمەسمەن. سېنى ئۇماي دەپ بىلىپ، ئەقلىڭ دۇردانىلىرى بىلەن كۆڭۈل كۆلبەمنى زىننەتلەپ كەلگەنمەن. ھېلىھەم سېنى ئىنسان زاتىنىڭ ئەڭ ئەقىللىقى، ئايال زاتىنىڭ تاجدار قاغانى دەپ ھېسابلايمەن. ئەمما، سەندىن بىر سوئال سورايمەن، تەنتەكلىكىمدىن خاپا بولماسلىقىڭنى ئۆتۈنىمەن. سېنىڭ قەبرەڭ بىلەن ئاكاڭنىڭ قەبرىسى ئارىسىدا يەنە بىر قەبرىنىڭ پەيدا بولۇپ قالغىنىغا ئەمدى نېمىمۇ دېيەلەيسەن؟ بۇ كىمنىڭ قەبرىسى ۋە بۇ غەلىتە قەبرىنى كىم ياسىدى دېگەنلەرنى ئويلاپ باقتىڭمۇ؟ كۆرمىدىم ۋە ئويلاپ باقمىدىم دەمسەن؟ ئۇنداقتا يەنە بىر نۆۋەت سەۋر قىلغىن، بۇ تېجمەل، ساراڭ تەقدىر بىزگە شۇنداق غەيرىي ۋە شۇنداق خاتا بىر يەكۈننى ئىنئام قىلغانكى، مەن دادامنى ئۆلدى دەپ ھېسابلىغاندەك، داداممۇ مېنى ئۆلدى دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاتىلىق قەرزى

ئۇچۇن بۇ كىچىككىنە قەبرىنى ياساپ، ئۇنى ماڭا نىشانە قىلغان ۋە دۇئا-تەكبىرلىرى بىلەن مېنى ياد ئەتكەن!

كۆپ بىلجىرلاپ ئارامىڭنى بۇزغىنىمنى كەچۈرگىن ئانا. يەنە دېسەم، ئوغلۇڭنىڭ قول ئاستىدا ئىنانقۇلى دەيدىغان بىر ياغلاقار بار، بۇ ئاقىل مۇشاۋىرنى كىم دەپ ئويلايسەن؟ ئۇ دەل سەن كۆرگەن، مەن كۆرگەن، كۆرۈپلا قالماي، بىزنى بوزەك قىلغىنى ئۇچۇن، غۇرۇرلۇق ئوغلۇڭ ئوڭ قولىنىڭ دۈمبىسىنى بىر چىشلەپلا ئۈزۈۋالغان ھېلىقى ئۇزۇن تۇرا لەشكەرنىڭ ئۆزى شۇ. ئۇ چاغدا دادامنى تۇتۇپ كەتكەن، ئۆيىمىزگە كۆتۈرگۈسىز دىشۋارچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بۇ لەشكەرنى، ياق، بۇ سەردارنى پارچە-پارچە قىلىپ، گۆشىنى بېشبالىقنىڭ لالما ئىتلىرىغا تاشلاپ بەرگۈم كەلدى. بىراق پەرمان بىلەن ئىش قىلغىنى، دادامنىڭ يىرىم يولدا قېچىپ كەتكىنىدىن خەۋەر بېرىپ، قىياسىمنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرگىنى ئۈچۈنلا ئاچچىقىمغا ھاي بەردىم، ئۇنى كەچۈردۈم. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا، قانات چىقىرىپ قۇش بولسام، جىمى ئالەمنى ئايلىنىپ، دادامنى ئىزدەپ تاپسام ۋە ئايىغىغا باش ئۇرسام دېدىم. شۇنداقتىمۇ، قولۇمدا قاغاننىڭ پەرمانى، زىممەمدە ئەل-يۇرتنىڭ ئېغىر يۈكى بار، قېنى، جەڭ تۈگىسۇن، بېشبالىق قولغا ئۆتسۇن، دېگەن ئوي بىلەن سەۋر-تاقەت ساقلىدىم، ئۆز-ئۆزۈمگە جەڭ قويدۇم.

ئانا، ئوغلۇڭغا ئۇنداق مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قارىما، بېشبالىقتىن كەلگەن شاماللار ساڭا ھەممىنى ئېيتىپ قويۇپتۇ ئەمەسمۇ؟ مېنى تولا خىجىل قىلما، ئۈمىدىڭنى يەردە قويۇپ، ئۆمرۈمدە تۇنجى قېتىم نۇسرەتسىز جەڭ قىلغاچقا، ئۇنىڭسىزمۇ يۈزۈمنى قويىدىغانغا يەر تاپالمايۋاتىمەن. ھېلىقى مۇشاۋىر «جاھاندا ھەممە جەڭدە غالىب كېلىۋېرىدىغان سەردار يوق، گەپ، ئەل رايىنى قولدىن بېرىپ، دۈشمەنگە يول ھازىرلاپ بەرگىنىمىزدە. سىزلا بولىدىكەنسىز، بېشبالىق ھامان بىر

كۈنى ئەل قويىنىغا قايتىپ كېلىدۇ» دەپ كۆڭلۈمنى ياسىغان بولسىمۇ، لېكىن ئوغلۇڭ ساڭا يۈز كېلەلمەيدۇ، تاراس قاغانغا يۈز كېلەلمەيدۇ.

— توۋا، ئانا، يەنە تاراس قاغانغا يۈز كېلەلمەيمەن دەپ يۈرىمەنا، ئەمدى توغرىسى، قاغاننىڭ روھىغا يۈز كېلەلمەيمەن دېگىنىم توزۇك. چۈنكى، يېڭى بىر جەڭگە ھازىرلىق كۆرۈپ تۇرغان چېغىمدا ئوردۇبالىقتىن يەنە بىر يامان خەۋەر كېلىپ قالدى. تاراس قاغان، ئېنىقىنى دېسەم، ئوغلۇڭغا مۇرەببە بولۇپ، ئاتىلارچە خوۋلۇق كۆرسەتكەن ھېلىقى ئوبدان كىشىنىڭ يالغۇز ئوغلى تاراس قاغان نامەلۇم سەۋەب بىلەن ئۆلۈپ قاپتۇدەك. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوردۇبالىقتا يەنە نېمىلەرنىڭ يۈز بەرگىنىنى بىلىپ بولمايدۇ. شۇڭا ئوغلۇڭ مۇشاۋىر ئىنانقۇلىنى بېشبالىق لەشكەرگاھىدا توختىتىپ قويۇپ، ئىككى تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ ئوردۇبالىققا ئاتلاندىم. ئوغلۇڭ ئوغۇز سۈتۈگدەك پاك نىيەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، كىچىك ئايچورنى قاغان تىكلەيمەن. ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسىمۇ بەردەم تۇرۇپ يۆلىۋالىمەن. دادامنى تېپىپ، ئۇنى سېنىڭ ئالدىڭغا باشلاپ كېلىمەن.

— خەير خوش ئانا، ئوغلۇڭ كېچە-كۈندۈز يول بېسىپ، ئوردۇبالىققا بالدۇرراق يېتىپ بارمىسا بولمايدۇ. ماڭا ئاق يول تىلە، نۇسرەت تىلە، سېنىڭ تىلەكلىرىڭ ئوغلۇڭ ئۈچۈن شەمشەردىن ئىتتىك، نەيزىدىن خاسىيەتلىك...

قۇتلۇق بىر چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ جەددە ئېتى ئوتلايدىغان قويۇق چىملىقتا ئەمدىلەتىن كۆكلەۋاتقان يۇمران چۆپلەرنى مەززە قىلىپ يەۋاتقان ئاسلقاراغا مىنىۋالدى. قامچىنىڭ ئۇچىنى كۆرە-كۆرمەيلا يورغىغا چۈشكەن قېرى ئات ئۇنى بىر دەمدىلا لەشكەرلەر چۈشكۈن قىلغان كەڭ بوشلۇققا ئېلىپ كەلدى. بېشبالىقتىن تەڭرىقاغان يولنىڭ ئاچىلغىچە يۈگۈرۈپ دېگۈدەك مېڭىپ كەلگەن ئاتلىق لەشكەرلەر بۇ

چاغدا تويۇپقىنە ئىسسىق غىزا يەپ، قانغۇچە ئۇخلاپ ئوبدانلا تېتىكلەشىپ قالغانىدى. ئۆگىلىرى جايىغا چۈشۈپ، قورساقلىرى تومپايغان ئاتلار يەرگە تېپىپ بىقارار بولىشاتتى.

لەشكەرگاھقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قۇتلۇقنىڭ ئۇخلاشقىمۇ، قىزىققاق بىر پىيالە چاي ئىچىشكىمۇ رايى بارمىدى. تۈمەنباشىلارغا بۇيرۇق قىلىپ سەردار-لەشكەرلەرنى جىددىيلەتتى ۋە ئۇلۇغ ئاش ۋاقتى بىلەن يەنە يولغا چۈشتى.

قۇتلۇق دۈمبىسى قورۇلۇپ، تىزلىرىنىڭ ئوتتا كۆيگەندەك ئۇيۇشۇۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئات ئۈستىدە يەنىلا ياش يىگىتلەردەك تېتىك ئولتۇراتتى. دۇبۇلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن خۇددى تاش قىسىلچاقلىرىدا ئۈنگەن ئوتتەك بۆرتۈپ چىققان قۇلاق ساقىلى يايلاق شامىلىدا يېنىك يەلپۈنەتتى، ئۇ ئوڭ قولى بىلەن تاسما تىزگىننى مەھكەم سىقىمدىۋالغان، چەپ قولىنى ئات ئېگىرىنىڭ قۇش بېشىغا تىرىۋالغانىدى. ئېگەرنىڭ چەپ تەرىپىگە غانجۇغىلانغان تۆمۈر قالقان ئېگەر زىننەتلىرىگە ئۇرۇلۇپ، ئات يورغىسىغا تەڭكەش قىلىپ جاغ چالغاندەك، رىتىملىق شەپىلەرنى تارىتاتتى.

ئاسلقارا يورغىلايتتى. قۇتلۇقنىڭ پارقىراپ تۇرغان كۆزلىرى يىراقلارغا، ئاجايىپ ئىشلار يۈز بېرىۋاتقان ئوردۇبالىق تەرەپكە تىكىلگەنىدى. بېشبالىقتىن ئايرىلغان چېغىدىلا ئۆچمەيدىغان سىرلىق شولىدەك، كۆز ئالدىغا كېلىۋالغان ھەر خىل تەخمىنلەر تۇتۇق بەرمەس قۇش مىسالى ئۇزاپ باراتتى. قۇتلۇق ئۇنى قوغلايتتى، ئۇنى تۇتۇپ، ئىچ-قارنىنى يېرىپ، تەخمىنلەرنىڭ تېگىنى بىلمەكنى ئىستەيتتى.

كۆز قارىچۇقىغا تىكەنلەردەك سانجىلىۋاتقان كۈچلۈك شولا، ئەينەكتەك پارقىراپ تۇرغان كەڭ دالا قۇتلۇقنىڭ كۆزىنى قاماشتۇراتتى، ئارامىدىن مەھرۇم قىلاتتى. شۇنداق چاغلاردا ئۇ يول تونۇيدىغان

ئاسلىقارانى ئۆز ئەركىگە قويۇپ بېرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىشقا، كۈچلۈك نۇر بىلەن شىكەستلەنگەن سەزگۈسىنى ئازراق ئارام ئالدۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمدىمۇ، كۆز ئالمىسى بىلەن ھارغىن قاپاقلىرىنىڭ ئارىسىدا ياغلاقارنىڭ جىددىي چىرايى ئايان بولاتتى-دە، لەۋلىرى گەپكە كېلەتتى.

— چاپسان كەل ئاكا، — دەيتتى ئۇ، كۆزلىرى ئوچۇق قالغان، قورسىقى دومبىيىپ، چىرايى قەغەزدەك تاتارغان تاراس قاغاننىڭ سوزۇلۇپ ياتقان مېيىتىنى كۆرسىتىپ.

— ئاكا، تەڭرىدىن قانات تىلە، بولمىسا ئۈلگۈرەلمەيسەن، مېنىڭ تېخى ئىش كۆرمىگەنلىكىمنى بىلىسەنغۇ ئاخىر، — دەيتتى ئۇ ئاغزىنى ئۆمچەيتىپ، بوينىنى قىسىپ تۇرغان باللىرىغا ئانا بۈركۈتتەك قانات يېيىپ تۇرۇپ.

ئوغلى قۇلانقارا ئۇنى چاقىراتتى، قىزى ئايچەچەك ئۇنىڭغا يالۋۇراتتى، ئۇلارنىڭ چاقىرىش ۋە يالۋۇرۇشلىرىدا بىر ئېغىزلا سۆز، يەنى «چاپسان كەل دادا» دېگەن بىر ئېغىزلا ئىلتىجا سالماقلىق ئورۇن تۇتاتتى.

قۇتلۇق «قارس» قىلغان قامچا ئاۋازىدىن ياكى باش ئۈستىدە ئۆزى بىلەن تەڭ ئۇچۇۋاتقان شۇم قاغىلارنىڭ تۇيۇقسىز قاقىلداشلىرىدىن تۇرۇپلا چۆچۈپ، كۆزلىرىنى ئاچاتتى، كۈن-كۈنلەپ كىرپىك قاقمىغاچقىمۇ، ئاتلىق كېتىۋېتىپ ئۇخلاپ قالغىنىنى تۇيۇپ قالاتتى.

«چۈش دېگەن بەربىر چۈش، خىيال دېگەن بەربىر خىيال» دەپ ئويلايتتى ئۇ ئۆز كۆڭلىنى تەسكىن تاپقۇزۇپ، «ئېھتىمال شۇم خەۋەرنىڭ ئۆزىمۇ چۈشتۇر، ۋە بەلكى خەۋەرچىنىڭ بىخەستەلىكىدىن ئۇ خەۋەرگە يالغان ئارىلاشقاندۇر. ئېھتىمال ئوردۇبالىقتا ھېچ ئىش يۈز بەرمىگەندۇر، ھەممە ئادەم سەللىمازا ساق، ھايات ئۆتكەن كۈنلەر-

دىكىدەك داۋام قىلىۋاتقاندۇر...»

ئوردۇبالىققا بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، لەشكەر بېشىنىڭ ئەڭ ئالدىدا جەڭ ئىلاھى سولدى مىنگەن ئاق بوز ئاتنى يېتىلەپ كېلىۋاتقانلار توساتتىن بىر جەسەتنى بايقاپ قېلىشتى. كۆكسىگە خەنجەر تەگكەن بۇ يىگىتنىڭ نامەلۇم قاتىللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگىنىنى ۋە ئۇنىڭ ياغلاقارنىڭ ئاتباقارى ئىكەنلىكىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغان قۇتلۇق سانغۇن «ئەھۋال چاتاق» دەپ پىچىرلىدى، لەشكەرلەرنى ئات چاپتۇرۇپ ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇدى. ئەتىسى كۈن تىكلەنگەن چاغلاردا ئۇلار ئوردۇبالىق بوسۇغىسىغا يېتىپ كەلدى.

ئوت چىققان مەۋسۇملاردا شەھەر سىرتىدىكى يايلاقلارغا تولۇپ كېتىدىغان ئاق ئۆيلەرنىڭ ئەمدى بىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى، بىرەر چوپان ياكى بىرەر قويمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى. جەڭگاھتىن قايتقانلار كۈتۈلدىغان شاھسۇپىدىمۇ قاغان تۇكۇل، بىرەر سانغۇنمۇ، بىرەر مۇلازىممۇ يوق ئىدى. دېھقانچىلىق قايناپ كېتىدىغان بۇنداق پەسىلدە بىرمۇ دېھقان ئېتىزغا چىقمىغان، ئەتىيازلىق ئوسا قىلىنمىغان ئېكىنزاردا بوران ئۇچاتتى...

قۇتلۇق تەڭرىقاغان يولىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ، بىر غېرىچ قېلىندىلىقتا توپا بېسىپ، تاشلاندۇق كەپىدەك غېرىبسىنىپ قالغان شاھسۇپىنىڭ يېنىدىن ئۆتتى. ئۇ سەردارلارغا خاس سەزگۈرلۈك بىلەن ئون نەچچە تىڭتىڭچى لەشكەرنى ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئاستا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەشنى داۋام ئەتتى. تىڭتىڭچىلار ئاتلىرىغا تىنماي قامچا ئۇرۇپ، ئاسمانپەلەك توپا ئۆرلىتىپ قايتىپ كەلگۈچە، قۇتلۇقمۇ تۇن ئاسمىنىنىڭ بىر پارچىسىدەك قارىيىپ تۇرغان تەڭرىقاغان قوۋۇقى ۋە شەھەر سېپىلى خېلى ئېنىق كۆرۈنىدىغان بىر مەنزىلگە يېتىپ كېلىپ، لەشكەرلەرنى توختاشقا بۇيرۇدى. ئېھتىياتنى ھەمراھ قىلغان قۇتلۇق سانـ

غۇن ئاۋۋال تىگىتىگچىلارنىڭ نىمە دەيدىغىنىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولغا-
نىدى.

ئىغىرىنى ئات كۆتۈرگىنىگە قارىماي، ئاغزىنى ئاپتاپتا قالغان بېلىقنىڭ ئاغزىدەك يوغان ئېچىپ، ھاسىراپ-ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلگەن تىگىتىگچىلار يەنە بىر شۇم خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. تىگىتىگچىلار ئارىسىدىكى بىر مىڭباشى قۇم-شېغىلدەك قولاشمايۋاتقان گەپلىرىنى ئاران ئۇقتۇرۇپ:

— شە... شە... شەھەرنى توپىلاڭچىلار... ئىگىلىۋاپتۇ، سىپىل قو... قوۋۇقنى تاقىۋاپتۇ... — دېۋىدى، يەنە بىر تىگىتىگچى مىڭباشى-نىڭ گېپىنى تولۇقلاپ دېدى:

— توپىلاڭچىلارنىڭ كا... كاتتىسى قوۋۇق تۆپىسىگە چىقىۋاپتۇ، تېخى...

«ئۈچ كۈندىن بېرى قاپقىم بىكار تارتمىغان ئىكەندە، ھېلىقى ئۆلگۈر قاغىلارچۇ تېخى...»

قۇتلۇق مۇشۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلىدىغاندەك، شۇم خەۋەردىن چۆچۈپمۇ كەتمىدى، چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمىدى. ئۇ قوۋۇق تەرەپكە قاراپ دېمىغىنى قېقىپ، مۇنداقچىلا كۈلۈپ قويدى ـ دە، سالماق ئاۋاز بىلەن:

— لەشكەرلەر ئاستىراق سۈرئەت بىلەن ئىلگىرىلىسۇن، — دېدى، سەردارلارنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىپ.

تىگىتىگچىلار ئېيتقاندەك، ئوردۇبالىق قولدىن كەتكەن، قوۋۇق تاقالغان تەقدىردىمۇ بۇ يەردىن لەشكەر قايتۇرۇشقا بولمايتتى. قايتۇردى دېگەندىمۇ، لەشكەر يەنە نەگە باراتتى، ئوزۇق-تۈلۈك ئۆكسىگەن، لەشكەرلەر چارچاپ، ئاتلار بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان بۇنداق چاغدا لەشكەرلەر يەنە نەگىمۇ بارالايتتى؟ چارۋا ئورۇقلاپ،

ئاشلىق ئۈزۈلگەن سىرىقتال مەۋسۇمىدا قايسىبىر قەبىلە بۇنچە كۆپ لەشكەرنى بېقىپ كېتەلەيتتى؟

بۇ پەقەت لەشكىرىنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلگەن سەردارنىڭلا ئەندىشىسى ئىدى. قۇتلۇق بولسا ۋىجدان بۇرچى ئۈچۈنلا بۇ مەنزىل-دىن بىر قەدەممۇ كەينىگە چېكىنمەيتتى. ئۆيغۇرنى ئۆيغۇر قىلغان، ئۆيغۇرنىڭ يۈرىكىدەك توختاۋسىز سوقۇپ تۇرغان بۇ شەھەرنى، جان-دىن ئەزىز بالىلىرى ۋە جانجىگەر يۇرتداشلىرىنى نامەلۇم ئاسىيلارغا تاشلاپ بېرەلمەيتتى. ئۇنى ئۇندەپ تۇرغىنى—ئۇرۇش، پەقەت ئۇرۇشلا ئىدى. بۇنداق چاغدا ئۇرۇش قىلىش — يېڭىشتىن، چېكىنىش — يېڭىلىشتىن دېرەك بېرەتتى.

بىراق، ئاسىيلارنىڭ كاتتىسى كىم بولسا بولسۇن، ئۇنىڭ كۈچى قانچىلىك ئاجىز بولسۇن، قۇتلۇق دۈشمىنىگە ھەرگىز سەل قارىيالمايت-تى. ئۆزلىرى ئايدالادا، ئوچۇقچىلىقتا، دۈشمەن بولسا مۇستەھكەم سېپىل بىلەن قورشالغان شەھەر ئىچىدە تۇراتتى، ئوزۇق-تۈلۈكتىن ۋاقتىنچە قىسىلمايتتى. ئاشۇ ئېگىز ۋە قېلىن سېپىل شەھەر تېشىدىكىلەر بىلەن ئىچىدىكىلەرنىڭ مەقسەت مۇددىئالىرىنى، ئۇچۇر-خەۋەرلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تاشلايتتى. شەھەر ئەھۋالى، ئاسىيلارنىڭ كۈچى ۋە تۇزاق-ھىيلىلىرى بارىدا قۇتلۇق تېخى ھېچنېمە بىلمەيتتى. ياغلاقار ۋە نەچچە مىڭ تورغاق لەشكەرلەرنىڭ دۇچ كەلگەن قىسمىتى پەرەزد-كى ئىش ئىدى...

قۇتلۇق لەشكەر سېپىنى بۇزمايلا قوۋۇق ئالدىدىكى ئوق يېتىم يەرگە كېلىپ توختاپ تۇرۇپ، شەھەر سېپىلگە سەپسالدى. سېپىل قوختىلىرى ئۈستىدە ئۇخلاپ قالغان لەگلەك قۇشتەك سالپىيىپ تۇرغان غەيرىي ئەلەملەرنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن يىغا قايناشقا باشلىدى، يۈرەك باغرى قوچىغاندەك ئېچىشتى. قوۋۇق ئۈستىدە بەگبارسىنىڭ

يىرگىنچلىك چىرايى پەيدا بولغاندا بولسا ئۇ تەئەججۇپتە تووۋلىۋەتكىلى قىل قالدى.

«ئۇ بەگبارسمۇ ياكى بەگبارسنىڭ دوزاختىن قېچىپ كەلگەن ئەرۋاھىمۇ؟ بەگبارس ياردىن ئۇچۇپ ئۆلگەن ئىدىغۇ؟ ئەرۋاھى بولسا، ئۇ نېمىدەپ بەگبارستەك سەت ھېجىيىدۇ؟ نېمىدەپ بەگبارستەك كۆرەڭ كۆرۈنىدۇ؟...»

قۇتلۇقنىڭ كۆزلىرى چانقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك چوڭ ئېچىلىپ، چىشلىرى شېغىل چايىنىغاندەك غۇچۇرلاشقا باشلىغاندا بەگبارس دوغىلاق گەۋدىسىنى تىترىتىپ تۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلىۋەتتى ۋە:

— قاغانىڭ ئالدىدا تىزلانمايدىغان قانداق ئەدەپسىز لەشكەرسەن؟ تىزلان، چاپسان تىزلان دەۋاتىمەن سېنى... — دېدى، مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىدەك يوغىلۇق بارمىقىنى قۇتلۇققا قارىتىپ.

«ئۇ ئەسلىدە ئۆلمىگەن ئىكەن-دە؟...»

يۈرىكىنى يىرتىپ چىققان بىر ئاچچىق سىزىم قۇتلۇقنىڭ بېشىغا ئۆرلەپ، چېكە تومۇرلىرىنى چوكىدەك-چوكىدەك كۆپتۈرۈۋەتتى، تەنلىرى تومۇ تەگكەندەك جۇغۇلدىدى. ئۇ ئۆلگەن مۇردا تىرىلگەندەك ھاڭ-تاڭ بولۇۋاتقان سەردارلارغا قاراپ قووۇق توپىسىنى ئىما قىلىپ:

— قاراڭلار، ئۇ سەۋدايىغا ئوبدانراق سەپسىلىڭلار، ئۇ قاغانمىش، ئۇ قاغانمىش تېخى، — دەپ پىخىلداپ كۈلدى ۋە قىلىچىنىڭ سېپىنى ئېزىۋەتكۈدەك چىڭ سىقىمدىدى:

— كەمىنە ئېل ئۆگەسى ھېچقاچان ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرگىنىم يوق، كۆرۈۋاتقىنىم ئاتاچۇق بۆرىنىڭ ئازغۇن پۇشتى، ئۇ ئالەمدىن قېچىپ كەلگەن بىر گۇناھكار ئەرۋاھ، ئۆلۈمگە مەھكۇم ئاسىي! — دەپ تووۋلىدى ئۇ چىڭقىلىپ تۇرۇپ.

— كۆزۈڭنى ئوبدان ئاچ، مەن قاغان، ئالتۇن تاج كىيگەن،

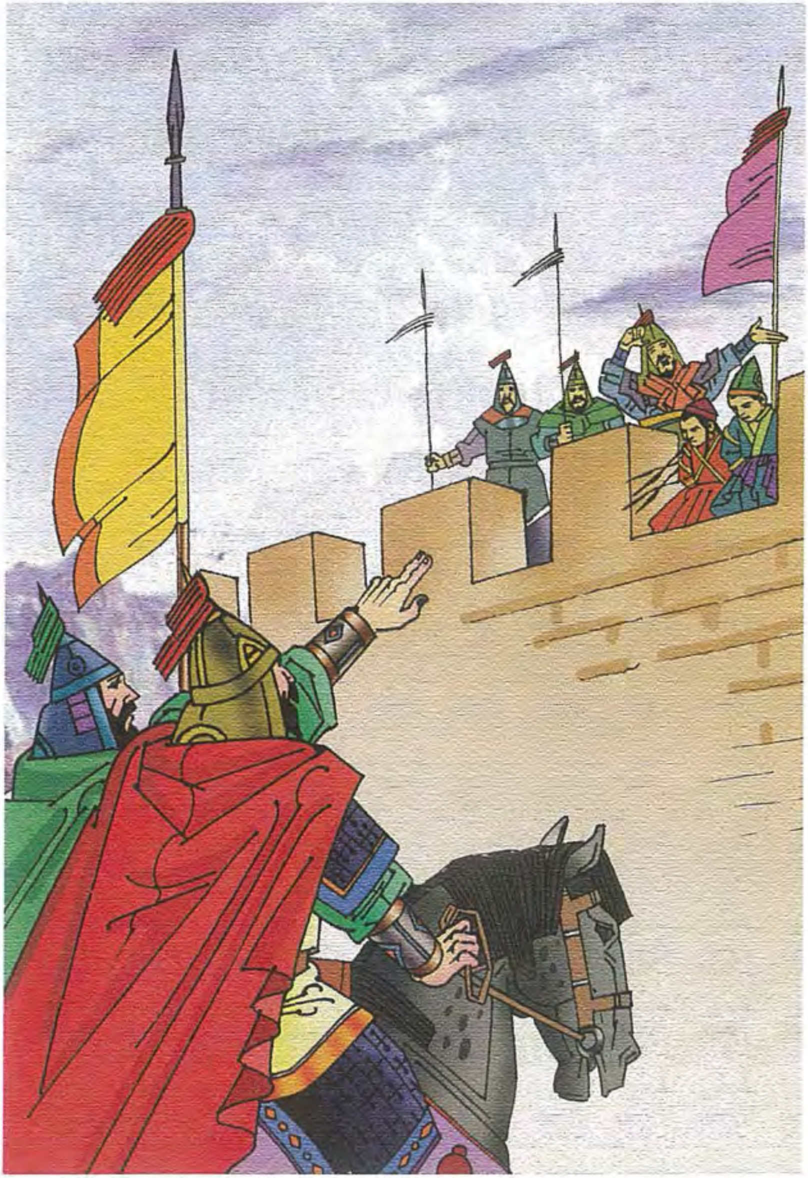

ئالتۇن كۇرسىدا ئولتۇرغان سەلتەنەتلىك قاغان!
— ئاسماندا قۇياش بىر، يەردە قاغان بىر، ئۇ بولسىمۇ تاراس قاغان!

— تاراس قاغان؟ تاراس قاغان دېگىنىڭ كىم ئۇ؟ ئۇنىڭ قاغان بەگبارسنىڭ قولىدا ئالىقاچان بىر مۇردىغا ئايلانغىنىنى، ياغلاقار قوۋ-مىنىڭ ئاتامانى بەگبارسنىڭ قاغانلىق تەختىگە ئولتۇرغىنىنى تېخى بىلمەيۋاتامسەن؟ ها... ها... ها...، ھەي بىچارە، ھەي بىچارە...

ئۇلار بىرى پەستە، بىرى ئېگىزدە تۇرۇپ، خېلى بىر چاغقىچە تىل جېڭى قىلىشتى، گاھى ياقا تۇتۇشتى، گاھى پومۇداقلاشتى. بەگبا-رىس «بەيئەت قىلىپ، گۇناھىڭنى تىلە» دېدى. قۇتلۇقنىڭ نەشتەردەك سانجىلىۋاتقان ئاچچىق جاۋابى بەگبارسنىڭ يېغىرىغا تەگدى. ئۇ ئې-شەكتىن چۈشكەندەك چۈشۈپ كەتتى، قىلمىشلىرى ئاشكارىلىنىپ، زۇۋانى تۇتۇلدى، كەينىگە قاراپ شۇنداق بىر چالۋاقىۋىدى، لەشكەرلەر 15 ــ 14 ياشلار چامىسىدىكى ئىككى بالىنى سۆرىگەنچە ئېلىپ كېلىپ قوۋۇق ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى ــ دە، بەگبارسنىڭ ئىككى يېنىغا بىردىن تۇرغۇزۇپ قويدى. چاچلىرى قوتاز قۇيرۇقىدەك چۇۋۇلغان، ئۈستۈبېشى يىرتىلغان بۇ بالىلار پەسكە قاراپ قوللىرىنى ئۇزۇن سوزدى ــ دە، زىل ئەمما زەئىپ ئاۋاز بىلەن «دادا...» دەپ توۋلىدى، قۇتلۇقنىڭ يۈرىكى قىزىق ياغدا داغلانغاندەك پۇچىلىنىپ كۆزلىرىگە بىردىنلا قاراڭغۇلۇق تىقىلدى، بوغان گەۋدىسى ئىختىيارسىز ئالدىغا تاشلاندى.

— ئوغلۇم قولانقارا، قىزىم ئايچەچەك، ھەرگىز قورقماڭلار، داداڭلار سىلەرنى قۇتۇلدۇرىدۇ...

بۇ يىل يىل ھېسابىدا، قولانقارا 16 گە، ئايچەچەك 14 ياشقا كىرگەنىدى. قولانقارا بوي-بەستتە دادىسىنى تارتقان، خۇي-پەيلى ئانىسىنىڭكىدەك مۇلايىم ۋە رايىشلىققا مايىل ئىدى. ئۇ سەككىز يېشى-

ـدىلا ئات مىنىشنى ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، ئۈچ يىلدىن بېرى، قاتتىق قول مەشقاۋۇلنىڭ تەربىيىسىدە، جەڭ ئىلمىدىن تەلىم ئېلىۋاتاتتى. ياغلاقار بىرەر ئىش بىلەن ياقا يۇرتقا كېتىپ قالمىسىلا، ئۇنىڭدىن تابغاچچە جانبازلىقنى ۋە قوش ئوق ئېتىشنى ئۆگىنەتتى.

بېشبالىققا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن، قۇتلۇق ئوغلىنى سىناپ بېقىپلا ئۇنىڭ ئات ماھارىتى ۋە ھەر خىل جەڭ قوراللىرىنى ئىشلىتىشتە خېلى-خېلى لەشكەرلەردىن قېلىشمايدىغانلىقىغا كۆز يەتكۈزدى، ئۇنى بېشبالىققا ئېلىپ بېرىپ، راست جەڭگە قاتناشتۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكـ ـتى. بىراق، تۇبۇتلار بىلەن بولىدىغان بۇ قېتىمقى جەڭ ئۇنداق-مۇنـ ـداق جەڭلەرگە ئوخشىمايتتى، تۇبۇتلار بىلەن ئېلىشىپ باقمىغان بولغاچ، بۇ جەڭدە ئەھۋالغا قاراپ يول تۇتماي بولمايتتى. ئىشەنچ بولغان بىلەن، نىمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغىنىنى ئالدىن مۆلچەرلەش قىيىن ئىدى. ئەگەر بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بېرىپ قالسا، قۇتلۇق كەدىرەنىڭ روھى ئالدىدا يەرگە قاراپ قالاتتى.

شۇڭا، ئۇ ئوغلىنىڭ «سەن مەندەك چېغىڭدا 1000 لەشكەرگە سەردار بولۇپ چېكلار يېرىگە جەڭگە بېرىپسەن، ئەمدىلىكتە مېنى كىچىك چاغلاۋاتامسەن» دەپ دەۋا قىلغىنىغا قارىماي، ئۇنى ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسىنى مەشقاۋۇل بىلەن ياغلاقارنىڭ ھىمايىسىگە تاپشۇرۇپلا بېشبالىققا كېتىپ قالغانىدى. ئۇخلىسا چۈشىدىن، ئويغىدا كۆز ئالدىدىن كەتمەيۋاتقان، كۆرگىلى كۆزى تۆت بولغان ئاشۇ يۈرەك پارىلىرى مانا بۈگۈن رەقىبىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۆزى ئۈچۈن رىيازەت چەكمەكتە، گۆر لېۋىگە قىستاپ بېرىلماقتا ئىدى. نىھايەت چوڭ بىر خەۋپ-خەتەر ئۇلارنىڭ بېشىدا بەئەينى ئۆلۈم ئەلچىسىدەك ئەگىپ يۈرەتتى. كىچىكـ ـكىنە چاتاق چىقسىلا قانخور بەگبارس قىلىدىغىنىنى قىلىۋېرەتتى. يامىنى، بۇلارنىڭ ھەممىسى قۇتلۇقنىڭ كۆز ئالدىدىلا يۈز بېرىشى

مۇمكىن ئىدى.

بەگبارىس يەنە بىر قېتىم سەۋدايىدەك قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. ئۇ باللارنىڭ بېشىنى قولتۇقلىرىغا تاۋۇز قىستۇرغاندەك قىستۇرۇۋېلىپ، پەسكە قاراپ دېدى:

— ئىقرارمەن، سەن بىلەن خۇپپىيانە تۇتۇشتۇم، تابغاچ ئاسىيلىرىغا ئات بېرىپ، تاڭ شاھىنى غۇلاتماقچى بولدۇم. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ دادام ئېيتقاندەك، مەنمۇ قاغان بولالايتتىم، زەردار بولالايتتىم، ئاخىر نېمە بولدۇم، قاغانمۇ، زەردارمۇ بولالمىدىم، قاغان قولىدا مەھبۇس بولغىلى تاس قالدىم. تانمايمەن، ئۆزۈم ئۈچۈن تاراسنىڭ دادىسىنى ئۆلتۈرمەكچى بولدۇم. تاراس مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى، بىراق مەن ئۆلمىدىم، بىر تۇپ ئەگرى قارىغاي جېنىمنى ساقلاپ قالدى. تاغ-جىرالاردا، چۆل-جەزىرىلەردە سوقۇنۇپ يۈرۈپ قىساس پۇرسىتىنى كۈتتۈم. بۆكۈ قوۋمىگە بېرىپ، بۇ پۇرسەتنى ئاخىر تېپىۋالدىم. ئېرىنى دادىسىدىن چوڭ بىلگەن ۋاپاسىز قىزىمنى ئۆلتۈرۈپ، بىر يولىلا قىساس ئالدىم. لەشكەر، سەردارلارنىمۇ بىر ھىيلە بىلەنلا بەند قىلدىم. سەن بىلسەن، تابغاچلاردا «يەڭگەنلەر شاھ بولۇر، يېڭىلگەنلەر قۇل» دەيدىغان بىر تەمسىل بار. مەن يەڭدىم، شۇڭا قاغان بولدۇم، سىلەر يېڭىلدىڭلار، شۇڭا قۇل بولدۇڭلار، ساڭا كەلسەم، بېشىڭنى قايتىپ كەلمەي، تۇبۇتلارنىڭ قولىدا جان بەرگىنىڭ ئوبدانراق بولار ئىدى. خەيرىيەت، ھېلىھەم قايتىپ كەپسەن، بىر قۇلنىڭ قاغان ئالدىدا نېمە قىلىشى كېرەكلىكىنى ئوبدان بىلىسەن، ئامراق باللىرىڭمۇ مېنىڭ ئالقىنىمدا تۇرۇپتۇ، قاراپ تۇرۇپ خەتەرگە ئۆزۈڭنى ئۇرمىغىنىڭ تۈزۈك...

قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى ئاينىپ، قۇسقۇسى كەلدى، پەيلىرى تارتىشىپ، مۇسكۇللىرى يىغىۋاشتىن ھەرىكەتكە كەلدى. ئۇ لەۋلىرىنى

يالاپ، بىنەمدەك قۇرۇپ كەتكەن قىلىن كالپۇكلىرىنى ئازراق نەمدىۋال-دى-دە:

— كاپىشىما جاللات، — دېدى ئۇ بارمىقىنى بەگبارسىنىڭ كۆزىگە تىقىۋەتمەكچى بولغاندەك چىنەپ تۇرۇپ، — ئېشەك تاج كىيىۋالسىمۇ بەربىر ئېشەك، ئېشەك قانچە ئۇنلۇك ھاڭرىسىمۇ بەربىر ئېشەك. ئىپلاس قولۇڭ تەڭرى يارلىقلىغان ئۇلۇغ قاغانىنىڭ قېنى بىلەن بويالغان تۇرۇپ، ئۆزۈڭنى يەنە قاغان دەۋاتسەنغۇ تېخى، بۇ ئالەم ئىگىسى بار ئالەم، قېنى، كۆك تەڭرىدىن سوراپ باق، قوڭۇر يەردىن سوراپ باق، ئاۋۇ ئۆتلۈكەندىن، قوۋم-خالايىقتىن سوراپ باق، قايسىبى-رى سېنى قاغان دەپ تەن ئالىدىكەن؟ سۇلالە كاتتىلىرى نەزىرىگە ئېلىپ ئوتتۇغات بېرەمدىكەن؟ بالىلىرىم گۇناھسىز، نېمە دېيىشسەڭ مەن بىلەن دېيىش، ئۇلارنى ياخشىلىقچە قويۇپ بەر، بوينۇڭغا ئارغامچا سېلىپ، گۇناھىڭغا توۋا قىل!

بەگبارس قۇتلۇقنىڭ دۇمباق ئاۋازىدەك يانغۇ بېرىپ تۇرغان بۇ سۆزلىرىگە تەمكىن تۇرۇپ قۇلاق سالدى، يۈرىكىگە ئوغا بىلەن سۇغى-رىلغان يا ئوقىدەك تەسىر قىلىۋاتقان بۇ سۆزلەرنى يەنە ئاڭلىغۇسى باردەك، بىردەم جىم تۇردى. ئۇ قوۋۇقنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرىپىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈۋالغاندىن كېيىن، تېپىرلاۋاتقان بالىلارنى قولتۇقلىرىغا تېخىمۇ مەھكەمرەك قىسىپ تۇرۇپ:

— قاغان دېگەن قاغاندەك ئىش قىلىدۇ، كۆرمىش-ئەتمىشنى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلايدۇ. مۇنداق بولسۇن، تۇرغان يېرىڭدە جىم تۇرۇپ، ماڭا قارىتىپ بىر تال ئوق ئۈز، ئوقۇڭ ماڭا تەگسە تەقدىر-پېـ-شانەمدىن كۆرۈمەن ۋە تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا قاغانلىق نامىم بىلەن كېتىمەن. مۇبادا، ئوق بالاڭغا تەگسە، ئۆز بالاڭنى ئۆز قولۇڭ بىلەن ئۆلتۈرگەن بولۇپ، ئەل-يۇرتنىڭ نەپرىتىگە قالىسەن. مەن بولسام

قاغانلىق نامىم بىلەن سىنى قاتىللىق گۇناھىڭ ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇي-مەن! — دېدى.

تۈيدۈرماي تۇزاق قۇرۇشتا دادىسىدىن يەتكۈچە تەلىم ئالغان بەگبارس بۇنداق ھالقىلىق دەقىقىلەردە تەۋەككۈلگە ئۆزىنى ئۇرىدىغان نادانلاردىن ئەمەس ئىدى. نۇرغۇن يىللىق ئىلىشىشلارنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە، قۇتلۇقنىڭ قابىللىقىنى ۋە ئۇنىڭ كەينىدە خىللانغان نەچچە تۈمەن لەشكەرنىڭ بارلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۆز ئادىمى كۆپ بولغاندا 4000 دىن ئاشمايتتى. ئۇلار ئارىسىدىكى 3000 ئادەم، ئىچكى شەھەرگە كىرىۋېلىپ، ھېلىغىچە تىركىشۋاتقان تۇرغاق لەشكەرلەرگە تاقابىل تۇرمىسا بولمايتتى. شەھەر ئىچمۇ تىنچ ئەمەس ئىدى. بەگبا-رسقا باش ئەگمىگەن بەزى پۇقرالار ئاسىيلارنى تاپقان يەردە نابۇت قىلىشاتتى.ئوردۇبالىق ئون كۈن ئەمەس، بەش كۈنلا قامال قىلىنسا، بەگبارسىنىڭ جىمى دەسمايىسى غالتەككە چىقاتتى-دە، بەربىر مەغلۇپ بولۇۋېرەتتى. يۈرىكى توختاۋسىز پوكۇلداۋاتقان، باخشىلارغا پىر ئوينە-تىپ ئۆزىگە ئوق تەگمەيدىغانلىقىغا كاپالەت ئالغان بەگبارس ئاخىر بۇ ھىيلىنى ئويلاپ تاپقاندى.

قۇتلۇق كۆپ ئويلىنىپ ئولتۇرمىدى. ئۇ ئەتراپىدىكىلەرگە:

— ھېچكىم تۇرغان يېرىدىن بىر قەدەممۇ نېرى بولمىسۇن، پەرمانىمنى ئۆز جايىدا تۇرۇپ بىر-بىرىگە يەتكۈزسۇن، — دېدى ئۇ، ئات ئۈستىدىكى قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ.

قوۋۇق ئۈستىدە تۇرۇپ، لەشكەرلەرنى دىققەت بىلەن كۆزىتىۋاتقان بەگبارسىنىڭ لەشكەرلەرنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپلا گېپىدىن يېنىۋېلى-شىدىن ئەنسىرىگەن ئىبىل ئۆگەسى سەردارلارنى شۇنداق ئاگاھلاندۇر-دى-دە:

— قۇچۇلۇق مانىي ئۇستازلارغا ئېيتىڭلار، ئۇلار يادا[1] تاشلىرىنىڭ كارامىتىنى كۆرسەتسۇن، — دېدى ۋە يەنە سەردارلارغا جېكىلەپ، — ئۇ نائەھلى ئوق يەپ يىقىلغان ھامان 1000 لەشكەر قوۋۇققا ھۇجۇم قىلسۇن، قالغانلىرى سېپىل بويلاپ يېيىلىپ، قارماقلىق ئارغامچا تاشلاپ سېپىلغا ياماشسۇن!

قۇتلۇقنىڭ جىددىي بۇيرۇقى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ بىردەمدىلا ھەممىۋا مىڭباشىغا يېتىپ باردى. قۇچۇدىن كېلىپ، يېرىم يولدا سەپكە قوشۇلغان ئىككى مانىخەي يادا تاشلىرىنى خۇرجۇنىدىن چىقىرىپ، دۇرۇت ئوقۇپ يامغۇر تىلەشكە باشلىدى. يا ئوقىنىڭ بەگبارسقا دەل تېگىشىدىن دەرگۇمان بولۇپ تۇرغان بىر سەردار قۇتلۇققا ئاستا پىچىرلاپ:

— جانابلىرى، ئاتقان ئوق بەگبارسقا تەگسىغۇ تەگدى، ئالمىدىس باللارغا تېگىپ كەتسە...، — دېدى ۋە گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاغزىدىن چىقىرىشقا پېتىنالمىدى.

— ئوقنىڭ كۆزى يوق. ئەمما كۆك تەڭرىنىڭ كۆزى بار، — دېدى قۇتلۇق جاۋابەن ۋە خاتىرجەمگىنە كۈلۈپ قويدى.

سەردارمۇ ئادەم، جەڭ ئالدىدا ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق غەم-ئەندىشىسى بولىدۇ. پەقەت سەردار بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەندىشىسىنى لەشكەرلەردىن يوشۇرىدۇ، قورقماس قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، لەش-

---

[1] يادا تېشى — قەدىمدە تۈركىي تىللىق قوۋملاردا ئەپسۇن ئوقۇپ، يامغۇر ياغدۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ھېكمەتلىك تاش. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا بۇ توغرىلىق مەلۇمات بەرگەن. ئەرەب ساياھەتچىسى ئىبنى فەزلانمۇ ئۆز خاتىرىسىدە تۈرك قەبىلىرىدا «يامغۇرنى ئۆزىگە تارتىدىغان بىر خىل تاش بار ئىكەن، بۇ تاش بىلەن خالىغان ۋاقىتتا يامغۇر ياغدۇرىدىكەن» دەپ يازغان.

كىرنى جەڭگە ئۇندەيدۇ. ئەمەلدە، جەڭ تۈگەپ، نۇسرەت تاپقاندىلا ئاندىن غەم-غۇسسىدىن خالاس بولۇپ، چوڭقۇر بىر تىن ئېلىۋالىدۇ...

قۇتلۇق بىر سەردار، ئوخشاشلا، ئۇمۇ بىر ئادەم ئىدى. ئادەمگە خاس ھېس-تۇيغۇلاردىن مەھرۇم بولمىغاچقىلا ئۇمۇ ھەم غەم-غۇسسىدىن خالىي بولالمايتتى. ھېلىقى سەردارنىڭ ئەندىشىسى ئەلۋەتتە ئورۇنلۇق ئىدى. بىراق ئۇ بىر سەردار بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەندىشىسىنى يوشۇرۇپ، خاتىرجەمگىنە كۆلۈپ قويىتتى، پەقەت ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئادەملەر ئۈچۈن بۇنداق زىل ئىشلارغا تەۋەككۈل قىلماقتا ئىدى.

ئەمىسە، ئۇ، ئوردۇبالىقنى قامال قىلىپ، ئەل-ئاۋامنى قىينىسۇنمۇ؟ توغرىدىن-توغرا ھۇجۇم ياساپ، ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ قېنىنى تۆكسۇنمۇ؟ بەگبارسنىڭ شەھەر پۇقرالىرىنى، تۇتقۇن-مەھبۇسلارنى قىرغىن قىلىشقا باھانە تېپىپ بەرسۇنمۇ؟...

قۇتلۇق تەڭرىدىن ئىجازەت ئالماقچى بولغاندەك، ئاسمانغا قاراپ بىر پەس تىكىلىپ تۇردى ــ دە، «يا تەڭرىم!» دەپ مۇڭگۈز يانى قولىغا ئالدى، يا ئوقنى كىرىچكە تىرىدى ۋە ئوقنى قوۋۇق تۆپىسىگە قارىتىپ، كىرىچنى كۈچەپ تارتتى.

«ئەي ئىلاھىم، كۆزۈمگە نۇر، قولۇمغا كۈچ ئاتا قىلغىن. ئەل-يۇرت غەزىپىدىن پۈتۈلگەن ئوقنى شۇنداق ئاتايكى، ئۇ بەتنىيەت بەگبارسنىڭ دەل كۆكسىگە قادالسۇن. ئۆزۈڭ ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىسەن، كىم گۇناھكار، كىم گۇناھسىز بىلىپ تۇرغۇچىسەن. ئوقنى مەن ئاتتىم، نىشاننى ساڭا تاپشۇردۇم، ساڭا تاغدەك ئىشەنچىم بار، بالىلىرىمنى پاناھىڭدا ساقلاپ، دۈشمەن يۈزىنى تۇن زۇلمىتىدەك قارا قىلغايسەن...»

يادىچى مانىخەيلەرنىڭ كارامىتىمۇ ياكى تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن شۇنداق بولدىمۇ، قوۋۇق ئاسمىنىدا قارا كىگىزدەك ئىككى پارچە قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ، توساتتىن ھاۋا گۈلدۈرلىدى. «قارس» قىلغان ھەيۋەتلىك سادا يەر-زېمىننى دىر-دىر تىترەتتى. ئەزرائىلنىڭ نەرسىنى ئاڭلىغاندەك قورقۇپ كەتكەن بەگبارس ئاسمانغا قارىشىدى، قولانقارا «شارت» قىلىپ ئۇنىڭ قولتۇقىدىن بېشىنى تارتىۋالدى ــ دە، ئايچە-چەككە قاراپ: «قاچ سىڭلىم» دەپ ۋارقىرىدى.

قولانقارانىڭ جانبازلىقى ئەسقېتىپ قالدى، بەگبارسنىڭ بېقىنىغا تازا دەللەپ بىرمۇشت ئېتىۋىدى، بەگبارس قورسىقىنى تۇتقان پېتى ئىككى پۈكلىنىپ يالغۇز كۆتەكتەك چىقىپ قالدى. دەل بەيتىدە ئۇ-چۇپ كەلگەن بىر تال ئوق، دەل كۆكسىگە سانجىلىپ، ئۇنى تىك موللاق چۈشۈردى.

— ئۇلۇغ تەڭرىگە شۈكۈرلەر بولسۇن، — دېدى قۇتلۇق ئاسمانغا قاراپ تەشەككۈر ئېيتىپ.

— ئېل ئۆگەسىگە شان-شەرەپلەر بولسۇن، — دېيىشتى سەردار-لەشكەرلەر سېپىلگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېتىشىپ.

34. ناتونۇش مەھبۇس

بۇ يىل ئەتىياز تولىمۇ غەلىتە كەلدى. ھاۋانىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ، ھەدېسىلا يامغۇر ياغدى. تاغ كەينىدىن شامال سوقتىمۇ، قارا يامغۇر قارغا ئۆرۈلدى. يېنىشلاپ ئۆششۈك تەگكەن گۈل-گىياھلار بوي تارتال-مىغان پاپا ئادەمدەك، يەر تىگشاپلا يېتىۋالدى، غۇنچىلىرى بەرگىدە

سولۇپ، ئېچىلمايلا تۆكۈلۈپ كەتتى. ھاۋا ھادىسىلىرىدىن بىخەۋەر، يىللىق سەپىرىنى ئۆز بۇرجىدا داۋام قىلىۋاتقان سەيياھ قۇياش تۇيۇقسىز بىر چاقناپ، ياز مەۋسۇمىدىن بەلگە بەرگەندىن كېيىن ئاندىن بۇ ھۇرۇن پەسىل ياز كۈنلىرىگە ئورۇن بەردى. ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ قىرغاق تەسكىيىدىكى ئاداققى مۇز بىر چۈشتىلا ئېرىپ تۈگىدى. باھاردىمۇ دۈگدەرەشكەن تاغ دەرەخلىرى پەسىلگە يات جۇۋىسىنى سېلىپ تاشلاپ، يېشىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشتى.

ياز كەلدى. ئەتىيازنىڭ ئاخىرقى تىنىقلىرىدا شەھەرگە كىرىپ كېلىشكەن قۇتلۇقلار قاتىلاڭچىلىق ئىچىدە، ھەممىنى تولۇقلاتقان، ھەممىنى زېرىكتۈرگەن بىر پەسىلنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قېلىشتى. ئۇلار دۈشمەن قامالىنى بۇزۇپ، ياغلاقارنى قۇتۇلدۇردى. 14 ياشلىق ئايچۇرنى قاغان تىكلەپ، تاراسىنىڭ مېيىتىنى داغدۇغا بىلەن دەپنە قىلدى. شەھەر تىنچىتىلىپ، چوڭ ئىشلار بېسىققاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيگە قايتىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئېل ئۇگەسى ياغلاقار بىلەن بىللە غىزالىنىۋېتىپ، ئىچ-قارنىدا بىخسىپ ياتقان ئاچچىق گەپلەرنى بىراقلا تۆكۈپ تاشلىدى.

— ھەي ياغلاقار، ھەي ياغلاقار، قىلغان گېپىم بۇ قۇلىقىڭدىن كىرىپ، ئۇ قۇلىقىڭدىن چىقىپ كەتتىغۇ سېنىڭ، شۇنچە كۈچلۈك جانباز تۇرۇپ يا قاغاننى قوغداپ قالالمىساڭ، يا شەھەرنى تۇتۇپ تۇرالمىساڭ، «ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماپتۇ» دېگەن مۇشۇ كەندە ئەسلى، — دېدى، بېشىنى چايقاپ، مەنسىتمەسلىك نەزىرىدە چىمەلتىكىنى چىقىرىپ.

قۇتلۇقنىڭ تاراڭ-تۇرۇڭ تەگكىنىگە، ئوچۇق چىراي بەرمىگىنىگە قاراپ، بىر ئايدىن بېرى تىل تۇتۇقى بار ئادەمدەك باش چۆكۈرۈپ يۈرگەن ياغلاقار بولدى دېگۈچە ئوڭايسىزلاندى. ئۇ ئاكىسىنىڭ ھامانەم

بىر كۈنى مۇشۇنداق دەيدىغىنىنى پەملەپ تۇراتتى. پەقەت «ئىگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيتۇ» دېگەندەك، گۇناھىمنى تەن ئېلىپ، چىن كۆڭلۈمدىن تۇۋا قىلساملا ئۇنىڭ ئەپۇسىغا ئېرىشىمەنغۇ دەپ ئويلاپ يۈرەتتى.

لېكىن، ياغلاقار «گۇناھى»نى تەن ئېلىش بىلەن بىللە، يەنىلا بارنى بار، يوقنى يوق دېيىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇقىنى قويۇپ، قۇتلۇققا دېدى:

— ئاكا، مەن گۇناھكارمەن، مەن ئەيىبلىكمەن، ئۇر-سىڭىزمۇ، تىللىسىڭىزمۇ ئۇ ئالەم، بۇ ئالەم خاپا بولمايمەن. بىراق... بىراق ...

— ساڭا سېنىڭ ئاكاڭ ئەمەس، بەلكى ئېل ئۆگەسى گەپ قىلىۋاتىدۇ، — قۇتلۇق سىڭايان قاراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ گېپىگە رەھىم-سىزلەرچە لوقما سېلىپ، دېدى، — تىلىڭنى چايناپ نېمە دېمەكچى-سەن؟ ئۆزۈڭنى ئاقلىماقچىمۇ، يا گۇناھىڭدىن تانماقچىمۇ؟

— ئېل ئۆگەسى ئالدىدا گۇناھىمغا ئىقرارمەن، گۇناھىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن!

بۇ گەپ بىلەن، قۇتلۇق ئاچچىق ياندۇرىدىغان شىپالىق دورا بېگەندەك، تېزدىنلا بوششىپ قالدى ۋە:

— ماڭا ماۋۇ گېپىڭ يارايدۇ، ئوغۇل بالا دېگەن بېشىغا تاغ يىقىلسىمۇ ئەيىبىدىن تانمايدۇ، — دەۋېتىپ، مەيدىسىگە ئۇرۇپ قويدى.

ياغلاقار «گۇپ» قىلىپ بېسىپ كەلگەن قارا بوراننىڭ ھۇشقى-تىپلا ئۆتۈپ كەتكىنىگە ئىشەندى-دە، ئۆز گېپىگە قايتىپ كەلدى:

— بايام دېگەندەك، مەندە گۇناھ بار، لېكىن، تاراس قاغاندىمۇ سەۋەنلىك يوق ئەمەس، — دېدى. قۇتلۇق «قاغاننى ئەيىبلەشكە نېمە ھەددىڭ» دېگەن مەنىدە ھومىيىپ قويۇۋىدى، ياغلاقار ئۇنى كۆرمى-

گەنگە سېلىپ، دەيدىغىنىنى دەۋەردى:

— سەۋەنلىك قاغاندا ئەمەس، بەلكى قانتۇر سانغۇندا، مەندىن سىر يوشۇرۇپ، بۆكۈ قوۋمىگە بېرىپ ھېلىقى ھازازۇل خوتۇننى باشلاپ كەلمىگەن بولسا، قاغان ئۇنىڭغا كۆز سالماس ۋە ئوغا ئىچىپ ئۆلۈپ كەتمەس ئىدى. ئېل ئۇگەسىنىڭ تاپشۇرۇقنى يادىمدىن چىقىرىپ، قانتۇرغا ئوبدانراق كۆز-قۇلاق بولمىغىنىم ئۈچۈن بۇ گۇناھقا مەنمۇ شېرىكمەن.

— بۇ گېپىڭنىڭ خېلى جېنى بار، قانتۇر ھامان بىر كۈنى بىرەر ئەسكىلىك قىلىدىغاندەكلا تۇراتتى. ئەمدى ئۇ ئۆلدى، شۇغىنىسى، قانتۇر بىلەن بەگبارىس بۆكۈ قوۋمىدە ماكان تۇتۇپ، نەچچە مىڭلاپ ئادەم توپلاپتۇ، قاغان قازا قىلغان ھامان، ئۇ ئوردۇبالىققا بېسىپ كىرىپتۇ. مۇشۇنداق چوڭ ئىشنىمۇ تۇيماي يۈرگىنىڭ نېمىسى؟ شۇنچىلىك ئاسىيغىمۇ تەڭ كېلەلمىگىنىڭنى قانداق چۈشەندۈرسەن ئەمدى؟

— بەگبارىسنى ئۆلدى دەپلا ھەممىمىز بىخۇد يۈرۈپتۇق. ماڭا ئوردۇبالىقتىن ئايرىلىشقا، قەبىلە-قوۋملەرگە بېرىپ تىڭتىڭلاشقا ئىجازەتمۇ يوق ئىدى. يامان يېرى، بۇ بىر تالاي بەختسىزلىكلەرنىڭ ھەممىسى تۈن يېرىمىدا يۈز بەردى. قاغاننىڭ توقال ئالغىنىنى بىلىپ بولغۇچە قاغان قازا قىلدى، قاغاننىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقۇچە بەگبارىس باستۇرۇپ كىردى. بەگبارىسنىڭ كىرگىنىنى بىلگەن چاغدا بىز ئاللىقاچان لەشكەرگاھقا قامىلىپ قالغاندۇق، دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشتۇق، ئەمما، ئۇلار تالادا، بىز قامالدا بولغاچ، لەشكەرگاھتىن بۆسۈپ چىقالمىدۇق...

قۇتلۇق بەگبارىسنى موللاق ئاتقۇزۇپ، قوۋۇق بۇزۇپ شەھەرگە كىرگەن كۈنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئېچىنىشلىق مەنزىرىلەرنى

ئەسلەپ قالدى. تاراسنىڭ ئۇسمىدەك كۆكىرىپ كەتكەن چىرايىنى، بۇ ئالەمنى كۆرۈپ قانمىغاندەك ئوچۇق تۇرغان كۆزلىرىنى، قورقۇپ كەتكەن ئايچۇرنىڭ ئايانچلىق تەلەتىنى، كوچا-كويلاردا يېتىپ كەت-كەن جەسەتلەرنى، قەتلىئام قىلىنغان تابغاچ ئويمىگەرلىرىنى بىر-بىر-لەپ كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈۋىدى، ئۇنىڭ يەنە جەھلى قاتتى. بۇ ئىشلارنى يۈزگە سېلىپ، ياغلاقارغا يەنە ئوبدانراق ساۋاق بەرمەكچى بولدىيۇ، ئۇنىڭ شىۋاقلىقتەك نەملىشىۋاتقان كىچىك كۆزلىرىگە، تىترەۋاتقان لەۋلىرىگە قاراپلا، پەيلىدىن ياندى. «ئېھتىمال، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى شۇنداقتۇر، — دەپ ئويلىدى ئۇ، ياغلاقارغا ئىچ ئاغرىتىپ، — تەڭرى شۇنداق بۇيرۇغان ئىكەن، ئۇنى ئۆزگەرتمەككە ھېچكىمنىڭ ئامالى يوق. ياغلاقارنىڭمۇ، ھەتتا مېنىڭمۇ شۇنداق...»

قۇتلۇقنىڭ ئىشتىھاسى ئېچىلدىمۇ، بىر بۇردا ناننى ئاغزىغا سې-لىپ، ئالدىرىماي چايناشقا باشلىدى، شەھەرگە كىرگەندىن بېرى ياغلاقارغا تۇنجى قېتىم چىراي ئېچىپ، ئاخىرقى ھورلىرىنى پۈركەپ بولغىنىغا خېلى بولغان بىر پارچە گۆشنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى ۋە ئاغزىنى ئۇشلاپ:

— ئالە، قىز بالىدەك يىغلامسىراپ ئولتۇرماي، قورسىقىڭنى ئوبدانراق تويغۇزۇۋال، — دېدى.

ياغلاقار قۇتلۇقنىڭ سەردارلارغىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ، جېنىدىن چارە ئوغۇل-قىزلىرىغىمۇ قاتتىق قوللۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغىنىنى ئوبدان بىلەتتى. يۈز بەرگەن بارلىق پاجىئەلەر ئۈچۈن ئۇنىڭدىن قاتتىق ئەدەپ يەپ، تۆمەنباشلىق مەنسىپىدىن قۇرۇق قال-دىغىنىغا، ھەتتا لەشكىرىي قائىدە بويىچە، جازانىڭ چوڭىغا ئۇچرايدى-غىنىغا كۆز يەتكۈزۈپ، يامان كۆڭلەرگىمۇ تەييارلىنىپ قويغانىدى. ئۇنىڭ دەيدىغانىنى دەپ، قورسىقىنى بوشىتىۋېلىشىمۇ شۇ سەۋەبتىن

ئىدى.

قۇتلۇق ئۇنى ئەدەپلەشنىغۇ ئەدەپلىدىيۇ، چوڭ جازادىن ئىغىز ئاچمىدى. لېكىن ئۇ رەھمەت دېمەك تۇگۇل، تۇيۇقسىزلا تەتۇرلۇك قىلدى.

— ئاكا، رۇخسەت قىلسىڭىز، ئۆز يۇرتۇمغا قايتىپ بېرىپ، تۇغقانلىرىمنى تېپىۋالاي دەيمەنا، — دېدى، ئۇدۇللا سۆزلەپ.

قۇتلۇق نان چايناشتىن توختىدى، گەپ ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئەمەس، بەلكى كۆزىدىن چىققاندەك ، ياغلاقارغا قاراپ قېتىپ قالدى.

ياغلاقار تەلپىنى يەنە تەكرارلىدى. قۇتلۇق ئۇنى باياتىنقى گەپلىرىدىن رەنجىپ قالدى دەپ قىياس قىلدى بولغاي، مىيىقىدا كۈلۈپ بېشىنى چايقىدى.

— نېمىلا دېگەنبىلەن كىچىك بالىدە سەن، «گەپ يۈزدە ياخشى، ئۇسسۇل تۇزدە» دەپتىكەنغۇ، دەيدىغاننى يۈزمۇيۈز دېدىم، ئىچقارنىمۇ خېلى بوشاپ قالدى، قورسىقىڭدا گىنە ساقلاپ، كېتىمەن دەپ دوق قىلغىنىڭ نېمىسى ئەمدى؟ — دېدى، ياغلاقارنى ئىزا تارتقۇزماقچى بولۇپ.

— مەن دېدىمغۇ، خاتا قىلغىنىمغا ئىقرارمەن، گۇناھىم ئۈچۈن، ھەرقانداق جازا بەرسىڭىزمۇ ماڭا ئازلىق قىلىدۇ. بىراق، كېتىمەن دېگىنىم ھەرگىزمۇ بۇ سەۋەبتىن ئەمەس.

— ئەمىسە، نېمىدەپ كەتمەكچى بولۇپ قالىسەن؟ بىز قىلىدىغان ئىشلار كۆپقۇ تېخى.

— ياخشىسى، مېنى كەتكىلى قويۇڭ، سەۋەبىنى سىز سورىماڭ، مەن دېمىگەن بولاي.

— تازىمۇ بىر داڭقان پۈتى گەپ بولدىغۇ بۇ، سەۋەبىنى دەپ بەر، قايىل بولامدىمەن-يوق، بۇنىسى بىر گەپ.

— ئىشقىلىپ بۇ يەردە تۇرغۇم يوق.

— بۇمۇ سەۋەب بولدىمۇ؟ ئۆيلەپ قويمىدى دەپ شۇنداق قىلىۋاتامسەن، يا؟

— ئۆيلەنسەم نېمە بوپتۇ، ئۆيلەنمىسەم نېمە بوپتۇ؟ قىز بالا دېگەن خىيالىمغىمۇ كىرىپ چىقمايدۇ بۇ كۈنلەردە.

راست گېپىنى يوشۇرۇپ، يەنە مۆكىمۆكىلەك ئوينىۋەرسە قۇتلۇق-نى خىلمۇخىل گۇمانلارغا تاشلاپ قويىدىغىنىنى تۇيۇپ قالغان ياغلاقار بىردىنلا غەيرەت قىلىپ، ئېغىز ئاچتى:

— خەق قاغان بولسۇن دېسە بولغىلى ئۇنىمىدىڭىز، ئاياقتىكى ئاشتەك تەييار تۇرغان پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ، تاراستەك بىر گۆدەك-نى قاغانلىققا كۆتۈردىڭىز، قاغان بالا بولسا، ئەل-يۇرتنىڭ كۆرەر كۈنى نېمە بولماقچىدى ئەمدى؟ ئىشنىڭ مۇشۇنچىلىكىدە يۇرتۇمغا كېتىۋالاي دەيمىنا ...

گەپنىڭ بېشى چىققان هامان بىتاب ئادەمدەك تولغانغىلى تۇرغان قۇتلۇق چايناۋاتقان نېنىنى بىراقلا پۈركۈۋەتتى ۋە:

— ئاغزىڭنى يۇم! — دەپ ۋارقىرىدى، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئىناد-قۇلى ۋە باشقا ئاللىكىملەرنىڭدۇر ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۆزىچە غودۇڭ-شىپ كەتتى.

«ئادەملەر نېمىدېگەن نادان، نېمىدېگەن كەم ئەقىل هە؟ ئۇلار قاغان نەسلىنىڭ ئەگرىدىن تۆرىلىدىغىنىنى بىلمەمدىكىنە؟ تەگرى ئوغ-لىنىڭ پۇشتىپاناهىلا قاغان تەختىگە مۇناسىپ ئىكەنلىكىگە كۆز يۇماھ-دىكىنە؟ ئېقىپ يۈرگەن ئۆسەك سۆزلەرنىڭ ياغلاقارنىمۇ قايمۇقتۇ-رۇپ يۈرگىنىنى قارىمامدىغان؟ هەي ئادەملەر ... هەي ئادەم-لەر...»

راست، بۇنداق گەپلەر ياغلاقارنىڭلا ئەمەس، قۇتلۇقنىڭمۇ قۇلد-

قىغا كىرىپ بولغانىدى. بەزى ۋەزىر، سەردارلار ھە-ھۇ دېيىشىپ، ئۇنى قاغانلىققا كۆتۈرمەكچى بولۇۋىدى، ئۇ چىرايلىقچە رەت قىلدى، بەزىلەرگە ياغلاقارغا ھۆركىرىگەندەك ھۆركىرىدى، بەزىلەرنى تازا ئۇ-چۇقداپ قويدى. ئۇ كىمگە ھۆركىرىسۇن ۋە كىمنى ئۇچۇقدىسۇن، ۋىجدان بۇيرۇقىغا قۇلاق سېلىپ، ئايچۇر تىكىننى تەختكە چىقاردى، نام-ئۇنۇغات تەلەپ قىلىپ سۇلالىگە يالۋاچ ئەۋەتتى. قېنى ئۇلار جاۋاب بەرسۇن، قاغان ئۆز ۋەزىرىگە تەزىم قىلغان نەدە بار؟ قاغان ۋەزىر ئالدىدا ياش تۆككەن نەدە بار؟

بۇنداق كاتتا ئىش مىلادىيە 791-يىلى ئۇيغۇر قوۋمىدە بولۇپ ئۆتكەن ئەڭ كاتتا بىر مۇراسىمدا يۈز بەردى. ئايچۇر قاغان تاج كىيىۋېتىپ، ئېل ئۆگەسى قۇتلۇقنىڭ ئالدىدا تىز پۈكۈپ، تارام-تارام ياش تۆككەنچە: «ئوغۇللىرى ئايچۇر كۆپ نادان ۋە كەم ئەقىل بولسامۇ، ياردەملىرى بىلەن تەختكە ۋارىس بولدۇم. سىلىنى ئۆز ئاتامدەك كۆرۈپ، ئوغۇللىرى قاتارىدا ئىش بېجىرگەيمەن»[1]دەپ رەھ-مەت ئېيتتى. بۇ ئەجەبا قۇتلۇقنى ئۆزى تاج كىيگەندىنمۇ بەكرەك خۇشال قىلمامدىكەن؟ بۇنداق ھۆرمەت، بۇنداق ئابرۇي قۇتلۇقنى ئاسمانلارغا كۆتۈرمەمدىكەن؟

ئاكىسنى ئوبدان چۈشىنىدىغان ياغلاقار لىك بۇدورەم تۇيۇقسىزلا مىخقا ئۇسۇۋالدى. «ئۆزگىلەر قان چېچىپ، جان بېرىدۇيۇ، ئاكام قول سوزسىلا قولغا كېلىدىغان قاغانلىقنى نېمىدەپ ئۆزگىلەرگە تاشلاپ بېرىدۇ» دېگەن بىر سوئال ئاكىسنى مۇرەككەپ بىر تېپىشماققا ئايلاندۇ-رۇپ قويدى. بۇ سوئال ۋە بۇ تېپىشماق ئۇنى تازا قىيناپ تۇرغاندا،

[1] ليۇ يىتاڭنىڭ «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» دېگەن كىتابىنىڭ 126-بېتىدىكى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىن ئېلىنغان ئەسلىي سۆز.

تەقدىردىن ۋەھىي كەلدى. ئىشىك قېقىلىپ، بىر مىڭباشى كىرىپ كەلدى ــ دە، بىر قېرى گۇناھكارنىڭ تۇتۇپ كېلىنگىنىدىن خەۋەر بەردى. قۇتلۇقنى تەقەززا قىلغان بۇ خەۋەر قۇتلۇقنىڭ دىققىتىنى ياغلاقاردىن يۆتكىدى ۋە قاتمال سۈكۈناتنىڭ خاتىمىسى بولۇپ قالدى. قۇتلۇق:

— بەزى سىرلارنىڭ ئاچقۇچى ئاشۇ قېرىنىڭ قولىدا، مەھكەم ساقلاڭلار، ئۇنى ئۆزۈم سوراق قىلماقچىمەن، — دېدى، مىڭباشىغا تاپىلاپ.

تاراسنىڭ ئۆلۈمىدىن، قۇتلۇق بېشبالىقتىكى چېغىدىلا خەۋەر تاپتى. ئۇ قايتىپ كەلدى، بەگبارىس «قاغاننى ۋە قىزتۇرمىشنى مەن ئۆلتۈردۈم» دەپ ئىقرار قىلدى. شەھەرگە كىرىۋىدى، ئۇ يەنە شۇنداق گەپلەرنىلا ئاڭلىدى. بەگبارىسمۇ بۇ جىنايەتنىڭ جازاسىنى تارتتى. قىز ئەكەلگەن قانتۇرمۇ سىپىل تۈۋىدىلا بېشىنى يېدى. لەشكەرلەر قاغان ئوردىسىنى ئاختۇرۇۋىدى، ئويلىمىغاندا بىر قىزنىڭ جەسىتىنى تېپىۋې-لىشتى. كۆرگەنلەر ئۇنى قانتۇر ساغۇن ئېلىپ كېلىپ قاغانغا تارتۇق قىلغان قىز دەپ گۇۋاھلىق بېرىشتى. شۇ قىزنىڭ قاغانغا ئوغا بەرگىنىدە ۋە قاغاننىڭ ئوغا ئىچىپ ئۆلگىنىدە ھېچقانداق شۇبھە قالمىدى.

بىراق، بەزىبىر ئالامەتتىن قارىغاندا، قاغاننىڭ ئۆلۈمى ئۇنداق ئاددىي ئۆلۈم ئەمەس، بەلكى قاتمۇقات مەخپىيەتلەرگە كۆمۈلگەن، باشپىيازدەك، سويسا-سويسا پوستى تۈگىمەيدىغان ئاجايىپ بىر سىرلىق ئۆلۈم ئىدى. ئۆلۈم بىلەن باغلىنىشلىق جىنايى ھالقا ئىچىدە، بەگبا-رىس، نامەلۇم قىز ۋە ۋەزىر قانتۇردىن ئۆزگە، 70 لەردىن ئېشىپ قالغان يەنە بىر ئادەم باردەك قىلاتتى. كۆرگەنلەرنىڭ گېپىچە، قاتىل قىزنى «قىزىم» دەپ ئاتايدىغان بۇ سىرلىق كىشى ئوردۇبالىققا قىزى بىلەن بىللە كېلىپ، بىر كۈن تۇرۇپلا خۇددى ئۇستا سېھرگەردەك غايىب

بولغانىدى. «بۇ سىرلىق ئادەم زادى كىم؟ راستىنلا قاتىل قىزنىڭ دادىسىمۇ ياكى بۇ يەردە بىر ئويۇن بارمۇ؟ نېمىدەپ قىزى بىلەن بىللە كېلىپ، يالغۇز قايتىدۇ؟ نېمىدەپ ئۆزى كېلىپ ئۆزى كېتىدۇ؟» دېگەن سوئال قۇتلۇقنى قىزىقتۇراتتى. ئۇ بۇ قېرىنى بىر توپ ئاچقۇچنى يېنىغا ئېسىپ يۈرگەن ئوردا قازناقچىسىغا ئوخشىتاتتى. ئۇ تېپىلسىلا، قۇلۇپلانغان سىرلىق ئۆيلەر شەكسىز ئېچىلىپ، ھەممە نەرسە مانا مەن دەپ ئايان بولىدۇ دەپ ھېسابلايتتى. «ئۆلگەن بولسا ئۆلۈكنى، تىرىك بولسا تىرىكنى تېپىپ كېلىڭلار» دېگەن پەرمان بىلەن چىقىپ كەتكەن 500 لەشكەر گۇمانلىق بۆكۈ قەبىلىسىدە بىر ئاي تۇرۇپ، مانا ئەمدى قايتىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ تۇتۇپ كەلگىنى دەل ئاشۇ گۇمانلىق ئادەم ئىدى.

ئوردۇبالىقتا كېچە. باش توخۇ چىللاپ بېسىققان چاغ.

ئىچكى شەھەرنىڭ چېتىگەرەك جايلاشقان ئوردا ھەپسىسىنىڭ بىر ئۆيىدە سوئال-سوراق جىددىي داۋام قىلماقتا ئىدى.

كېچە بولغىنىغا قارىماي، ئۆي ھاۋاسى ئوت ياققاندەك دىمىق ئىدى. قۇتلۇق ئۆي تۆرىدە يۇمشاق ئەيلەنگەن تېرە كۆرپىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى، قارشىسىنىڭ تۆت چامدام نېرىسىدا قېرى مەھبۇس ئۆرە تۇراتتى. ئۇنىڭ بويىنىغا تاقاق سېلىنغان، چورۇقلۇق ئاياغلىرى زەنجىر بىلەن چېتىپ تاشلانغان، كىيىۋالغان تېرە پەشمىتىمۇ ئۆتكەمەدەك ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتكەنىدى. قۇرۇم باسقان ئويما تەكچىدە ئۇچقۇنداپ يېنىپ تۇرغان ساپال چىراغ بىر كۈچەپ، بىر ئاجىزلاپ، دوڭغاق سۆڭەتتەك مۈكچىيىپ قالغان مەھبۇسنى سۇرلۇك تۇسكە كىرگۈزۈۋەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئالا قالماي ئاق كىرگەن پاخما چاچلىرى قۇلاقلىرىنى بېسىپ، مۈرىسىگىچە تاشلىنىپ تۇراتتى، ھارغىنلىق قايناۋاتقان قىسماق كۆزلىرى قۇدۇق تېگىدىكى سۇغا ئوخشاش سۇسقىنە

پىلدىرلايتتى.

قۇتلۇق كۆڭگىنى بويىچە، يوغان گەۋدىسىنى ئازراق ئالدىغا تاشلاپ، مۇشتۇمى بىلەن ئىڭىكىنى يۆلىدى، پەستىن يۇقىرىغا قاراپ، مەھبۇسنى تازا ئوبدان كۆزىتىپ چىقتى. مەھبۇسنىڭ ئۆزىنى زىيادە ئەركىن تۇتۇشلىرى، ئەيمەنمەستىن ئۇدۇل قاراشلىرى كۆزىگە ئانچە سىغىپ كەتمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مەردلىك قىلىپ، مەھبۇسنى تاقاق ۋە زەنجىرلەردىن ئازاد قىلىشقا بۇيرۇق بەردى.

تاقاق ئېلىۋېتىلدى، زەنجىر يېشىپ تاشلاندى. قۇتلۇق بارماقلىرى بىلەن شەرەت قىلىپ، ئۇنى ئالدىغىراق ئېلىپ كەلدى ۋە چىراغ تەرەپكە يۈزلەندۈردى.

قەددى ئېگىلىپ، بۇرۇت-ساقىلى قاغا چاڭگىسىدەك چۇۋۇلۇپ تۇرغىنى بىلەن، تۇتقۇننىڭ سەل كۆتۈرۈلگەن ئىككى مەڭزى قان دېغىدەك قىزىل، تار كەلگەن پېشانىسى چوڭقۇر قورۇقلاردىن خالىي ئىدى، كۆزلىرىدە توڭلاپ قالغان كۆلكە ئىزنالىرىدىن، بېشىنى يانتۇ تۇتۇپ، قىيپاش قاراشلىرىدىن مۇرادىغا يەتكەنلەردىلا بولىدىغان بەزى ئالامەتلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى، گەز باغلاپ كەتكەن قېلىن كالپۇكلىرى كىمنىدۇر ئەيىبلەشكە تەييارلانغاندەك، يېرىم ئېچىلغانىدى.

ئۇنىڭ ئوزايىدىكى بۇ ئالامەتلەر قۇتلۇقنى تولىمۇ جەلپ قىلدى، جىن چاپلاشقاندەك ئۇنىڭغا كىرپىك قاقماي قاراۋەردى، قاراۋېرىپ كۆزى قۇرىدى، قاراۋېرىپ كۆزى تورلاشتى، بېرىپ-بېرىپ ئۆزىنى ئېگىز تاغ يېنىدا تۇرغان پاكار بىر دۆڭدەك، ۋەزنى يەڭگىللەپ، دەرمانى خوراۋاتقاندەك ھېس قىلىشقا باشلىدى.

«ئاگاھ بول قۇتلۇق، قېرى مەھبۇس جادۇ قىلىۋاتىدۇ، جادۇگەرگە باش ئېگىپ بولمايدۇ!...»

قۇتلۇق يەنە ئەسلىگە كەلدى، دىققىتىنى قايتا قوزغاتتى، قەددىنى

رۇسلاپ، كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ شۇنداق قارىۋىدى، قېرى مەھبۇس بەئەينى تـۆگە يىنىدىـكى چۈمۈلىـدەك، ۋىجىك ۋە ئاجـىز بولۇپ كۆرۈندى.

ئۇ ئاجىز چۈمۈلىگىمۇ، ھەتتا پاشا-كۇمۇتىغىمۇ تەڭ قىلمايدىغان قېرى مەھبۇسقا ئۆزىنى راسا بىر تونۇتۇپ قويماقچى بولغاندەك، مەيدىسىنى كۆپتۈرۈپ، ئاۋازىنى ئۆلغايتىپ، سوئال تاشلاشقا تۇتۇش قىلدى.

— قېنى ئېيت، ئىسىم-زاتىڭ كىم؟ قوۋمىڭ قايسى، ئۇرۇقىڭ نېمە؟

قۇتلۇقنىڭ قول شىلتىپ تۇرۇپ ئەتەي ھەيۋە قىلىۋاتقىنىنى بىلىپ قالغاندەك، مەھبۇس سەل توختىۋېلىپ جاۋاب بېرىپ، دېدى:

— قوۋمىم ئۇيغۇر، ئادىز نەسلىدىنمەن!

مەھبۇسنىڭ جاۋابى بازغان ئۇرغاندەك قاتتىق ۋە سالماقلىق ئىدى، ئاۋازى سەندەلگە بولقا تەگكەندەك جاراڭلايتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ ياش قورامىغىمۇ، تۇرقى، سالاپىتىگىمۇ ئەسلا ماس كەلمەيتتى. ئۆز ئۇرۇقىنى يۈرەكلىك ھالدا ئېتىراپ قىلىشى مەھبۇسنىڭ ئۇنداق-مۇنداق ئادەم ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى.

— ھە؟ ئادىز ئۇرۇقىدىن دېدىڭمۇ؟ — قۇتلۇق ئۇنى سىناپ باقماقچى بولغاندەك قايتۇرملاپ سورىۋىدى، ئۇ مەھبۇس قىزىق ياغقا سۇ چاچقاندەك قايناپ كەتتى:

— كۆك تەڭرى گۇۋاھ، قوڭۇر يەر گۇۋاھ، پىقىر ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ نەسلى پاك ئادىز ئۇرۇقىدىنمەن. قانداق، مەيدەمگە مۇشتلاپ تۇرۇپ «مەن ئادىز» دېگىنىمدىن ھەيران بولۇۋاتامسەن؟ بىلىپ قوي، مەن نەسلىمنى يوشۇرمايمەن، يالغاندىن ياغلاقار بولۇۋېلىپ، ياغلاقار-لاردىن شەپقەت تىلىمەيمەن!

«ۋا دەرىخا، بۇ مەھبۇسمۇ ياكى مەھبۇس سۈرەتلىك جادۇگەرمۇ؟ — دەپ ئويلىدى قۇتلۇق، ھەربىر ئېغىز سۆزىنىڭ ئۆزىگە دەل تېگىۋاتقىنىنى تۇيۇپ، — ياغلاقار بولۇۋېلىپ، ياغلاقارلاردىن شەپقەت تىلىمەيمەن دېگىنى نېمىسى ئۇنىڭ، ئۇ ئەجەبا تەكتىمىنى بىلىپ تۇرسا ـ ھە؟..»

قۇتلۇق ئۇنداق ئويلىغىنى بىلەن، بۇ تۈز سۆزلۈك مەھبۇسقا بىلىپ ـ بىلمەي قىزىقىپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى، ئۇنى ئۆرە تۇرۇۋېرىشتىن خالاس قىلدىيۇ، كۆڭلىدىكىنى ئاشكارىلاشقا ئالدىرىمىدى.

— ھەي ئادىز چال، — دېدى، قۇتلۇق تەلەپپۇزىنى سەل ـ پەل يۇمشىتىپ، «قېرى» دېگەننى «چال»غا ئۆزگەرتىپ، — قارىغاندا ياغلاقارلارغا ئۆچلۈك قىلىدىكەنسەن ـ دە، شۇنداقمۇ ـ ئەمەسمۇ؟

— ئەلۋەتتە شۇنداق، مەن ئۆلۈم ئالدىدىكى ئادەممەن، قورقۇمسىز ئادەممەن، شۇڭا يالغان ئېيتمايمەن، ئىقرارمەنكى، ياغلاقار دېگەنلەرنى بۇ ئالەمدىمۇ ئۆچ كۆرىمەن، ئۇ ئالەمدىمۇ ئۆچ كۆرىمەن، تىرىك بولسا بۇ دۇنيادا، ئۆلۈك بولسا ئۇ دۇنيادا تىنچ قويمايمەن.

— ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ قاغان ئۇرۇقى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان ئوخشايسەن چال، بولمىسا، يۈرىكىڭنى قاپتەك قىلىپ، ياغلاقارلارغا بۇنچە يامان تىل تەگكۈزمەس ئىدىڭ!

— نېمىدەپ بىلمەيدىكەنمەن؟ بىلىپ تۇرۇپ تىل سالدىم، بىلىپ تۇرۇپ ياغلاقارنىڭ ئەڭ كاتتىسى تاراس قاغاننى ئۆلتۈردۈم!

«يا تەڭرىم، نېمىدەپ جۆيلۈۋاتىدۇ بۇ قېرى، ئەقلى ـ ھوشى جايىدىمۇ؟ يا ئاغزىغا كەلگەنىنى دەۋېرىدىغان تېجىمەل مەخلۇقمۇ؟»

مەھبۇسنىڭ قورقۇنچلۇق سۆزلىرى قۇتلۇقنى بۆلەكچىلا بىر

قسما قىلىۋەتتى. چۈنكى ئۇ مۇشۇ يېشىغىچە ياشاپ، ھەرقانداق بىر گۇناھكارنىڭ ئۆز گۇناھىنى بۇنداق ئاسان تەن ئالغىنىنى ئاڭلاپمۇ، كۆرۈپمۇ باقمىغانىدى.

— ياق ... ياق ... قاغانىنى سەن ئەمەس، بەلكى بەگبارىس ئۆلتۈردى، تازا قىلسا، ئۇلار سەندىن پايدىلاندى، شۇنداقمۇ بوۋاي؟

— ئۇنداق ئەمەس، قاغانىنى مەن ئۆلتۈردۈم، ئۇ مەندىن ئەمەس، مەن ئۇنىڭدىن پايدىلاندىم.

— باش كېتىدىغان بۇنداق ئىشتا چاقچاق قىلما بوۋاي، ۋەزىر قانتۇرمۇ قاغانىنى ئۆلتۈرگەن قاتىلغۇ؟

— توغرا ئەمەس، مەن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىدىنلا پايدىلاندىم، ياغلاقاردىن پايدىلىنىپ، ياغلاقارنىڭ جاجىسىنى بەردىم!

— ئۇلار نامەلۇم قىزدىن پايدىلىنىپ، قاغانغا ئوغا بەردىغۇ؟

— نامەلۇم قىز دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئۇنىڭ ئېتى قىرچەچەك. قىز مېنىڭ، ئوغىمۇ مېنىڭ ...

— بۇ گېپىڭگە قانداق ئىشىنەي، قانداقسىگە ئۇنداق قىلارسەن؟

— ياغلاقار بېراساڭمۇ، يامان ئەمەس ئادەمدەك قىلسەن، چىرا-يىڭمۇ كۆزگە سىڭىشلىق ئىكەن. مۇنداق بولسۇن، ئاۋۋال ماڭا بىر نوگاي سۇ كەلتۈر، ئاندىن كېيىن كۆڭۈل سىرلىرىمنى ساڭا دەپ بېرەي، ئۆزۈم ئۆلسەممۇ سۆزۈم سەندە قالسۇن ...

سۇ كەلتۈرۈلدى. مەھبۇس تازا چاڭقىغان بولسا كېرەك، ھېجىر-نى ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ، لىپمۇلىپ سۇنى بىر ئوتلاپلا يالىغاندەك قۇرۇقدىۋەتتى. ئۇ تومۇر-تومۇرلىرىغا تاراۋاتقان سوغۇق سۇدىن راھەت-لەنگەندەك، كۆزلىرىنى مەھكەم يۇمدى-دە، شەبنەم قونغان كوكاتتەك نەملەنگەن چار بۇرۇتنى بارماقلىرى بىلەنلا سۇرتىۋەتتى، قۇتلۇققا يېقىنراق كېلىپ يۇمشاق تەلەپپۇزدا سورىدى:

— گەپنى يىقىندىن باشلايمۇ، يىراقتىنمۇ، ئۇزۇنراق قىلايمۇ، قىسقىمۇ؟

— شۇنىمۇ سوراپ يۈرەمدىغان، ئەزمىسىنى ئىزىدىغانلار بىلەن ھېچكىمنىڭ خۇشى يوق. كۆرۈپ تۇرۇپسەن، تۈنىمۇ تەڭ بولۇپ قالدى، — دېدى، قۇتلۇق، ئاسماننى كۆرسىتىپ قويماقچى بولغاندەك، قاپقارا كۆيە باسقان تورۇسنى ئىما قىلىپ.

— دېدىمغۇ، بىز ئەسلى ئۇيغۇر ئادىز ئىدۇق، ئادىز بولساقمۇ، قوۋممىزدە يۈزىمىز، قولىمىزدا ھۈنىرىمىز، ئىلكىمىزدە مال-چارۋىمىز بار ئادىزلاردىن ئىدۇق، تەڭرى بەرگەنگە قانائەت قىلىپ، ئەمىر-ياساقلارغا بويسۇنۇپ، لايىقىدا پۇقراچىلىق قىلاتتۇق.

سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ ئاۋازى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى، گۈنىسىز كۆزلىرى تۈن قاراڭغۇسىدىكى يورۇق يۇلتۇزدەك چاراقلاشقا باشلىدى، «ھەي، قانداق ياخشى كۈنلەر ئىدى ئۇ» دەۋې-تىپ، ھەسەل يەۋالغان كىشىدەك ئاغزىنى تامشىپ قويدى.

— بىراق، ياخشى كۈنلەرگە چېچەك چىقتى. قۇش ئۇۋىسىدەك ئىسسىق ئۆيىمىز شورى قورىغۇر ياغلاقارلارنىڭ قولىدا ئۇششۇك ئۇر-غان ياپيۇز گۈلدەك، بىر پەستىلا توزۇپ كەتتى. تۆت جان ئىدۇق، ئىككىيلەن ئۆلدى، ياق، ئىككىيلەن ئەمەس، ئۈچەيلەن ئۆلدى. مەن بولسام مۆجىزىدەك تىرىك قالدىم. قانداقمۇ تىرىك قالاي، تىرىك تۇرۇپ دوزاخقا چۈشتۈم، ئۇۋچىدىن قورققان يالغۇز كېيىكتەك، چۆل-چۆللەردە مۆكۈپ يۈردۈم، مۆكۈپ يۈرۈپ ئون يىلنى ئۆتكۈزدۈم. ئاشۇ تەقدىر ۋە ئاشۇ ئون يىل ماڭا قىساس خەنجىرىنى ئىنئام قىلدى، كۈندۈزلىرى يۇلغۇن تۈۋىدە تۇرۇپ، كېچىلىرى ئۆڭكۈر-غارلاردا قو-نۇپ، قىساس بىلىيى بىلەن خەنجەر بىلىدىم، خەنجەر بىلەۋېتىپ پۇرسەت كۈتتۈم، پۇرسەت ئىزدەپ بۆكۈلەرگە بېرىپ قالدىم، بۆكۈلەر-

دىن پاناھ تىلىدىم، ھۈنەر قىلىپ پۇل تاپتىم. خوتۇن ئېلىپ بالا كۆردۈم، بالامغا «قىرچەچەك» دەپ ئات قويغانمۇ بولدۇم. كۈنلەر ئۆتۈۋەردى، قىساس ئوتى كۆيۈۋەردى، كۆيۈۋېرىپ، ئاخىر گۈلخانىغا ئايلاندى. كۈتكەن پۇرسەت كەلگەنمۇ بولدى. بىراق «ئوغرى تۇتساڭ چوڭىنى تۇت» دەپتىكەن، ئۇششاق-چۈششەك ياغلاقارلارنى ئۆلتۈرگۈم كەلمىدى، چوڭىنى بولسا مەن تاپالمىدىم، تاقەت قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم...

— ئۇنداقتا، مەندەك ئۇششاق-چۈششەك ياغلاقارنى ئۆلتۈرمەيدىكەنسىز-دە بوۋا، — دېدى قۇتلۇق ئارىدىكى قاتمال كەيپىياتنى يۇمشىتىش ئۈچۈن، گەپنى چاقچاققا بۇراپ.

— قىساس ئۈچۈن ئازغىنە كەم 30 يىل ياشىدىم، ئەمدى كېلىپ، چۈپرەندە ياغلاقاردىن مىڭنى ئۆلتۈرگەن بىلەن ئۇزۇن يىللىق قەسىمگە قانداق يۈز كېلەلەيمەن؟ قانداقمۇ پۇخادىن چىقالايمەن؟ بىلىمەن، گۇناھ سەنلەردە ئەمەس، بەلكى سەندەكلەرنى يامان يولغا باشلاپ ماڭغان ئاشۇ قاغاندا، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، كۆڭلىدىكىنى ئاشكارىلاپ.

مەھبۇس يەنە سۇ سورىدى، ئارقىمۇئارقا كەلتۈرۈلگەن ئىككى ھېجىر سۇنى ساقىلىغا ساقىتىپ تۇرۇپ ئوتلىۋەتتى، چاسىراق كەلگەن ماڭلىيىدىن، قويۇق ساقال ئارىسىدا قىزىل ياڭاقتەك كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىككى مەڭزىدىن تەپچىپ چىققان تەر تامچىلىرىنى سىيرىۋېتىپ، گېپىگە قايتىپ كەلدى.

— شۇنداق قىلىپ، قىساس پەيتىنى سەل كەم 30 يىلچە ساقلىدىم، ئەجىر قىلغىنىمغا تۇشلۇق، كۆك تەڭرى بۇنداق ئوبدان پۇرسەتنى ماڭا نېسىپ قىلدى. بىر كۈنى قاغاننىڭ قانتۇر دېگەن بىر سەردارى ئىشىكىمىزدە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالدى ـ دە، «قىزىڭنى

بەر، ئۇردىغا كىرىپ ھالاۋەت كۆرسۇن» دىگىنىچە ماڭا چاپلاشتى. ئۇ سەردار ئەسلىدە يايلاقمۇيايلاق ئارىلاپ، قاغان ئۇچۇن قىز تاللاپ يۈرۈپ، قىرچەچەكنى كۆرۈپ قالغانىكەن.

بىلەمسەن، قىزىم قىرچەچەك ئەمدىلا 16 گە كىرگەنىدى، مەرھۇم ئانىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى. ئۇ شۇنداق خۇش پىچىم ۋە شۇنداق لاتاپەتلىك چوڭ بولغانىدىكى، ئۆيىمىزدىن ئەلچى ئۈزۈلمەيدـ ـتى. بىراق، مەن ئۇنىڭغا قىيالمايتتىم، ئۇمۇ ماڭا قىيالمايتتى. مەن مىسكىنىنىڭ كۆنى ئۇنىڭسىز كۆن بولمايتتى.

سەردار كەلدى، پۇرسەتمۇ بىللە كەلدى، پۇرسەت بىلەن تەڭ، كاللامغا شۇنداق بىر خىيالمۇ كىردىكى «قىرچەچەكنى توقاللىققا بىرـ ـرەي، ئۇ ئارقىلىق قاغانغا قول سېلىپ، مۇرادىمغا يېتەي» دەپ ئويلاپ باقتىميۇ، بىردىنلا قورقۇپ قالدىم. مەن بىلىمەن، قىرچەچەك بۇ ئويۇمغا «ياق» دىمەيتتى. بىراق، قاغان ئۆلسە مۇرادىم ھاسىل بولاتتىيۇ، بۇ ئۆلۈم قىرچەچەكنىڭ بېشىغىمۇ كەلمەي قالمايدـ ـتى. ئەمما، كۆڭلەر ئۆتىۋاتاتتى، ئۆمۈر ئۆتىۋاتاتتى. بىر پۈتۈملا ئەمەس، ئىككى پۈتۈممۇ گۆرگە ساڭگىلىماقتا ئىدى. بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتمىسام، ئۇ دۇنياغا ئارمان بىلەن كەتكەن بولاتتىم. ھەممىدىن بەك قورقۇنچلۇقى مانا مۇشۇ ئىدى. بىراق ...

تەڭقىسلىقتا كۆپ ئويلاندىم، بىر ئەپلىك چارە ئىزدىدىم. بۇنداق چارە تېپىلمىدى، قانتۇر بەرگەن مۆھلەتمۇ يېقىنلاپ قالدى. مەن ئىزتىراپقا چۈشتۈم، نە كۆزۈمگە ئۇيقۇ كىرمىدى، نە گېلىمدىن غىزا ئۆتمىدى، يىغلاپ-يىغلاپ بېشىم تولغىدى. «— دادا، — دىدى، بىر كۆنى قىرچەچەك بەخىرامان تۇرۇپ، — نىمىدەپ ئاھ ئۇرۇۋاتقىنىڭ قىزىڭغا ئايان، ئۇ سەردارنىڭ مەقسىتىمۇ قىزىڭغا ئايان. ساڭا دىسەم، سەردار ماڭا مەرگىمۇش بەرگۈدەك، قىزىڭ ئۇنى قاغانغا بەرگۈدەك.

‹ياق› دېسەممۇ بېشىم كەتكۈدەك، ‹ماقۇل› دېسەممۇ بېشىم كەتكۈدەك. بولۇپتۇ دادا، بۇمۇ قاملاشقىنى، مېنى يولغا سالغىن، بۇ تېنىمنى ئۆزۈڭ بەرگەن، جېنىمنىمۇ ئۆزۈڭ بەرگەن. ئەمدى ئۇ ساڭا، ئانا باشقا بولسىمۇ، ئىككى ئاكامغا، مەن كۆرمىگەن بولسامۇ، ئىككى ئاكامنىڭ ئانىسىغا تەسەددۇق. تەڭرى بۇيرۇسا ساق كېلەرمەن، بۇيرۇمىسا تەڭرىدىگە ئامانەت» دېدى-دە، قانتۇر بەرگەن مەرگىمۇشنى تۆشىگە يوشۇردى، چانمىسۇن دەپ، قىزىم بىللە كېلىپ ئەتىسلا قايتىپ كەلدىم، بىراق ئۇ كەلمىدى. ئاڭلىسام قاغان ئۆلۈپتۇدەك، مەنمۇ مۇرادىمغا يېتىپتىمەن. ئامراق ئايالىم، ئوماق ئوغۇللىرىم ۋە ئاخىرقى بىر قىزىمدىنمۇ ئايرىلىپتىمەن. شۇڭا «ئەمدى بۇ جان ماڭا ئارتۇقچە» دېدىم ۋە ئۇدۇل ئوردىغا قاراپ يول ئالدىم. سىلەر مېنى تۇتتۇق دەيسىلەر، لېكىن، ئۆز ئايىغىم بىلەن كېلىپ، ئۆلۈمگە تىك باققىنىمنى بىلمەيسىلەر ...

قۇتلۇق قېرى مەھبۇسنىڭ يىغلامسىراپ تۇرۇپ ئېيتىۋاتقان تەسىرلىك سۆزلىرىنى نىھايەت چوڭ تاقەت بىلەن ئاڭلاپ تۈگەتتى. مەھبۇسنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ، خىيال پەردىسىنىڭ چېكى قايرىلىپ، ئۇنىڭدا ئاجايىپ-غارايىپ كۆرۈنۈشلەر جىلۋە قىلغىلى تۇردى.

«ئۇ ئادىز ئىكەن، بىزمۇ ئادىز، ئۇنىڭ ئايالى ئۆلگەنىكەن، مېنىڭمۇ ئانام ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىكەن، بىزمۇ ئىككى ئوغۇل. ئۇلار قازا قىلغانىكەن، ئاكامدىن ئۆزگە، مەنمۇ قازا قىلغان بولاي، ئۈچ قەبرىنىڭ بىرى مېنىڭ بولسۇن، يارەببىم، پانىي ئالەمدە مۇشۇنداقمۇ ئوخشاشلىقلار بارمىدۇ؟ نېمىدېگەن غەلىتە دۇنيا بۇ؟...»

قۇتلۇق «ھەي ئەخمەق، نەدىكى خىياللارنى قىلىپ يۈرۈيسەن-ھە» دېگەندەك، ئۆزىچە كۈلۈپ كەتتى، خىجىل بولغاندەك باش

چايقىدى. بىراق، بۇ ئۆينىڭ ئوڭ بۇرجىكىدە، سول بۇرجىكىدە، پەگا ۋە تورۇسلىرىدا ئىنانقۇلنىڭ ئويچان چىرايى پەيدا بولدى-دە، ئۇ «داداڭ قېچىپ كەتكەن، داداڭ قېچىپ كەتكەن...»دېگەن بىر سۆزنى توختىماستىن تەكرارلاۋەردى، ئارقىدىنلا ئىنانقۇلى يوقاپ، ئۇ كۆرۈن-گەنلىكى يەردە، تام-تورۇستا، يەر ئۈستىدە پاكار-پاكار ئۈچ قەبرە جان كىرگەندەك قىمىرلاشقا باشلىدى. قەبرىلەرنىڭ يېنىدا كۆز يېشىنى سۇرتۇۋاتقان، يوم-يوم يىغلاپ مۇسىبەت بىلدۈرۈۋاتقان چار ساقاللىق بىر بوۋاي كۆرۈندى. قۇتلۇق گاھ ئۇ بوۋايغا، گاھ مەھبۇس بوۋايغا كۆز يۈگۈرتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە ئوخشاشلا تۆمۈرچى ئوچىقىنىڭ كۆچلۈك يالقۇنى، تاۋلانغان قىپقىزىل تۆمۈر ۋە ئۇيۇم-ئۇيۇم قىزىل چوغلار چېلىقتى. نېمىشقىدۇر بۇ چوغلار يۇلتۇزدەك ئۇچقۇن چاچرى-تىپ، قۇياشتەك هارارەت چاچتى. بۇ هارارەت ئۇچۇپ كېلىپ قۇتلۇق-نىڭ يۈزىگە ئۇرۇلدى، يۈزىدىن يۈرىكىگە، يۈرىكىدىن تىرناقلىرىنىڭ ئۇچىغىچە تارالدى...

— هەيران قالارلىق ئىش... هەيران قالارلىق ئىش...

مۈگدەۋاتقان قېرى مەھبۇس خالار-خالماس بېشىنى كۆتۈردى، نېپىز ئاق ماتادىن ئۈستۋاش كىيگەن، سېرىق يۇڭ پوتا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان سوراقچىنىڭ ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى دەپ هاياجانلىنىۋات-قىنىغا دىققەت قىلدىيۇ، سەۋەبىگە قىزىقمىدى، ئارتۇقچە ئويلىنىشقىمۇ هەپىلىسى بارمىدى. شۇ ئارىدا ئۇ سوراقچى ئېغىز ئاچتى:

— سوراشنى ئۇنتۇپتىمەن، نام-شەرىپىڭىز نېمە؟ ئايالىڭىز ۋە ئوغۇللىرىڭىزنىڭچۇ؟ — سورىدى قۇتلۇق مەھبۇسقا يېقىنراق كېلىپ.

— بۇنى بىلىپ نېمە قىلىسەن؟ بولۇپتۇ، دەپ بەرسەم بېرەي، ئاغزىمنىڭ تېرىسى چۇشۇپ كەتمىگەندىكىن ...

قۇتلۇق غۇژژىدە بولۇپ، ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ «دادا» دەپ تووۋلى-غىنىچە مەھبۇسنىڭ قۇچىقىغا تاشلاندى، بوينىغا گىرە سېلىپ مۈرىسى-

گە بېشىنى قويدى. تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەدىن داڭقېتىپ
تۇرۇپ قالغان قېرى مەھبۇس ھۆڭ-ھۆڭ يىغلاۋاتقان قۇتلۇقنى مۈرد-
سىدىن چەتلەشتۈردى-دە، كۆزىنى بىر ھازا چىمچىقلاتقاندىن، كېيىن:
— دا... دادا دەمسەن مېنى؟ سەن ئۆزۈڭ كىم؟ — دەپ
سورىدى.

قۇتلۇق تارام-تارام ياش تۆكۈۋېتىپ ماتا كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى
شۇنداق قايرىۋىدى، زەپىرەڭدەك سېرىق، ناۋاتتەك پارقىراق بۆرە ئو-
شۇقى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئايان بولدى. مەھبۇس بوۋاي بۇ ئوشۇقنا
بىرھازا قاراپ چىققاندىن كېيىن، قۇتلۇقنى مەھكەم باغرىغا باستى ۋە:
— قۇتلۇق بالام، سېنى ئۆلۈپ كەتتى دەپ ئويلاپتىمەن بالام،
بىر نانغا زار بولدۇڭ، قېقىلىپ، سوقۇلدۇڭ بالام، داداڭنى ئەپۇ
قىلارسەنمۇ بالام، — دەپ قوشاق قوشۇپ يىغلاپ كەتتى ...

قۇتلۇق تاشقىرىغا قاراپ «داستىخان» دەپ توۋلىۋىدى، قۇتلۇقنا
كېچىلىك غىزا ئېلىپ كەلگەن ياغلاقار بىر قولىدا داستىخان، بىر قولىدا
چاي كۆتۈرگەنچە پەيدا بولدى، ئىككى رەقىبنىڭ روبىرو ئولتۇرۇشلىرد-
غا قاراپ، تۇساتتىنلا ھودۇقۇپ كەتتى. قۇتلۇق:
— نېمىگە ھاڭۋېقىپ تۇرىسەن، داستىخاننى تېزراق قوي، —
دېۋىدى، ياغلاقار ئۇنىڭ دېگىنىنى ھايالسىز بەجا كەلتۈردى ۋە:
— ئېل ئۆگەسى جانابلىرى، ئۆيگە قايتامدىمەن يا تالادا ساقلام-
دىمەن؟ — دېدى، ھودۇقۇشىنى يوشۇرۇشقا گەپ تاپالماي.

ياغلاقار چىقىپ كەتتى. قۇتلۇق داستىخاننى يېيىپ، دادىسىغا
چاي قۇيدى، لېكىن دادىسى تەكلىپ-تەكەللۇپلارغا قۇلاق سالماي،
سوۋۇتۇلغان موزاي گۆشىگىمۇ، ئات قېنىدەك قېنىق چايغىمۇ كۆز
قىرىنى سېلىپ قويمىدى. ياغلاقار چىقىپ كەتكەندىن بېرى، ئۇ قولل-
رىنى تىزىغا قويۇپ، تەڭرى ئالدىدا يۈكۈنگەندەك جىمجىت ئولتۇرغد-
نى ئولتۇرغاندى. قىزىق يېرى، ئۇنىڭ بىر جۈپ كۆزى خۇددى

چوغدان چوغنى تىقىپ قويغاندەك غەلىتە پارقىرايتتى، ئىچ-ئىچىگە پاتماي قالغان بىر پىنھان كۆلكە مىيىقىدىن، كۆز جىيەكلىرىدىن ۋە كۆلۈۋېتىشكە تەييار تۇرغان قىلىن لەۋلىرىدىن مارىلىماقتا ئىدى، پۇر-سەت كەلسىلا، بۇ كۆلكە يانار تاغ مىسالى پارتلايدىغاندەك قىلاتتى.

ئۇ ئاستا-ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ، قۇتلۇققا ئاتىلارچە مېھىر بىلەن قارىۋالدى-دە، ئاۋازىنى قەستەنگە بېسىپ ئاستا سورىدى:

— ئوغلۇم، سەن ئېل ئۆگەسىمۇ؟ ھېلىقى داڭدار ئېل ئۆگەسى-مۇ؟

— شۇنداق دادا، ئوغلىڭىز ئېل ئۆگەسى، ئايچۇر قاغاننىڭ ئەڭ چوڭ ۋەزىرى، — دەپ جاۋاب بەردى قۇتلۇق ئويلىنىپ تۇرمايلا.

— ھە، مۇنداق دە ...

خىيالىدىن نېمە كەچتىكىن، بوۋاينىڭ چىرايى يەنە ئۆزگەردى. مىسالى ياز كېتىپ، يەنە قىش كەلدى. مىڭ تەسلىكتە ئېغىز ئېچىپ قۇتلۇقتىن سوراپ قالدى:

— راست گەپ قىلغىن، مەنسەپنى دەپ نامىمىزنى بۇلغاپ يۈرمىگەنسەن؟

— ... ...

ئۇلار قىسقىغىنە پاراڭلاشتى. يامان ئويدىن خالاس بولغان قىساسكار بوۋاي بەئەينى چوڭ گۇناھتىن ساقلاپ قالغاندەك، كۆڭ تەڭرىگە نەچچە مەرتەم شۈكۈرلەر ئېيتتى.

ھاۋا تىنجىق، ئۆي ئىچى جىم، تالادىنمۇ ھېچقانداق شەپە كەلمەيتتى، پۈتكۈل مۇھىت ھازىرلا يۈز بېرىدىغان بىر تاسادىپىقا قۇلاق سېلىۋاتقاندەك، تامامەن سۈكۈتكە چۆككەنىدى. پەقەت قۇتلۇقنىڭ يۈرىكىلا كۆكرەك قەپىزىگە قاتتىق ئۇرۇلاتتى، ئۇنىڭ تىنىقىمۇ ئىچىگە چۈشۈپ، ئۆپكىسىنى ئەسمەكتە ئىدى.

كۆپ ئۆتمەي، قۇتلۇقنىڭ دادىسى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بىلىد-

نىش نەزىرى بىلەن قاراپ تۇرۇپ، چوڭقۇر تەزىم قىلدى-دە:

— ئوغلۇم، داداڭ ئۆلۈشى كېرەك، ئۆلگەندىمۇ مۇشۇ يەردە ئۆلۈشى كېرەك، ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۆلۈشى كېرەك، — دېدى، چىرايىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ.

قۇتلۇق كۆزىگىمۇ، قۇلىقىغىمۇ ئىشەنمەي قالدى، قورقىنىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، بىر ھازا گاڭگىرىدى ۋە ئىنسانىي تۇيغۇنىڭ دەۋىتى بىلەن دادىسىنى يۆلەپ، دۇدۇقلاپ تۇرۇپ:

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز قەدىردان دادا، ئاتا-بالا ئەمدىلا جەم بولدۇققۇ، بىز تېخى ياشايمىز، بىللە بېرىپ، ئانامنى ۋە ئاكامنى خۇشال قىلىمىز، شۇنداقمۇ دادا؟ — دېگەنلەرنى ئاران-ئاران ئاغزىدىن چىقىرالىدى. ئۇنىڭ دادىسى:

— بالام، سەن بىر ئېل ئۆگەسى...، — دېگەن ھامان قۇتلۇق ئۇنىڭ گېپىنى تارتىۋېلىپ:

— بولما دېسىڭىز، بولماۋېرىمەن دادا، ئېل ئۆگەسى بولغىنىمدىن سىز بىلەن بىللە ياشىغىنىم، خىزمىتىڭىزنى قىلىپ، رەھمىتىڭىزنى ئالغىنىم ياخشى، — دېدى، يىغلىۋېتىشكە تەييار بولۇپ.

— ئوغلۇم، — دېدى، دادىسى قۇتلۇقنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، — نەسلىمىزدىن سەندەك بىر ئېل ئۆگەسى چىققىنىغا بېشىم ئاسمانغا تاقاشقاندەك خۇشال بولۇۋاتسام، نېمە دېگىنىڭ بۇ ئەمدى. داداڭ ياشايدىغىنىنى ياشاپ بولدى. سېنىڭ ياشايدىغان كۈنلىرىڭ تېخى ئالدىڭدا، كۆك تەڭرى يول بەرسە، خەقنىڭ گېپى گەپ بولسا، قاغان بولۇپ يۇرت سورايسەن. ئۆتتۈنۈشۈمگە قۇلاق سال، قاغانىنىڭ قاتىلى بولغان ئادىز مەھبۇسىنىڭ بالىسى قاغان ئەمەس، ئېل ئۆگەسىمۇ بولالمايدۇ، جېنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايدۇ. ياغلاقارلار بۇنىڭغا يول قويۇشمايدۇ، پەقەت داداڭ ئۆلسىلا پۈتكۈل مەخپىيەتلىك داداڭ بىلەن بىللە كېتىدۇ...

يۇرەك-باغرى پارە-پارە بولغان قۇتلۇق سانغۇن دادىسىنىڭ ئا-ياغلىرىغا ھەشقىپىچەكتەك يامىشىپ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاشقا باش-لىدى. ئۇتىۇلاقتەك ئۇقچۇۋاتقان قىزىق كۆز يېشى ئۇتلۇق نەپسى بىلەن قوشۇلۇپ، دادىسىنىڭ تىترەپ تۇرغان بەستىگە ئىللىق بىر سېزىمنى بەخش ئەتتى. بىراق، مەھبۇس ئاتا ئوغلىنىڭ تىنىمسىز سىلكىنىۋاتقان بېشىنى سىلاپ، پەپىلەپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ پوتىسىغا ئې-سىلغان قىسقا غىلاپتىن كۈمۈش ساپلىق سەپەر خەنجىرىنى تۇيدۇرماي سۇغۇرىۋالدى-دە، كۆكسىگە توغرىلاپ قاتتىق بېسىۋېدى، «شارتتىدە» ئېتىلىپ چىققان قان ئۇدۇل بېرىپ تامغا چېچىلدى. ئۇ مۇردىدەك قېتىپ قالغان قۇتلۇققا قاراپ بىخارامان كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:— ئەلۋىدا ئوغلۇم، ئۆز ھاياتىمنى ئۆزۈم ئاخىرلاشتۇردۇم، لەنەتگەردى قاغان قاتىلىنىڭ ئەمدى سەن بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق، — دېدى - دە، قۇتلۇقنىڭ قۇچىقىغا پوككىدە يىقىلىپ چۈشتى.

35. ئۇ ئەمدى قاغان ئاغىسى

بەئەينى چىدامىلىق ئۆي مۈلۈكىدەك، قاغاندىن قاغانغا مىراس قالغان ئوردا مۆتىۋەرلىرى ئايچۇر قاغاننى تۇنجى كۆرگەن چېغىدىلا چاندۇرماي ياقا چىشلىشىپ، ئۆزلىرى بىلىشىدىغان بىر نەزەر بىلەن بىر-بىرىگە قاراشقاندى، ئاشكارا سۆز-چۆچەك قىلىشقا پېتىنال-مىسىمۇ، ئۇلارنىڭ قارىشىدىن «نېمىدېگەن ئاۋاق، نېمىدېگەن ئاۋارە بالا بۇ، تۇرغان تۇرۇقى قۇرۇپ قالغان مەدەككىلا ئوخشايدىكەن» دېگەن مەنا چىقماي قالمايتتى. ئۇچ قاغان، ھەتتا تۆت قاغان ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلغان كاداك ۋەزىرلەر گەپ تاپاي دېسە يىگى قاغان كونا

قاغانغا يەتمەيدۇ دەپ قەسەم ئىچىپ بىرەلەيتتى، تىخىمۇ كاداڭلىرى بولسا، «بۇ كەمدىكى ئادەملەر مانا شۇنداق ئىنجىمارۇق، ئۆتكەن كۈنلەردە قۇياشمۇ بۈگۈنكىدىن چوڭراق ئىدى، بۇنىڭدىن ئۇ گەۋدى-لىك ئىدى، پالاننى دېمەمدىغان، بوي-بەستى ئاسماندىن ئېگىز، گەۋدىسىمۇ ئۆتۈكەندەك ئىككى كېلەتتى» دەپ ۋەز ئېيتاتتى. ئايچۈر-نىڭ بار-يوقى ئاشۇ تۇرسا، كىم يەنە «ئۇنداق ئەمەس» دەپ دو چىقالايتتى؟

ئايچۈر بۈگۈن تەختتە ئولتۇراتتى، بوۋىسىنىڭ بوۋىسىغا سوغداق ئۇستىلىرى ياساپ بەرگەن، بوۋىسىنىڭ زامانىدا بوۋىسىغا لايىق كەل-گەن بۇ كونا تەخت، ھەرقانچە كېرىلسىمۇ، ئايچۈرغا چوڭ كەلگىنى كەلگەندى. تەرمەچتەك ۋىجىك گەۋدىسى تەختكە شۇنداق چۆكۈپ كەتكەن ئىدىكى، تەخت ئۈستىدىكى جۈغى گويا تەڭنىگە تاشلاپ قويۇلغان بىر تال يىڭنىگىلا ئوخشايتتى.

ئايچۈرنىڭ ئەمدىلەتىن خەت تارتىشقا باشلىغان بۇرۇتى ئۆچكە تىۋىتىدەك يۇمشاق، چاچلىرى كەچ كۈزدە ئۈنۈپ چىققان كوكات مايسىلىرىدەك يۇمرانىدى، دوقسىنىڭ چوڭلۇقىدىن، يۈز-كۆزىگە ئاپ-تاپ چۈشمەيتتى، ئولتۇرسا ئاسماننى كۆرەلمەيتتى، تايىنى يوق قاش-كىرپىكلىرى ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى قاڭشارلىق بۇرنىنىڭ ئۇياق، بۇ يىقىغا پاتۇرۇپ قويغان ئىككى تال قوي مايىقىدەكلا قارىيىپ تۇراتتى، ئالتۇن تاج گىرۋىكىدىن بىر غېرىچ ئېشىپ تۇرۇ-دىغان ئالىقاندەك-ئالىقاندەك ئىككى قۇلىقىلا ئۇنىڭ قاغانلىققا يارى-شىدىغان بىردىنبىر پەخىرلىك ئەزاسى ھېسابلىناتتى.

بۇنىڭدىن خېلى يىللار بۇرۇن، مەرھۇم كەدىرە بېقىن دوستى قىزتۇرمىشنىڭ يەتتە ئايدىلا يەڭگىپ قالغىنىدىن خەۋەر تاپتى. قۇتلۇق بىلەن كەدىرە چىرايلىق بىر قۇرىقان تېپىپ، تاۋار-دۇردۇن ۋە قەنت-گې-

ىزەكلەر بىلەن چاي ھازىرلاپ، ئايچەچەكنى كۆتۈرۈپ، قولانقارانى يېتىلەپ تاراسلارنىڭكىگە باردى. ئۇلار بوسۇغىدىن ئۆتەر-ئۆتمەيلا «ئاتا-ئانا بولۇپسىلەر، مۇبارەك بولسۇن» دەپ يارىشقىنى قىلىشتى-دە، «بۆرىمۇ، تۈلكىمۇ؟» دەپ تەڭلا سوئال قويۇشتى. تاراس «بۆرە» دەپ جاۋاب بەرگەچ، قاتمۇقات تەتللا كۆرپىلەرگە يۆگەلگەن ئايچۇرنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، كەدىرەگە تۇتقۇزۇۋېتىپ:

— تەڭرىگە تەھسىن، ئۇرۇق-نەسەبىمىز ئۇزۇلۇپ قالمايدىغان بولدى، — دەپ قەۋەتلا خۇش بولۇپ كەتتى.

قۇتلۇقنىڭ يادىدا قېلىشچە، بار جۇغى تەلپەككە پاتىدىغان، ئاسلاندەك ئىڭراپ ياتقان بۇ بوۋاقنىڭ ئۆزىگە ماس كەلمەيدىغان چوڭ-چوڭ قۇلاقلىرى ئۇنىڭدا ئالاھىدە تەسىراتلارنى پەيدا قىلغان، «قۇلقى چوڭ قاغان بولۇر» دەپ، تاراسنى قەۋەتلا خوش قىلىۋەتكەن، مېھمان ئۇستىگە كېلىپ قالغان تۈنباغامۇ مەسلىھەتلىشۋالغاندەكلا ئاشۇ تەمسىلنى شىپىي كەلتۈرگەنىدى.

چوڭلارنىڭ ئاغزىدىن سائەت چىققان چېغى، ئۇردا ئەمچىلىرى «ئۇندىن بىرى ئەي بولمىسا، ئەي بولماس» دېگەن ئاشۇ بوۋاق ئاخىر ئەي بولدى. تەڭرى يۆلىسىمۇ يۆلىدى، قۇتلۇق يۆلىسىمۇ يۆلىدى، ئىشقىلىپ 15 ـ 14 يېشىدىلا ئاتا تەختىگە مىراسخور بولدى.

مەيلى ئاۋاق بولسۇن، مەيلى ئۇرۇق بولسۇن، قۇتلۇقنىڭ نەزىرىدە ئۇ ئەقىل جامى توشۇپ تۇرغان، ئەل-يۇرت بەختى ئۈچۈنلا دۇنياغا تۆرەلگەن، تەڭرى قىياپەتلىك بىر قامەتلىك ئادەم ئىدى. ئانا قارنىدا ئاپىرىدە قىلىنىشتىن بۇرۇن، كۆك تەڭرى ئۇنىڭغا شۇنداق بىر خاسىيەتنى بەخش ئەتكەنكى، ئۇ بۇ جۇغى بىلەن يامان كۆزلەردىن خالىي بولالايتتى، دۈشمىنىنى بىخۇد قىلالايتتى، قاغانلىققا ئامەت ئېلىپ كېلەلەيتتى، ۋىجىككىنە قىياپىتى ئۆز-ئۆزىگە تىل تۇمار ئىدى.

بىراق، بۆگۈن ئەتىگەن قاغاننى دىۋانغا چىقىشقا دەۋەت قىلىنىۋە-
تىپ، قۇتلۇقنىڭ كۆڭلى ئازراقىنە غەش بولۇپ قالدى، ياغلاقارنىڭ
«قاغان بالا بولسا، ئەلنىڭ كۈنى نىمە بولماقچىدى» دېگەن كىنايىسى
يادىدىن كېچىپ، يۈزى ۋىلىلدە قىزىرىپ كەتتى.

ئەسلىدە ئوردۇبالىققا كېلىپ، تەكىيەخانىدا تۇرۇۋاتقىنىغا ھەپتە
بولغان چوڭ ئوردا ئەلچىلىرى بىلەن پۈتۈشكەنگە مۇۋاپىق، قاغان
بۈگۈن چۈشتىن بۇرۇن ئوردىغا يېتىپ كېلەتتى، ئەلچىلەر كاتتا بىر
مۇراسىمدا تاڭ دېزوڭنىڭ ئوتۇغات يارلىقىنى جاكارلايتتى. ئوردا ئۇدۇ-
مىدا بۇ ئىش ئۈچۈن خېلى چوڭ بىر ھەشەم تەييارلىناتتى.

«ھاۋا ئىسسىپ كەتتى» دېگەن سەۋەب بىلەن، ئايچۇر قاغان
بەش كۈندىن بۇيان دىۋانغا كەلمىدى. قۇتلۇق بۇنىمۇ چاندۇرمىدى،
مۇراسىم بېگىنى ئەۋەتىپ، ئوردا-دىۋاننى سىپىرىپ سۈپۈرگۈزدى،
لەۋھە-شەلپەرلەرنى ئاستۇرۇپ، مۇراسىمنى تەقلەپ قويۇپ، كۈن چىق-
ماستىلا قاغان قەسرىگە يېتىپ باردى ـ دە، «قاغان ئۇخلاۋاتىدۇ»
دېگەن گەپ بىلەن قوبۇلخانىدا ساقلاشقا مەجبۇر بولدى.

كۈن چىقتى، كۈنمۇ چېچىلدى. كۈن قىزىپ، قىيام بۇرجىغا
يېقىن كەلگەندىلا ئاندىن ئۇخلاپ قوپقان ئايچۇر قاغان:

— نىمە ئىش؟ — دەپ سورىدى، قۇتلۇقتىن، ئۇيقۇلۇق كۆزلى-
رىنى تەسلىكتە ئېچىپ.

— مۇنداق گەپ ئىدى... ... ...

— ئوھوي، نىمە ئىشكىن دەپتىمەن تېخى، ئوتۇغات دېگەن
قانچىلىك نىمتى ئۇ ئالمسا بولمايدىغان، ئالاي-ئالماي، مەن يەنىلا
قاغان، — دېدى ئۇ، ياتاق ئۆيىگە قايرىلىۋېتىپ.

— قاغان ئالىيلىرى...

قاغان توختىدى. ئاتا سۆپەت بىر ۋەزىرنى بىپەرۋالارچە تاشلاپ

كېتىۋاتقان ئايچۈر قاغان ئۇرغۇ بىلەن ئېيتىلغان ئىلتىجادىن كېيىن خۇشياقمىغاندەك توختاپ تۇردى.

— قاغان ئالىيلىرى، بىلمىسلە بىلگەيلا، تابغاچ ئوردىسىدىن ئوتتۇغات ئېلىش قەدىم-قەدىملەردىن بېرى ئۇدۇم بولغان بىر كاتتا ئىش. ئۇلۇغ بوۋىلىرى ئېلتەبىر[1]دىن مۇبارەك پەدەرلىرى تاراس قاغانغىچە بولغان جىمى قاغانلار سۇلالىدىن ئوتتۇغات ئالغان، پۇرسەتنى قەدىرلەپ ئوتتۇغاتتىن باش تارتمىغايلا، ئۇنى مۇھىم دەپ بىلىپ، جان دەپ قوبۇل قىلغايلا، — دېدى، قۇتلۇق كۆكۈل رەنجىنى قايرىپ قويۇپ. ئۇ يەنە «بۆكۈ قاغاندىن ئىبرەت ئېلىپ، كەمتەر بولغايلا» دەپ ئايچۈرنى سەگىتىپ قويماقچى بولۇۋىدى، گەپىنىڭ ئۇزىراپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزىنى بېسىۋالدى.

دەرۋەقە، تاراس قاغان تاسادىپىيلا ئۆلۈپ كەتتى، ۋارىس تىكلەش تۇرۇپ تۇرسۇن، بىر كەلىمە سۆز قالدۇرۇشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى. قاغانلىققا قاغان كېرەك بولدى، قاغانلىققا يولباش زۆرۈر بولدى. بىراق، ئايچۈر كىچىك، دىتسىزراق بالا بولغاچقا، ئۇنى ۋارىسلىققا راۋا كۆرگۈچىلەر ئانچە كۆپ بولمىدى. بەزىلەر قۇتلۇق ئۈچۈن «ھە-ھۇ» دېسە، بەزىلەر ئاستىرتىن ئىچ پەش تارتىشىپ قاغان تەختىگە قاراپ باش تارىدى.

ئادەم تۇغۇلۇپلا ئاغزىنى ئاچىدۇ، قوللىرى ئىچىگە ئىگىلگەن بولىدۇ. مانا بۇ ئادەم تەبىئىتى، ئادەمنىڭ شەخسىيەتچىلىكى. ئادەمنىڭ ئۇلۇغلۇقى شۇ يەردىكى، گېزى كەلسە، ئۇ ئۆزگىلەر ئۈچۈن جان بېرەلەيدۇ، ئۆزگىلەر ئۈچۈن نەپسىدىن كېچەلەيدۇ. بەزىلەر سورايدۇ:

---

① ئېلتەبىر — ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن تاڭ سۇلالىسىدىن ئوتتۇغات ئالغان ئۇيغۇر ئاقساقىلى.

«جان بەرگەن ئۇلۇغمۇ، نەپسىدىن كەچكەن؟». ئاقىل دەيدۇكى، ئىككىلىسىلا ئۇلۇغ، ساۋابى ئوخشاش، شۇغىنىسى، جاندىن كەچمەك ئاسان، نەپسىدىن كەچمەك تەس...

بۇنداق زىل چاغدا، ئۇلۇغ ئادەم ئىل ئۈگەسى ئۇلۇغ ئىشنىڭ ئەڭ ئۇلۇغىنى تاللىۋالدى، ئۆز نەپسىنى دەپىي قىلىپ، ئۆزگىلەرگە ھەمدەم بولدى. ئاۋۋال ئايچۇرنى قاغان تىكلەپ، ئاندىن كېيىن تاراس قاغانغا ھازا ئاچتى، قىزتۇرمىشنىمۇ يەرلىكىدە قويدى. ئەل ئاغزى بىرسىقىپ ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كەتتى. قۇتلۇقمۇ ئاتا ۋەسىيىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، قايغۇسىنى كۆڭلىدە بىلىپ، قاغان پۈت دەسسەپ تۇرغۇچە، ئوردۇبالىقتىن بىر قەدەممۇ يىراق بولمىدى.

بىراق، ئايچۇرنىڭ باللارچە ھۇرۇنلۇقى، گۆدەكلەرچە دىۋەڭلىـ ـكى، بۇگۈن قۇتلۇقنى ئويلىمىغاندا نا ئۈمىد قىلىپ قويدى، بەئەينى تۈتى قۇشتەك، كىمنىڭدۇر گېپىنى تەكرارلاپ، ئوردا ئوتتۇغاتىنى قاراپ تۇرۇپ كەمسۇندۇردى، ئۇنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىنى بىردىنلا تۈيۈق يولغا باشلىۋەتتى. قاق ناشتىدا، قاغاننىڭ ئىشكى ئالدىدا قاغان قوبۇلىنى كۈتۈپ ئىشىك باقاردەك ئىگەك يۆلەپ ئولتۇرغىنىدا، بىر پىيالە چاي تۈگۈل، سۇيى قاچقان زاغرىدەك قاتتىق-قۇرۇق گەپلەرگە داخىل بولـ ـغىنىدا «قاغان بالا بولسا، كۆرەر كۈنۈڭ نىمە بولۇر؟» دىدى قۇتلۇق ئۆز-ئۆزىگە، كۆڭلى بۆلەكچىلا يېرىم بولۇپ.

ئەمما، قۇتلۇق تاقەت ساقلىدى، ھەممە ئىشقا چىداشلىق بەردى، خالاپ قىلغان ئىشىدىن ئەزەلدىن ئۆكۈنۈپ باقمىغان قۇتلۇق بۇ دورەممۇ ھەممىگە چىدىدى. شۇ كۈنى ئايچۇر بىلەن دىۋانغا بىللە كەلدى ـــ دە، تەنتەنىلىك مۇراسىمدا ئۇنى سۇلالىنىڭ «ساداقەتمەن بىلگە قاغان» دىگەن ئوتتۇغاتىغا نائىل قىلدى.

تەڭرىگە شۈكۈر، كەڭ يەڭلىك، ئۇزۇن پەشلىك يەكتەك كىيگەن

ئەلچىلەرنى كۆرۈپ، قاغان «ئۇلارنىڭ كىيىمى نېمانچە غەلىتە» دەپ يوتىسىغا ئۇرۇپ كۈلۈپ كەتكەندىن ۋە تەختتىن چۈشۈپ، ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ، يەڭلىرىنى غىرىچلاپ باققاندىن ئۆزگە، چوڭراق بىرەر ئىش چىقىرىپ قويمىدى. ئەلچىباشى زەر باسقان شاھانە تون ۋە ھېقىق كۆزلۈك كەمەر تارتۇق قىلغاندا بولسا، «كىچىك بالا» دەك خۇشال بولۇپ، گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. قۇتلۇقتىن سورىغۇالغىنى بويىچە «تابغاچ خو، تابغاچ خو» دېگىنىچە، ئەلچىلەرگىمۇ ئېسىل-ئېسىل سوغداق ماللىرىدىن بىر تالاي سوۋغا قىلدۇۋەتتى...

بۈگۈن يەنە شۇنداق بولدى. ئېل ئۆگەسى كۆز پەسىللىك توققۇز بۇيرۇق كېڭەشىنى چاقىرىپ قويۇپ، ئايچۇر قاغاننى ئۆزى بېرىپ باشلاپ كەلدى.

كۈز پەسلى بۇ ئەل ئۈچۈن ئالتۇن پەسىل ھېسابلىناتتى. بۇ پەسىلدە ئاتلار ئەت ئېلىپ، كۈچكە تولاتتى. قوزا-ئوغلاق قاتارغا قېتىلىپ، گۆش-قايماقلار تۆكمە بولاتتى. ئارپا-بۇغداي قازناققا كىرىپ، ئەل ئاغزى ئاشقا تېگەتتى. كەتكەن كارۋانلار قايتىپ كېلەتتى، تاۋار-دۇردۇن، چەكمەن-ماتالار بازارغا كىرەتتى. كەلگەن كارۋان قايتىشقا باشلايتتى، تېرە-ئۆچەي پۇل بولاتتى. چاتاقچى قوۋملەرگە لەشكەر تارتىش ئىشىمۇ مۇشۇ پەسىل، مۇشۇ ئايلاردا روياپقا چىقاتتى.

توققۇز ۋەزىر ۋە يابغۇ-ئاقساقاللار تەخت ئالدىدا ئىككى رەت بولۇپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. ئايچۇر قاغان يۇمشاق تەختتە خۇددى لايغا تاشلانغان تۇلۇق تېشىدەك، بىلىنگىچە چۆكۈپ ئولتۇراتتى. ئېل ئۆگەسى ئولتۇرغان كۈمۈش كۇرسى ئالتۇن تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقانىدى. بۇ پەخرىي ئورۇن ئېل ئۆگەسىنىڭ قاغاندىن تۆۋەن، ۋەزىردىن ئۈستۈن بولغان سالاھىيىتىدىن بەلگە بېرەتتى.

قۇتلۇق چاندۇرماي نوقۇپ قويۇۋىدى، ئۇيقۇلۇق قاغان بىردىنلا روھلىنىپ، ئالمان-تالمان سۆزگە كىرىشتى.

— ھەرقايسىڭلار قاغانىنىڭ پۇت-قولىسىلەر، نەيزىسىمۇ، ئاتقان ئوقىمۇ سىلەر، — دېدى ۋە يادلىۋالغىنىنى سۆزلەپ بولۇپ، ئۆز گېپىگە چۈشۈپ كەتتى، — قېنى مەلۇمات يوللاڭلار، ئەل نە ھالەتتە، كىمنىڭ ئىتى ئۆلۈپ قالدى، كىمنىڭ قويلىرىغا بۆرە تەگدى؟

دىۋان پەگاسىغا يېقىن تۇرغان قوشۇ ئاقساقىلى بوينىنى تولغۇۋېلىپ، «پىخ... پىخ» قىلىپ كۈلۈپ تاشلىدى. توگرا ئاقساقىلىمىكىن ياكى قۇمۇق ئاقساقىلىمىكىن، ئالقىنىنى ئاغزىغا قويۇپ، بوغۇزىدىن قېچىپ چىققان كۈلكىسىنى زورىغا بېسىۋەتتى. ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغان قۇتلۇق:

— نېمىدەپ كۈلۈشىسىلەر ئەخمەقلەر، قاغانىنىڭ ئۇششاق ئىشلارغىچە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقىنىنى سەزمەي تۇرۇۋاتامسىلەر؟ قېنى ئېيتىڭلار، يۇقرانىڭ ئىتى ئۆلۈپ قالسا نېمە بولىدۇ؟ يۇقرانىڭ قوتىنىغا بۆرە تېگىدۇ، يۇقرانىڭ قويلىرىغا بۆرە تەگسە نېمە بولىدۇ؟ نېمە بولماقچىدى، يۇقرانىڭ كۈنى يامان بولىدۇ، شۇ، — دېۋىدى، ۋەزىر ۋە ئاقساقاللار «ھە، مۇنداقكەن-دە» دېيىشىپ، قايىل بولغاندەك باش لىڭشىتتى.

كۆپىنى كۆرگەن بىر ئاقساقال ئالدىغا چىقىپ، بەرنى سۆيۈپ تەزىم قىلدى ۋە:

— قاغان ئۇلۇغ، قاغان دانا، ئۇشبۇ زاتىنىڭ ئەل-ئاۋامغا ئاتىلارچە غەمخورلۇق قىلغىنىدىن كۆڭلىمىز سۆيۈنۈپ، بېشىمىز ئاسمانلارغا تاقىشىپ تۇرۇپتۇ، قاغان ئامان بولغاي، كۆك تەڭرى مەدەت بەرگەي، — دېۋىدى، بۇ مەدھىيىگە ھەممەيلەن تەستىق بەردى-دە، خىجىللىقتىن قۇتۇلغاندەك، باشلىرىنى ئۇستۈن كۆتۈرۈشتى.

قېرى تارخان ئۆپكىدەپ تۇرۇپ:

— تۇباس[1]قوۋمى ھەددىدىن ئاشتى، بايىرقۇ[2]لارنى بوزەك قىلدى، يايلاق-ماللىرىمىزنى ئىگىلىۋېلىپ، پۇقرالىرىمىزنى قوغلاپ چىقاردى، — دەپ ئەرز قىلدى. تۇباس ئاقساقىلىنىڭ «كۆكمەن تېغىنى قار بېسىپ كەتتى، تاغدىن ئۆتمەك مۇمكىن ئەمەس» دېگەن باھانە بىلەن كېڭەشتىن باش تارتقىنىنى ئۇقۇپ، ئايچۇر قاغان قاقشاپ-قاقشاپ ھېرىپ قالدى ۋە ئۆرە ئولتۇرۇپلا مۈگدەشكە باشلىدى.

قۇتتۇغۇر[3] ئاقساقىلىنىڭ «دات قاغانى ئالەم» دەپ ئۈنلۈك ۋارقىرىشى ئايچۇر قاغاننى ئۇيقۇ ئالەمىنىڭ بوسۇغىسىدىن بىمەھەللا قايتۇرۇپ كەلدى. بۇ دىقماق يابغۇ نېمىدىندۇر خۇدۇكسىرىگەندەك يەرگە قاراپ تۇرغان ئەقشىد[4] ئاقساقىلغا ھومىيىپ قويۇپ:

— قاغان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، كەمىنە ئاقساقاللىرى ئەل دەردىگە دەرمان بولسۇن دەپ تاتار[5] قوۋمىگە كارۋان ماڭدۇرغان ئىدىم، كىم بىلسۇن، ئەقشىد يېرىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، كارۋىنىمغا سوغۇق قول تېگىپتۇ. ئابرۇيلۇق ئادەملەردىن ئاڭلىشىمچە، بۇ سوغۇق قول دەل ئاشۇ ئاقساقالنىڭ ئادەملىرى ئىكەن. ئەي ئادىل قاغان، سىزگە ئەرزىم شۇ، ئۇ ئىنساپسىز ئاقساقالغا مالغا مال، ئاتقا ئات ۋە جانغا جان تۆلەپ بېرىشكە پەرمان قىلغايسىز!— دېدى كۆز يېشىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ.

دەۋاگەر ئۇنى دېدى، جاۋابكار بۇنى دېدى، دەۋاغا دەۋا قوشۇلدى. قىزىق بىر تاماشا بولۇۋاتقاندەك خۇشال بولغان ئايچۇر قاغان بىر چەتتە تۇرۇپ، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىۋەردى. تىزگىنسىز دىۋان

---

①②③④⑤ ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەۋە قوۋملەر.

مسالى بىر قايناق بازاردەك، بىتايىن گەپلەر بىلەن تولۇپ كەتتى. يىلدا بىر كېلىدىغان بىر ئوبدان پۇرسەت مانا مۇشۇ يوسۇندا ئۆتۈۋەردى.

بىراق، ئوردا كېڭەشىنىڭ بۇ ھالى قۇتلۇقنىمۇ، قۇتلۇقنىڭ پىكرى ئوچۇق ھەققەمسايىلىرىنىمۇ بىتاقەت قىلىۋەتتى. باياتىن بېرى، قاغاننىڭ كۆڭلىنى ئاياپ، كېڭەش ئەھلىگە ھۆرمەت ساقلاپ جىم ئولتۇرغان ئىچبۇيرۇق تەمىر بۇقا «بولدى، بەس» دەپ توۋلىۋىدى، دىۋان ئىچى سۇ كىرگەندەك جىمىپ كەتتى.

قۇلاقلىرى قىزىرىپ، ئېگەك مۇسكۇللىرى لىكىلداشقا باشلىغان تەمىر بۇقا ئۇششاق-چۈششەك ئىشلار ئۈچۈن ھېچكىمنى ئەيىبلەپ ئولتۇرمىدى، ھېچكىمگىمۇ خاپا بولمىدى. بىر چامداپلا قاغان ئالدىغا كېلىپ، لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، بېشىنى سەل ئېگىپ:

— شان-شەۋكەتلىك قاغان ئالىيلىرى، چوڭ ئىشلارغا بەل باغلاپ، بېشبالىققا نەزەر ئاغدۇرغايلا، ھەممىگە مەلۇم، بېشبالىق شەھىرى تۈبۈت زەنپۇسىنىڭ ئاياغ ئاستىدا قالدى، سانغۇن ئىناتقۇلى بىلەن نەچچە مىڭ لەشكەر ئاچ-زار يۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزدى. مانا ئەمدى قاغان تەختكە ئولتۇردى، ئەلدە ئامانلىق، يۇرتتا ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى. پىقىر قۇللىرىنىڭ ئۆتۈنۈشى شۇكى، لەشكەرنىڭ ۋە جەڭ ئاتلىرىنىڭ كۆچى بارىدا بېشبالىققا لەشكەر ئەۋەتسەك، بېشبالىقنى قولغا ئېلىپ، ئىززەت-ئابرۇيىمىزنى قايتا تىكلىسەك...، — دېۋىدى، گېپى قاق بەلدىن ئۈزۈپ تاشلاندى. قەيەردىن كۆچ كىردىكىن، ئايچۇر قاغان بىردىنلا ئۆرە بولۇپ، ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ كەتتى:

— بولمايدۇ، بولمايدۇ دېگەندىكىن زادى بولمايدۇ، قېنى ئېيت سانغۇن، بىزگە ئاشۇ دوپپامچىلىك بېشبالىق كېرەكمۇ ياكى ئوردۇبالىق كېرەكمۇ؟ ئۆتكەن دودىكىدەك، سەردار-لەشكەرلەر بېشبالىققا كەتسۇنمۇ،

ئوردۇبالىقتا غەليان كۆتۈرۈلسۇن-ھە؟

قاغان سۆزلەۋېتىپ، ئالاق-جالاق بولۇپ ئىككى تەرىپىگە قارىۋالدى، ئوڭ يېنىدا ئۆرە تۇرغان قۇتلۇقنى كۆرۈپ، كۆڭلى ئەمىن تاپقاندەك ئۆز ئەسلىگە قايتتى.

تەمىر بۇقا ئۆتكەن قېتىم بېشبالىققا لەشكەر تارتقان بەش چوڭ تۈمەنباشىنىڭ بىرى ئىدى، «ئۇر-چاپ» قىلىپ ھۇجۇمچى ئاتلىقلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقىنىدا ئېتى بىلەن قوشۇلۇپلا خەندەككە چۈشۈپ كەتكەن، ئاياغ سۆڭىكىگە دەز كەتكىنىگە قارىماي، نۇرغۇن لەشكەرنى يۆلەپ يۈرۈپ خەندەكتىن چىقارغان ۋە لەشكەرگاھقا ئەڭ ئاخىردا قايتىپ كەلگەن، ئەقىل-پەمى ۋە باتۇرلۇقى ياراپ كەتكەچكە، قۇتلۇق ئۇنى قاغان پەرمانى بىلەن ئىچبۇيرۇقلۇققا تەيىن قىلغانىدى. قۇتلۇق بىلەن قايتقاندىن بېرى، قۇتلۇق بىلەن ئەسرار بولسىلا بېشبالىقنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. بۇ سانغۇننىڭ بايامقى گەپلىرىمۇ بىر ھېسابتا قۇتلۇقنىڭ گېپى بولۇپ ھېسابلىناتتى. بىراق، قاغان ئۇنى رەت قىلدى، رەت قىلغاندىمۇ شۇنداق رەت قىلدىكى، بېشبالىقنى چۆكۈرۈپ، بىر پۇلغا ئەرزىمەيدىغان قىلىۋەتتى.

شۇنداقتىمۇ، ئايچۈر قاغاننى ھەم چۈشىنىشكە توغرا كېلەتتى. «ياغى ياندىن قوپار، بالا قېرىنداشتىن» دېگەندەك، بوۋىسى بەگبارىسنىڭ بىردىنلا يىرگىنچلىك قاتىلغا ئايلىنىپ، ئاتا-ئانىسىنى جېنىدىن ئايرىغانلىقى ۋە ئوردىدىكى قانلىق قىرغىنچىلىق ئۇنىڭ سەبىي قەلبىدە ساقايماس جاراھەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. ئايچۈرنىڭ ئەينى چاغدا، تاۋۇتتەك تار ئات ئوقۇرىدىن تېپىپ كېلىنگەن چاغدىكى مۈردىنىڭكىدەك ئۆڭۈپ كەتكەن مىسكىن چىرايى، تىرىكلىكتىن نىشانە قالمىغان جانسىز كۆزلىرى، بەزگەكتەك تىترەۋاتقان ئاجىز گەۋدىسى قۇتلۇقنىڭ كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمەيتتى.

دېمەك، ئۇ قورققان ئىدى، دۇنيانى، دۇنيادىكى جىمى ئادەمنى بەگبارىس بوۋىسىدەك، دادىسىنىڭ قانتۇر كەبى ئاسىي ۋەزىرىدەك تۇزكور ۋە تاش يۈرەك بولسا كېرەك، ھە دېسىلا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ناھەق-نەرۋا قان تۆكسە كېرەك دەپ چۈشەنگەنىدى. ئايدا-يىلدا بىر كەلسىمۇ، كەلگىنىدە ئانچە-مۇنچە ئەركىلىتىپ قويىدىغان، قەنت-گېزەك، تاتلىق-تۈرۈملەرنى بېرىپ كېتىدىغان بىر ئادەم توساتتىنلا ئىككى قولى قان بىلەن بويالغان جاللات سۈرىتىدە كۆز ئالدىدا پەيدا بولسا كىممۇ قورقمىسۇن؟ كىمنىڭمۇ يۈرىكىگە دەز كەتمىسۇن؟...

كېچەش تارقالدى. ئۆز قوۋمىگە قايتىدىغان كېچەش ئەھلى ئالدىغان تارتۇقلىرىنى ئېلىپ، ئالدىراش يولغا راۋان بولدى. قىش بالدۇر كېلىپ، ئوت-چۆپلەر سارغايماستىنلا قار چۈشۈپ كەتكەچ، قوۋم ئاقساقاللىرىنىڭ بىرنەچچىسى ئوردۇبالىقتا قىشلاپ قېلىشتى. قۇتلۇقنىڭ كۆنلىرى ئاقساقاللارغا زىياپەت بېرىش، چاي-باراۋەتلەردە بىللە بولۇش، قاغان يارلىقلىرىنى ئىجرا قىلىش ئىشى بىلەن تېخىمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتتى.

بىراق، ئۇ ئوردىدا تۇرغىنى بىلەن، ئەس-يادى يەنىلا بېشبالىق تەرەپتە ئىدى. ئاي ئارىلاپ كېلىپ تۇرىدىغان ئاتلىق ئادەملەر مانا ئەمدى كەلمەس بولىۋالدى. قۇتلۇقنى قاڭغىر قاقشاتقان جۇتلۇق كېچىلەر بۇ يىل يەنە باشلاندى. ئوردۇبالىقتىن ئەۋەتىلگەن كىيىم-كېچەك يېرىم يولدا توسۇلۇپ قالدى. تۇبۇتلار قورشاۋ قىلىپ يېتىۋەردى. بېشبالىق ھالىدىن كەتتى. ئىنانقۇلى غەيرەت قىلىپ، ئانچە-مۇنچە ھۇجۇم قىلدىيۇ، جەڭ ئىشى بىر قېتىممۇ ئوڭدىن كەلمىدى، قايتاي دېسە قاغانلىقتىن پەرمان بولمىدى، تۇراي دېسە مۇشەققەتتە ھالى قالمىدى، بېشبالىقتىن يېتىپ كەلگەن بۇ ئاخىرقى خەۋەر قۇتلۇقنى ماتەم خەۋىرى ئاڭلىغاندەك يۈرەكزادە قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى كەچ، ئۇ ئوردۇبالىق سېپىلىنىڭ تەگرىقاغان قوۋۇقىغا چىقىۋالدى-دە، قوۋۇق ئۈستىدە تۇرۇپ، جەنۇب تەرەپكە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇ يەردە بۇغاز كالىنىڭ قورسىقىدەك ساڭگىلاپ تۇرغان ئېغىر بۇلۇتلارنى، بوران ئۇچۇپ، جۇت ھۇۋلاۋاتقان قارلىق دالىنى كۆردى، دالادىن يىراقتا، تاغ-داۋانلارنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئۆلۈك ئەجدىھادەك سوزۇلۇپ ياتقان بېشبالىق سېپىلىنى ئىلغا قىلىۋالدى، سېپىل تۈۋىدىكى لەشكەرگاھمۇ، لەشكەرگاھ ئوتتۇرىسىدىكى ھېلىقى تاقىر دۆڭمۇ كۆزىگە چېلىققاندەك بولدى.

تاقىر دۆڭ غايەت زور كىگىز ئۆيدەك ئاپئاق ئىدى. تاقىر دۆڭنىڭ چوققىسىدا، كىگىز ئۆينىڭ ئۆگزىسىدە يېگانە قار ئادەمدەك ئۆرە تۇرغان ئىنانقۇلى ئۇزۇن قوللىرىنى قۇتلۇققا سوزۇپ ياردەم سوراپ ئىلتىجا قىلاتتى، ئۇنىڭ ئاغزى تېز-تېز مىدىرلايتتى، ئاۋازىنى ئېگىز تاغلار توسۇپ قالغانمۇ ۋە ياكى چەكسىز قۇملۇقلار يۇتۇپ كەتكەنمۇ، ھېچبىر سادا بۇياقلارغا يېتىپ كەلمەيتتى. تاقىر دۆڭنىڭ باغرىدا، كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدا ئادەملەر يېتىشاتتى. ئاتلار يېتىشاتتى. ئۇلار دۈمبەل-دۈمبەل چىغ كۆتىكىدەك، قىمىرلاپمۇ قويمايتتى. كۈرمىڭلىغان يا ئوقلىرى شەھەر ئاسمىنىدا قالايمىقان ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى. قىزىق يېرى، بۇ ئوقلارنىڭ بىر تېلىمۇ يەرگە چۈشمەيتتى.

قۇتلۇق ھەممىنى كۆردى، كۆرۈۋېرىپ كۆزى تالدى، چىدام-تاقىتى تامام بولدى، ياش قاپلاشقان كۆزلىرىنى قوۋۇق قورۇقچىلىرىدىن يوشۇرۇپ، سېپىلدىن پەسكە چۈشۈۋالدى ۋە قاغان قەسرىنى مولجاللاپ ئىتتىك قەدەملەر بىلەن يۈرۈپ كەتتى.

قاغان تۆت چوغدان بىلەن خۇمداندەك ئىسسىپ تۇرغان يوغان ئۆيدە كۈچۈك ئويناۋاتقاندا، قەسىر قورۇقچىسى ئىبىل ئۈگەسىنىڭ يېتىپ كەلگىنىنى خەۋەر قىلىۋىدى، «چاپسان كىرسۇن» دېدى ئۇ ئىجازەت

بېرىپ.

قاغاننى تۇنجى قېتىم خۇشال ۋە كەيپى چاغ هالدا كۆرگەن ئېل ئۆگەسى «تەڭرىم ماڭا يول بەرگەن چېغى» دەپ ئويلىدى، تۆرۈلگەن قوشۇمىسىنى ئېچىپ، چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتتى. قىياسىچە، يۈرەك باغرى زەرداب بولغان ئايچۇر قاغان دەھشەتلىك قارا ئۆتمۈشنىڭ قان-ياشلىق خەندىكىدىن ئۆملەپ چىقىپ، هايات قىزىقچىلىقلىرىغا يۈزلەنگەن ۋە تۇرمۇش لەززىتىگە ئىنتىلگەنىدى.

— قاغان، كۆچۈكلىرى كۆچۈك ئەمەس، بەلكى يولۋاس بالىسى-كەن جۇمۇ، — دېدى، قۇتلۇق ئاسان قولغا كەلمىگەن بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ.

— يولۋاس بالىسى؟ بۇ راستتىنلا يولۋاس بالىسىمىكەن؟

— چاتاق يوق، ئۇ راستتىنلا يولۋاس بالىسى. ئەنە، سەكرىشىمۇ يولۋاستەك، يۈگۈرۈشىمۇ يولۋاستەك...

«يولۋاس» بىلەن ئويناپ يۈرۈپ، چىلىق-چىلىق تەرلەپ كەت-كەن ئايچۇر قاغان قۇتلۇقنىڭ ماختىشىدىن مەمنۇن بولدى، سۇپىغا چىقىپ، ماموق تەكىيەگە يانپاشلىدى. تەكىيەگە باش قويار-قويمايلا ئۇ:

— ئېل ئۆگەسى، سىز مېنىڭ تاغام بولسىز، شۇنداقمۇ؟— دەپ سورىۋىدى، قۇتلۇقنىڭ چاقماقتەك ئىتتىك تىلى تۇيۇقسىز كالۋالاشتى، دۇدۇقلاپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— ئېيتقانلىرى دۇرۇس قاغان ئالىيلىرى، پېقىر ئېل ئۆگەسى مەرهۇم قاغانىمىزنىڭ قېرىنداشى ئىدىم، ئەمدى يېڭى قاغانىمىزنىڭ تاغىسى بولدۇم.

ئايچۇر قاغان تاج كىيگەندە، قۇتلۇق هۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇ-نىڭغا «ئاتا» بولغان، لېكىن «تاغا» بولمىغانىدى. مانا ئەمدى قاغان

ئۇنى «تاغا» دەپ ئاتاۋاتاتتى. قۇتلۇقنىڭ ئۇنى «جيەنىم» دېيىشكە تىلى بارمىسىمۇ، لېكىن ھۆرمەت يۈزىسىدىن «ئاتا» بولغاندىن، تۇغقاندىچىلىق يۈزى بىلەن «تاغا» بولۇشنى خالايتتى. چۈنكى ئۇنداق «ئاتا» بىلەن بۇنداق «تاغا» ئارىسىدا 1000 چاقىرىملىق مۇساپە ياتاتتى. مەيلى «دادا» بولسۇن ۋە مەيلى «تاغا» بولسۇن، قاغاننىڭ بۇنداق چاغدا بۇنداق سوئال قويۇشى قۇتلۇققا سەل غەلىتىرەك تۇيۇلۇۋاتاتتى.

— «تاغا» دېگەن گەپ «ئاتا» دېگەن گەپ، شۇنداقمۇ ئېل ئۆگەسى؟

قاغان بۈگۈن تۇساتتىنلا ئەقىل تېپىۋالغاندەك قىلاتتى. چۈنكى ئۇ قۇتلۇقنىڭ ئويىدىكىنى تامامەن بىلىۋالغانىدى. شۇڭا قۇتلۇق قىسقىلا جاۋاب بەردى ۋە:

— شۇنداق ئالىيلىرى، شۇنداق، — دېدى باش لىڭشىتىپ.

— شۇنداق، ھېلىقى كۈنى سىزنى «ئاتا»، ئۆزۈمنى «ئوغۇل» دەپ ئاتىشىمۇ بىكار ئەمەس، — دېدى قاغان ۋە قۇتلۇقتىن ئۆزىگە ئوبدانراق ئاتىدارچىلىق قىلىشنى، گەپ بولسا، تارتىنماي دەۋېرىشنى تەلەپ قىلدى.

«تەڭرى ماڭا راستىنلا يول بېرىپتۇ» دەپ ئويلىدى قۇتلۇق ۋە بۇ پۇرسەتنى مەھكەم تۇتۇپ يىراق-يىراقلاردىن گەپ باشلىدى:

— قاغان ئالىيلىرى، پېقىر تاغلىرى بىر چۆچەك ئېيتىپ بەرسەم قانداق؟ — دېۋىدى، قۇتلۇق تەكيەدىن بېشىنى كۆتۈردى، باللاردەك خۇشال بولۇپ، چاۋاك چېلىپ ئىجازەت بەردى.

— چۆچەك دېگۈچىلىكمۇ چۆچەك ئەمەس، ئىنانقۇلى مۇشاۋىردىن ئاڭلىۋالغان گەپ شۇ، — دېدى سەل قورۇنغاندەك بولۇپ.

ئۇ چۆچەكنى باشلىدى:

— بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا ھون دەيدىغان چېچى قىزغۇچ، كۆزى

چىقىر بىر تائىپە بولغانىكەن، قاغاننى تەڭرىقۇت دەپ ئاتىشىدىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە، هونلار بىلەن دۇشمەنلىشىۋاتقان بىر ئۇششاق تائىپە هونلارنى ئوسال قىلماق بولۇپ، ئەلچى ئەۋەتىپتۇ ۋە تەڭرىقۇتنىڭ ئەڭ ئامراق بىر ئېتىنى «بىزگە بەر» دەپ تەلەپ قويۇپتۇ. تەڭرىقۇت ۋەزىر-سەردارلىرىنى دىۋانغا يىغىپ، ئۇلاردىن مەسلىھەت سوراپتۇ.

— تەڭرىقۇتنىڭ ئامراق ئېتىنى ئۇ تائىپىگە بېرىپ بولمايدۇ. ئات بەرسەك، بىزگە خورلۇق بولىدۇ، — دېيىشىپتۇ، كېڭەش ئەھلى-نىڭ كۆپىنچىسى. ئەمما ئۇ تەڭرىقۇت:

— قوشنىلار بىلەن ئۇرۇشقاندىن كۆرە، دېگىننى بېرىپ ئەپ ئۆتكەن تۈزۈك، ئات دېگەن بىزدە كۆپ، بەرسەك بەردۇق، — دەپتۇ-دە، ئۆز ئېتىنى ئەلچىلەرگە تارتۇق قىلىپتۇ.

ئۇ تائىپە ئاتنى ئېلىپ يەنە ھەددىدىن ئېشىپتۇ، تەڭرىقۇتنىڭ ئەڭ ئامراق خانىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپتۇ، هونلارنىڭ ۋەزىر-سەردارلىرى تەڭرىقۇتقا:

— دېمىدۇقمۇ، ئات بېرىۋىدۇق، ئەمدى نەپسى يوغىناپ خوتۇن سورىدى، ئۇرۇشساق ئۇرۇشايلىكى، خوتۇن بېرىپ خورلۇقتا قالمايلى، — دەپ چۇقان كۆتۈرۈپتۇ. كەڭ قورساق تەڭرىقۇت كېڭەش ئەھلىگە:

— قوشنا تائىپە بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئۈچۈن يەنىلا سورىغىنىنى بەرگىنىمىز تۈزۈك، خوتۇن دېگەن تېپىلىدۇ، يەنە ئېلىۋالغىلى بولىدۇ، — دەپتۇ ۋە ئامراق خوتۇنىنىڭ مېھرىدىن كېچىپ، ئەلچىلەرگە قوشۇپ قويۇپتۇ.

يات تائىپە: «هونلار دېگەن تېگىدىن قورقۇنچاق خەق، بىزدىن قورقۇپ ئات دېسەك، ئات بەردى، خوتۇننى سورىساقمۇ ‹غىڭ› قىلمىدى، يەنە سورايلى، سورىغاننى بەرمەي قالمايدۇ» دېيىشىپتۇ ۋە هونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىگە بىر پارچە زېمىن كېسىپ بېرىشنى

تەلەپ قىلىپتۇ.

«ئات سورىۋىدى، بەرمەيلى دېدۇق، تەگرىقۇت ئۇنى بەردى، خوتۇنىنى تەلەپ قىلىۋىدى، بەرمەيمىز دېدۇق، تەگرىقۇت ئۇنىمۇ بەردى، شۇڭا تەگرىقۇتنىڭ رايىغا بېقىپ ئىش قىلمىساق بولمىغۇدەك» دەپ ئويلىغان هون ۋەزىرلىرى تەگرىقۇتقا:

— يات قوۋم زېمىن تەلەپ قىلىپتۇ، سورىغىنىنى بېرەيلى، — دېيىشكەنىكەن، تەگرىقۇت توساتتىن دەرغەزەپ بولۇپتۇ ۋە:

— ئات قولدىن كەتسە، ئات تېپىلىدۇ، خوتۇن قولدىن كەتسە، خوتۇن تېپىلىدۇ، زېمىن دېگەن ھەممىدىن قىممەتلىك، ئۇ قولدىن كەتسە قايتا تېپىلمايدۇ، «يات قوۋمگە زېمىن كېسىپ بېرەيلى» دېگەن ئاغزىڭغا تاش، — دەپتۇ-دە، زېمىننىڭ قەدرىنى بىلمىگەن ۋەزىر-سەردارلارنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپتۇ[1]...

قۇتلۇق «چۆچەك» ئېيتىپ كېلىپ، قان پۇراپ تۇرغان بەزى سۆزلەردىن يەنە ھالقىپ كېتەلمىدى. ئۇ «ئايچۇرنىڭ كونا يارىسىنى تاتىلاپ قويدۇممىكىن» دەپ سارىسىمىگە چۈشۈۋىدى، ئايچۇر گويا بىر كېچىدىلا ئۇرغۇن يىللارنى كەينىگە تاشلاپ، چىداملىق بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك، بۇ سۆزلەرگە مىت قىلىپمۇ قويمىدى. ئۇ «يولۋاس» كۆچۈكىنىڭ ئوينىشىغا قاراپ بىر ھازاغىچە ئويلىنىپ ئولتۇردى-دە، توساتتىن ئۆرە بولۇپ، قۇتلۇقنىڭ تاشتەك قاتتىق قوللىرىنى ئالقانلىرى ئارىسىغا ئالدى ۋە ھاياجان بىلەن:

— تاغا، ئۆز ۋاقتىدا ئاتا بولۇپ، نادان ئايچۇرغا تاج كىيدۈرگەن

① شۇنتسىيە خەنزۇشۇناسى فون.سېنگېرنىڭ «ئادەتتە ۋە پەۋقۇلئاددە چاغلاردا قوللىنىلىدىغان 36 تەدبىر» (مۇئەللىپ تەرجىمە قىلغان)، (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1990- يىل، خەنزۇچە نەشرى) دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

ئىدىڭىز، مانا بۆگۈن ئۇنىڭ كۆزىنى ئېچىپ تاج كىيدۈرگەندىنمۇ كاتتىراق بىر ئىشنى قىلدىڭىز، دېمەكچى بولغىنىڭىزنى مەن چۈشەندىم، سىزگە مەڭگۈلۈك قەرزدارمەن، — دېدى. ئاتا سۆيگۈسىگە تويۇنغان، ئاتا مېھرىدىن سۆيۈنگەن بالىلارنىڭ كۆزىدىلا پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ بىر شولا ئۇنىڭ كۆز قارىچۇقىدا جىلۋە قىلدى.

ئىككىيلەن بىللە ئولتۇرۇپ، باش توخۇ چىللىغۇچە كەڭ-كۇشادە پاراڭلاشتى، بېشبالىق ئىشىدىمۇ گېپى ئاسانلا بىر يەردىن چىقتى.

قۇتلۇق:

— ئوردۇبالىقتا بىر تۈمەن لەشكەر قالدۇرۇپ، قالغىنىنىڭ ھەممىسىنى بېشبالىققا ئاتلاندۇرماق كېرەك، قار-مۇزنىڭ ئېرىشىگە قاراپ تۇرساق، ئىنانقۇلنىڭ ئىشى چاتاق بولىدۇ. ياخشىسى، توققۇز ۋەزىر كېڭشىنى چاقىرىپ، ئاش-ئوزۇق، جۇۋا-چاپان ۋە يەم-بوغۇز ھازىرلىقىنى پۇختا قىلىپ، قوتاز بىلەن ئاتلىقلارغا يول ئاچماق لازىم، — دېۋىدى، ئايچۇر نېمىشقىدۇر سەل بىئارام بولدى ۋە يېلىنغاندەك ئاھاڭ بىلەن:

— تاغا، دېگەنلىرىڭىزنىڭ بەرى بەرھەق، لېكىن، بىر ئۆتۈنۈشۈم بار، جەزمەن ماقۇل بولۇڭ، بېشبالىققا قايسى سەردارنى ئەۋەتسىڭىز ئەۋەتىۋېرىڭ، لېكىن سىز بارماڭ، مەن قورقىدىكەنمەن...

غۇيۇلداپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان شىمال شاملى ئۇششۇك ھەرىدەك چېقىپ تۇرغىنى بىلەن، ھاۋا يەنىلا ئوچۇق ئىدى. ئاقۇچ چەمبەر ھاسىل قىلغان ئۇپۇق سىزىقى شۇ قەدەر پاكىز ئىدىكى، ئۇنىڭدا نە بۇلۇت، نە تۇمان كۆرۈنمەيتتى. ئاسمان گۈمبىزىمۇ ئېگىزلەپ قالغان، قېرى قۇياشمۇ بىردىنلا ياشىرىپ، ھۆسن-جامالدا تولغاندەك تۇراتتى. خىسلەتلىك نەۋ باھار كۈنلىرى قارا قىشنىڭ قەھرىتان كۈنلىرىدىن كۈنسايىن ئۇزاپ بارغان كەڭ زېمىنغا يىراقتا تۇرۇپلا ئىللىق تەبەسسۇم

قىلىشۋاتاتتى.

قاغان قەسرىدىن چىقىۋاتقان ئېبل ئۆگەسى ئۇچۇق ئاسمانغا قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆڭلىمۇ ئاسماندىن بەتتەررەك ئېچىلىپ كەتتى. «خەيرلىك كۈن» دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە پىچىرلاپ، چوڭ تەختىراۋاندا قاغان بىلەن بىللە كېلىۋېتىپ.

ئۇلار كۆپ ئۆتمەيلا شەھەر قوۋۇقىغا يېتىپ كېلىشتى ــ دە، قوۋۇقتىن چىقىپ سانجاق-سانجاق ئادەملەرنى، هارۋا-كارۋانلارنى ئىك-كىگە بۆلۈپ، شاهسۇپا تەرەپكە قاراپ مېڭىۋەردى.

بۈگۈن پالدا چىققان، لەشكەرلەر قوزغىلىدىغان مۇھىم كۈن ئىدى. 1000 دىن 1000 دىن بىر توپ قىلىپ، رەڭلىك ئاتلارغا مىندۈرۈلگەن 70 مىڭ لەشكەر تېخى كۈن قىيام بولماستىلا قوۋۇق تاشقىرىسىغا چىقىپ بولغان، تىغ ئۆتمەس زەنجىر چاپان ۋە پۆپۈكلۈك تۆمۈر بۆكلەرنى كىيىپ سەپراس بولۇپ تەييار تۇرۇشقانىدى. ئۇلۇغ سەردارلارنىڭ، تۈمەنباشى ۋە مىڭباشىلارنىڭ خوتۇن-توقاللىرى ئول-تۇرغان ئاق ئۆيلۈك هارۋىلار قوۋۇق تېشىدىكى كەڭ بوشلۇققا يايلاق ئۆيلىرىدەك يېيىلغانىدى. ئاش-ئوزۇق ۋە خىلمۇخىل لازىمەتلىكلەرنى بېسىشقان مىڭلاپ هارۋا سىپىل بويلاپ تىزىلىپ تۇراتتى. ۋەزىرلەر كېڭەشى كېتەرلىك چارۋا مالنىڭ ئۈچتىن ئىككىسىنى ئۆتەر يولدا تولۇقلاشقا پۈتۈشكەچكە، قوي-كالىنىڭ ئۈچتىن بىرى توپ-توپ بو-لۇپ كۆشەپ ياتاتتى.

قاغان بىلەن ئېبل ئۆگەسى ئوردا قورۇقچىلىرىنىڭ يول ئېچىشى بىلەن خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئاندىن ئادەم دېڭىزىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى شاهسۇپىغا يېتىپ كېلىشتى، تەختىراۋان بىلەنلا سۇپىغا چىقىپ سىپىل قوۋۇقىدىن تا مۇشۇ يەرگىچە سوزۇلغان ئالامانغا سەپ-سالدى. خۇددى هازىرلا جەڭگە كىرىدىغان قىياپەتتە تەييارلانغان

ئۇلۇغ سەردار تەمىر بۇقا، نايىپ سەردار ياغلاقار لىك، يۈزلىرى قىزىلمۇچتەك قىزارغان، قالقىنىنى دۈمبىسىگە باغلاپ، ئۇزۇن نەيزىسىنى مۈرىسىگە سېلىۋالغان بىر قانچە مۇشاۋىر-ئاقىلدارلار سۇپا ئالدىدا تىك تۇراتتى.

ئۇلار شامان باخشىلىرىنىڭ پىرە ئويناپ، قان قىلىپ، ئۆزلىرىگە ئاق يول بېرىشىنى، قاغان بىلەن ئېل ئۆگەسىنىڭ شاراب تۇتۇپ، ئەزگۈ تىلەكلەرنى تىلىشىنى كۈتۈشمەكتە ئىدى، رەسمىيەتلەر ئادا قىلىنىسىلا يولغا ئاتلىنىپ، كەچ كىرگۈچە، ئەللىك چاقىرىم يىراقلىقتىكى تۇنجى قونالغۇغا يېتىپ بارالايتتى.

قۇتلۇقنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، بۈگۈن ئېرچۈك باخشىمۇ، قۇچۇ-لۇق مانىيلارمۇ ئوخشاشلا كارامەت كۆرسىتىپ، لەشكەرلەرگە نۇسرەت تىلەشتى. قاغان خۇش پۇراق ئارپا شارابى تولدۇرۇلغان يوغان ئاپقۇر-لارنى سەردار-ئاقىللارغا تۇتقۇزۇپ، ئەمدىلا ئېغىز ئېچىشقا تەمشىلىۋد-دى، ھەممەيلەن بىئىختىيار جەنۇب تەرەپكە بۇرۇلۇشتى.

قاغانمۇ بۇرۇلدى، قۇتلۇقمۇ بۇرۇلدى، بۇرۇلۇپ، جەنۇب يولىنىڭ كۆز يېتىم يېرىدە ئېغىر قەدەملەر بىلەن كېلىۋاتقان ھارغىن ئاتلارنى، ئات ئۈستىدە شۈمشىيىپ ئولتۇرۇشقان نامەلۇم ئادەملەرنى كۆرۈشتى.

— بۇلار كىم؟— سورىدى قاغان قۇتلۇقتىن قىسىق كۆزلىرىنى توختىماي چىمچىقلىتىپ. قۇتلۇق جاۋاب بەردى:

— بىلمىدىم ئالىيلىرى، ئەلچىلەرمىكىن دېسەم، ئەلچىدىن خەۋەر يوق ئىدى، كارۋانمىكىن دېسەم، بۇنداق قىشتا سودىگەرلەر كارۋان تارتمايتتى...

شاھسۇپىمۇ، شاھسۇپىنىڭ ئەتراپىمۇ مىسالى قايناۋاتقان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيغاندەك جىمىپ قالدى. ئاڭغىچە، ئەۋەتىلگەن قورۇقچى-لار قايتىپ كېلىپ مەلۇم قىلىشتى:

— مۇشاۋىر ئىنانقۇلى ئامان قالغان لەشكەرلەر بىلەن بېشبالىقتىن قايتىپ كېلىۋېتىپتۇ.

— ئاھ، تەڭرىم، ئۇ راستتىنلا ئىنانقۇلىمىدۇ؟

قۇتلۇق كۆز قارىچۇقى توڭلاپ كەتكەندەك، ئاتلىقلاردىن كۆز ئۈزمەيلا قېتىپ قالدى، يۈرىكى ئېغىپ، ئۇزايىغا تىترەك ئولاشتى. ئۇ ئۈن-تىن قىلماي بىرپەس تۇرۇۋالغاندىن كېيىن بىر سىلكىنىپ ئۆزىگە كەلدى ۋە «ماڭا ئات» دەپ توۋلىغان پېتى ئۇدۇل كەلگەن سەردارنىڭ ئېتىغا مىنىپ، قاغاننىڭ ئىجازىتىنى كۈتمەيلا ئىنانقۇلنىڭ ئالدىغا قاراپ چېپىپ كەتتى...

36. ئۇرخۇن سۈيى ئۈزۈلمەيدۇ

ئاسمان گۈمبىزىدە يۇلتۇزلار چاراقلايدۇ. 14 كۈنلۈك تولۇن ئاي يۇلتۇزلار ئارىسىدا ئاق يەلكەندەك ئۈزۈپ يۈرىدۇ. يۇلتۇزلارمۇ، تولۇن ئايمۇ كۆك سەتھىدىن يەرگە قارايدۇ. يۇلتۇزلارنىڭ تەكتىدە، تولۇن ئاينىڭ ئاستىدا، مەشرىق بىلەن مەغرىبنىڭ ئارىسىدا، ئۆتۈكەندىمۇ، كۆگمەن تېغىدىمۇ ۋە ياكى ھانگاي تاغلىرىنىڭ باشقا بىر يېرىدىمۇ، ئىشقىلىپ، يەتتە ئىقلىمنىڭ قانداقتۇر بىر يېرىدە كۈمۈش تىرەكلىك، دۇردۇن يوپۇقلۇق، ئالتۇن قۇببىلىق بىر ياسداق چېدىر دۆڭدەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

تورۇسى ئاسمانغا، گىرۋەكلىرى ئۈپۈق سىزىقىغا ئوخشايدىغان، ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان بۇ كەڭ چېدىردا قۇتلۇق ئۆزى يالغۇز ئۇخلاۋاتىدۇ. ياق، ئۇ ئۇيقۇ بىلەن ئۇيقۇسىزلىق ئارىسى-

ـدىكى ئاجايىپ بىر ئالەمدە لەيلەپ-لەيلەپ سەيلە قىلىۋاتىدۇ.

ئەنە، زىلۋا بويى تال چىۋىقتەك تولغىنىدىغان، لەۋەنلەرچە قول سالىدىغان، ئۆرۈم-ئۆرۈم قارا چېچى مەجنۇنتالدەك يەلپۈنىدىغان بىر نازىنىن يىڭناغۇچنىڭ قانىتىدەك نېپىز شايى كۆڭلەك كىيىپ چېدىر ئالدىدىن غىل-پال قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

سەزگۈر قۇتلۇق سەھەر پەسلى شامال ئەسكەندەك ۋە ياكى باھاردىكى ئويناق ئېقىندەك يەڭگىل تاشلانغان ئاياغ تىۋىشىغا قۇلاق سالدى، شەپىسىزلا چۇشۇۋاتقان قار ئۇچقۇنىغا ئوخشايدىغان ئۇ غۇۋا كۆلەڭگىگە چاندۇرمايلا زەن قويدى.

«ئاھ، بۇ نازىنىن كۆكتىن چۈشكەن پەرىزاتمىدۇ، يەر يۈزىدىن ئۈنۈپ چىققان قىزىل گۈلمىدۇ، كۈن ئەركىسى، ئاي بالىسىمىدۇ ۋە ياكى شەيتان-شاياتۇنمىدۇ؟...»

قۇتلۇقنى نېمىشقىدۇر ئۇيقۇ باستى، ئويلاۋېتىپ كىرپىكلىرى گىرەلەشتى. ۋاقتىكى، قۇياش چىقىپ ئەتراپ يورىدى، ھەش-پەش دېگۈچە بىر كۈن ئۆتۈپ، قۇتلۇقنى غەپلەت باستى. تەكىيەگە باش قويار-قويمايلا تونۇش گەۋدە يەنە پەيدا بولدى-دە، چېدىر ئالدىدىن ئىلدامغىنە ئۆتۈشكە باشلىدى. قۇتلۇق ئەمدى ئۇ گەۋدىنى كۆز ئالدىدا تۇرغاندەكلا ئېنىق كۆردى.

ئۇ بۇگۈنمۇ گۈزەل ئىدى، قىيا بېقىشلىرى جانغا ئوت ياقاتتى، ھۆسن-جامالى ئادەمنى مەھلىيا قىلاتتى، ياقۇتتەك قىزارغان لەۋلىرى ئىشق ئوتىدىن بېشارەت بېرەتتى، تۈن زۇلمىتىدەك قارا چېچى جۇدالىققا تەققاس ئىدى. سۈزۈك مەڭزىدىكى بىر جۈپ خالى ئۇرخۇن سۈيىدىكى قاينامنى ئەسلىتەتتى، ھىلال ئايدەك ئەگىم قاشلىرى ساداق بولۇپ، سۆيگۈ ئوقلىرىنى ئېتىپ تۇراتتى.

بۇنى كۆرۈپ، قۇتلۇقنىڭ بار ۋۇجۇدى قاقشال ئوتۇنغا ئۇچقۇن

چۈشكەندەك، «لاپ» قىلىپلا ئوت ئېلىپ كەتتى. بۇ ئوت ئۇنى بىقارار قىلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، چېدىر تېشىغا چىقىپ كەلدى-دە، نازىنىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ، شامالدەك ئۇچۇپ، بۆكەندەك تاقلاپ قۇتتاغ دېگەن بىر تاغقا ئېلىپ باردى، تاغنىڭ باغرىدا، دەريانىڭ بويىدا، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئارىسىدا، بېزەڭ يۇلتۇز، ھەييار ئايمۇ كۆرەلـ-مەيدىغان بىر پىنھان جايدا مۇھەببەت پەيزىدىن لەززەت ئېلىپ، تاڭ ئاتقۇچە مۇڭداش بولدى. ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ مۇلاقتى يەتتە يىل ۋە ئالتە ئايچە داۋاملاشتى. ئايرىلىش دەقىقىسىنىڭ نەق ئۆزىدە ئۇ نازىنىن:

— ئەي ئۇلۇغ ئادەم، ئىشەنچ كەمرىدە بېلىڭنى باغلا، شۇنداق كۈنلەر يېتىپ كېلىدۇكى، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان پۈتكۈل زېمىن سېنىڭ ئىلكىڭگە ئۆتكۈسىدۇر، ئەل-يۇرتقا كۆي، پۇقراغا كۆي، ئادالەتنى دوست تۇتقىن، — دېدى ـ دە، بىر پارچە كۆك تۇمانغا ئايلىنىپ، «خوش» دەپ تەۋازۇ قىلغىنىچە، غايىب بولدى.

— كەتمە، — دېدى قۇتلۇق قوللىرىنى ئىلاھقا ئىلتىجا قىلغانـ-دەك، ئاسمانغا سوزۇپ.

— كـەتمــە، — دېدى قــۇتلۇق، ئوتقــا چــۈشكــەن قــىلـ-دەك تــولغــىنىپ...

قۇتلۇق ئويغاندى، تىترەۋاتقان قوللىرىنىڭ بوشلۇقتا ئېسىلىپ تۇرغىنىنى، يۈرىكىنىڭ تىنىمسىز تېپچەكلەۋاتقىنىنى، بىر ئىسسىق ئېـ-قىمنىڭ تومۇر-تومۇرلىرىدا ئويناقلاپ ئېقىپ يۈرگىنىنى تۇيۇۋالدىيۇ، بۇنىڭغا ھەيران قالمىدى. ئۇ پەي تەكيىدە ياتقان پېتى «كەتمە» دەپ پىچىرلىدى ۋە يەردىن تورۇسقىچە، تامدىن تامغىچە قاراپ چىقتى، ئەمما، ئۇ قىزنى تۈگۈل، تۇمانىنمۇ كۆرەلمىدى...

قۇتلۇق چۈش كۆرگىنىگە ئىشەندى. «ھەتتىگىنەي، — دەپ

ئويلىدى ئۇ بىمەھەل ئويغىنىپ كەتكىنىگە پۇشايمان قىلىپ، — نېمىدەپ ئويغىنىپ كەتكەندىمەن؟ نېمىدەپ ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويـ- غاندىمەن؟...»

قۇتلۇق ئۇ قىزنى چۈش ئالىمىگە قايتۇرۇپ كەلمەكچى، ئۇنىڭ بىلەن مەڭگۈ بىرگە بولماقچى، ھېچبولمىغاندا بىرلا كۆرۈۋېلىپ، دىدا- رىغا قېنىۋالماقچى بولدى، تەمەخور كۆزلىرىنى قايتا يۇمۇپ، خىلغىچە جىم ياتتى.

بىراق، ئۇ ئۇيقۇ ئالىمىگە قايتىپ بارالمىدى. ھېلىقى قىز كۆز ئالدىدىلا كۆلۈپ تۇرسىمۇ، نېمىشقىدۇر ئۇنى كۆرەلمىدى، ياتا-ياتا ئۇمىد ئۈزۈپ، ئاخىر يەنە كۆزلىرىنى ئاچتى...

چاكارلارنىڭ چار خورىزى «قىق... قىق» قىلىپ چىللىۋىدى، ھەممە خوراز تەڭلا ئويغاندى. قېرى خورازنىڭ بۇقا مۆرىگەندەك توم ئاۋازى پۈتكۈل ئوردۇبالىقنا يېيىلدى. ئىتلار قاۋاپ، كۆشەپ ھارغان نار تۆگىلەر ئاچ قالغاندەك بوزلاشقا باشلىدى. بۇ تەرىقە تاڭ شەپىسى ئوڭدا ياتقان قۇتلۇقنىڭ خاراموش تۇيغۇسىنى غىدىقلاپ، تامامەن سەگەكلەشتۈرۈۋەتتى، ئەس-يادى بىردىنلا بۇرۇلۇپ، ئۇ قىزدىن چۈشى ئۈستىگە يۆتكەلدى. چۈش تۈپەيلى پەيدا بولغان يوچۇن ئويلار ئۇنى قىيناپ، بىئارام قىلدى.

«ئۇ قىز كىم؟ نېمىدەپ ئىنانقۇلنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى يەنە تەكرارلايدۇ؟ ئۇ تەڭرىنىڭ ئەلچىسىمۇ يا ۋەسۋەسە بىلەن ئادەم ئال- دايـدىغان ئېـزىـتـقۇمۇ؟ ئەجەبا، بۇ كۆك تەڭرىنىڭ بېشارىتى بولسا-ھە؟...»

ئەقىل شۇنداق يوگۈرۈك نەرسىكى، ئۇ دەقىقە ئىچىدە ئالەمنىڭ بۇ چېتىدىن ئۇ چېتىگە يېتىپ بارالايدۇ، يەر تەكتىگە شۇڭغۇپ، ئاسمانلارغا چىقالايدۇ، ئۆتمۈشنى بۈگۈنگە ئۇلىيالايدۇ. ئەمما، ئەقىلنىڭ

كۆزى ئۇنىڭ ئايغىدەك قابىل ئەمەس. ئۇ تىلسىماتلار ئالدىدا ئاجىز، ئاجايىباتلار ئالدىدا ئاجىز، سىر-ھېكمەتلەر ئالدىدا تېخىمۇ ئاجىز. شۇڭا، ئىنسان بالىسى جىمى سەزگۈسىنى ئۇنىڭغا جەم قىلغانىدىمۇ، ئۇنىڭ يەنىلا يېتەلمەيدىغان يېرى، يېشەلمەيدىغان سىرى بولىدۇ. ھەتتا، قول ئۇزارتسا قولمۇ يېتىدىغان مەنزىلگىمۇ ئۇنىڭ قەدىمى يېتىپ بارالمايدۇ.

شۇنداق، قۇتلۇقمۇ ئەقلىلىق ئىدى. لېكىن ئۇمۇ ئىنسان ئەقلىنىڭ چەكلىكلىكى سەۋەبلىك، تېخى ھېلىلا يۈز بەرگەن، سۈرەتلىرى تېخى ئۆچۈپ ئۈلگۈرمىگەن سىرلىق چۈشكە كۆڭۈلدىكىدەك تەبىر تاپالمىدى ــ دە، بىردىنلا قۇچۇلۇق ئەۋلىيالارنى يادىغا ئالدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى. چاكارلارنى يولغا سېلىپ، سەيناغا چىقتى، يېگى تاڭغا تەزىم قىلىپ، ئاسمانغا قارىدى.

قارامتۇل كۆك ئاسماندا يۇلتۇزلار ئۆچمىگەنىدى. كۈنچىقىشتىن — كۆك ئاسماننىڭ يىراق گىرۋىكىدىن قېچىپ چىققان تاڭ شولىسى يۇلتۇز بىلەن قېرىشقاندەك، زۇلمەت قالدۇقىنى قوغلاپ يۈرۈپ، ئاچ كۆزلەرچە يالماپ يۇتاتتى. قارىماققا، بۈگۈنكى تاڭ شۇنداق ئۆزگىچە ۋە شۇنداق خاسىيەتلىك ئىدىكى، ئۇ بىرەر نۇسرەت ياكى بىرەر كارامەتنى باشلاپ كېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. مانا بۇنىسى قۇتلۇقنىڭ ھەيرانلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇراتتى.

تاڭ ئاتتى، چاكارلار قۇچۇلۇق مانىلارنى باشلاپ كەلدى. قۇتلۇق باشتىن-ئاياغ ئاپئاق كىيىنگەن، دەستۇرلىرىنى قولتۇقلىۋالغان ئىككى مانىنى ھويلىدىلا قارشى ئالدى ــ دە، ئۆيگە باشلاپ، تۆر تەرەپتىن ئورۇن كۆرسەتتى.

چوڭ شامان ئىرچۇك باخشى نامى بار قارا باخشىنىڭ شاگىرتى بولغاچقىمۇ ۋە ياكى ئىلمى شاماننىڭ پىركاملى ھېسابلانغاچقىمۇ،

تۇنباغا ئۇنى تۇغقاندىن چارە يېقىن كۆرەتتى، ئۇنىڭسىز چوڭ ئىشلارنى قارار قىلمايتتى. تەخت تاراسقا مىراس قىلىنىدى، باخشىمۇ ئۇنىڭغا مىراس قالدى. ئايچۇر ۋارىس بولۇۋىدى، ئۇمۇ ئۆز ئورنىغا ۋارىس بولدى. تاراس ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ كۈنلەردە، ئۇ ئايچۇرنى قۇتقۇزۇپ، بىر ئايچە ھامىي بولغىنى ئۈچۈن ئايچۇر ئۇنى ئەتىۋارلايتتى، پەقەت شۇ سەۋەبتىنلا، قۇتلۇق ئۇنى ھۆرمەت قىلاتتىيۇ، دۇئا-تىلاۋەتكە، پال ۋە رەملەرگە ئارىلاشتۇرمايتتى. ھېلىقى تۆت سوغداق، يەنى كۆك كۆز موزاك ۋە ئۇنىڭ ئۈچ شاگىرتىلا ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئىگىلەپ كەلمەكتە ئىدى، بېشبالىقتىن قايتىشىدا قۇچۇلۇق بۇ مانىلارنى ئالغاچ كېلىشىمۇ سەبىي قەلبىدە ئىز قالدۇرغان كۆك كۆز موزاكنى ئەڭ ياخشى ئەسلەش بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئېتىقادىچە شامان ئەمەس، بەلكى مانىلارلا غايىبنى بىلەتتى، چۈشىگىمۇ تەبىر بېرەلەيتتى.

مانىلار ئادەت-ئۆدۈملىرى بويىچە غۇسلى تاھارەت قىلىپ، كۈن-چىقىشقا يۈزلەندى، ئاق كىگىزدە چازانە قۇردى. قۇتلۇق كۆرگەن چۈشىنى ئۇجۇر-بۇجۇرىغىچە بايان قىلغاندىن كېيىن:

— جانابىي ئۇستازلار، كۆرگەن چۈشۈم مۇشۇ، — دېدى ۋە مانىلاردىن تەبىر سورىدى.

ئىككى مانى كىتاب-دەستۇرلىرىنى ئېچىپ، ئىرماش-چىرماش پۈ-تۈكلەرنى ئۆز تىلىدا ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، كۆزلىرىگە كۈلكە ئۆلاشتى، مونەك-مونەك يۈز گۆشلىرىدىن ياغ تېمىپ تۇرغان بىر موللا گەپ ئوينىتىپ ۋەزخانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ:

— مانى بورخان ئېيتىدۇركى، تاڭ سەھەردە كۆرگەن چۈش تەقدىر-كەلمىشلەر بىلەن ئەڭ يېقىندۇر، پات ئارىدا زاھىر بولىدىغان ياخشىلىقنىڭ بېشارىتىدۇر، — دېدى، بارماقلىرى بىلەن كىتاب ۋاراقلى-نى چېكىپ تۇرۇپ، — چۈشلىرىدە ئايان بولغان ئۇ پەرىزات بورخان

تەگرىنىڭ ئەلچىسىدۇر، ئىپتقانلىرى ھەم بۇرخان تەگرىمىزنىڭ ۋەھيىسىدۇر.

ئۆزىگە سۆز تەگمەي قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن يەنە بىر مانى ئەپلىك بوشلۇقتىن بىرنى تاپتى ـ دە، دەرھال ئارىغا كىرىپ:

— كەمىنە ئۇستازلىرى ئىرق پۇتۇكلەرنى كۆپ ئوقۇغان، تابغاچ پالناملىرىنىمۇ كۆپ مۇتالىئە قىلغانمەن. بۇ چۈش شەكسىزكى، ياخشى ئىشلاردىن بېشارەتتۇر. شۇنداق كۈنلەر يېتىپ كېلىپ، تەڭرى بورخان ئېل ئۆگەسىگە شاپائەت قىلسا، جاھالەتنىڭ دورى كېتىپ، يورۇقلۇقنىڭ دورى كەلسە، بىز قۇللارمۇ ئېل ئۆگەسىنىڭ خىزمىتىدە بولساق نېمىدېگەن ئوبدان بولار ئىدى ـ ھە؟ — دېدى، تاماخورلارچە ھىجىيىپ.

— بۇ چۈشنىڭ يامان تەرىپى يوقمىدۇ؟

— بۇنداق چۈشنىڭ پەقەت ياخشى تەرىپىلا باردۇر، بورخان ئەلچىسىنى كۆرگەنلەر ۋە ئەلچى بىلەن يېقىن مولاقەتتە بولغانلار ئۇلۇغلۇق مۇقامىغا يەتكۈسىدۇر، تەڭرى بورخان پەلەك بۇرجىنى ئۇنىڭ بېشىدا چۆرگىلەتكۈسىدۇر.

قۇتلۇق بۇ تەبىرنىڭ تېگىگە يەتتى، تەبىرچىلەرنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىنىمۇ ئوبدان چۈشەندى. ئۇ پەرۋاسىز باش لىڭشىتقاچ، مۇشاۋىر ئىنانچۇلىنىڭ، ياغلاقار لىگىنىڭ ۋە مەرھۇم دادىسىنىڭ تەگرىنىڭ بۇ ۋەھيىسىگە ئوخشاپراق كېتىدىغان ھېلىقى سۆزلىرىنى يادىغا ئالدى. بىراق، مانىلارنىڭ يۈزى چوڭ كەلدىمۇ، يا مانى بورخانغا ھۆرمەت ساقلاشنى لايىق كۆردىمۇ، ئۇلارغا ئىنانچۇلغا خاپا بولغاندەك خاپا بولۇپ كەتمىدى، ياغلاقارغا ھۆرپەيگەندەك ھۆرپەيمىدى، پەقەت، مانىلارنىڭ تەبىرىگە خۇشامەت ئارىلاشقان دەپ قاراپ، نەزىرىگە ئىلىپمۇ كەتمىدى، خۇشامەت بىلەن خۇشى بولمىسىمۇ، سۈكۈت ساقلاپ ئولتۇرۇۋەردى.

ئىككى مانى نۆۋەتلىشىپ، خېلى ئۇزۇن سۆزلىدى، گەپلىرىنى شاخلىتىپ، تەبىرگە تەبىر قوشۇپ، قۇتلۇقنى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشتى. ئۆي تۆگۈلۈكىدىن ئەمدىلا ئاپتاپ چۈشكەن مەھەلدە، ئات تۇيىقىنىڭ قالايمىقان دۈپۈرلىشى ئاڭلاندى-دە، يۈگۈرۈپ كىرگەن تەمىر بۇقا قۇتلۇقنىڭ قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى پىچىرلىۋىدى، قۇتلۇق دەرھال تاشقىرىغا قاراپ قەدەم ئالدى.

قۇتلۇق ئۇپۇر-تۇپۇر بولۇپ كەتكەن قەسىر دەرۋازىسىغا كېلىپ، تېخى توختاشقا ئۈلگۈرمىگەن ئات ئۈستىدىن بىر سەكرەپلا يەرگە چۈشتى، ئات تىزگىنىنى چۆرۈۋېتىپ، قەسىر سەيناسىغا كىرىپ كەلدى.

— ئېل ئۆگەسى يېتىپ كەلدى، — دېدى قەسىر قورۇقچىسى ئادەت بويىچە مەلۇمات بېرىپ.

قەسىر سەيناسىدا تۇرۇپ كەتكەن قاغان تۇغقانلىرى، ئوردا مۆتىۋەرلىرى، شىشە-شىشە مەجۈنلەرنى كۆتۈرۈۋالغان ئوردۇبالىق ئەمچىلىرى، قۇراق چاپانلىق باخشى-شامانلار ۋە مۇلازىم-قورۇقچىلار مەلۇماتنى ئاڭلاپلا قاق ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۇچقاندەك تېز كىرىپ كېلىۋاتقان قۇتلۇققا ئېگىلىپ تۇرۇپ يول بېرىشتى. قۇتلۇق ئۆگسۈلى ئۆچكەن، پىچىرلاپ دۇرۇت ئوقۇۋاتقان، مىشىلداپ كۆز يېشى قىلىۋاتقان ئادەملەرگە سەپسىلىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، سەينادىن ئۆتۈپ ھاۋلىق چوڭ ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

ئۆي تۆرىدىكى كەڭ سۇپىغا رەڭمۇرەڭ ئۇدۇن زىلچىلىرى سېلىنغان، زىلچا ئۈستىگە قاتمۇقات تاۋار كۆرپىلەر يېيىلغانىدى. كۆرپىدە شۈمەكتەك ياداپ كەتكەن ئايچۇر قاغان ئېزىلىپ ياتاتتى، ئورۇق ئالىقانلىرى كۆكسىدە تۇراتتى، يۈزلىرىدە، نەشپۈتتەك ئۇزىراپ قالغان زاڭاقلىرىدا قان دىدارى كۆرۈنمەيتتى، كۆز ئەتراپى، يېرىم يۇمۇق كالپۇكلىرى كۆك مونچاقتەك كۆكىرىپ تۇراتتى، ئەكسىچە، سۆلەتلىك

چوڭ قۇلاقلىرى غازاڭدەك بوزىرىپ كەتكەنىدى، كۆز ياشلىرى سىر-غىپ تۇرغان شيەنئەن مەلىكە ئۇنىڭ باش تەرىپىدە شەپقەتچى مەبۇدد-ەك قېتىپ ئولتۇراتتى.

ئىنانقۇلى قايتىپ كەلگەن ھېلىقى كۈنى شاھسۇپىدا ئۇزۇن تۇرغان ئايچۇر قاغان توساتتىنلا قىزىپ كەتتى ۋە شۇنىڭدىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى. ئۇ تۇرۇپ-تۇرۇپ قاتتىق يۆتىلەتتى، يۆتەلسىلا لەختە-لەختە قان قۇساتتى، دېمى سىقىلىپ، گېلى بوغۇلغاند-ەك خىرقىرايتتى، ئۇ تەڭ كېچىدە قىزغانچە بىر كۈن قىزىپ، كۈن قىيىلغاندا ئاندىن ئەسلىگە كېلەتتىيۇ، تۆن ھەسسىدە يەنە قىزىيتتى، قىزغانــدا بىھوش بولاتتى، سوۋۇغانــدا مۇزدەك تــەرلەپ، تىترەپ كېتەتتى.

قاغاننىڭ ئەھۋالى قۇتلۇقنى زىيادە بىئارام قىلىۋەتتى، كۈندۈزلى-رى قاتراپ يۈرۈپ ئەل ئىشىغا ئىگە بولسا، كەچ كىرسىلا قاغان قەسرىگە يۈگۈردى. ئۇ رەمچى-ئەمچىلەرنى باشلاپ كېلىپ، تومۇر تۇتقۇزدى، چوڭ ئاستانىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، داڭدار ئەمچى ۋە شىپالىق دورىلارنى ئالدۇرۇپ كەلدى.

— ئايچۇر قاغان زاتىل بولۇپتۇ، ئۆپكىسىگە جاراسىم چۈشۈپتۇ، — دېدى، تابغاچ ئەمچىلىرى بىمارنىڭ تىلى ۋە كۆز ئېقىغا سەپسېلىپ چىقىپ.

مۇنەججىم ئوردا ھۆكۈمالىرى تابغاچ ئەمچىلىرىگە قايىللىق بىلد-ۈردىيۇ، «زاتىل بولغىنى راست، لېكىن جاراسىم ئۆپكىدە ئەمەس، يۈرەكتە» دېگەن يەكۈننى چىقاردى. ئېرچۈك باخشى پال ئېچىپ «بەگبارىسنىڭ ئەرۋاھى تەھتىسارادىن قېچىپ چىققان جىنلار بىلەن بىرلىشىپ، قاغاننىڭ روھىغا قەست قىلىپتۇ» دېگەن يەرگە كەلدى، قۇتلۇقتىن مەخپىي تۇتۇپ تۇغ باغلاپ، پىرە ئوينىدى، تۆت كوچىنىڭ

دوقمۇشىدا ئۇتلاپ قاقتى. ئاستانىنىڭ بىباھا دورىلىرىنىمۇ، ئۇيغۇر ئەمچىلىرىنىڭ شەربەتلىرىنىمۇ، ئېرچۈك باخشىنىڭ جىن قوغلىشىمۇ زىنھار كار قىلمىدى. كۈندىن-كۈنگە ياداپ كەتكەن ئايچۇر قاغان كەينىگە ماڭسا ماڭدىكى، ئالدىغا دەسسىمىدى. ئۇ كېسەل تارتقان ئۈچ يىلدىن بېرى، قان تۈكۈرۈپ قانسىرىدى، يېتىۋېرىپ ھالسىرىدى، قۇچۇ مانىلىرىنىڭ دېمىدە سۈيىمۇ كېسىلىگە شىپا بولمىدى.

— ھەي ئەرۋاھلار، ھەي شاياتۇنلار، جىمى تەڭرىمنىڭ نامى بىلەن بۇيرۇيمەن، ئىلاھىمنىڭ ئوغۇل-قىزلىرى نامىدىن بۇيرۇيمەن، مازار-ماشايىخلارغا بېرىڭلار، كونا تۈگمەنگە بېرىڭلار، يۇلغۇن تۈۋىگە بېرىڭلار، قۇرۇق دەرەخلەرنىڭ قېشىغا بېرىڭلار...

قۇتلۇق كەلگەندە، ئېرچۈك باخشى قاغان ئەتراپىدا پىرە ئويناپ، پىرقىراپ يۈرەتتى. قاغاننىڭ باش تەرىپىدە، شيەنئەن مەلىكىنىڭ كەينىدە تورۇسقا باغلانغان بىر تال ئارغامچا قارا يىلاندەك ساڭگىلاپ تۇراتتى. پەگادا چالا بوغۇزلانغان بىر قارا خوراز قان چاچرىتىپ، جان تالىشىۋاتاتتى. ئېرچۈك باخشىنىڭ تۆت شاگىرتى چېلىۋاتقان داپ ئاۋازى ئۆي ئىچىنى توي تۈسىگە كىرگۈزۈۋەتكەنىدى.

قۇتلۇقنىڭ كىرىشى بىلەن، گۇناھ ئۈستىدە تۇتۇلۇپ قالغاندەك ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن ئېرچۈك باخشى داپ، ساپايىسىنى يىغىشتۇردى-دە، شاگىرت-تالىپلىرىنى كەينىگە سېلىپ، غىپپىدە تىكىۋەتتى. قۇتلۇق قىليورغىدەك يورغىلاپ چىقىپ كېتىۋاتقان باخشىلارنىڭ كەينىدىن ھومىيىۋېلىپ، ئالىقىنىنى قاغاننىڭ پېشانىسىگە قويدى.

ئۇنىڭ تېخى تۈن يېرىمىدا كاۋاپتەك قىزىپ تۇرغان پېشانىسى ئەمدى مۇزدەك سوۋۇپ كەتكەنىدى. قانچە زەن قويغان بىلەن، نەپەسىنى بىلىپ بولمايتتى. پەقەت كۆك يىپتەك ئىرماش-چىرماش چېكە

تومۇرىلا چۈمۈلىدەك ئاجىز قىمىرلايتتى. قۇتلۇق چوڭ ئەمچىگە «قاندداقراق؟» دېگەن مەنىدە قاراپ قويۇۋىدى، چوڭ ئەمچى:
— سىلى كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي قاغان يەنە قەي قىلدى، قەي قىلىپلا ھوشىدىن كەتكەنچە، ئىككىنچىلەپ ھوشىغا كەلمىدى، گېلىدىن مەجۇن ئەمەس، كاشكاپمۇ ئۆتمىدى. شۇڭا، ئۆزلىرىنى تۆپىدە تۇرۇپ بەرسۇن دەپ ئادەم ئەۋەتتۇرىدىم، — دېدى، ئۈمچىيىۋاتقان ئاغزىنى قۇتلۇقتىن يوشۇرۇشقا تىرىشىپ.
قۇتلۇق يىغلاۋېرىپ كۆز يېشى قۇرۇپ كەتكەن مەلىكىگە، قايناپ تۇرغان كۆز يېشىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۈنسىز ئېسەدەۋاتقان كىشىلەرگە قارىۋىدى، كۆڭلى بۇزۇلۇپ، يۈرىكىگە يىغا ئولاشتى. قاغان يېنىدا بىقۇۋۇل بولۇپ ئولتۇرۇشقان ئەمچىلەرگە قاراپ:
— ئەمچى ئۇستازلار، ئۆلمەسلىكنىڭ ئىلاجىنى قىلىڭلار، بىزگە قاغان بولمىسا بولمايدۇ، ھەرگىز بولمايدۇ، — دېدى ئۇ بېشىنى ئېگىپ، ئۆتۈنگەن ئاھاڭدا مۇراجىئەت قىلىپ.
قاغاننىڭ ئاياغ تەرىپىدە سۈكۈت ساقلاپ ئولتۇرۇشقان ئەمچى، ھۆكۈمالارنىڭ دىققەت-نەزىرى ئاپئاق چاچلىرىنى چوققىسىغا تۈگۈۋالىغان، تاۋار يەكتەك كىيىپ، ياقىسىغا قاردەك ئاق ياقىلىق تۇتۇۋالغان ياداڭغۇ بىر تابىغاچ ئەمچىسىگە كېلىپ توختىدى. ئۇ مويسىپىت بىلىكىنى بىرلا سىلكىپ، قاپتەك كەڭ يەڭلىرىنى جەينەكلىرىنىڭ يۇقىرىسىغا ئۆتكۈزۈۋەتتى، چىرايلىق بىر قۇتىدىن ئىنچىكە يىڭنىلەرنى چىقىرىپ، قاغاننىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ جايلاشتى، ئاستا ئېڭىشىپ، يىڭنىلەرنى قاغاننىڭ چېكىسىگە، ئالىقان دۈمبىسىگە ۋە قۇلاق قالقىنىنىڭ كەينىگە سانجىپ، يەڭگىلگىنە پىرقىراتتى.
مۆجىزە يۈز بەردى، قاغاننىڭ كۆكسى بىلىنەر-بىلىنمەس كۆتۈ-

رۋلدى. ئاندىن كېيىن، بىر كالتە يۆتەل ئۇنىڭ بوغۇزىدىن ئۆتتۈپ، ئاغزىغا يېتىپ كەلدى-دە، جانسىز لەۋلىرى ئارىسىدىن سىلىققىنە چىقىپ كەتتى، كىرپىكى مىدىرلاپ، كۆزلىرى ئېچىلدى. ئۇ غۇۋا تۇيغۇسى بىلەن تۇنجى بولۇپ قۇتلۇقنى كۆردىمكىن، ياكى ياشلانغان كۆزلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى خاتىرجەم قىلغۇسى كەلدىمكىن، زورغا جىلمىيىپ، لەۋلىرىنى كۆچەپ مىدىرلاتتى.

شۇنداق، قاغان زورىغا جىلمىيىپ، لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ، ئۆزىدىچە بىر نېمىلەرنى دەۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ زورىقىپ جىلمىيىشلىرىدىن، سۆزلەشكە ئۇرۇنۇشلىرىدىن جاھاندا بار بولغان مەنالارنىڭ ھەممىسىنى ئۇقتۇرۇش مۇمكىنىدەك قىلاتتى. ئۇ بەلكى قاغانلارچە پەرمان چاكارلايدۇ، كىمىنىدۇر جازالاپ، كىمىنىدۇر كۆككە كۆتۈرەتتى ۋە بەلكى قىلىپ ئۈلگۈرمىگەن ئىشلىرىنى كىمگىدۇر تاپىلاپ كەتمەكچى بولاتتى. جەننەت بىلەن دوزاخ ئاچىلدا تۇرۇپ، خاتا قىلغانلىرى ئۈچۈن تەڭرىدىن ئەپۇ سورايتتى، ئاخىرقى سەزگۈلىرى بىلەن تىكلىشلىرىدىن قارىغاندا، بىردىنبىر قاغان تاغىسى، بىردىنبىر غەمگۇزارى بولغان قۇتلۇققا دەيدىغانلىرى ھەممىدىن تولىدەك قىلاتتى.

باش ئۇستىدە قاراپ تۇرغان ئېل ئۆگەسى قۇتلۇقمۇ، شىيەنئەن مەلىكىمۇ قاغانغا قايتا جان كىرگىنىدىن راستتىنلا خۇشال بولۇشتىيۇ، ئۇنىڭ بۇنداق جىلمىيىشلىرىدىن، ئاۋازسىز لەۋ مىدىرلىتىشىدىن ھېچقانداق بىر مەنانى چۈشىنەلمىدى. ئۇلار نائىلاج، ئىچىدە يىغلاپ، تېشىدا كۈلۈپ، قاغان بىلەن تەڭ جىلمىيىشتى، مۇبارەك نام-شەرىپىنى تىلغا ئېلىپ، ئاۋايلاپقىنە سىلكىپ كۆرۈشتى.

قۇتلۇقنىڭ قارىشىچە، قاغانلىق بۇ كەملەردە تىنچ ۋە ئاسايىشلىق بىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرمەكتە، قېرىنداش خاكاسلارمۇ، مەشرىقتى-

ـكى قۇمۇقلارمۇ تىنچ-ئامان ياشاپ يۈرمەكتە ئىدى. ئۈزۈلمىگەن قۇدد-چىلىق[1] ئىناقلىقنى ئېلىپ كەلگەچ، سودا ئاۋۇپ، ئەل دۆلىسى ئاپتاپ كۆرۈۋاتاتتى. ئايچۇر قاغان شىپا تاپسىلا بېشبالىققا لەشكەر چىقارغىلى، تۇبۇت زەنپۇسىنى كەلگەن يېرىگە ھەيدىۋەتكىلى بولاتتى. ئەلنىڭ تەقدىرى قاغاننىڭ ئامانلىقى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانىدى...

قاغانغا كۆز ئۈزمەي قاراپ ئولتۇرغان شىيەنئەن مەلىكە تۇساتتىن «ۋايجان» دەپلا كەينىگە ئۈچۈپ كەتتى. بېشىغا چاقماق چۈشكەندەك چۆچۈپ كەتكەن قۇتلۇقمۇ شۇ زاماتلا ئالدىغا ئېتىلىپ، قاغاننىڭ ئېغىز-جاۋغايلىرىدىن ئېقىپ چىققان گۆشرەڭ قاننى يەكتەكنىڭ يېڭى بىلەن ئاۋايلاپ سۈرتۈشكە باشلىدى.

ئۇ سۈرتتى، بىراق، بۇلاق سۈيىدەك ئۇقچۇۋاتقان قان يەنە چىقىۋەردى. قاغاننىڭ ئېغىز-بۇرنى، يوتقان-كۆرپىسى قۇشخانىدەك قانغا مىلەنگەندىن كېيىن ئاندىن قان توختىدى، قاغانمۇ نەپەستىن قالدى، يۇمۇق كۆزلىرى لاپپىدە ئېچىلىپ، ئېڭىكى چۈشۈپ كەتتى. ئۆي ئىچىدە يىغا-زارە كۆتۈرۈلدى...

قۇتلۇق ئۆنى پۈتكىچە پەرياد قىلدى، چېكىسىنى تىلىپ، قان ئاققۇزدى، قان-ياشلىق ھازا ئېچىپ، قاغان ئۆلۈمگە قايغۇردى. ئۇ مىڭتىكە باش قويغان پېتى قانچە ئۇزاق يىغلىدىكىن، بىر چاغلاردا تالاغا

---

[1] لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»نىڭ 78- بېتىدە «تۇنباغا ئۆلدى، ئوغلى سادىق، پاك قاغان (تاراس) تەختكە چىقتى، سادىق، پاك قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى ساداقەتمەن قاغان (ئايچۇر) تەختكە چىقتى... ئۇلارنىڭ ھەممىسى غۇزلار (ئۇيغۇر)نىڭ ئادىتى بويىچە، شىيەنئەن مەلىكىنى خوتۇنلۇققا ئالدى» دېيىلگەن. يەنە شۇ كىتابتا مەلىكىنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە يەنە قۇتلۇق قاغانغىمۇ ياتلىق بولغانلىقىنى، ئۇيغۇر قاغانلىقىدا نەق 21 يىل ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى ۋە شۇ زېمىنغا دەپنە قىلىنغانلىقىنى قەيت قىلغان.

چىقتى، بوسۇغىدىن ئاتلاپلا، كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالدى.

ئۇ كۆردىكى، كەڭرى كەتكەن قەسىر سەيناسىدا، قورۇقلانغان ئېگىز تاملاردا، تام تېشىدىكى ئۇزۇن يوللار ۋە تۇتاش ئۆگزىلەردە ئادەم مىغىلدايتتى. داۋالغۇپ تۇرغان بۇ ئادەم دېڭىزىدا ئەر-ئاياللارمۇ، قېرى-ياشلارمۇ بار ئىدى، سەپراس بولغان لەشكەرلەرمۇ، سانغۇن-مىڭ-باشلارمۇ كۆزگە چېلىقاتتى. ئەتىگەنلىك كۈن نۇرىدا يۈز-كۆزى يورۇپ، مىس ھەيكەللەرگە ئوخشاپ قالغان بۇ ئالامان قۇتلۇق تامان يۈزلەنگەنىدى.

«بۇلار بەلكى ھازىدارلاردۇر، قاغان ئۆلۈمىدىن خەۋەر تېپىپ، ماتەمگە كەلگەنلەردۇر، يا بولمىسا ئەتىگەنلىك تىلاۋەت قىلىپ، قاغان روھىغا دۇئا قىلىشقا ئاتلانلاردۇر، يا بولمىسا...»

قۇتلۇق ئويلاۋېتىپ، توساتتىنلا سەپ ئالدىدا قاراپ تۇرغان ئىنانقۇلنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ ئۇنىڭغا سوئال نەزىرىدە تىكىلىشىگىلا، ئىنانقۇلى بۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، قۇتلۇققا قاراپ چوڭقۇر تەزىم قىلدى ــ دە، ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— ئېل ئۆگەسى ئالىيلىرى، يۇقىرىدا تەڭرىگە، تۆۋەندە بەندىگە مەلۇم بولدىكى، قوۋم قاغانىدىن، يۇرت يۆلەنچۈكىدىن جۇدا بولدى. ماتەم تۇتۇپ، ياقا يىرتىشتۇق، قاغان ئۈچۈن جەننەت تىلىدۇق. بىراق، كونىلار ئېيتقاندەك، ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلگىلى، كەتكەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدىكەن. شۇڭا، تەقدىر-قىسمىتىمىز ئۈستىدە كۆپ ئويلاندۇق، كۆپ باش قاتۇردۇق. مەرھۇم قاغانىمىزنىڭ كەينىگە قارىدۇق، ۋارىس بولغۇدەك ئۇرۇق-ئەۋلادى كۆرۈنمىدى، ئويلاپ-ئويلاپ ئاخىرىدا ئېل ئۆگەسى قاغان بولسا، ئەل ئىشىنى راۋاج تاپقۇزسا دېگەن يەرگە كەلدۇق. ئەل رايىغا ھۆرمەت قىلغايلا، كۆڭلىمىزنى ياندۇرمىغايلا، — دېدى ۋە كەينىگە بۇرۇلۇپ «قاندىاق دېدىم

جامائەت؟» دەپ ۋارقىرىشىدى، دىڭىز شاۋقۇنىدەك سادا كەلدى:

— ئۇيغۇر قوۋمىنىڭ بۈيۈك قاغانى — قۇتلۇق بىلگە قاغانغا سالام...

ئىنانقۇلغا يانداشىپ تۇرغان ياغلاقار لىك سەينا پەشتىقىغا سەكرەپ چىقتى:

— كۆك تەڭرىنىڭ ئەلچىسى قۇتلۇق بىلگە قاغانغا ئىھتىرام، — دەپ توۋلىشىدى. «ئىھتىرام» دېگەن ھەيۋەتلىك سادا يەر-زېمىننى تىترەتتى، تاغ-دەريالار سادا قايتۇردى.

كۆز ئالدىدا ئۆز قوۋمىنىڭ ھۆرمەتلىك ئادەملىرى، تەنلىرىدە تارتۇقى بار سەردار-سانغۇنلار، ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن تولغان تۇمەن جۈپ كۆزلەر، قۇلاق تۈۋىدە كۈچلۈك بىر سادا...

قۇتلۇق ئەمدى نېمە دېيەلىسۇن؟ قانداق قىلىپ تىل سۇرەلىسۇن؟ ياق، ئۇ دېيەلەيدۇ، مەردانىلەرچە تىل سۇرەلەيدۇ، قاغان بولسۇن، بولمىسۇن، ئوچۇق-ئاشكارا ئادەم بولىدۇ، يۈرەك قېتىدا ساقلاپ كەلگەن مەشئۇم سىرلارنى ئۆز قوۋمىدىن ئەسلا يوشۇرمايدۇ.

— ئى خالايىق، قۇلاق سېلىڭلار، مەن قاغان جەمەتىدىن ئەمەس، ياغلاقار ئۇرۇقىدىنمۇ ئەمەس، ئادىز ئۇرۇقىدىن، مەن ئادىز...

— بۇ بىزگە سىر ئەمەس، — دېدى، سەينا پەشتىقىدا ياغلاقار بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇۋالغان تەمىر بۇقا بار ئاۋازى بىلەن، — بۇ سىردىن بەلكى خېلىدىن بېرى خەۋەردارمىز، گېپىمىز شۇكى، ياغلاقار بولسۇن، ئادىز بولسۇن، بىزگە قابىل ئادەم كېرەك، تەڭرى سۆيەت قاغان كېرەك! شۇنداقمۇ خالايىق؟

— ئۇلۇغ قاغانىمىزغا مۇبارەك بولسۇن!...

— ياغلاقار بولسا نېمە بولۇپتۇ، ئادىز بولسا نېمە بولۇپتۇ؟ بىزگە

جەمەت كېرەك ئەمەس، ئادەم كېرەك!

— ئۇلۇغ تەڭرىكەنىمىزگە شەرەپلەر بولسۇن!

پۈتكۈل توپ دولقۇنلانغان ئەزىم دەريادەك كۆۋەجەيتتى. ھەيۋەتلىك شاۋقۇنلارغا يەر-ئاسمان جور بولاتتى. قۇتلۇقنىڭ كۆندەك روشەن كۆڭۈل كۆزى شۇ دەريادا، شۇ ئۇپقۇنلار ئارىسىدا ھاياجاندىن كۆزى ياشلانغان مەرھۇم دادىسىنى، قۇچىقىنى كەڭ يېيىپ تۇرغان مېھرىبان ئانىسىنى ۋە ئاكا-سىڭىللىرىنىڭ تونۇش چىرايىنى كۆرۈپ تۇراتتى. تەڭرى بورخانىنىڭ لاتاپەتلىك ئەلچىسىمۇ بۈگۈن يەنە يۈز كۆرسىتىپ، قۇتلۇق ئۈچۈن تىلەك تىلىمەكتە ئىدى. ئۇلار دەريا بىلەن بىللە چايقىلاتتى، دولقۇن بىلەن بىللە شاۋقۇن سالاتتى، ئالامان بىلەن بىللە تۇرۇپ خۇشال ۋارقىرايتتى:

— قۇتلۇق ئوغلۇم، داداڭ دەل مۇشۇ كۈننى كۈتكەنىدى!

— ئاناڭنىڭ قۇچىقىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلغان ئىدىڭ، مانا ئەمدى ئەل-يۇرت ساڭا قۇچاق ئاچتى، دىلغۇل بولماي ئۆزۈڭنى ئات!

— ئالپلىرى، ھۆرمىتىمىزنى قوبۇل قىلغايلا!

— قاغان ئالپلىرىغا ئۇلۇغ تەڭرى يار بولغاي...

ئالامان يەنە بىر قېتىم قايناپ كەتتى، كۆزلىرىگە ياش ئالغان قۇتلۇق ئەل-يۇرتقا قاراپ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويىدى - دە توققۇز قېتىم تەزىم قىلدى. ئۇ چىن دىلىدىن تەشەككۈر بىلدۈرۈپ، رازىمەنلىك بىلەن قول پۇلاڭلاتتى.

شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 794- يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئېل ئۆگەسى قۇتلۇق سانغۇن رەسمىي قاغان بولدى، ئۇيغۇر ياغلاقارلىرىنىڭ قاغانلىق تارىخى ئاخىرلىشىپ، ئۇيغۇر ئادىزلىرىنىڭ قاغانلىق تارىخى باشلاندى.

37. كۆنپېتشتىكى شەپەق

— دادا، ئەي كەرەمى كەڭ ھىممەتلىك دادا، ئوغلۇڭنىڭ ئاياغ تۆۋشىنى ئاڭلاۋاتامسەن؟ قەبرەڭگە تامچىلاۋاتقان كۆز يېشىنىڭ ئىس-سىق تەپتىنى سېزىۋاتامسەن؟ ياتقان يېرىڭگە سەجدە قىلىپ، باش ئۇرغىنىنى كۆرۈۋاتامسەن؟

دادا، ئوغلۇڭ مانا ئالدىڭغا كەلدى. پۇشايمانلىق قەدىمىگە رىغ-بەت بېرىپ، گۇناھكارلارچە باش ئەگكىلى كەلدى، سېنىڭ بىلەن يىقىن تۇرۇپ مۇڭداشقىلى كەلدى!

دادا، بۇ كىشىنى كۆرۈۋاتامسەن؟ ئىشىنەمسەنكى، ئۇنى كۆرۈۋاتى-سەن، كۆرۈپ تۇرسەنۇ، تونۇمايۋاتىسەن. ئوبدان قارا، 30 يىللىق خاتىرەڭنى ئاختۇرۇپ كۆر، ھە، ئەمدى ئۇنى تونۇغانسەن؟ تونۇدۇم دېدىڭمۇ؟ ياق ... ياق ... ياق ... ئۇنى تېخى تونۇمىدىڭ، تونۇساڭ ئىدىڭ، 30 يىل مۇقەددەمكى ئىشى ئۈچۈن ئۇنى قارغار ئىدىڭ، ياقىسىغا ئېسىلار ئىدىڭ. دادا، ئۇنداق لاغىلداپ تىترىمە، ئارامىڭنى بۇزۇپ ئورنىڭدىن تۇرىمەن دېمە. ئاۋۋال ئوغلۇڭنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئاندىن بىر نېمە دە.

دادا، سەن لەشكەر بولۇپ باقمىغان، لەشكەر بولۇشنىمۇ خالىمى-غان. ئاڭلا، لەشكەر بولغانلار سەردارنىڭلا ئاغزىغا قارايدىغان گەپ. ئۆز ۋاقتىدا ئىنانقۇلى لەشكەر بولغىنى ئۈچۈنلا سەردارنىڭ ئەمرى بىلەن سېنى تۇتقان، قاچقىنىڭدا سېنى كۆرگەنۇ، كۆرمىگەنگە سېلىپ ئىشنى بولدى قىلغان. ئىشەنگىن، ئىنانقۇلى يامان ئادەم ئەمەس، ئۇنى

بىلسەڭ، ئۇ ھازىر لەشكەر ئەمەس، بەلكى قاغان ئوغلۇڭنىڭ ھۇزۇرىدىكى چوڭ ئەمىر لەشكەر، كۆپ ئوقۇغان، كۆپنى كۆرگەن ئەقىللىق كىشى. ئۇنى ساڭا نىمىدەپ تونۇشتۇراي؟ گەپنىڭ پوسكاللىسى مانا ماۋۇ يەردە.

ئىنانقۇلى تەڭرىدىن ئۆزگە، سەندىن ئۆزگە، مەندىن ئۆزگە، مېنىڭ ئادىزلىقىمنى بىلىۋالغان تۇنجى ئادەم. ساڭا ئوخشاش، ئوغلۇڭنى قاغان بولسۇن دەپ بەدەل تۆلىگەن بىردىنبىر ئادەم.

ساقال ۋە چىراي تۇرقىغا قاراپ ئۇنى ھەرگىز قېرىكەن دېمە. ئېھتىمالىم، ئۇ سېنىڭدىن بەش-ئون ياش كىچىك. بىراق، پاراسەتتە، جاسارەتتە يىگىتتىن ئۈستۈن.

بىلسەن دادا، بەش يىل بۇرۇن بىز ئىككىيلەن بېشبالىقتا بىللە جەڭ قىلدۇق. مەن كەتتىم، ئۇ قالدى. قالغاندىمۇ شۇنداق قالدىكى، قارا قىشتا ئوزۇقسىز قالدى، ئايدالادا جۇۋىسىز قالدى. شۇ ئەھۋالدا ئىنانقۇلى نېمە دەپتۇ دېمەمسەن؟ ئاڭلىغانلاردىن ئاڭلىسام «توڭلاپ ئۆلمىسەملا ئوردۇبالىققا قايتىپ بارىمەن، ئەل-يۇرت بىلەن كېڭەش قىلىپ، ئېل ئۆگەسىنى قاغان تىكلەيمەن، ئاندىن كېيىن بېشبالىققا كېلىپ، بۇ شەھەرنى تۆپتۈز قىلىۋېتىمەن» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ، قىشنى قىش دېمەي، تاغنى تاغ دېمەي، ئېچىرقىسا تالقان يەپ، چاڭقىسا قار چايناپ، ئوردۇبالىققا قاراپ يول ئاپتۇ. ھانگاي تاغلىرىنى سەن بىلسەن، بىلمىسەڭمۇ ئاڭلىغانسەن. ئۇ تاغدىن قۇشقاچ ئۆتسە قانىتى مۇزلايدۇ، جەرەن ئۆتسە ئايىغى توڭلايدۇ. بىراق ئىنانقۇلى قورقۇپ قالماپتۇ، كۆك تەڭرىنى ياد ئېتىپ، كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپتۇ، ئامان-ئېسەن تاغدىن ئۆتۈپتۇ.

دادا، ئۇنىڭ دۇئاغا كۆتۈرۈلگەن قوللىرىغا قارا، كۆردۈڭمۇ؟ قولىقىنىڭ قالقانلىرى كەممىكەن؟ سەۋەبىنى بىلگۈڭ بولسا بىلىۋالغىن،

قۇلاقلىرى ئاشۇ تاغدا ئۇششۇپ كەتكەن!

دادا، ئىنانقۇلى خىزىر سۈپەت ئادەم ئىكەن. ئۇ ساڭا ئوخشاش گەپ قىلغانىدى، دېگەنلىرى مانا ئەمدى ئالدىمغا كەلدى. ئۇمۇ دېگىنىنى قىلدى، مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇپ، ئوغلۇڭ ئەمدى قاغان بولدى. دادا، ئوغلۇڭدىن گۇمان قىلما، ئۇ قاغان بولغاندا يالغاندىن ياغلاقار بولۇۋالمىدى، ئەل ئالدىدا «مەن ئادىز» دەپ مىڭ قېتىملاپ تەكرارلىدى. تەن بەرگىن، سەنمۇ، مەنمۇ خاتا ئويلاپتۇق، ئەل-يۇرتقا لازىملىقى ئۇرۇق ئەمەس، بەلكى ئادەم ئىكەن، گېزى كەلسە «لۇق»، «لىك»نىمۇ قايرىپ قويىدىكەن.

قارا، ئىنانقۇلى سەردار قەبرەڭ ئالدىدا تىز پۈكۈۋاتىدۇ، گۇناھىنى تىلەپ، سەندىن ئەپۇ سوراۋاتىدۇ. دادا، سەن ئىنانقۇلى ئېيتقاندەك، تەگرىدەك ئۇلۇغ ئادەمسەن، ئۆزگىلەر ئۈچۈن قورسىقىڭنى كەگرى تۇتىسەن، ئىشىنىمەن، سەن ئىنانقۇلىنىڭ تۇۋىسىنى قوبۇل قىلىسەن، ئوغلۇڭ ئۈچۈن ئەمدى ئۇنى ئەپۇ قىلىسەن، شۇنداقمۇ دادا؟

دادا، قەبرەڭ قېشىدا دۇئا قىلىۋاتقان بۇ يىگىتكە قارا، ئۇنىڭ كۆزىگە قارا، يۈزىگە قارا، بۇرنىغا قارا، قارىغىن دە، نەسەبىنى سورىساڭ سورا، ئەمما ئېتىنى سورىما. سوراپلا قالساڭ، مەن دەۋېتىمەن، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىساڭلا بىئارام بولىسەن. بىراق، دېسەم-دېمىسەم، سىياقىغا قاراپ ئۇنىڭ تابغاچ ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولدۇڭغۇ دەيمەن؟ دۇرۇس، ئۇ ئۆزى ئېيتقاندەك، ئۇ ئەسلىدە تابغاچ بالىسى، ئەمدىلىكتە ئۇيغۇر بالىسى، ئوغلۇڭنىڭ يېنىدىكى قابىل تۈمەنباشى.

ئەسلەپ باق، دادا، بۇ يىگىتنى جەزمەن تونۇيسەن، خاتىرەڭنى ئاختۇرساڭلا خاتىرەڭدىن ئۇنىڭ سۈرىتىنى تاپالايسەن. دادا، نېمە دېدىڭ، ئۇنى ئەسلىيەلمىدىم دېدىڭمۇ؟ ئەسلىيەلمىسەڭمۇ ھەيران قالمايمەن. چۈنكى سەن 60 لاردىن ھالقىغان ئادەم. ئەمدى ئېيتاي،

ۋەسىيىتىڭ ئۇستۇن كېلىپ، قۇتلۇق ئوغلۇڭ ئوردۇبالىقتا خۇپپىيانە قان يىغلاپ قالغاندا، بوران ھۇۋلاپ تۇرغان بىر كېچىدە ئۇ سېنى ۋە دادا بىر، ئانا بۆلەك سىڭلىمنى ھارۋا بىلەن مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلمىدىمۇ؟ قەبرەڭنى ئۆزى قېزىپ، يەرلىكىڭگە ئۆزى قويمىدىمۇ؟ يەنە ئەسلەپ باق، ھېيت-ئايەملەردە ئوغلۇڭ بىلەن بىللە كېلىپ، پات-پات يوقلاپ تۇرمىدىمۇ؟ قاتار-قاتار قەبرىلەرنى كىرپىكى بىلەن سۈپۈرۈپ، كۆز يېشى بىلەن سۇغارمىدىمۇ؟

دادا، بۇ يىگىتنى ئەمدىلەتىن تونۇدۇم دەمسەن؟ بەللى، كۆزلىرىڭدىن ئايلىناي دادا، خاتىرەڭدىن ئايلىناي دادا...

— ئانا، سەن نېمىدېگەن بەختلىك-ھە؟ قارا، بىر يېنىڭدا دادام يېتىپتۇ، بىر يېنىڭدا ئاكام يېتىپتۇ، بىر يېنىڭدا سىڭلىم يېتىپتۇ. بەلكى مەنمۇ كۆز يۇمغاندا سېنىڭ ئاياغ ئاستىڭدىن جاي ئالارمەن. ئۇ ئالەمدە خىزمىتىڭدە بولۇپ، ئۆز بۇرچۇمنى ئادا قىلارمەن.

ئانا، كۆزلىرىڭنى بىر ئاچقىنە، كۆزۈڭنى ئېچىپ ئوغلۇڭغا مۇڭداقچىلا بىر قاراپ قوي. گۆدەك ۋاقتىمدا «ئىگىن كىيىشنى زادى ئۇقمايسەن، يېڭى كىيىم كىيدىڭمۇ، بىردەمدىلا مەينەت قىلىۋېتىسەن» دەپ تولا قاقشايتتىڭ. مانا ئەمدى چوڭ بولدۇم، چوڭ بولۇپ ئىككى نەۋرەڭنىڭمۇ دادىسى بولۇپ قالدىم. مانا ئەمدى ئۇستۇمدە قاغانلارلا كىيەلەيدىغان زەرباپ تون، گۆھەر قويغان قاما تەلپەك، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن بەلۋاغ، پارقىراپ تۇرغان خۇرۇم ئۆتۈك تۇرۇپتۇ. قېنى ئېيتقىن، ئىگىن كىيىشنى ئۆگىنىۋاپتىمەنمۇ؟ كەيگەنلىرىم يارىشىپتىمۇ؟ ھەي، ئورنۇڭدىن تۇرساڭ ئىدى ئانا، سېنى قاغان ئانىسىدەك كىيىندۈرسەم، باشتىن-ئاياغ دۇردۇن بىلەن پۈركۈۋەتسەم، قۇلىقىڭغا ئالتۇن زىرە تاقاپ قويسام، شاھانە نازۇنېمەتلەردىن بەھرە ئالدۇرسام، ئەنە ئاۋۇ ئېسىل مەپەمگە ئولتۇرغۇزۇپ، خالىغاندا ھاپاش قىلىپ، جىمى ئالەمنى چۆرگىـ

لەتسەم.

ھېلىھەم يېتىپ تۇر، دادام بىلەن مۇڭدىشىپ، سىڭلىم بىلەن تونۇشۇپ تۇر، بېشىڭنى قولغا ئېلىپ، نۇسرەت ناغرىسىنى ياڭرىتىپ يەنە قايتىپ كېلۇرمەن. قەبرەڭگە كېلىپ، بىر ئەجرىڭگە ئوننى قايتۇ-رارمەن. ساقلاپ تۇر، ئوغلۇڭنى ساقلاپ تۇر ئانا...

— ھەي ئوبدان ئاكا، ھاياتلىقىڭدا قورقۇمسىز ئىدىڭ، ئات مىنگەندە ئوقتەك چاپاتتىڭ، كۆرۈكنىمۇ ئوبدان باساتتىڭ، بۈگۈنگىچە ھايات بولساڭ ئىدىڭ، ئاۋۇ تەمىر بۇقىدەك ئالامەت بىر سەردار بولار ئىدىڭ. ناھايەتكى، سەردار بولغۇچىلىك ياشىيالمىدىڭ، تاش يۈرەك-لەرنىڭ زورى بىلەن بەك بالدۇر كېتىپ قالدىڭ، قۇتلۇق ئىنىڭنىڭ قاغان بولۇپ، سەلتەنەت سۈرگىنىنىمۇ كۆرەلمىدىڭ. ھەي، كۆرگەن بولساڭ قانچىلىك خۇشال بولۇپ كېتەر ئىدىڭ-ھە؟

ئاكا، ماڭا ئىشەن، ئىنىڭ قۇتلۇق ناھەق ئۆلگىنىڭنى يادىدا ساقلايدۇ، تەڭرى بورخان ئېيتقاندەك، ئادالەتنى ھەمراھ قىلىدۇ، پۇق-را-ئاۋامغىمۇ، لەشكەر-سەردارغىمۇ ھېلىقىلار قىلغاندەك زۇلۇم قىلمايدۇ. زۇلۇم قىلغانلارنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. ئەي باتۇر ئاكا، ئىنىڭ ئەل يۈكىنى زىممىسىگە ئېلىپ يىراق-يىراقلارغا كېتىۋاتىدۇ، ئاتا-ئانىسىغا قارىيالمايدۇ. سەندىن ئۆتۈنەي، ئۆزۈڭ ئۇچۇنمۇ، ئىنىڭ ئۇچۇنمۇ ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بول، دادام ياشاندى، ئەمدى ئۇ بۇرۇنقىدەك بازغان ئۇرۇپ يۈرمىسۇن، ئانام سۇ توشۇيمەن دەپ ئاۋارە بولمىسۇن. ئۇلار سېنىڭ دۆلىتىڭدە، مېنىڭ دۆلىتىمدە خاتىرجەمگىنە كۈن ئۆتكۈز-سۇن. سەن بىلسەن، ئىنىڭمۇ بىلىدۇ، ئاتا-ئانىلارنى ئۇلۇغلاش تەڭ-رىنى ئۇلۇغلاشتۇر.

— سالام سىڭلىم، ساڭا سەن بىلىدىغان، لېكىن سەن تونۇمايدىغان قۇتلۇق ئاكاڭدىن ئاكىلارچە سالام! قېنى ئېيت، سالىمىمنى

ئىلىك ئالارسەنمۇ، مىنى «ئاكا» دەپ چاقىرارسەنمۇ؟ دۇرۇس، سەن
مېنى تونۇمايسەن، مەنمۇ سېنى تونۇمايمەن. ئىشەنگىنكى، بىز تونۇش-
مىغان بىلەن، ئانىمىز باشقا-باشقا بولغان بىلەن، دادىمىز يەنىلا بىر.
خۇددى ئۇرخۇن ۋە توغلا دەريالىرىنىڭ تومۇرى بىر بولغىنىدەك،
بىزنىڭمۇ تومۇرىمىز بىر، تومۇرىمىزدا ئاققان قان يەنىلا ئوخشاش قان.
سىڭلىم، سېنى ئوڭۇمدا كۆرمىگەن بولساممۇ، لېكىن چۈشۈمدە
كۆرگەنمەن، خىيالىمدا كۆرگەنمەن. مەن سېنى ئوبدان تونۇيمەن.
سېنىڭ تاڭ شەبنىمىدەك پاك ۋە چۇغلۇق چېچەكىدەك چىرايلىقلىقىڭنى،
باللىق مۇھەببىتىڭنىڭ دەريا سۈيىدەك ئۆركەشلەپ تۇرىدىغىنىنى،
داداڭغىلا ئەمەس، بەلكى داداڭنىڭ يۇشتىدىن تامغان ناتونۇش تۇغقان-
لىرىڭغىمۇ تۇغقانلارچە كۆيۈنىدىغىنىڭنى ئوبدان بىلىمەن. ئاتا قىسا-
سىنى قىساسىم دەپ بىلىپ، نەسەب نومۇسىنى ئاقلاش ئۈچۈن جان
پىدا قىلغىنىڭنىمۇ ئوبدان بىلىمەن. يەنە شۇنىمۇ بىلىمەنكى، بۇنداق
پىداكارلىق، بۇنداق باتۇرلۇق ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ،
پەقەت تۆمۈر بىلەن بىللە چوڭ بولغان، تۆمۈر سۈيىدە تاۋلانغان ۋە
تۆمۈرنىڭ ھەممە خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان تۆمۈرچى-
نىڭ ئەۋلادىنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ. سەن داداڭنىڭ ئوبدان قىزىسەن،
ئاكاڭنىڭ باتۇر سىڭلىسىسەن. ئەلۋىدا سىڭلىم، ئامراق داداڭ بىلەن،
سەن كۆيۈنگەن جىمى تۇغقانلىرىڭ بىلەن قىيامەتلىك
بىللە بولغىن، مەيلى قەيەردە بولاي، سېنى دۇئادا ياد ئېتىمەن، سېنى
ئۇنتۇمايمەن...
قەدىردان دادا، مېھرىبان ئانا، تۇيۇقسىزلا خۇشال قىلىۋېتەي دەپ
قەبرەڭلەرنى سۆيۈپ تۇرغان ماۋۇ يىگىتنى تېخى سىلەرگە تونۇشتۇرمى-
دىم. قېنى قاراڭلار، ئوبدانراق قاراڭلار، بويى شەمشادتەك، بەستى
تاغلاردەك بۇ بەرنا يىگىت زادى كىم بولىدىكىن؟ تىكىلىپ قاراڭلار،

ئىنچىكىرەك سەپسېلىڭلار. ئۇنىڭ بوز دالادەك بوز كۆزلىرى، تاۋلانغان قويۇچەتەك مەزمۇت مۇسكۇللىرى، قىڭراقتەك تىك قاڭشىرى، بۇدۇر-بۇدۇر قارا چاچلىرى ئوغلۇڭلارنىڭكىگە ئوخشامدىكەن؟ سىلەرنىڭكىگە ئوخشامدىكەن؟ هە، قويۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن دېدىڭلارمۇ؟ شۇنداق، ئۇ ئوخشايدۇ. ئوغلۇڭلارنىڭ ئوغلى، سىلەرنىڭ سۆيۈملۈك نەۋرەڭلەر بولغىنى ئۈچۈنلا هەممىمىزگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئانىسى قېنى، بىزنىڭ چىرايلىق كېلىنىمىز قېنى دەپ سورامسىلەر؟ ئەگەر ئۇ بۇ دۇنيادا هايات بولسىدى سىلەرنى يوقلىغىلى كەلمەي قالاتتىمۇ؟ ئۇنى بۇ دۇنيادىن ۋاقىتسىز كېتىپ قالدى دېسەم، كۆڭلۈڭلەرنى بۇزماڭلار، كۆز يېشى قىلماڭلار، ئۇ كەتتى، بىراق، نەۋرەڭلەر قولانقارا بىلەن ئايچەچەكنى ئوغلۇڭلارغا يالداما قىلىپ كەتتى.

مانا، نەۋرەڭلەر قولانقارا تۈمەن لەشكەرگە باش بولۇپ، قانلىق جەڭلەرگە كېتىپ بارىدۇ، ئوقلار ئارىسىغا، نەيزىلەر ئارىسىغا، ئەجەل ئارىسىغا كېتىپ بارىدۇ. ئەمما سىلەر ۋاهىم يېمەڭلار، نەۋرەڭلەر ئەمدىلا 19 غا كىرگىنى بىلەن، باهادىردەك جەڭ قىلىدۇ، يۈزلۈڭلەرنى هەرگىزمۇ يەرگە قاراتمايدۇ. ئاتا ئىزىغا ۋارىس بولۇپ، نەسەب چىرىغىمىزنى ياندۇرىدۇ، ئۇنى تازا نۇرلاندۇرۇپ، ئەۋلادلارغا تاپشۇرىدۇ.

— دادا ــ ئانا، ئاڭلاۋاتامسىلەر، قۇياش قىزىپ، هاۋا ئىسسىپ كېتىۋاتىدۇ، سەردارلار جەڭگە ئالدىراپ، بىتاقەت بولۇۋاتىدۇ. مانا ۋاقتى كەلدى، قاغان ئوغلۇڭلار ۋە تۈمەنباشى نەۋرەڭلەر ئەمدى يولغا چىقمىسا بولمايدۇ. نەگە دەمسىلەر؟ نەگە بولاتتى، يىراق بېشبالىققا، يىراق قاغانبۇتقا، بەلكى ئاڭلىغانسىلەر، ئوغلۇڭلار تاراس قاغاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئوردۇبالىققا قايتقان چاغدا تۈبۈت قوۋمى بۇ شەهەرلەرنى بېسىۋالغان، بېشبالىق هىراۋۇلى تابغاچ ياڭ شىڭگومۇ شەهەرنى تاشلاپ قۇچۇدىن پاناه تاپقان.

ئەمدى بەس! شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ نومۇسنى ئاقلايدىغان چاغ يېتىپ كەلدى. ئەمدى بىز سۇلالە ئۈچۈن، ئۆزىمىز ئۈچۈن جەڭگە كىرىمىز، ئەجەل بىلەن ئېلىشىپ، نۇسرەت بىلەن قايتقان چېغىمىزدا قەبرەڭلەرنى يوقلاپ كېلىمىز. كاتتا تىلاۋەت ئۆتكۈزىمىز، روھىڭلارغا ئاتاپ قان قىلىمىز...

قېنى، تەڭرى سۆيەت قەدىردانلار، ئوغۇللىرىڭلارغا، قېرىنداشلىرىڭلارغا ئاق يول تىلەڭلار، ئامەت تىلەڭلار، ئاسايىشلىق تىلەڭلار...

شۇنداق قىلىپ، ئايچۇر قاغان قازا قىلدى، قىزتۇرمىشمۇ قازا قىلدى، قۇتلۇق قاغان تەختتە ئولتۇردى. دەپنە ئۆتۈپ، چوڭ ھازا بېسقماستىلا چوڭ ئاستانىگە ئەلچى ئەۋەتىلدى. كۆپ ئۆتمەيلا قايتىپ كەلگەن ئوردا ئەلچىسى سۇلالىنىڭ تەزىيىسى بىلەن قۇتلۇق قاغانغا مەنسۇپ بولمىش ئاتاق-ئوتۇغاتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلدى. «دىيانەتلىك قۇتلۇق قاغان» دەپ تارتۇقلانغان قۇتلۇق قاغان ئۈچ ئايلىق جىددىي تەييارلىقتىن كېيىن بېشبالىق شەھىرى تامان چوڭ يۈرۈش قىلدى. يۈرۈشنىڭ ئالتىنچى كۈنى جەمەت قەبرىسىگە يېتىپ كېلىپ، دۇئا-تەكبىرنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئاۋۋال جەنۇبقا، كېيىن قىيپاش كۈنپېتىشقا قايرىلىپ، ئالتە داۋان، توققۇز ئېقىندىن ئامان-ئېسەن ئۆتكەندىن كېيىن بېشبالىق ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى-دە، يۇلغۇنلۇق دۆڭلەر ئارىسىغا كىرىپ تۇيدۇرمايلا بارگاھ قۇرۇۋالدى. قارا قۇچۇدىن پاناھ تاپقان ياڭ شىڭگومۇ 4000 چە ئوردا لەشكىرىنى باشلاپ، ھەپتە ئىچىدىلا قاغان يېنىدا ھازىر بولدى. ئاخىرقى بىر لەشكەر، ئاخىرقى بىر ھارۋا ۋە ئاخىرقى بىر پادا-قوي ئون كۈن ئۆتكەن بىر كۈنى ئاندىن قاغان لەشكەرگاھىغا يېتىپ كەلدى، قاغان مۆلچەرىدىكى 80 مىڭ لەشكەرنىڭ باش-ئاخىرى تەگشىلىپ بولدى.

— ئۈچ يىل بۇرۇن بېشبالىقنى قامال قىلغاندا، 200 مىڭ تۈبۈت لەشكىرى بار ئىدى، — دېدى، ۋەزىرئەزەم ئىنانقۇلى دۈشمەن ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن قاغانغا، — كېيىن ئۇلار بېشبالىقنى ئىگىلىدى، ئارقىدىنلا نۇرغۇن لەشكەر قاغانبۇت شەھىرىگە يۆتكەلدى. ئەمدى بۈگۈن بېشبالىقتا قانچە لەشكەر بار، قاغانبۇتتا قانچە لەشكەر بار، بۇ بىزگە قاراڭغۇلۇق، سۈن زى ھەزرەت ئېيتقاندەك، جەڭدىن بۇرۇن ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ بىلمەك كېرەك.

قاغانلىق سەرپايىنى سېلىپ تاشلاپ، ھېلىلا جەڭگە كىرىدىغاندەك جەڭ كىيىمى كىيىۋالغان قۇتلۇق قاغان بارگاھ ئالدىدا تۇرۇپ بۇ سۆزلەرنى قۇلاق سېلىپ ئاڭلىدى ۋە:

— ئەمىرلەشكەر دۇرۇس ئېيتىدۇ، مۇنداق بولسۇن، ھەر نە قىلساڭلار قىلىپ، شەھەر ئەھۋالىنى ئوبدانراق تىڭتىڭلاپ بېقىڭلار، بېشبالىقتا لەشكەر كۆپ بولسا، كۈچنى توپلاپ بېشبالىققا ئات سالارمىز، ئۇنداق بولمىسا، ئىككى شەھەرگە تەڭ تېگىش قىلىپ، قار چۈشكىچە ئوردۇبالىققا قايتىۋالارمىز، — دېدى ئىنانقۇلغا مەسلىھەت ئاھاڭىدا.

ئەسلىدە، ئوردۇبالىق لەشكەرلىرى بارگاھ قۇرغاندىن بېرى، ئەمىر لەشكەر ئىنانقۇلى كۆپ قېتىم ئايغاقچى ئەۋەتىپ دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭتىڭلاشقا ئۇرۇنۇپمۇ كۆرگەنىدى. بىراق، ئىككى شەھەر ئەتراپىدا تىرىكچىلىك قىلىدىغان يەرلىك قوۋملەرنىڭ تۈبۈتلارغا بېقىنىدىغىنى بېقىنىپ، كۆچۈپ كەتكەنلىرى كېتىپ، بىر ئادەممۇ قالمىغاچقا، خەۋەر تىڭتىڭلاش ئۈچۈن ھېچقانداق ئامال تاپالمىغانىدى. تۈبۈت زەنپۇسى ئىككىلا شەھەرنى قامال ھالىتىدە تۇتۇپ تۇرغاچقا، شەھەر قوۋۇقىدىن كىرىپ-چىقىدىغانلارنىمۇ تاپقىلى بولمايتتى. ناگان-ناگاندا كىرىپ-چىقىدىغان تۈبۈت كارۋانلىرىدىن ئۈمىد كۈتۈش يولۋاسنىڭ ئاغزىغا بېشىنى تىقىپ بەرگەندەكلا ئەخمەقلىق بولاتتى.

— بۇگۈنگىچە ئامال بولمايۋاتىدۇ، — ئىنانقۇلى ئۇمىدسىزلەن-
گەندەك باش چايقىدى ۋە بۇ ئەھۋالدىن قاغاننى خەۋەرلەندۇردى.
— ئۇنداقتا، سىپىل ئەتراپىغا مەنچاناق تىكلەپ، شەھەر ئىچىگە
تاش ئېتىڭلار، بىر ئاش پىشىم تاش ئېتىپلا ئالدى-كەينىڭلارغا قارىماي،
لەشكەرگاھقا قايتىپ كېلىڭلار! — دېدى، قاغان بىر پەس ئويلىنىۋال-
غاندىن كېيىن، پەرمان بېرىپ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى!
ئىنانقۇلى قۇللۇق بىلدۈردى، لېكىن نېمىنىدۇر چۈشەنمىگەندەك،
كۆزلىرىنى يوغان ئاچتى. ئۇ قانداقتۇر بىر دەستۇرنى ئېلىپ كېلىپ
ئۆرە تۇرۇپلا ۋاراقلاشقا باشلىدى.
— يەنە بار، بارگاھ- بارگاھلاردا گۈلخان يېقىڭلار، بىر كېچە،
پەقەت بىر كېچىلا...
قاغان يەنە يارلىق بەردى. ئىنانقۇلى دەستۇردىن بېشىنى كۆتۈ-
رۈپ، بىر قاغانغا، بىر دەستۇرغا قارىغانچە داڭقېتىپ تۇرۇپ قالدى.
قاغان دېگەن بەرىبىر قاغان، سەردار دېگەن بەرىبىر سەردار.
ئەمىرلەشكەر ئىنانقۇلى تابغاچ دەستۇرلىرىدىنمۇ، ئۇزاق يىللىق جەڭ
كەچمىشىدىنمۇ قاغاننىڭ بۇ تەدبىرىگە ھېچقانداق بىر مىسال تاپالمىدى-
يۇ، ئۇنى بەجانىدىل بەجا كەلتۈردى. كۈچلۈك مەنچاناقتىن ئوننى
تىكلەپ، سىپىل ئىچىگە بىر ئاش پىشىم تاش ئاتتى. شۇ كۈنىلا بۇيرۇق
بېرىپ، بارگاھ-بارگاھلاردا گۈلخان ياقتى. بىر كېچە، پەقەت بىر
كېچىلا بېشبالىقنىڭ تۆت ئەتراپى كۈندۈزدەك يورۇپ كەتتى.
ئارىدىن بىر كۈن ئۆتتى. گۈگۈم پەردىسى يېيىلىپ، قاغان
بارگاھى كېچە تىمتاسلىقىغا چۆمۈلگەن چاغدا سىپىل سەردارى تەمىر
بۇقا قاغان بارگاھىغا كىرىپ كەلدى، بىر قەغەزنى ئىنانقۇلىغا تۇتقۇزۇ-
ۋېتىپ:

— قاغان ئالىيلىرىغا، ھىراۋۇل جانابلىرىغا، جانابىي ئەمىرلەشـ-كەرگە مەلۇم بولغاي، قاغان پەرمانى بىلەن سىپىل ئەتراپىدا چارلاپ يۈرگىنىمدە بېشبالىقتىن ئۇچۇپ چىققان يا ئوقىدىن مەزكۇر پۈتۈكنى بايقاپ قالدىم. ئالىيلىرى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ھۆكۈم قىلغايلا، — دېدى-دە، كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

— قېنى ئوقۇڭ، — دېدى قاغان نەيچە قىلىپ يۆگەلگەن، بارماقچىلىك چوڭلۇقتىكى ئوق پۈتۈكنى قوش قوللاپ تۇتۇپ تۇرغان ئەمىرلەشكەرگە ئىجازەت بېرىپ.

ئەمىرلەشكەر ئىنانقۇلى ئوق پۈتۈكنى ئاۋايلاپ ئېچىپ، ئۈزۈپ-ئۈزۈپ ئوقۇشقا باشلىدى.

«كاتتىلارغا مەلۇم بولغايكى، ئۆتكەن يىلى ۋابا تارقاپ، تۇبۇت لەشكەرلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ھالاك بولدى، قالغانلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەپ، ھالى خارابلاشتى. تۇبۇت زۇلۇمىدىن بىزار بولغان شەھەر ئەھلى قاغان لەشكەرلىرىگە تەقەززادۇر. ئېتىلغان تاشلاردىن، يىقىلغان گۈلخانلاردىن قاغان لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگىنىدىن خەۋەر تاپقان چۈيە جىنجۇڭ يا ئوقىغا پۈتۈك باغلاپ، سىپىل تېشىغا ئاتقۇزدۇم. ئەتە يەنە ئاتۇرمەن...»

ۋەزىرئەزەم ئىنانقۇلى ئوق پۈتۈكنى تۇتقان پېتى بىر ھازاغىچە ئولتۇرۇپ قالدى ۋە توقۇم دەستۇرلارغا بىر قارىۋېتىپ، ئۆزىچىلا خورسىنغان پېتى قاغان ئالدىغا كېلىپ تىزلانماقچى بولۇۋىدى، قاغان ئۇنى يۆلەپ تۇرۇپ:

— نېمە ۋەجىدىن تىزلانماقچى بولۇۋاتىسىز ئەمىرلەشكەر، ئاتا يوللۇقلارغا بۇنداق ئەدەپ جايىز ئەمەس دەپ ئېيتقان ئىدىمغۇ؟ — دېدى، خاپا بولۇپ.

ياشانغان ئىنانقۇلى تەسلىكتە ئۆرە بولدى ۋە قاغاننىڭ قوللىرىنى

تۇتۇپ تۇرۇپ دېدى:
— پېقىر قۇللىرىنىڭ نەزەر كۆزى تەمەننا تۇمانلىرى بىلەن تۇسۇلغانىكەن، شۇ سەۋەبلىك، قاغان ئالىيلىرىنىڭ دانا تەدبىرىنى تا ھېلىغىچە چۈشەنمەي يۈرۈپتىمەن. مانا ئەمدى بۇ تەدبىرنىڭ كاتتا سەمەرىسىنى كۆرۈپ قاغان ئالدىدا خىجىل بولۇۋاتىمەن... خىجىل بولۇۋاتىمەن ...
— ھەي، مۇشۇ گەپىمدى ئەمىرلەشكەر، بۇ تەدبىرلەرنىڭ ھەيران قالدىغان نېمىسى بار، بەك ئاددىي، بەك ئاددىي، — قاغان يىغلامسىراۋاتقان ئەمىرلەشكەرنى كىچىك بالىنى پەپىلىگەندەك پەپىلەپ تۇرۇپ ئېچىلىپ-يېيىلىپ شۇنداق دېدى، — ئويلاپ بېقىڭ، بىز بۇ يەرگە يېتىپ كەلدۇق-دە، سېپىل تېشىدا بارگاھ قۇردۇق. تۇبۇت لەشكەرلىرى ساراڭ بولمىسىلا، يېتىپ كەلگىنىمىزنى شەھەر ئەھلىدىن مەخپىي تۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئوردا ئۈچۈن خىزمەت قىلغۇچىلارمۇ كەلگىنىمىزدىن بىخەۋەر قېلىپ، مەلۇمات يوللاش تەرەددۇتىدا بولمايدۇ. شۇڭا شەھەرگە تاش ئاتتۇق، كېچىلەردە گۈلخان ياقتۇق. شۇنداق قىلىپ كەلگىنىمىزدىن ئۇلارنى خەۋەرلەندۈردۇق. مانا مۇشۇنچىلىكلا ئاددىي گەپ...
قۇتلۇق قاغانىنىڭ يەنە بىر ئاقىلانە تەدبىرى بىلەن، ھۇجۇم ۋاقتى ئەتەي بىر ھەپتە كېچىكتۈرۈلدى. مەنچاناق بىلەن تاشمۇ ئېتىلمىدى، كېچىلىرى گۈلخانمۇ يېقىلمىدى. لەشكەرلەر كۈندۈزلىرى چەۋگەن ئويناپ، ئوغلاق تارتىشتى، يا كىرىچلىرىنى چىگىتىپ، شەمشەر بىلەپ ۋاقىت ئۆتكۈزدى. ساداقەتمەن چۈيە جىنجۇڭنىڭ ئوق پۈتۈكىدىن «تۇبۇت لەشكەرلىرى ساراسىمىگە چۈشتى، شەھەردە چوڭ پاتىپاراق باشلاندى» دېگەن خەۋەر مەلۇم بولغان ھامان قۇتلۇق قاغان جىددىي كېڭەش چاقىردى. سەردارلارنىڭ چوڭ كېڭىشىدە، ئۇ ئاخىرقى پەرما-

نىنى جاكارلىدى:

— كۆك تەڭرى بىزگە پۇرسەت بەردى. سەردار تەمىر بۇقا ۋە تۈمەنباشى قۇلانقارا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن قاغانبۇت شەھىرى تامان يولغا چىقسۇن، ئەمىرلەشكەر ئىنانقۇلى بىلەن بېشبالىق ھىراۋۇلى ياڭ شىڭگو تۆت تۈمەن لەشكەر ئېلىپ، بېشبالىق سېپىلىگە تېگىش قىلسۇن، ياغلاقار لىڭ تۈمەنباشى بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن قاغان بارگاھىدا پەرمان كۈتسۇن.

— ئاڭلاڭلار ۋە ئەستە تۇتۇڭلار، شەھەرلەرنى شۇنداق قاتتىق قورشاڭلاركى، دۈشمەن بېشىدا قىيامەت قايىم بولسۇن، بىراق، قورشاۋ شەھەرنىڭ ئۈچ تەرىپى بىلەن چەكلەنسۇن!

— بىر تەرەپنى ئوچۇق قويماقتىن مەقسەت نېمىكىن ئالىيلىرى؟

— دۈشمەن قورقۇپ قاچماقچى بولسا، ئەمما قېچىش ئۈچۈن يوچۇق تاپالمىسا، بىز بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئىككى تەرەپتىنلا تالاپەت كۆپ بولۇپ كېتىدۇ. دۈشمەننى تۆت تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىش ئاقىل سەردارنىڭ ئىشى ئەمەس.

— بېشبالىقنىڭ قايسى تەرىپىدىن يوچۇق قالدۇرۇمىزكىن ئالىيلىرى؟

— ئەلۋەتتە، كۈسەن قوۋۇقى تەرەپتىن.

— دۈشمەن كۈسەن تەرەپكە قېچىپ كەتسىچۇ ئالىيلىرى؟

— قاچسا قاچسۇن، قاغانىڭلارنىڭ كۈتىدىغىنىمۇ شۇ.

تەمىر بۇقا بىلەن قۇلانقارا ئالدىن يولغا چىقتى. ئۇلار قاغانبۇتقا يېتىپ بارغان بىر مەھەلدە بېشبالىقمۇ ھۇجۇم باشلاندى. قاغان بېشبالىققا يېقىن يەردە، بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن قورۇقلانغان تاقىر دۆڭ تۆپىسىدە، يادا تاشلىرىنى تەلەڭگىگە سېلىپ، تەڭرى بورخانغا سىغىنىپ، تۇبۇتلارغا سېھىر-جادۇ قىلىۋاتقان مانىلار ئارىسىدا تۇرۇپ،

جەك ئەھۋالنى كۆزەتمەكتە ئىدى.

يۈزلەپ مەنچاناقتىن ئەجەل ناخشىسىنى توۋلاپ ئېتىلىپ چىققان قارا تاشلار ئۇدۇل سېپىل ئىچىگە چۈشۈپ، ئاسمان-پەلەك توپا ئۆرلەتەتتى. سېپىل تۈۋىدە، ئۆستەڭ قىرىدا، ھېلىقى تاشلاندۇق خەندەك ئىچىدە مۆكۈپ ياتقان كاماندازلار يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، سېپىل ئۈستىدە مەگدەپ يۈرگەنلەرنى بىر-بىرلەپ يىقىتماقتا ئىدى. شوتا لەشكەرلىرى دوزاخ شوتىسىدەك ئېگىز شوتىلارنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، سېپىلغا قوياتتى. شوتىلارغا ياماشقان پىيادە سېپىلغا چىقىۋالغانلار قىلىچ-نەيزە ئوينىتىپ، دۈشمەن بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. يۈزلەپ لەشكەر «ھە-ھۇ» قىلىپ، ئۇچى ئۇچلۇق يوغان لىملار بىلەن قوۋۇقلارغا زەربە بېرەتتى. نەلەردىندۇر تۈتۈن ئۆرلەيتتى، نەلەردىدۇر ئوت كۆيەتتى. جەڭ شەپىسىگە غەرق بولغان بېشبالىق شامال سوققان ئورماندەك گۈرۈلدەيتتى، دولقۇنلۇق دېڭىزدەك چايقىلاتتى، توپان بالاسى باسقاندەك شارقىرايتتى...

ئەنە، كۈنچىقىشتىكى چوڭ قوۋۇق تاغ غۇلىغاندەك غۇلاپ چۈشتى، يەنە بىر قوۋۇقتىن قويۇق چاڭ كۆتۈرۈلدى.

ئەنە، شەھەر سېپىلىنىڭ قايسىبىر يېرى كەتمەن بىلەن ۋەيران قىلىنىپ، قوۋۇق ئاغزىدەك چوڭ يوچۇق ئېچىلدى.

ئەنە، كەسكىن جەڭ تۇزانلىرىدىن يۈزى خىرەلەشكەن، قولىقى پاڭ بولغان كەچكى قۇياش ئۇيۇق تەرەپكە قىيسايغاندا، «ئۇر-چاپ» توۋلاپ يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر، تابغاچ ئاتلىقلىرى غۇلاپ چۈشكەن ئاشۇ قوۋۇقتىن، ۋەيران بولغان ئاشۇ يوچۇقتىن تۇغان بۇزغان كەلكۈندەك شەھەر ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى...

يەنە شۇ بوز ئاسمان، يەنە شۇ بوز دالا، يەنە شۇ تاقىر دۆڭ، ئوڭ يېنىدا لەشكەر، سول يېنىدىمۇ لەشكەر، كەينىدە ئوردۇبالىق،

ئالدىدا بېشبالىق...

قاغان ئاشۇ دۆڭدە تۇرۇۋېرىپ، ئىككى كېچە-كۈندۈز كىرپىك قاقمىدى، تۈزۈككىنە غىزالانمىدى. شۇنداق قىلغۇسى كەلدىيۇ، مانى بورخان ئۇنى ئاگاھلاندۇردى. «كۈتكەن كۈنلىرىڭ يېتىپ كەلدى، ئۇنى ئۇبدان كۆرۈۋال» دېدى تەڭرى بورخان ۋە ئايغىغا كۈچ، ۋۇجۇدىغا دەرمان ئاتا قىلدى.

ئوغلىنى ئىزدەپ كەلدىمكىن، ياكى نەۋرىسىدىن خاۋاتىرلەندىمىكىن، قاغان شىددەتلىك جەڭ قاينىمىدا، باتۇرلارنىڭ ئارىسىدا مەرھۇم دادىسىنىڭ سۈرلۈك چىرايىنى غىل-پال كۆرۈپ قالدى. ئۇ نېمىشقىدۇر قىلىچمۇ ئەمەس، نەيزىمۇ ئەمەس، بەلكى ھېلىقى قىسقا تىغلىق خەنجەرنى كۆتۈرۈۋالغان، خەنجەر بىسى قىپقىزىل قانغا مىلەنگەنىدى. ئاشۇ قانلىق خەنجەر بىلەن دۆڭ تامان ئۇچۇپ كەلگەن ياۋا ئوقلارنى تۆمۈر تامدەك توسۇپ تۇراتتى. تامغا تەگكەن يا ئوقلىرى مىسالى جانسىز تەمەچتەك تورۇكلاپ يەرگە چۈشەتتى. ئۇ توپ ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، دۆڭ تەرەپكە قاراپ، خاتىرجەمگىنە كۈلۈپ قوياتتى، غالىبلار بىلەن بىللە تۇرۇپ «قاغان... قاغان...» دەپ تەنتەنە قىلاتتى، ئاۋاز بىلەن بىللە كەلگەن ئالامەت بىر كۈچ قۇلىقىدىن كىرىپ، يۈرىكىدىن جاي ئالاتتى، ۋۇجۇدىدا غەلىيان كۆتۈرەتتى...

يەنە شۇ تەنتەنە قىلىۋاتقان ئالامان، يەنە شۇ بوز دالا، يەنە شۇ بوز ئاسمان...

ئىنانقۇلى پەيدا بولۇپ، نۇسرەت خەۋىرىنى يەتكۈزگۈچە، تەمىر بۇقا قايتىپ كېلىپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچە، قۇتلۇق قاغان تۇرغان يېرىدە قىمىر قىلماي تۇرۇۋەردى.

— بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدۇق، ئالىيلىرى!

— قاغانبۇتمۇ قولغا ئۆتتى، ئالىيلىرى!

— تۇبۇتلارنىڭ بىرمۇنچىسى كۈسەن دەرۋازىسىدىن قېچىپ

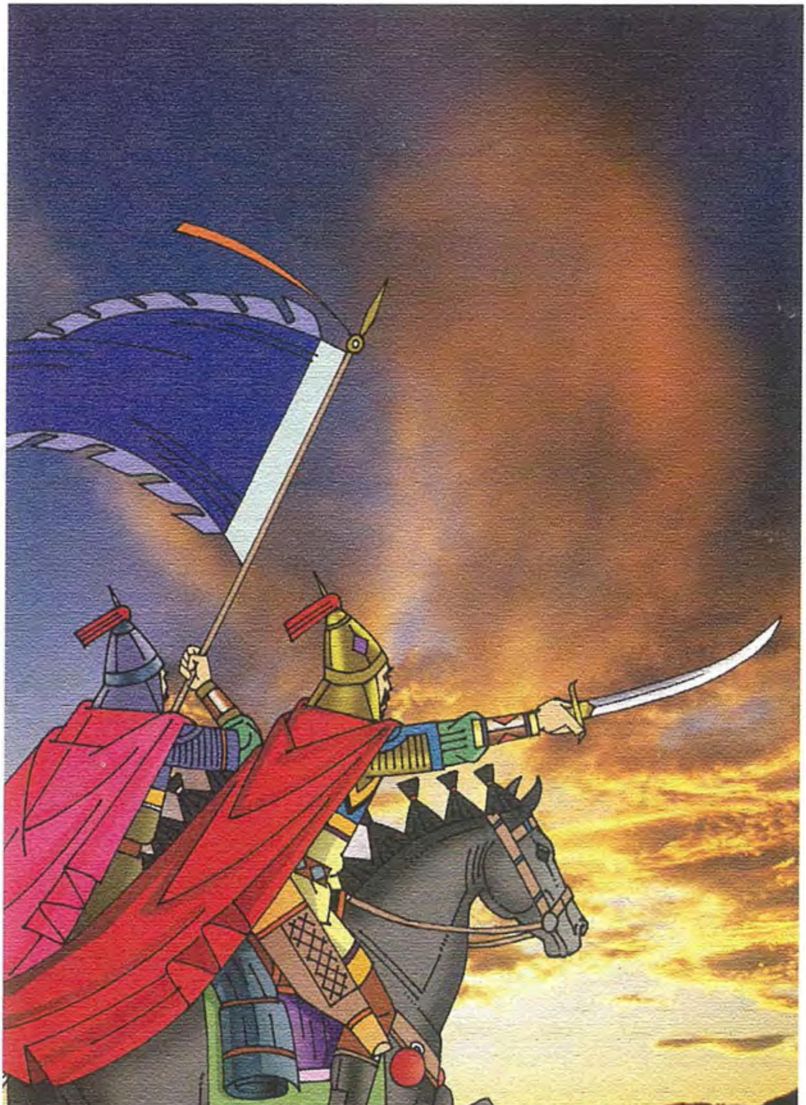

كەتتى ئالىيلىرى...

كۆنپېتىش تەرەپ گۈلخاندەك قىزارغانىدى.

قىزارغان كۆنپېتىشقا قاراپ ئالدىراش كۆچۈۋاتقان بۇلۇتلارنى تاماشا قىلىۋاتامدىكىن، ياكى بۇلۇتلارنىڭ مەنزىلگاھىنى بىلمەكچى بولدىمىكىن، قاغان ئاسمانغا قاراپ جىمجىت تۇراتتى. ئۇنىڭ يا خۇشال بولۇۋاتقىنى، يا كۆز يېشى قىلىۋاتقىنى ھەممەيلەنگە نامەلۇم ئىدى. مىسالى، سەردارلار شۇنداق دەيدىغاندەك ۋە ياكى شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاپ بولغاندەك، ھېچكىمگە ئىرەن قىلمايتتى.

قۇياش پەسلەۋەردى، بىرىپ-بىرىپ تاغ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى. قالدۇق شەپەقتىن رەڭلەنگەن كەڭرى ئۇپۇق رەڭگارەڭ گۈلىستاندەك، جىلۋىلىك چىراي كۆرسەتتى.

— تۇمەنباشى ياغلاقار لىڭ، پەرمانىمنى قوبۇل قىلغىن، —دېدى قاغان كۆنپېتىشتىن كۆز ئۈزمەي تۇرۇپ:

— باش ئۈستىگە ئالىيلىرى!

— سەن ياڭ شىڭگو ھەزرەت بىلەن سەر خىل ئاتلىقلاردىن 500 نى باشلاپ، ئۇلپان-تارتۇقلارنى ھازىرلاپ، ئۇدۇل تاڭ ئوردىسىغا يېتىپ بار ـ دە، شاھ دېزۇڭغا نۇسرەت خەۋىرىنى يەتكۈزگىن.

— باش ئۈستىگە ئالىيلىرى!

ئارقىدىنلا، قاغان غالىب سەردارلارنىڭ ئىچىنى بىرمۇبىر ئاتاپ چىقتى:

— ئىنانقۇلى، تەمىر بۇقا، قۇلانقارا، تەييارمۇ سىلەر؟

— پەرمانبەردارمىز ئالىيلىرى! پەرمان نەگە بولسا، بىز شۇ يەرگە.

قاغان قىلىچ سىپىنى تۇتقان پېتى سەردارلارغا يۈزلەندى ۋە كۆنپېتىشقا قاراپ قويۇپ تەنتەنە بىلەن:

— تەييار بولۇڭلار، قاچقانلارنى قوغلاپ تا كۈن پاتقان يەرگىچە سەپەر قىلماقچىمىز! — دەپ ئەمىر قىلدى.

خاتىمە

تارىخي يازملارغا قاربغاندا، جەڭ هارپىسىنىڭ بىر كېچىسى قۇتلۇق قاغان يەنە بىر بېگى چۈش كۆرگەنمش. ئاق تون كىيگەن، خسلەتلىك هاسا تۇتقان بىر ئاقساقال قاغانغا خاسيەتلىك بىر گۆھەرنى ئىنئام قىلىپ تۇرۇپ: «بۇ گۆھەرنى بېشىڭدىن ئايرىمىغىن، هېچ كېچىكتۈرمەي كۆنپىتىشقا لەشكەر چىقارغىن، بۇ ئالەمنىڭ هەممە يېرى ساڭا بەيئەت قىلغۇسىدۇر» دەپ بولۇپلا كۆزدىن غايىب بولغانمىش.

يەنە شۇ يازملارغا قاربغاندا، ئەمرلەشكەر ئىنانقۇلىمۇ، كاتتا سەردار تەمىر بۇقىمۇ، تۈمەنباشى ياغلاقار لىڭمۇ ھەتتا قاغان ئوغلى قۇلانقارامۇ شۇ كېچىسى ئوخشاش يەردە ئوخشاش بىر چۈش كۆرگەنمىش. قۇتلۇق قاغان ئاشۇ جەڭ ۋە بېشارەتلىك چۈشتىن كېيىن، قېچىپ كەتكەن تۇبۇت-قارلۇقلارنى قوغلاپ، كۆسەن دىيارىنى قامالدىن خالاس قىلىپ، قاتمۇقات تاغلاردىن ئاتلاپ ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىگە — سۇيئاب دەرياسى[1]بويلىرىغا يېتىپ بارغانمىش. سۈيى مول، چۆپى بولۇق بىر يەرنى كۆرۈپ، ئۇ يەردە بالاساغۇن[2]شەھىرىنى بىنا قىلغانمىش. ئەل بولغان قارلۇق يابغۇسىنى قارام قوۋملەرگە ئاتامان تىكلەپ، قول بەرگەنلەرنى مېھمان قىلىپ، ھەددى-ھېسابسىز مال-دۇنيا بىلەن ئۆتۈكەن باغرىغا قايتىپ كەلگەنمىش...

---

① سۇيئاب دەرياسى — بۈگۈنكى چۇ دەرياسى.

② بالاساغۇن — قىرغىزستاندىكى ھازىرقى توقماق شەھىرىنىڭ شەرقىگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان چۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى شەھەر، تارىختا قاراخانىيلارنىڭ، كېيىن غەربىي لياۋنىڭ ئوردا شەھىرى بولغان.

مەسئۇل مۇھەررىر : قەيسەر قۇربان
مەسئۇل كوررېكتور : خەيرىنىسا روزى

بوز دالا

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى :100013، تېلېفون نومۇرى : 64290862 _ 010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : دىشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى : 2006 ـ يىل4 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2006 ـ يىل4 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168م م. 32كەسلەم
باسما تاۋىقى : 16.75
سانى : 0001 ـ 4000
باھاسى : 30.00 يۈەن

图书在版编目(CIP)数据

怀信可汗 / 艾拜都拉. 易卜拉欣著. 一北京：民族出版社, 2006.4
ISBN 7-105-07639-9

Ⅰ. 怀… Ⅱ.艾…Ⅲ. 历史小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ. Ⅰ247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006) 第 037955 号

出版发行: 民族出版社　　http://www.e56.com.cn
社　　址: 北京市和平里北街 14 号　　邮编: 100013
电　　话: 010-64290862 (维文室)
印　　刷: 北京迪鑫印刷厂
版　　次: 2006 年 4 月第 1 版　2006 年 4 月北京第 1 次印刷
开　　本: 850 毫米×1168 毫米
印　　张 16.75
印　　数: 0001-4000 册
定　　价: 30.00 元